DLA ABSOLWENTÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH

Poznać przeszłość

3

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres podstawowy

nowa era

Droga Nowa Ero,

Nigdy bym nie publikowała publicznie książek wydawnictw, które działają na uczciwych zasadach.

Wasza firma jednak promuje masowy dodruk, całkowicie niepotrzebnych książek, które mogłyby zastąpione wersjami elektronicznymi!

Co prawda e-booki są dostępne na waszej stronie, jednak:

- W przeciwieństwie do fizycznej książki, licencja na e-book kończy się po roku. Oznacza to, że jeżeli moja córka chciałaby powtórzyć sobie całą wiedzę do matury, musiałabym jej kupić wszystkie wasze książki od nowa.

- Waszych e-booków nie da się pobrać! Wymagają one dostęp do internetu, co uniemożliwia ich użycie na naszej wsi, gdzie zasięg jest ograniczony.

- Wasze e-booki nie działają na telefonach komórkowych!!!

- Wasze e-booki sprzedawane są po tej samej (albo wyższej) cenie co regularne książki. Cena e-booka powinna być niższa, gdyż e-booki wymagają elektronicznego czytnika (tabletu)!

Czas rozpocząć nową erę (o ironio), w której papier nie jest bezczelnie marnowany dla pieniędzy. Przedstawiam e-book, który spełnia wszystkie oczekiwania uczniów.

Dbajmy o środowisko, zróbmy to dla młodych pokoleń.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii do zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 3* przedstawiono wydarzenia z lat 1815–1939. Omówiono w nim m.in. przebieg rewolucji przemysłowej, przyczyny I i II wojny światowej, drogę Polaków do odzyskania niepodległości i dzieje II Rzeczypospolitej.
Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

Wstęp

Wstęp do każdej lekcji zawiera informacje nawiązujące do wiadomości z poprzednich zajęć oraz pytania, które wprowadzą Cię w nowy temat.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia i dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

Kalendarium

Przydatne do powtórek zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Pamiętaj, że rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być umieszczane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w przejrzystej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej? ... 6

I. SYSTEM WIEDEŃSKI W EUROPIE ... 7
1. Kongres wiedeński ... 8
2. Nowy czy stary porządek w Europie? ... 14
Symbole epoki – *Wolność wiodąca lud na barykady* ... 20
3. Rewolucja przemysłowa ... 22
4. Nowe idee polityczne ... 30
5. Wiosna Ludów ... 36
Podsumowanie rozdziału I ... 44

II. ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX STULECIA ... 47
1. System wiedeński na ziemiach polskich ... 48
2. Królestwo Polskie ... 53
3. Powstanie listopadowe ... 60
Symbole epoki – Barwy narodowe ... 68
4. Wielka Emigracja i konspiracja w kraju ... 70
5. Wiosna Ludów na ziemiach polskich ... 76
6. Kultura polskiego romantyzmu ... 82
Podsumowanie rozdziału II ... 88

III. EUROPA I ŚWIAT W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU ... 91
1. Od wojny krymskiej do zjednoczenia Włoch ... 92
2. Zjednoczenie Niemiec ... 98
3. Stany Zjednoczone w XIX wieku ... 104
Symbole epoki – *Chata wuja Toma* ... 112
4. Ekspansja kolonialna ... 114
5. Postęp naukowy i techniczny ... 122
6. Nowe ideologie i ruchy społeczne ... 128
7. Epoka pozytywizmu ... 134
Podsumowanie rozdziału III ... 140

IV. ZIEMIE POLSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU ... 143
1. Powstanie styczniowe ... 144
2. Zabór rosyjski po powstaniu styczniowym ... 151
Symbole epoki – *Wigilia na Syberii* ... 156
3. Sytuacja w zaborze pruskim i austriackim ... 158
4. Gospodarka i społeczeństwo ziem polskich ... 165
5. Nowe nurty polityczne ... 174
6. Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX wieku ... 181
Podsumowanie rozdziału IV ... 188

V. I WOJNA ŚWIATOWA ... 191
1. Przyczyny światowego konfliktu ... 192
2. Fronty Wielkiej Wojny ... 197
Symbole epoki – Verdun ... 206
3. Rewolucje w Rosji ... 208
4. Klęska państw centralnych ... 214
5. Polacy na frontach Wielkiej Wojny ... 220
6. Sprawa polska na arenie międzynarodowej ... 227
Podsumowanie rozdziału V ... 232

VI. ŚWIAT PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ ... 235
1. Ład wersalski ... 236
2. ZSRS – imperium komunistyczne ... 242
3. Czas Wielkiego Kryzysu ... 249
4. Rozwój faszyzmu i nazizmu ... 254
5. Przemiany społeczne w okresie międzywojennym ... 264
Symbole epoki – Sterowce ... 270
6. Świat na drodze ku nowej wojnie ... 272
Podsumowanie rozdziału VI ... 280

VII. II RZECZPOSPOLITA ... 283
1. Odrodzenie Rzeczypospolitej ... 284
2. Kształtowanie się granicy zachodniej i południowej ... 289
3. Walki o granicę wschodnią ... 297
4. Rządy parlamentarne ... 306
5. Przewrót majowy i rządy sanacji ... 312
6. Społeczeństwo i gospodarka II Rzeczypospolitej ... 319
Symbole epoki – Gdynia – polskie okno na świat ... 326
7. Kultura i nauka w II Rzeczypospolitej ... 328
8. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej ... 334
Podsumowanie rozdziału VII ... 340

Tablice chronologiczne ... 343

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

ŚWIAT

W XVIII w. w Europie nastąpił okres oświecenia, epoki, która przyniosła rozwój nauki i techniki. Odkryto i wyjaśniono szereg zjawisk z dziedziny nauk przyrodniczych. Dokonano również licznych wynalazków. W dziełach takich myślicieli jak Wolter, Jean-Jacques Rousseau i Monteskiusz została przedstawiona nowa wizja człowieka, społeczeństwa, państwa i jego ustroju, m.in. zasada trójpodziału władzy. Część spośród oświeceniowych haseł zaczęli wprowadzać w życie europejscy władcy absolutni, m.in. Prus i Austrii. Z kolei w USA, Rzeczypospolitej i Francji powstały pierwsze nowoczesne konstytucje.

W 1776 r. mieszkańcy brytyjskich kolonii w Ameryce Północnej ogłosili Deklarację niepodległości i w wyniku walk zmusili Brytyjczyków do uznania ich niezależności. W 1789 r. weszła w życie konstytucja USA. W tym samym roku wybuchła Wielka Rewolucja Francuska. Francuzi zdetronizowali króla Ludwika XVI i ogłosili Francję republiką. W 1799 r., w rezultacie zamachu stanu, po władzę sięgnął charyzmatyczny dowódca – gen. Napoleon Bonaparte, który w 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów.

Napoleon 1 i książę Józef Poniatowski 2, mianowany przez cesarza marszałkiem Francji jako jedyny obcokrajowiec, który otrzymał ten zaszczytny tytuł. Kilka dni później książę poległ w bitwie pod Lipskiem, osłaniając odwrót wojsk francuskich.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

W pierwszych latach XIX w. trwały wojny napoleońskie. Wojska francuskie pokonały armie koalicji najpotężniejszych europejskich monarchów i podbiły m.in. większość Niemiec, Hiszpanię i Italię. Napoleon przyłączył do Francji rozległe obszary, stworzył podporządkowane sobie państwa i decydował o obsadzie tronów w wielu krajach Europy. W 1812 r. podjął wielką wyprawę wojenną na Rosję, która zakończyła się jego klęską. Rok później Francuzi i ich sojusznicy zostali pokonani w „bitwie narodów" pod Lipskiem. W 1814 r. Napoleon abdykował i został zesłany przez zwycięzców na wyspę Elbę.

POLSKA

W drugiej połowie XVIII w. doszło do upadku Rzeczypospolitej z powodu zaborczej polityki sąsiadów i wewnętrznej słabości państwa rządzonego przez Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1772 r. Rosja, Prusy i Austria dokonały I rozbioru. Nie powiodły się późniejsze próby wprowadzenia reform mających zapobiec rozkładowi kraju. Przeciwko uchwalonej w 1791 r. Konstytucji 3 maja wystąpiła konfederacja targowicka zawiązana przez przeciwników reform. Konfederaci doprowadzili do rosyjskiej interwencji zbrojnej, która zakończyła się w 1793 r. II rozbiorem Rzeczypospolitej. Ostatnią próbą ratowania państwa było wywołane w 1794 r. powstanie kościuszkowskie, które zostało stłumione przez zaborców. W 1795 r. doszło do III rozbioru. Polska zniknęła z mapy Europy, król Stanisław August abdykował, a wielu polskich patriotów musiało się udać na emigrację.

Szanse na odzyskanie niepodległości Polacy wiązali z Napoleonem Bonapartem, który toczył wojny z zaborcami. W 1797 r. we Włoszech powstały Legiony Polskie, które walczyły u boku Francji. W 1807 r., po pokonaniu Prus, Napoleon utworzył Księstwo Warszawskie – namiastkę niepodległej Polski, podporządkowaną jednak interesom Francji. W kolejnych latach Polacy aktywnie angażowali się w kampanie wojenne cesarza Francuzów. Wzięli udział m.in. w wyprawie na Rosję i w bitwie pod Lipskiem. Upadek Napoleona przypieczętował los Księstwa Warszawskiego. O nowym podziale ziem polskich mieli zdecydować przywódcy państw europejskich podczas zwołanego w 1814 r. kongresu wiedeńskiego.

• *Szturm Luwru podczas rewolucji lipcowej* (1830 r.), obraz, Francja, XIX w.

I
SYSTEM WIEDEŃSKI W EUROPIE

1 Kongres wiedeński
2 Nowy czy stary porządek w Europie?
3 Rewolucja przemysłowa
4 Nowe idee polityczne
5 Wiosna Ludów

1 KONGRES WIEDEŃSKI

W 1812 r. armia Napoleona poniosła klęskę podczas wyprawy na Rosję. Przeciwko cesarzowi Francuzów wystąpili wówczas podporządkowani mu monarchowie europejscy. W rezultacie Napoleon został zmuszony do abdykacji. Kiedy w 1815 r. podjął próbę odzyskania władzy w Europie, ostatecznie przegrał w bitwie pod Waterloo. Jaki przebieg miały nowe granice ustanowione przez zwycięzców? Na jakich zasadach europejskie mocarstwa opierały swoją politykę przez kolejne sto lat?

CELE KONGRESU

W 1814 r. w stolicy Cesarstwa Austriackiego, Wiedniu, rozpoczął się **kongres**, w którym wzięli udział przedstawiciele szesnastu państw europejskich: książęta, królowie i cesarze oraz ich ministrowie. Głównym celem obradujących było ustanowienie nowego międzynarodowego ładu. Państwa wchodzące w skład zwycięskiej koalicji oczekiwały korzyści, które wyrównywałyby im straty poniesione w wojnach z Francją. Wśród kwestii politycznych, które wymagały rozwiązania, znalazły się także sprawy państwowości polskiej, niemieckiej i włoskiej. Nie wszyscy uczestnicy kongresu mieli taki sam wpływ na podejmowane decyzje. To głównie od woli kilku osób reprezentujących mocarstwa zależały losy licznych krajów i narodów. Najważniejszą rolę na kongresie odegrali władcy i dyplomaci z Wielkiej Brytanii, Rosji, Prus i Austrii. Każde z tych państw miało swoje cele polityczne:

- Rosja, jako główny zwycięzca, zamierzała poszerzyć swoje posiadłości;
- Brytyjczycy obawiali się wzrostu potęgi Rosji na kontynencie, dążyli więc do zapewnienia równowagi sił w Europie (więcej o tym na s. 10), wspierając Prusy;
- Prusy zabiegały o osłabienie swoich konkurentów wśród państw niemieckich, szczególnie Austrii i Saksonii;
- Austria liczyła na wzmocnienie swojej pozycji dzięki nabytkom terytorialnym;
- Francja, jako że została pokonana, starała się ograniczyć straty i odbudować dotychczasowe znaczenie w Europie.

Przedstawiciele najważniejszych państw uczestniczących w kongresie wiedeńskim

Państwo	Przedstawiciel
Wielka Brytania	minister spraw zagranicznych Robert Stewart Castlereagh
Rosja	car Aleksander I Romanow
Prusy	król Fryderyk Wilhelm III Hohenzollern
Austria	cesarz Franciszek I Habsburg, minister spraw zagranicznych Klemens Metternich
Francja	minister Charles Talleyrand

Obrady przywódców państw podczas kongresu odbywały się w większości przypadków podczas nieoficjalnych spotkań. Jedno z nich, w którym uczestniczyli m.in. Robert Stewart Castlereagh [czyt.: stjuart caslre] 1, Charles Talleyrand [czyt.: szarl talerą] 2 i Klemens Metternich 3, zostało przedstawione na ilustracji.

• *rycina, Francja, XIX w.*

Kongres wiedeński na kilka miesięcy uczynił ze stolicy Austrii centrum życia towarzyskiego i kulturalnego Europy. Bale, rauty, przedstawienia i koncerty wypełniały czas jego uczestnikom. Większość decyzji zapadała natomiast podczas kuluarowych obrad, poza oficjalnymi spotkaniami (więcej o tym w ciekawostce na s. 10).

Powrót Napoleona z Elby w marcu 1815 r. na krótko zakłócił obrady kongresu, ale ich nie przerwał. Ostateczna klęska cesarza Francuzów pod Waterloo trzy miesiące później zakończyła okres „stu dni" i przypieczętowała decyzje ustanowione przez obradujących.

ZASADY USTANOWIONE NA KONGRESIE

Porządek europejski, zwany **systemem wiedeńskim**, opierał się na zasadach ustalonych przez mocarstwa. Ich najważniejszym celem było przywrócenie stanu sprzed republikańskich reform, które przyniosła rewolucja francuska. Powrót do dawnych zasad życia społeczno-politycznego nazywano **reakcją**; używano także określenia „dawny porządek" (fr. *ancien régime*) [czyt.: ą**sję** re**żim**]. Postanowienia kongresu miały zagwarantować stabilność polityczną w Europie oraz dominację państwom, które stworzyły ten system, czyli Wielkiej Brytanii, Rosji, Prusom i Austrii. Miały odtąd obowiązywać trzy zasady: restauracji, legitymizmu i równowagi europejskiej.

Zasada restauracji (z łac. *restaurare* – 'odbudować') gwarantowała powrót na europejskie trony dynastiom obalonym w wyniku rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich. Zamierzano również odtworzyć dawne granice państw, przede wszystkim jednak z uwzględnieniem terytorialnych roszczeń zwycięzców. Szybko więc się okazało, że dążenia mocarstw i oczekiwania pozostałych uczestników konferencji są często sprzeczne. Starano się również za wszelką cenę cofnąć wszystkie reformy, które w Europie wprowadzono po wybuchu rewolucji francuskiej. Ponadto dążono do przywrócenia dawnych zasad ustrojowych, w tym także dawnego systemu stanowego, i władzy absolutnej monarchów. Jednak mimo starań kół konserwatywnych demokratyczne zmiany były w wielu wypadkach nie do odwrócenia.

Zasada legitymizmu (z łac. *legitimus* – 'prawowity') stanowiła, że władza monarchów europejskich jest święta i nienaruszalna, a poddanym nie wolno jej się przeciwstawiać. Podważono w ten sposób rodzącą się zasadę prawa narodów i społeczeństw do suwerenności i występowania przeciwko władzy monarchów, uznawanej za prawowitą przez przedstawicieli „dawnego porządku", jak stało się to podczas rewolucji we Francji czy w Ameryce. Reguła legitymizmu ściśle łączyła się

POSTAĆ HISTORYCZNA

KLEMENS VON METTERNICH

1773–1859

Był politykiem i uzdolnionym dyplomatą związanym z Austrią i panującą w niej dynastią Habsburgów. W okresie napoleońskim kierował austriacką polityką zagraniczną, a po klęsce Francuzów stał się jednym z twórców nowego porządku politycznego w Europie. Był organizatorem kongresu wiedeńskiego, podczas którego skutecznie działał na rzecz wzmocnienia Austrii kosztem Rosji, Francji i Prus. Zapewnił Habsburgom dominującą rolę w Niemczech i we Włoszech poprzez doprowadzenie do ponownego rozdrobnienia politycznego tych krajów. Był jednym z twórców Świętego Przymierza. Zasłynął jako główny zwolennik polityki reakcyjnej i surowych prześladowań wszelkich ruchów rewolucyjnych w Europie. W Austrii wprowadził ścisłą cenzurę i rozbudował tajną policję, która kontrolowała społeczeństwo. Stał się przez to najbardziej znienawidzonym politykiem przez poddanych cesarza austriackiego.

CHARLES TALLEYRAND

1754–1838

Był francuskim dyplomatą. Jako biskup w 1789 r. wziął udział w obradach Stanów Generalnych. Po wybuchu rewolucji opuścił stan duchowny i przyczynił się do zajęcia majątków kościelnych przez państwo. Za rządów Napoleona pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych, a po jego klęsce podjął współpracę z dotychczasowymi przeciwnikami politycznymi. Podczas kongresu wiedeńskiego w imieniu Burbonów, którzy powrócili na francuski tron, prowadził skuteczne negocjacje, dzięki czemu nie doszło do znaczącego osłabienia pozycji Francji. Przez 30 lat żył w związku z Marią Teresą Tyszkiewiczową, bratanicą króla Stanisława Augusta. Pozostawił po sobie opinię niezwykle skutecznego dyplomaty, jednak działającego w sposób cyniczny. Dziś trudno ocenić, czy bardziej dbał o własną karierę, czy o dobro Francji niezależnie od panującego ustroju.

z zasadą restauracji. Władcy państw zaborczych ustanawiający reguły systemu wiedeńskiego przyjęte zasady traktowali wybiórczo i nie uznali konieczności przywrócenia niezależnego Królestwa Polskiego, do którego upadku kilka dekad wcześniej sami doprowadzili.

Zasada równowagi europejskiej miała z kolei zapewnić trwałość systemu wiedeńskiego. Zgodnie z nią żadne europejskie mocarstwo nie mogło mieć przewagi nad pozostałymi. Na przyjęciu tej zasady najbardziej zależało Wielkiej Brytanii, która toczyła walkę z francuską dominacją na kontynencie europejskim od wybuchu wojen z republikańską Francją. Zawarty wówczas kompromis pomiędzy zwycięskimi władcami określono jako **„koncert mocarstw"**. Porozumienie osiągnięto kosztem słabszych państw i narodów, z których interesami i aspiracjami na kongresie wiedeńskim się nie liczono.

NOWE GRANICE

W Wiedniu podjęto ważne decyzje dotyczące podziału wielu terytoriów nie tylko w Europie, ale i na innych kontynentach, co miało wzmocnić państwa, które pokonały Francję (przyjrzyj się mapie na s. 11).

W **Niemczech**, które w większości podporządkował sobie Napoleon, zaszły znaczące zmiany:

- W miejsce podległego Napoleonowi Związku Reńskiego powstał Związek Niemiecki, na którego czele stanęła Austria.
- Prusy umocniły swoją pozycję polityczną i zyskały liczne nowe terytoria: rozwinięte gospodarczo Westfalię i Nadrenię oraz część Saksonii, Pomorze Przednie i Rugię.
- Austria otrzymała Tyrol i Salzburg, które należały do sprzymierzonej z Francuzami Bawarii.

We **Włoszech** zmiany okazały się jeszcze większe niż w Niemczech:

- Zlikwidowano utworzone przez Napoleona Królestwo Włoch.
- Przywrócono władzę papieża w Państwie Kościelnym wraz z Rzymem.
- Na południu Italii utworzono Królestwo Obojga Sycylii pod berłem Burbonów.
- Dynastia sabaudzka utrzymała władzę w Królestwie Sardynii, które obejmowało położony na północnym zachodzie Italii Piemont i wyspę Sardynię.
- Austria zajęła Lombardię, Wenecję i Dalmację. Dynastia Habsburgów panowała też w księstwach Modeny, Parmy i Toskanii.

CIEKAWOSTKA

Tańczący kongres

Kongres wiedeński rozpoczął się 2 października 1814 r. balem maskowym. Uczestnicy obrad oraz pozostali goście – rodziny królewskie i arystokracja z całej Europy – wspólnie świętowali zwycięstwo nad Napoleonem. W kongresie udział wzięło m.in. dwóch cesarzy, czterech królów, liczni książęta oraz kilkudziesięciu kandydatów do tronów. W ciągu dziewięciu miesięcy w Wiedniu zorganizowano niezliczone huczne przyjęcia, zabawy oraz występy. Odbywały się m.in. pokazy lotów balonem, fajerwerków, a nawet rekonstrukcje turniejów rycerskich. Na wielkich balach została zapoczątkowana moda na walc wiedeński.

Nie doszło jednak wówczas ani razu do oficjalnego spotkania wszystkich uczestników kongresu. Najważniejsze ustalenia decydujące o dalszych losach Europy zostały podjęte przez władców mocarstw i ich ministrów podczas nieoficjalnych spotkań. Ostatecznie obradujący zebrali się wspólnie 9 czerwca 1815 r., lecz tylko po to, by podpisać akt końcowy kongresu, zawierający przygotowane już wcześniej postanowienia.

Tańczący kongres stał się doskonałym tematem dla autorów karykatur, którzy przedstawiali sytuację polityczną w ujęciu satyrycznym. Widoczni w centrum władcy Austrii [1], Rosji [2] i Prus [3] nadają ton obradom. Po lewej do ich tańca nieśmiało włączają się przedstawiciele Wielkiej Brytanii [4] i Francji [5], po prawej zaś są widoczni wielcy przegrani kongresu – kurczowo trzymający się swojej korony król Saksonii [6] i władca zlikwidowanej podczas kongresu Republiki Genui [7].

▪ *karykatura, Francja, ok. 1815 r.*

EUROPA PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

1. Wymień kraje europejskie, w których dokonano restauracji władzy dawnych dynastii.
2. Oceń, które kraje zostały najbardziej podzielone w wyniku ustaleń kongresu.

WARTO WIEDZIEĆ

Pozostałe ustalenia kongresu wiedeńskiego

Poza zmianami terytorialnymi na kongresie wiedeńskim podjęto również inne decyzje. Podpisano deklarację o zniesieniu handlu niewolnikami, czym rozpoczęto proces odchodzenia od niewolnictwa w posiadłościach kolonialnych. Floty państw, które uczestniczyły w kongresie wiedeńskim, przystąpiły odtąd do walki z handlarzami niewolników, np. zajmowały ich statki.

Ponadto w trakcie obrad opracowano i przyjęto normy prawa dyplomatycznego, zgodnie z którymi do dziś są przeprowadzane wszelkie formalności w międzynarodowych relacjach. Poza tym w Wiedniu ustanowiono także zasadę, zgodnie z którą na niektórych rzekach Europy, m.in. na Renie, obowiązywała wolność żeglugi – stawały się one, podobnie jak morza, międzynarodowymi traktami komunikacyjnymi.

Odszukaj informację, który kraj jako ostatni zabronił niewolnictwa.

Brytyjskie okręty ze specjalnie utworzonej Eskadry Zachodnioafrykańskiej patrolowały Atlantyk pomiędzy Afryką i Ameryką, poszukując statków niewolniczych i przejmując nad nimi kontrolę. Dzięki temu handel niewolnikami został znacznie ograniczony.

▪ *rycina, Wielka Brytania, ok. 1850 r.*

Zmiany dotyczyły również innych obszarów Europy:

- Na terenie dzisiejszej Holandii i Belgii powstało Królestwo Zjednoczonych Niderlandów, w którym dominującą rolę mieli odgrywać Holendrzy (zob. s. 19).
- Francja utraciła wszystkie nabytki z okresu napoleońskiego. Jej granice powróciły do stanu sprzed 1792 r. Był to cel Brytyjczyków, którzy dążyli do jej osłabienia.
- Na północy Europy Norwegię przyłączono do Szwecji, a Finlandię przekazano Rosji.
- Szwajcaria zachowała integralność, a mocarstwa zagwarantowały jej wieczystą neutralność. Stało się tak mimo zabiegów Austrii, która próbowała doprowadzić do likwidacji niezależności Szwajcarów.
- Ziemie Księstwa Warszawskiego znalazły się pod rządami władców Rosji (Mazowsze, Podlasie, Lubelszczyzna, część Małopolski, Kujaw i Wielkopolski) i Prus (część Kujaw, Wielkopolski, ziemia chełmińska). Jedynie Kraków został wolnym miastem i pozostawał pod kontrolą wszystkich trzech zaborców (więcej na ten temat na s. 48).
- Zlikwidowano utworzone w 1807 r. Wolne Miasto Gdańsk, a jego teren włączono do Prus.

ŚWIĘTE PRZYMIERZE

Kilka miesięcy po zakończeniu kongresu wiedeńskiego, we wrześniu 1815 r., Rosja, Prusy i Austria zawiązały w Paryżu **Święte Przymierze**. Z tą inicjatywą wystąpił car Aleksander I, który chciał utrzymać porządek ustalony w Wiedniu, oparty na zasadach legitymizmu i równowagi europejskiej. Zadaniem sojuszu

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT ŚWIĘTEGO PRZYMIERZA

Monarchowie trzech państw europejskich – Austrii, Rosji i Prus – zainicjowali związek zwany Świętym Przymierzem, podpisując 26 września 1815 r. traktat.

W imię Przenajświętszej i Nierozdzielnej Trójcy! Pod wpływem wielkich wydarzeń lat ostatnich, a zwłaszcza pod wpływem dobrodziejstw wyświadczonych przez Opatrzność Boską tym państwom, które z ufnością nadzieje swe jedynie w niej pokładały, doszli Ich Cesarskie i Królewskie Mości: Cesarz Austrii, Król Pruski i Cesarz Rosji do przekonania o konieczności oparcia stosunków wzajemnych na wzniosłych prawdach, które głosi nauka Boskiego Zbawiciela. Oświadczają tedy uroczyście, że celem niniejszego aktu jest obwieszczenie całemu światu, iż odtąd, zarówno wewnątrz ich państw własnych, jak i w stosunku do państw obcych, drogowskazem dla ich postępowania będą przepisy tej świętej wiary, zasady sprawiedliwości, miłości i zgody.

Art. I

Zgodnie ze słowami Pisma Świętego, nakazującymi wszystkim ludziom, by byli sobie wzajemnie braćmi, trzej monarchowie wiążą się węzłami prawdziwego, nierozerwalnego braterstwa, uważając się za współrodaków, gotowych, przy każdej sposobności, do udzielenia sobie wzajemnie pomocy i poparcia; w stosunku do swych poddanych uważać siebie będą za ojców rodziny i przewodzić im w tym samym duchu braterstwa, jakim są przeniknięci celem ochrony i obrony wiary, pokoju i sprawiedliwości.

Franciszek – Fryderyk Wilhelm – Aleksander

Źródło: J. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 109–110.

Zawarcie Świętego Przymierza przez władców Rosji 1, Austrii 2 i Prus 3 zostało przedstawione w symbolicznej scenerii. Uroczystość odbywa się u stóp krzyża, a tęcza na niebie w tym przypadku symbolizuje błogosławieństwo Boże.

• *rycina, Europa, ok. 1820 r.*

? 1. Wymień autorytety i zasady, do których odwoływali się założyciele Świętego Przymierza.

2. Opisz, jakie wzajemne relacje miały panować pomiędzy władcami, a jakie pomiędzy nimi a poddanymi.

było bowiem przeciwdziałanie powstaniom narodowym i rewolucjom społecznym w Europie, a także utrzymanie władzy monarchów, którą uznawano za daną od Boga i dlatego „świętą". Władcy Rosji, Austrii i Prus odwoływali się przy tym w wybiórczy sposób do zasad chrześcijańskich, tak by za ich pomocą uzasadnić swoją władzę, oraz do idei solidarności i wzajemnego wspierania się europejskich panujących. Wkrótce do Świętego Przymierza dołączyły wszystkie znaczące państwa Europy, poza muzułmańską Turcją, której do niego nie zaproszono, i Wielką Brytanią, która nie chciała podejmować zobowiązań na kontynencie.

Święte Przymierze stało się politycznym i militarnym gwarantem trwałości postanowień kongresu wiedeńskiego. Okazało się niezwykle skuteczne, o czym szybko przekonały się narody i ruchy społeczne walczące o wolność, niepodległość czy prawa obywatelskie. System, który gwarantowało Święte Przymierze, z niewielkimi zmianami miał przetrwać aż do wybuchu I wojny światowej w 1914 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Wyzwolenie Ameryki Południowej

Idee republikańskie, które towarzyszyły rewolucji amerykańskiej, a później francuskiej, docierały także do mieszkańców kolonii hiszpańskich i portugalskich w Ameryce Południowej. W epoce napoleońskiej i Hiszpanię, i Portugalię dotknął kryzys. Pozwoliło to Kreolom, czyli białym mieszkańcom Ameryki Łacińskiej, przystąpić do walki o niepodległość poszczególnych kolonii. Mimo że metropolie podejmowały próby brutalnego stłumienia wystąpień powstańców, zmiany okazały się nieodwracalne. W latach 20. XIX w. niepodległość ogłosiło kilkanaście państw na terenie dawnych posiadłości hiszpańskich, a od Portugalii odłączyła się Brazylia.

Bitwa pod Las Queseras [czyt.: **ke**seras] **del Medio** stoczona w 1819 r. przyczyniła się do uzyskania niepodległości przez Wenezuelę. Oddziały kawalerzystów zwanych *llaneros* [czyt.: janeros], na co dzień zaganiających bydło na rozległych pastwiskach tego kraju, pokonały wielokrotnie liczniejsze oddziały hiszpańskie.

- *obraz, Wenezuela, XIX w.*

? Dowiedz się w innych źródłach wiedzy, kim byli *libertadores*.

Simón Bolívar był jednym z najbardziej zasłużonych bojowników o niepodległość państw latynoamerykańskich. Mimo początkowych niepowodzeń uparcie podejmował próby wyzwolenia amerykańskich kolonii spod hiszpańskiego panowania aż do ostatecznego sukcesu. W 1819 r. zorganizował federację nowo powstałych państw latynoskich – Wielką Kolumbię. W jej skład weszły: Wenezuela, Kolumbia, Ekwador i Panama.

- *pomnik, La Paz (Boliwia), XX w.*

ĆWICZENIA

1. Oceń, które spośród państw i narodów europejskich podczas kongresu wiedeńskiego zostały potraktowane w szczególnie krzywdzący sposób.
2. Oceń, czy władcy ustalający system wiedeński konsekwentnie stosowali idee, na które się powoływali.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Europa i świat w epoce restauracji, romantyzmu i rewolucji 1815–1849, red. W. Zajewski, Warszawa 1991.
H. Troyat, *Aleksander I. Pogromca Napoleona*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2007.

2 NOWY CZY STARY PORZĄDEK W EUROPIE?

Ład polityczny ustalony na kongresie wiedeńskim zabezpieczał interesy monarchów największych państw Europy. Nie uwzględniał on jednak oczekiwań pozostałych narodów. Do głównych celów twórców powstałego porządku politycznego należało powstrzymanie ruchów społecznych domagających się zmian. Czego dotyczyły postulaty tych nowych ugrupowań? Jakie działania wobec nich podjęło Święte Przymierze, które stało na straży starego porządku?

PRZECIWKO SYSTEMOWI WIEDEŃSKIEMU

Porządek polityczny ustalony przez mocarstwa na kongresie wiedeńskim uniemożliwiał realizację aspiracji wielu europejskim narodom. Polaków i Węgrów, dążących do odbudowy własnych państwowości, pozostawiono pod obcym panowaniem, a na ziemiach zamieszkanych przez Niemców i Włochów, wbrew narastającym wśród tych ludów dążeniom zjednoczeniowym, utrzymano rozbicie polityczne. Z kolei głębokie przemiany społeczne przyniesione przez rewolucję francuską i Kodeks Napoleona okazały się trudne do odwrócenia. Idee wolnościowe zyskiwały coraz większą popularność i, podobnie jak idee narodowe, były inspirowane romantyzmem. To właśnie hasła narodowe i patriotyczne stały się motywem przewodnim literatury okresu romantyzmu, kreującej jako wzór bohaterów walczących o wolność, niepodległość i tożsamość narodową (zob. też s. 83). Tego rodzaju wzorce i zagadnienia pojawiały się w dziełach filozoficznych i politycznych pierwszej połowy XIX w.

RUCH ODRODZENIA NARODOWEGO WE WŁOSZECH

Jako pierwsi walkę ze Świętym Przymierzem podjęli Włosi, których kraj po kongresie wiedeńskim był rozbity politycznie (przyjrzyj się mapie na s. 18). Na Półwyspie Apenińskim zniesiono Kodeks Napoleona i bezwzględnie przywracano dawne porządki: rządy absolutne i przywileje dla arystokracji oraz Kościoła katolickiego. Północne regiony – Lombardia i Wenecja

Rytuał karbonariuszy podczas sekretnego spotkania z okazji przyjęcia do organizacji nowego członka [1]. Ruch karbonariuszy, podobnie jak wcześniej wolnomularzy, otaczała aura tajemniczości.
▪ *rysunek, Niemcy, XIX w.*

– znalazły się pod panowaniem cesarza austriackiego. Na dodatek rozdrobnienie Italii hamowało jej rozwój ekonomiczny. Handel i współpracę gospodarczą utrudniały liczne granice celne, brak wspólnej waluty, a nawet zróżnicowane systemy miar i wag. Wśród tych Włochów, którzy byli niezadowoleni z konserwatywnych rządów wstrzymujących rozwój kraju, popularna stawała się idea odrodzenia narodowego Włoch, czyli ***risorgimento*** [czyt.: rizordżimento]. Wokół niej grupowali się ci, którzy byli gotowi podjąć walkę o zjednoczenie kraju i obalenie absolutystycznych rządów.

W tym okresie popularnością cieszył się ruch **karbonariuszy**, nazywanych inaczej węglarzami, którzy dążyli do wyzwolenia Italii spod monarchistycznych rządów i obcego panowania. Wśród przywódców

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIUSEPPE MAZZINI

1805–1872

Był przywódcą włoskiego ruchu odrodzenia narodowego – *risorgimento*. Prowadził działalność konspiracyjną skierowaną przeciwko porządkowi wiedeńskiemu we Włoszech. Wspierał dążenia niepodległościowe innych narodów europejskich, w tym Polaków. Był zagorzałym republikaninem i nie zadowoliło go powstanie zjednoczonych Włoch jako monarchii. Obecnie jest uznawany za jednego z głównych włoskich bohaterów narodowych.

Zjazd na zamku Hambach w 1832 r. był jednym z przełomowych wydarzeń w dziejach Niemiec. Kilkadziesiąt tysięcy Niemców manifestowało swoją jedność i domagało się zjednoczenia podzielonego kraju. Byli wśród nich przedstawiciele wszystkich państw niemieckich i różnych stanów społecznych.

• *rycina, Niemcy, ok. 1835 r.*

ruchu szczególną rolę odgrywał Filip Buonarroti. Z inspiracji karbonariuszy w 1820 r. wybuchło powstanie na południu Italii w rządzonym przez Burbonów Królestwie Obojga Sycylii. Rewolucjoniści obalili króla Ferdynanda I i powołali w Neapolu rząd, który miał przeprowadzić demokratyczne reformy. Władcy skupieni w Świętym Przymierzu byli zdecydowani do tego nie dopuścić. Na pomoc obalonemu Ferdynandowi I ruszyło wojsko austriackie i zdławiło rewolucję. Rok później w podobny sposób Austriacy rozprawili się z rewolucją w Piemoncie, a w dalszych latach z wystąpieniami przeciwko władcom w Parmie, Modenie i Państwie Kościelnym.

Podejmowane przez karbonariuszy próby obalenia porządku ustalonego podczas kongresu wiedeńskiego, a także zjednoczenia kraju nie powiodły się, ale zapoczątkowały proces, który miał w przyszłości przynieść rezultaty. W 1831 r., po upadku rewolucji w Państwie Kościelnym, jej uczestnicy musieli schronić się na emigracji, gdzie założyli nową organizację – **Młode Włochy**. Na jej czele stanął **Giuseppe Mazzini** [czyt.: dżiuzeppe maccini]. Dążyli do połączenia działań różnych grup społecznych w celu zjednoczenia Włoch i utworzenia w nich republiki.

SYTUACJA W PAŃSTWACH NIEMIECKICH

Organizacje głoszące hasła zjednoczenia kraju i zniesienia rządów absolutystycznych zaczęły powstawać również w Niemczech. Szczególnie aktywne były środowiska związane z uniwersytetami, gdzie powstał ruch burszów, czyli studentów. W 1817 r. zorganizowali oni na zamku w Wartburgu zjazd, podczas którego nie tylko sformułowano patriotyczne i wolnościowe postulaty, ale także utworzono ogólnoniemiecki związek jednoczący rozproszone dotąd organizacje burszów. Wywołało to jednak stanowczą reakcję ze strony władz i środowisk konserwatywnych. Uniwersytety poddano kontroli, a nieprawomyślnych studentów i profesorów usunięto z uczelni. Zakazane organizacje studenckie mogły działać wyłącznie w konspiracji.

Pod wpływem rewolucji lipcowej we Francji (więcej o niej na s. 17–19) w latach 1830–1831 w państwach niemieckich doszło do licznych wystąpień ludności. Choć zostały one szybko stłumione przez władze, to rosnąca część niemieckiego społeczeństwa, podobnie jak włoskiego, oczekiwała zmian.

POWSTANIE DEKABRYSTÓW

Najbardziej zacofanym krajem Europy pozostawała Rosja. Po krótkim okresie liberalizacji, czyli złagodzenia, reakcyjną politykę prowadził tam car Aleksander I. Władca zaostrzył cenzurę, a szkolnictwo poddał kontroli policyjnej. Chłopów protestujących przeciwko uciskowi pańszczyźnianemu, podobnie jak przed wiekami, zsyłał na Syberię, a w wojsku nakazał utworzenie specjalnych batalionów, do których karnie przenosił żołnierzy podejrzanych o nieprawomyślne poglądy.

Mimo to po wojnach napoleońskich wraz z oficerami, którzy powracali z kampanii w Europie Zachodniej, do Rosji docierały nowe idee. Poszerzające się dzięki temu środowiska postępowe – zarówno cywilne, jak i wojskowe –

Kawaleria atakująca dekabrystów. Wierne carowi Mikołajowi I oddziały kawaleryjskie [1] dokonały szarży na dekabrystów [2], zgromadzonych 25 grudnia 1825 r. na placu Senackim w Petersburgu. Atak konnicy na oblodzonym bruku okazał się nieskuteczny, jednak ściągnięta później przez siły cara artyleria rozbiła wojska powstańcze.

▪ *obraz, Rosja, 1853 r.*

były krytycznie nastawione do absolutyzmu carskiego. W 1821 r. utworzono dwie konspiracyjne organizacje spiskowe – Związek Południowy i Związek Północny, których celem było obalenie cara i wprowadzenie republiki. Należeli do nich głównie młodzi oficerowie i podoficerowie. W grudniu 1825 r., gdy po śmierci Aleksandra I carem miał zostać jego brat Mikołaj I, nadarzyła się wyjątkowa okazja do zorganizowania przewrotu. Powstanie **dekabrystów** (*diekabr* – ros. 'grudzień') rozpoczęło się w stolicy Imperium Rosyjskiego – Petersburgu. Mimo korzystnej sytuacji ten zryw zakończył się klęską. W kluczowym momencie dekabrystom zabrakło zdecydowania i mimo korzystnej sytuacji nie zdecydowali się na walkę, a zwolennicy cara przejęli inicjatywę i szybko stłumili wystąpienie. Powstańców surowo ukarano – przywódcy zawiśli na szubienicy, a szeregowi uczestnicy zostali skazani na katorgę lub osiedlenie na Syberii.

Początkowo mieszkańcy utworzonego na kongresie wiedeńskim Królestwa Polskiego cieszyli się stosunkowo największą swobodą w porównaniu do innych części imperium carskiego. Car jednak z czasem w coraz mniejszym stopniu respektował swobody, które przyznał Polakom. W rezultacie w kraju umacniała się opozycja. Oprócz mającej niewielkie pole działania legalnej opozycji funkcjonowały organizacje spiskowe (więcej o nich na s. 59 i 60). Ich tropieniem zajmowała się carska tajna policja. Mimo to sprzysiężeniu młodych wojskowych pod przywództwem **Piotra Wysockiego** udało się wzniecić powstanie w listopadzie 1830 r. (więcej o nim na s. 60–67).

WYZWOLENIE GRECJI

Pomimo klęsk ponoszonych od końca XVII w. przez imperium osmańskie w pierwszej połowie XIX w. nadal zajmowało ono rozległe ziemie w Europie. Przeciwko panowaniu tureckiemu w 1821 r. wybuchło powstanie. Jako pierwsi wystąpili Grecy. Gdy wojska sułtana dokonały masakry greckiej ludności cywilnej, w Europie powstał ruch poparcia dla Greków i ich aspiracji niepodległościowych, zwany ruchem **filhellenistycznym**. Wielu jego zwolenników osobiście włączyło się w walkę z Turcją.

Bitwa pod Navarino została stoczona przez flotę brytyjsko-francusko-rosyjską, która w założeniu nie miała włączać się do walki, a jedynie blokować turecki port, tak aby do sił sułtana pacyfikujących powstańców nie dołączały nowe oddziały. Gdy jednak Turcy otworzyli ogień, sprowokowana flota państw europejskich zatopiła prawie wszystkie statki tureckie zgromadzone w porcie.

▪ *obraz, Rosja, 1853 r.*

Filhellenizm – sympatia do Grecji i Greków.

Z czasem greckich powstańców poparły również mocarstwa europejskie: Rosja, Wielka Brytania i Francja. Wspólnie wystąpiły one przeciwko imperium osmańskiemu i w 1827 r. ich połączone floty rozgromiły siły morskie sułtana w bitwie pod Navarino. W 1829 r. podpisano rosyjsko-turecki traktat pokojowy w Adrianopolu. Autonomię uzyskały wówczas Mołdawia, Wołoszczyzna i Serbia. Rok później podczas konferencji w Londynie rozstrzygnięto kwestię niepodległości Greków. Grecja odrodziła się jako monarchia, której królem został syn władcy Bawarii Otto Wittelsbach.

WARTO WIEDZIEĆ

Masakra na wyspie Chios

Wystąpienia narodów bałkańskich były przez Turków tłumione wyjątkowo brutalnie. Sułtan chciał w ten sposób zastraszyć nieposłusznych poddanych. W 1821 r., po wybuchu greckiego powstania, dowództwo nad siłami osmańskimi objął Ibrahim Pasza. Dokonał on licznych masakr na bezbronnej ludności greckiej. Największa z nich, na wyspie Chios [czyt.: chijos] w 1822 r., przyniosła 20 tys. zabitych i 60 tys. uprowadzonych do niewoli. Tureckie zbrodnie miały skutki inne od tych zaplanowanych przez dowódców sił sułtana – mobilizowały w Europie opinię publiczną do działań na rzecz prześladowanych Greków. Ostatecznie doprowadziło to do wspólnego wystąpienia Francuzów, Brytyjczyków i Rosjan przeciwko imperium osmańskiemu.

Masakra na Chios – jedno z najsłynniejszych dzieł francuskiego malarza romantycznego Eugène'a Delacroix [czyt.: eżena dela**krua**] powstało i zostało wystawione w Paryżu w 1824 r., podczas trwania powstania greckiego. Podobnie jak dzieła angielskiego poety George'a Byrona [czyt.: dżordża bajrona], obraz Delacroix miał duży wpływ na sprzyjające Grekom nastroje opinii publicznej w Europie Zachodniej.

▪ *obraz, Francja, 1824 r.*

? Jaki wpływ na politykę europejskich rządów miała brutalna polityka turecka?

REWOLUCJA LIPCOWA WE FRANCJI

W 1814 r. na tron francuski powróciła dynastia Burbonów. Po dekadzie stosunkowo umiarkowanych rządów Ludwika XVIII w 1824 r. koronę odziedziczył jego brat Karol X. Wraz ze skrajnymi rojalistami, czyli zwolennikami ustroju monarchicznego, dążył on do przywrócenia rządów absolutnych, takich jak przed rewolucją francuską. W tym czasie Francja aktywnie uczestniczyła w polityce Świętego Przymierza, tłumiąc w 1823 r. rewolucję w Hiszpanii.

W kraju panował jednak chaos, a kolejne rządy powoływane przez króla prowadziły coraz bardziej restrykcyjną politykę wobec społeczeństwa. Prześladowano dawnych zwolenników rewolucji i Napoleona. Przeznaczano ogromne kwoty na odszkodowania dla powracających z emigracji arystokratów, którzy utracili majątki w czasie rewolucji.

Gdy w lipcu 1830 r. król ograniczył prawo wyborcze, rozwiązał parlament i wprowadził cenzurę prasy, sytuacja stała się napięta. Zamach na najważniejsze wolności wywalczone w okresie rewolucji zjednoczył dużą część francuskiego społeczeństwa. Przeciwnikom króla przewodzili postępowi dziennikarze z Louisem Adolphe'em Thiersem [czyt.: luisem adolfem tjersem] w roli przywódcy opozycji. 27 lipca tłumy Francuzów wyległy na ulice Paryża i doszło do walk na wzniesionych barykadach. Część wojska przeszła na stronę manifestantów. Powołano Gwardię Narodową, a następnie nowy rząd z gen. Marie Josephem de La Fayette'em [czyt.: ma**ri** żozefem de la fajetem] na czele.

Powstania i rewolucje w Europie w latach 20. i 30. XIX wieku

Data	Państwo	Charakter
1820	Królestwo Obojga Sycylii	dążenie do obalenia rządów absolutnych i zjednoczenia Włoch
1821	Królestwo Sardynii	
1831	Księstwa: Parmy, Modeny, Toskanii	
	Państwo Kościelne	
1823	Hiszpania	walka z absolutyzmem królewskim
1825	Rosja	dążenie do obalenia caratu i wprowadzenia republiki
1830	Francja	walka o prawa obywatelskie
1821–1829	Grecja	walka o niepodległość
1830–1831	Belgia	walka o niepodległość
1830–1831	Polska	walka o niepodległość

RUCHY NARODOWE W EUROPIE

1. Wymień kraje, w których doszło do interwencji armii państw Świętego Przymierza.
2. Wskaż kraje europejskie, które ominęły wystąpienia w latach po kongresie wiedeńskim.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZECIWKO KAROLOWI X

Komisja municypalna miasta Paryża, stojąca na czele rewolucji lipcowej, skierowała do mieszkańców stolicy odezwę.

Mieszkańcy Paryża!

Karol X przestał panować nad Francją. Nie mógł zapewnić sobie dużej władzy i uważał się zawsze za wroga naszej ojczyzny oraz jej wolności, której zrozumieć nie był w stanie. Zwalczając potajemnie nasze urządzenia, za pomocą wszelkich środków, które pozwalały mu posługiwać się obłudą i oszustwem, gdy sądził, że jest dość silny, by drogą jawnego gwałtu je zniszczyć, postanowił w końcu je zatopić w krwi Francuzów. Dzięki waszemu braterstwu położono kres jego zbrodniczym rządom. Kilka chwil wystarczyło dla złagodzenia owego zgubnego rządu, będącego nieustannym sprzysiężeniem przeciwko wolności i dobru Francji. Naród sam, ozdobiony w barwy narodowe, zdobyte za cenę ofiary krwi, pragnie rządu i praw jego godnych. Któryż na świecie bardziej godny jest wolności. [...] *Niech żyje Francja! Niech żyje lud Paryża! Niech żyje wolność!* [...]

Źródło: J. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 145.

1. Podaj zarzuty stawiane przez rewolucjonistów Karolowi X.
2. Wymień idee i wartości, które przeciwstawiono rządom obalonego władcy.

Tym razem państwa Świętego Przymierza nie interweniowały, mimo że Rosja o to zabiegała. Wydarzenia te nazwano rewolucją lipcową, a okres 27–29 lipca 1830 r. – „trzema dniami chwały" (zob. też Symbole epoki na s. 20–21). Pod naciskiem społeczeństwa Karol X abdykował i uciekł do Wielkiej Brytanii, a tron przekazano znanemu z liberalnych poglądów Ludwikowi Filipowi z bocznej orleańskiej linii Burbonów. Parlament uchwalił nową konstytucję, która rozszerzyła prawa obywatelskie i obniżyła **cenzus majątkowy**, dzięki czemu w wyborach mogła uczestniczyć znacznie większa część społeczeństwa. Największe korzyści odniosła burżuazja, której nowy władca zapewnił swobodę gospodarczą. Nastąpił okres **monarchii lipcowej**, która przetrwała do 1848 r.

NIEPODLEGŁOŚĆ BELGII

Na kongresie wiedeńskim europejskie potęgi zadecydowały o utworzeniu Królestwa Niderlandów, składającego się z katolickiej Belgii i protestanckiej Holandii. Władcą ustanowiono tam holenderskiego króla – Wilhelma I. Zdominowani przez Holendrów Belgowie byli niezadowoleni z takiego stanu rzeczy i nigdy nie pogodzili się z tą decyzją. W sierpniu 1830 r., pod wpływem wydarzeń rewolucji lipcowej, Belgowie podjęli walkę o niepodległość. Wystąpili przeciwko królowi Wilhelmowi I, a w październiku belgijski rząd proklamował niepodległość. Po ostrzelaniu przez Holendrów Antwerpii Belgowie ogłosili detronizację króla. W tej sytuacji Wilhelm I zaapelował do Świętego Przymierza o interwencję, do której jednak nie doszło. Rosja zajęta była walką z polskimi powstańcami, a Prusy i Austria nie widziały w tym swojego interesu, zwłaszcza że po stronie Belgów opowiedziała się Francja. Przeciwna interwencji zbrojnej była Wielka Brytania, która włączyła się w działania na rzecz zakończenia konfliktu. W styczniu 1831 r. na konferencji w Londynie mocarstwa europejskie uznały niepodległość Belgii, a koronę belgijską oddano Leopoldowi I z dynastii sasko-koburskiej. W tym samym roku belgijski parlament przyjął jedną z najbardziej postępowych konstytucji w ówczesnej Europie. Król Holandii długo nie mógł pogodzić się z powstaniem państwa belgijskiego i próbował zarówno drogą dyplomacji, jak i zbrojnie odzyskać wpływy w Belgii. Odrębność tego kraju uznał dopiero w 1839 r.

Belgijscy powstańcy przed ratuszem na Wielkim Placu w Brukseli wznoszą swoją nową flagę, która miała przypominać pionowym układem pasów flagę republikańskiej Francji, jednak w barwach istniejącego tam przed wiekami księstwa Brabancji.

• *obraz, Belgia, 1835 r.*

Cenzus majątkowy – ograniczenie dostępu do praw wyborczych uzależniające ich posiadanie od wielkości majątku lub wysokości odprowadzanych podatków.

ĆWICZENIA

1. Wymień kraje, w których Święte Przymierze interweniowało w obronie dotychczasowych rządów, i te, w których sprawie od interwencji się wstrzymało.
2. Oceń, z jakiego powodu europejskie mocarstwa zaangażowały się w konflikt z imperium osmańskim w greckiej sprawie.
3. Przedstaw, w jaki sposób europejscy rewolucjoniści w pierwszej połowie XIX w. łączyli postulaty narodowe ze społecznymi.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Czubaty, *Rosja i świat. Wyobraźnia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Warszawa 1997.
W. Zajewski, *W kręgu Napoleona i rewolucji europejskich 1830–1831*, Warszawa 1984.

Wolność wiodąca lud na barykady

Gdy Paryż kicha, cała Europa dostaje kataru.

Klemens von Metternich

„TRZY DNI CHWAŁY"

Po kongresie wiedeńskim, mimo nadzoru Świętego Przymierza, strzegącego zasad legitymizmu i równowagi sił, Europa stała się areną konfliktu między zwolennikami starego porządku a siłami liberalnymi. W niektórych krajach mieszczanie i inni zwolennicy liberalizmu (więcej o tej idei na s. 30–31) dążyli do stworzenia republik lub monarchii konstytucyjnych. Przez całe lata 20. XIX w. ich wystąpienia były tłumione. Do burzliwych wydarzeń doszło w lipcu 1830 r. w Paryżu. Zasiadający od sześciu lat na tronie francuskim Karol X Burbon w odróżnieniu od swojego poprzednika Ludwika XVIII w bezwzględny sposób przywracał konserwatywne porządki i władzę absolutną. W lipcu 1830 r., kiedy władca ograniczył prawo wyborcze, rozwiązał parlament i wprowadził cenzurę prasy, sytuacja stała się napięta. Gdy król nakazał zamknąć drukarnie prasy opozycyjnej, zaprotestowali dziennikarze, a na ich wezwanie grupy paryżan, które zajęły gmachy rządowe. W ciągu trzech dni rewolucji lipcowej, zwanych „trzema dniami chwały", powstańcy opanowali miasto. W tak napiętej sytuacji wojsko wycofało się z Paryża, a zmuszony do ucieczki król abdykował i poprosił o azyl w Wielkiej Brytanii. Na interwencję nie zdecydowały się skłócone państwa Świętego Przymierza. Nowy król, Ludwik Filip I, obawiając się radykalizacji nastrojów ludu i pamiętając o losie swojego ojca, straconego w czasie rewolucji, wprowadził tylko ograniczone zmiany społeczne. Przekonano go jednak do uchwalenia nowej konstytucji, obniżenia cenzusu wyborczego, świętowania rocznicy zburzenia Bastylii oraz przywrócenia trójkolorowego sztandaru z czasów rewolucji w miejsce białej flagi Burbonów.

Wolność wiodąca lud na barykady to kompozycja, w której pierwszoplanową rolę odgrywa Marianna [1] – symbol Republiki Francuskiej i alegoria wolności. Jej imię zaczerpnięto z pieśni rewolucyjnej z 1792 r. Marianna dzierży trójkolorową flagę [2], symbolizującą wolność, równość i braterstwo. Na głowie ma czapkę frygijską [3], jaką nosili jakobini. Za Wolnością podążają przedstawiciele różnych warstw – robotnik w fartuchu [4], chłopiec [5], podnoszący głowę wieśniak [6], wreszcie przedstawiciel burżuazji [7] w cylindrze, z muszkietem w dłoniach (sam Delacroix). Na dalszym planie pojawiają się powstańcy i królewscy żołnierze, którzy przeszli na stronę rewolucji [8].

▪ *obraz, Francja, 1830 r.*

REWOLUCJA NA PŁÓTNIE

Obraz *Wolność wiodąca lud na barykady* Eugène'a Delacroix powstał jesienią 1830 r., czyli zaledwie kilka miesięcy po rewolucji, jako hołd dla jej bohaterów. Twórca dzieła urodził się w bogatej rodzinie, ale nie poszedł ani w ślady ojca dyplomaty, ani w ślady brata generała, lecz poświęcił się całkowicie rozwojowi talentu. Wkrótce uznano go za jednego z najlepszych reprezentantów stylu romantycznego. Był malarzem erudytą, znawcą tematów historycznych i mitologicznych oraz znakomitym kolorystą, za co po latach wybitny malarz Paul Cézanne [czyt.: pol se**zan**] obdarzył go komplementem: *najpiękniejsza paleta Francji*.

Artysta nie brał udziału w „trzech dniach chwały", lecz za pomocą obrazu chciał ukazać ich znaczenie i związek z rewolucją 1789 r. Obraz jest alegorią wolności. Na czele ludu kroczy Marianna, kobieta przypominająca grecką boginię. Jej postać nawiązuje do czasów rewolucji francuskiej.

Obraz został zaprezentowany na wystawie w Paryżu w 1831 r. Z uwagi na wolnościową i demokratyczną symbolikę z czasów rewolucji 1789 r. budził niebezpieczne skojarzenia. W związku z tym król Ludwik Filip I kupił dzieło i skrył w magazynie.

DOKĄD TRAFIŁA MARIANNA?

Obecnie obraz Delacroix można podziwiać w jednym z największych muzeów na świecie – paryskim Luwrze. Stał się on nie tylko niezwykle znanym dziełem sztuki, ale także symbolem walki o wolność i natchnieniem dla wielu artystów. Jedno z dzieł wzorowanych na tym obrazie przerosło popularnością i znaczeniem oryginał. *Wolność prowadząca lud na barykady* zainspirowała rzeźbiarza Frédérica-Auguste'a Bartholdiego [czyt.: frederika ogista bartoldiego], który na stulecie niepodległości Stanów Zjednoczonych zaprojektował i nadzorował wykonanie nowojorskiej Statui Wolności. Ta blisko 50-metrowa rzeźba stała się jednym z symboli Stanów Zjednoczonych (o niej też na s. 106).

Nie mniejszą rolę ten obraz odgrywa w świadomości Francuzów. Nie bez powodu znalazł się na okładce książki *Miejsca pamięci*, opisującej najważniejsze dla tożsamości narodu francuskiego symbole przeszłości. Symbolikę i kompozycję dzieła Delacroix do dziś wykorzystują liczni artyści, chcący podkreślić znaczenie problemu, którego dotyczą ich projekty. Motyw ten stał się inspiracją m.in. dla licznych prac twórców streetartu. Regularnie można go również spotkać w ramach przeróżnych kolaży na okładkach czasopism. Francuski symbol buntu i walki o wolność jest obecnie rozpoznawalny na całym świecie.

Graffiti na murze oddzielającym Izrael od Palestyny przedstawia powstańców, na czele których stoi Wolność z obrazu Delacroix. Zamiast trójkolorowej flagi Francji trzyma flagę Palestyny.

▪ *mural, Palestyna, XXI w.*

Statua Wolności, a właściwie *Wolność rozświetlająca świat*, u wejścia do nowojorskiego portu to jedna z najsłynniejszych rzeźb na świecie. Nawiązuje bezpośrednio do postaci francuskiej Marianny.

▪ *posąg, Francja, 1886 r.*

Posąg Marianny z placu Republiki w Paryżu powstał kilka lat wcześniej niż Statua Wolności. Marianna uosabiająca wolność również wznosi prawą dłoń ku niebu, nie trzyma w niej jednak znicza, lecz gałązkę oliwną symbolizującą pokój.

▪ *posąg, Francja, 1879 r.*

? 1. Oceń, jaki wpływ na życie społeczne i znaczenie dla kultury mają dzieła takie jak *Wolność wiodąca lud na barykady*.

2. Odszukaj inne niż przedstawione w tekście i na ilustracjach przykłady nawiązań do obrazu Delacroix.

3 REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

Do XVIII w. w gospodarce na całym świecie dominowało rolnictwo, a ludzie utrzymywali się głównie z uprawy ziemi. Zaczęło się to zmieniać, gdy w drugiej połowie XVIII w. w Anglii rozpoczęła się rewolucja przemysłowa. Jakie były skutki tych przemian? Które kraje poszły w pierwszej połowie XIX w. śladem Wielkiej Brytanii?

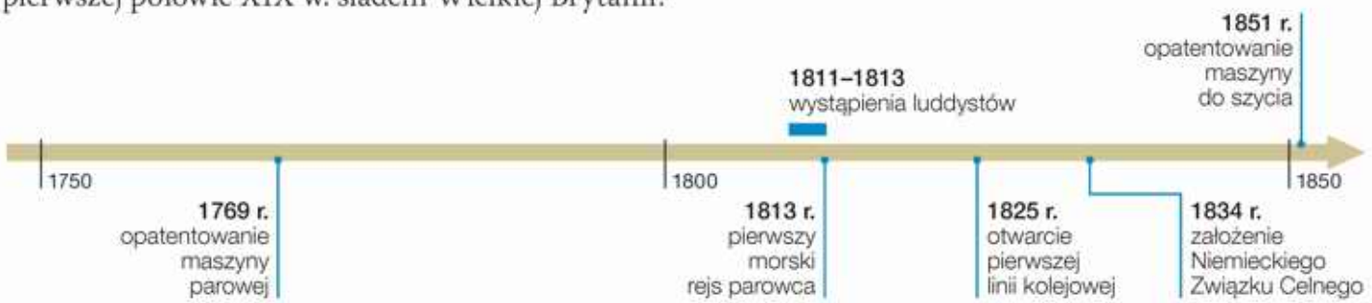

OD REWOLUCJI AGRARNEJ DO INDUSTRIALIZACJI

Od XVI w. w Wielkiej Brytanii trwał **proces grodzeń**, w wyniku którego bogaci właściciele ziemscy zajmowali pola uprawne, a użytkujących je dotąd chłopów i dzierżawców przepędzali. Zajętą ziemię przekształcali w pastwiska dla owiec. Chłopi zostali zmuszeni do przeniesienia się do miast w poszukiwaniu pracy. Szybkie zwiększanie się liczby ludności ośrodków miejskich wywołało duże zapotrzebowanie na żywność. Na wsi modernizowano więc gospodarstwa, inwestowano w uprawy nowych gatunków roślin, zwiększano hodowlę zwierząt, a do prac polowych używano coraz nowocześniejszych narzędzi i urządzeń. Wkrótce **rewolucja agrarna** ogarnęła nie tylko Wielką Brytanię, lecz także rozległe obszary pozostałych krajów Europy Zachodniej.

Żniwiarka znacznie przyspieszała koszenie zboża. Napędzana konno maszyna ścinała zboże i układała je w sposób ułatwiający zbieranie w snopki. Była jednym z licznych nowych urządzeń rolnych skonstruowanych w XIX w.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

To właśnie mechanizacja rolnictwa obok rozwoju włókiennictwa miała decydujący wpływ na coraz szybszą **industrializację**, czyli **uprzemysłowienie** krajów europejskich. Poszukiwane żelazne urządzenia produkowano w wielu nowo powstających zakładach przemysłowych. Początkowo te maszyny były poruszane siłą mięśni ludzi i zwierząt, a następnie – za pomocą silników parowych. Wówczas ich produkcję na masową skalę podjęto najpierw w Anglii, a później w Niemczech.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE

W XIX w. nie tylko szybko wzrastała liczba Europejczyków, lecz także podnosił się poziom ich życia. Wywoływało to zwiększone zapotrzebowanie na produkty przemysłowe. Dodatkowo duże znaczenie miał wzrost liczby ludności zamorskich kolonii, w których nie było przemysłu. Rosła też liczebność armii, co sprawiało, że zwiększały się zamówienia rządowe na umundurowanie, broń i żywność. Szukano więc nieustannie nowych rozwiązań technicznych, które przyspieszyłyby produkcję. Z tego powodu w Europie Zachodniej odchodzono od produkcji manufakturowej i rzemieślniczej na rzecz fabryk, czyli zakładów, w których wykorzystywano na masową skalę pracę ludzi i maszyn. W taki sposób rozpoczęta w drugiej połowie XVIII w. w Anglii i Szkocji rewolucja przemysłowa przeniosła się do innych krajów Europy Zachodniej. W procesie industrializacji zaczęła przodować Belgia, gdzie powstawały liczne kopalnie węgla i huty.

Na drogę zmian gospodarczych wkroczyły także państwa niemieckie. Sprzyjał temu założony w 1834 r. **Niemiecki Związek Celny** (więcej o nim na s. 98–99).

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W EUROPIE W XIX WIEKU

? 1. Oceń na podstawie mapy, które z państw europejskich miały w XIX w. najrzadszą sieć kolejową.

2. Wymień miasta europejskie liczące ponad 500 tys. mieszkańców, wokół których powstały ważne okręgi przemysłowe.

Powstał wówczas ogólnoniemiecki rynek bez wewnętrznych barier celnych, co przyspieszyło rozwój niemieckiej gospodarki. W **Zagłębiu Ruhry** [czyt.: rury] powstał jeden z największych ośrodków górniczych i przemysłowych na świecie. Na wschodzie Niemiec przemysł rozwijał się na pruskim Górnym Śląsku. Stosunkowo niewiele ośrodków przemysłowych było w połowie XIX w. we Francji. Cały czas dominowało tam rolnictwo, a proces produkcji był oparty na manufakturach. Specjalizowały się one w wytwarzaniu wyrobów artystycznych i luksusowych, które zdobywały uznanie poza granicami kraju.

W pozostałej części Europy rewolucja przemysłowa przebiegała nierównomiernie. Ośrodki przemysłowe powstały w Holandii, Austrii, Czechach, na północy Półwyspu Apenińskiego, w Hiszpanii i Rosji, w której jednak feudalne stosunki hamowały nowoczesne przemiany. Do połowy wieku industrializacja nie objęła Bałkanów.

Udział w światowej produkcji przemysłowej w procentach

Kraj	Rok		
	1800	1860	1900
Europa (całość)	23,2	53,2	62,0
Wielka Brytania	4,3	19,9	18,5
Austria	3,2	4,2	4,7
Francja	4,2	7,9	6,8
Niemcy	3,5	4,9	13,2
Włochy	2,5	2,5	2,5
Rosja	5,6	7,0	8,8
Chiny	32,8	19,7	6,2
Japonia	3,8	2,6	2,4
Indie	24,5	8,6	1,7
USA	0,8	7,2	23,6

ROZWÓJ KOMUNIKACJI

Wynaleziona w XVIII w. maszyna parowa była pierwotnie wykorzystywana do wypompowywania wody z szybów górniczych i napędzania fabrycznych urządzeń przemysłowych. W XIX w. zastosowano ją także w komunikacji. Pierwszy pojazd parowy został zaprojektowany przez francuskiego konstruktora **Nicolasa Cugnota** [czyt.: nikolasa kiuniota], jednak ze względu na liczne niedoskonałości nie znalazł zastosowania w praktyce. Era transportu parowego rozpoczęła się dopiero w 1825 r., gdy Anglik **George Stephenson** [czyt.: dżordż stiwenson] otworzył pierwszą publiczną linię kolejową na świecie. Połączyła ona w północnej Anglii miasteczka Stockton [czyt.: stokton] i Darlington. Kolej pozwalała szybko, tanio i masowo przewozić towary i ludzi, dzięki czemu przyczyniła się do dalszego przyspieszenia rewolucji przemysłowej (więcej o tym na infografice na s. 26–27).

Równocześnie z rozwojem kolei przemiany objęły transport wodny – zaczęły się upowszechniać **statki parowe**. Pierwsze z nich na początku XIX w. nadal budowano z drewna i można było odbywać nimi rejsy tylko po rzekach. Już w 1813 r. pierwszy parowiec wypłynął na morze, a 8 lat później pierwszy wykonany z żelaza statek parowy zaczął kursować regularnie przez kanał La Manche, co zapewniło szybkie połączenie między Francją a Wielką Brytanią. Pierwsza międzykontynentalna podróż statku napędzanego silnikiem parowym odbyła się w 1828 r., zaś po 10 latach zbudowano pierwszy liniowiec oceaniczny, czyli duży statek regularnie pływający pomiędzy Europą i Ameryką Północną. Początkowo parowce były poruszane za pomocą kół łopatkowych, ale w drugiej połowie XIX w. zastąpiła je doskonalsza śruba okrętowa. Statki parowe stopniowo wypierały żaglowce, oferując znacznie szybszy i niezależny od siły wiatru transport.

SS Savannah to amerykański statek parowy, który jako pierwszy w 1819 r. przepłynął Atlantyk. Tylko nieznaczną część podróży pokonał, płynąc napędzany silnikiem, ponieważ głównie korzystał z klasycznego napędu żaglowego.

- *rysunek, USA, XIX w.*

CIEKAWOSTKA

Lokomobila – parowóz bez szyn

Oprócz parowozów i silników fabrycznych maszyna parowa znalazła zastosowanie również przy pracach rolnych na wsi i w niewielkich zakładach produkcyjnych na prowincji. Lokomobile, czyli mobilne maszyny parowe, wbrew pozorom zazwyczaj nie poruszały się z wykorzystaniem napędu parowego, ale konnego. Dzięki nim można było szybko wykonać najcięższe prace. Jednym z rodzajów lokomobili była sikawka strażacka, w której maszyna parowa napędzała pompę. Dzięki jej mocy strumienie wody o dużym ciśnieniu można było skierować nawet na wysokie piętra płonących budowli.

Angielska lokomobila Clayton & Shuttleworth [czyt.: klajton end szatlłors] z połowy XIX w.

- *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

Lokomobila podczas prac polowych mogła napędzać młockarnię, czyli maszynę oddzielającą ziarna od kłosów.

- *rycina, USA, XIX w.*

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W STANACH ZJEDNOCZONYCH

Ważnym ośrodkiem rewolucji przemysłowej były Stany Zjednoczone. Sprzyjało temu nieustanne poszerzanie terytorium tego państwa, ogromne zasoby surowców naturalnych i wzrastająca liczba ludności. Największe zagłębia przemysłowe powstały w leżących nad Atlantykiem północno-wschodnich stanach oraz w głębi kontynentu, w rejonie gór Appalachów. Produkowano tam maszyny na potrzeby szybko rozwijającego się rolnictwa, w tym wynalezione przez Amerykanów mechaniczne żniwiarki i kosiarki.

Wkrótce w Stanach Zjednoczonych również zastosowano wynalazek kolei. Już w 1830 r. powstała tam pierwsza linia kolejowa w rejonie Baltimore [czyt.: bol**timor**]. Władze stanowe wspierały prywatnych inwestorów kolejowych, bo rozległe państwo potrzebowało sprawnej komunikacji. Pierwsza linia kolejowa zapewniająca połączenie pomiędzy wschodnim a zachodnim wybrzeżem powstała w 1869 r.

W 1837 r. amerykański konstruktor **Samuel Morse** [czyt.: mors] wynalazł **telegraf** – pierwsze urządzenie pozwalające przesyłać informacje na odległość w postaci impulsów elektrycznych. Najwcześniej znalazło ono zastosowanie w wojsku i na kolei, jednak wkrótce z usług telegraficznych korzystała prasa, a także prywatne osoby. Inne wynalazki Amerykanów to pierwszy **rewolwer** skonstruowany w 1831 r. przez **Samuela Colta** [czyt.: kolta] oraz **maszyna do szycia** wynaleziona w 1851 r. przez **Isaaca Singera** [czyt.: ajzeka zingera] (zob. rysunek na s. 44).

W okresie rewolucji przemysłowej amerykańskie społeczeństwo dynamicznie się przekształcało. Dzięki tanim kredytom i wsparciu państwa właściciele zakładów przemysłowych i farm szybko się bogacili, tworząc tamtejszą elitę finansową. Nieustanny napływ emigrantów z Europy zapewniał pracowników rozwijającym się przedsiębiorstwom.

Stalowe mosty kolejowe o różnej konstrukcji zaczęły powstawać w drugiej połowie XIX w. w Stanach Zjednoczonych. Były wytrzymałe i można było je szybko postawić.

- *rycina, USA, XIX w.*

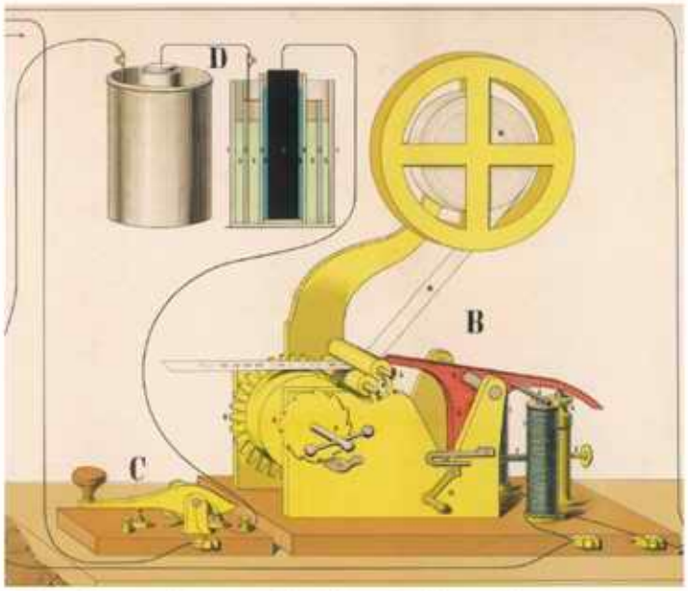

Telegraf pozwalał nadawać i odbierać wiadomości przesyłane za pomocą prądu, kodowane z zastosowaniem alfabetu Morse'a.

- *ilustracja, USA, XIX w.*

Rewolwer Colta z 1838 r. umożliwiał szybkie oddanie serii pięciu strzałów. Załadowanie rewolweru było jednak czasochłonne – ładowano oddzielnie kule, proch i kapiszon służący do zapłonu ładunku prochu. Dopiero w 1870 r. powstały rewolwery Colta na naboje.

- *pistolet, USA, 1838 r.*

POCZĄTKI KOLEI

Rewolucja przemysłowa, która w pierwszej połowie XIX w. objęła już nie tylko Wielką Brytanię, ale i inne kraje Europy Zachodniej, wymagała nowych, szybszych i skuteczniejszych środków transportu. Najważniejszym z nich okazała się kolej. Nowy wynalazek umożliwiał przewożenie osób, surowców i towarów pomiędzy miastami, portami i rozwijającymi się ośrodkami przemysłowymi.

Długość linii kolejowych w Europie w XIX wieku

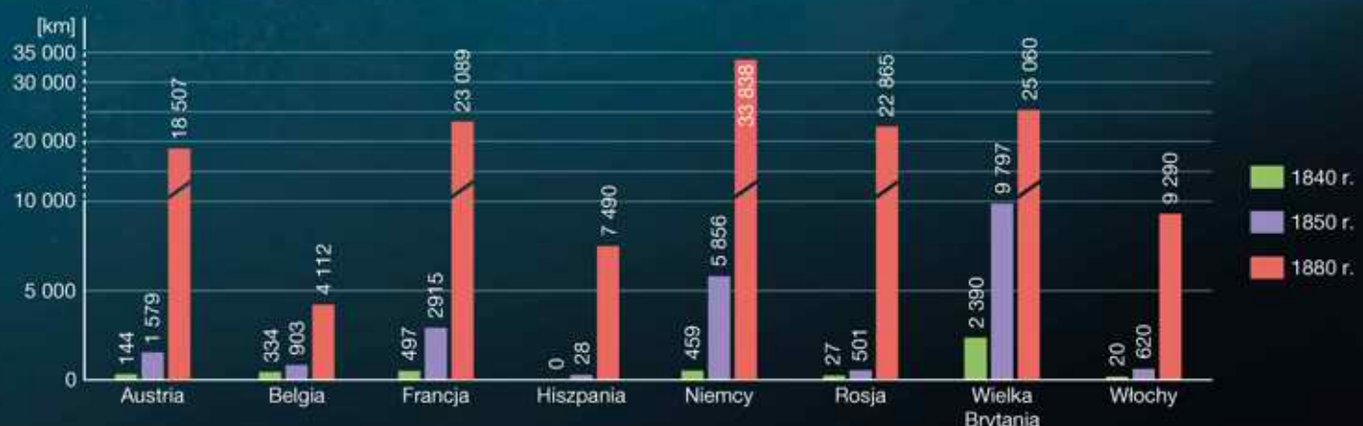

1770 r. pierwszy pojazd parowy Cugnota

1804 r. lokomotywa Trevithicka

1825 r. pierwsza linia kolejowa Stockton–Darlington

1829r. lokomotywa „Rocket" Stephensona

1845 r. Kolej Warszawsko-Wiedeńska – pierwsza linia kolejowa na ziemiach polskich

1800

1812 r. lokomotywa Murraya

1850

Węgiel był nieodzowny do napędzania lokomotywy i jego zapas trzeba było regularnie uzupełniać na stacjach. Z czasem zaczęto budować specjalne wyciągi węglowe, które pozwalały przyspieszyć załadunek opału.

Zegar dworcowy był niezwykle ważny dla podróżnych na dworcu. Informował o czasie, jaki pozostał do przyjazdu lub odjazdu pociągu. Wraz z rozwojem przemysłu i kolei w XIX w. wzrosło znaczenie punktualności.

Woda, podobnie jak węgiel, była niezbędna do napędzania parowozu. Do obsługi większych lokomotyw trzeba było budować żurawie wodne i specjalne zbiorniki.

Lokomotywa „Rocket" George'a Stephensona zaprezentowana w 1829 r. okazała się przełomową konstrukcją. Dzięki zastosowaniu nowych rozwiązań w budowie kotła górowała ona nad innymi lokomotywami pod względem wydajności, niezawodności i prędkości. „Rocket" rozpędzała się do prędkości 48 km/h. Późniejsi konstruktorzy lokomotyw również wykorzystywali rozwiązania opracowane przez Stephensona.

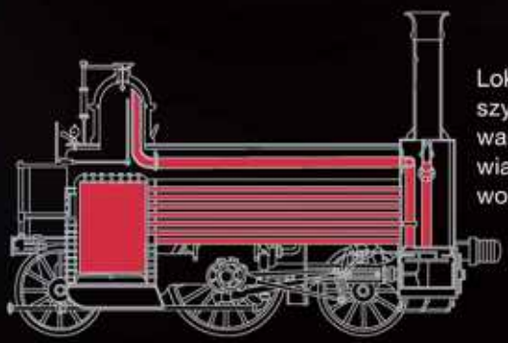

Lokomotywa składała się z maszyny parowej o dość skomplikowanej konstrukcji kotła, umożliwiającego szybsze podgrzewanie wody i uzyskiwanie pary.

? 1. Oceń, w jaki sposób upowszechnienie kolei zmieniło życie mieszkańców Europy.

2. Wskaż kraj europejski, w którym udało się zbudować więcej linii kolejowych niż w Wielkiej Brytanii. W jakim okresie do tego doszło?

SKUTKI REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

Rewolucja przemysłowa dzieliła się na dwa etapy. Pod koniec XVIII w. i w pierwszej połowie XIX w. najnowszym wynalazkiem była maszyna parowa. Z kolei w drugiej połowie XIX w. coraz szerzej w praktyce wykorzystywano nowe urządzenia, zasilane elektrycznością.

Już w pierwszym etapie rewolucja przemysłowa przyniosła głębokie przemiany społeczne. Tradycyjne i stanowe społeczeństwo przekształcało się w **społeczeństwo industrialne**, oparte na kapitalistycznych zasadach. Powstały nowe grupy społeczne: **kapitaliści**, czyli właściciele środków produkcji, jak kopalnie, huty, zakłady przemysłowe, oraz najemni robotnicy, zwani również **proletariatem**.

W tym czasie liczba ludności Europy wzrosła o 45%. Na początku XIX w. zamieszkiwało ją ok. 188 mln ludzi, a w połowie stulecia już ponad 267 mln. Największy przyrost naturalny wystąpił w państwach Europy Zachodniej: Wielkiej Brytanii, Belgii, Holandii i Francji. Z tego powodu zwiększyła się liczba Europejczyków emigrujących do Ameryki Północnej. Szybko rozwijający się przemysł amerykański przyciągał pracowników, szczególnie z biedniejszych regionów Anglii, Irlandii czy Niemiec.

Rozwój ośrodków przemysłowych sprzyjał postępującej **urbanizacji**. Miasta gwałtownie się rozrastały. Najważniejsze stolice państw europejskich powiększyły się kilkukrotnie i przekształcały się w metropolie.

W nowej sytuacji, w związku z industrializacją, urbanizacją i przemianami w rolnictwie, na nieznaną dotąd skalę rozwinęły się handel i transport. Ponadto kwitły giełdy towarowe, domy handlowe, biura prawne i banki obsługujące operacje finansowe. Coraz większe znaczenie zyskiwał **kapitał**, czyli środki finansowe, które inwestowano w nowe przedsięwzięcia.

Szczególnie intensywnie rozwijał się handel międzynarodowy. Przodowała w nim Wielka Brytania, która aż 70% swojej produkcji dostarczała na rynki pozaeuropejskie. Sprzedawano ją w brytyjskich faktoriach handlowych, które powstawały na całym świecie. Podobne działania wkrótce podjęły inne kraje europejskie, które również chciały eksportować swoje towary na odległe kontynenty.

Rewolucja przemysłowa miała także niekorzystne skutki. Rzemieślnicy dotychczas produkujący tkaniny nie mieli szans, aby konkurować z nowoczesnymi zakładami, w których stosowano maszyny, i bankrutowali. W Anglii powstał wówczas ruch **luddystów**, którzy napadali na fabryki i niszczyli maszyny tkackie. Byli oni jednak przez władze brytyjskie brutalnie karani (więcej o tym w tekście źródłowym na s. 29). Pozbawieni zajęcia wytwórcy zasilali wówczas rzesze robotników zatrudnianych w powstających fabrykach. Bardzo szybko rosły różnice majątkowe pomiędzy kapitalistami a robotnikami. Olbrzymie fortuny właścicieli zakładów przemysłowych kontrastowały z nędzą ich pracowników, którzy żyli często w skrajnie złych warunkach. Ponadto do pewnego czasu nie istniały przepisy prawne, które dawałyby robotnikom jakąkolwiek ochronę przed wyzyskiem ze strony kapitalistów (więcej informacji dotyczących sytuacji robotników w tym czasie na s. 32).

Rozwój przemysłu prowadził również do degradacji środowiska naturalnego, na co już wtedy niektórzy zwracali uwagę. Wzrastało zanieczyszczenie powietrza i rzek w sąsiedztwie fabryk i kopalń, jednocześnie areał lasów szybko się kurczył.

Zakład produkcji maszyn Bosiga [czyt.: boziga] **w Berlinie** był jednym z głównych ośrodków produkcji lokomotyw w XIX-wiecznej Europie. Nad fabryką wznosiły się kominy, przez które wydobywał się czarny dym z pozbawionych w tamtym czasie jakichkolwiek filtrów maszyn parowych lub pieców. Okolice zakładów przemysłowych były w XIX w. bardzo silnie skażone.

• *obraz, Niemcy, ok. 1850 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZECIWKO MASZYNOM

Rzemieślnicy z organizacji luddystycznych zwalczający maszyny tkackie posuwali się do gróźb wobec ich właścicieli, które docierały do nich w anonimowych listach.

Dopiero co dostarczono mi informacji, że jest Pan posiadaczem tych nienawistnych maszyn trykotarskich [do produkcji elastycznych tkanin]. *Moi ludzie pragną, bym napisał do Pana i ostrzegł, jak należy, aby Pan zniszczył je, i z tego powodu pragnę, aby Pan zrozumiał dobrze to, co piszę do Pana. Proszę przyjąć do wiadomości, że jeśli nie zostaną one zniszczone do końca następnego tygodnia, polecę jednemu z mych poruczników, by na czele 300 ludzi zburzył je. A nadto proszę przyjąć do wiadomości, że jeśli doprowadzi Pan sprawę tak daleko, to pomnożymy Pańskie nieszczęścia, paląc Pańskie budynki do gruntu. Na wypadek gdyby Pan zdobył się na zuchwałość strzelania do któregokolwiek z naszych ludzi, otrzymali oni rozkazy, by zamordować Pana i spalić jego dom. Będzie Pan tak łaskaw i pójdzie do swych sąsiadów, by ich poinformować, że ten sam los i ich czeka, jeśli nie zniszczą maszyn. Ponieważ wiem, że jest kilku posiadaczy maszyn w Pańskim sąsiedztwie i ponieważ poglądy i intencje moje i moich ludzi zostały przedstawione fałszywie, skorzystam z tej sposobności, by je przedstawić, i proszę, by Pan zapoznał z nimi swoje bractwo. Pragnę, by sukiennicy, rząd i publiczność wiedzieli, że nie można sobie lekceważyć skarg tak dużej masy ludzi. Ostatni spis wykazał, że jest 2782 zaprzysiężonych Bohaterów zjednoczonych więzami konieczności dla celu naprawienia swych krzywd oraz gotowych zginąć w walce – tylko w armii Huddersfield, a dwa razy tyle jest w Leeds. Z ostatnich listów naszych korespondentów dowiadujemy się, że gotowi są powstać i przyłączyć się do nas rękodzielnicy następujących miejscowości: Manchester, Wakefield, Halifax, Bradford, Sheffield, Oldham, Rochdale i w ogóle cała kraina bawełny, a dzielny pan Hanson prowadzić ich będzie do zwycięstwa.* [...]

Ned Ludd – wymyślony przywódca zbuntowanych rzemieślników został przedstawiony na ilustracji.

▪ *rysunek, Wielka Brytania, ok. 1820 r.*

Nigdy nie złożymy broni, dopóki Izba Gmin nie uchwali ustawy o zniszczeniu maszyn szkodliwych dla prostego ludu. Lecz nie składamy więcej petycji, to nie wystarczy, trzeba walczyć.
Podpisane przez Generała Armii Naprawiaczy Krzywd Neda Ludda

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 23, Warszawa 1961, s. 26–27.

? 1. Wymień żądania stawiane przez luddystów.
2. Przedstaw groźby, jakie luddyści kierowali wobec właściciela fabryki w Huddersfield.
3. Wskaż ruchy, które obecnie działają na świecie w sposób podobny do luddystów.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego transport zyskał w XIX w. tak duże znaczenie.
2. Wymień najważniejsze wynalazki pierwszej połowy XIX w. i przypisz je do krajów, w których powstały.
3. Oceń skutki rewolucji przemysłowej. Wymień przyniesione przez nią korzyści i straty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, tłum. L. Garczyński, Wrocław 1998.
Thomas Alva Edison. Biografia autoryzowana [MP3], tłum. D. Tarkowski, Piaseczno 2020.

4 NOWE IDEE POLITYCZNE

Przemiany polityczne i gospodarcze w Europie z przełomu XVIII i XIX w. zachwiały starym porządkiem, opartym na feudalnej strukturze społecznej i monarchii absolutnej. Dla coraz większej części społeczeństwa ważnym celem stawała się demokratyzacja, czego nie było w stanie zahamować Święte Przymierze, skupiające najpotężniejszych władców Europy. Nowe grupy społeczne domagały się uczestnictwa w życiu politycznym. Jakie nurty polityczne powstały w tym okresie? Jakie były ich postulaty?

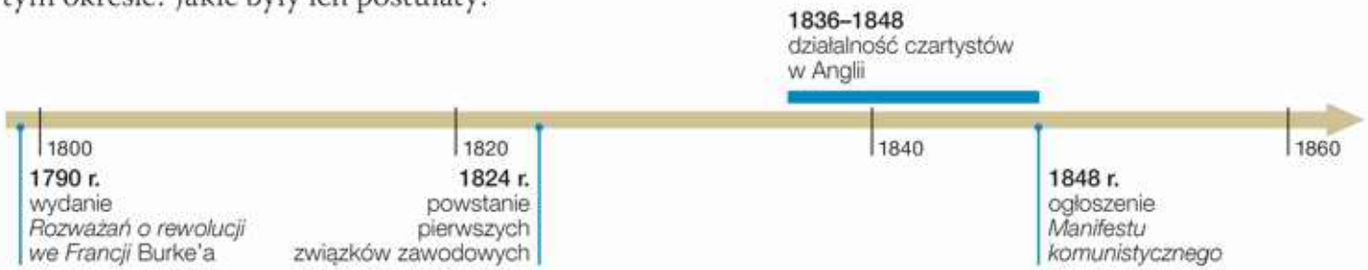

NARODZINY NOWYCH NURTÓW POLITYCZNYCH

W wyniku rewolucji przemysłowej i rozwoju handlu znacznie wzbogaciło się zamożne mieszczaństwo, czyli **burżuazja**, do której należały m.in. zakłady produkcyjne i kopalnie. W związku z tym przedstawiciele burżuazji chcieli zyskać wpływ na władzę. Natomiast dawna szlachta dążyła do zachowania dotychczasowego porządku społeczno-politycznego. Zwolennicy starego systemu zostali nazwani **konserwatystami** (łac. *conservatus* – 'zachowany'), a ich przeciwnicy, wywodzący się głównie z burżuazji – **liberałami** (łac. *liber* – 'wolny').

Równocześnie nową sytuację społeczno-ekonomiczną ze względu na wyzysk i nędzę robotników krytykowała część myślicieli, których nazywano **socjalistami utopijnymi**. Na podstawie ich przemyśleń ukształtowała się później ideologia **socjalistyczna** (łac. *socialis* – 'społeczny') i **komunistyczna** (z łac. *communis* – 'wspólny'), które potępiały kapitalizm z uwagi na to, że przynosił wyzysk, krzywdy i niesprawiedliwość. Socjaliści i komuniści uznawali szybko rosnącą liczebnie klasę robotniczą za główną siłę polityczną, która powinna przejąć władzę.

Liberalizm, **konserwatyzm**, **socjalizm** i **komunizm** to ideologie, które zdobyły popularność w pierwszej połowie XIX w. W tym okresie narodziły się również inne idee polityczne, takie jak nacjonalizm czy anarchizm, które jednak rozwinęły się w pełni dopiero w drugiej połowie tego stulecia.

WOLNOŚĆ I RÓWNOŚĆ

Fundamentem **liberalizmu** były filozofia oświecenia z jej wolnościowymi ideałami oraz Wielka Rewolucja Francuska, która te idee zastosowała w praktyce. Wolność miała dotyczyć nie tylko życia gospodarczego, jak postulował szkocki filozof **Adam Smith** [czyt.: smys], ale także kwestii społecznych (np. sprzeciw wobec ingerencji państwa w życie prywatne) i politycznych (np.

John Stuart Mill [1] został przedstawiony na karykaturze jako zwolennik praw kobiet, wprowadzający je [2] do życia publicznego, całkowicie zdominowanego dotąd przez mężczyzn [3]. Postawa Milla budziła zdziwienie i oburzenie znacznej części męskiego świata.

▪ *rysunek, Wielka Brytania, XIX w.*

Utopijny – niemożliwy do zrealizowania. Określenie pochodzi od nazwy nieistniejącej krainy – Utopii, która według renesansowego myśliciela Tomasza Morusa miałaby być miejscem funkcjonowania idealnego ustroju politycznego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIBERAŁOWIE O WOLNOŚCI

Główne postulaty liberałów w XIX w. zostały przedstawione przez Johna Stuarta Milla.

[...] *Celem niniejszego szkicu jest stwierdzenie jednej bardzo prostej zasady, która winna przyświecać wszelkim próbom kontrolowania lub przymuszania jednostki przez społeczeństwo, bez względu na to, czy używa ono siły fizycznej w postaci sankcji prawnych, czy też przymusu moralnego opinii publicznej. Zasada ta brzmi, że jedynym celem usprawiedliwiającym ograniczenie przez ludzkość, indywidualnie lub zbiorowo, swobody działania jakiegokolwiek człowieka jest samoobrona, że jedynym celem dla osiągnięcia, którego ma się prawo sprawować władzę nad członkiem cywilizowanej społeczności wbrew jego woli, jest zapobieżenie krzywdzie innych. Jego własne dobro, fizyczne czy moralne, nie jest wystarczającym usprawiedliwieniem. Nie można go zmusić do uczynienia lub zaniechania czegoś, ponieważ tak będzie dla niego lepiej, ponieważ to go uszczęśliwi, ponieważ zdaniem innych osób będzie to mądrym lub nawet słusznym postępkiem. Są to poważne powody, by go napominać, przemawiać mu do rozumu, przekonywać go lub prosić, lecz nie, by go zmuszać lub karać w razie, gdyby nas nie słuchał. Aby to ostatnie było usprawiedliwione, postępowanie, od którego chcemy go odwieść, musi zmierzać do wyrządzenia krzywdy komuś innemu. Każdy jest odpowiedzialny przed społeczeństwem jedynie za tę część swego postępowania, która dotyczy innych. W tej części, która dotyczy wyłącznie jego samego, jest absolutnie niezależny; ma suwerenną władzę nad sobą, nad swoim ciałem i umysłem* [...].

Źródło: J.S. Mill, *O wolności*, [w:] *Konstytucjonalizm, demokracja, wolność. Wybór tekstów*, oprac. P. Śpiewak, Warszawa 1996, s. 67–71.

? 1. Wyjaśnij, jakie są, zdaniem autora, granice wolności jednostki.
2. Zastanów się, do jakich dziedzin można było odnosić stanowisko Johna Stuarta Milla dotyczące wolności.

poparcie dla rozszerzania praw obywatelskich). W wymiarze społecznym myśl liberalną rozwijał Anglik **John Stuart Mill** [czyt.: dżon stjuart mill], propagujący **utylitaryzm**. Zgodnie z tym poglądem postępowanie jednostki jest moralne wtedy, gdy kierując się własnym interesem, nie narusza ona interesów ogółu, lecz pomnaża przyjemność i zmniejsza cierpienie na świecie.

W sferze politycznej podwaliny koncepcji liberalnej położyli John Locke [czyt.: dżon lok] i Karol Monteskiusz – twórca idei trójpodziału władzy. W XIX w. liberalizm stał się ideologią burżuazji, której znaczenie rosło. Swobody gospodarcze, które postulowali liberałowie, pozwalały jej rozwijać fabryki, kopalnie czy spółki handlowe. Z kolei równość wobec prawa – jedno z haseł rewolucji francuskiej – zapewniała tej warstwie status nie gorszy niż dawnej arystokracji.

PRZECIWKO REWOLUCJOM

Zwolennicy systemu utworzonego w Wiedniu opowiadali się za konserwatyzmem. Krytykowali wszelkie rewolucje i nagłe, gwałtowne przemiany społeczne, które im towarzyszyły. Ich zdaniem społeczeństwa powinny rozwijać się ewolucyjnie, a swoją siłę czerpać z tradycji i religii chrześcijańskiej. Należało więc za wszelką cenę utrzymać dotychczasowy porządek społeczny, hierarchię i autorytety. Niektórzy spośród znanych konserwatystów początkowo byli zwolennikami idei

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOHN STUART MILL

1806–1873

Był angielskim filozofem i ekonomistą. Za sprawą ojca, teoretyka utylitaryzmu Jamesa Milla [czyt.: dżejmsa mila], wykształcenie zdobywał od wczesnego dzieciństwa – w wieku 8 lat znał grekę i łacinę. Stał się jednym z głównych teoretyków liberalizmu, który łączył z demokracją, choć przestrzegał przy tym, że niesie ona groźbę dyktatury większości. Uważał, że społeczność nie ma prawa ograniczać wolności jednostki, z wyjątkiem sytuacji, gdy ta osoba mogłaby krzywdzić innych.

Pod wpływem swojej żony, feministki Harriet Taylor Mill [czyt.: hariet tejlor mill], stał się gorącym zwolennikiem równouprawnienia kobiet. Liczne w XIX w. ograniczenia polityczne, ekonomiczne i obyczajowe, które dotykały kobiety, poddał krytyce w napisanym wspólnie z żoną dziele *Poddaństwo kobiet*.

liberalnych. Dopiero z czasem, często na skutek rozczarowania efektami rewolucji francuskiej lub reform wprowadzanych przez Napoleona, ich poglądy stały się zachowawcze.

Konserwatyści uznawali absolutystyczną monarchię za idealny typ organizacji państwa, uświęcony przez Boga i dający gwarancję dobrobytu poddanych.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANÇOIS-RENÉ DE CHATEAUBRIAND

1768–1848

Francuski pisarz i polityk. Pochodził ze starej rodziny szlacheckiej. W 1791 r. odbył podróż do Ameryki Północnej. Na wieść o aresztowaniu króla wrócił do Francji i wstąpił do armii rojalistycznej. W 1793 r. wyemigrował do Anglii, gdzie doświadczył nawrócenia religijnego i oddał się twórczości literackiej. Po powrocie do ojczyzny stał się krytykiem Napoleona i zwolennikiem dynastii Burbonów. Jego książka *Geniusz chrześcijaństwa* (1802) miała wielki wpływ na odrodzenie katolicyzmu we Francji. Głosił potrzebę połączenia tradycyjnej monarchii z systemem konstytucyjnym. Postulował zwiększenie roli religii w społeczeństwie. Sprawował funkcje ministra spraw zagranicznych, ambasadora oraz para Francji. W 1818 r. zaczął wydawać pismo „Le Conservateur".

Wśród twórców tej ideologii znajdowali się Irlandczyk **Edmund Burke** [czyt.: berk], Sabaudczyk **Joseph de Maistre** [czyt.: żo**zef** de metr] oraz Francuzi **Louis de Bonald** [czyt.: lu**i** de bo**nald**] i **François-René de Chateaubriand** [czyt.: fran**sła** re**ne** de szato**brią**], który wydawał pismo „Le Conservateur" [czyt.: le kąserwa**ter**] (fr. 'konserwatysta'), od którego tytułu powstała nazwa ideologii. Uznanym myślicielem konserwatywnym był również Polak, książę Adam Jerzy Czartoryski.

POCZĄTKI RUCHU ROBOTNICZEGO

Wraz z szybką industrializacją i rozwojem kapitalizmu w błyskawicznym tempie rosła liczba robotników zatrudnianych w fabrykach. Pracowali oni w trudnych i nierzadko niebezpiecznych warunkach. Nie byli przy tym objęci żadną opieką socjalną – nie przysługiwała im opieka medyczna w razie choroby ani pomoc w przypadku utraty pracy. Robotnicy mieli jednak rosnącą świadomość swojego położenia i dlatego, jako pierwsza klasa społeczna w historii, zorganizowali się i podjęli walkę o swoje prawa. Dodatkowo dzięki rozwojowi sposobów komunikacji nowe idee w ich środowisku szybko się rozprzestrzeniały, docierając do kolejnych dużych ośrodków przemysłowych.

Na pierwszym planie ruchy robotnicze stawiały postulaty dotyczące warunków zatrudnienia. Dzień pracy w XIX w. trwał bowiem od 12 do 16 godzin, a jej warunki często zagrażały zdrowiu i życiu pracowników. Pracowały również kobiety i dzieci, choć za niższą stawkę. Zdeterminowani robotnicy organizowali **strajki** – przerywali pracę, aby wymusić na pracodawcy ustępstwa. Żądali podniesienia płac

Edmund Burke był jednym z najwybitniejszych mówców w parlamencie brytyjskim w XVIII w., gdzie wygłaszał przemowy przeciwko rewolucji francuskiej. Zanim wybuchła wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych, był zwolennikiem uwzględnienia licznych skarg napływających z kolonii i postulatów mieszkańców posiadłości amerykańskich.

▪ *rysunek, Wielka Brytania, XIX w.*

Mała tkaczka. Praca nieletnich aż do XX w. w większości krajów nie była ograniczana. Nawet 8-letnie dzieci były wykorzystywane w fabrykach i kopalniach do ciężkich i monotonnych prac, za które otrzymywały bardzo niskie wynagrodzenie. Ulegały podczas pracy licznym wypadkom i nie miały szans zdobyć choćby podstawowego wykształcenia.

▪ *obraz, Hiszpania, XIX w.*

i zwiększenia bezpieczeństwa pracy. Czasami protesty przybierały też bardziej radykalne formy. Robotnicy organizowali powstania zbrojne, jak w 1831 i 1834 r. w Lyonie czy w 1844 r. na Śląsku.

W Wielkiej Brytanii, gdzie na początku XIX w. narodził się ruch luddystów, którzy – aby chronić swoje miejsca pracy – niszczyli urządzenia fabryczne (więcej o nich na s. 28–29), najwcześniej starano się zapobiegać radykalizacji nastrojów wśród robotników. W 1824 r. zezwolono tam na założenie pierwszych **związków zawodowych**, które rozpoczęły legalną walkę o robotnicze prawa. Organizacje te jednak nie tylko broniły praw pracowniczych, lecz także prowadziły działania korzystne dla właścicieli fabryk. Przykładowo reprezentacja pracowników była gotowa podejmować negocjacje i studzić nastroje w fabrykach, odwodząc robotników od zbyt radykalnych akcji.

Wielki miting czartystów, który odbył się 10 kwietnia 1848 r., miał się zakończyć masową demonstracją i dostarczeniem do parlamentu petycji podpisanej przez miliony Brytyjczyków. Ostatecznie jednak na miejscu zgromadzenia pojawiło się wielokrotnie mniej demonstrantów niż się spodziewano. Policja nie przepuściła ich przez mosty nad Tamizą, więc nie dotarli do parlamentu.

▪ *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

W Wielkiej Brytanii w latach 1836–1848 trwała również walka o prawa polityczne dla robotników. Rozszerzenia udziału w wyborach na wszystkich mężczyzn domagał się ruch **czartystów**. Nazwa ruchu pochodziła od nazwy dokumentu skierowanego do parlamentu, w którym zawarto postulaty – *The People's Charter* [czyt.: ze pipls czarter]. Choć nie udało się wtedy wywalczyć zmian, to działalność czartystów w dużym stopniu przyczyniła się do demokratyzacji systemu politycznego w monarchii brytyjskiej.

POCZĄTKI SOCJALIZMU

Trudną sytuację robotników krytykowała wrażliwsza część myślicieli, duchownych, a nawet przedsiębiorców. Nazywano ich socjalistami. Dostrzegali oni pogłębiającą się różnicę pomiędzy sytuacją szybko bogacących się właścicieli fabryk a często skrajnie trudnymi warunkami życia robotników. Apelowali zarówno do kapitalistów, jak i do władz państwowych o podjęcie kroków w celu zmiany tej sytuacji.

Niektórzy z pierwszych socjalistów tworzyli projekty nowej organizacji społeczeństwa, które nazwano utopijnymi, ponieważ w tamtych warunkach

Nowe nurty polityczne w pierwszej połowie XIX w.

Ideologia	Główni myśliciele	Poglądy dotyczące społeczeństwa	Poglądy dotyczące gospodarki	Poglądy dotyczące państwa
komunizm, socjalizm	Karol Marks, Fryderyk Engels	rewolucja robotnicza, bezklasowe społeczeństwo komunistyczne	likwidacja kapitalizmu, likwidacja prywatnej własności, nacjonalizacja (upaństwowienie) fabryk, ziemi i banków	równość wobec prawa, władza w rękach klasy robotniczej, reformy socjalne
socjalizm utopijny	Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen	równość, sprawiedliwość społeczna, poprawa warunków życia robotników, upowszechnienie oświaty	krytyka kapitalizmu, wspólnoty produkcyjne	ustawodawstwo socjalne, opieka państwa nad robotnikami, władza w rękach ekspertów (uczonych i filozofów)
liberalizm	John Locke, Karol Monteskiusz, Adam Smith, John Stuart Mill	wolność, swoboda sumienia i wyznania, nieskrępowany rozwój jednostki, indywidualizm, postęp, utylitaryzm, świeckie państwo	wolny rynek i konkurencja, własność prywatna	równość wobec prawa, trójpodział władzy, ograniczona rola państwa – bezpieczeństwo i porządek
konserwatyzm	Edmund Burke, Joseph de Maistre, François Chateaubriand	tradycja, hierarchia społeczna, religia, naród, rodzina	własność prywatna, wolny rynek, ale również wsparcie i kontrola gospodarki przez państwo	absolutystyczna monarchia, władza w rękach elity społecznej

wydawały się niemożliwe do zrealizowania. Zdaniem **socjalistów utopijnych** podstawowymi zasadami życia społecznego powinny być równość i sprawiedliwość oraz zasada braterstwa wszystkich ludzi. Wdrożenie tych szlachetnych celów przynieść miałoby poprawę sytuacji najuboższych i stworzenie społeczeństwa, w którym panować będzie harmonia. Proponowane przez socjalistów utopijnych metody wcielania w życie ich zamiarów były zróżnicowane. Część z nich wierzyła, że zmiany te są nieuniknione i zostaną przeprowadzone dobrowolnie.

Propozycje budowy nowego społeczeństwa bez podziału na biednych i bogatych zostały opisane w dziełach najbardziej znanych francuskich myślicieli: **Henri de Saint-Simona** [czyt.: **ą**ri de są-simona] i **Charles'a Fouriera** [czyt.: szarla furiera] (więcej o planach Fouriera w ciekawostce poniżej). Z kolei idee socjalizmu utopijnego w praktyce starał się realizować walijski fabrykant Robert Owen [czyt.: ołen], który przeznaczył na ten cel znaczną część własnego ogromnego majątku. Otoczył on swoich pracowników i ich rodziny opieką medyczną i socjalną, np. dla dzieci zakładał ochronki (przedszkola). Najsłynniejszą ze swoich pionierskich wspólnot, o nazwie Nowa Harmonia, założył w latach 20. XIX w. na północy Stanów Zjednoczonych. Nie znalazł jednak naśladowców gotowych przeznaczyć część swoich zysków na poprawę warunków życia robotników, zaś projekt nie okazał się zbyt trwały. Mimo to eksperymenty socjalistów utopijnych zweryfikowały w praktyce wiele założeń, a idee inspirowały kolejnych myślicieli. Ich liczne postulaty, takie jak zakaz zatrudniania dzieci czy skrócenie dnia pracy, stały się podstawowymi żądaniami organizacji walczących o prawa robotników.

NA DRODZE DO REWOLUCJI PROLETARIACKIEJ

Socjaliści utopijni nie zaproponowali rozwiązania, które mogłoby skutecznie poprawić sytuację robotników i roz-

CIEKAWOSTKA

Falanstery

Charles Fourier, podobnie jak Owen, stworzył wizję całkowicie nowej organizacji społeczeństwa. Swoje plany uzasadniał teoriami, które uznawał za naukowe. Zgodnie z nimi należało społeczeństwo podzielić na falanstery, czyli wspólnoty liczące po ok. 1600 mieszkańców. Osoby wchodzące w ich skład miały być ściśle dobrane, tak żeby uzupełniały się pod względem charakteru. Dzięki współpracy i wzajemnemu wspieraniu się mieszkańcy falansterów mieliby żyć w dostatku i szczęściu. W falansterach zapewniono by im wszystkie podstawowe potrzeby, także takie, do których robotnicy w tamtych czasach nie mieli dostępu (darmowa opieka zdrowotna, przedszkola i edukacja dla dzieci).

Fourier do swoich planów włączał również szereg dość dziwacznych pomysłów, takich jak likwidacja małżeństw lub wykorzystanie dzieci do usuwania odpadów i odchodów, ze względu na to, że lubią się brudzić. Mimo to Fourier znalazł liczną grupę zwolenników, w tym także bogatych i wpływowych. Jeden z nich, francuski fabrykant, Jean-Baptiste André Godin [czyt.: żą ba**tist** ądr**e** go**dę**], wzorując się na idei falansteru, po odrzuceniu dziwacznej części założeń Fouriera, stworzył familister. Był to dom, w którym w godnych warunkach zamieszkały rodziny 400 pracowników jego zakładów.

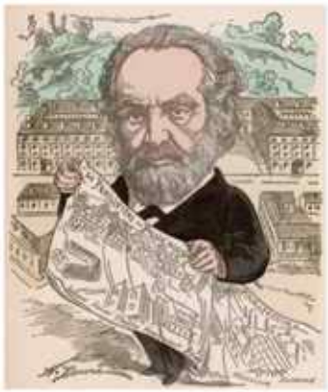

Jean-Baptiste André Godin został przedstawiony na karykaturze na tle familisteru.
• *rycina, Francja, XIX w.*

Wyobrażenie falansteru, który miałby powstać na terenie jednej z francuskich wiosek. Funkcjonowanie tych wspólnot ściśle z założeniami Fouriera w praktyce okazało się niemożliwe, ponieważ były utopijne nie tylko w kwestii ekonomicznej, ale także obyczajowej.
• *rysunek, Francja, XIX w.*

ładować napięcia społeczne wywołane przez kapitalizm. Ich następcy w rozwijającym się ruchu socjalistycznym mieli zupełnie inne recepty na rozwiązanie ówczesnych problemów ludzkości. Najsłynniejsi z nich – niemieccy teoretycy **Karol Marks** i **Fryderyk Engels** – stworzyli koncepcję, która stała się podstawą licznych nurtów lewicowych – **komunizmu** i innych odmian socjalizmu. W wydanym w 1848 r. *Manifeście komunistycznym* głosili oni, że na przestrzeni dziejów toczy się nieustanna **walka klas** społecznych o przeciwstawnych interesach – wyzyskujących i wyzyskiwanych. W czasach im współczesnych, czyli w XIX w., gdy konflikt miał się rozgrywać pomiędzy kapitalistami i robotnikami, ci dwaj myśliciele zapowiadali wybuch światowej rewolucji. Klasa robotnicza, po której stronie stanęli, powinna być, ich zdaniem, świadoma swojej siły politycznej. Było to niezbędne, aby dokonać rewolucji i obalić system kapitalistyczny. Po zwycięstwie zapanowałaby dyktatura proletariatu, czyli miałoby powstać nowego typu państwo, w którym zostałaby zniesiona własność prywatna, a społeczeństwo i gospodarkę przebudowano by na nowo. Idee marksizmu, które sam autor nazywał **socjalizmem naukowym**, okazały się niezwykle popularne i miały mieć ogromny, często tragiczny, wpływ na dzieje XIX i XX w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL MARKS

1818–1883

Był filozofem, ekonomistą – twórcą ideologii komunistycznej i socjalistycznej. Pracował jako dziennikarz i działał w komunistycznych organizacjach politycznych. Pochodził z żydowskiej rodziny mieszkającej w Niemczech. Ze względu na popularyzowanie radykalnych poglądów w artykułach prasowych popadał w konflikty z władzami i był zmuszony do emigracji do Francji, Belgii i Wielkiej Brytanii. We współpracy z Fryderykiem Engelsem wydał w 1848 r. *Manifest komunistyczny*, a w 1867 r. swoje główne dzieło – *Kapitał*. Prezentowane w nich poglądy stanowiły podstawę licznych odmian socjalizmu, a przede wszystkim ideologii komunistycznej, która zaowocowała powstaniem zbrodniczych systemów totalitarnych.

Karol Marks [1] trzymający swoje główne dzieło – *Kapitał* [2], został przedstawiony na rysunku niczym biblijny Mojżesz. Wskazuje drogę do ziemi obiecanej, czyli w tym przypadku społeczeństwa komunistycznego [3]. Wbrew nazwie „socjalizm naukowy" – jak Marks i Engels określali swoje poglądy, aby odróżnić je od socjalizmu utopijnego – nowa doktryna zasadzała się na wielu ryzykownych i w żaden sposób niepotwierdzonych założeniach. Wizja budowy potężnego państwa komunistycznego była krytykowana już za ich życia przez wielu myślicieli, także lewicowych. Ich obawy okazały się uzasadnione. Podjęte w XX w. próby urzeczywistnienia komunistycznych teorii Marksa i części jego zwolenników przyniosły dziesiątki milionów ofiar.

• *rycina, Francja, 1891 r.*

ĆWICZENIA

1. Oceń, które grupy społeczne mogły być zainteresowane realizacją postulatów poszczególnych nurtów politycznych: konserwatystów, liberałów oraz socjalistów i komunistów.
2. Wyjaśnij, czym różniły się propozycje dotyczące sprawy robotniczej wysuwane przez związki zawodowe, czartystów i komunistów.
3. Przedstaw powody, dla których konserwatyści krytykowali rewolucje i zmiany społeczne wprowadzane w pierwszej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Grudzińska-Gross, *Piętno rewolucji. Custine, Tocqueville i wyobraźnia romantyczna*, Warszawa 1995.
P. Menent, *Intelektualna historia liberalizmu*, tłum. M. Miszalski, Kraków 1994.
R. Starzyński, *Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej*, Warszawa 1998.

5 WIOSNA LUDÓW

W miarę upływu lat konserwatywny porządek narzucony europejskim ludom w wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego budził coraz większy sprzeciw. Choć rewolucje społeczne i powstania narodowe z lat 20. i 30. XIX w. w większości upadły, przeciw absolutnym rządom wspieranym przez Święte Przymierze narastał opór. Jaki był przebieg Wiosny Ludów – masowych wystąpień w całej Europie w 1848 r.? Czy rewolucjoniści urzeczywistnili swoje postulaty?

GENEZA WIOSNY LUDÓW

Mimo że wystąpienia społeczne i niepodległościowe były tłumione przez władze krajów Świętego Przymierza, w całej Europie wzmagały się nastroje rewolucyjne. Zwolennicy reform politycznych postulowali rozszerzenie praw obywatelskich, takich jak prawa wyborcze, które dotąd przysługiwały tylko najbogatszym. W Europie Środkowej, gdzie jeszcze zachowały się elementy porządku feudalnego, chłopi dopominali się zniesienia pańszczyzny. Jednocześnie na zachodzie kontynentu robotnicy, których szybko przybywało, żądali poprawy warunków pracy i życia. Postulatom socjalnym i społecznym towarzyszyły hasła narodowe. Niemcy i Włosi dążyli do stworzenia własnych zjednoczonych państw, a Polacy i Węgrzy domagali się niepodległości.

Gwałtowny wzrost niezadowolenia nastąpił w wyniku fali nieurodzaju, która w latach 1845–1847 przetoczyła się przez Europę. Zaraza zniszczyła uprawy ziemniaków, co spowodowało głód, drożyznę i ogromny wzrost przestępczości. Dotknęła najpierw Irlandię, a następnie inne kraje europejskie (więcej w Warto wiedzieć poniżej).

Do niepokojów społecznych doszło na masową skalę na początku 1848 r. Wydarzenia te nazwano później **Wiosną Ludów**. Była to pierwsza w dziejach Europy rewolucja powszechna, która objęła jej dużą część.

WARTO WIEDZIEĆ

Wielki głód w Irlandii

Szczególnie dramatyczny przebieg miała klęska głodu, która dotknęła Irlandię w drugiej połowie lat 40. XIX w. Zaraza zniszczyła wówczas większość upraw ziemniaków na wyspie. Postawa rządu brytyjskiego wobec znajdujących się w trudnej sytuacji Irlandczyków była tragiczna w skutkach. Politycy brytyjscy w kluczowym momencie nie tylko nie udzielili Irlandii pomocy, ale bezwzględnie egzekwowali zobowiązania podatkowe i pozwalali na wywóz zboża z kraju dotkniętego klęską głodu. W wyniku tego 1,5 mln mieszkańców zmarło z wycieńczenia, a blisko milion był zmuszony emigrować z Irlandii (zob. infografika na s. 106–107).

? Odszukaj informację, dokąd wyemigrowali Irlandczycy w latach 40. XIX w.

Wypędzanie irlandzkich chłopów z zadłużonego gospodarstwa było następstwem zarazy ziemniaczanej i polityki brytyjskiego rządu. Doszło wówczas do pogłębienia nędzy i śmierci głodowej wielu Irlandczyków.

▪ *rycina, Wielka Brytania, ok. 1850 r.*

OD REWOLUCJI LUTOWEJ DO CESARSTWA WE FRANCJI

Od 1830 r. istniała we Francji monarchia lipcowa (więcej na ten temat zob. s. 17–19), z którą początkowo wiązano nadzieje na poprawę sytuacji wewnętrznej. Rządy Ludwika Filipa, prowadzone w interesie wąskiej elity finansowej, nie spełniły jednak oczekiwań większości społeczeństwa. Bezrobocie i skandale finansowe z udziałem członków rządu powodowały coraz większe niezadowolenie Francuzów. Wszystkie grupy społeczne, nawet biedota żyjąca w trudnych warunkach, chciały mieć wpływ na politykę państwa. W 1847 r. zaczęto organizować legalne spotkania publiczne, tzw. bankiety, podczas których krytykowano króla i domagano się zmian. W celu zahamowania dalszej antyrządowej działalności w lutym 1848 r. władze zakazały organizacji kolejnego bankietu. Zwołany na 22 lutego protest na ulicach Paryża przeciwko tej decyzji zamienił się w rewolucję. Doszło do walk ulicznych, a na głównych paryskich ulicach wzniesiono barykady. Przerażony tymi wydarzeniami król abdykował i opuścił kraj. Władzę przejął Rząd Tymczasowy, który 25 lutego ogłosił **II Republikę** i w błyskawicznym tempie przeprowadził szereg reform. Zrealizowano większość postulatów politycznych, z którymi rewolucjoniści wystąpili wobec monarchii lipcowej. Wprowadzono powszechne prawo wyborcze i wolność zgromadzeń oraz zniesiono cenzurę. Starano się również poprawić położenie najuboższych. W celu przeciwdziałania bezrobociu zorganizowano warsztaty narodowe finansowane z budżetu państwa.

W kwietniu odbyły się wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego, w którym większość zdobyli republikanie, reprezentujący głównie interesy burżuazji. Doszło wówczas do silnych napięć społecznych między robotnikami, oczekującymi dalszych reform, które przyniosłyby poprawę ich sytuacji, a rządem. Dotychczasowy sojusz skierowany przeciw monarchii załamał się, a wybrane władze w zrewolucjonizowanych proletariuszach nie widziały już sojuszników, ale główne źródło zamętu. Rząd zlikwidował więc warsztaty narodowe i przygotowywał się do konfrontacji z robotnikami oburzonymi tym posunięciem. Powstanie paryskiego proletariatu wybuchło w czerwcu 1848 r. i po kilku dniach zostało krwawo stłumione przez siły rządowe. Zginęło wówczas ok. 4 tys. uczestników tych wystąpień.

W listopadzie 1848 r. Zgromadzenie Konstytucyjne uchwaliło nową konstytucję. Na jej podstawie najważniejszymi organami władzy we Francji były instytucje wyłaniane w wyborach powszechnych: jednoizbowy parlament i prezydent. Wkrótce okazało się, że był to dopiero początek zmian ustrojowych we Francji. W grudniu 1848 r. prezydentem republiki został wybrany bratanek Napoleona I – **Ludwik Napoleon Bonaparte**, który planował, podobnie jak jego stryj, sięgnąć po nieograniczoną władzę. Jeszcze przed upływem czteroletniej kadencji umniejszył prawa wyborcze Francuzów, pozostawiając je tylko najbogatszym. W 1851 r. dokonał zamachu stanu i przejął rządy, a rok później ogłosił się cesarzem **Napoleonem III**.

Podczas rewolucji lutowej paryscy rewolucjoniści 1 zajęli salę francuskiego Zgromadzenia Narodowego. 24 lutego 1848 r. ich wystąpienie, sprowokowane przez masakrę, której dokonali żołnierze królewscy na demonstrantach, doprowadziło do abdykacji i ucieczki z kraju króla Ludwika Filipa.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

Powstanie czerwcowe w Paryżu zakończyło się klęską proletariatu, który kilka miesięcy wcześniej obalił rządy Ludwika Filipa. Mimo poświęcenia zdesperowanych przedstawicieli najuboższych warstw Paryża władzę ostatecznie przejęła burżuazja.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

WIOSNA LUDÓW

Gwałtowne wystąpienia, do których doszło w krajach europejskich w 1848 r., doprowadziły do reform społecznych w wielu państwach. Z kolei próby wybicia się na niepodległość narodów pozbawionych państw nie powiodły się, podobnie jak dążenia do zjednoczenia Włoch oraz Niemiec.

Rewolucje społeczne

Rewolucyjne wystąpienia miały przynieść demokratyczne zmiany i poprawę warunków życia najuboższych warstw społeczeństwa.

W obronie trójkolorowej flagi to obraz przedstawiający jedno z najważniejszych wydarzeń paryskiej Wiosny Ludów. 25 lutego 1848 r. przed paryskim ratuszem proklamowano powstanie II Republiki Francuskiej. Alphonse de Lamartine 1 [czyt.: al**fons** de lamar**tin**], należący do przywódców republikanów, zwrócił się do tłumu i wbrew radykalnym działaczom lewicowym odrzucił przyjęcie czerwonej flagi 2 jako symbolu państwowego. Francuska flaga pozostała trójkolorowa 3, a to wydarzenie stało się symbolicznym momentem rozłamu pomiędzy liberałami a socjalistami.

- *obraz, Francja, XIX w.*

Socjaliści
grupa społeczna: robotnicy
cele: poprawa sytuacji bytowej robotników, rozszerzenie praw wyborczych

Konflikt społeczny przed rewolucją

We Francji przeciwko skorumpowanym rządom Ludwika Filipa początkowo wspólnie wystąpiły burżuazja i najbiedniejsze warstwy społeczne.

Republikanie, liberałowie
grupa społeczna: burżuazja
cele: rozszerzenie praw wyborczych, wprowadzenie republiki

Monarchia Ludwika Filipa
cele: utrzymanie władzy i wpływów gospodarczych

Konflikt społeczny po rewolucji

Po obaleniu monarchii okazało się, że cele dotychczasowych sojuszników są sprzeczne. Wkrótce doszło do konfrontacji pomiędzy rządem, reprezentującym interesy burżuazji, a robotnikami. Odtąd konflikt pomiędzy liberałami a socjalistami stał się jednym z głównych sporów politycznych w Europie.

Socjaliści
grupa społeczna: robotnicy
cele: poprawa sytuacji bytowej robotników, reformy zgodne z postulatami socjalistycznymi

Republikanie, liberałowie
grupa społeczna: burżuazja
cele: utrzymanie władzy, zachowanie wpływów gospodarczych burżuazji

Ruchy zjednoczeniowe

W 1848 r. do walk o zjednoczenie Włoch oprócz ruchów powstańczych włączyło się jedno z państw włoskich – Królestwo Sardynii. Jego władcy ponieśli jednak klęskę w starciu z Austrią, której była podporządkowana znaczna część północnych Włoch. W Niemczech powstańcy walczący o zjednoczenie bezskutecznie próbowali uzyskać wsparcie władcy Prus.

Powstania narodowe

W Europie Środkowej i Wschodniej wystąpienia miały charakter narodowowyzwoleńczy. Największe powstania wybuchły w wieloetnicznym Cesarstwie Austriackim, gdzie Węgrzy i Polacy podjęli walkę o niepodległość. Nieoczekiwanymi sprzymierzeńcami Habsburgów okazali się Chorwaci, którzy nie chcieli znaleźć się w zależności od Węgrów. W tym czasie ujawniły się także pierwsze oznaki rodzącej się odrębnej świadomości narodowej Słowaków i Ukraińców (Rusinów).

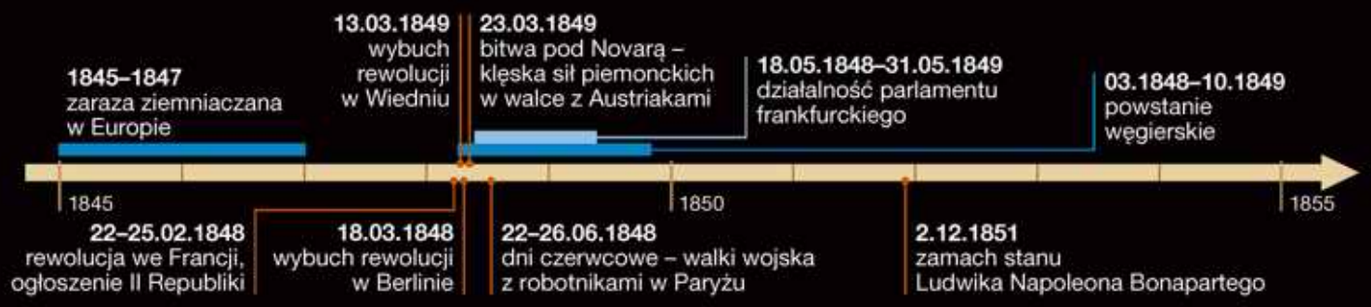

? 1. Podaj po jednym przykładzie krajów, w których w 1848 r. doszło do wystąpień o charakterze rewolucji społecznej, powstania narodowego i walk o zjednoczenie.

2. Przedstaw na przykładzie Francji, jakie podziały w obozie przeciwników starego porządku dokonały się podczas Wiosny Ludów.

REWOLUCJA WIEDEŃSKA

Rewolucyjne wydarzenia we Francji odbiły się szerokim echem w całej Europie. Kilka tygodni później, **13 marca 1848 r.**, Wiosna Ludów rozpoczęła się także w Austrii. Demonstranci, wśród których dominowali studenci, zażądali od cesarza Ferdynanda I Habsburga reform i ustąpienia ze stanowiska znienawidzonego przez nich konserwatysty Klemensa Metternicha (więcej o nim w biogramie na s. 9). Pod naciskiem społeczeństwa kanclerz został odwołany, a cesarz zgodził się na realizację wysuniętych postulatów politycznych. Utworzono więc gwardię obywatelską, zaś w kwietniu Ferdynand I ogłosił konstytucję, w której zapisano wolność prasy i zgromadzeń oraz trójpodział władzy. Nie wyraził jednak zgody na wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego, co szczególnie oburzyło środowiska liberalne. W lipcu zebrał się parlament, który w następnym miesiącu zniósł poddaństwo chłopów i uchwalił ich **uwłaszczenie**.

Wydarzenia rewolucyjne ponownie nasiliły się w październiku 1848 r., po tym, kiedy władze podjęły decyzję o zbrojnym stłumieniu rewolucji węgierskiej. Na ulicach Wiednia po raz kolejny pojawiły się wówczas barykady. Tym razem zdecydowaną przewagę miały siły oddane cesarzowi i rewolucja zakończyła się klęską.

W grudniu 1848 r. Ferdynand I abdykował, a na tronie cesarskim zasiadł jego bratanek **Franciszek Józef I**, który dążył do przywrócenia rządów absolutnych.

Chorwackie oddziały przybyły do Wiednia w 1848 r. na pomoc cesarzowi. Chorwaci uznali, że węgierskie plany wydzielenia Królestwa Węgierskiego, w którego skład miałaby wejść także Chorwacja, są dla nich wyjątkowo niekorzystne.

▪ *obraz, Austria, XIX w.*

POWSTANIE WĘGIERSKIE

Rewolucja marcowa w Wiedniu dała sygnał do wystąpień ludności w wielu częściach wielonarodowej monarchii habsburskiej. Rozszerzenia praw politycznych domagały się liczne narody zamieszkujące to państwo, m.in. Polacy, Czesi, Chorwaci i Węgrzy. Zrealizowanie postulatów wszystkich narodów było jednak niemożliwe, bo często pozostawały ze sobą w sprzeczności. W marcu 1848 r. parlament węgierski uchwalił konstytucję, którą następnie podpisał cesarz Austrii i król Węgier Ferdynand I. Wkrótce tego samego zażądali od władcy Chorwaci zamieszkujący Królestwo Węgierskie. Udzielenie przez cesarza wsparcia Chorwatom Węgrzy uznali za wrogie im działanie i postanowili rozpocząć walkę o niepodległość.

Uwłaszczenie – nadanie na własność chłopom ziemi, którą uprawiali.

Węgierska demonstracja patriotyczna, która odbyła się 15 marca 1848 r. w Peszcie, dała początek powstaniu narodowemu. W jej trakcie na stopniach Muzeum Narodowego 1 węgierski poeta Sándor Petőfi [czyt.: szandor petofi] po raz pierwszy odczytał publicznie słowa przyszłego węgierskiego hymnu narodowego.

▪ *obraz, Węgry, XIX w.*

We wrześniu utworzono Komitet Obrony Narodowej z **Lajosem Kossuthem** [czyt.: lajoszem koszutem] na czele. Przez rok węgierskie wojsko, wspierane przez ochotników z całej Europy, toczyło zacięte walki z armią cesarską. Wśród powstańczych dowódców byli polscy generałowie (więcej o nich w ramce na s. 43). **Józef Bem** dowodził węgierskim wojskiem w Siedmiogrodzie, a pod koniec powstania objął naczelne dowództwo. Wiosną 1849 r., po zdobyciu stolicy Węgier – Budy, cesarz całkowicie zlikwidował odrębność Węgier. W odpowiedzi Węgrzy ogłosili detronizację Habsburgów i proklamowali niepodległość. Wojna trwała nadal. Sytuacja powstańców uległa pogorszeniu, gdy rząd w Wiedniu poprosił o pomoc cara Rosji Mikołaja I. Armia rosyjska pod dowództwem feldmarszałka Iwana Paskiewicza wkroczyła w maju na Węgry, a w październiku 1849 r. upadły tam ostatnie punkty oporu. Wkrótce węgierskich powstańców, którzy ocaleli z walk, spotkały surowe represje.

WIOSNA LUDÓW W PRUSACH I KRAJACH NIEMIECKICH

Wiosna 1848 r. to okres powstań i rewolucji w krajach niemieckich. W marcu 1848 r. doszło do wybuchu buntu w Berlinie. Zaskoczony walkami na ulicach stolicy król **Fryderyk Wilhelm IV** obiecał swoim poddanym zwołanie parlamentu, zniesienie cenzury, uchwalenie konstytucji i uwolnienie więźniów politycznych. Skorzystali na tym m.in. polscy działacze niepodległościowi, w tym Ludwik Mierosławski (więcej o nim na s. 43 i 79), którzy byli przetrzymywani od 1846 r. w pruskich więzieniach. W maju zebrało się w Berlinie pruskie Zgromadzenie Narodowe, w którym po raz pierwszy zasiedli również posłowie chłopscy. Jesienią 1848 r., gdy aktywność rewolucjonistów wyraźnie osłabła, król zaczął wycofywać się z dotychczasowych ustępstw. W listopadzie otoczył Berlin oddziałami wojska i po oblężeniu zdławił resztki oporu buntowników. Parlament został rozwiązany, ale król dotrzymał wcześniejszej obietnicy i nadał Prusom konstytucję. Wprowadzała ona podstawowe prawa i wolności obywatelskie, takie jak równość wobec prawa, wolność religijną, wolność słowa i stowarzyszeń. Król zachował jednak dla siebie silną pozycję i całkowitą niezależność od decyzji dwuizbowego parlamentu.

W 1848 i 1849 r. doszło również do walk w Saksonii, Bawarii i Badenii. Władcy tych państw zwrócili się o pomoc do króla pruskiego, a jego armia stłumiła wszystkie ogniska oporu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA FRYDERYKA WILHELMA IV DO BERLIŃCZYKÓW

Na początku Wiosny Ludów, w marcu 1848 r., władcy państw europejskich wydawali odezwy do swoich poddanych. Wśród nich był król pruski Fryderyk Wilhelm IV, który pod wpływem wystąpień poszukiwał porozumienia z powstańcami.

Do moich drogich berlińczyków.
W moim patencie z dnia dzisiejszego o powołaniu Sejmu połączonego otrzymaliście rękojmię wiernego usposobienia Waszego króla do Was i do całej ojczyzny niemieckiej. [...] *Rozgorączkowane umysły wielu spośród moich wiernych i drogich berlińczyków myślą o zemście za rzekomo przelaną krew! I w ten sposób stali się potwornymi sprawcami przelewu krwi. Moje wojska, a Wasi bracia i rodacy, uczyniły dopiero wówczas użytek z broni, gdy zostały do tego zmuszone licznymi strzałami* [...].
Do Was, mieszkańcy mojego ukochanego miasta ojcowskiego, należy teraz zapobieżenie większym nieszczęściom. Dowiedzcie się, że Wasz król i Najwierniejszy Przyjaciel błaga Was o to na wszystko, co jest dla Was święte, [porzućcie] *nieszczęsne błędy! Przywróćcie spokój, uprzątnijcie barykady, które jeszcze stoją, i wyślijcie do mnie mężów pełnych prawdziwego berlińskiego ducha ze słowami, jakie przystoją wobec Waszego króla, a ja daję Wam moje królewskie słowo, że wszystkie ulice i place zostaną zaraz opróżnione z wojsk* [...].
Wysłuchajcie ojcowskiego głosu Waszego Króla, mieszkańcy mojego wiernego i pięknego Berlina, i zapomnijcie o tym, co się stało, tak jak ja chcę zapomnieć i zapomnę w moim sercu ze względu na wielką przyszłość, jaka rozpocznie się pod pokojowym błogosławieństwem Bożym dla Prus, a poprzez Prusy dla Niemiec. [...]

Napisano w nocy z dnia 18 na 19 marca 1848 r.
Fryderyk Wilhelm

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 114.

? 1. Oceń, jakie cele chciał osiągnąć król Prus poprzez wydanie tej odezwy.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób władca chciał wytłumaczyć okoliczności oddania strzałów do berlińskich demonstrantów.

Trójkolorowa flaga niemiecka w czasie Wiosny Ludów stała się symbolem walki o zjednoczone Niemcy. Podczas wystąpień w Berlinie pojawiała się w dwóch wariantach. Wersja z poziomymi pasami [1] była używana przez zwolenników monarchii, a druga, z pasami pionowymi [2], których układ przypominał flagę Francji – przez republikanów.

• *obraz, Niemcy, XIX w.*

Walki w Mestre pod Wenecją pomiędzy wojskami austriackimi [1] a włoskimi powstańcami [2] wybuchły w marcu 1848 r. i zakończyły się zwycięstwem tych ostatnich. Przeciwko austriackiej armii walczyli nie tylko wenecjanie, lecz także liczni ochotnicy z innych regionów Włoch (m.in. z Bolonii).

• *obraz, Włochy, XIX w.*

W okresie Wiosny Ludów podjęto próbę zjednoczenia Niemiec. Zebrane we Frankfurcie ogólnoniemieckie Zgromadzenie Narodowe, zwane parlamentem frankfurckim, w marcu 1849 r. ogłosiło konstytucję. Zgodnie z nią Niemcy miały być **państwem federacyjnym** z dwuizbowym parlamentem i cesarzem jako głową państwa. Tron cesarski planowano przekazać królowi pruskiemu, ale ten stanowczo odmówił jego przyjęcia, dając przy tym wyraz pogardzie wobec parlamentu. W tej sytuacji próba zjednoczenia zakończyła się niepowodzeniem. Był to jednak ważny etap w procesie kształtowania się świadomości narodowej Niemców.

WIOSNA LUDÓW W PAŃSTWACH WŁOSKICH

Głównym hasłem Wiosny Ludów na ziemiach włoskich było wyzwolenie północnych Włoch spod austriackiego panowania i utworzenie zjednoczonego państwa włoskiego. W marcu 1848 r. i w Mediolanie, i Wenecji wybuchło antyaustriackie powstanie. Powstańcy mogli liczyć na militarną pomoc ze strony króla Sardynii Karola Alberta i innych władców państw włoskich, którzy przyłączyli się do wojny przeciwko Austrii. Siły włoskie ponosiły jednak klęski w starciu z Austriakami. Najpierw w lipcu 1848 r. zostały pokonane pod Custozą [czyt.: kustocą], a następnie w marcu 1849 r. pod Novarą. Przekreśliło to szansę na szybkie zjednoczenie Włoch i przywróciło austriackie rządy w północnej części kraju.

W lutym 1849 r. rewolucja ogarnęła również Państwo Kościelne. Po wygnaniu papieża Piusa IX powstańcy ustanowili tam Republikę Rzymską. Na czele jej rządu stanął Giuseppe Mazzini (zob. biogram na s. 15). Republika nie przetrwała jednak nawet pół roku, ponieważ papież uzyskał pomoc zbrojną Francji i w czerwcu powrócił do władzy. Był to symboliczny powrót starego systemu rządów w państwach włoskich. W krótkim czasie po kolei upadały rewolucje i powstania w różnych regionach Włoch.

SKUTKI WIOSNY LUDÓW

Podczas Wiosny Ludów do najburzliwszych wydarzeń doszło we Francji, w Prusach i innych państwach niemieckich, w państwach włoskich i monarchii habsburskiej. Powstania objęły jednak także Hiszpanię i Portugalię, Półwysep Skandynawski, Belgię, Holandię, Szwajcarię, a nawet Półwysep Bałkański. Ustępstwa, do których zmuszono władców wobec poddanych, nie zawsze były trwałe. Często, gdy opadła najsilniejsza fala wystąpień, rządzący, korzystając z okazji, odwoływali wymuszone decyzje i starali się przywrócić przynajmniej w części swoje dotychczasowe uprawnienia.

Wydarzenia rewolucyjne w 1848 r. ominęły Wielką Brytanię, gdzie dzięki dotychczasowej demokratyzacji spory polityczne rozwiązywano już w parlamencie. Także w Rosji nie doszło do wystąpień Wiosny Ludów, jednak z przeciwnych powodów. Rosyjskie instytucje państwowe były odległe od jakiejkolwiek liberalizacji, a tajna policja przeciwdziałała wszelkim próbom spiskowania.

Państwo federacyjne – państwo, w skład którego wchodzą mniejsze jednostki obdarzone znaczną autonomią.

UDZIAŁ POLAKÓW WE WIOŚNIE LUDÓW

Polacy odegrali znaczącą rolę w licznych wystąpieniach Wiosny Ludów w wielu regionach Europy. Walczyli o niepodległość narodów, podobnie jak oni pozbawionych własnych państw, i wspierali niższe warstwy społeczne w walce o ich prawa. Wśród ówczesnych rewolucjonistów byli polscy oficerowie, którzy po upadku powstania listopadowego udali się na emigrację. Pełnili oni ważne funkcje dowódcze w armiach rewolucyjnych i narodowych.

Gen. Henryk Dembiński brał udział w rewolucji węgierskiej. Na krótko był nawet wodzem naczelnym powstańczych oddziałów w lutym 1849 r. Po klęsce powstania udał się do Turcji.

Gen. Wojciech Chrzanowski – dowódca wojsk piemonckich w wojnie przeciwko Austrii w lutym 1849 r. Po zaciętych walkach przegrał bitwę pod Novarą 23 marca 1849 r.

Gen. Józef Bem – zastępca dowódcy obrony Wiednia podczas walk w 1848 r. Osobiście dowodził w dzielnicy Leopoldstadt [czyt.: leopoldsztat]. Krótko przed kapitulacją miasta udało mu się z niego wydostać i podążyć na Węgry. Jesienią 1848 r. objął dowództwo wojska węgierskiego w Siedmiogrodzie. Na jego czele toczył zacięte walki z armią austriacką, odnosząc kilka ważnych sukcesów militarnych. Po wkroczeniu na Węgry armii rosyjskiej został głównodowodzącym armii węgierskiej. Po kapitulacji przedostał się do Turcji. Już za życia stał się legendą dwóch narodów – polskiego i węgierskiego.

Gen. Ludwik Mierosławski – uczestnik walk na Sycylii. Dowodzone przez niego nieliczne i źle uzbrojone siły sycylijskie uległy wojskom Habsburgów. Oskarżony o spowodowanie porażki Mierosławski złożył dymisję. Od maja 1849 r. był wodzem naczelnym armii badeńskiej. Udało mu się powstrzymać atak armii pruskiej nad Renem, ale wobec klęski innych badeńskich oddziałów jego sytuacja stała się beznadziejna. W czerwcu doznał ostatecznej klęski, która zmusiła go do złożenia dowództwa.

Gen. Franciszek Sznajde był głównodowodzącym armią rewolucyjną w niemieckim Palatynacie.

Gen. Józef Wysocki zorganizował oddziały złożone z polskich ochotników walczących po stronie Węgrów o ich niepodległość.

Adam Mickiewicz – wieszcz narodowy, organizator polskiego legionu, który uczestniczył w wydarzeniach Wiosny Ludów na Półwyspie Apenińskim. Ochotnicy z tej jednostki najpierw walczyli z Austriakami w Genui, a potem bronili Rzymu przed interwencją francuską.

? Jakie znaczenie w 1848 r. miało hasło powstańców listopadowych *W imię Boga za wolność waszą i naszą*?

ĆWICZENIA

1. Oceń, które z przyczyn wybuchu Wiosny Ludów były wynikiem działań ówczesnych władców europejskich, a na które nie mieli oni żadnego wpływu.
2. Przedstaw, jak zmieniała się sytuacja polityczna we Francji podczas Wiosny Ludów.
3. Wymień kraje europejskie, w których Wiosna Ludów przyniosła trwałe zmiany.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kalembka, *Wiosna Ludów w Europie*, Warszawa 1991.
M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Warszawa 2006.
I. Kovács, *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849. Byliśmy z Wami do końca*, Warszawa 1999.

Podsumowanie rozdziału I
System wiedeński w Europie

1 Kongres wiedeński

1. Między wrześniem 1814 r. a czerwcem 1815 r. w stolicy Cesarstwa Austriackiego odbył się kongres mający na celu ustanowienie międzynarodowego ładu w Europie. Najważniejszą rolę odegrali na nim przedstawiciele Wielkiej Brytanii, Rosji, Prus, Austrii i Francji.
2. System ustalony podczas kongresu wiedeńskiego zakładał powrót do dawnego porządku społecznego, obowiązującego przed rewolucją francuską. Opierał się na trzech zasadach: restauracji, legitymizmu i równowagi europejskiej.
3. Na kongresie podjęto również ważne decyzje terytorialne w celu wzmocnienia państw, które pokonały Francję, i ukarania dawnych sojuszników Napoleona. Utrwalono przy tym rozbicie Włoch i Niemiec, a także podział ziem polskich pomiędzy zaborców.
4. Kilka miesięcy po zakończeniu kongresu Rosja, Prusy i Austria zawiązały Święte Przymierze. Jego zadaniem była obrona porządku przyjętego na kongresie wiedeńskim, przeciwdziałanie powstaniom i rewolucjom oraz utrzymanie władzy monarchów.

2 Nowy czy stary porządek w Europie?

1. Porządek polityczny ustalony podczas kongresu wiedeńskiego okazał się trudny do utrzymania, a idee narodowe i wolnościowe, zainspirowane rewolucją francuską, zyskiwały coraz większą popularność.
2. We Włoszech i w Niemczech zaczęły pojawiać się ruchy dążące do zjednoczenia tych rozbitych politycznie państw i do obalenia rządów absolutnych.
3. Część młodych rosyjskich oficerów była równie krytycznie nastawiona do absolutyzmu carskiego i reakcyjnej polityki cara. Próba przeprowadzenia rewolucji w grudniu 1825 r. zakończyła się jednak klęską i surowymi represjami wobec powstańców, zwanych dekabrystami.
4. Wystąpienia społeczne przyniosły oczekiwane rezultaty Grekom i Belgom, którzy korzystając ze wsparcia mocarstw europejskich, zdobyli niepodległość. Idee wolnościowe odniosły sukces również we Francji, gdzie podczas rewolucji lipcowej (27–29 lipca 1830 r.) społeczeństwo wywalczyło sobie więcej praw obywatelskich.

3 Rewolucja przemysłowa

1. Rewolucja agrarna, która ogarnęła Wielką Brytanię, a w XIX w. pozostałą część Europy, miała decydujący wpływ na coraz szybszą industrializację, czyli uprzemysłowienie krajów europejskich.
2. Gwałtowny wzrost liczby ludności spowodował zwiększone zapotrzebowanie na produkty przemysłowe. W rezultacie w Europie Zachodniej zaczęto odchodzić od produkcji manufakturowej i rzemieślniczej na rzecz masowej wytwórczości w fabrykach.
3. W tym okresie nastąpił też znaczący rozwój transportu. Zaczęto wykorzystywać maszynę parową w transporcie kolejowym oraz wodnym.
4. Ważnym ośrodkiem rewolucji przemysłowej były Stany Zjednoczone. Sprzyjało temu nieustanne poszerzanie terytorium tego państwa, ogromne zasoby surowców naturalnych i wzrastająca liczba ludności.
5. Gwałtowny rozwój przemysłu przyczynił się do przekształcenia tradycyjnego społeczeństwa stanowego w społeczeństwo industrialne, oparte na zasadach kapitalizmu.

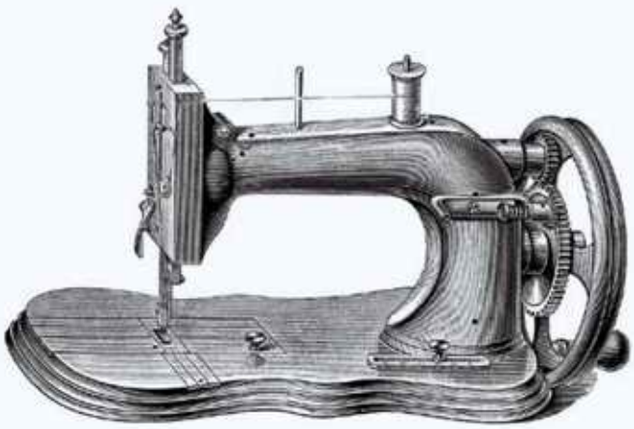

Maszyna do szycia Singera zrewolucjonizowała produkcję odzieży. Niewielka i niezawodna maszyna napędzana przez szyjącą osobę ruchem stóp zdobyła popularność na całym świecie.

- *rycina, USA, XIX w.*

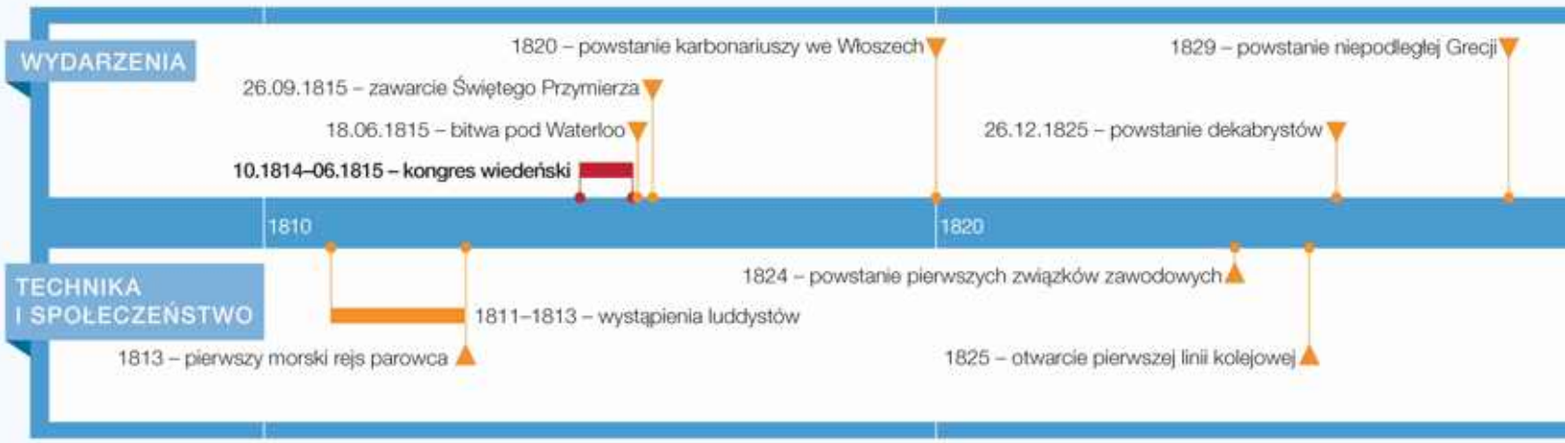

4 Nowe idee polityczne

1. Zmiany społeczne, które nastąpiły na przełomie XVIII i XIX w., zachwiały starym porządkiem i zainicjowały powstanie wielu nowych ideologii.
2. Zwolennicy dawnego systemu, próbujący utrzymać dotychczasową hierarchię i porządek społeczny, zostali określeni mianem konserwatystów, a ich przeciwnicy, głoszący hasła wolności i równości – liberałów.
3. Wraz z szybką industrializacją zaczęły powstawać pierwsze ruchy robotnicze, dążące do polepszenia warunków zatrudnienia oraz podniesienia płac. Myśliciele planujących reformy społeczne, które miały poprawić trudną sytuację robotników, nazywano socjalistami. Część z nich, która proponowała nierealne projekty organizacji społeczeństwa, oparte na równości, sprawiedliwości i braterstwie, nazwano socjalistami utopijnymi.
4. Następcy socjalistów utopijnych poszli w innym kierunku, głosząc idee nieustannej walki robotników z kapitalistami i zapowiadając wybuch światowej rewolucji. Głównymi głosicielami tej teorii, nazwanej później marksizmem, byli Karol Marks i Fryderyk Engels.

5 Wiosna Ludów

1. Na początku 1848 r. doszło do wystąpień społecznych na masową skalę, nazwanych później Wiosną Ludów. Rewolucja powszechna, obejmująca większą część kontynentu, była spowodowana rosnącym niezadowoleniem poszczególnych grup społecznych i narodowych.
2. W wyniku rewolucji we Francji obalono króla i wprowadzono republikę, której władze przeprowadziły szereg reform politycznych. Zmiany okazały się jednak nietrwałe – rządy w państwie wkrótce przejął Ludwik Napoleon Bonaparte, który na nowo ograniczył prawa obywateli.
3. Podobny los spotkał rewolucje w Austrii, we Włoszech oraz na Węgrzech. Choć naciski społeczeństwa wymusiły na władcach spełnienie niektórych postulatów, po opadnięciu fali protestów rządzący starali się przywrócić stary porządek i odzyskać dawne uprawnienia.
4. W wyniku rewolucji w Prusach król Fryderyk Wilhelm IV wprowadził podstawowe prawa obywatelskie. Podjęto również próbę zjednoczenia Niemiec, która – choć zakończyła się niepowodzeniem – stanowiła ważny etap w kształtowaniu świadomości narodowej Niemców.

Oblężenie i zdobycie zamku w Budzie przez węgierskie siły powstańcze były jednym z ich ważniejszych zwycięstw. Po pozbyciu się załogi austriackiej zajmującej twierdzę w stolicy Węgier parlament, który składał się z powstańców, mógł powrócić do Pesztu. Ponadto mieszkańcy miasta nie byli już narażeni na ostrzał artyleryjski prowadzony przez Austriaków.

▪ *obraz, Węgry, XIX w.*

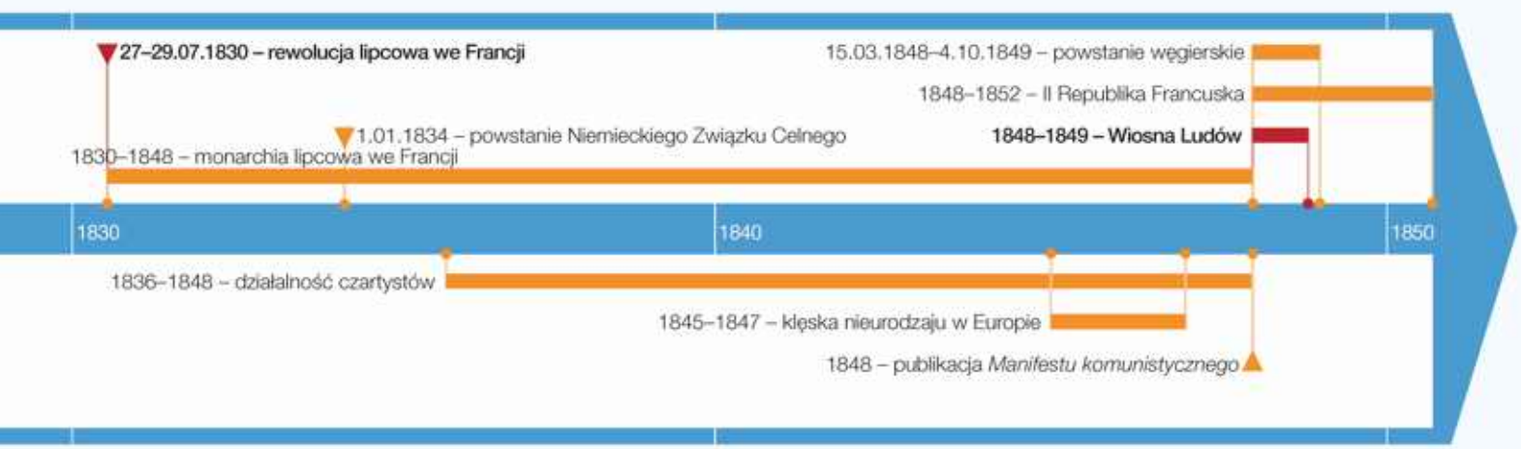

To budzi kontrowersje

Co było przyczyną epidemii cholery w XIX w.?

Na początku XIX w. w Indiach rozwinęła się epidemia zakaźnej choroby przewodu pokarmowego – cholery, która szybko zawędrowała na kontynent europejski. Błyskawiczne rozprzestrzenianie się pandemii oraz wynikająca z niej wysoka śmiertelność powodowały rosnącą panikę. Doprowadziło to do powstania wielu teorii próbujących tłumaczyć źródło tej plagi. Jaka była prawdziwa przyczyna epidemii?

Rozmaite występujące masowo choroby zakaźne dotykały społeczeństwa europejskie już od czasów starożytnych. Jedną z największych epidemii w dziejach ludzkości była epidemia dżumy, określana również mianem czarnej śmierci, która rozniosła się w połowie XIV w. Zaraza nawiedziła wszystkie państwa europejskie i przyniosła zagładę ok. 25 mln ludzi. Choć w następnych stuleciach zaczęto stosować nowe metody walki z tym zagrożeniem, to przez lata pojawiały się kolejne fale chorób zakaźnych.

W pierwszej połowie XIX w. świat zaatakowała cholera, kojarzona dotąd wyłącznie z obszarem tropikalnym. Szybko okazało się, że choroba, która początkowo dotknęła toczące wojnę Persję i Rosję, w latach 30. przywędrowała również do Europy, gdzie szerzyła się przede wszystkim w wielkich miastach.

Na kontynencie rozpętała się dyskusja dotycząca możliwych przyczyn epidemii. Społeczeństwo nie chciało uwierzyć, że choroba tropikalna opanowała również europejskie metropolie. Arystokracja nie mogła pogodzić się z faktem, że została zaatakowana w takim samym stopniu, co prosty lud. Śmierć w wyniku cholery spotkała bowiem wiele wpływowych i zamożnych postaci, m.in. rosyjskiego marszałka Iwana Dybicza. Strach powodował nieracjonalne zachowania u ludzi, którzy próbowali w prosty sposób wyjaśnić przyczyny epidemii. Doskonałym przykładem tego zjawiska były powstałe w okresie epidemii teorie spiskowe. Jedni głosili, iż zaraza jest karą za grzechy, inni z kolei, że została spowodowana przez zakonników. Regularnie obwiniano też lekarzy. Jedną z najpopularniejszych teorii, potęgowanych przez panikę, było przypisywanie winy obcym – imigrantom, którzy w poszukiwaniu pracy wędrowali po Europie i wyruszali za ocean. Podobny mechanizm występował również w Ameryce, gdzie zarzuty kierowano pod adresem Szkotów i Irlandczyków.

W XIX w. z powodu cholery zmarło prawie 40 mln ludzi. Prawda o przyczynach krwawego żniwa choroby znacznie różniła się od popularnych teorii spiskowych. Historycy zgodnie podkreślają, że powodem wysokiej umieralności był przede wszystkim niski poziom higieny. Cholera przenosiła się głównie przez skażoną ludzkimi odchodami wodę. Nowoczesne sieci wodno-kanalizacyjne, których zastosowanie mogłoby zahamować rozprzestrzenianie się zarazy, zaczęto kłaść dopiero w drugiej połowie XIX w. Gwałtownemu wzrostowi zachorowań sprzyjały również zła dieta oraz lekceważenie zaleceń medycznych i rządowych. Sprzeciw wywoływały działania władz mające na celu ograniczenie przemieszczania się ludzi, zamykanie granic i tworzenie kordonów sanitarnych. Na Węgrzech wybuchło powstanie przeciwko takim zarządzeniom. Podróżowanie między miastami błyskawicznie zwiększyło skalę problemu.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie były – Twoim zdaniem – powody, dla których społeczeństwo ogarnięte epidemią cholery wierzyło w teorie spiskowe tłumaczące przyczyny choroby?
2. Czy uważasz, że nieracjonalne zachowania ówczesnych społeczeństw w obliczu zarazy mogły przyczynić się do szybszego rozprzestrzeniania się cholery?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień najważniejsze postacie wśród uczestników kongresu wiedeńskiego i podaj, jakie państwa reprezentowali.
2. Wyjaśnij, które warstwy społeczne zyskały, a które straciły w wyniku rewolucji przemysłowej.
3. Oceń, w jaki sposób rewolucja przemysłowa wpłynęła na powstanie nowych ideologii politycznych.
4. Wymień przyczyny wybuchu Wiosny Ludów.
5. Przedstaw zmiany ustrojowe, które nastąpiły we Francji od 1815 do 1852 r.

• Jan Ostoja Mioduszewski, *Jeszcze Polska nie zginęła*, obraz, XIX w.

II

ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX STULECIA

1 System wiedeński na ziemiach polskich
2 Królestwo Polskie
3 Powstanie listopadowe
4 Wielka Emigracja i konspiracja w kraju
5 Wiosna Ludów na ziemiach polskich
6 Kultura polskiego romantyzmu

1 SYSTEM WIEDEŃSKI NA ZIEMIACH POLSKICH

Klęska Napoleona i zajęcie Księstwa Warszawskiego przez carską armię unicestwiły marzenia Polaków o odzyskaniu niepodległości. Nadzieje na odbudowę silnego państwa polskiego w sojuszu z Francją legły w gruzach. O dalszych losach Polski miały decydować zaborcze mocarstwa, które należały do zwycięskiej koalicji antynapoleońskiej. Jakie postanowienia dotyczące polskich ziem zapadły podczas kongresu wiedeńskiego? Jak zmieniły położenie Polaków żyjących pod zaborami?

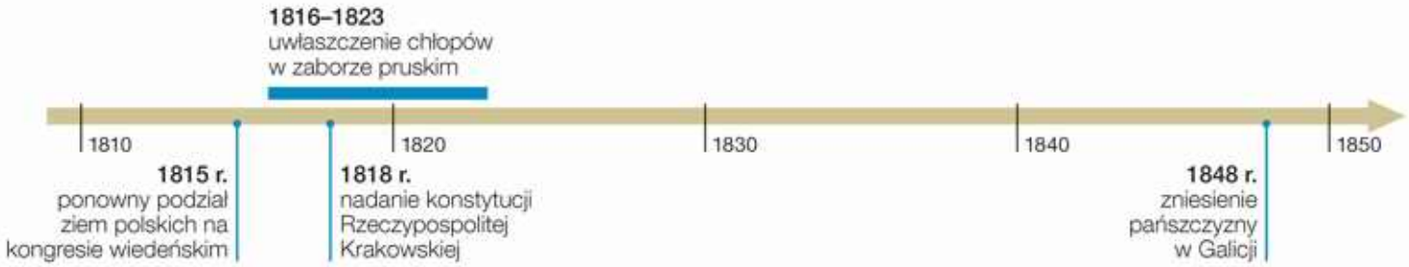

NOWY PODZIAŁ ZIEM POLSKICH

Na kongresie wiedeńskim przeprowadzono nowy podział polskich ziem. Rosja, Prusy i Austria początkowo spierały się o tereny, które chciały zająć, ale ostatecznie doszły do porozumienia. Przyjęte wówczas decyzje, z niewielką zmianą dokonaną w 1846 r., przetrwały aż do I wojny światowej. Od 1815 r. 82% z terytorium dawnej Rzeczypospolitej było w posiadaniu Rosji, 11% – Austrii, a 7% – Prus.

Car Rosji Aleksander I [1], **cesarz Austrii Franciszek I** [2] i **król Prus Wilhelm III** [3] byli nie tylko władcami imperiów, które dokonały rozbiorów Rzeczypospolitej, ale również założycielami i gwarantami Świętego Przymierza. Wśród ruchów społecznych i narodowych, które ten sojusz chciał zdławić, jednym z najważniejszych był polski ruch niepodległościowy. W XIX w. powszechnie uważano, że tak długo, jak Rosja, Austria i Prusy pozostają w pokojowych relacjach, Polacy mają niewielkie szanse na odzyskanie niepodległości.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Wraz z upadkiem Napoleona przestało istnieć Księstwo Warszawskie. Stan formalny zatwierdzono w Wiedniu. Z większości terytorium księstwa utworzono **Królestwo Polskie**, zwane również Kongresowym (lub Kongresówką), które miało być połączone unią personalną z Rosją. Wielkopolska i Kujawy znalazły się pod kontrolą Prus. W ramach państwa pruskiego powstało tam autonomiczne **Wielkie Księstwo Poznańskie**. Toruń oraz ziemie chełmińska i michałowska zostały włączone bezpośrednio do Prus. Wieliczkę wraz z zasobami soli przejęła Austria, a Kraków z przyległościami otrzymał status wolnego miasta, zwanego również **Rzecząpospolitą Krakowską** (więcej zob. s. 51).

Podjęto też decyzje w sprawie innych ziem polskich. Gdańsk, który w latach 1807–1815 był wolnym miastem, przeszedł pod panowanie pruskie. Okręg białostocki, odebrany przez Napoleona Prusom, pozostał przy Rosji, a okręg tarnopolski, który w latach 1809–1815 należał do Rosji, wrócił do Austrii.

W Wiedniu dokonano więc kolejnego rozbioru ziem polskich, co zostało nie tylko przyjęte przez państwa zaborcze, ale także przez pozostałych uczestników kongresu, w tym Wielką Brytanię i Francję. Zaborcy zobowiązali się jednak zapewnić Polakom funkcjonowanie ich przedstawicielstw i własnych organizacji odrębnie działających w poszczególnych państwach zaborczych. Dotyczyło to również mieszkańców **ziem zabranych**, czyli terenów na wschód od Królestwa Polskiego, zajętych przez Rosję w XVIII w. w wyniku rozbiorów (zob. mapa na następnej stronie).

ZIEMIE POLSKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

LEGENDA

- obszar Królestwa Polskiego od 1815 r.
- Rzeczpospolita Krakowska
- okręgi przemysłowe

Granice państw zaborczych w 1815 r.:

- Cesarstwa Rosyjskiego
- Cesarstwa Austriackiego
- Królestwa Pruskiego
- ważniejsze drogi
- kopalnie i warzelnie soli
- huty i przemysł metalowy
- przemysł włókienniczy
- uniwersytety
- biblioteki, fundacje i towarzystwa naukowe
- gimnazja na ziemiach zabranych

? 1. Podaj, w których zaborach znajdowały się szkoły wyższe.
2. Wymień najważniejsze zagłębia przemysłowe na ziemiach polskich.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA KONGRESU DOTYCZĄCE ZIEM POLSKICH

W akcie końcowym kongresu wiedeńskiego znalazły się informacje dotyczące ziem polskich.

Art. I
Księstwo Warszawskie, z wyjątkiem prowincji i okręgów, z którymi w następnych artykułach inaczej rozporządzono, połączone zostaje z Cesarstwem Rosyjskim. Związane z nim będzie nieodwołalnie przez swoją konstytucję, aby było posiadane przez Najj. Cesarza Wszechrosji, jego dziedziców i następców, na wieczne czasy. J. C. [Jego Cesarska] *Mość zastrzega sobie nadać temu krajowi, używającemu administracji oddzielnej, rozciągłość* [tu: swobodę] *wewnętrzną, jaką uzna za stosowną. Przybierze z innymi tytułami tytuł Cara, Króla Polskiego, zgodnie z formularzem* [brzmieniem] *używanym i przyjętym co do tytułów przywiązanych do innych jego posiadłości. Polacy, poddani państw Rosji, Austrii i Prus, otrzymają reprezentację i instytucje narodowe urządzone wedle modły* [sposobu] *bytu politycznego, jakie każdy z Rządów, do których przynależą, osądzą za pożyteczne i stosowne im udzielić.*
Art. II
Część Księstwa Warszawskiego, którą Najj. Król Pruski posiadać będzie w zupełnym wszechwładztwie i własności dla siebie i swoich następców pod nazwą W. Księstwa Poznańskiego. [...]
Art. VI
Miasto Kraków ze swoim okręgiem ogłoszone będzie na wieczne czasy miastem wolnym, niepodległym i ściśle neutralnym pod opieką Rosji, Prus i Austrii.

Źródło: J. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 102–103.

? 1. Oceń, jaki wpływ na kształt swobód obywatelskich mieszkańców polskich ziem mieli władcy Prus i Rosji.
2. Wskaż, które z postanowień mogło dotyczyć także Polaków na ziemiach pozostających poza Księstwem Warszawskim.

ZABÓR PRUSKI PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

Ziemie dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, które znalazły się pod panowaniem pruskiego króla po kongresie wiedeńskim, składały się z trzech części:

- Wielkiego Księstwa Poznańskiego,
- dawnych Prus Królewskich stanowiących tzw. Prusy Zachodnie,
- Warmii.

Wielkie Księstwo Poznańskie było odrębną prowincją państwa pruskiego o dość ograniczonej niezależności. Autonomia tamtejszych Polaków dotyczyła m.in. możliwości używania w administracji, sądownictwie i szkolnictwie języka polskiego oprócz języka niemieckiego. Polacy mieli również prawo pełnić funkcje urzędnicze. Wysokie stanowisko namiestnika królewskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim początkowo objął nawet Polak, książę **Antoni Radziwiłł** (zob. jego biogram obok). Nie miał, co prawda, jako namiestnik zbyt szerokich uprawnień, jednak od 1827 r. do niego należało zwoływanie **sejmu prowincjonalnego**, który z kolei mógł doradzać władcy w sprawach prowincji i opiniować przygotowywane ustawy.

Sytuacja w Wielkim Księstwie Poznańskim uległa pogorszeniu, gdy w sąsiadującym z nim od wschodu Królestwie Polskim wybuchło powstanie listopadowe. Władze pruskie we współpracy z carem rozpoczęły wtedy represje wobec Polaków. W 1831 r. urząd namiestnika królewskiego został zawieszony. Władzę w prowincji w imieniu króla pruskiego objął wówczas Edward Flotwell. Z jego inicjatywy rozpoczął się proces ograniczania praw Polaków i germanizacji ziem polskich. Poprawa sytuacji polskiej ludności nastąpiła w 1840 r., po śmierci króla Prus – Fryderyka Wilhelma III. Jego następca, Fryderyk Wilhelm IV, odwołał Flotwella i zmienił politykę wobec Polaków. Pozwolił im podjąć aktywną działalność w licznych dziedzinach życia społecznego. Poznań – stolica prowincji – stał się wówczas ważnym ośrodkiem polskości.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANTONI RADZIWIŁŁ

1775–1833

Był politykiem, kompozytorem i mecenasem sztuki. Należał do gałęzi tego magnackiego rodu, która przeniosła się z Litwy do Wielkopolski i blisko współpracowała z władcami Prus. W latach 1815–1831 pełnił funkcję namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Działał na rzecz polskiej kultury i oświaty, ale był przez Polaków krytykowany za zbyt uległą postawę wobec Prus. Mimo wielu starań nie zapobiegł niekorzystnemu dla Polaków zaostrzeniu polityki władz pruskich, które rozpoczęły germanizację Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Tytus Działyński był jednym z najaktywniejszych i najbardziej wpływowych polskich działaczy społecznych w pierwszej połowie XIX w. Ten wielkopolski arystokrata za uczestnictwo w powstaniu listopadowym został przez władze pruskie ukarany utratą znacznej części majątku.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

SYTUACJA SPOŁECZNA I GOSPODARCZA W ZABORZE PRUSKIM

Mieszkańcy państwa pruskiego funkcjonowali w ramach społeczeństwa stanowego, w którym jednak pozycja szlachty była znacznie słabsza niż w Rzeczypospolitej, a król sprawował silną władzę. Na włączeniu do państwa pruskiego najwięcej straciła więc polska szlachta, która została pozbawiona dotychczasowych praw politycznych, choć zachowała prawo własności ziemi. Początkowo posiadała również władzę nad chłopami, jednak w 1807 r., na mocy przepisów Kodeksu Napoleona i dekretu grudniowego, ich chłopscy poddani uzyskali wolność osobistą. Polskie miasta królewskie zostały pozbawione samorządu, co niekorzystnie wpłynęło na ich rozwój. Równouprawnienie obywateli bez względu na przynależność stanową i wyznanie nastąpiło w 1848 r., kiedy to w wyniku Wiosny Ludów król pruski ogłosił konstytucję.

Germanizacja – proces narzucenia niemieckiej kultury, tożsamości i języka ludności innego pochodzenia, w tym przypadku ludności polskiej.

Gospodarka na ziemiach polskich w zaborze pruskim opierała się na rolnictwie. Jedynie na Górnym Śląsku, którego tylko niewielki skrawek należał przed rozbiorami do Polski, dominował przemysł. Ziemie zaboru pruskiego najwcześniej ze wszystkich ziem polskich weszły na drogę kapitalizmu. Przyczyniła się do tego **reforma regulacyjna**, która zapoczątkowała w 1816 r. proces **uwłaszczenia** chłopów. Nie obejmowała wtedy jeszcze Wielkiego Księstwa Poznańskiego, co stało się w **1823 r.** Dzięki tym reformom chłopi mogli nabywać ziemię, a rolnictwo wielkopolskie zaczęło się intensywnie rozwijać. Ziemianie, a następnie chłopi modernizowali gospodarstwa, wykorzystując płodozmian i nowoczesne maszyny. Wielkopolska, dzięki uprawianym tam produktom rolnym, stała się także obszarem szybko rozwijającego się przemysłu przetwórczego. Przykładowo cukrownie w Prusach powstały jako pierwsze na świecie.

GALICJA I RZECZPOSPOLITA KRAKOWSKA

Królestwo Galicji i Lodomerii, jak formalnie nazywano ziemie polskie przejęte w wyniku rozbiorów przez Austrię, było częścią scentralizowanej, absolutnej monarchii Habsburgów. Składało się z Galicji Wschodniej i Zachodniej. W imieniu cesarza Galicją zarządzał gubernator, którego siedzibą był Lwów. Funkcjonował tu polski Sejm Stanowy o bardzo ograniczonych uprawnieniach. Językiem urzędowym w całej monarchii był język niemiecki, lecz ze względu na konieczność sprawnego funkcjonowania administracji dopuszczano język polski. Z czasem polskie organizacje stawały się coraz liczniejsze, co z kolei przekładało się na rozwój polskiej nauki, kultury i życia społecznego.

Wolne Miasto Kraków, zwane też Rzecząpospolitą Krakowską, nie wchodziło w skład Austrii. Było republiką o ograniczonej suwerenności. Nie miało prawa do własnej polityki zagranicznej, a jego interesy na arenie międzynarodowej reprezentowały trzy państwa zaborcze. W 1818 r. nadano mu konstytucję, która zatwierdziła Zgromadzenie Reprezentantów, zwane Sejmem, jako władzę ustawodawczą, i Senat jako władzę wykonawczą. Językiem urzędowym był język polski, a obywatele cieszyli się wieloma wolnościami, niedostępnymi w innych zaborach. Z tego powodu Kraków stał się ważnym ośrodkiem polskiej kultury, nauki i szkolnictwa.

Milicja krakowska liczyła zaledwie 500 żołnierzy i pełniła funkcje porządkowe i reprezentacyjne. Mundury milicji były wzorowane na strojach żołnierzy Księstwa Warszawskiego.

- *rysunek, Kraków, ok. 1840 r.*

Lwów stał się głównym ośrodkiem miejskim Galicji i przeniesiono do niego wszystkie główne urzędy prowincji. Po kongresie wiedeńskim Kraków pozostawał bowiem wolnym miastem. Wieża [1] znajdującego się przy rynku ratusza zawaliła się w 1826 r., grzebiąc przy tym kilka osób, została jednak odbudowana.

- *rycina, Polska, 1837 r.*

Znaczne zmiany społeczne nastąpiły na ziemiach polskich, które stały się częścią Cesarstwa Austriackiego. Podobnie jak w zaborze pruskim, polska szlachta musiała odnaleźć się w zupełnie innym systemie prawnym i społecznym niż w Rzeczypospolitej. Utraciła przywileje, reprezentację w parlamencie oraz nietykalność osobistą i majątkową. Dwór szlachecki zyskał jednak nowe uprawnienia. W imieniu władcy ściągał podatki oraz egzekwował wysyłanie wiejskich rekrutów do wojska. Stało się to przyczyną licznych konfliktów między szlachtą a chłopami, którzy mieli teraz zobowiązania nie tylko wobec pana, ale również wobec państwa austriackiego. Feudalna galicyjska wieś była przeludniona, a ziemie uprawne były podzielone na liczne niewielkie gospodarstwa. Brakowało środków finansowych na modernizację, a pojawienie się nowych granic odcięło wcześniejsze rynki zbytu. Dopiero w 1848 r. zniesiono pańszczyznę i rozpoczęto powolny proces uwłaszczania chłopów. Galicja nie była obszarem uprzemysłowionym. Na jej terytorium istniały tylko nieduże zakłady przetwórcze, a także kopalnie soli w Bochni i Wieliczce, które przeszły w ręce państwa austriackiego. Ludność Galicji była zróżnicowana pod względem narodowościowym i religijnym. Znaczną część mieszkańców galicyjskiej wsi stanowili Ukraińcy, a w tamtejszych miasteczkach mieszkali głównie Żydzi.

ZIEMIE ZABRANE

Ziemie zabrane, czyli tereny przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, które znalazły się w granicach Rosji, były obszarem najbardziej zróżnicowanym pod względem etnicznym, językowym i religijnym spośród wszystkich dawnych ziem polskich. W XIX w. upowszechniła się, znana już wcześniej, nazwa **Kresy**. Rozumiano ją w sensie terytorialnym, ale również cywilizacyjnym – kresu cywilizacji łacińskiej. Dla Rosjan były to gubernie zachodnie, które od początku istnienia mieli zamiar zintegrować z państwem carów. Wprowadzono tam rosyjski podział administracyjny, system miar i wag oraz system monetarny. Pozostawiono jednak w polskich rękach sądownictwo i szkolnictwo. Bez przeszkód rozwijały się również polska kultura i wydawnictwa. Wilno i Krzemieniec stały się centrami polskości, a Kresy wydały wielu wybitnych Polaków, takich jak poeta Adam Mickiewicz (więcej o nim na s. 59, 86) czy przywódczyni powstania listopadowego na Litwie – Emilia Plater (więcej o niej na s. 65).

Ogród Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego stanowił zaplecze i miejsce badań dla uczonych i studentów wydziału botanicznego, który słynął z wysokiego poziomu nauczania i cennych badań. Uniwersytet Wileński był najważniejszym ośrodkiem naukowym na ziemiach zabranych. Widoczna Góra Trzech Krzyży [1] stanowiła nieodłączny element panoramy Wilna.

• *rycina, Wilno, ok. 1835 r.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw podział ziem dawnej Rzeczypospolitej, który obowiązywał po kongresie wiedeńskim.
2. Opisz, jak zmieniła się sytuacja gospodarcza polskiego chłopstwa i szlachty na ziemiach, które znalazły się w zaborze pruskim i austriackim.
3. Oceń, w którym zaborze sytuacja Polaków w okresie poprzedzającym wybuch powstania listopadowego wyglądała najkorzystniej pod względem swobód politycznych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Galicja i jej dziedzictwo, praca zbiorowa, Rzeszów 1994–1998.
J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.

2 KRÓLESTWO POLSKIE

Upadek Księstwa Warszawskiego uniemożliwił odbudowę państwa polskiego z pomocą Francji. Sytuacja Polaków i atmosfera panująca w Europie w 1815 r. były jednak zupełnie inne niż dwadzieścia lat wcześniej, gdy doszło do III rozbioru Rzeczypospolitej. O losach ziem Księstwa, które były przedtem częścią zaboru pruskiego i austriackiego, miał decydować car Aleksander I, najważniejszy ze zwycięzców Napoleona. Jakie decyzje dotyczące polskiej państwowości podjęto podczas kongresu wiedeńskiego? Czy przyjęte wówczas rozwiązania okazały się trwałe?

USTRÓJ KRÓLESTWA POLSKIEGO

Ziemie Księstwa Warszawskiego znalazły się w strefie wpływów zwycięskiej Rosji. Car Aleksander I zdecydował się utworzyć w miejsce nieco okrojonego księstwa Królestwo Polskie. Powstało ono na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego. Zasady ustrojowe nowego państwa zostały zaś zawarte w konstytucji opracowanej przez księcia **Adama Jerzego Czartoryskiego**, a nadanej w listopadzie **1815 r.** przez cara Aleksandra I.

Królestwo Polskie było **monarchią konstytucyjną** połączoną unią personalną z Rosją. Car Rosji był zatem również królem Polski i posiadał szerokie uprawnienia:

- miał inicjatywę ustawodawczą,
- sprawował władzę wykonawczą,
- decydował o polityce zagranicznej,
- dowodził armią.

Podczas nieobecności władcy w Królestwie Polskim zastępował go namiestnik. Pierwszym i zarazem ostatnim namiestnikiem był zasłużony w wojnach napoleońskich **gen. Józef Zajączek**, którego powołanie na to stanowisko miało uwiarygodnić władzę carską. W rzeczywistości Zajączek stał się posłusznym reprezentantem interesów Rosji, a faktycznym zarządcą był brat cara, **wielki książę Konstanty Romanow** (jego biogram na s. 54).

Ustrój państwa opierał się na zasadzie trójpodziału władzy (więcej na ten temat w ramce na s. 54), a konstytucja Królestwa Polskiego należała w tym czasie do najbardziej liberalnych ustaw zasadniczych w Europie.

WARTO WIEDZIEĆ

Nadzieje na odbudowę Polski

Tadeusz Kościuszko

Z carem Aleksandrem I wielu Polaków wiązało nadzieję na odbudowę Rzeczypospolitej, m.in. Tadeusz Kościuszko. O poparcie byłego naczelnika powstania zabiegał sam car. Kościuszko próbował uzyskać jak najlepsze warunki odbudowy Polski. W liście do cara pisał: *Upraszam Cię* [...], *abyś Wasza Cesarska Mość ogłosił się królem polskim z konstytucją wolną, zbliżoną do angielskiej, i abyś kazał utworzyć szkoły na koszt rządu do nauczania włościan* [chłopów], *aby niewola ich była zniesioną w ciągu lat dziesięciu, i aby używali oni swojego mienia z prawem zupełnej własności.* [...] *Gdyby moje słabe zdolności mogły się jeszcze przydać na coś, pojechałbym natychmiast do moich współobywateli, aby służyć mojej ojczyźnie i mojemu monarsze z honorem i wiernie.* Kościuszko uważał także, że: *Winniśmy wdzięczność cesarzowi za wskrzeszenie już zaginione imię Polski – tak chwalebne dla nas, ale imię samo nie stanowi naród, lecz wielkość ziemi z obywatelami.*

? Które postulaty Kościuszki zostały zrealizowane przez cara Aleksandra I?

Gwarantowała obywatelom równość wobec prawa, wolność religii i wolność publikacji. Około 100 tys. obywateli posiadało czynne prawo wyborcze, oparte na cenzusie majątkowym. Konstytucja, sejm oraz armia dawały Polakom choć ograniczoną, to jednak własną państwowość. Władza ustawodawcza należała do sejmu, który składał się z króla, senatu i izby poselskiej, której kadencja trwała sześć lat. Do izby poselskiej wchodzili posłowie wybierani na sejmikach szlacheckich i deputowani wyłaniani przez zgromadzenia gminne. Senatorowie byli zaś powoływani przez króla i sprawowali swój urząd dożywotnio. Sejm uchwalał prawo cywilne i karne, decydował o podatkach i budżecie państwa. Władzę wykonawczą sprawował król. Powoływana przez niego Rada Stanu pełniła funkcję rządu – przygotowywała projekty ustaw, które następnie car przedstawiał sejmowi. Częścią Rady Stanu była Rada Administracyjna składająca się z pięciu ministrów. Byli oni mianowani i odwoływani przez króla oraz odpowiedzialni przed nim. Zajmowali się bieżącymi sprawami administracyjnymi Królestwa. Władzę sądowniczą pełniły niezależne sądy z sądem sejmowym i Trybunałem Najwyższym na czele.

SYTUACJA SPOŁECZNA I GOSPODARCZA

Ogromny wpływ na rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego miała polityka rządu, a szczególnie działania ministra skarbu, księcia **Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego**. Po okresie kryzysu wywoła-

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONSTANTY ROMANOW

1779–1831

Był wielkim księciem rosyjskim i naczelnym dowódcą armii w Królestwie Polskim. W rzeczywistości rządził nim z upoważnienia cara. Zrezygnował z prawa do tronu carskiego, oddając go w 1825 r. swojemu bratu Mikołajowi I. Skupił się na rozwijaniu polskiej armii. W kontaktach z polskimi oficerami był brutalny i grubiański, przez co został przez nich znienawidzony. Pierwszej nocy powstania listopadowego uciekł z Warszawy, a wkrótce potem zmarł. Jego stosunek do Polaków był złożony, z jednej strony pozostawał wierny interesom rodu Romanowów, z drugiej zaś podczas powstania listopadowego z zadowoleniem przyjmował informacje o sukcesach wojsk polskich w starciach z Rosjanami. Żoną Konstantego była Polka – Joanna Grudzińska. Polski działacz polityczny Joachim Lelewel (więcej o nim na s. 60, 72) ocenił go następująco: *Utrzymywano wprawdzie, że on kochał Polaków, a dobrze tę miłość porównywano do psotnego dziecka, które lubi cacka i lalki, aby je tłuc i psuć, a Polacy długo służyli za lalki, za cacka temu potwornemu i drapieżnemu dziecku.*

USTRÓJ KRÓLESTWA POLSKIEGO

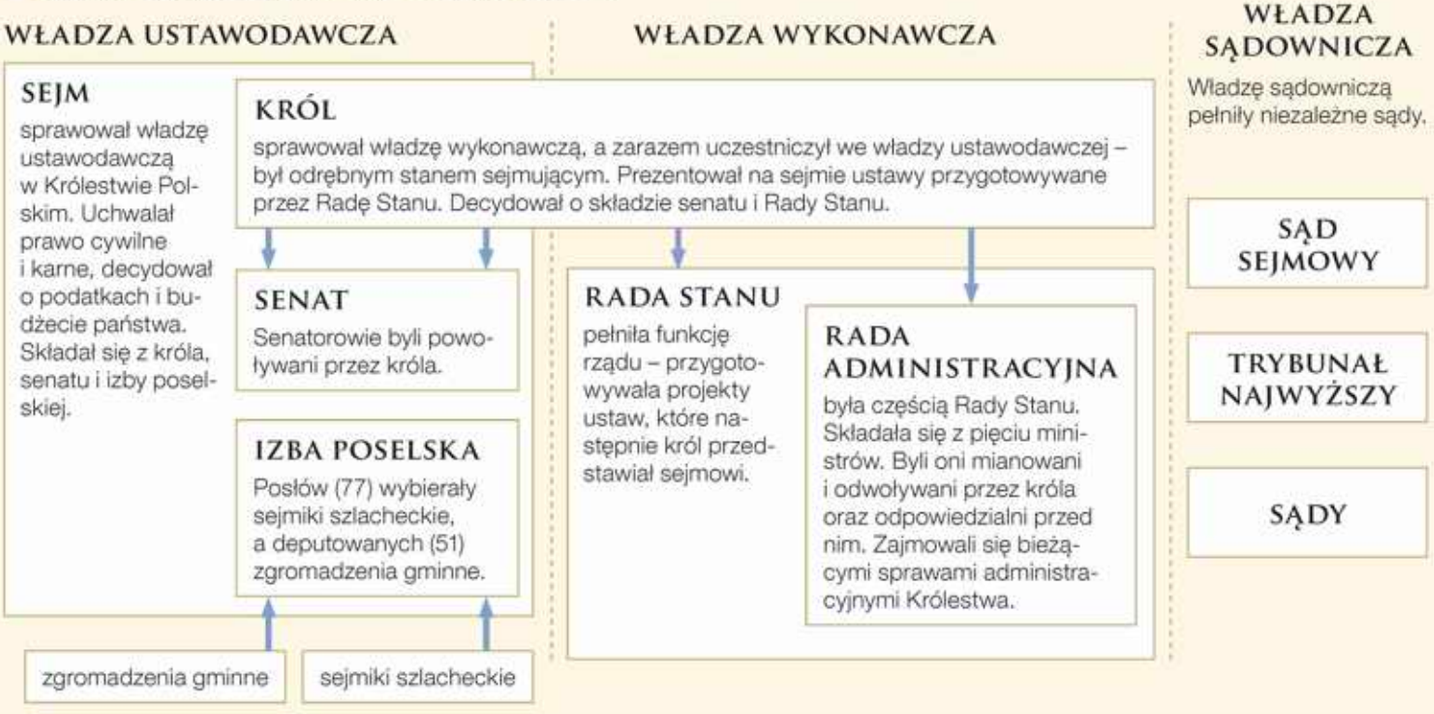

KRÓLESTWO POLSKIE PO KONGRESIE WIEDEŃSKIM

? 1. Oceń, jakie korzyści, a jakie problemy mogło przynieść Królestwu Polskiemu położenie na pograniczu trzech mocarstw.

2. Przypisz poszczególne dziedziny przemysłu do zagłębi przemysłowych Królestwa Polskiego.

nego wojnami napoleońskimi dzięki jego staraniom sytuacja gospodarcza kraju zaczęła się poprawiać. Książę prowadził skuteczną politykę finansową, uporządkował skarb i system podatkowy, wspierał rolnictwo i przemysł. Wskutek jego zabiegów doszło do zawarcia korzystnego układu celnego z Prusami oraz do otwarcia rynku rosyjskiego dla towarów z Królestwa Polskiego. Dzięki temu w 1830 r. Królestwo miało znaczną nadwyżkę budżetową. Z inicjatywy Druckiego-Lubeckiego w **1828 r.** powstał **Bank Polski**. Ponadto rozpoczął budowę Kanału Augustowskiego i wielu dróg (zob. infografikę na s. 56–57).

Podstawą gospodarki Królestwa Polskiego było rolnictwo, które – wyczerpane kryzysem z okresu wojen napoleońskich – wolno podnosiło się z upadku. Powstałe w 1825 r. **Towarzystwo Kredytowe Ziemskie** udzielało ziemianom kredytów na dogodnych warunkach. Równocześnie następował proces modernizacji kultury rolnej, szczególnie w powiatach zachodnich. Coraz częściej stosowano płodozmian i wprowadzano nowe uprawy, np. buraka cukrowego czy koniczyny. Na wsi nadal dominowała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Nadana chłopom w czasach Księstwa Warszawskiego wolność osobista została jednak utrzymana, co umożliwiło przemieszczanie się ludności wiejskiej do miast, gdzie rozwijał się przemysł. Sprzyjały temu pokój i stabilizacja polityczna w państwie oraz umiejętna polityka rządu. W tym czasie w Królestwie Polskim funkcjonowały trzy ośrodki przemysłowe (znajdziesz je na mapie powyżej):

- **okręg łódzki** z dominacją przemysłu włókienniczego,
- **Zagłębie Dąbrowskie** z przemysłem wydobywczym,
- **Staropolski Okręg Przemysłowy** z przemysłem wydobywczym i hutnictwem.

Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki był jednym z najbardziej wpływowych polityków w Królestwie Polskim. Prowadził sprawną politykę skarbową, a także przyczynił się do rozwoju przemysłu w kraju.

▪ *obraz, Polska, ok. 1825 r.*

W 1816 r. w Kielcach z inicjatywy **Stanisława Staszica** utworzono pierwszą uczelnię techniczną – Szkołę Akademiczno-Górniczą. Coraz ważniejszym ośrodkiem miejskim i przemysłowym stawała się stołeczna **Warszawa**, gdzie produkowano m.in. wyroby metalowe i galanteryjne. Industrializacja spowodowała rozwój miast; wśród nich najszybciej powiększała się Łódź, która z małej osady stała się dużym miastem. Wokół niej powstawały kolejne mniejsze ośrodki, tworząc wspólnie włókienniczy okręg przemysłowy.

DZIAŁALNOŚĆ LEGALNEJ OPOZYCJI

W pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego nowy władca, car Rosji Aleksander I, cieszył się pełną akceptacją społeczeństwa – zarówno ze strony polskich środowisk liberalnych, jak i konserwatywnych. Powszechnie wierzono, że monarcha sprzyja sprawie polskiej, a wyrazem poparcia dla niego była pieśń napisana przez Alojzego Felińskiego *Boże, coś Polskę...* (więcej o niej w tekście źródłowym na s. 58). Sytuacja zmieniła się w 1820 r., gdy przebywający wtedy w Warszawie Aleksander I zapowiedział zmiany w postępowej, jak na owe czasy, konstytucji.

INFOGRAFIKA

KANAŁ AUGUSTOWSKI

W Królestwie Polskim starano się usprawnić komunikację rzeczną, przekopując m.in. Kanał Augustowski, łączący dorzecza Wisły i Niemna. Inwestycję tę wymusiły działania władz pruskich. Gdy w 1823 r. Prusacy nałożyli wysokie cła na towary spławiane Wisłą z Królestwa Kongresowego, postanowiono zapewnić transport do portów bałtyckich z pominięciem ziem należących do Prus. W 1824 r. płk Ignacy Prądzyński przygotował projekt kanału, a niedługo później rozpoczęto jego budowę. Prace czasowo wstrzymano po wybuchu powstania listopadowego i ostatecznie zakończono w 1839 r.

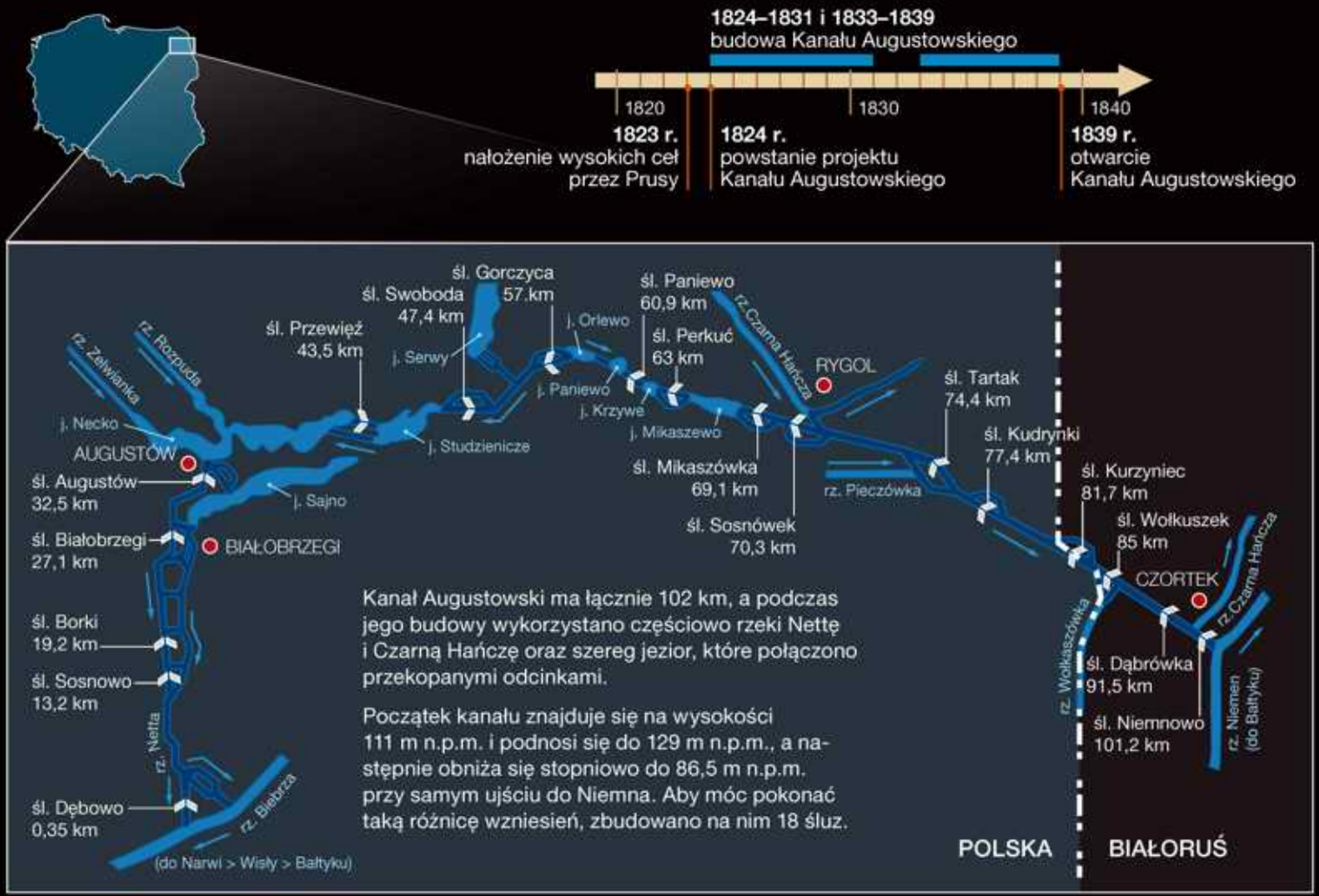

Wywołało to sprzeciw polskich liberałów, którym przewodzili posłowie na sejm z województwa kaliskiego, skupieni wokół **Wincentego** i **Bonawentury Niemojowskich**. **Kaliszanie**, jak ich nazywano, wykorzystując możliwość legalnej opozycji w sejmie, protestowali przeciwko wprowadzeniu przez cara **cenzury prewencyjnej**, czyli obowiązku kontroli książek lub czasopism jeszcze przed ich publikacją. Krytykowali zapowiedź zmiany konstytucji i blokowali przyjmowanie zmian w prawie karnym. Wkrótce opozycjoniści zostali jednak pozbawieni możliwości jakiejkolwiek działalności, gdyż przez następne pięć lat car nie zwoływał sejmu. Gdy parlament ponownie zebrał się w 1825 r., musiał obradować potajemnie, bez udziału opozycyjnych posłów. Mimo że utrudniano działalność legalnych środowisk opozycyjnych, nie były one zainteresowane tworzeniem tajnych antycarskich organizacji. Obawiano się, że w ten sposób utracą cały dotychczasowy dorobek polityczny i ekonomiczny Królestwa. W większości środowisk pamiętających klęskę Napoleona i upadek Księstwa Warszawskiego przeważało stanowisko, że konfrontacja z Imperium Rosyjskim może się dla Polaków skończyć katastrofalnie.

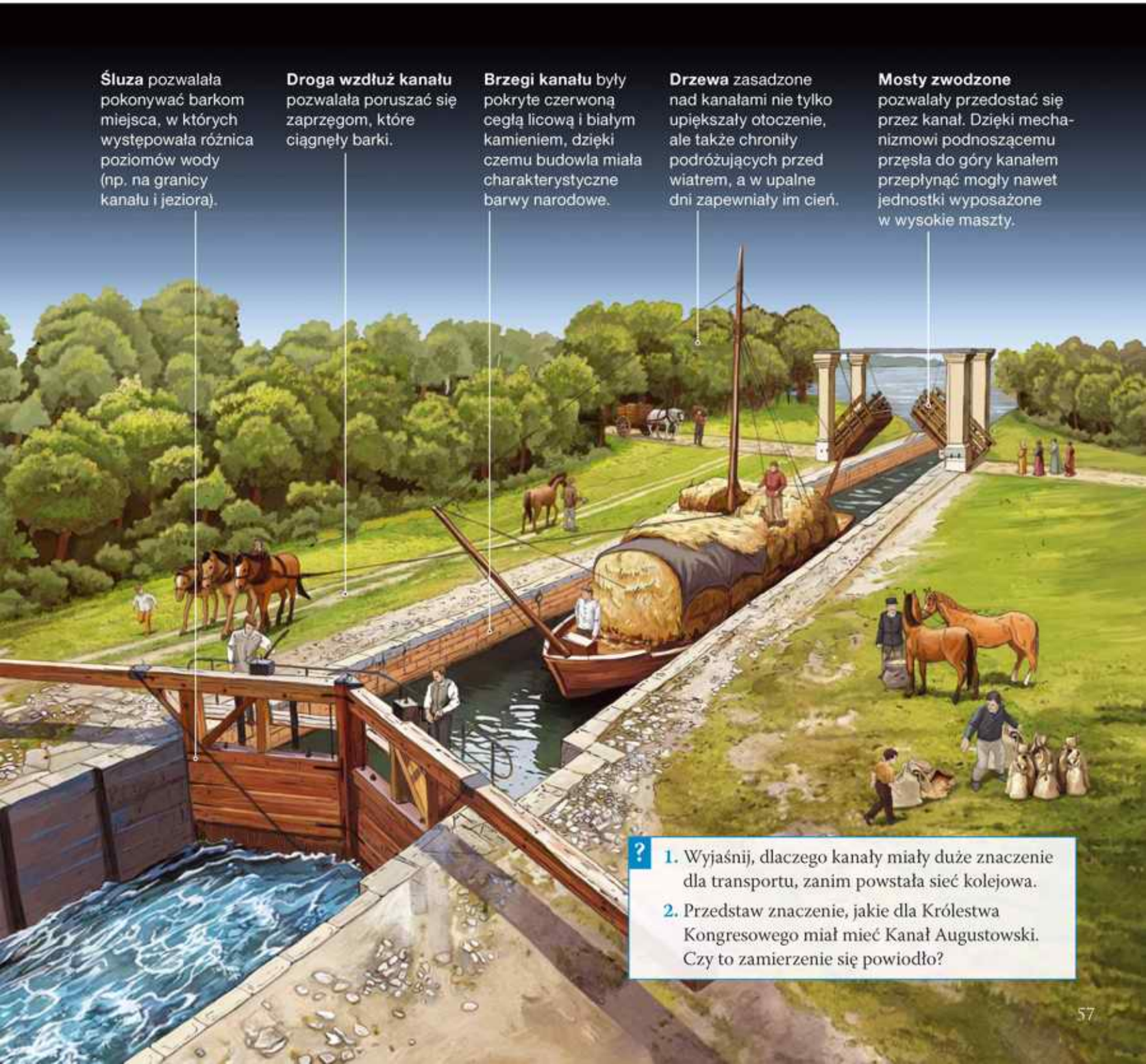

? 1. Wyjaśnij, dlaczego kanały miały duże znaczenie dla transportu, zanim powstała sieć kolejowa.

2. Przedstaw znaczenie, jakie dla Królestwa Kongresowego miał mieć Kanał Augustowski. Czy to zamierzenie się powiodło?

TEKST ŹRÓDŁOWY

BOŻE, COŚ POLSKĘ...

Utworzenie Królestwa Polskiego i nadanie mu konstytucji przez cara Aleksandra I ożywiło nadzieje Polaków na odbudowę własnego państwa. W 1816 r. Alojzy Feliński napisał *Hymn*, którego treść miała wyrażać wdzięczność narodu polskiego wobec władcy. Z biegiem czasu słowa popularnej pieśni uległy zmianie. Poniżej dwie wersje *Hymnu*: oryginalna z 1816 r. i zmieniona w 1861 r., gdy Królestwo Polskie ogarnęły masowe wystąpienia przeciwko polityce władz rosyjskich (więcej o nich na s. 144–145).

1816

Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały
I tarczą swojej zasłaniał opieki
Od nieszczęść, które przywalić ją miały.

Przed twe ołtarze zanosim błaganie,
Naszego Króla zachowaj nam, Panie!

Ty, coś ją potem, tknięty jej upadkiem,
Wspierał walczącą za najświętszą sprawę,
I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
Wśród samych nieszczęść pomnożył jej sławę.

Przed twe ołtarze...

Ty, coś na koniec nowymi ją cudy
Wskrzesił i sławne z klęsk wzajemnych w boju
Połączył z sobą dwa braterskie ludy
Pod jedno berło Anioła Pokoju.

Przed twe ołtarze...

Wróć nowej Polsce świetność starożytną
I spraw, niech pod Nim szczęśliwą zostanie;
Niech sprzyjaźnione dwa narody kwitną
I błogosławią Jego panowanie.

Przed twe ołtarze...

PIEŚŃ
NARODOWA ZA POMYŚLNOŚĆ
Króla
Wiersz Alojz Felinskiego
Muzyka K. Kaszewskiego
ułożona
NA
Cztery Głosy z towarzyszeniem

Jedno z pierwszych wydań nut do pieśni *Boże, coś Polskę...* ukazało się w 1818 r.
▪ *druk, Kraków, 1818 r.*

1861

Boże, coś Polskę przez tak liczne wieki
Otaczał blaskiem potęgi i chwały,
Coś ją osłaniał tarczą swej opieki,
Od nieszczęść, które przygnębić ją miały.

Przed twe ołtarze zanosim błaganie.
Ojczyznę, wolność racz nam wrócić, Panie.

Ty! któryś potem, tknięty jej upadkiem,
Walczących wspierał za najświętszą sprawę
I chcąc świat cały mieć jej męstwa świadkiem,
W nieszczęściach samych pomnażał ich sławę.

Przed twe ołtarze...

Wróć naszej Polsce świetność starożytną,
Użyźniaj pola, spustoszałe łany,
Niech szczęście, wolność na nowo zakwitną,
Poprzestań kary, Boże zagniewany.

Przed twe ołtarze...

Boże, którego ramię sprawiedliwe
Żelazne berła władców świata kruszy,
Zniwecz tych wrogów zamiary szkodliwe,
Obudź nadzieje polskiej naszej duszy.

Przed twe ołtarze...

Boże najświętszy, przez Twe wielkie cudy,
Oddalaj od nas klęski, mordy boju,
Połącz wolności węzłem twoje ludy
Pod jedno berło Anioła Pokoju.

Przed twe ołtarze...

Boże najświętszy, od którego woli
Istnienie świata całego zależy,
Wyrwij lud polski z tyranów niewoli,
Wspieraj zamiary wytrwałej młodzieży.

Przed twe ołtarze...

Źródło: A. Feliński, *Hymn*, [w:] B. Zakrzewski, *„Boże, coś Polskę" Alojzego Felińskiego*, Wrocław 1987, s. 54 i 58.

? **1.** Wskaż fragmenty tekstu, które odnosiły się do cara Aleksandra I w pierwotnej wersji utworu.
2. Opisz, jakie uczucia polskiego społeczeństwa odzwierciedlały zmiany dokonane w tekście pieśni.

PIERWSZE SPISKI

Ograniczanie swobód politycznych i wolności słowa wywołało również sprzeciw organizacji skupiających gimnazjalistów i studentów. Mimo że w 1821 r. władze wprowadziły zakaz tworzenia jakichkolwiek organizacji, młodzież się mu nie podporządkowała. Do największych tajnych stowarzyszeń działających w Warszawie należały Związek Przyjaciół Panta Koina oraz Związek Wolnych Polaków.

Większe znaczenie polityczne miała jednak działalność środowisk wojskowych powiązanych z bardzo popularną wtedy masonerią, szerzącą idee oświeceniowe i wolnościowe. **Walerian Łukasiński**, major wojska polskiego, stworzył w 1819 r. Wolnomularstwo Narodowe, przekształcone w 1821 r. w **Towarzystwo Patriotyczne**. Członkowie tej tajnej organizacji planowali walczyć o odbudowę w pełni niezależnego państwa polskiego w przedrozbiorowych granicach. W tym celu zaczęli od umacniania patriotyzmu wśród żołnierzy i oficerów. W 1822 r. doszło do aresztowania członków spisku, w tym samego Łukasińskiego, lecz mimo to organizacja nie uległa rozpadowi. Na jej czele stanął Seweryn Krzyżanowski, a działalność Towarzystwa Patriotycznego zaczęła wykraczać poza granice Królestwa Kongresowego. Dołączyli do niego Polacy z Wielkopolski na zachodzie i ziem zabranych na wschodzie.

W Poznańskiem aktywnym działaczem Towarzystwa Patriotycznego był m.in. Ignacy Prądzyński. Do rozbicia organizacji doszło w 1826 r., a przyczyniło się do tego nieudane powstanie dekabrystów w Rosji (więcej o nim na s. 15–16). Powiązani z rosyjskimi powstańcami działacze Towarzystwa Patriotycznego zostali aresztowani i stanęli przed sądem sejmowym, który jednak wbrew woli nowego cara **Mikołaja I** i wielkiego księcia Konstantego łagodnie potraktował oskarżonych.

WARTO WIEDZIEĆ

Filomaci i filareci

Polska młodzież tworzyła tajne organizacje nie tylko w Królestwie Polskim, ale także na ziemiach zabranych. W Wilnie w latach 1817–1823 działało **Towarzystwo Filomatów** (z gr. 'miłośników nauki'). Powstało z inicjatywy Tomasza Zana i Adama Mickiewicza. Pierwotnie miało ono głównie służyć samokształceniu, ale szybko zaczęło prowadzić działalność patriotyczną. Powstała również tajna organizacja filaretów (z gr. 'miłośników cnoty'). Działalność filomatów i filaretów została sparaliżowana licznymi aresztowaniami, które nastąpiły po śledztwie prowadzonym przez kuratora wileńskiego okręgu szkolnego Nikołaja Nowosilcowa. W wyniku procesu dwudziestu młodych ludzi, wśród których był również Adam Mickiewicz, zostało skazanych na zesłanie w głąb Rosji.

? Odszukaj informację, w jakim znanym utworze literackim został przedstawiony proces Nowosilcowa.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WALERIAN ŁUKASIŃSKI

1786–1868

Major wojska Królestwa Polskiego, założyciel Wolnomularstwa Narodowego i Towarzystwa Patriotycznego. Aresztowany za działalność spiskową w 1822 r., został skazany na więzienie i zdegradowany. Do 1830 r. przebywał w twierdzy w Zamościu. Następnie przewieziono go do Szlisselburga pod Petersburgiem, gdzie spędził ponad 30 lat, najpierw w podziemnym lochu, a następnie w celi więziennej. Nigdy nie został objęty amnestią. Napisał *Pamiętnik*. Był pierwszym wielkim męczennikiem polskiej konspiracji niepodległościowej, do którego odwoływały się następne pokolenia.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jaki status miały ziemie dawnej Rzeczypospolitej znajdujące się pod panowaniem carskiej dynastii Romanowów.
2. Opisz, jak zmieniały się nastroje Polaków względem carskiego panowania w Królestwie Polskim. Wyjaśnij, czym te zmiany były spowodowane.
3. Przedstaw sposoby działania i organizacji opozycji w Królestwie Polskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Kizwalter, *Nowatorstwo i rutyny. Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec procesów modernizacji (1840–1863)*, Warszawa 1991.
B.W. Lincoln, *Mikołaj I*, tłum. H. Krzeczkowski, Warszawa 1998.

3 POWSTANIE LISTOPADOWE

Mimo że utworzone w 1815 r. Królestwo Polskie miało obejmować jedynie niewielką część ziem dawnej Rzeczypospolitej, jego powstanie Polacy witali z nadzieją. Wprowadzone swobody obywatelskie były jednak ograniczane przez cara Aleksandra I, który z czasem stawał się coraz bardziej konserwatywny. Jego następca Mikołaj I, wprost niechętny Polakom, całkowicie lekceważył ich prawa. Jakie były skutki narastającego konfliktu pomiędzy władzami carskimi a niezadowolonym społeczeństwem Królestwa Polskiego?

NOC LISTOPADOWA

W Królestwie Polskim, rządzonym w imieniu cara przez brutalnego wielkiego księcia Konstantego, sytuacja z roku na rok stawała się coraz bardziej napięta. Łamanie konstytucji przez cara Mikołaja I i prześladowanie działaczy organizacji patriotycznych powodowały wzrost antyrosyjskich nastrojów. W **1828 r.** w **Szkole Podchorążych Piechoty** w Warszawie powstało pierwsze tajne sprzysiężenie, którego celem była walka o niepodległość Polski w powstaniu zbrojnym. Miało ono objąć Królestwo Kongresowe i ziemie zabrane. Na czele tej organizacji stanął podporucznik **Piotr Wysocki**. Z wojskowymi współpracowała grupa cywilnych spiskowców, wśród których byli **Maurycy Mochnacki** i **Joachim Lelewel**. Latem 1830 r. do Warszawy dotarła wiadomość o zwycięstwie rewolucji lipcowej w Paryżu, a następnie o zrywie niepodległościowym Belgów. Warszawska prasa informowała o tym, że car ma zamiar wysłać armię Królestwa Polskiego do walki przeciwko belgijskiemu powstaniu. Te wiadomości, choć nie były do końca potwierdzone, budziły niepokój Polaków, którzy nie chcieli uczestniczyć w rosyjskiej interwencji w Belgii. Dodatkowo nastroje społeczne pogarszały się w związku z zapowiadającym się kryzysem gospodarczym spowodowanym suszą. Pojawiła się również groźba wykrycia sprzysiężenia Piotra Wysockiego. W tej sytuacji, mimo zbliżającej się zimy i licznych głosów ostrzeżeń ze strony bardziej doświadczonych działaczy, takich jak Joachim Lelewel, spiskowcy podjęli decyzję o rozpoczęciu powstania. Nie wyłonili jednak przyszłych władz powstańczych przed rozpoczęciem ataku. Liczyli, że gdy akcja zbrojna się powiedzie, zasłużone elity polskiego wojska i władze Królestwa zdecydują się na przejęcie władzy nad powstaniem.

Noc listopadowa to obraz Wojciecha Kossaka przedstawiający potyczkę pomiędzy oddziałem powstańców – podchorążych 1 – a rosyjskimi kawalerzystami 2. Walka toczyła się w warszawskich Łazienkach niedaleko Belwederu.

▪ *obraz, Polska, ok. 1900 r.*

Zdobycie Arsenału [1] w nocy z 29 na 30 listopada 1830 r. zapewniło mieszkańcom Warszawy, którzy masowo wsparli młodych powstańców, broń i amunicję. W rezultacie udało się zmusić Rosjan i siły wierne wielkiemu księciu Konstantemu do opuszczenia stolicy. Dzięki temu powstanie nie załamało się i nie zostało stłumione na wstępnym etapie.

▪ *obraz, Polska, 1831 r.*

29 listopada 1830 r. grupa złożona w większości z cywilnych spiskowców zaatakowała **Belweder** – siedzibę wielkiego księcia Konstantego. Powstańcy chcieli prawdopodobnie ująć carskiego brata, ale akcja się nie powiodła, bo udało mu się uciec.

Kolejne godziny nocy listopadowej miały rozstrzygnąć o dalszym losie powstania. Idea walki przeciwko Rosji nie znalazła jednak poparcia wśród wyższych oficerów, arystokracji i bogatego mieszczaństwa. Doszło do bratobójczych starć między zwolennikami i przeciwnikami powstania. Zastrzelono wówczas sześciu generałów, którzy nie chcieli się przyłączyć do powstańców. Ostatecznie powstanie zostało uratowane przez lud Warszawy, który zdobył Arsenał i uzbrojony przystąpił do walk z oddziałami rosyjskimi stacjonującymi w stolicy. Rano, 30 listopada, Warszawa była już wolna. Rosjanie musieli wycofać się z miasta, ale zachowano kontakty pomiędzy władzami polskimi a wielkim księciem Konstantym. Zażądał on od rządu rozbrojenia buntowników i przywrócenia porządku w stolicy.

CO DALEJ Z POWSTANIEM?

Patriotyczne nastroje ogarniały coraz szersze kręgi. Już 1 grudnia swoją działalność wznowiło Towarzystwo Patriotyczne, a dwa dni później Rada Administracyjna przekształciła się w Rząd Tymczasowy. Sytuacja zagrożenia wojną z Rosją wymagała jednak objęcia władzy przez wodza. **5 grudnia** dyktatorem powstania ogłosił się gen. Józef Chłopicki, a następnie został zatwierdzony na tym stanowisku przez sejm. Choć Chłopicki przystąpił do rozbudowy polskiego wojska, to nie dostrzegał szans na zwycięstwo w starciu z rosyjską armią. Zebrany **18 grudnia** sejm ogłosił **powstanie narodowe**, ale delegacja władz Królestwa Polskiego mających nadal nadzieję na porozumienie udała się do Moskwy na rozmowy z carem Mikołajem I.

Pertraktacje nie doprowadziły do porozumienia. Mikołaj I nie tylko nie zgodził się na rozszerzenie niepodległego państwa polskiego, ale także kategorycznie zażądał cofnięcia decyzji podjętych przez polski rząd i parlament. Na dodatek prowokacyjne zachowania dowódców carskiej armii i przedstawicieli Rosji w Warszawie spowodowały spotęgowanie antyrosyjskich postaw w Królestwie Kongresowym. W tej sytuacji ugodowo nastawiony Józef Chłopicki podał się do dymisji, a dotychczasowi zwolennicy porozumienia z carem całkowicie utracili poparcie społeczne.

Gdy **25 stycznia 1831 r.** pod naciskiem manifestacji ulicznych i wezwań radykalnych posłów sejm ogłosił **detronizację** Mikołaja I jako władcy Królestwa Polskiego, unia Polski z Rosją została zerwana (zob. tekst źródłowy na s. 62). Wodzem naczelnym sejm mianował gen. Michała Radziwiłła, a władzę przejął **Rząd Narodowy** z **Adamem Jerzym Czartoryskim** na czele. Nowy rząd podjął bardzo energiczne kroki, żeby przygotować kraj do zbrojnej konfrontacji z Rosją. Zabiegał o pomoc za granicą i wzywał do wstępowania do powstańczej armii zarówno Polaków z terenu Królestwa Polskiego, jak i z innych ziem polskich. Na apel licznie odpowiedziała ziemiańska młodzież z Kongresówki, a także z pozostałych zaborów. Odzew na wezwanie do walki ze strony chłopstwa okazał się niewielki. Winne temu były władze powstańcze, które nie uznawały chłopów za znaczącą siłę społeczną. Nie zaproponowały im w zamian za służbę w armii uwłaszczenia ani żadnych innych zmian własnościowych na wsi. Chłopi nie uważali więc powstania za konflikt dotyczący ich bezpośrednio.

Detronizacja – pozbawienie monarchy władzy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DETRONIZACJA MIKOŁAJA I

Uchwała sejmu z 25 stycznia 1831 r. miała decydujące znaczenie dla dalszego przebiegu konfliktu polsko-rosyjskiego.

Najświętsze, najuroczystsze umowy tyle tylko są nienaruszonymi, ile wiernie dotrzymanymi ze stron obydwóch. Długie cierpienia Nasze znane Światu całemu, przysięgą zaręczone przez dwóch Panujących, a pogwałcone tylekroć swobody, nawzajem i Naród Polski od wierności dziś Panującemu uwalniają. Wyrzeczone na koniec przez samego Cesarza Mikołaja słowa, że pierwszy ze strony naszej wystrzał stanie się na zawsze zatracenia Polski hasłem, odejmując nam wszelką sprostowania krzywd naszych nadzieję, nie zostawią jak rozpacz szlachetną.

Naród zatem Polski na Sejm zebrany oświadcza: iż jest niepodległym Ludem i że ma prawo temu Koronę Polską oddać, którego godnym jej uzna; po którym z pewnością będzie się mógł spodziewać, iż mu zaprzysiężonej wiary i zaprzysiężonych swobód święcie i bez uszczerbku dochowa.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 181.

Przegłosowanie detronizacji Mikołaja I było znakiem symbolicznego zerwania więzi Królestwa Polskiego z monarchią Romanowów i Rosją.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

? 1. Przedstaw, w jaki sposób sejm Królestwa Polskiego uzasadnił detronizację cara Mikołaja I.

2. Wyjaśnij, kto zgodnie z uchwałą miał prawo decydować o obsadzie polskiego tronu.

WOJNA Z ROSJĄ

Po ogłoszeniu detronizacji Mikołaja I wojna pomiędzy Polską a Rosją była nieunikniona. Na początku lutego 1831 r. ponad 100-tysięczna armia rosyjska pod dowództwem feldmarszałka Iwana Dybicza wkroczyła do Królestwa Polskiego. Polacy mieli w tym czasie do dyspozycji 50 tys. żołnierzy. Rosjanie planowali błyskawicznie pokonać powstańców i zdobyć Warszawę. Plan ten się jednak nie powiódł. Nacierające oddziały rosyjskie zostały zatrzymane, a część z nich rozbita. Do pierwszej bitwy doszło pod Stoczkiem, gdzie polskie wojska dowodzone przez gen. Józefa Dwernickiego pokonały siły rosyjskie.

Do bitwy decydującej o wyniku pierwszej fazy powstania doszło 25 lutego **pod Grochowem**. Starły się wówczas główne siły polskie (liczące 36 tys. żołnierzy) z rosyjskimi (liczącymi 60 tys. żołnierzy). Polską armią dowodził gen. Józef Chłopicki, który podczas bitwy został ciężko ranny. Okupiona wielkimi stratami bitwa zmusiła Rosjan do rezygnacji z ataku na miasto i wycofania się na wschód od Warszawy.

Ze względu na stan zdrowia Chłopickiego mianowano nowego wodza naczelnego. Został nim gen. Jan Skrzynecki. Z inicjatywy gen. Ignacego Prądzyńskiego podjęto wówczas kontrofensywę, której celem było odcięcie wycofujących się sił carskich od dróg zaopatrzenia. Działania te zaskoczyły Rosjan i przyniosły powstańcom zwycięstwa w kilku bitwach stoczonych w marcu i kwietniu 1831 r. (więcej o nich w tabeli na s. 66). Nie udało się jednak całkowicie rozbić wojsk rosyjskich, ponieważ gen. Skrzynecki nie przyjął kolejnego śmiałego planu Prądzyńskiego, który zakładał atak na główne wycofujące się siły. Dało to Rosjanom czas i pozwoliło na połączenie wojsk Dybicza z nadciągającymi ze wschodu posiłkami. Do decydującej bitwy doszło **26 maja pod Ostrołęką**. Polacy ponieśli klęskę, co przyczyniło się nie tyle do porażki militarnej, ile osłabienia **morale** powstańców. Coraz częściej mówiło się o klęsce powstania. Skrzynecki został odsunięty od dowodzenia polskimi oddziałami. Nastąpił głęboki kryzys władzy, a 15 sierpnia doszło do zamieszek na ulicach Warszawy. Wzburzony tłum dokonał samosądów na więźniach,

Morale – zdolność do znoszenia trudów walki i wiara w zwycięstwo.

POWSTANIE LISTOPADOWE

? 1. Wskaż, w jaki sposób wojska rosyjskie dotarły pod Warszawę od strony zachodniej. Wskaż kluczowe momenty tej operacji wojskowej.

2. Wymień tereny poza granicami Królestwa Polskiego, na które rozprzestrzeniło się powstanie.

Bitwa pod Olszynką Grochowską, stoczona 25 lutego 1831 r., była niezwykle krwawym starciem, lecz zapewniła Warszawie bezpieczeństwo. Siły rosyjskie, które poniosły znaczne straty, musiały się wycofać. Podczas walk szczególną odwagą i poświęceniem wykazali się czwartacy, czyli żołnierze 4 Pułku Piechoty Liniowej [1]. W zaciętej walce ciężko ranny został dowodzący polskimi siłami gen. Józef Chłopicki [2].

▪ *obraz, Polska, 1886 r.*

OBRONA WARSZAWY 1831

Po klęsce w bitwie pod Ostrołęką znaczna część dowódców powstania ostatecznie utraciła wiarę w zwycięstwo w walce z Rosją. Sytuacja polskich wojsk stawała się coraz trudniejsza. Siły carskie przeprawiły się przez Wisłę i na początku września podeszły pod Warszawę od zachodu.

1 **Reduta Wolska** była najsilniej ufortyfikowanym punktem pierwszej linii obrony stolicy. Broniła jej załoga dowodzona przez Józefa Sowińskiego. Podczas rosyjskiego szturmu była głównym punktem oporu Polaków, jednak nie wytrzymała ofensywy znacznie liczniejszych carskich wojsk A. Podczas walk zginął sam gen. Sowiński B. Wytrwał on do końca na swoim stanowisku i dlatego stał się symbolem patriotyzmu i poświęcenia.

Generał Sowiński na szańcach Woli – obraz Wojciecha Kossaka.
- *obraz, Polska, 1923 r.*

2 **Reduta Ordona** znajdowała się 2 km na południe od Reduty Wolskiej. Artylerią na tym odcinku umocnień dowodził Julian Ordon. Pod koniec walk doszło do wysadzenia składu amunicji polskiej artylerii. W rezultacie zginęło wielu rosyjskich żołnierzy, w tym generał dowodzący natarciem.

Konstanty Ordon został przedstawiony w wierszu Mickiewicza jako heroiczny dowódca, który nie chcąc poddać się Rosjanom, celowo wysadził arsenał i w wyniku eksplozji zginął wraz z licznymi żołnierzami i oficerami rosyjskimi. W rzeczywistości nie ma pewności, czy wybuch był celowy, wiadomo jednak, że w jego rezultacie zginęło wielu rosyjskich dowódców. Natomiast sam Ordon – mimo odniesionych ran – przeżył nie tylko powstanie, lecz także u boku Garibaldiego wziął udział w walkach o wyzwolenie Włoch. Zginął śmiercią samobójczą, choć nie w warszawskim forcie, lecz we Florencji w wieku 77 lat.

3 Wojska polskie po kapitulacji obrońców Woli wycofały się z miasta przez Wisłę na wschód. Dowodzący obroną stolicy gen. Jan Krukowiecki, mimo sprzeciwu sejmu, zgodził się poddać stolicę. Siły carskie weszły do Warszawy 8 września 1831 r.

Liczebność sił polskich i rosyjskich

Rosjanie mieli dużą przewagę liczebną nad powstańcami i dysponowali znacznie silniejszą artylerią, którą mogli koncentrować w wybranych miejscach w odróżnieniu od polskiej artylerii, zainstalowanej na stałe wzdłuż umocnień.

? 1. Przedstaw, jakie znaczenie dla powstania listopadowego miały obrona i kapitulacja Warszawy.

2. Oceń postawy wymienionych dowódców obrony Warszawy w 1831 r.

których uznawano za zdrajców. Władze powstańcze szybko opanowały trudną sytuację, a rządy w Warszawie przejął gen. Jan Krukowiecki, który przystąpił do pertraktacji z nowym głównodowodzącym siłami rosyjskimi, feldmarszałkiem Iwanem Paskiewiczem. Rosjanie żądali natychmiastowej kapitulacji powstańców, na co strona polska nie chciała się zgodzić.

POWSTANIE POZA KRÓLESTWEM POLSKIM

Powstanie listopadowe objęło swoim zasięgiem nie tylko terytorium Królestwa Kongresowego, ale i ziemie zabrane. Przeciwko zaborcy wystąpiła szlachta na Wołyniu i Podolu, której z pomocą przyszedł oddział pod dowództwem gen. Józefa Dwernickiego. Po ciężkich walkach z Rosjanami pod koniec kwietnia 1831 r. jednostka musiała przekroczyć granicę austriacką i złożyć broń. Powstanie na Wołyniu i Podolu zakończyło się pod koniec maja. Z kolei na Litwie zacięte walki toczyły się od końca marca. Spośród tamtejszych dowódców powstania sławą okryła się Emilia Plater. Jednak mimo pomocy z Królestwa również tu powstanie poniosło klęskę. Walka z zaborcą rosyjskim w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych przyniosła wzrost nastrojów niepodległościowych także w innych zaborach. Ochotnicy z Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego, Krakowa i Galicji (łącznie ok. 5 tys.) tworzyli oddziały partyzanckie i wspierali regularne wojsko.

POSTAĆ HISTORYCZNA

EMILIA PLATER

1806–1831

Była polską szlachcianką, uczestniczką powstania listopadowego na Litwie. Wiosną 1831 r. sformowała liczący kilkuset żołnierzy oddział partyzancki i stanęła na jego czele. Przez pół roku w porozumieniu z dowództwem polskich sił na Litwie prowadziła walkę partyzancką z Rosjanami. Gdy dowodzący jej oddziałem generał wydał rozkaz przekroczenia granicy pruskiej i złożenia broni, odłączyła się od oddziału i wraz z zaufanymi współpracownikami próbowała przebić się do Warszawy. Po drodze na skutek wyczerpania zachorowała i – mimo troskliwej opieki lekarskiej – zmarła. Stała się symbolem patriotyzmu, waleczności i odwagi Polek uczestniczących w zrywach narodowych.

Najważniejsze bitwy wojny polsko-rosyjskiej 1831 r.

Data	Miejsce	Wynik	Dowódca
14 II	Stoczek	• rozbicie wojsk rosyjskich	gen. Józef Dwernicki
17 II	Dobre	• zwycięstwo połączonych sił polskich	gen. Jan Skrzynecki gen. Piotr Szembek
25 II	Grochów	• największa i ostatecznie nierozstrzygnięta bitwa, • straty rosyjskie uniemożliwiające Dybiczowi atak na Warszawę, • śmierć w walce 9 tys. Rosjan i 7 tys. Polaków	gen. Józef Chłopicki (ciężko ranny podczas walk)
31 III	Wawer	• zwycięstwo sił polskich	gen. Maciej Rybiński
31 III	Dębe Wielkie	• zwycięstwo sił polskich, • wielkie straty Rosjan, śmierć 7 tys. żołnierzy rosyjskich	płk Ludwik Bogusławski gen. Kazimierz Skarżyński
10 IV	Iganie	• zwycięstwo sił polskich, • straty Rosjan: 3 tys. żołnierzy przy 400 zabitych strony polskiej	gen. Ignacy Prądzyński
26 V	Ostrołęka	• przegrana sił polskich	gen. Jan Skrzynecki
6–7 IX	Warszawa	• zdobycie stolicy przez Rosjan	gen. Jan Krukowiecki

MIĘDZYNARODOWA REAKCJA NA POWSTANIE

Rząd Narodowy zabiegał o pomoc dla powstania w Europie, ale było to zadanie bardzo trudne. Władze państw europejskich, powiązane decyzjami kongresu wiedeńskiego i Świętym Przymierzem, nie zamierzały stanąć przeciwko Rosji. Adam Jerzy Czartoryski próbował wykorzystać rywalizację Austrii i Rosji. Wysunął propozycję osadzenia na tronie w Warszawie przedstawiciela dynastii Habsburgów, ale rząd w Wiedniu nie przyjął tej oferty. Nie poparły polskiego powstania też inne państwa Europy, w tym Francja, na którą liczono najbardziej. Francuski minister spraw zagranicznych upadek stolicy Królestwa Polskiego skwitował wymownym zdaniem: *Porządek panuje w Warszawie*. Neutralnie zachowała się Wielka Brytania, natomiast Prusy zaoferowały Rosji pomoc zbrojną w tłumieniu powstania, z której Mikołaj I mógł w każdej chwili skorzystać.

Zupełnie inaczej zareagowały na wybuch powstania społeczeństwa wielu krajów Europy – m.in. we Francji, w Belgii, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii – głównie młodzi ludzie publicznie wyrażali poparcie dla walki Polaków o niepodległość. Odbywały się uliczne manifestacje, a europejska prasa szeroko opisywała działania powstańców. Żadne inne wydarzenie z historii narodu polskiego w XIX w. nie odbiło się tak szerokim echem w Europie, jak powstanie listopadowe. Polscy powstańcy wcielili w życie romantyczną ideę walki o wolność, którą toczyli już Francuzi, Belgowie czy Włosi. W późniejszych latach polscy oficerowie i żołnierze wykorzystywali swoje powstańcze doświadczenia, walcząc podczas różnych rewolucji w Europie.

Dążenie Polaków do odzyskania niepodległości spowodowało również bliższe współdziałanie zaniepokojonych państw zaborczych. W 1833 r. Austria i Rosja

Polski Prometeusz to obraz francuskiego malarza romantycznego – Horace'a Verneta [czyt.: horasa werneta]. Dzieło powstało wkrótce po upadku powstania listopadowego. W ciało poległego powstańca [1] wbija szpony czarny orzeł [2] symbolizujący Rosję. Polska została porównana do mitycznego tytana Prometeusza cierpiącego za ludzkość. Obraz oddaje powszechne nastroje opinii publicznej w Europie Zachodniej, która opowiadała się po stronie Polaków walczących z despotyczną Rosją.

▪ *obraz, Francja, 1831 r.*

podpisały układ, do którego przyłączyły się Prusy. Zaborcy zobowiązali się do ścisłej współpracy policyjnej i wojskowej w celu zwalczania polskich organizacji spiskowych i jakichkolwiek wystąpień zbrojnych.

NASTĘPSTWA POWSTANIA LISTOPADOWEGO

Mikołaj I potraktował uczestników powstania listopadowego bezwzględnie – uznał ich za buntowników. Ci, którzy nie udali się na emigrację, zostali skazani na więzienie i ciężkie roboty. Majątki powstańców były konfiskowane. Armia rosyjska miała odtąd na stałe stacjonować w Królestwie Polskim. Wcielono do niej polskich żołnierzy i w większości wysłano w głąb Rosji. Królestwo

miało od tego czasu dostarczać rekrutów do armii carskiej. Narzucono mu także wysoką kontrybucję, to jest karę pieniężną. Ponadto Polaków obciążono kosztami budowy Cytadeli, czyli twierdzy strzegącej rosyjskiego panowania w stolicy, a zarazem więzienia, w którym X Pawilon był przeznaczony dla więźniów politycznych – spiskowców i rewolucjonistów.

Car unieważnił konstytucję Królestwa Polskiego, a na jej miejsce wprowadził w **1832 r. Statut Organiczny**. Zachowano w nim Radę Stanu i Radę Administracyjną, polską administrację i język polski jako język urzędowy. Przestały natomiast istnieć sejm i armia polska – dwa ważne elementy autonomii. Pełnię władzy miał car, który rządził przez swojego namiestnika. Został nim zdobywca Warszawy, Iwan Paskiewicz, który otrzymał od cara tytuł księcia warszawskiego. Okres jego rządów ze względu na prześladowania, jakie spadły na mieszkańców Królestwa Kongresowego, nazwano **nocą paskiewiczowską**. W 1833 r. wprowadzono stan wojenny, który trwał przez kolejne 25 lat. W 1837 r. zlikwidowano polski podział administracyjny, zastępując województwa guberniami, a w 1847 r. zaczął obowiązywać rosyjski kodeks karny.

Jeszcze gorszy los spotkał powstańców z ziem zabranych. Konfiskat posiadłości szlacheckich dokonywano tam w znacznie większym stopniu niż w Królestwie Kongresowym. Za udział w powstaniu lub wspieranie powstańców ponad 50 tys. rodzin zostało zesłanych w głąb Rosji. Część z nich musiała jedynie osiedlić się na wschodzie, inni zaś zostali skazani na **katorgę**, czyli byli zmuszani do niewolniczej pracy na Syberii.

Represje popowstaniowe dotknęły polską kulturę, szkolnictwo i Kościół katolicki zaboru rosyjskiego. Zamknięto uniwersytety w Warszawie i Wilnie oraz liceum krzemienieckie. Rozwiązano Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Duchowieństwo katolickie podporządkowano władzy świeckiej, a na ziemiach zabranych zlikwidowano Kościół unicki, włączając wiernych przymusowo do Kościoła prawosławnego.

Sytuacja Polaków w dwóch pozostałych zaborach również uległa pogorszeniu. Uczestników powstania lub tych, którzy je wspierali, karano więzieniem i konfiskatą majątków. W zaborze pruskim i austriackim zaczęto prowadzić politykę otwarcie antypolską. Ograniczono też autonomię Rzeczypospolitej Krakowskiej, a od 1831 r. stacjonowały tam wojska trzech państw zaborczych.

CIEKAWOSTKA

Pomnik Paskiewicza

Pomnik feldmarszałka Iwana Paskiewicza był jednym z najbardziej widocznych symboli dominacji Rosji nad pokonaną Warszawą. Ogromny monument znajdował się na Krakowskim Przedmieściu przed Pałacem Namiestnikowskim (obecnie Prezydenckim). Uroczystość odsłonięcia pomnika zbojkotował syn feldmarszałka – Fiodor Paskiewicz, który słynął z sympatii do Polaków i bardzo krytycznej oceny działalności ojca. Pomnik, podobnie jak sam feldmarszałek, był szczerze znienawidzony przez warszawiaków i został zburzony, gdy Rosjanie utracili kontrolę nad Warszawą.

Obalenie pomnika Paskiewicza odbyło się w 1917 r. za zgodą władz niemieckich okupujących Warszawę podczas I wojny światowej. Po odzyskaniu niepodległości na dawne miejsce, zajmowane przez pół wieku przez Paskiewicza, powrócił pomnik księcia Józefa Poniatowskiego.

▪ *fotografia, Polska, 1917 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie wydarzenia przyczyniły się do wybuchu powstania listopadowego.
2. Opisz przebieg powstania listopadowego i wskaż wydarzenia decydujące o jego wyniku.
3. Przedstaw skutki klęski powstania listopadowego dla mieszkańców Królestwa Polskiego, ziem zabranych i pozostałych zaborów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Barańska, *Kobiety w powstaniu listopadowym 1830–1831*, Lublin 1998.
J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1986.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

SYMBOLE EPOKI

Barwy narodowe

Biało-krwawy,
Krwawo-biały, lniany
Opatrunku, który zwiesz się: sztandar,
Coś się z wielkim krwotokiem uporał!

Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, *Barwy narodowe*

BARWY POWSTANIA

Podczas powstania listopadowego, 7 lutego 1831 r., Sejm Królestwa Polskiego uznał biel i czerwień za barwy narodowe. Były one jednak używane już wcześniej. Po raz pierwszy zastosowano je w 1792 r., podczas obchodów pierwszej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. Kolorystyka sztandarów nawiązywała do średniowiecznej chorągwi królewskiej, gdzie na czerwonej tkaninie widniał biały orzeł z koroną na głowie. Zgodnie z zasadami heraldyki kolor godła – Orła Białego – stanowił na fladze kolor górnego pasa, a dolny pas miał barwę tła herbowego, czyli czerwień. Ze względu na zabory barwy narodowe nie zdążyły się utrwalić.

Chorągiew wielka królewska Zygmunta III Wazy cechowała się innym układem kolorów niż ten, który występował na późniejszej fladze narodowej. Biel i czerwień były jednak obecne w polskiej symbolice państwowej już od średniowiecza.

▪ *rysunek, Polska, ok. 1605 r.*

Powróciły jednak w okresie powstania listopadowego. W tym czasie biało-czerwone kokardy, które noszono na czapkach i mundurach, zastąpiły pióropusze oraz kity w obcych barwach. Na budynkach władz powstańczych zaczęto też umieszczać biało-czerwone sztandary. Taką flagę w oknie swojego mieszkania w Paryżu wywiesił m.in. bohater wojen napoleońskich, gen. Karol Kniaziewicz, aby w ten sposób wyrazić poparcie dla narodowego zrywu.

Sytuacja stała się bardziej uporządkowana, gdy 7 lutego 1831 r. sejm przyjął uchwałę o następującej treści:
Izba Senatorska i Izba Poselska po wysłuchaniu Wniosków Komisji Sejmowych, zważywszy potrzebę nadania jednostajnej oznaki, pod którą winni się łączyć Polacy, postanowiły i stanowią:
Artykuł 1.
Kokardę Narodową stanowić będą kolory herbu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, to jest kolor biały z czerwonym.
Artykuł 2.
Wszyscy Polacy, a mianowicie Wojsko Polskie, te kolory nosić mają w miejscu, gdzie takowe oznaki dotąd noszonymi były.

W trakcie dyskusji w izbie poselskiej proponowano także inne rozwiązania. Jeden z posłów zgłosił projekt białej kokardy jako symbolu narodu. Uznano jednak, że biała kokarda z dwugłowym orłem była znakiem poprzedniej władzy, więc wolny naród nie powinien się nią już posługiwać. Odrzucono też wniosek dwóch posłów o przyjęcie kokardy według wzoru francuskiego, czyli niebiesko-biało-czerwonej. Ostatecznie izba poselska większością głosów przyjęła propozycję kokardy biało-czerwonej, nawiązującej do Orła Białego na czerwonym tle, a senat przyjął to jednomyślnie.

Polska kawaleria podczas powstania listopadowego używała biało-czerwonych chorągiewek zamocowanych do lanc, choć jak widać na ilustracji przedstawiającej bitwę pod Wawrem (19 lutego 1831 r.) kolory mogły być ustawione odwrotnie niż na fladze narodowej.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

BARWY POLSKI

Po upadku powstania listopadowego biało-czerwone barwy były już bardzo mocno utożsamiane z Polakami. Tymi kolorami wiwatujące tłumy w Niemczech witały emigrujących żołnierzy powstania. Biało-czerwone flagi powiewały również podczas solidarnościowych demonstracji na Zachodzie. W okresie powstania krakowskiego w 1846 r. i wielkopolskiego w 1848 r. ich uczestnicy mieli przypięte biało-czerwone kokardy, a na ratuszu w Poznaniu powiewała biało-czerwona chorągiew. Powstańcy styczniowi nosili kokardy w tych barwach, a czasem także opaski.

Zaborcy zwalczający polską tożsamość narodową zabraniali używania barw narodowych i często karali za ich demonstracyjne używanie. Mimo to biało-czerwone sztandary pojawiały się na manifestacjach patriotycznych z okazji ważnych rocznic – bitwy pod Olszynką Grochowską, unii lubelskiej czy powstania kościuszkowskiego.

Ostatecznie nazwę „flaga" wraz z określeniem jej wzoru wprowadził sejm po odzyskaniu niepodległości. Ustawa z 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach stanowiła: *Za barwy Rzeczypospolitej Polskiej uznaje się kolory biały i czerwony, w podłużnych pasach równoległych, z których górny – biały, dolny zaś czerwony.* Ustalono wówczas także kształt flagi – przyjęto, że stosunek długości do szerokości ma wynosić 8 : 5. Wkrótce barwy narodowe trafiły w zmodyfikowanej formie na bandery polskich statków i okrętów wojennych, a także jako oznaczenia polskich samolotów (szachownica).

Francuska flaga, symbolizująca wolność, równość i braterstwo, powstała podczas rewolucji 1789 r. Francuska flaga narodowa miała szczególne znaczenie, ponieważ nie była tak jak dotychczasowe sztandary związana z dynastią panującą, lecz stanowiła symbol narodu tworzącego państwo. Wzorem Francuzów inne narody, w tym i Polacy, przyjęły swoje barwy narodowe.

▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla powstającego nowoczesnego narodu miała własna flaga.

2. Przedstaw pochodzenie polskich barw narodowych.

4 WIELKA EMIGRACJA I KONSPIRACJA W KRAJU

Klęska powstania listopadowego oznaczała niepowodzenie kolejnej próby wybicia się Polaków na niepodległość. Represje zagrażały nie tylko powstańcom oraz ich rodzinom, ale także całemu polskiemu społeczeństwu. Jaki był dalszy los uczestników powstania? Jak zmieniło się życie polityczne Polaków?

POLSKA NA WYGNANIU

Już wiosną 1831 r. niektóre oddziały polskiego wojska, aby nie kapitulować przed Rosjanami, zdecydowały się na przekroczenie granicy Królestwa Polskiego i złożenie broni. W ten sposób wielu powstańców znalazło się w Austrii i Prusach, gdzie zostali **internowani**. Część z nich wróciła później do kraju, ale ci, którzy obawiali się represji i nie chcieli żyć w zniewolonej ojczyźnie, udali się na zachód. Mieszkańcy Saksonii, Bawarii, Szwajcarii, Belgii, Francji i innych europejskich państw witali ich entuzjastycznie, jako bohaterów walczących o wolność z największym europejskim tyranem. Fale polskich emigrantów przemieszczały się przez Europę przez kolejne dwa lata. Pruskie władze najbardziej się obawiały propagandowego wpływu powstańców na środowiska demokratyczne w swoim państwie. Ostatnich internowanych Polaków wysyłali również na zachód drogą morską.

Na przyjęcie uchodźców zgodę wyraziły rządy niektórych europejskich państw. Największą część powstańców z Polski przygarnęła Francja. Polacy wierzyli, że kiedyś wrócą do kraju, tymczasowo jednak angażowali się na obczyźnie w walki narodowowyzwoleńcze toczone przez inne ludy europejskie. Zgodnie z hasłem *W imię Boga za waszą wolność i naszą* uważali, że wspierając ideę wyzwolenia narodów, przyczyniają się do odzyskania niepodległości przez Polskę w przyszłości.

Wielka Emigracja po upadku powstania listopadowego była największą w XIX w. polską emigracją

WARTO WIEDZIEĆ

Internowani Polacy w Prusach

W 1833 r. w całej Europie głośno zrobiło się o polskich powstańcach, którzy przebywali nadal w pruskich obozach internowania. Władze pruskie starały się ich zmusić do powrotu na ziemie pod carskim panowaniem. Opierających się Polaków Prusacy maltretowali, a na protestujących wysyłali uzbrojone oddziały. Ostatecznie zdecydowali się pozbyć internowanych i w tym celu wyprawić ich na trzech statkach poza Europę, aż do Stanów Zjednoczonych. Plan ten się nie powiódł – po podniesieniu przez Polaków buntu wypuszczono ich na wolność w brytyjskich i francuskich portach.

Szarża pruskiej kawalerii na bezbronnych polskich żołnierzy, do której doszło w Elblągu, stała się głośna w całej Europie. Opinia publiczna krytycznie oceniła brutalną postawę Prusaków.

▪ *grafika, Francja, XIX w.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, postępowanie w Prusach wobec polskich weteranów było inne niż w większości państw niemieckich?

Internowanie – przymusowe umieszczenie określonych osób w wyznaczonym miejscu pobytu, bez prawa opuszczania go.

WIELKA EMIGRACJA

? 1. Wymień kraje, przez które prowadziła trasa przemarszu polskich weteranów.
2. Podaj cele, do których powstańcy wyruszyli drogą morską.

polityczną. Szacuje się, że poza krajem znalazło się ok. 8–10 tys. Polaków. Wśród emigrantów byli ludzie wybitni – artyści, literaci, naukowcy, politycy i wojskowi. Wkrótce Paryż stał się głównym ośrodkiem ich działalności. To tam rozkwitła polska poezja romantyczna Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i Zygmunta Krasińskiego (zob. Warto wiedzieć na s. 86), a także powstawały najwspanialsze utwory muzyczne Fryderyka Chopina (więcej o nim na infografice na s. 84). Polacy zakładali stowarzyszenia, instytucje kulturalne, wydawali książki i własną prasę. Idee tworzone przez emigrantów na Zachodzie docierały do ojczyzny i dawały nadzieję na odzyskanie niepodległości. Na emigracji obmyślano również koncepcje, które miały przywrócić Polakom wolność – powoływano tam organizacje konspiracyjne, planowano powstania i inne działania, które chciano przeprowadzić na ziemiach polskich pod zaborami. Wśród emigrantów szukali schronienia Polacy, którym w ojczyźnie groziły prześladowania ze strony władz zaborczych. Pomiędzy podzieloną przez zaborców Polską a znajdującymi się we Francji polskimi ośrodkami nieustannie utrzymywano kontakt. Wysłanników emigracji przybywających do zniewolonego kraju nazywano **emisariuszami**.

Powitanie polskich weteranów w Lipsku miało uroczysty charakter. Mieszkańcy Saksonii z sympatią, szacunkiem i współczuciem odnosili się do polskich żołnierzy.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

STRONNICTWA POLITYCZNE WIELKIEJ EMIGRACJI

Emigracja polistopadowa, jak nazywa się czasami Wielką Emigrację, była bardzo aktywna politycznie i do tego zróżnicowana. Większość polskich uchodźców traktowała życie na emigracji jako stan tymczasowy, a ich głównym celem był powrót do niepodległej ojczyzny. Od samego początku emigranci spierali się, jak miałaby wyglądać wyzwolona Polska, i poszukiwali sposobów, które pozwoliłyby jej odzyskać niepodległość. Pierwszą próbę zjednoczenia polskiego środowiska emigracyjnego podjął **Joachim Lelewel**. Już w grudniu 1831 r. stworzył **Komitet Narodowy Polski**, zwany także Komitetem Lelewelowskim, który prezentował poglądy republikańskie i krytykował powstańcze władze za to, że nie podjęły reform społecznych, mogących zapewnić szerokie zaangażowanie chłopów w walkę z Rosją. Lelewel nie zdołał jednak zjednoczyć emigrantów, którzy bardzo różnili się w swoich poglądach. Dodatkowo pod naciskiem Rosjan, którzy oskarżyli Lelewela o działalność antypaństwową, w 1833 r. władze Francji zdecydowały się go wydalić. Lelewel osiadł w Brukseli, gdzie kontynuował swoją działalność. Powszechnego poparcia nie zyskał również **Komitet Narodowy Emigracji Polskiej**, utworzony w 1832 r. przez bohatera powstania listopadowego – gen. Józefa Dwernickiego.

Znaczące środowisko polityczne skupił wokół siebie dawny współpracownik cara Aleksandra I, a później szef polskiego rządu podczas powstania listopadowego – książę **Adam Jerzy Czartoryski**. Od paryskiej siedziby księcia to konserwatywne stronnictwo było nazywane **Hôtel Lambert** [czyt.: o**tel** lą**ber**] (fr. *hôtel* – 'pałac'). Korzystając z licznych kontaktów politycznych Czartoryski i jego zwolennicy prowadzili energiczne działania dyplomatyczne w celu nagłośnienia sprawy polskiej na arenie międzynarodowej, a także próbowali organizować polską politykę zagraniczną. Ich zdaniem przyszła Polska powinna być monarchią konstytucyjną, w której stopniowo miały być przeprowadzane reformy społeczne. Sam Czartoryski uważał, że Polska ma szansę odzyskać niepodległość tylko w wyniku konfliktu międzynarodowego, w który zaangażują się państwa zaborcze. Jego idea miała się jednak ziścić dopiero na początku XX w.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM JERZY CZARTORYSKI

1770–1861

Polski mąż stanu, polityk. W młodości odebrał staranne wykształcenie i odbył podróże zagraniczne. W 1792 r. wziął udział w wojnie polsko-rosyjskiej. Po III rozbiorze rodzina wysłała go na dwór carski, gdzie poznał przyszłego cara Aleksandra I, z którym się zaprzyjaźnił. W latach 1804–1806 odgrywał rolę ministra spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego. Podczas powstania listopadowego sprawował funkcję prezesa Rządu Narodowego. Po upadku zrywu wyjechał do Paryża i kierował konserwatywnym obozem politycznym Hôtel Lambert.

Obraz Polonez Chopina. Bal w Hôtel Lambert autorstwa Teofila Kwiatkowskiego jest portretem zbiorowym Wielkiej Emigracji. Przedstawia scenę karnawałowego Balu Polskiego, organizowanego co roku przez żonę Adama Jerzego Czartoryskiego, Annę Zofię. Wśród przebranych najważniejszych postaci polskiej emigracji znaleźli się: Adam Mickiewicz 1, Fryderyk Chopin 2 i sam Czartoryski 3. Majątek, którym dysponował Adam Jerzy Czartoryski, wykorzystywał na potrzeby finansowania działalności patriotycznej i wspierania polskich uchodźców, którzy znajdowali się w znacznie gorszym położeniu materialnym niż on.

obraz, Francja, ok. 1860 r.

Zupełnie inny, bardziej radykalny program głosiło **Towarzystwo Demokratyczne Polskie (TDP)**, które stopniowo budowało swoją popularność wśród emigrantów. Dopiero w **1836 r.**, gdy ogłosiło ***Wielki manifest***, stało się największą organizacją emigracyjną. Przywódcy TDP planowali odrodzenie Polski w wyniku trójzaborowego powstania zbrojnego. Znaczącą rolę w walkach mieli odegrać chłopi, a wsparcia powstańcom – udzielić rewolucjoniści z różnych europejskich państw. Po zwycięstwie powstania Polska miała być republiką, w której zostałyby przeprowadzone głębokie reformy społeczne, w tym uwłaszczenie chłopów.

Część polskich emigrantów współpracowała z karbonariuszami z Europy Zachodniej, a szczególnie ze stworzoną przez Giuseppe Mazziniego (więcej o nim na s. 15) organizacją Młoda Europa. W ramach tej struktury powstał w 1834 r. związek **Młoda Polska**, do którego dołączył również Joachim Lelewel. Jej celem – podobnie jak kilku innych stowarzyszeń emigracyjnych – było zorganizowanie powstania na terenie wszystkich zaborów. Aby przygotować do tego Polaków, działacze Młodej Polski prowadzili bardzo aktywną działalność agitacyjną poprzez wysyłanie do kraju emisariuszy. Najbardziej radykalną polską organizacją emigracyjną były **Gromady Ludu Polskiego**, które zostały stworzone przez emigrantów pochodzących z niższych warstw społecznych. Obwiniali oni szlachtę o doprowadzenie do utraty niepodległości i utrzymywanie niesprawiedliwego systemu społecznego, z którego czerpała zyski.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOACHIM LELEWEL

1786–1861

Był polskim działaczem niepodległościowym i historykiem. Zdobył wykształcenie na uniwersytetach w Wilnie i w Warszawie. Podczas powstania listopadowego zasiadał we władzach powstania, a po jego klęsce opuścił ojczyznę, następnie trafił najpierw do Prus, a potem do Francji i Szwajcarii. Był jednym z najaktywniejszych działaczy Wielkiej Emigracji. Stał na czele Komitetu Narodowego Polskiego, a następnie Młodej Polski. Uważał, że wszystkie polskie stronnictwa emigracyjne powinny się zjednoczyć. Domagał się reform społecznych w kraju, w tym przede wszystkim uwłaszczenia chłopstwa. Poza działalnością polityczną prowadził badania naukowe z dziedziny historii.

Organizacje polityczne Wielkiej Emigracji

Nazwa	Rok i miejsce powstania	Przywódcy	Program
Komitet Narodowy Polski	1831, Paryż	Joachim Lelewel	• dążenie do odzyskania niepodległości poprzez powstanie zbrojne, • współpraca różnych grup społecznych, • działalność emisariuszy na ziemiach polskich, • niepodległa Polska republiką
Hôtel Lambert	1831, Paryż	Adam Jerzy Czartoryski, Władysław Zamoyski	• działalność dyplomatyczna w celu pozyskania poparcia dla polskich dążeń niepodległościowych, • krytyka idei powstania zbrojnego, • niepodległa Polska monarchią konstytucyjną, • ewolucyjne przemiany społeczne, w tym uwłaszczenie chłopów za pełną odpłatnością za ziemię
Towarzystwo Demokratyczne Polskie	1832, Paryż 1832, *Mały manifest* 1836, *Wielki manifest*	Wiktor Heltman, Tadeusz Krępowiecki	• powstanie trójzaborowe z udziałem wszystkich grup społecznych, • współpraca z demokratycznymi działaczami europejskimi, • działalność emisariuszy, • niepodległa Polska republiką, • likwidacja przywilejów stanowych, • uwłaszczenie chłopów
Młoda Polska	1834, Berno, Szwajcaria	Karol Stolzman [czyt.: sztolcman], Joachim Lelewel	• walka o niepodległość, • współpraca z europejską masonerią, • przygotowanie wszystkich ziem polskich do powstania przeciwko zaborcom poprzez działalność emisariuszy
Gromady Ludu Polskiego	1835, Wielka Brytania	Stanisław Worcell, Tadeusz Krępowiecki	• powstanie ludowe, • likwidacja ucisku społecznego, • likwidacja własności prywatnej, • niepodległa Polska republiką

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKI MANIFEST TOWARZYSTWA DEMOKRATYCZNEGO POLSKIEGO

Opublikowany 4 grudnia 1836 r. w Poitiers [czyt.: płat**je**] *Wielki manifest* Towarzystwa Demokratycznego Polskiego miał duży wpływ na dalszy rozwój i działalność polskich organizacji emigracyjnych.

[...] *Towarzystwo, aktem założenia z dnia 17 marca 1832 r. wykazawszy konieczność reformy społecznej, postanowiło pracować w duchu zasad demokratycznych nad odzyskaniem niepodległości kraju i usamodzielnieniem ludu.* [...]
Bez równości nie ma wolności, bo tam, gdzie jednym nie wolno czynić tego, co drudzy czynić mogą, musi być z jednej strony niewola, z drugiej despotyzm, a w całym społeczeństwie anarchia.
Bez równości nie ma braterstwa, bo tam, gdzie jedni zrzucają z siebie powinności i przenoszą je na drugich, musi być z jednej strony egoizm, z drugiej umysłowe i moralne znikczemnienie, a w całym społeczeństwie wzajemna między członkami nienawiść. [...]
Wszystko dla ludu, przez lud: oto najogólniejsza zasada demokracji, cel i formę zarazem obejmująca. Wszystko dla ludu, dla wszystkich – jest celem, wszystko przez lud, przez wszystkich – jest formą. [...]
Polska więc niepodległa i Polska demokratyczna – oto cel stowarzyszenia naszego. [...]
Odrodzona, niepodległa Polska demokratyczną będzie. Wszyscy bez różnicy wyznań i rodu odbiorą w niej umysłowe, polityczne i socjalne usamowolnienie [otrzymają niezależność]. *Nowy porządek obejmujący własność, pracę, przemysł, wychowanie i wszystkie stosunki towarzyskie, na zasadach równości oparty, zajmie miejsce bezrządu, któremu przywłaszczyciele nazwisko praw dotąd nadają.* [...]
Dla odzyskania niepodległego bytu Polska ma w łonie własnym olbrzymie siły, których dotąd żaden głos sumienny i szczery nie wywołał jeszcze. Nietknięta to prawie, równie zewnętrznym, jak i wewnętrznym nieprzyjaciołom straszna potęga. Nią Polska powstanie. [...]
W Polsce więc są wszystkie warunki odzyskania niepodległego i demokratycznego bytu. Ona sama zdolną jest własnymi siłami powstać, najezdników zniszczyć, jarzmo wewnętrzne złamać i na trwałych zasadach demokracji istnienie swoje ugruntować.
Lecz Polska oprócz sił własnych ma naturalnych sprzymierzeńców. [...] *Z nieśmiertelnym duchem Polski sprzymierzyły się ludy, i na tej samej mogile, na której absolutyzm piekielny zawarł związek, bratnie podały sobie ręce.*

Źródło: *Wielka Emigracja. Teksty źródłowe do nauki historii*, nr 31, oprac. M. Żychowski, Warszawa 1962, s. 34–37.

? **1.** Wyjaśnij, w jaki sposób – zdaniem działaczy TDP – Polacy chcieli odzyskać niepodległość.
2. Przedstaw ustrój, który miał zapanować w niepodległej Polsce.

DZIAŁALNOŚĆ SPISKOWA W KRAJU

Działalność polityczna Wielkiej Emigracji miała jeden nadrzędny cel – odzyskanie niepodległości. Już w 1833 r. Zemsta Ludu, czyli grupa emisariuszy z płk. Józefem Zaliwskim na czele, próbowała wzniecić w Królestwie Polskim kolejne powstanie przeciwko Rosji. Próba ta zakończyła się całkowitym fiaskiem. Spiskowcy zostali ujęci i ukarani, a na Królestwo spadły represje. Nieudana akcja uwidoczniła, że po klęsce powstania listopadowego wśród mieszkańców Kongresówki zapanował strach i niechęć do jakichkolwiek działań konspiracyjnych. W tym okresie w działalność patriotyczną ziemiaństwo angażowało się w niewielkim stopniu. Po powstaniu odczuło ono dotkliwie represje ze strony zaborców, a coraz częściej wysuwane w programach polskich organizacji niepodległościowych postulaty uwłaszczenia chłopów były dla ziemian niekorzystne. Wśród konspiratorów najwięcej znajdowało się przedstawicieli inteligencji i rzemieślników.

Organizacje emigracyjne rozszerzały agitację na ziemiach polskich. W działalność na terenie kraju najbardziej były zaangażowane Towarzystwo Demokratyczne Polskie i Młoda Polska. Dzięki ich aktywności w drugiej połowie lat 30. XIX w. zaczęła się odradzać działalność spiskowa. Głównym ośrodkiem konspiracji stał się Kraków. Z inicjatywy emisariusza Młodej Polski **Szymona Konarskiego** (jego biogram na s. 75) w 1835 r. powstało tam **Stowarzyszenie Ludu Polskiego**, któremu przewodził poeta i działacz polityczny Seweryn Goszczyński. Szymon Konarski prowadził działalność patriotyczną w imieniu Stowarzyszenia na ziemiach zabranych. Został jednak uwięziony i po śledztwie, podczas którego mimo tortur nie wydał żadnego współpracownika, rozstrzelany. Równie niezłomną postawą wykazał się działający w Kongresówce **Karol Levittoux** [czyt.: lewi**tu**], który aby nie wydać podczas tortur swoich towarzyszy, podpalił więzienną celę w warszawskiej Cytadeli i zginął w płomieniach.

W Wielkopolsce pod wpływem emisariuszy TDP powstał tajny komitet, nazwany **Centralizacją Poznańską**, na którego czele stanął **Karol Libelt**. Działacz ten zasłynął słowami: *Naród żyje, dopóki*

język jego żyje, bez języka nie ma narodu, oddającymi rodzące się w zaborze pruskim zagrożenie germanizacją. Inny poznański działacz patriotyczny, **Walenty Stefański**, przewodził **Związkowi Plebejuszy**.

Od początku lat 40. XIX w. działalność spiskowa zaczęła się nasilać w Królestwie Polskim. W Warszawie z inicjatywy TDP powstał **Związek Narodu Polskiego**, którego głównymi działaczami zostali **Henryk Kamieński** i **Edward Dembowski**. Działalność patriotyczną wśród najniższych warstw społecznych prowadził ksiądz **Piotr Ściegienny**. W *Liście ojca św. Grzegorza papieża*, którego prawdopodobnie był autorem, nawoływał chłopów do walki o niepodległość Polski, obiecując im polepszenie ich położenia i sprawiedliwość społeczną. Jednak odzew wśród polskich chłopów był znikomy, ponieważ ich świadomość społeczna i narodowa w tym okresie pozostawała niewielka. Duchowny został aresztowany i skazany na zesłanie na Sybir. Mimo to jego działalność przyczyniła się do zaangażowania chłopstwa do walki o niepodległość Polski i połączenia postulatów narodowych z politycznymi o charakterze lewicowym (m.in. uwłaszczenia chłopów).

POSTAĆ HISTORYCZNA

SZYMON KONARSKI

1808–1839

Był polskim działaczem konspiracyjnym i oficerem armii Królestwa Polskiego. Podczas powstania listopadowego uczestniczył w walkach na Litwie, a następnie wycofał się do Prus, skąd trafił na emigrację do Francji. Nawiązał tam kontakty z Młodą Polską. Podjął nieudane próby wzniecenia powstania w Polsce i Włoszech. W 1835 r. powrócił na ziemie polskie i przystąpił do Stowarzyszenia Ludu Polskiego. Przez dwa lata działał na rzecz zjednoczenia licznych polskich organizacji niepodległościowych w zaborze rosyjskim. Ostatecznie aresztowany, podczas brutalnego śledztwa chronił swoich współpracowników. Skazany na śmierć i w 1839 r. rozstrzelany w Wilnie.

Organizacje spiskowe na ziemiach polskich w latach 30. i 40. XIX w.

Nazwa	Data powstania	Zabór	Przywódca	Program
Stowarzyszenie Ludu Polskiego	1835	rosyjski austriacki, Kraków	Szymon Konarski Seweryn Goszczyński, Karol Levittoux	• działalność patriotyczna, • trójzaborowe powstanie, • dążenie do odzyskania niepodległości
Związek Narodu Polskiego	1839	rosyjski	Henryk Kamieński, Edward Dembowski	• przygotowanie powstania zbrojnego, • włączenie wszystkich warstw społecznych do walki o niepodległość
Związek Plebejuszy	1842	pruski	Walenty Stefański	• walka o niepodległość, • przemiany społeczne w duchu demokratycznym
Związek Ściegiennego (Związek Chłopski)	ok. 1840–1844	rosyjski	ks. Piotr Ściegienny	• walka o niepodległość, • poprawa sytuacji chłopów
Centralizacja Poznańska	1844	pruski	Karol Libelt	• organizacja powstania narodowego w celu odzyskania niepodległości

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij znaczenie hasła polskiej emigracji *Za waszą wolność i naszą*.
2. Oceń znaczenie Wielkiej Emigracji dla podtrzymania walki o niepodległość Polski.
3. Wymień grupy społeczeństwa polskiego, które zostały w okresie po powstaniu listopadowym włączone do walki o niepodległość.
4. Wyjaśnij znaczenie słów Karola Libelta: *Naród żyje, dopóki język jego żyje, bez języka nie ma narodu.*

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kalembka, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003.
Ksiądz Piotr Ściegienny – epoka, dzieło, pokłosie, red. W. Caban, Kielce 1996.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

5 WIOSNA LUDÓW NA ZIEMIACH POLSKICH

Klęska powstania listopadowego nie osłabiła polskich aspiracji niepodległościowych, choć z powodu represji zaborców spiskowa działalność była znacznie utrudniona. Emisariusze powoływali na terenie zaborów tajne organizacje, aby w dogodnym momencie wzniecić narodowe powstanie. Jaki przebieg miały zrywy, które wybuchły w latach 40. XIX w.? W jaki sposób walczyły z nimi władze zaborcze? Jakie były skutki tych wystąpień?

RABACJA GALICYJSKA

Emisariusze Towarzystwa Demokratycznego Polskiego docierający z zagranicy prowadzili w kraju pełną poświęcenia spiskową działalność z myślą o zbrojnym powstaniu. Jego wybuch planowano równocześnie we wszystkich zaborach. Niektórzy działacze uważali, że trzeba je przygotować zupełnie inaczej niż dotychczas – tym razem połączyć wystąpienie narodowe z rewolucją społeczną. Chłopi decyzją władz powstańczych mieli otrzymać ziemię na własność w zaborach, w których nie przeprowadzono jeszcze uwłaszczenia. To posunięcie mogłoby – zdaniem spiskowców – zapewnić im poparcie chłopstwa, które walczyłoby o poprawę swojego losu. Termin powstania był przesuwany. Ostatecznie zwyciężyło stanowisko radykalnych konspiratorów, że powinno ono wybuchnąć już w **1846 r.** Przygotowania do tego zrywu zostały jednak sparaliżowane donosem do władz pruskich i aresztowaniami spiskowców w Wielkopolsce, m.in. uznawanego za przyszłego przywódcę powstania Ludwika Mierosławskiego (zob. jego biogram na s. 79).

W tym samym czasie władze rosyjskie rozbiły spisek na Litwie, a jego przywódcy zostali aresztowani i skazani. Z tego powodu w 1846 r. doszło jedynie do pojedynczych wystąpień w Galicji i w Królestwie Kongresowym, zakończonych niepowodzeniem. Co gorsza, do walki przeciwko powstańcom w Galicji obok żołnierzy austriackich przystąpili chłopi. Antagonizmy między nimi a polskimi ziemianami były umiejętnie podsycane przez władze austriackie. Rozsiewały one plotkę, jakoby szlachta zorganizowała powstanie, aby chronić swoje przywileje przed cesarzem, który planował uwłaszczyć chłopów. Krwawe wystąpienia chłopskie, nazywane **rabacją** (z niem. *Raub* – 'rabunek') albo **rzezią galicyjską**, objęły znaczną część zaboru austriackiego. Na czele zbuntowanych chłopów stanął **Jakub Szela**, który pałał chęcią zemsty za doznane krzywdy ze strony szlachcica. Podległe mu oddziały

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAKUB SZELA

1787–1860

Był galicyjskim chłopem i przywódcą rabacji w 1846 r. W młodości zmuszono go do służby w armii austriackiej. Aby uniknąć w przyszłości powołania do wojska, okaleczył swoje dłonie. W kolejnych latach popadł w konflikt z dziedzicem, przez co spotkało go wiele krzywd i upokorzeń. Z tego wynikała jego późniejsza nienawiść do szlachty. Najprawdopodobniej w porozumieniu z władzami austriackimi doprowadził do wybuchu rabacji galicyjskiej, którą następnie kierował. Nie poniósł żadnej kary za okrucieństwa, których dopuściły się jego oddziały, przeciwnie, otrzymał od cesarza duże gospodarstwo na Bukowinie (Rumunia). W polskiej tradycji stał się niejednoznacznym symbolem. Dla jednych był współpracownikiem zaborcy w tłumieniu powstania narodowego, dla innych mścicielem krzywd doznawanych od wieków przez chłopów ze strony szlachty.

mordowały szlachtę, paliły dwory i niszczyły przechowywane tam wykazy powinności, które stanowiły widoczny znak poddaństwa i uciemiężenia chłopstwa. W takich okolicznościach niemożliwe stało się przeprowadzenie w zaborze austriackim powstania narodowego. Jedynie w rejonie Chochołowa doszło do niewielkiego niepodległościowego wystąpienia górali.

Okrucieństwa, których dopuszczali się uczestnicy rabacji, wydarzały się za przyzwoleniem, a czasem nawet za inspiracją władz austriackich. Gdy zagrożenie wybuchem powstania minęło, wojsko austriackie rozpędziło chłopskie oddziały i ukarało przykładnie nielicznych uczestników rzezi.

POWSTANIE KRAKOWSKIE 1846

Mimo trwającej w Galicji rabacji i aresztowań spiskowców w pozostałych zaborach **21 lutego 1846 r.** wybuchło powstanie w Krakowie. Przebywające tam wojsko austriackie pod naporem powstańców następnego dnia wycofało się z miasta. Powstał wówczas **Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej**. Na jego czele stanął Jan Tyssowski, który następnie przyjął tytuł dyktatora powstania. Jego sekretarzem został przybyły z Królestwa Kongresowego **Edward Dembowski**. Wkrótce Rząd Narodowy wydał ***Manifest do narodu polskiego***. Zapowiadano w nim równość wobec prawa, nadanie chłopom użytkowanej ziemi na własność, zniesienie pańszczyzny i pomoc społeczną dla mieszkańców

Edward Dembowski [1] zginął, prowadząc procesję [2] przed umocnieniami Krakowa. Do modlącego się tłumu ogień otworzyły wojska austriackie [3].

▪ *rycina, Polska, ok. 1850 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WSPOMNIENIA O RABACJI

Wydarzenia rzezi galicyjskiej zostały opisane w pamiętniku Jana Słomki, naocznego świadka tych wypadków.

Z tego, co już sam z dzieciństwa zapamiętałem, najważniejsze wspomnienie odnosi się do roku 1846, do tzw. rabacji galicyjskiej. Pamiętam jak przez sen, jak ojciec mój wpadł do izby – a właśnie był u nas zabity wieprzek – i wołał do matki i babki: „Gotujta tę wieprzowinę. Niech dzieci jedzą i wszyscy, a resztę trza zakopać, bo rabacja idzie, to wszystko zabiorą, a i nas zabić mogą". Wtenczas całą noc nie spaliśmy, tylko wszyscyśmy płakali, i był wielki strach w domu. [...]

Opowiadali starsi, że czerniawa [najuboższe chłopstwo] *należąca do rabacji szła od wsi do wsi i wszędzie zabierała chłopów ze sobą, i w ten sposób tworzyła się coraz większa banda, a jakby nie chciał kto z nimi iść, to bili i zabijali. Ale w każdej wsi było dosyć takich, co chętnie do nich przystawali: jedni dla rabunku, inni chowali różne zemsty za pańszczyznę, a zresztą robiła swoje wódka, bo gdzie zdybali karczmę, to pili, co się dało, a czego nie wypili, to po pijanemu rozbijali i wylewali.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 220–221.

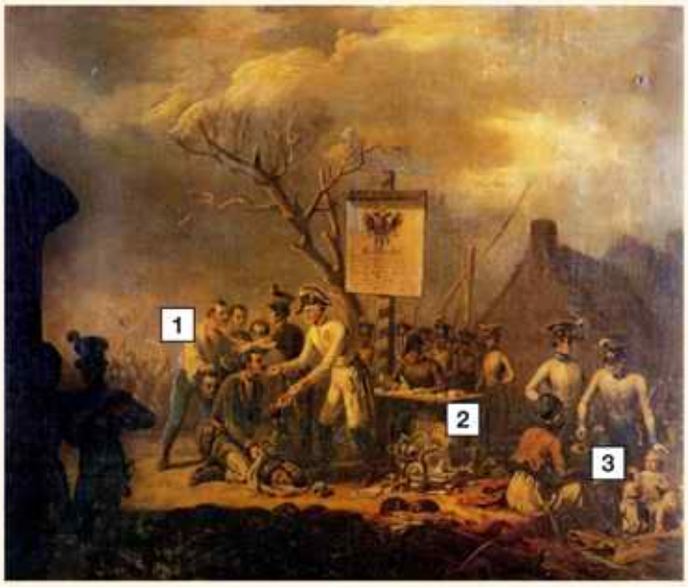

Rzeź galicyjska Jana Nepomucena Lewickiego to obraz, na którym przedstawiono scenę skupowania przez Austriaków uciętych głów szlachciców [1], zagrabionych kosztowności [2] oraz dzieci uprowadzonych z dworów [3]. W rzeczywistości z całą pewnością urzędnicy cesarscy namawiali chłopów do buntu i rozprawy ze szlachtą, a podczas rabacji pozostawali bezczynni.

▪ *obraz, Francja, ok. 1850 r.*

? 1. Przedstaw postawy reprezentowane przez chłopów wobec rabacji.

2. Wyjaśnij, z jakiego powodu część galicyjskich chłopów decydowała się przyłączyć do rabacji.

miast. Przez tydzień Kraków był otoczony przez wojska austriackie. Jednak ogarnięta rabacją galicyjska wieś była źle nastawiona do powstania. Pod koniec lutego sytuacja powstańców stała się tragiczna. W tej sytuacji 27 lutego pod przewodnictwem Edwarda Dembowskiego wyruszyła z Krakowa pokojowa procesja, która miała zjednać chłopów dla idei walki narodowej. Modlący się tłum krakowian został mimo to ostrzelany przez Austriaków, w wyniku czego zginął Dembowski. Był to symboliczny koniec powstania, choć sam Jan Tyssowski skapitulował przed wojskami pruskimi dopiero 4 marca.

Klęska powstania krakowskiego przyczyniła się do upadku Wolnego Miasta Krakowa. Decyzją państw zaborczych z 16 listopada 1846 r. wcielono je do Austrii.

WIOSNA LUDÓW W WIELKOPOLSCE

Wydarzenia Wiosny Ludów w Wiedniu, a szczególnie rewolucja w Berlinie oraz uwolnienie polskich działaczy z berlińskiego więzienia, spowodowały wzrost patriotycznych nastrojów w Wielkopolsce. W marcu 1848 r. na ulice Poznania wyległy tłumy demonstrantów, a władze pruskie, skupione na wystąpieniach w Berlinie i innych niemieckich miastach, początkowo nie interweniowały. W poznańskim Bazarze powstał **Komitet Narodowy**, wkrótce podobne komitety zaczęto też organizować w pozostałych miastach Wielkopolski. Utworzono również polskie oddziały zbrojne, do których wstępowali przede wszystkim wielkopolscy chłopi. Do Berlina udała się polska delegacja z arcybiskupem gnieźnieńskim **Leonem Przyłuskim** na czele. Żądano pełnej autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Zajęty problemami w Berlinie pruski król zgodził się na przywrócenie polskiej administracji, utworzenie gwardii narodowej i wycofanie wojska do koszar. Do Poznania wysłano specjalnego królewskiego komisarza w celu zawarcia porozumienia z Polakami. Jednak faktycznie strona pruska niechętna była jakimkolwiek ustępstwom, a podejmowane działania miały tylko stworzyć pozory dobrej woli i opóźnić wystąpienia polskich poddanych.

WYSTĄPIENIA NARODOWE NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH 1846–1848

?

1. Wymień miasta, w których doszło do wystąpień w 1846 r.
2. Podaj tereny, które w 1848 r. znalazły się pod kontrolą polskich powstańców.

Zebrany na początku kwietnia wielkopolski sejm prowincjonalny podjął decyzję o uniezależnieniu się Wielkiego Księstwa Poznańskiego od Prus. Nastroje antypruskie rozszerzyły się po zażądaniu przez Prusaków rozwiązania polskich obozów wojskowych. 10 kwietnia naczelnym wodzem ogłoszono **Ludwika Mierosławskiego**. W takiej atmosferze dzień później **w Jarosławcu** pruskie władze zawarły ugodę z Polakami. Strona polska w zamian za zgodę na autonomię zobowiązała się do reorganizacji swojego wojska i pozostawienia czterech obozów: we Wrześni, w Książu, Pleszewie i Miłosławiu, w których mogły stacjonować łącznie 3 tys. polskich żołnierzy. Warunki umowy nie zadowoliły jednak nikogo, a strona pruska nie miała zamiaru ich przestrzegać. Wkrótce Prusacy przystąpili do systematycznego likwidowania polskich wystąpień. Wbrew oficjalnym ustaleniom wojsko pruskie dopuszczało się aktów przemocy na Polakach. W połowie kwietnia pruski dowódca w Poznaniu, gen. Fryderyk Colomb [czyt.: kolomb], rozpoczął pacyfikację miast i wsi. Gdy 21 kwietnia Prusacy zażądali rozwiązania wszystkich polskich komitetów, spotkało się to ze stanowczym sprzeciwem. Jednak Mierosławski zwlekał z podjęciem decyzji o otwartej walce z Prusakami, aby nie oskarżono go o łamanie ugody jarosławieckiej. Natomiast strona pruska nie respektowała już wtedy żadnych porozumień. 29 kwietnia zaatakowała polski obóz w Książu, a po jego opanowaniu przystąpiła do mordowania polskiej ludności. Następnego dnia – **30 kwietnia** – Polacy pod dowództwem Mierosławskiego pokonali część wojsk pruskich w bitwie pod **Miłosławiem**. Mimo klęski Prusacy dysponowali nadal prawie nienaruszonymi siłami, a po polskiej stronie topniały nie tylko oddziały zbrojne, ale również poparcie dla powstania. Nie był to jednak ostatni sukces polskich powstańców. 2 maja Polacy zdobyli Wrześnię, a następnie ponownie pokonali Prusaków pod **Sokołowem**. Mimo tych zwycięstw

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK MIEROSŁAWSKI

1814–1878

Polski dowódca wojskowy i działacz polityczny, organizator i uczestnik licznych powstań narodowych. Karierę rozpoczął w armii Królestwa Polskiego. Jako 16-latek, ale już w stopniu podchorążego, uczestniczył w powstaniu listopadowym, a po jego upadku udał się na emigrację, gdzie związał się z Towarzystwem Demokratycznym Polskim i Młodą Polską. Organizował powstanie w 1846 r., które ze względu na zdradę jednego z organizatorów doszło do skutku jedynie w Krakowie. Sam został aresztowany przez Prusaków i skazany na śmierć. Uwolniony z więzienia przez niemieckich uczestników Wiosny Ludów, włączył się aktywnie w rewolucyjną działalność. Wiosną 1848 r. dowodził powstaniem w Wielkopolsce, a rok później wojskami rewolucyjnymi na Sycylii i w Badenii. Podczas powstania styczniowego na krótko objął stanowisko dyktatora. Oprócz działalności wojskowej i politycznej Mierosławski próbował również konstruować broń. Mimo to ani karabin jego konstrukcji, ani wóz bojowy najeżony ostrzami kos nie zyskały popularności.

Bitwa pod Miłosławiem stoczona 30 kwietnia 1848 r. była jednym z największych sukcesów powstańców wielkopolskich. Oddziały pruskie poniosły duże straty i musiały się wycofać.

▪ *rycina, Polska, ok. 1850 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Polski ruch narodowy w zaborze pruskim

Podczas Wiosny Ludów nastąpił wzrost aktywności Polaków w zaborze pruskim. Tuż po zakończeniu walk podjęto tu starania o konsolidację polskich środowisk w ramach legalnych możliwości. W wyborach do pruskiego sejmu wyłoniono pięciu polskich reprezentantów. Latem 1848 r. pisarz i filozof August Cieszkowski założył organizację pod nazwą Liga Polska. Pod hasłem solidaryzmu narodowego i rozwoju polskiego społeczeństwa Liga skupiła 40 tys. członków z całego zaboru, czym zaniepokoiła pruskie władze. W 1850 r. została przez Prusaków rozwiązana, ale stała się fundamentem dla różnorodnej działalności Polaków na tych ziemiach.

? Przedstaw, jakie długotrwałe skutki dla Polaków w zaborze pruskim przyniosła Wiosna Ludów.

powstanie chyliło się ku upadkowi. Niechętni dalszym walkom byli oficerowie, a ziemiaństwo obawiało się późniejszych represji ze strony władz pruskich. W tej sytuacji 6 maja Mierosławski złożył dowództwo, a trzy dni później powstańcy podpisali kapitulację w miejscowości Bardo pod Wrześnią. Wraz z upadkiem powstania zakończyły się marzenia o polskiej władzy w Wielkopolsce. Jedynym, ale ważnym sukcesem strony polskiej było uzyskanie reprezentacji w pruskim sejmie w Berlinie.

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy na Śląsku, Warmii i Mazurach

Pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów w Wielkopolsce uaktywnili się polscy działacze także na innych terenach zaboru pruskiego: na Pomorzu oraz na ziemiach polskich, które od wieków nie należały do Polski – na Mazurach i Śląsku. Pruskie władze aresztowały polskich obywateli, którzy na zjeździe w Wąbrzeźnie wiosną 1848 r. powołali Komitet Narodowy. Mimo to Polacy na Pomorzu nadal przygotowywali się do walki zbrojnej z Prusakami, a Ludwik Mierosławski planował nawet przeniesienie tam działań zbrojnych z Wielkopolski. Te zamiary nie zostały wcielone w życie, zaś krótkotrwałe walki w Borach Tucholskich przyniosły polskim siłom porażkę.

Podczas Wiosny Ludów nastąpiło także odrodzenie świadomości narodowej Polaków mieszkających w innych częściach państwa pruskiego. Wśród Mazurów narodową działalność prowadził pastor ewangelicki Gustaw Gizewiusz, a Józef Lompa i Emanuel Smołka działali na Śląsku.

? Zastanów się, jakie zmiany, które dokonały się w XIX w., mogły przyczynić się do ukształtowania świadomości narodowej wśród polskiego chłopstwa.

WIOSNA LUDÓW W GALICJI

Informacje docierające z ogarniętego rewolucją Wiednia do największych miast zaboru austriackiego – Krakowa i Lwowa, zachęcały do wystąpienia przeciwko osłabionemu zaborcy. Na przełomie marca i kwietnia 1848 r. powstały tam polskie organizacje, które miały reprezentować Polaków w relacjach z austriackimi władzami. Za przykładem Lwowa i Krakowa aktywizowały się też mniejsze ośrodki. Zaczęto również formować polską Gwardię Narodową. Do Wiednia udała się polska delegacja, która uzyskała od cesarza obietnicę polonizacji administracji i szkół. Nauczeni wcześniejszym doświadczeniem polscy działacze byli świadomi, że bez podjęcia radykalnych decyzji w sprawie zniesienia pańszczyzny i innych chłopskich powinności nie uzyskają poparcia na wsi. Zaapelowali więc do ziemian o zwalnianie chłopów z pańszczyźnianych obciążeń. Gubernator Galicji Franz von Stadion [czyt.: franc fon sztadion] z niepokojem przyglądał się rozwojowi sytuacji, która mogła doprowadzić do zakończenia rozniecanego od lat przez władze zaborcze sporu pomiędzy dworem (szlachtą) a wsią (chłopstwem). Ponieważ sytuacja stawała się dla Austriaków krytyczna, a Wiedeń nie reagował na jego apele, aby podjąć decyzję w sprawie chłopskiej, samodzielnie podjął działania. 22 kwietnia 1848 r. ogłosił zniesienie pańszczyzny i zapowiedział uwłaszczenie chłopów. Potwierdził to wydany później, lecz opatrzony wcześniejszą datą **patent** cesarski znoszący pańszczyznę i umożliwiający uwłaszczenie chłopów. Dokument został odczytany w kościołach w Wielkanoc. Na jego mocy ziemia, którą chłopi użytkowali, przechodziła na ich własność. Ponadto utrzymano **serwituty**, czyli prawo ludności chłopskiej do korzystania z pańskich łąk i lasów.

Patent – w tym przypadku: wydany przez cesarza dokument zawierający zmiany prawne.

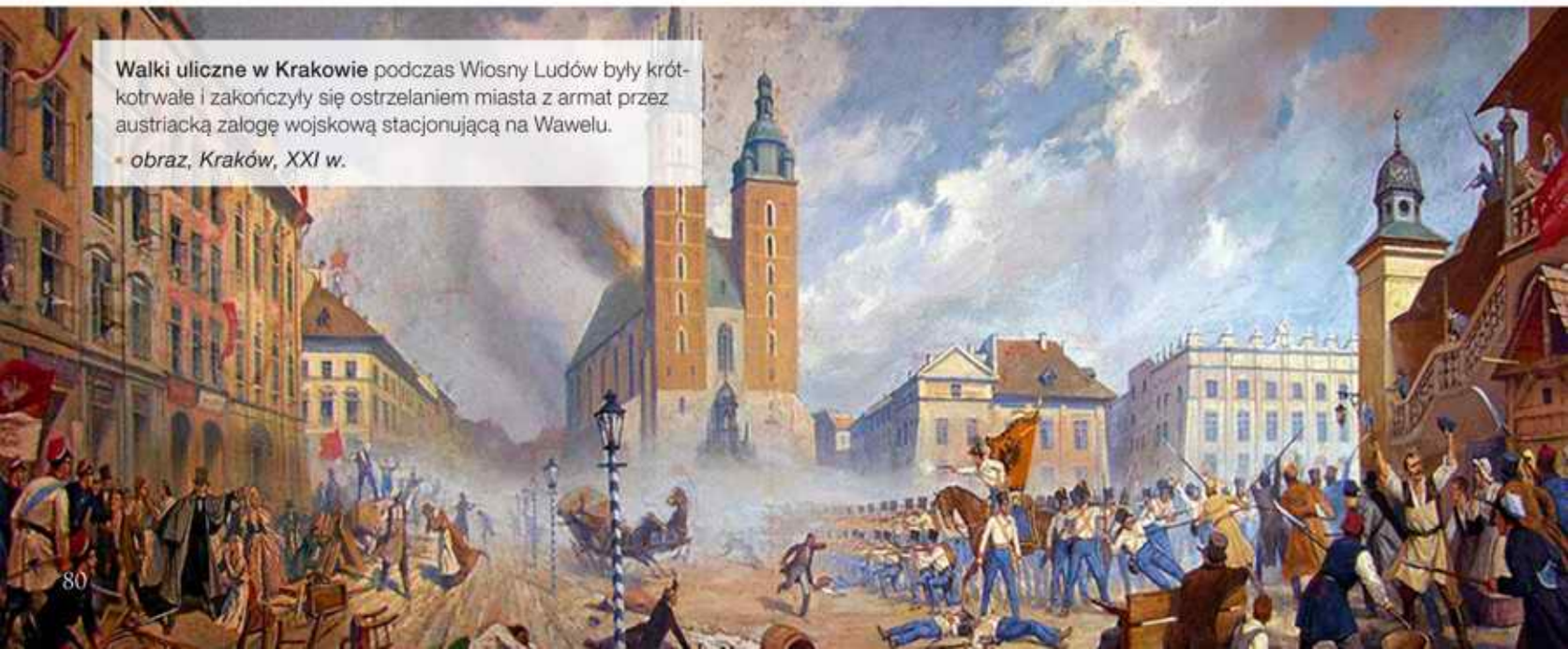

Walki uliczne w Krakowie podczas Wiosny Ludów były krótkotrwałe i zakończyły się ostrzelaniem miasta z armat przez austriacką załogę wojskową stacjonującą na Wawelu.

• *obraz, Kraków, XXI w.*

Pod koniec kwietnia doszło do krótkotrwałych walk między Gwardią Narodową a wojskami austriackimi w Krakowie. Po wycofaniu się na Wawel Austriacy 26 kwietnia ostrzelali miasto z artylerii, zmuszając Polaków do kapitulacji. Zarówno Gwardia Narodowa, jak i Komitet Narodowy w Krakowie zostały zlikwidowane.

Dopiero jesienią 1848 r., po stłumieniu rewolucji w Wiedniu, Austriacy przystąpili do pacyfikacji Lwowa. 1 listopada doszło do zamieszek, podczas których młodzi lwowianie wznieśli na ulicach miasta barykady. Następnego dnia wojsko austriackie rozpoczęło ostrzał artyleryjski śródmieścia, podczas którego zginęło ponad 100 osób.

CIEKAWOSTKA

Dlaczego serwituty były tak ważne?

W sporze o zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopstwa niezwykle istotna była kwestia serwitutów. Możliwość korzystania z pańskich lasów była dla chłopów często nie mniej ważna od prawa do korzystania z pól uprawnych. Lasy zapewniały bowiem ludności chłopskiej nie tylko leśne owoce i grzyby, ale także drewno do budowy i reperacji domostw, a przede wszystkim opał w okresie zimowym. Z kolei ziemianie chętnie powetowaliby sobie straty, które przyniosła im utrata darmowej pracy w ramach pańszczyzny i części ziem przekazanych chłopom poprzez wprowadzenie opłat dla korzystających z lasów.

Zbiórka drewna i chrustu była dla mieszkańców dawnej wsi niezwykle istotna.

- *obraz, XIX w.*

Polskie instytucje przestały istnieć, a działania rewolucyjne i narodowe zostały zahamowane. Represje, które nastąpiły w kolejnych miesiącach, objęły całą Galicję.

Zaistniały jednak też pozytywne konsekwencje Wiosny Ludów w zaborze austriackim. Polska reprezentacja znalazła się w sejmie wiedeńskim, a gubernatorem Galicji został pierwszy Polak na tym stanowisku – **Wacław Zaleski**. Systematycznie rozszerzał on polską administrację i polonizował szkolnictwo w Galicji.

Okres Wiosny Ludów we Lwowie przyniósł nasilenie antagonizmów polsko-ukraińskich. Dążeniom niepodległościowym Polaków towarzyszył wzrost świadomości narodowej Ukraińców. Interesy tych dwóch grup narodowościowych nie pokrywały się i coraz wyraźniej rysowały się konflikty pomiędzy obu społecznościami. Sprzeczności te umiejętnie wykorzystały austriackie władze, które popierały Kościół unicki i ukraińskich chłopów w sporach z polską administracją.

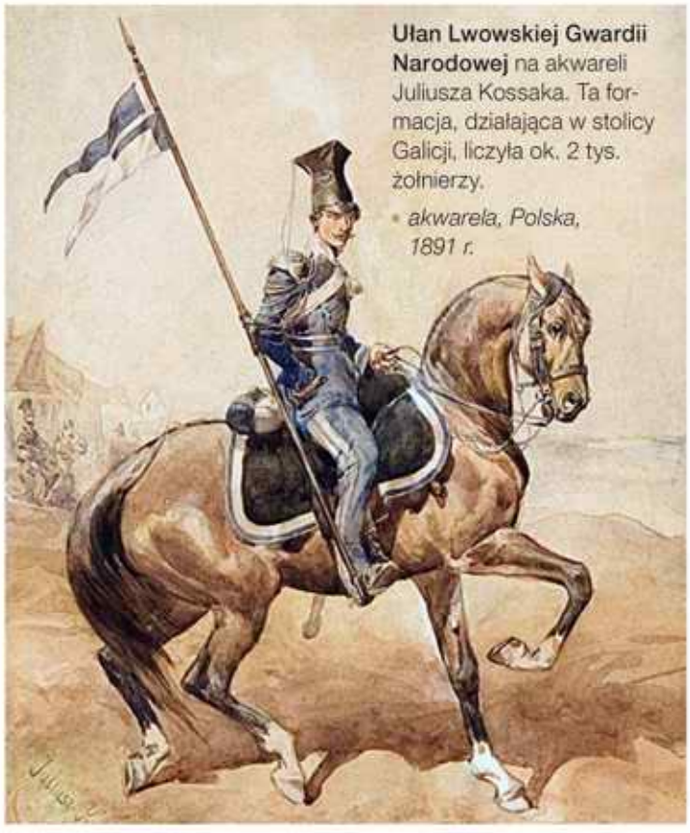

Ułan Lwowskiej Gwardii Narodowej na akwareli Juliusza Kossaka. Ta formacja, działająca w stolicy Galicji, liczyła ok. 2 tys. żołnierzy.

- *akwarela, Polska, 1891 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego planowane na 1846 r. polskie powstanie narodowe w trzech zaborach miało w praktyce bardzo ograniczony zasięg.
2. Przedstaw przebieg powstania krakowskiego i rabacji galicyjskiej.
3. Wybierz jeden z zaborów, w którym polskie organizacje doprowadziły do wystąpień podczas Wiosny Ludów, i opisz przebieg tych wydarzeń.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Skowronek, *Od konspiracji do kapitulacji*, Warszawa 1989.
J. Sobczak, *Śladami Wiosny Ludów w Europie*, Poznań 1998.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

6 KULTURA POLSKIEGO ROMANTYZMU

Na początku XIX w. w kulturze europejskiej rozpoczęła się epoka romantyzmu. Dominującemu w XVIII w. klasycyzmowi i racjonalizmowi przeciwstawiono spontaniczną młodzieńczą uczuciowość. Nowy nurt dotarł również na ziemie polskie. W jaki sposób rozwijała się tu kultura romantyczna?

POLSKI ROMANTYZM

Chociaż brak własnego państwa nie sprzyjał rozwojowi kultury narodowej, to epoka romantyczna wydała najwybitniejszych twórców polskiej literatury pięknej, muzyki, malarstwa i historiografii. Polski romantyzm narodził się na ziemiach zabranych, na wielokulturowych Kresach, a jego głównym ośrodkiem do powstania listopadowego było Wilno. Następnie idee romantyczne dotarły do Warszawy, która była dotąd ostoją klasycyzmu. Młodzi romantycy, w przeciwieństwie do dominujących jeszcze wtedy klasyków, zaczęli czerpać inspirację z kultury ludowej i narodowej. Poszukiwali tego, co wyjątkowe, indywidualne, a nie klasyczne i uniwersalne. Chętnie sięgali do wątków historycznych, szczególnie średniowiecznych, odwołując się m.in. do kultury rycerskiej, poza tym fascynowali się kulturą Wschodu. Klasycznemu racjonalizmowi przeciwstawiali emocje, intuicję, fantazję i wiarę w ideały, a za najważniejsze uczucie uważali miłość, choćby nieszczęśliwą. Buntowali się przeciwko ograniczeniom narzucanym przez społeczeństwo. Swoją twórczość rozumieli jako służbę narodowi i gloryfikowali walkę o wolność.

Za początek polskiego romantyzmu uznaje się wydanie przez Adama Mickiewicza w 1822 r. w Wilnie zbioru pt. *Ballady i romanse*. Początkowo ten nurt rozwijał się na ziemiach polskich. Po powstaniu listopadowym, wraz

Polonia to obraz Jana Styki oddający romantyczną, mesjanistyczną wizję Polski. Została ona przedstawiona symbolicznie jako kobieta przykuta do skały [1], niczym mityczny Prometeusz poświęcająca się w imię wolności dla innych ludów. Poniżej są widoczne postaci znane z polskiej historii i kultury – te, które ponosiły ofiary dla dobra ojczyzny (Mickiewicz [2], Kościuszko [3], książę Poniatowski [4]), ale też te, które przyczyniły się do jej zguby (magnaci [5]).

• *obraz, Lwów, 1891 r.*

ROMANTYZM W EUROPIE

Pierwsza połowa XIX w. to w kręgu kultury europejskiej epoka romantyzmu. Nurt ten powstał na przełomie XVIII i XIX w. w Wielkiej Brytanii i Niemczech i był reakcją na klasycyzm, promieniujący na całą Europę z Francji. Podstawy romantycznej filozofii stworzyli niemieccy myśliciele, Friedrich Schelling [czyt.: fridriś szelling] i Friedrich Schlegel [czyt.: szlegel], którzy klasycznemu racjonalizmowi przeciwstawiali uczuciowość i duchowość. Za prekursorów romantyzmu w poezji uznaje się niemieckich poetów Friedricha Schillera [czyt.: szilera] i Johanna Wolfganga Goethego [czyt.: getego], a także czerpiącego ze szkockiego folkloru Roberta Burnsa [czyt.: bernsa]. W muzyce romantyzm został zapoczątkowany przez niemieckiego kompozytora Ludwiga van Beethovena [czyt.: ludwisia wan betowena], który – tworząc niezależnie od upodobań publiczności – wzniósł muzykę instrumentalną na wyżyny oraz zmienił zasady kompozycji. Z kolei w malarstwie pełne emocji dzieła tworzył Francuz – Théodore Géricault [czyt.: teo**dor** żeri**ko**].

Wędrowiec nad morzem mgły to jeden z najsłynniejszych obrazów okresu romantyzmu autorstwa niemieckiego malarza Caspara Davida Friedricha [czyt.: kaspara dawida fridrisia]. Samotna postać na szczycie góry spogląda w dal, a od znajdującego się w dolinie świata ludzi oddzielają ją chmury.

- *obraz, Niemcy, 1818 r.*

? W jakich dziedzinach kultury rozwijał się romantyzm?

Marsylianka. Wymarsz ochotników to płaskorzeźba zdobiąca paryski Łuk Triumfalny. Pełna dynamiki fantastyczna scena odnosi się do wymarszu francuskich wojsk na front. Rzeźba zawiera jednak również odniesienia do stylu klasycystycznego, przedstawiono na niej bowiem wojowników antycznych, których do boju zagrzewa skrzydlata grecka bogini zwycięstwa – Nike.

- *płaskorzeźba, Francja, 1833 r.*

Najwybitniejsi twórcy epoki romantyzmu

Państwo	Artysta	Dziedzina sztuki
Niemcy	Friedrich Schiller	poeta, filozof
	Johann Wolfgang Goethe	poeta, dramaturg
	Jacob i Wilhelm Grimm	filolodzy, wydawcy zbiorów baśni i podań
	Robert Schuman	kompozytor
	Johannes Brahms	kompozytor
Wielka Brytania	Robert Burns	poeta
	George Byron	poeta
	William Blake	poeta, malarz, grafik
	Walter Scott	poeta, powieściopisarz
Francja	Alphonse de Lamartine	poeta, polityk
	Wiktor Hugo	pisarz
	Théodore Géricault	malarz, grafik
	Eugène Delacroix	malarz, grafik
	Hector Berlioz	kompozytor
	François-René de Chateaubriand	pisarz
Rosja	Michaił Lermontow	poeta
	Aleksander Puszkin	poeta
Węgry	Ferenc Liszt	kompozytor
	Sándor Petőfi	poeta
Hiszpania	Francisco Goya	malarz, grafik
USA	James Cooper	powieściopisarz
	Edgar Allan Poe	powieściopisarz
Dania	Hans Christian Andersen	prozaik, bajkopisarz

z falą Wielkiej Emigracji, dotarł do Paryża, który stał się siedzibą najwybitniejszych polskich romantyków, a także do innych europejskich ośrodków. Mimo że na emigrację udało się wielu twórców, a władze zaborcze coraz niechętniej odnosiły się do polskiej kultury, romantyzm rozwijał się również w kraju.

Z polskim romantyzmem była związana idea Polski jako przedstawicielki uciemiężonych narodów, które marzą o wolności. Niczym Mesjasz, który swoją męką odkupił ludzkość, miała wyzwolić Europę i stanąć na czele moralnej rewolucji, dlatego tę ideę nazywano **mesjanizmem**. Była ona bliska także innym narodom, które uważały się za wybrane do odegrania wielkiej dziejowej roli (m.in. Żydom, Niemcom, Francuzom). Za jednego z ważniejszych twórców polskiego mesjanizmu uważa się Andrzeja Towiańskiego, pod którego wpływem znajdowała się znaczna część polskiej emigracji w Paryżu, w tym Adam Mickiewicz. Mesjanizm

INFOGRAFIKA

ROMANTYZM W POLSCE

Pamięć o polskim romantyzmie najczęściej dotyczy twórczości literackiej i muzyki. Dzieła poetów – wieszczów narodowych – stały się jednym z najważniejszych czynników kształtujących polską kulturę narodową, a kompozycje Fryderyka Chopina zdobyły nieprzemijającą sławę na całym świecie. W okresie romantyzmu powstawały również wybitne dzieła sztuk plastycznych i architektury.

Fryderyk Chopin jest uznawany zarazem za jednego z najważniejszych kompozytorów czasów romantyzmu, jak i najwybitniejszego twórcę w całych dziejach polskiej muzyki. Oprócz klasycznych etiud i sonat fortepianowych, spośród których szczególną popularność zdobył *Marsz żałobny*, kompozytor wprowadził do kanonu muzycznego także utwory inspirowane polską muzyką ludową, takie jak mazurki i polonezy. Prezentowany portret Chopina wykonała w 1835 r. jego ówczesna narzeczona Maria Wodzińska **1**, jedna z polskich malarek okresu romantyzmu, która ponadto była utalentowaną pianistką.

- *obraz, Francja, 1835 r.*

Zamek w Kórniku w Wielkopolsce został przebudowany w pierwszej połowie XIX w. w stylu nawiązującym do modnego wówczas w Europie stylu angielskiego neogotyku. W jego projekt był zaangażowany m.in. jeden z najwybitniejszych architektów tych czasów – Niemiec Karl Friedrich Schinkel [czyt.: karl fridriś szinkel].

- *fotografia współczesna, Kórnik*

1

- *obraz, Polska, XX w.*

przez dziesięciolecia wywierał duży wpływ na literaturę romantyczną, zarówno polską, jak i europejską. Koniec epoki romantyzmu w polskiej kulturze wyznacza dopiero powstanie styczniowe. Odtąd na ziemiach polskich zaczął dominować nowy nurt, kładący nacisk na rozwój nauki i gospodarki – **pozytywizm** (więcej o nim na s. 181–182). Mimo upływu czasu idee romantyczne (m.in. przewaga ducha nad materią, mesjanizm, model romantycznej miłości) – a także polemiki z nimi – są żywe do dziś.

POLSKA NAUKA I OŚWIATA W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Wraz z upadkiem naszego państwa pod koniec XVIII w. nadeszły trudne czasy dla polskiej kultury, nauki i edukacji. Zabrakło znaczącego mecenasa, jakim był dwór królewski. Po abdykacji króla tę funkcję częściowo przejęły rody arystokratyczne, ale ich potencjał nie wystarczał, żeby finansować badania naukowe czy innowacyjność. W nieco lepszej sytuacji znalazły się kultura i edukacja,

Defilada przed Napoleonem to obraz jednego z najwybitniejszych polskich malarzy romantycznych Piotra Michałowskiego. Tematyka batalistyczna i konie były charakterystyczne dla jego twórczości. Dzieła jednak odbiegały od typowych malowideł bitewnych. Autor przedstawiał sceny w sposób pełen ekspresji, co jest tu widoczne w żywiołowym sposobie ukazania nieba. Wyjątkowa twórczość Michałowskiego została odkryta przez krytyków sztuki i zyskała popularność dopiero pół wieku po śmierci artysty.

- *obraz, Polska, 1837 r.*

Warszawski pomnik Adama Mickiewicza jest jednym z najpopularniejszych dowodów pamięci o wieszczu.

- *fotografia współczesna, Warszawa*

Najwybitniejsze dzieła polskiego romantyzmu

Dziedzina	Twórca	Tytuł	Rok wydania/ powstania
Literatura	Adam Mickiewicz	*Ballady i romanse (Poezje)*	1822
		Konrad Wallenrod	1828
		Dziady, cz. III	1832
		Pan Tadeusz	1834
	Juliusz Słowacki	*Kordian*	1834
		Balladyna	1836
		Beniowski	1841
	Cyprian Norwid	*Promethidion*	1851
	Zygmunt Krasiński	*Nie-Boska komedia*	1835
	Seweryn Goszczyński	*Zamek kaniowski*	1828
	Aleksander Fredro	*Śluby panieńskie*	1834
		Zemsta	1838
	Józef Ignacy Kraszewski	*Stara baśń*	1876
Muzyka	Fryderyk Chopin	koncerty fortepianowe, etiudy, preludia, mazurki, pieśni	1829–1830
	Stanisław Moniuszko	*Halka*	1848
		Straszny dwór	1865
Malarstwo, grafika	Piotr Michałowski	*Szarża w wąwozie Somosierra*	1837
		Seńko	1846–1848
	Artur Grottger	cykl *Polonia*	1863
		cykl *Lithuania*	1864–1866

? 1. Wymień dziedziny sztuki i kultury, w których najsilniej uwidocznił się romantyzm na ziemiach polskich.

2. Odszukaj informacje o najbardziej znanych Polkach okresu romantyzmu.

niewymagające tak wielkich nakładów finansowych, a odgrywające istotną rolę w zachowaniu tożsamości narodowej Polaków. Ważnymi ośrodkami kultury stały się rezydencje magnackie: Potockich w Łańcucie, Czartoryskich w Puławach, Tarnowskich w Dzikowie czy znaczących wielkopolskich rodów Raczyńskich w Rogalinie i Działyńskich w Kórniku. Coraz większe znaczenie w tej dziedzinie odgrywały również miasta: Warszawa, Kraków, Lwów, Wilno, Krzemieniec i Poznań.

W latach 1815–1830 centrum życia kulturalnego i oświatowego na ziemiach polskich stało się Królestwo Polskie. W **1816 r.** powołano w Warszawie uniwersytet, a minister szkolnictwa **Stanisław Kostka Potocki** patronował powstaniu nowej sieci szkół elementarnych. Ponadto z inicjatywy **Stanisława Staszica** założono pierwsze **szkoły zawodowe**, które okazały się niezwykle cenne dla rozwoju przemysłu. Od początku XIX w. aktywnie działało **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, kierowane przez Staszica, a następnie **Juliana Ursyna Niemcewicza**. Skupiało uczonych z różnych dziedzin, organizowało wykłady i publikowało dzieła naukowe, m.in. *Słownik języka polskiego* **Samuela Bogumiła Lindego**. Na wzór warszawskiego towarzystwa powstawały podobne instytucje w innych miastach. W Warszawie działał też największy na ziemiach polskich teatr, którym zarządzał dawny dyrektor Teatru Narodowego – Wojciech Bogusławski.

Wielkie zasługi dla oświaty na ziemiach zabranych położył książę **Adam Jerzy Czartoryski**, kurator wileńskiego okręgu naukowego, dzięki któremu m.in. odnowiono **uniwersytet w Wilnie**. Na południowym wschodzie, na Wołyniu, głównym ośrodkiem kultury i oświaty stało się liceum w Krzemieńcu, założone na początku XIX w. przez **Tadeusza Czackiego**.

Znacznie gorsza sytuacja panowała w zaborze austriackim i pruskim. Szkolnictwo przeżywało tam kryzys, choć w Krakowie nadal działał uniwersytet. Sukcesem polskich naukowców w Galicji było otwarcie w **1817 r. we Lwowie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich**. Był to ufundowany przez Józefa Maksymiliana Ossolińskiego instytut nauki i kultury, w którego skład wchodziły **biblioteka** i **wydawnictwo**. Wkrótce kolekcja Ossolińskich obejmowała wiele najcenniejszych dzieł polskiej kultury.

WARTO WIEDZIEĆ

Romantyczni wieszcze

W okresie romantyzmu wyjątkowe znaczenie przypisywano poezji. Dzieła poetyckie miały kształtować i ożywiać ducha narodowego, co w przypadku niemających swojego państwa w XIX w. Polaków było niezwykle ważne. Z tego powodu najwybitniejszych polskich poetów określono mianem wieszczów narodowych. Do tego grona zalicza się Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego, a czasem także Cypriana Norwida. W części ich utworów, uznawanych za natchnione, szukano wskazówek na temat przyszłych losów Polski.

Juliusz Słowacki
- *rycina, Polska, XIX w.*

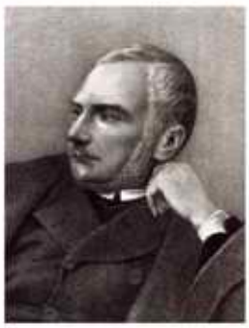

Zygmunt Krasiński
- *rycina, Polska, XIX w.*

Cyprian Norwid
- *rycina, Polska, XIX w.*

Adam Mickiewicz na Judahu skale to portret autorstwa Walentego Wańkowicza. Poeta został przedstawiony w romantycznej pozie zadumy na szczycie góry podczas pobytu na Krymie.
- *obraz, Polska, 1828 r.*

? Odszukaj informację, czy w kulturze polskiej określenia „wieszcz" używano również wobec autorów tworzących w innych czasach niż epoka romantyzmu.

W Wielkim Księstwie Poznańskim podniósł się poziom edukacji społeczeństwa, odkąd w 1825 r. rząd pruski wprowadził obowiązek szkolny dla dzieci od 6. roku życia. Polska kultura rozwijała się tam jednak bez pomocy władz zaborczych, które nie zgodziły się na otwarcie w Poznaniu uniwersytetu. Rolę mecenasów przejęli przedstawiciele tamtejszych możnych i wpływowych rodów. Duże znaczenie zyskali **Działyńscy**, właściciele imponującego majątku w **Kórniku**. W tamtejszym zamku-pałacu zgromadzili wspaniałą kolekcję dzieł sztuki i zbiory biblioteczne.

Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, uroczyście otwarta w 1829 r., była pierwszą biblioteką publiczną w zaborze pruskim.

▪ *budynek neoklasycystyczny, Poznań, 1829 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAŁOŻENIE UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

Car Aleksander I w 1816 r. założył Uniwersytet Warszawski na podstawie dokumentu, w którym określił organizację i sposób funkcjonowania tej instytucji.

My z Bożej łaski Aleksander I, Cesarz Wszechrosji, Król Polski etc. [i tak dalej] *etc. etc. Wszystkim, komu o tym wiedzieć należy wiadomo, czynimy:*
[...] *w troskliwości statecznej o dobro poddanych Naszych, chcąc do najwyższego naukowego stopnia doprowadzić oświecenie narodowe, przedsięwzięliśmy ustanowić Szkołę Główną, w której młodzież nabywając wiadomości w szczególnych umiejętnościach stosownie do swych zdolności i przyszłego powołania usposabiały* [przygotowywały] *się na pożytecznych krajowi sług i obywateli.*
Zważając przeto, że miasto Nasze stołeczne Warszawa, w którym już od lat kwitną oddzielne wydziały: Prawa – Administracji i Nauk Lekarskich najbardziej odpowiada zamiarowi Naszemu, ustanawiamy w nim Szkołę Główną, zaszczycając ją imieniem Królewskiego Uniwersytetu, składać się mającą z pięciu wydziałów: 1. Teologii, 2. Prawa i Nauk Administracyjnych, 3. Nauk Lekarskich, 4. Umiejętności Fizycznych i Matematycznych, 5. Nauk i Sztuk Pięknych, pod bezpośrednim zwierzchnictwem rektora i właściwych dziekanów.

Orzeł wieńczący bramę główną Uniwersytetu Warszawskiego stał się godłem uczelni. Został zaprojektowany w 1817 r. Przypomina o tym pięć gwiazd otaczających orła, a symbolizujących pierwszych pięć wydziałów uniwersytetu.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, z. 27, Warszawa 1958, s. 30–31.

? 1. Wyjaśnij, z jakich powodów władca zlokalizował uniwersytet w Warszawie.
2. Wymień dziedziny nauki, które były od początku wykładane na Uniwersytecie Warszawskim.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie wartości były najważniejsze dla twórców okresu romantyzmu.
2. Przedstaw romantyczną koncepcję mesjanizmu. Oceń, czy pojawia się ona we współczesnej kulturze polskiej lub świadomości dzisiejszych Polaków.
3. Porównaj sytuację kultury i oświaty polskiej w poszczególnych zaborach w pierwszej połowie XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Człowiek romantyzmu, red. F. Furet, Warszawa 2001.
A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 2000.

Podsumowanie rozdziału II
Ziemie polskie w pierwszej połowie XIX stulecia

1 System wiedeński na ziemiach polskich

1. Na kongresie wiedeńskim w 1815 r. dokonano nowego podziału polskich ziem. Z większości terytorium Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie, na którego tronie miał zasiadać car.
2. Polacy zamieszkujący Wielkie Księstwo Poznańskie, które znajdowało się pod zaborem pruskim, zachowali ograniczoną autonomię. Na stanowisko namiestnika królewskiego został powołany książę Antoni Radziwiłł.
3. Reforma regulacyjna, obejmująca od 1823 r. Wielkie Księstwo Poznańskie, przyczyniła się do uwłaszczenia chłopów – mogli oni odtąd nabywać ziemię. Dzięki temu rolnictwo i przetwórstwo na tym obszarze zaczęło się intensywnie rozwijać.
4. Galicja znalazła się pod kontrolą Austrii, a Wolne Miasto Kraków, zwane też Rzecząpospolitą Krakowską, zostało republiką o ograniczonej suwerenności.
5. Tereny na wschód od Królestwa Polskiego, zajęte przez Rosję w XVIII w. w wyniku rozbiorów, nosiły nazwę ziem zabranych.

2 Królestwo Polskie

1. Na mocy konstytucji nadanej w 1815 r. przez cara Aleksandra I Królestwo Polskie stało się monarchią konstytucyjną połączoną unią personalną z Rosją. W imieniu cara władzę w Polsce sprawował jego brat Konstanty.
2. Na rozwój gospodarczy Królestwa miał duży wpływ minister skarbu – Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, który prowadził skuteczną politykę finansową i w 1828 r. założył Bank Polski.
3. Podstawą gospodarki Królestwa było rolnictwo, które odbudowywało się po okresie wojen napoleońskich. W Królestwie Polskim utworzono trzy ośrodki przemysłowe: Okręg Łódzki, Zagłębie Dąbrowskie i Zagłębie Staropolskie.
4. Legalna grupa opozycji parlamentarnej, zwana kaliszanami, pod wodzą Wincentego i Bonawentury Niemojowskich protestowała przeciwko łamaniu przez cara konstytucji (wprowadzeniu cenzury prewencyjnej).
5. Najważniejszą tajną organizacją opozycyjną było Towarzystwo Patriotyczne, utworzone w 1821 r. przez Walerian Łukasińskiego.

3 Powstanie listopadowe

1. W 1828 r. w warszawskiej szkole podchorążych Piotr Wysocki powołał tajne sprzysiężenie, które chciało wywalczyć niepodległość Polski poprzez powstanie zbrojne. 29 listopada 1830 r. grupa spiskowców zaatakowała rezydencję wielkiego księcia Konstantego – Belweder, co rozpoczęło powstanie listopadowe.
2. Próby porozumienia z carem Mikołajem I nie powiodły się, a 25 stycznia 1831 r. sejm pozbawił go tronu Królestwa Polskiego. Władzę przejął Rząd Narodowy z Adamem Jerzym Czartoryskim na czele.
3. Po początkowych sukcesach (bitwy pod Iganiami, Grochowem) powstańcy ponieśli decydującą klęskę w bitwie pod Ostrołęką (26 maja). Ponad trzy miesiące później, 8 września, skapitulowała Warszawa, a pod koniec października poddały się ostatnie ośrodki oporu.
4. Po kapitulacji powstania car unieważnił konstytucję i wprowadził w 1832 r. Statut Organiczny. Namiestnikiem władcy został Iwan Paskiewicz. Okres jego rządów nazwano „nocą paskiewiczowską".

4 Wielka Emigracja i konspiracja w kraju

1. Po upadku powstania listopadowego rozpoczął się okres Wielkiej Emigracji. Z obawy przed prześladowaniami ziemie polskie opuściło ok. 8–10 tys. Polaków, wśród których byli artyści, literaci, naukowcy, politycy i wojskowi.
2. Polscy emigranci osiedli głównie we Francji, gdzie podejmowali działania mające przywrócić Polakom niepodległość. Tworzyli organizacje konspiracyjne i przygotowywali powstania narodowe, które miały wybuchnąć w znajdującym się pod zaborami kraju.
3. Do najważniejszych organizacji politycznych działających na emigracji należały: Komitet Narodowy Polski, Hôtel Lambert, Towarzystwo Demokratyczne Polskie, Młoda Polska i Gromady Ludu Polskiego.
4. Organizacje emigracyjne rozszerzały agitację na ziemiach polskich. Za ich sprawą w latach 30. i 40. powstały tam: Stowarzyszenie Ludu Polskiego, Związek Narodu Polskiego, Związek Plebejuszy, Związek Ściegiennego oraz Centralizacja Poznańska.

W imię Boga za naszą i waszą wolność to hasło, które znalazło się na sztandarze powstańców listopadowych. Na jego odwrocie zostało ono zapisane po rosyjsku. Kierowano je do żołnierzy armii carskiej, którzy przymusowo trafiali do wojska na 25 lat. Słowa te, ułożone przez Joachima Lelewela, stały się później głównym mottem polskich emigrantów angażujących się w rewolucje i powstania narodowe w całej Europie. Początkowo łączyło się ono z wywodzonym z Ewangelii programem sprawiedliwości powszechnej i walki z władzą despotyczną, której symbolem stały się Rosja i Turcja.

▪ *sztandar, Polska, 1831 r.*

5 Wiosna Ludów na ziemiach polskich

1. Emisariusze przybywający z emigracji próbowali stworzyć na terenie zaborów tajne organizacje mające wzniecić powstanie narodowe.
2. W 1846 r. powstanie miało wybuchnąć jednocześnie na terenie wszystkich zaborów. Ostatecznie wybuchło tylko zakończone klęską powstanie krakowskie. W wyniku tego Wolne Miasto Kraków wcielono do Austrii.
3. W lutym 1846 r., inspirowani przez władze austriackie, chłopi galicyjscy z Jakubem Szelą na czele rozpoczęli rabację, podczas której dokonano rzezi polskiej szlachty.
4. W 1848 r. wystąpienia Wiosny Ludów miały burzliwy przebieg w Wielkopolsce. Powstańcy, mimo początkowych sukcesów w walce z Prusakami, ostatecznie skapitulowali.
5. Wiosna Ludów ogarnęła także Cesarstwo Austriackie, w tym Galicję. Aby zniechęcić chłopów do popierania powstańców, władze ogłosiły zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie. W Krakowie wybuchło powstanie, które szybko zostało stłumione. Do jesieni trwały wystąpienia we Lwowie.

6 Kultura polskiego romantyzmu

1. Choć brak państwa nie sprzyjał rozwojowi kultury narodowej, to epoka romantyczna wydała wybitnych twórców literatury, muzyki i malarstwa. Polski romantyzm narodził się na wielokulturowych Kresach, a jego głównym ośrodkiem do powstania listopadowego było Wilno.
2. Z polskim romantyzmem była związana idea mesjanizmu, według której Polska miała być Mesjaszem i poprzez swoje cierpienie zbawić inne uciemiężone narody.
3. Pomimo niekorzystnych warunków związanych z zaborami na ziemiach polskich rozwinęły się nauka, kultura i edukacja. W 1816 r. powołano Uniwersytet Warszawski i odnowiono uniwersytet w Wilnie. Na Wołyniu głównym ośrodkiem oświaty stało się liceum w Krzemieńcu.
4. W 1817 r. w Galicji otwarto Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie. Był to ufundowany instytut nauki i kultury, w którego skład wchodziły biblioteka i wydawnictwo. W Wielkopolsce działała zaś Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu i Biblioteka Działyńskich w Kórniku.

To budzi kontrowersje

Czy powstanie listopadowe miało szansę na zwycięstwo?

Powstanie listopadowe, które wybuchło w nocy z 29 na 30 listopada 1830 r., trwało niecały rok i zakończyło się klęską Polaków. Większość znawców tego tematu uważa, że porażka była nieunikniona, jednak niektórzy mają inne zdanie. Czy rzeczywiście powstanie listopadowe mogło się udać?

Najgłośniejszym zwolennikiem tezy o zmarnowanej szansie powstania był Jerzy Łojek. Uważał on, że międzynarodowe okoliczności w 1830 r. sprzyjały zwycięstwu powstańców, a możliwości wewnętrznej mobilizacji społeczeństwa do walki pozostały niewykorzystane. Łojek analizował również błędy, które przyczyniły się do klęski powstania.

Jak zatem wyglądała sytuacja międzynarodowa? Pod koniec lat 20. XIX w. Rosja prowadziła od 1828 r. wojnę z Turcją, Grecy i Belgowie walczyli o niepodległość, a w lipcu 1830 r. lud Paryża obalił Karola X. Istniała więc spora szansa, że mocarstwa, zaangażowane w liczne konflikty, nie dałyby rady stłumić powstania Polaków.

Sprzyjającej sytuacji międzynarodowej nie udało się jednak wykorzystać z powodu błędów popełnionych przez powstańców. Po pierwsze, nie zdołali oni aresztować wielkiego księcia Konstantego, który w noc wybuchu powstania uciekł z Warszawy. Kolejnym potknięciem było oddawanie władzy w ręce generałów niechętnych rewolucji, którzy za wszelką cenę dążyli do ugody z carem. Pomijano natomiast młodszych oficerów, takich jak mjr Kazimierz Machnicki, którzy byli zdeterminowani, by walczyć aż do końca. Podobnie stanowisko premiera powierzono przeciwnikowi zbrojnego wystąpienia – Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu. Co więcej, w spisku podchorążych, który doprowadził do wybuchu powstania, nie uczestniczył żaden generał. Dla porównania powstanie wielkopolskie podczas insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. organizowało aż trzech generałów.

Według Łojka szansę na zwycięstwo zwiększyłoby zaangażowanie mieszczaństwa i chłopów. Sukces nocy listopadowej był przecież wynikiem włączenia się do walk mieszkańców stolicy. O ile ideą powstania udało się zainteresować lud Warszawy, o tyle zupełnie zaniedbano kwestię udziału chłopów w insurekcji. Łojek sugeruje, że przeprowadzenie uwłaszczenia chłopów mogło przyciągnąć lud wiejski do powstania i zmienić jego przebieg.

Mimo znaczącej przewagi liczebnej Rosjan (250 tys. do 70 tys.) polska armia pod wieloma względami górowała nad carską. Była doskonale wyszkolona i wyposażona, wojska rosyjskie zaś pozostawały osłabione niedawnymi wojnami. Zwycięskie bitwy pod Wawrem czy Iganiami wzmocniły morale polskiego żołnierza.

Liczni historycy uważają jednak, że nawet gdyby powstańcy nie popełnili tych błędów, powstanie nie miałoby większych szans. Determinacja generałów mogła tylko wydłużyć czas walki, gdyż możliwości mobilizacyjne potężnej Rosji były wielokrotnie większe.

Uwłaszczenie chłopów mogłoby przynieść korzyści, ale nie mogło się odbyć natychmiastowo, a tego wymagała sytuacja. Z kolei mocarstwa zachodnie, które poparły wystąpienia Greków, nie chciały angażować się w sprawy Polski, aby uniknąć konfliktu ze znacznie potężniejszym od sułtana carem Mikołajem I.

PODYSKUTUJMY

1. Czy uważasz, że powstanie miałoby szansę się udać, gdyby zostały spełnione warunki wymienione przez Jerzego Łojka?
2. Jakie aspekty wpłynęły na klęskę powstania listopadowego?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Oceń skalę wystąpień niepodległościowych w poszczególnych zaborach w latach 1815–1848.
2. Przedstaw okoliczności utworzenia i likwidacji Rzeczypospolitej Krakowskiej.
3. Porównaj działalność opozycji legalnej i nielegalnej w Królestwie Polskim. Jakie były ich cele działania?
4. Wyjaśnij, dlaczego okres po upadku powstania listopadowego nazwano „nocą paskiewiczowską".
5. Wskaż wydarzenia z dziejów Polski z okresu po kongresie wiedeńskim, które miały wpływ na kształt polskiego romantyzmu.
6. Wymień organizacje spiskowe działające w poszczególnych zaborach.

• Adolphe Yvon [czyt.: **adolf iwą**], *Bitwa pod Magentą*, obraz, 1864 r.

III

EUROPA I ŚWIAT W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

1 Od wojny krymskiej do zjednoczenia Włoch

2 Zjednoczenie Niemiec

3 Stany Zjednoczone w XIX wieku

4 Ekspansja kolonialna

5 Postęp naukowy i techniczny

6 Nowe ideologie i ruchy społeczne

7 Epoka pozytywizmu

1 OD WOJNY KRYMSKIEJ DO ZJEDNOCZENIA WŁOCH

Mimo że ład ustalony podczas kongresu wiedeńskiego miał pozostawać niezmienny, w połowie XIX w. między monarchiami europejskimi, które zobowiązały się wspólnie dbać o zachowanie jego postanowień, zaczęły narastać konflikty. Jednocześnie zwiększało się napięcie we Włoszech, które pozostawały podzielone na wiele mniejszych państw. W jaki sposób zostało przeprowadzone ich zjednoczenie?

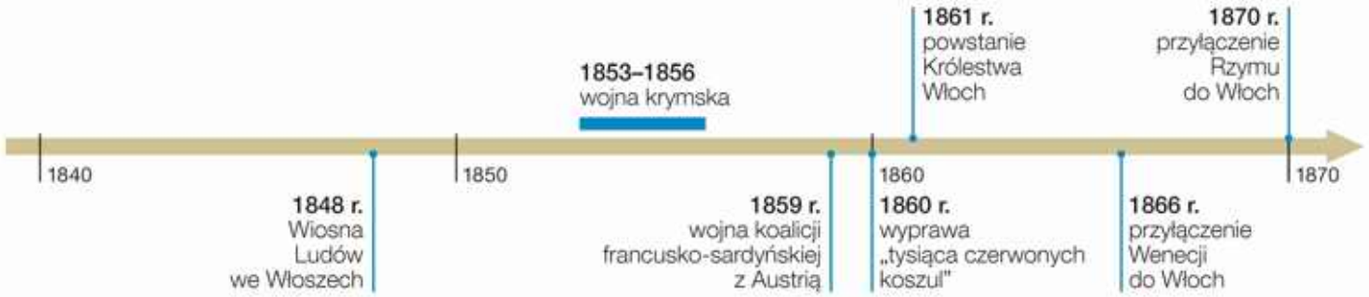

WOJNA KRYMSKA I JEJ NASTĘPSTWA

W drugiej połowie XVIII w. głównym kierunkiem ekspansji Rosji stały się Bałkany, które wchodziły w skład imperium osmańskiego, i inne tereny nad Morzem Czarnym. W 1774 r. rosyjska flota uzyskała swobodny dostęp do cieśnin Bosfor i Dardanele, łączących Morze Śródziemne z Morzem Czarnym. Od tego czasu celem Rosji była likwidacja państwa osmańskiego. Z tego powodu wspierała narody bałkańskie, znajdujące się od końca średniowiecza pod tureckim panowaniem. Popierała także ideę **panslawizmu**, zgodnie z którą wszyscy Słowianie, w tym Słowianie południowi, powinni się zjednoczyć pod protektoratem cara. Aby wcielić w życie tę koncepcję, w **1853** r. car Mikołaj I zażądał od sułtana dla Rosji wyłącznego prawa do opieki nad świętymi miejscami chrześcijan w Palestynie, o co dotąd spierali się katolicy z prawosławnymi. Swoją ochroną car chciał objąć również wszystkich wyznawców prawosławia w imperium osmańskim. Turcja odrzuciła te żądania, a na agresję Rosji zareagowała wypowiedzeniem wojny, która przeszła do historii pod nazwą **wojny krymskiej**.

WOJNA KRYMSKA

LEGENDA

- imperium osmańskie i jego lenna
- działania sił rosyjskich
- działania sił tureckich
- działania sił brytyjskich, francuskich, piemonckich
- ważniejsze bitwy
- ważniejsze bitwy morskie
- twierdze oblegane przez wojska rosyjskie
- oblężenie Sewastopola 1854–1855

? Wymień tereny i akweny, na których była toczona wojna krymska.

Po pomyślnym dla armii rosyjskiej początku walk sytuacja zaczęła się zmieniać na jej niekorzyść. Niespodziewanie dla cara przeciwko Rosji w obronie Turcji wystąpiły europejskie mocarstwa – Wielka Brytania i Francja. Austria, której rosyjskie oddziały niedawno pomogły stłumić powstanie węgierskie, nie tylko nie udzieliła pomocy caratowi, ale wręcz w krytycznym momencie przyjęła wrogą postawę. Do wojny u boku Francji przystąpiło zaś Królestwo Sardynii. Był to pierwszy od wojen napoleońskich tak wielki międzynarodowy konflikt.

Brytyjskie i francuskie siły wylądowały na Krymie i bez większych trudności opanowały ten półwysep. Przełomowym wydarzeniem było oblężenie i zdobycie w **1855 r.** twierdzy **Sewastopol**. To ostatecznie przesądziło o przegranej Rosji. Sytuację przypieczętowała nagła śmierć Mikołaja I. Kolejny car, Aleksander II, nie chciał kontynuować wojny, tylko zająć się napiętą sytuacją wewnętrzną w pogrążonym w kryzysie Imperium Rosyjskim. W związku z tym podpisał w **1856 r.** w Paryżu traktat pokojowy. Na jego mocy Morze Czarne stało się obszarem zdemilitaryzowanym, co oznaczało, że okręty wojenne, również rosyjskie, nie mogły na nim przebywać. Z kolei Serbia, Mołdawia i Wołoszczyzna zyskały w ramach państwa tureckiego szeroką autonomię.

Zwycięstwo w wojnie krymskiej odniesione przez antyrosyjski obóz uchroniło imperium osmańskie przed upadkiem i umocniło pozycję Wielkiej Brytanii i Francji w tym regionie. Wojna zachwiała także spójnym do tej pory Świętym Przymierzem.

Klęska w wojnie krymskiej osłabiła Rosję i uwidoczniła jej zacofanie. W rezultacie zmusiła Aleksandra II do przeprowadzenia niezbędnych reform. Liberalizacji uległa polityka wewnętrzna caratu. Okres tych reform nazwano **odwilżą** albo **wiosną posewastopolską**.

Brytyjska karykatura *Pęknięcie rosyjskiej bańki* przedstawia wybuchającego cara Mikołaja I. Scena ta symbolizuje kompromitację niepokonanej militarnie od dziesięcioleci Rosji, która okazała się bezsilna wobec mniej licznych, lecz nowoczesnych sił państw zachodnioeuropejskich.

▪ *grafika, Wielka Brytania, 1854 r.*

CIEKAWOSTKA

„Cienka czerwona linia"

Podczas walk na Krymie duże zasługi położył niezbyt liczny, ale doskonale wyposażony i wyszkolony brytyjski korpus ekspedycyjny. Do historii przeszła obrona przez szkockich piechurów obozu sił brytyjsko-francuskich w okolicy Bałakławy na Krymie. W październiku 1854 r. podczas bitwy Szkoci odparli szarżę rosyjskiej kawalerii, co opisał dziennikarz brytyjskiego dziennika „The Times". Ze względu na czerwony kolor mundurów ich formację nazwał „cienką czerwoną linią". Określenie to, mające metaforycznie oznaczać stosunkowo niewielkie siły skutecznie broniące się przed znacznie liczniejszym wrogiem, stało się na tyle popularne, że także inne oddziały brytyjskie zaczęto nazywać w ten sposób.

Cienka czerwona linia to obraz Roberta Gibba przedstawiający zaciętą obronę pozycji przez Szkotów i załamanie się szturmu rosyjskiego w bitwie pod Bałakławą.

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1881 r.*

POCZĄTKI JEDNOCZENIA WŁOCH

Wydarzenia Wiosny Ludów, a następnie wojna krymska ożywiły nastroje niepodległościowe i zjednoczeniowe na Półwyspie Apenińskim. Przeciwko zjednoczeniu Włoch występowała przede wszystkim Austria, której podczas kongresu wiedeńskiego oddano północne ziemie włoskie. Utrudnienie stanowiły również całkiem odmienne, a czasem sprzeczne interesy gospodarcze i polityczne poszczególnych państw włoskich i brak tradycji zjednoczonego państwa. Rozwijał się tam ruch ***risorgimento***, którego celem było budzenie włoskiej świadomości narodowej i dążenie do utworzenia zjednoczonych i niepodległych Włoch. (zob. też s. 14–15)

Wśród państw włoskich największe znaczenie polityczne miało Królestwo Sardynii, zwane Piemontem, które w czasie Wiosny Ludów przewodziło walce Włochów z Austrią (więcej o tym na s. 42). Od 1848 r. było monarchią konstytucyjną zapewniającą szerokie swobody obywatelskie, czym na tle innych absolutystycznych państw włoskich wyraźnie się wyróżniało. Królestwo Sardynii przodowało również pod względem gospodarczym i cywilizacyjnym. Rząd uporządkował po okresie wojen finanse państwowe, wspierał przemysł, rolnictwo i handel.

Plan umacniania Piemontu realizował premier rządu sardyńskiego **Camillo Cavour** [czyt.: kamillo ka**wur**], którego politycznym celem było zjednoczenie północnej części Włoch pod patronatem króla **Wiktora Emanuela II**. Cavour uważał bowiem, że różnice gospodarcze między ubogim Południem a szybko rozwijającą się Północą uniemożliwiają zjednoczenie wszystkich ziem włoskich. Do wojny z Austrią, która zajmowała północno-wschodnią część Włoch, zamierzał pozyskać Francję. W czasie wojny krymskiej król Piemontu opowiedział się po stronie Turcji u boku Francji i Wielkiej Brytanii, co wzmocniło jego pozycję i zapoczątkowało ścisłą współpracę z cesarzem Napoleonem III. W 1858 r. zawarto porozumienie, na mocy którego w zamian za poparcie udzielone przez Napoleona III Sardynia zgodziła się oddać Francji Niceę i część Sabaudii (przyjrzyj się mapie na s. 96).

Wiktor Emanuel II [1], **Camillo Cavour** [2] i **Giuseppe Garibaldi** [3] byli głównymi organizatorami zjednoczenia Włoch. Na obrazie zostali przedstawieni w scenie, na której król przygarnia postacie wyobrażające kolejne prowincje włoskie przyłączane do Piemontu.

▪ *obraz, Włochy, ok. 1880 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIUSEPPE GARIBALDI

1807–1882

Był włoskim generałem, rewolucjonistą i bojownikiem o wyzwolenie i zjednoczenie Włoch. Aktywnie działał w organizacji Młode Włochy przeciwko systemowi reakcji utworzonemu na kongresie wiedeńskim. W czasie Wiosny Ludów bronił Republiki Rzymskiej. Popierał jednoczenie Półwyspu Apenińskiego, zainicjowane przez Camilla Cavoura. Znacząco przyczynił się do obalenia monarchii w Królestwie Obojga Sycylii. Marsz „tysiąca czerwonych koszul" stał się symbolem walki o narodowe cele. W czasie powstania styczniowego popierał dążenia niepodległościowe Polaków.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CAMILLO CAVOUR

1810–1861

Był politykiem i włoskim mężem stanu. Studiował w akademii wojskowej, ale szybko porzucił studia i zajął się działalnością gospodarczą i polityczną. Wzorcem była dla niego parlamentarna monarchia angielska. Od grudnia 1847 r. wydawał dziennik prasowy „Il Risorgimento", propagujący wprowadzenie w Królestwie Sardynii konstytucji, a następnie głoszący hasło zjednoczenia Włoch. W 1852 r. został premierem w rządzie Królestwa Sardynii. Dzięki jego wybitnym zdolnościom dyplomatycznym i politycznym doszło do utworzenia Królestwa Włoch. Został jego pierwszym premierem.

Niezależnie od tego starania na rzecz zjednoczenia całych Włoch prowadził już od Wiosny Ludów włoski rewolucjonista i działacz niepodległościowy **Giuseppe** [czyt.: dżiuzeppe] **Garibaldi**. Był on zwolennikiem republiki, a nie monarchii. Ostatecznie jednak poparł działania premiera Cavoura i zrezygnował z forsowania idei republikańskiej. W kluczowym momencie uznał, że interes narodu, przywiązanego do tradycji monarchicznej, jest ważniejszy niż wdrażanie postępowych koncepcji politycznych. Mimo to nie zrezygnował ze scalenia Włoch obejmujących cały Półwysep Apeniński.

ZJEDNOCZENIE WŁOCH

Wiosną **1859 r.** Austria, zaniepokojona wzrostem znaczenia Królestwa Sardynii, rozpoczęła przeciwko niemu działania zbrojne. Po stronie Sardyńczyków wystąpiła sojusznicza Francja, której wojska pokonały armię austriacką w dwóch bitwach – pod **Magentą** [czyt.: madżentą] i **Solferino**, co zadecydowało o ostatecznej przegranej Austrii. Francuzi odebrali Austriakom **Lombardię**, a następnie przekazali ją Piemontowi.

Zwycięstwo w wojnie z Austrią zachęciło do działania Włochów z innych regionów, do czego znacząco przyczyniły się zabiegi Giuseppe Garibaldiego. W **1860 r.** wybuchły powstania, w wyniku których obalono monarchie w Toskanii, Parmie i Modenie. Następnie na podstawie plebiscytów zdecydowano o przyłączeniu tych księstw do Królestwa Sardynii. Mimo protestów papieża taki sam los spotkał Państwo Kościelne, którego terytorium ograniczono do Rzymu i niewielkiego terenu w jego sąsiedztwie. Na straży niezależności mocno okrojonego Państwa Kościelnego stanęła jednak Francja. Włosi nie rezygnowali jednak ze starań o zajęcie Rzymu i uczynienie go stolicą swojego kraju.

W tym samym roku doszło do wybuchu powstania przeciwko władcy Królestwa Obojga Sycylii. Z pomocą

Bitwa pod Solferino stoczona 24 czerwca 1859 r. była pierwszym dużym zwycięstwem sił koalicji francusko-sabaudzkiej nad Austriakami. W tej krwawej bitwie zginęło łącznie prawie 5 tys. żołnierzy.

▪ *obraz, Włochy, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Konwencja genewska i Czerwony Krzyż

24 czerwca 1859 r. pod Solferino siły francusko-sardyńskie stoczyły krwawą bitwę z armią austriacką. Zginęło w niej prawie 5 tys. żołnierzy, zaginęło niemal 10 tys., a rannych, w wielu przypadkach ciężko, zostało ponad 22 tys. Widok skali zniszczeń i cierpień poszkodowanych wywarł przygnębiające wrażenie na szwajcarskim kupcu, który przypadkowo znalazł się na pobojowisku. Jean Henri Dunant [czyt.: żą **ą**ri di**n**ą] swoje przeżycia opisał w książce *Pamiątka z Solferino*, która zdobyła ogromny rozgłos i przyczyniła się do uchwalenia w 1864 r. pierwszego międzynarodowego porozumienia dotyczącego sposobu prowadzenia wojen – pierwszej konwencji genewskiej. Odtąd personel medyczny i cywile niosący pomoc rannym nie mieli być atakowani, a samych żołnierzy, którzy odnieśli rany, opatrywano bez względu na narodowość. Służby medyczne i szpitale zalecono oznaczać czerwonym krzyżem. W tym samym roku z inicjatywy Dunanta powstała również organizacja Czerwonego Krzyża, pomagająca rannym ofiarom konfliktów na całym świecie. Była to pierwsza pozarządowa organizacja międzynarodowa.

Jean Henri Dunant [1] na polu bitwy pod Solferino osobiście brał udział w opatrywaniu rannych żołnierzy.

▪ *obraz, Włochy, ok. 1880 r.*

? Odszukaj informacje, czym dziś, oprócz ratowania ofiar walk, zajmuje się Międzynarodowy Czerwony Krzyż.

Włochom z południa pospieszył Garibaldi, organizując wyprawę „**tysiąca czerwonych koszul**", nazwaną tak od koloru koszul ochotników. Bojownicy wylądowali na Sycylii, którą szybko opanowali, a potem przeprawili się do Kalabrii i ruszyli na Neapol. Do działań zbrojnych po stronie Garibaldiego i powstańców przyłączyła się armia piemoncka. We wrześniu 1860 r. ich połączone siły zdobyły Neapol. W zorganizowanym w krótkim czasie plebiscycie Włosi z południa również opowiedzieli się za zjednoczeniem.

W **1861 r.** pierwszy ogólnowłoski parlament ogłosił powstanie **Królestwa Włoch** ze stolicą w Turynie, a następnie we Florencji. Królem Włoch został Wiktor Emanuel II, zaś pierwszym premierem – Cavour. Przyjęto konstytucję wzorowaną na konstytucji sardyńskiej. Poza granicami Włoch pozostawały jednak jeszcze Wenecja i Rzym. Mimo to zakończenie procesu zjednoczeniowego włoskiego państwa dokonało się wkrótce, gdy tylko sytuacja międzynarodowa stała się korzystna. W **1866 r.**, podczas wojny prusko-austriackiej (więcej o niej na s. 100), po stronie Prus opowiedziały się Włochy, które po klęsce Austriaków odzyskały **Wenecję**. Z kolei w **1870 r.**, wykorzystując konflikt francusko-pruski, Włosi zdobyli opuszczony przez Francuzów

Bitwa pod Catalafimi [czyt.: katalafimi] stoczona przez armię „tysiąca czerwonych koszul" zakończyła się klęską sił neapolitańskich. Dzięki temu Garibaldi mógł przystąpić do oblężenia stolicy Sycylii – Palermo.

• *obraz, Włochy, XIX w.*

Rzym. Rok później to miasto stało się stolicą Włoch. Posiadłości papieskie zostały ograniczone do Watykanu. Mimo protestów papieża Piusa IX mieszkańcy Państwa Kościelnego poparli zjednoczenie. Relacje nowo powstałego państwa włoskiego z Kościołem były jednak trudne.

ZJEDNOCZENIE WŁOCH

?

1. Na podstawie mapy przedstaw, w jaki sposób doszło do zajęcia Królestwa Obojga Sycylii.
2. Odszukaj informacje, które miasta i w jakich latach były stolicą zjednoczonych Włoch.

CIEKAWOSTKA

Zjednoczenie i opera

Wzrost nastrojów zjednoczeniowych we Włoszech nałożył się na ogromne sukcesy jednego z najwybitniejszych włoskich kompozytorów Giuseppe Verdiego [czyt.: dżiuzeppe werdiego]. Ten słynny twórca oper był gorącym zwolennikiem scalenia państw włoskich, dlatego w swoich utworach często zamieszczał nawiązania do sytuacji politycznej na Półwyspie Apenińskim. Tak było m.in. w operze *Nabucco* [czyt.: nabukko], gdzie okrutny władca Babilonii – Nabuchodonozor – symbolizował władze austriackie, a prześladowanych przez nie Włochów uosabiali zniewoleni Żydzi. Z czasem okrzyki na cześć kompozytora *Viva Verdi!* (*Niech żyje Verdi!*) zaczęto tłumaczyć jako skrót od: *Viva **V**ittorio **E**manuele **R**e **D'I**talia!* (*Niech żyje Wiktor Emanuel król Włoch!*).

Pomnik Giuseppe Verdiego w Mediolanie – mieście, z którym kompozytor związany był przez prawie całe życie. Verdi zasłynął nie tylko jako zagorzały popularyzator idei zjednoczenia – w zjednoczonych Włoszech zasiadał w parlamencie.

▪ *pomnik, Mediolan, XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WŁOCHY JAKO PAŃSTWO ZJEDNOCZONE

Ksiądz Alessandro Gavazzi [czyt.: gawacci] uczestniczył w wydarzeniach Wiosny Ludów, a w 1849 r. został kapelanem włoskiej armii narodowej. W 1860 r. brał udział w wyprawie „tysiąca czerwonych koszul". Jesienią tego roku w Neapolu wygłosił ważne przemówienie.

Komu zawdzięcza triumf rewolucja neapolitańska? Człowiekowi [...], *bohaterowi Garibaldi (w tłumie okrzyki: niech żyje Garibaldi!)* [...]. *Tak więc wdzięczność powinna zjednoczyć wszystkich we wspólnym uczuciu narodowym... A nasze uczucie narodowe wyraża się w haśle: Wolne Włochy od Alp* [...] *do Lilibeum.* [...] *Chcemy stworzyć Włochy. Działajmy więc ręka w rękę, stanówmy jeden naród!* [...]

Oznacza to, że nie potrzeba nam Związku Włoskiego [...].

Związek – nigdy, nigdy, nigdy... Jedność, jedność, niepodzielne Włochy – na zawsze! (głośne okrzyki: niech żyje! Na cześć niepodzielności Włoch, Wiktora Emanuela i Garibaldiego) [...] *Niechaj papież zostanie w Rzymie, jeśli tego pragnie – niech będzie on tylko biskupem rzymskim, nikt przeciwko temu nie powie ani jednego słowa, lecz królem? Królem?... (w tłumie: nie, nie, nie!)* [...] *Niechaj duchowny pozostaje duchownym i będzie Piusem IX; i niechaj król stanie się królem i będzie Wiktorem Emanuelem!* [...]

Przyjaciele moi! Tylko rewolucja może „stworzyć Włochy", a dyplomacja nie stworzy ich nigdy... Garibaldi jest uosobieniem naszej zwycięskiej rewolucji, która oznacza przywrócenie praw narodu i skierowana jest przeciwko nadużyciom panujących. A dyplomacja oznacza przywrócenie praw książąt i króla i skierowana jest przeciwko prawom narodu... (jednomyślne okrzyki aprobaty wśród tłumu).

Źródło: *Historia powszechna. Czasy nowożytne 1640–1870. Wybór tekstów źródłowych*, cz. IV, pod red. B. Krauzego, Warszawa 1955, s. 103–104.

? 1. Odpowiedz, za którą koncepcją zjednoczenia Włoch opowiada się Gavazzi. Swoją odpowiedź uzasadnij, odwołując się do tekstu.

2. Przedstaw stosunek duchownego do papiestwa. Czym był on spowodowany?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy jednoczenia ziem włoskich w XIX w.
2. Porównaj koncepcje zjednoczenia Garibaldiego i Cavoura. Wskaż podobieństwa i różnice.
3. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywała Francja w procesie jednoczenia Włoch.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Suchacki, *Od Custozzy do Loigny 1866–70. Z dziejów wojen o zjednoczenie Niemiec i Włoch*, Zabrze 2013.
T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987.

2 ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

Włosi nie byli jedynym wielkim narodem europejskim, który walczył o zjednoczenie swojego kraju. W podobnej sytuacji znajdowali się Niemcy, wśród których o wpływy rywalizowały Austria i Prusy. Nie powiodły się próby zjednoczenia Niemiec podejmowane podczas Wiosny Ludów, ale te dążenia nie osłabły. W jaki sposób doszło ostatecznie do utworzenia jednego niemieckiego państwa? Kto przeprowadził ten trudny proces?

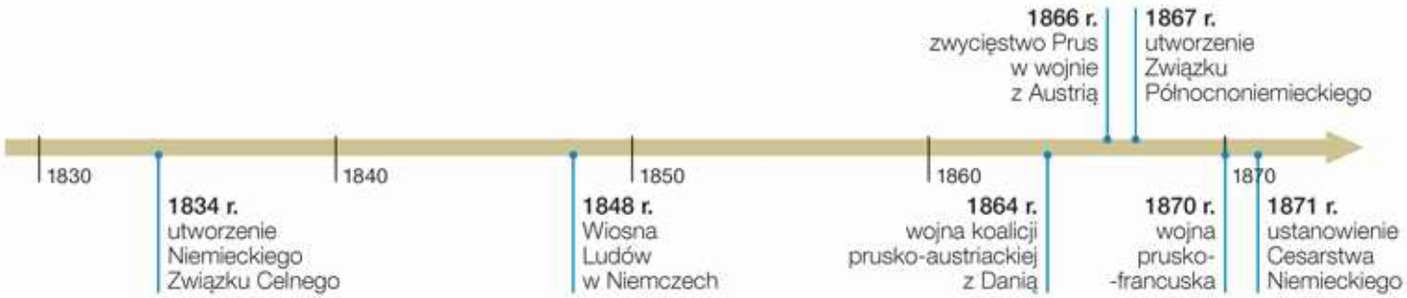

WIELKIE CZY MAŁE NIEMCY?

Podobnie jak na Półwyspie Apenińskim, również w państwach niemieckich w połowie XIX w. nasiliły się tendencje zjednoczeniowe. Ideę zjednoczenia popierały prawie wszystkie warstwy tamtejszego społeczeństwa, lecz stała się ona najbardziej popularna wśród studentów, inteligencji oraz burżuazji.

Od upadku w 1806 r. Rzeszy Niemieckiej powstawały różne organizacje międzypaństwowe łączące kraje niemieckie. W latach 1806–1815 pod przewodnictwem Napoleona I istniał Związek Reński, a po klęsce cesarza Francuzów – Związek Niemiecki, na którego czele stanęła Austria. Jej dominacja była jednak zagrożona, ponieważ do roli hegemona wśród państw niemieckich pretendowało także Królestwo Prus. Rywalizacja Austrii i Prus wiązała się z dwiema odmiennymi koncepcjami zjednoczenia Niemiec. Prusy dążyły do wcielenia w życie idei **Małych Niemiec**. W jej ramach nie było miejsca dla Austrii, której imperium w niewielkim stopniu składało się z ziem niemieckich. Austria z kolei patronowała koncepcji **Wielkich Niemiec**, w których Habsburgowie nadal odgrywaliby pierwszoplanową rolę.

Wzrost znaczenia Prus był związany z ich szybkim rozwojem gospodarczym i skuteczną polityką prowadzoną przez tamtejsze władze. Z inicjatywy i pod przewodnictwem Prus utworzono w **1834 r. Niemiecki Związek Celny**, do którego weszło 18 państw. Dzięki temu zlikwidowano bariery celne dzielące te kraje, co przyczyniło się do rozwoju handlu i utworzenia ogólno-

Król pruski Wilhelm I [1] i jego współpracownicy, odpowiedzialny za prowadzenie polityki Otto von Bismarck [2] i działań zbrojnych Helmuth von Moltke [3], zostali przedstawieni na polu bitewnym.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

niemieckiego rynku wewnętrznego. Integracja gospodarcza umacniała więzy pomiędzy państwami niemieckimi i stanowiła podwaliny pod zjednoczenie polityczne. Proces jednoczenia uległ przyspieszeniu w **1861 r.**, gdy na pruskim tronie zasiadł **Wilhelm I Hohenzollern**, a rok później stanowisko kanclerza, czyli premiera, objął konserwatywny polityk **Otto von Bismarck** [czyt.: fon bismark]. Jego politycznym celem było zjednoczenie Niemiec pod kierunkiem Prus. Aby tego dokonać, Bismarck nie zawahał się wykorzystać siły militarnej – proces zjednoczenia państw niemieckich miał się odbyć **„krwią i żelazem"**. Ponad 200-tysięczna pruska armia była zdyscyplinowana, dobrze wyszkolona i świetnie dowodzona. Szefem sztabu mianowano **Helmutha von Moltke** [czyt.: helmuta fon moltke], jednego z najwybitniejszych strategów XIX w. W czasie, gdy Prusy umacniały swoją pozycję, Austria borykała się z wewnętrznymi problemami związanymi z wielonarodową strukturą państwa. Słabła również jej rola w polityce międzynarodowej. W 1859 r. przegrała wojnę z Sardynią i Francją, w wyniku czego utraciła Lombardię.

POSTAĆ HISTORYCZNA

OTTO VON BISMARCK

1815–1898

Był niemieckim politykiem. Należał do warstwy junkrów, czyli wielkich pruskich właścicieli ziemskich. W 1862 r. został kanclerzem Prus. Doprowadził do zjednoczenia Niemiec po zwycięskich wojnach z Danią, Austrią i Francją. W latach 1871–1890 jako pierwszy pełnił funkcję kanclerza II Rzeszy Niemieckiej. Za jego rządów Niemcy zdobyły pierwsze kolonie w Afryce. W polityce wewnętrznej prowadził antypolski kurs germanizacyjny. Ze względu na bezwzględność i konsekwencję, z jaką działał, nazywano go „żelaznym kanclerzem".

PRZEBIEG ZJEDNOCZENIA NIEMIEC

? 1. Wymień kraje niemieckie, które weszły w skład Cesarstwa Niemieckiego, lecz wcześniej nie należały do Związku Północnoniemieckiego.

2. Podaj nazwy sąsiadujących z Prusami krajów spoza Związku Niemieckiego, z którymi Prusacy nie stoczyli wojny podczas jednoczenia Niemiec.

ZJEDNOCZENIE NIEMIEC „KRWIĄ I ŻELAZEM"

W **1864 r.**, uzyskawszy poparcie Austrii, Bismarck rozpoczął konflikt zbrojny z Danią. Pretekstem do wojny stała się sporna kwestia zamieszkiwanych przez Niemców księstw Szlezwiku i Holsztynu, które Dania zajęła w połowie XIX w. mimo protestów Związku Niemieckiego. Prawdziwym celem kanclerza było przećwiczenie armii pruskiej i osłabienie międzynarodowej pozycji Austrii. W wyniku wygranej wojny Prusy zatrzymały Szlezwik, Austria zaś – Holsztyn. Szybko jednak doszło między nimi do ostrego sporu na tym tle. Bismarck świadomie podsycał konflikt i dążył do wojny ze swoim niedawnym sojusznikiem w sporze z Danią.

W **1866 r.** Austria, poparta przez Bawarię, Wirtembergię i Saksonię, wystąpiła przeciwko Prusom, które z kolei miały za sobą większość państw niemieckich oraz Włochy. Rozstrzygnięcie losów wojny nastąpiło 3 lipca **1866 r. pod Sadową**, gdzie armia austriacko-saska poniosła druzgocącą klęskę. W wyniku pokoju w **Pradze** Prusy otrzymały Holsztyn, Włochy – Wenecję, a pokonany cesarz Franciszek Józef I wyraził zgodę na rozwiązanie Związku Niemieckiego (przyjrzyj się mapie na s. 99). Likwidacja tej konfederacji umożliwiła Bismarckowi wdrożenie pierwszego etapu zjednoczenia Niemiec.

W **1867 r.** Prusy utworzyły **Związek Północnoniemiecki**, obejmujący 19 państw na północ od rzeki Men. Zgodnie z uchwaloną przez parlament Związku konstytucją dziedzicznym przewodniczącym został król pruski. Władza ustawodawcza należała do dwuizbowego parlamentu, składającego się z Rady Związku (Bundesratu) i Sejmu (Reichstagu; czyt.: rajśstagu). Władzę wykonawczą pełnił kanclerz, którym został Bismarck. Poza Związkiem zostały katolickie kraje z południa Niemiec. Nawiązały z nim jednak ścisłą współpracę wojskową i gospodarczą, wchodząc do unii celnej.

POWSTANIE AUSTRO-WĘGIER

Po klęsce w wojnie z Prusami osłabieni Habsburgowie byli zmuszeni dokonać zmian w swojej monarchii. Austria utraciła dotychczasowe wpływy w Niemczech, poza tym narody zamieszkujące cesarstwo coraz głośniej domagały się autonomii. W **1867 r.** władze w Wiedniu zgodziły się na niezależność w ramach monarchii, choć tylko dla Węgrów. Doszło do podpisania ugody, na której mocy powstało Królestwo Węgierskie, a tytuł króla Węgier nosił odtąd cesarz austriacki. Armia, polityka zagraniczna i skarb państwa pozostały wspólne, natomiast inne główne instytucje i dziedziny stawały się odrębne. Nowe, **dualistyczne** państwo formalnie nosiło nazwę: monarchia austro-węgierska, lecz powszechnie nazywano je Austro-Węgrami. Do określenia austro-węgierskich instytucji używano również skrótu C-K, pochodzącego od słów: cesarsko-królewski.

WOJNA Z FRANCJĄ

Zmiany w Niemczech i wzrost potęgi Prus z niepokojem obserwowała Francja. Napoleon III widział się w roli protektora katolickich krajów południowoniemieckich i dlatego nie chciał dopuścić do utraty wpływów w tym regionie. Dokończenie procesu zjed-

Bitwa pod Sadową stoczona 3 lipca 1866 r. zakończyła się zwycięstwem Prus. Dysponowały one znacznie lepszym uzbrojeniem. Ładowane od tyłu karabiny Prusaków pozwalały oddać w tym samym czasie czterokrotnie więcej strzałów niż z broni używanej przez armię austriacką.
▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Dualistyczny – w tym przypadku: składający się z dwóch równorzędnych części.

noczenia mogło się więc odbyć dopiero po pokonaniu Francji. Bismarck, podobnie jak w przypadku Austrii, parł do wojny, potrzebował jednak pretekstu dla jej wybuchu. Posunął się więc do prowokacji. Pruski kanclerz wykorzystał w korespondencji z Napoleonem III skróconą wersję **depeszy emskiej**, która była obraźliwa dla francuskiego władcy (więcej na ten temat w Warto wiedzieć). W **1870 r.** Francja, pewna swojego zwycięstwa, wypowiedziała wojnę Prusom. Po krótkim okresie okazało się, że to Prusy i ich sojusznicy mają zdecydowaną przewagę. W rezultacie główne siły francuskie zamknęły się w twierdzy **Sedan**, która 2 września 1870 r. skapitulowała. Do niewoli dostał się sam cesarz Napoleon III. Miesiąc później Prusacy zdobyli kolejną twierdzę – Metz [czyt.: mets]. Położenie Francji stało się beznadziejne.

Parlament francuski ogłosił detronizację cesarza i wprowadził republikę. Jej początki były bardzo burzliwe. Pod wpływem podpisanych przez nowy rząd **Louisa Adolphe'a Thiersa** upokarzających

Bitwa pod Sedanem stoczona 1 i 2 września 1870 r. przesądziła nie tylko o wyniku wojny prusko-francuskiej, ale także o zmianie ustroju we Francji. Po kapitulacji i dostaniu się do niewoli Napoleona III Francja przestała być cesarstwem i już nigdy później nie przywrócono w niej monarchii.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Depesza emska

Od momentu objęcia władzy przez Bismarcka Francja z wielką obawą obserwowała wzrost potęgi dynastii Hohenzollernów. Z tego powodu była przeciwna objęciu tronu hiszpańskiego przez przedstawiciela tego rodu. W 1870 r. francuski ambasador przekazał królowi pruskiemu, przebywającemu na kuracji w uzdrowisku w Ems, notę w tej sprawie od Napoleona III. Francuski cesarz zażądał od Wilhelma I, aby odmówił poparcia pruskiemu kandydatowi do hiszpańskiej korony – księciu Leopoldowi Hohenzollernowi. Król pruski powiadomił w depeszy Bismarcka o rozmowie z ambasadorem i odpowiedzi udzielonej cesarzowi. Kanclerz opublikował w prasie skrót tej poufnej wiadomości, sformułowany w taki sposób, aby zarówno jej wydźwięk, jak i okoliczności jej upublicznienia zostały odebrane w Paryżu jako obraźliwe. Bismarck zrobił to celowo, gdyż chciał sprowokować Francję do wypowiedzenia wojny Prusom, co udało mu się osiągnąć.

? Jakie cechy polityki prowadzonej przez Bismarcka ujawniły się przy okazji skandalu związanego z depeszą emską?

CIEKAWOSTKA

Dlaczego kolej przyniosła zwycięstwo Niemcom?

Podczas wojny francusko-pruskiej o ostatecznym wyniku walk zadecydowała szybkość mobilizacji i przewiezienia na front żołnierzy. Siły Prus i ich sojuszników odniosły zwycięstwo nad Francją dzięki sprawnemu przetransportowaniu licznych oddziałów w pobliże granicy. Zapewniła to wojskom pruskim gęsta, nowo wybudowana sieć kolejowa, co pozwoliło im już na początku konfliktu zyskać przewagę liczebną.

Żołnierze pruscy wyruszający na front byli uroczyście żegnani. Po zwycięstwie nad Danią i Austrią oczekiwano wygranej także w kolejnej wojnie.

▪ *rycina, Niemcy, XIX w.*

Francuzów wstępnych warunków pokoju z Niemcami wybuchła w Paryżu rewolucja robotnicza (więcej o niej w ramce na s. 103). Utworzony rząd, zwany **Komuną Paryską**, istniał 72 dni (od 18 marca do 28 maja 1871 r.) i ogłosił szereg radykalnych reform dotyczących funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Mimo obalenia rządów komunardów i masowych represji przeciwko nim system republikański we Francji okazał się trwały. Pokój francusko-niemiecki podpisano **10 maja 1871 r.** we Frankfurcie. Na jego mocy Francja utraciła leżące na pograniczu krainy **Alzację i Lotaryngię**, a także była zmuszona zapłacić Niemcom ogromne reparacje wojenne.

Zanim do tego doszło, triumfujący Niemcy w okupowanym Wersalu **18 stycznia 1871 r.** ogłosili powstanie **II Rzeszy Niemieckiej** pod berłem **cesarskim Wilhelma I**. Nowo powstałe Cesarstwo Niemieckie było federacją 22 państw, które zachowały pewną autonomię, wolnych miast oraz przyłączonych w wyniku wojny Alzacji i Lotaryngii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KORONACJA CESARSKA

Podczas uroczystości towarzyszącej jego koronacji cesarskiej Wilhelm I wygłosił Manifest o przyjęciu korony cesarskiej.

My Wilhelm, z Bożej łaski król pruski, skoro niemieccy książęta i Wolne Miasta wystosowały do Nas jednomyślne wezwanie, abyśmy spoczywającą od przeszło 60 lat cesarską godność niemiecką wznowili i przyjęli, i skoro w konstytucji Związku Niemieckiego odpowiednie postanowienia zostały przewidziane, przeto niniejszym ogłaszamy, że uznaliśmy za obowiązek względem wspólnej Ojczyzny pójść za tym wezwaniem związkowych niemieckich książąt i Miast i przyjąć godność cesarską. W myśl tego My i Nasi Następcy na tronie pruskim będziemy odtąd we wszystkich Naszych stosunkach i sprawach państwa niemieckiego nosili tytuł cesarski, a w Bogu Nasza nadzieja, że danem będzie narodowi niemieckiemu Ojczyznę pod znakiem jej dawnej świetności poprowadzić ku błogiej przyszłości.

Godność cesarską przyjmujemy w poczuciu obowiązku, aby z niemiecką wiernością praw państwa i jego członków chronić, pokoju strzec, niezawisłości Niemiec, opartej na zjednoczonej sile ich ludu, bronić. Przyjmujemy ją w nadziei, że ludowi niemieckiemu zapewnionym będzie owoce swych zaciętych i ofiarnych walk zbierać wśród trwałego pokoju i w granicach, które Ojczyźnie dają takie zabezpieczenie przeciw nowym napaściom Francji, jakiego od wieku nie miała. Oby Nam i Naszym na tronie cesarskim Następcom użyczył Bóg, abyśmy po wsze czasy byli pomnożycielami państwa niemieckiego, jednakowoż nie wojennemi podbojami, lecz dobrami i darami pokoju w dziedzinie narodowego dobrobytu, wolności i oświaty.

Źródło: C. Nanke, *Wypisy do nauki historii nowożytnej*, cz. 2, Lwów–Warszawa 1927, s. 180–181.

Ustanowienie Cesarstwa Niemieckiego w Wersalu zostało przedstawione na znanym obrazie Antona Wernera. Salę Lustrzaną najwspanialszego pałacu we Francji wypełniają wiwatujący na cześć cesarza Wilhelma I [1] najważniejsi politycy, dowódcy i władcy zjednoczonych państw niemieckich. Są wśród nich m.in.: kanclerz Otto von Bismarck [2], gen. Helmuth von Moltke [3], minister wojny Albrecht von Roon [4] czy wielki książę Badenii Fryderyk I [5].

▪ *obraz, Niemcy, 1885 r.*

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób król pruski argumentuje przyjęcie korony cesarskiej.
2. Wymień zobowiązania, które zaakceptował Wilhelm wraz z jej przyjęciem.

KOMUNA PARYSKA

Upadek cesarstwa, klęska w wojnie z Francją i przyjęcie upokarzających warunków pokoju doprowadziły do wybuchu niezadowolenia Francuzów. Na czele rewolucji wznieconej w Paryżu stanęli przywódcy licznych odłamów francuskich stronnictw lewicowych.

Reformy społeczne wdrożone przez władze Komuny Paryskiej miały zmienić sytuację społeczną w kraju. Planowano wprowadzić obowiązkową bezpłatną edukację i pełne równouprawnienie kobiet. Chciano również kontynuować wojnę z Prusami, ponieważ wierzono, że – podobnie jak podczas rewolucji francuskiej – obywatelska armia poradzi sobie z najeźdźcą. Ponadto kontrolę nad prywatnymi zakładami pracy mieli przejąć pracujący w nich robotnicy. Konfrontacja komunardów z rządem francuskim, który przeniósł się do Wersalu, była nieunikniona.

Zwolennikom Komuny Paryskiej udało się opanować miasto, jednak nieokupowana przez Prusaków reszta kraju pozostała pod kontrolą dotychczasowego rządu. Po stronie rządowej było również wojsko, któremu wsparcia udzielił Bismarck, wypuszczając na potrzeby stłumienia Komuny Paryskiej 60 tys. francuskich jeńców.

Mimo pełnej poświęcenia postawy komunardzi nie byli w stanie obronić się przed regularną, dobrze wyposażoną armią, która z artylerii ostrzeliwała miasto. W obliczu natarcia wojsk rządowych komunardzi dokonali egzekucji zakładników, w tym arcybiskupa Paryża. Po zaciętych, trwających ponad miesiąc walkach rewolucja została krwawo stłumiona, a jej zwolenników, którzy ocaleli, spotkały surowe represje.

W zmagania po stronie Komuny Paryskiej masowo włączyli się licznie zamieszkujący Paryż Polacy. Dwaj z nich, którzy przybyli do Francji po powstaniu styczniowym, Jarosław Dąbrowski i Walery Wróblewski, dowodzili siłami Komuny Paryskiej.

Jarosław Dąbrowski był oficerem armii carskiej, który ze względu na udział w polskim spisku niepodległościowym został skazany na katorgę. Podczas podróży na Syberię zbiegł, a następnie trafił do Francji, gdzie podczas Komuny Paryskiej stał na czele sił komunardów. Zginął, walcząc na barykadzie.

▪ *fotografia, Polska, 1862 r.*

? Jakie grupy społeczne mogły być zainteresowane spełnieniem postulatów Komuny Paryskiej?

Barykady na ulicach Paryża w 1870 r. okazały się już nie tak skuteczne jak w 1848 r. Podczas gruntownej przebudowy Paryża dokonanej za rządów Napoleona III ulice zostały znacznie poszerzone, co utrudniło komunardom stawianie i obronę barykad.

▪ *fotografia, Paryż, 1871 r.*

ĆWICZENIA

1. Opisz, jakimi metodami Bismarck zdecydował się dokonać zjednoczenia Niemiec.
2. Oceń, która spośród wojen stoczonych przez Prusy była najważniejsza i najbardziej ryzykowna. Uzasadnij swój wybór.

DLA ZAINTERESOWANYCH

C. Krockow, *Bismarck. Biografia*, Warszawa 1998.
M. Suchacki, *Od Nachodu do Wersalu 1866–1871*, Zabrze 2017.

3 STANY ZJEDNOCZONE W XIX WIEKU

Stany Zjednoczone po zwycięstwie w wojnie o niepodległość były zmuszone ponownie walczyć z Brytyjczykami w latach 1812–1814. Następnie rozwijały się w imponującym tempie. W ciągu zaledwie kilkudziesięciu lat zajęły obszar od wybrzeży Oceanu Atlantyckiego do Oceanu Spokojnego. Jaki przebieg miała tak szybka ekspansja terytorialna? Jakie konflikty dzieliły społeczeństwo amerykańskie?

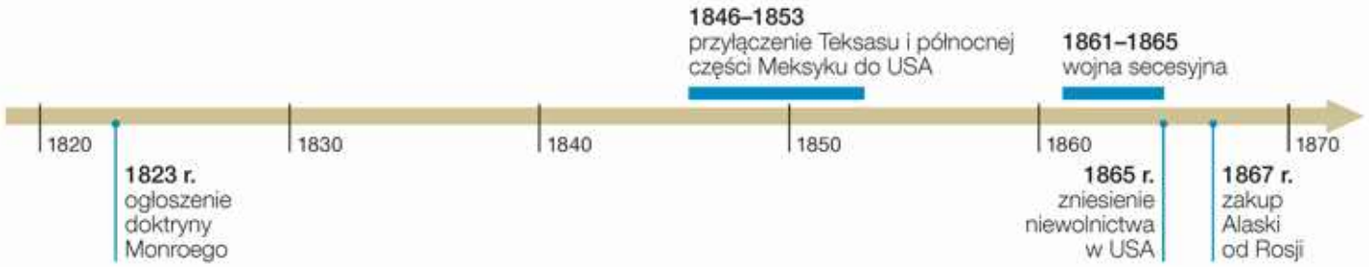

BUDOWA PAŃSTWA I SPOŁECZEŃSTWA USA

W XIX w. liczba stanów tworzących USA zwiększyła się kilkakrotnie. Początkowo było ich 13, w 1821 r. już 23, a w 1860 r. – 34. Ponieważ Stany Zjednoczone powstały jako państwo federacyjne, każda z tych jednostek administracyjnych korzystała z dużej niezależności. Umacnianiu USA sprzyjał szybki rozwój gospodarczy, który Amerykanie zawdzięczali m.in. sprawnej adaptacji osiągnięć rewolucji przemysłowej (więcej na jej temat na s. 22–29).

Na scenie politycznej ukształtował się **system dwupartyjny**. Rywalizowały ze sobą dwie wielkie partie polityczne – demokratyczna i republikańska. **Demokraci** w tym czasie reprezentowali przede wszystkim interesy bogatych plantatorów z Południa i uważali, że stany powinny być w jak największym stopniu niezależne. **Republikanie**, wywodzący się głównie z przemysłowo-handlowych środowisk Północy, byli zwolennikami silnej władzy centralnej.

Stany Zjednoczone zaczęły też kontrolować sytuację polityczną w obu Amerykach. W 1823 r. prezydent **James Monroe** [czyt.: dżejms monroł] przedstawił w Kongresie tezy, które nazwano od jego nazwiska **doktryną Monroego**. Ta koncepcja opierała się na zasadzie nieingerowania USA w sprawy Europy. W zamian państwa europejskie miały powstrzymać się od interwencji w tej części świata. Polityka **izolacjonizmu** miała na celu wyeliminowanie europejskiej – a szczególnie brytyjskiej – konkurencji w regionie.

Wraz z rozwojem terytorialnym USA szybko wzrastała również liczba mieszkańców, która zwiększyła się z 4 mln w 1790 r. do 31 mln w 1860 r. Wzrost demograficzny był spowodowany przede wszystkim masową imigracją z Europy. Uciekających przed nędzą i głodem (więcej o głodzie w Irlandii w Warto wiedzieć na s. 36), a często także nietolerancją religijną, przyciągała do Ameryki możliwość osiedlenia się na rozległych obszarach na zachodzie kraju. Imigranci z Europy reprezentowali różne narodowości, religie, obyczaje i poglądy polityczne. Dominowali jednak przedstawiciele wyznań protestanckich. Przybysze bardzo szybko integrowali się, tworząc nowe, wielokulturowe społeczeństwo amerykańskie. Charakteryzowała je duża otwartość, a szczególnie ceniono w nim pracowitość oraz przedsiębiorczość.

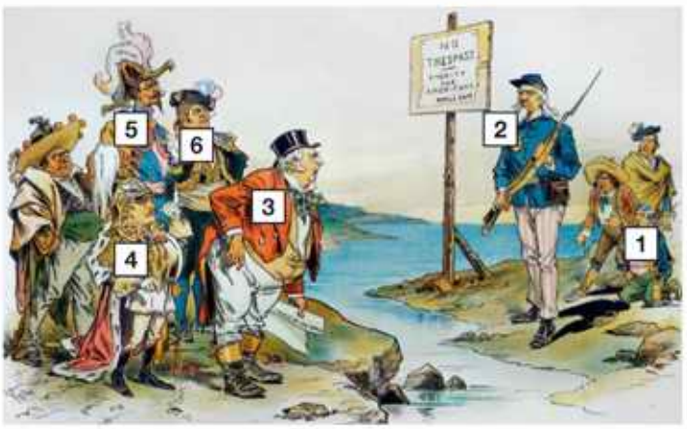

Doktryna Monroego została przedstawiona na karykaturze. Meksykanie i mieszkańcy Ameryki Południowej [1] są bronieni przez Wuja Sama [2], postać symbolizującą USA, przed chcącymi przywrócić porządki kolonialne Anglikami [3], Niemcami [4], Francuzami [5] i Hiszpanami [6].

• *karykatura, USA, ok. 1860 r.*

Rozwój amerykańskiego osadnictwa, które przesuwało się na zachód, spowodował konflikty z tamtejszą ludnością. Plemiona indiańskie nie były w stanie przeciwstawić się ekspansji białego człowieka. Rdzenni mieszkańcy nie posiadali pełnych praw obywatelskich, byli w bezwzględny sposób wypierani ze swoich ziem i często eksterminowani, a pozostali umieszczani w rezerwatach. Szerzyły się wśród nich choroby zakaźne i alkoholizm.

Rozwój terytorialny USA w XIX w.

Data	Zmiany terytorialne	Sposób
1803	przyłączenie Luizjany	zakupiona od Francji
1819	przyłączenie Florydy	zakupiona od Hiszpanii
1846	ustalenie granicy z Kanadą	wytyczenie granicy według 49 równoleżnika
pierwsza połowa XIX w.	rozszerzanie terytorium na zachód i północ	osadnictwo kosztem rdzennych mieszkańców
1846	włączenie Teksasu	likwidacja niezależnego od 1836 r. Teksasu
1848	włączenie północnego Meksyku i Kalifornii	wojna z Meksykiem w latach 1846–1848
1853	przyłączenie terytorium w rejonie górnej Rio Grande	zakupione od Meksyku
1867	przyłączenie Alaski	zakupiona od Rosji
1959	przyłączenie Hawajów	anektowane w 1898 r.

CIEKAWOSTKA

Gwiaździsty sztandar

Flaga Stanów Zjednoczonych jest nie tylko jedną z najbardziej rozpoznawalnych flag na świecie, ale także najczęściej ulegającą zmianom. Od 1777 r., gdy przyjęto jej kształt, była zmieniana aż 26 razy. Wynikało to z rosnącej liczby stanów wchodzących w skład federacji, a wraz z nią liczby gwiazd umieszczonych na fladze. Początkowo było ich 13, a obecnie jest 50.

Podczas toczonej w latach 1812–1814 wojny brytyjsko-amerykańskiej powstała pieśń *Gwiaździsty sztandar* (*The Star-Spangled Banner*), która stała się amerykańskim hymnem państwowym w 1831 r.

Amerykańska patriotka z flagą USA i w sukni w barwach narodowych.
- *rysunek, USA, ok. 1840 r.*

ROZWÓJ TERYTORIALNY STANÓW ZJEDNOCZONYCH

LEGENDA

- Stany Zjednoczone na początku XIX w.
- tereny zakupione od Francji w 1803 r. (Luizjana)
- obszary uzyskane od Wielkiej Brytanii w latach 1818–1848
- obszary uzyskane od Hiszpanii w 1819 r.
- tereny uzyskane od Meksyku w latach 1845–1853
- Alaska zakupiona od Rosji w 1867 r.
- rezerwaty Indian w 1900 r.
- granice Stanów Zjednoczonych pod koniec XIX w.

Bitwy stoczone przez wojska Stanów Zjednoczonych:
- z Brytyjczykami
- z Meksykanami
- z Indianami

① – Connecticut
② – Dystrykt Kolumbii
③ – Maryland
④ – New Hampshire
⑤ – Rhode Island
⑥ – Vermont

? 1. Wskaż tereny, o które toczył się spór między USA i Meksykiem.
2. Wymień kraje europejskie, które przekazały lub utraciły swoje posiadłości na rzecz USA.

NAPŁYW LUDNOŚCI DO USA

Przez cały wiek XIX Stany Zjednoczone były głównym miejscem emigracji dla mieszkańców Europy. Do osiedlenia się w Ameryce skłaniały ich nędza, bezrobocie, brak ziemi pod uprawę, a czasem także prześladowania polityczne, narodowościowe i religijne. Nowa ojczyzna przyciągała rozległymi terenami osadniczymi, licznymi swobodami oraz szansą awansu społecznego.

Port w Nowym Jorku był głównym oknem na świat USA od strony wschodniej. Podobne znaczenie na zachodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych miał port w San Francisco.

Napływ imigrantów z Europy w drugiej połowie XIX w.

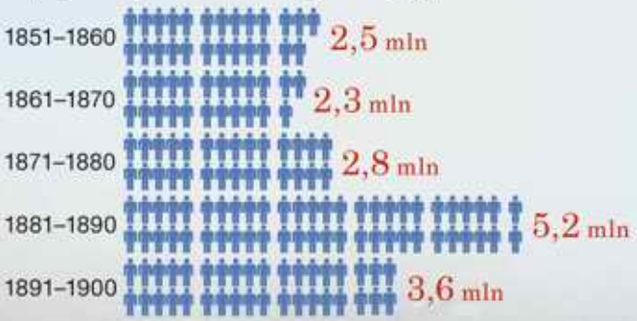

Ellis Island [czyt.: elys ajlend] to wyspa w Zatoce Nowojorskiej, na której działało główne biuro imigracyjne w USA. Do tamtejszej przystani zawijały wszystkie statki z emigrantami z Europy, którzy byli tam poddawani kontroli i badaniom, zanim mogli trafić na kontynent amerykański.

Statua Wolności to odsłonięty w 1886 r. ogromny posąg stojący na jednej z wysp przy wejściu do portu w Nowym Jorku. Była ona darem narodu francuskiego dla Amerykanów z okazji 100-lecia ich niepodległości.

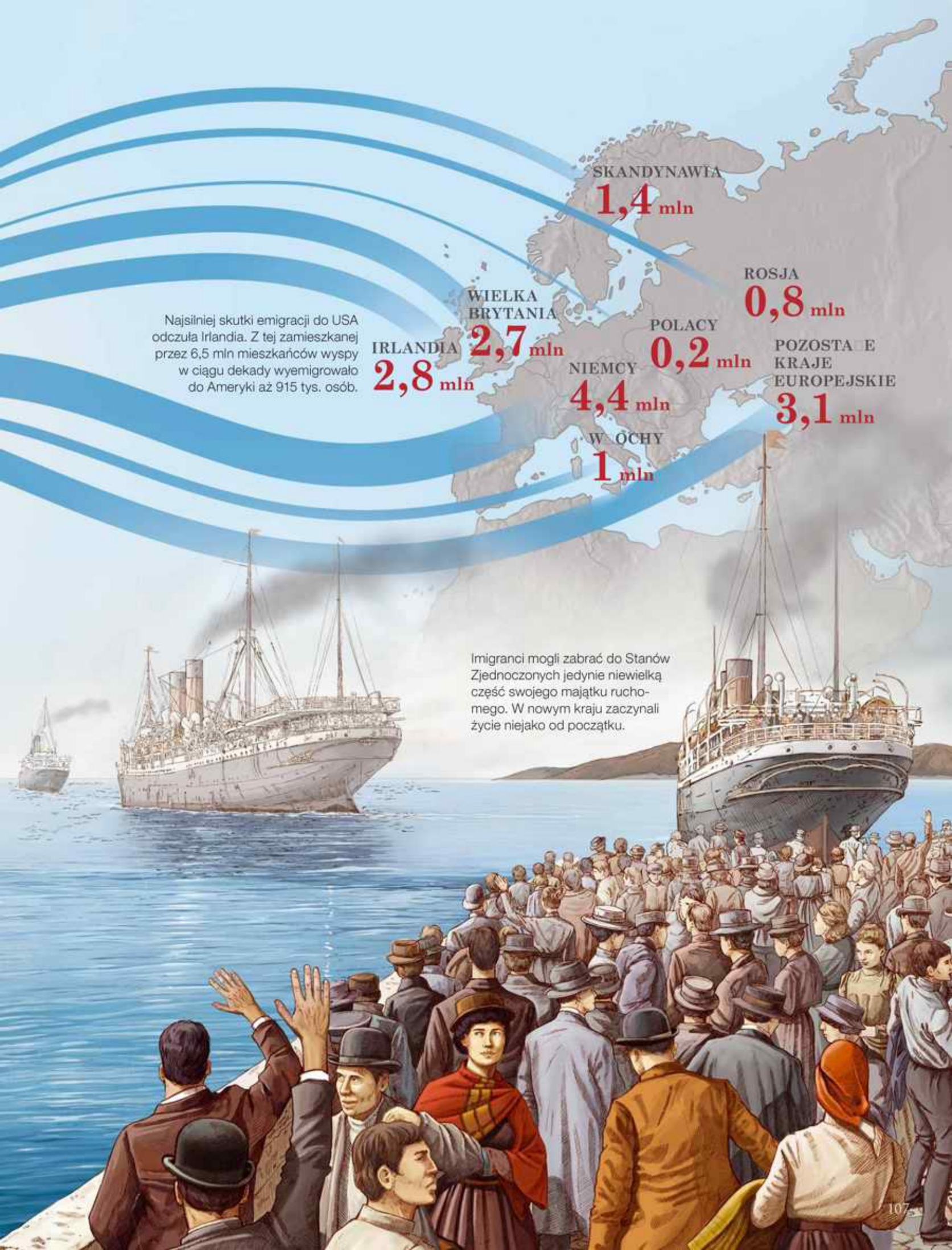

Najsilniej skutki emigracji do USA odczuła Irlandia. Z tej zamieszkanej przez 6,5 mln mieszkańców wyspy w ciągu dekady wyemigrowało do Ameryki aż 915 tys. osób.

Imigranci mogli zabrać do Stanów Zjednoczonych jedynie niewielką część swojego majątku ruchomego. W nowym kraju zaczynali życie niejako od początku.

GENEZA WOJNY SECESYJNEJ

Nieustanny rozwój terytorialny Stanów Zjednoczonych i ich federacyjny charakter powodowały, że stany tworzące to państwo były połączone jedynie luźnymi więzami. Pod względem gospodarczym USA dzieliły się na dwie strefy – przemysłową Północ i rolnicze Południe. Stany północne były najgęściej zaludnione i bogate w surowce. Rozwijał się tam przemysł, głównie wydobywczy, włókienniczy i metalurgiczny. Rozrastały się miasta, wydłużały i zagęszczały linie kolejowe. W stanach południowych mniej było miast, dominowało natomiast rolnictwo, nastawione przede wszystkim na produkcję bawełny. Na wielkich plantacjach uprawiano także tytoń, kukurydzę i trzcinę cukrową.

Południowi plantatorzy cechowali się większym przywiązaniem do tradycji, hierarchii i mniejszą otwartością na zmiany, a mieszkańcy Północy większą przedsiębiorczością i tolerancją.

Największą różnicę, która dzieliła te dwie społeczności, stanowiła **kwestia niewolnictwa**. Praca pochodzących z Afryki czarnoskórych niewolników była podstawą funkcjonowania plantacji na południu kraju. W 1808 r. zakazano co prawda przywożenia ich do USA, jednak samo niewolnictwo zostało utrzymane. Ze względu na brak kompromisu ta sprawa została pozostawiona do decyzji władzom stanowym. Stany północne zniosły niewolnictwo, lecz stany południowe przy nim pozostały. Coraz więcej zwolenników miał ruch zwalczający niewolnictwo – **abolicjonizm**. Niewolnictwo stało się przyczyną silnych antagonizmów między Północą a Południem, które nieuchronnie prowadziły do konfliktu politycznego. Dominujący na Południu demokraci uznawali je za konstytucyjne prawo, którego nikomu nie wolno podważać, republikanie zaś uważali, że jest nieludzkie i hamuje rozwój kraju.

WOJNA SECESYJNA

Konflikt między Południem a Północą zaognił się, gdy w **1860 r.** na prezydenta Stanów Zjednoczonych wybrano, również głosami demokratów z Północy, republikanina **Abrahama Lincolna** [czyt.: linkolna]. Był on zwolennikiem jedności państwa, silnej pozycji rządu federalnego i zniesienia niewolnictwa, które uważał za niemoralne. Stany południowe nie uznały tego wyboru, gdyż obawiały się, że nowy prezydent będzie dążył do likwidacji niewolnictwa. Postanowiły ogłosić **secesję**, czyli odłączenie, od Unii. W grudniu 1860 r. decyzję tę obwieściła jako pierwsza Karolina Południowa i uzyskała poparcie 10 stanów, które wraz z nią utworzyły w **1861 r. Skonfederowane Stany Ameryki** z własną konstytucją i prezydentem, **Jeffersonem Davisem** [czyt.: dżefersonem dejwisem].

Odtąd polityczna walka o kształt państwa zaczęła nieuchronnie zmierzać ku konfliktowi zbrojnemu. Południe chciało zachować niewolnictwo, a przy tym bronić swojej niezależności, Północ natomiast przedstawiała wystąpienie Konfederacji jako bunt przeciwko legalnej władzy centralnej.

WARTO WIEDZIEĆ

Abolicjonizm

W środowisku jednego z odłamów protestantyzmu, kwakrów, w XVIII w. narodził się ruch na rzecz zniesienia niewolnictwa, zwany **abolicjonizmem** (*abolitio* – łac. 'zniesienie prawa'). Jego zwolennicy wskazywali, że niewolnictwo jest sprzeczne z chrześcijaństwem i niegodne człowieka. Abolicjoniści domagali się zniesienia niewolnictwa we wszystkich stanach i organizowali pomoc dla niewolników, którzy zbiegli z niewoli. Bohaterem, a zarazem męczennikiem ruchu abolicjonistycznego stał się John Brown [czyt.: dżon braln], który za próbę wzniecenia powstania niewolników na Południu został skazany na śmierć.

John Brown prowadzony na egzekucję
w Charleston [czyt.: czarlston] (zachodnia Wirginia) miał przed śmiercią pożegnać się z czarnoskórym dzieckiem.
▪ *ilustracja, USA, ok. 1860 r.*

? Jakie były argumenty przeciwników niewolnictwa?

KONFLIKT MIĘDZY PÓŁNOCĄ I POŁUDNIEM

LEGENDA

- Ohio – stany Unii (północne)
- Teksas – stany Konfederacji (południowe)
- pozostałe terytoria Stanów Zjednoczonych
- obszary stanów Konfederacji zajętych przez wojska Unii do 1865 r.
- wybrzeże blokowane przez flotę Unii
- kierunki działań wojsk Konfederacji
- kierunki działań wojsk Unii
- miejsce wybuchu wojny secesyjnej
- ważniejsze bitwy wygrane przez wojska Konfederacji
- ważniejsze bitwy wygrane przez wojska Unii
- kapitulacja głównych sił Konfederacji

① Dystrykt Kolumbii
② Delaware
③ Wirginia
④ Rhode Island
⑤ Massachussets

?

1. Wyjaśnij, które tereny na południu siły Unii opanowały w pierwszej kolejności.
2. Oceń, która ze stron konfliktu mogła łatwiej korzystać z pomocy z zewnątrz.

Strony konfliktu

	Północ	Południe
liczba stanów	23	11
liczba ludności	22 mln	9 mln
różnice społeczno-ekonomiczne	• szybko rozwijający się przemysł, • robotnicy o wolnym statusie, • urbanizacja, • dążenie do zniesienia niewolnictwa – abolicjonizm, • wybór na prezydenta Lincolna	• rolnictwo jako podstawa gospodarki – wielkie plantacje, • niewolna siła pracownicza, • mało ośrodków miejskich, • utrzymanie niewolnictwa, • sprzeciw wobec republikańskiego prezydenta
organizacja polityczna	Stany Zjednoczone Ameryki – Unia, unioniści, federaliści, jankesi	Skonfederowane Stany Ameryki – Konfederacja, konfederaci, secesjoniści
stolica	Waszyngton	Richmond
prezydent	Abraham Lincoln	Jefferson Davis
dowódca armii	Ulysses Grant	Robert Lee

POSTAĆ HISTORYCZNA

ABRAHAM LINCOLN

1809–1865

Był prezydentem USA. Pochodził z farmerskiej rodziny ze stanu Kentucky [czyt.: kentaki]. Dzięki wytrwałej pracy zdobył wykształcenie prawnicze. Wstąpił do Partii Republikańskiej i z jej ramienia został w 1860 r. wybrany prezydentem. Ponieważ wyraźnie opowiadał się za zniesieniem niewolnictwa, jego wybór stał się powodem wybuchu wojny secesyjnej. Secesję stanów południowych potraktował jako bunt przeciwko państwu amerykańskiemu i postanowił go stłumić. W 1863 r. ogłosił zniesienie niewolnictwa, a rok później został ponownie wybrany na najwyższy urząd. Dzięki stanowczości Lincolna przezwyciężono secesję i uratowano jedność państwa. Kilka dni po kapitulacji sił Południa został zastrzelony w waszyngtońskim teatrze przez aktora – fanatycznego zwolennika konfederatów.

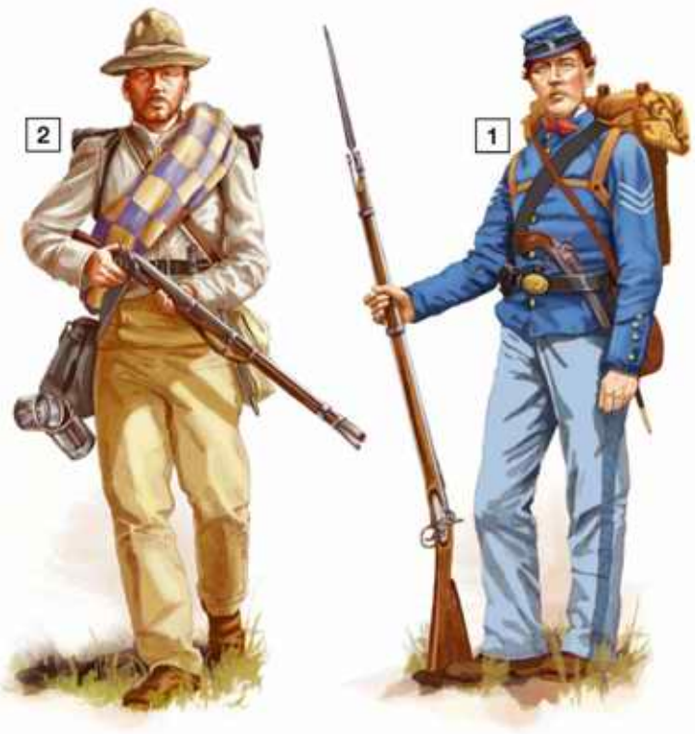

Żołnierze armii Południa [1] **i sił Unii** [2] dysponowali zbliżonym uzbrojeniem. W miarę trwania konfliktu siły uprzemysłowionej Północy zyskiwały przewagę, jeśli chodzi o wyposażenie. Południe, w tym także jego armia, ciężej odczuwało skutki gospodarcze walk.

W **kwietniu 1861 r.** konfederackie wojsko zaatakowało leżący nad Atlantykiem wierny Unii Fort Sumter [czyt.: samter] i w ten sposób rozpoczęła się **wojna secesyjna**. Konfederaci mieli liczniejszą i lepiej wyszkoloną armię, lecz Unia była bogatsza, miała większe zaplecze ludnościowe i dysponowała marynarką wojenną.

Zgodnie z przewidywaniami dowódców Konfederacji jej wojska szybko zdobyły przewagę, a po ich stronie opowiedziała się większość generałów. Jednym z nich był gen. **Robert Lee** [czyt.: li], który w 1862 r. został głównodowodzącym siłami Południa. Wojska Unii cofały się

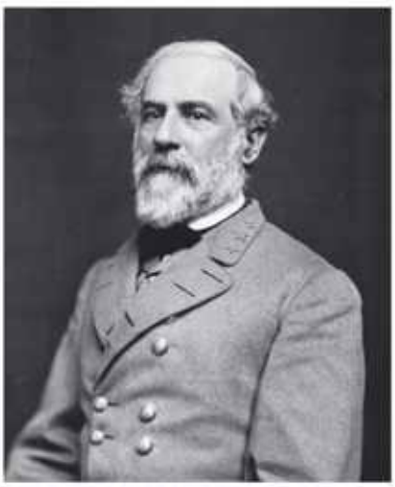

Generał Robert Lee, głównodowodzący wojsk Konfederacji podczas wojny secesyjnej. Zanim jego rodzinny stan, Wirginia, opuścił Unię, Lee był przeciwny secesji, którą uważał za niezgodną z założeniami konstytucji Stanów Zjednoczonych.
• *fotografia, USA, 1863 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONIEC NIEWOLNICTWA

Ogłoszona przez Lincolna 1 stycznia 1863 r. proklamacja całkowicie zmieniła sytuację czarnoskórej ludności w południowych stanach.

Ja, Abraham Lincoln, prezydent Stanów Zjednoczonych, na mocy władzy nadanej mi jako Naczelnemu Wodzowi Armii i Marynarki Wojennej na czas buntu zbrojnego przeciwko władzy i rządowi Stanów Zjednoczonych oraz w charakterze stosownego i niezbędnego środka wojennego służącego stłumieniu wspomnianego buntu, [...] polecam i ogłaszam, że wszystkie osoby trzymane w niewoli w wymienionych stanach i ich częściach będą odtąd wolne, a rząd Stanów Zjednoczonych wraz z władzami Armii i Marynarki Wojennej uznawać i strzec będzie ich wolności.

Niniejszym nakazuję też wyzwolonym w ten sposób, by powstrzymali się od wszelkiej przemocy, z wyjątkiem koniecznej samoobrony, i polecam im, by we wszystkich przypadkach, w których jest to możliwe, pracowali z oddaniem, w zamian za rozsądne wynagrodzenie.

Ogłaszam również, że osoby takie, jeśli spełnią określone warunki, przyjmowane będą w szeregi sił zbrojnych Stanów Zjednoczonych dla obsadzenia fortów, placówek, stacji i innych obiektów wojskowych oraz dla wcielenia do załóg wszelkiego rodzaju okrętów.

W oparciu o ten akt, będący w moim szczerym przekonaniu aktem sprawiedliwości, akt gwarantowany przez Konstytucję na wypadek konieczności wojskowej, odwołuję się do wyrozumiałego osądu ludzkości i miłosiernej łaski Boga Wszechmogącego.

Na dowód czego odciskam pieczęć Stanów Zjednoczonych. Miasto Waszyngton, pierwszy stycznia roku Pańskiego tysiąc osiemset sześćdziesiątego trzeciego, w osiemdziesiątym siódmym roku niepodległości Stanów Zjednoczonych.

Prezydent: Abraham Lincoln

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, M. Sobańska- -Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 259–260.

? 1. Wyjaśnij, co prezydent Lincoln nazywa buntem.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla armii Unii miało zniesienie niewolnictwa.

pod naporem konfederatów. Pierwsze dwa lata wojny nie przyniosły jednak zdecydowanego rozstrzygnięcia.

Przełomowy pod względem militarnym i politycznym okazał się rok **1863**. Prezydent Abraham Lincoln ogłosił wówczas **dekret o zniesieniu niewolnictwa** w stanach południowych, którego władze Konfederacji nie uznały. Wojna miała rozstrzygnąć już nie tylko o jedności państwa, lecz także o podstawowych kwestiach społecznych i gospodarczych. Dzięki zniesieniu niewolnictwa wzmocniła się również armia Północy, do której masowo wstępowali wyzwoleni niewolnicy. Obie strony zdecydowały się na powszechny pobór do wojska. Bardziej zaludniona Północ mogła wystawić w czasie wojny ok. 2 mln żołnierzy, Południe – o milion mniej. Poza tym Północ dysponowała flotą, która zablokowała porty atlantyckie, uniemożliwiając dostarczanie pomocy dla konfederatów. Na Północy skupiały się ośrodki przemysłowe, w tym fabryki zbrojeniowe, dzięki czemu unioniści mogli łatwo zwiększać swoją siłę militarną. W 1863 r. zdecydował się również wynik wojny. W toczącej się od 1 do 3 lipca tego roku bitwie pod **Gettysburgiem** armia konfederacka pod dowództwem gen. Lee poniosła klęskę. Było to największe i najkrwawsze starcie tej kampanii wojennej. Zginęło w nim 50 tys. żołnierzy, a 43 tys. zostało rannych.

W bitwie pod Gettysburgiem siły federalne widoczne na ilustracji mimo dużych strat odniosły zwycięstwo nad wojskami Południa. Na polu bitwy zginęło ponad 50 tys. Amerykanów walczących w dwóch wrogich armiach.

• *obraz, USA, XIX w.*

Podczas ostatniego etapu wojny wojska Unii, dowodzone przez generałów **Williama Shermana** [czyt.: łiliama szermana] i **Ulissesa Granta**, przeszły do ofensywy z zastosowaniem taktyki „spalonej ziemi". Pustoszono terytorium przeciwnika w celu pozbawienia go zaopatrzenia. Na Południu zapanował powszechny głód i wycieńczenie. W rezultacie bezpośrednimi ofiarami konfliktu w ogromnym stopniu stawała się również ludność cywilna. Pod koniec wojna miała więc **charakter totalny. 9 kwietnia 1865 r.** w Wirginii główne siły Konfederacji zostały okrążone i zmuszone do kapitulacji. Walki trwały jednak do czerwca tego roku, kiedy to poddały się ostatnie oddziały w Teksasie.

SKUTKI WOJNY SECESYJNEJ

Wojna secesyjna przyniosła Stanom Zjednoczonym trwałe zmiany.

Skutki polityczne:

- zachowanie jedności państwa, konstytucyjny zakaz opuszczania Unii od 1865 r.,
- umocnienie władzy rządu federalnego, osłabienie wpływów plantatorów z Południa,
- nadanie byłym niewolnikom praw politycznych i wolności obywatelskich – XIV poprawka do konstytucji USA z 1868 r.;

Skutki społeczne:

- ogromne straty w ludziach – śmierć w walkach i z chorób ponad 650 tys. osób,
- zniesienie niewolnictwa w 1865 r. na obszarze całego państwa na podstawie XIII poprawki do konstytucji Stanów Zjednoczonych,
- rozwój miast i klasy średniej, motoru napędowego amerykańskiego społeczeństwa;

Skutki gospodarcze:

- zniszczenie miasteczek i wsi we wschodniej i środkowej części kraju,
- do 1877 r. okres tzw. rekonstrukcji lub odbudowy w celu przezwyciężenia negatywnych skutków wojny i zlikwidowania zniszczeń,
- od lat 80. XIX w. intensywny wzrost gospodarczy Stanów Zjednoczonych,
- szybko postępująca industrializacja i rozwój rolnictwa – USA potęgą ekonomiczną.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała polityka izolacjonizmu.
2. Przedstaw sytuację rdzennej ludności Stanów Zjednoczonych w XIX w.
3. Oceń, jakie znaczenie dla Stanów Zjednoczonych miała wojna secesyjna.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Gołębiowski, *Dzieje kultury Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 2004.
M.J. Rozbicki, *Historia Stanów Zjednoczonych do 1861 r.*, Warszawa 1991.

SYMBOLE EPOKI

Chata wuja Toma

Złe uczynki nie przynoszą dobrych owoców.

Harriet Beecher-Stowe

PLANTATORZY I ABOLICJONIŚCI

W połowie XIX w. problem niewolnictwa w USA pozostawał nierozwiązany. Chociaż na początku tego stulecia zakazano przywozu niewolników do Stanów Zjednoczonych, to ich liczba wzrosła do ok. 4 mln w 1860 r. Sprzedawano ich na targach, kierując się wyłącznie interesem ekonomicznym, co często prowadziło do rozdzielania rodzin. Blisko 90% pozbawionych wolności czarnoskórych mieszkało na Południu, gdzie pracowali głównie w rolnictwie, na plantacjach bawełny, tytoniu czy trzciny cukrowej.

Południowcy uważali, że niewolnictwo, znane już w starożytności, jest zgodne z naturalnym porządkiem świata. Argumenty takie wzmacniano pseudonaukową teorią rasową, a także próbowano znaleźć uzasadnienie religijne dla tego zjawiska, przedstawiając je jako rezultat woli boskiej. Zwolennicy niewolnictwa uznawali je za element stylu życia, tradycji i obyczajowości Południa. Szacuje się, że w tym czasie ok. 400 tys. rodzin południowców miało swoich niewolników, którzy pracowali na ich plantacjach i jako służba w domach. Najważniejszy był jednak argument gospodarczy. Bez taniej siły roboczej nie wyobrażano sobie uprawy ziemi w Alabamie, Teksasie czy Luizjanie.

Z kolei na Północy, potrzebującej robotników w szybko rozwijającym się przemyśle, szukano kontrargumentów, aby doprowadzić do ostatecznego zniesienia systemu niewolnictwa. Symbolem takiej walki stał się tygodnik „The Liberator" z Bostonu, na którego łamach William Lloyd [czyt.: łiliam llojd] Garrison w płomiennych słowach przekonywał do idei abolicji. Używał przede wszystkim argumentów religijnych i moralnych: tłumaczył, że Bóg stworzył ludzi równymi sobie, a zabijanie i torturowanie jest grzechem. Ponadto wysuwano także argumenty ekonomiczne przemawiające za likwidacją niewolnictwa.

Ruch abolicjonistyczny napotykał jednak poważne ograniczenia, a próby pomocy czarnoskórym uciekającym na Północ kończyły się niepowodzeniem, ponieważ nadal obowiązywało prawo nakazujące zwrot niewolnika właścicielowi. Dopiero ucieczka do Kanady dawała im nadzieję na wolność.

Harriet Beecher-Stowe – autorka *Chaty wuja Toma*, została niedługo po wydaniu swojego najpopularniejszego dzieła utrwalona na dagerotypie, czyli na najstarszym rodzaju fotografii, w której przypadku podczas robienia zdjęcia otrzymywano tylko jedną odbitkę na miedzianej blasze.

▪ *fotografia, USA, 1852 r.*

KSIĄŻKA DRUGA PO BIBLII

W latach 1851–1852 na łamach waszyngtońskiego tygodnika ukazywała się w odcinkach powieść *Chata wuja Toma*. Przedstawiała ona tragiczne realia życia niewolników w stanach Południa. Autorka Harriet Beecher-Stowe [czyt.: biiczer-stoł] była nauczycielką, żoną pastora, osobą wrażliwą na krzywdę innych. Inspiracją stała się dla niej ustawa, która dawała właścicielom prawo ścigania zbiegłych niewolników, stawiająca ich na równi z zabłąkanym bydłem. Główny bohater powieści, czarnoskóry niewolnik Tom, został ukazany jako prawy człowiek. Sprzedany handlarzowi niewolników, jako chrześcijanin potrafił znosić upokorzenia i na łożu śmierci wybaczyć swoim zabójcom. Przez całe życie mimo przeciwności losu nie porzucił wiary, że tylko ten jest naprawdę wolny, kto potrafi odróżnić dobro od zła i wybrać pomiędzy nimi.

Książka odniosła wielki sukces komercyjny – w ciągu roku sprzedało się ok. 300 tys. egzemplarzy. W XIX w. ta powieść była drugą najlepiej sprzedającą się książką, zaraz po Biblii. Autorka zyskała ogromną sławę, zaś abolicjoniści wykorzystali rozgłos wywołany przez to dzieło do otwartego i zdecydowanego działania przeciwko niewolnictwu.

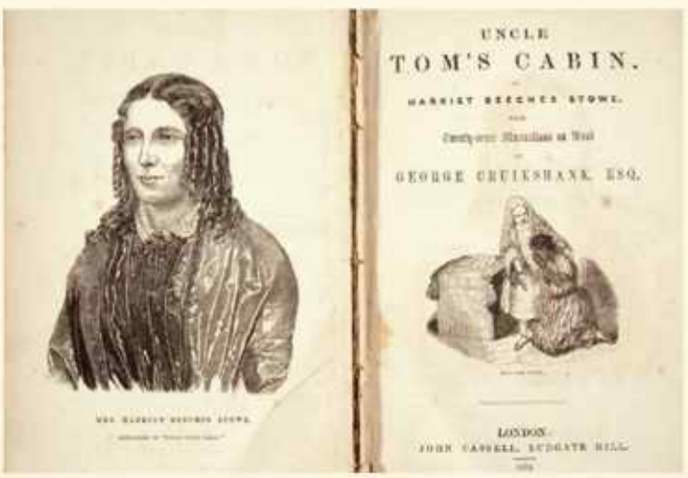

Pierwsze wydanie *Chaty wuja Toma* ukazało się w 1852 r.

▪ *książka, USA, 1852 r.*

WOJNA PRZECIW NIEWOLNICTWU

Stosunek do niewolnictwa był jednym z głównych (choć nie jedynym) powodem wojny między Północą i Południem. Sytuacja zaogniła się, kiedy w 1860 r. prezydentem został republikanin Abraham Lincoln, zwolennik abolicjonizmu.

Zanim rozpoczęła się wojna secesyjna, wzmożeniu uległa rywalizacja propagandowa. Zwolennicy utrzymania niewolnictwa z Południa próbowali przeprowadzić działania mające podważyć sukces *Chaty wuja Toma*. Z tego powodu ukazały się liczne powieści autorów z Południa, w których właściciele otaczają troską niewolników, a ci z zadowoleniem przyjmują swój los. Mimo to żadnej z tych książek nie udało się dorównać popularnością powieści Beecher-Stowe.

Po wybuchu wojny secesyjnej pojawiały się próby zniesienia niewolnictwa i nadania czarnoskórym mieszkańcom praw obywatelskich, zwłaszcza że poparli oni zdecydowanie Północ, wstępując do armii lądowej i marynarki wojennej. Sama Harriet Beecher-Stowe została nawet zaproszona do Białego Domu, gdzie prezydent Lincoln przywitał ją słowami: *A więc to pani jest tą małą kobietą, która wywołała wielką wojnę?*

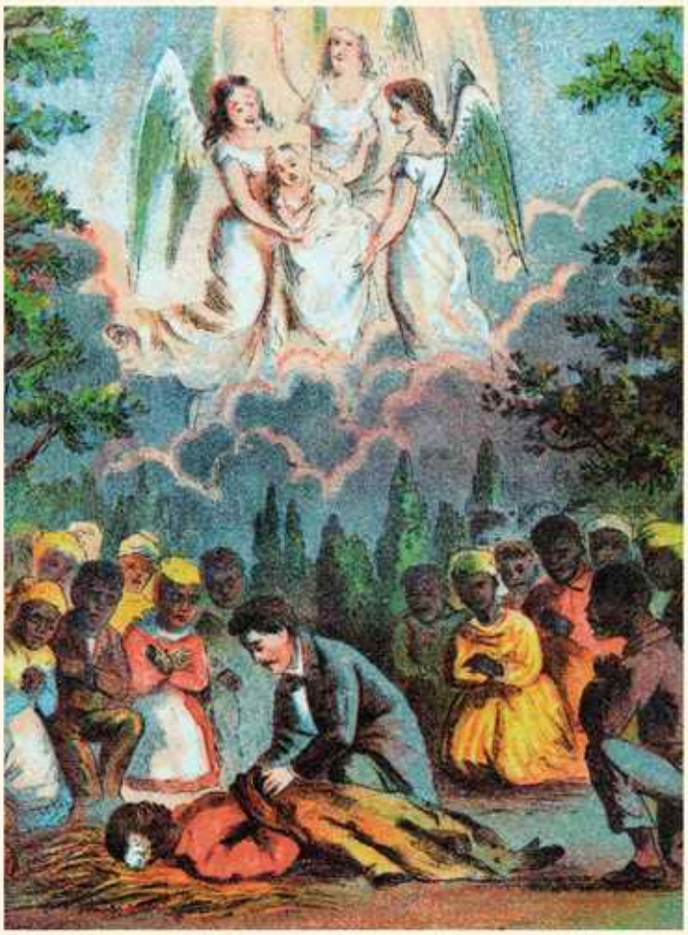

Scena śmierci wuja Toma była przedstawiana na wielu ilustracjach, które zdobiły liczne wydania powieści Harriet Beecher-Stowe. Na niektórych rycinach w tej dramatycznej scenie znalazły się nawet anioły. Wynikało to z faktu, że autorka była osobą głęboko wierzącą, a jej działalność na rzecz zniesienia niewolnictwa była ściśle związana z zasadami chrześcijaństwa.

• *rycina, USA, XIX w.*

22 września 1862 r. prezydent ogłosił zapowiedź zniesienia niewolnictwa. Proklamacja weszła w życie 1 stycznia następnego roku. Nie oznaczało to jednak pełnej likwidacji niewolnictwa. W styczniu 1865 r. Kongres uchwalił XIII poprawkę do konstytucji:
§1. Nie będzie w Stanach Zjednoczonych lub jakimkolwiek miejscu podległym ich władzy ani niewolnictwa, ani przymusowych robót, chyba że jako kara za przestępstwo, którego sprawca został prawidłowo skazany.
§2. Kongres ma prawo zabezpieczyć wykonanie niniejszego artykułu przez odpowiednie ustawodawstwo.

Trzy lata później w XIV poprawce do konstytucji przyznano Afroamerykanom wolności obywatelskie. Mimo że walka o prawa czarnoskórych niewolników zakończyła się sukcesem, Harriet Beecher-Stowe nie zarzuciła swojej działalności społecznej. W kolejnych latach włączyła się w walkę o prawa kobiet. O sytuacji mężatek w USA pisała tak:

Pozycja zamężnej kobiety [...] *jest pod wieloma względami dokładnie podobna do pozycji czarnoskórego niewolnika. Nie może zawrzeć żadnej umowy ani posiadać żadnej własności, a cokolwiek ona dziedziczy lub zarabia, staje się własnością jej męża.* [...] *on jest jedynym panem tego i* [żona] *nie może wyciągnąć ani grosza.*

Bale na cześć Harriet Beecher-Stowe, które organizowano podczas jej wizyt zagranicznych, przyczyniały się do propagowania idei walki z niewolnictwem, a uzyskane z nich dochody pozwalały wesprzeć ofiary tego procederu.

• *rycina, Wielka Brytania, XIX w.*

? 1. Przedstaw argumenty, których w walce z niewolnictwem używała Harriet Beecher-Stowe.
2. Oceń, jakie znaczenie dla popularyzacji idei zniesienia niewolnictwa miało wydanie *Chaty wuja Toma*.

4 EKSPANSJA KOLONIALNA

Kolonializm został zapoczątkowany na przełomie XV i XVI w. przez Hiszpanię i Portugalię, które zdobyły w tym czasie pierwsze zamorskie posiadłości. W późniejszych stuleciach następne mocarstwa europejskie podporządkowały sobie terytoria na innych kontynentach. Jaką politykę Europejczycy prowadzili w koloniach w XIX w.? Jakie były tego skutki?

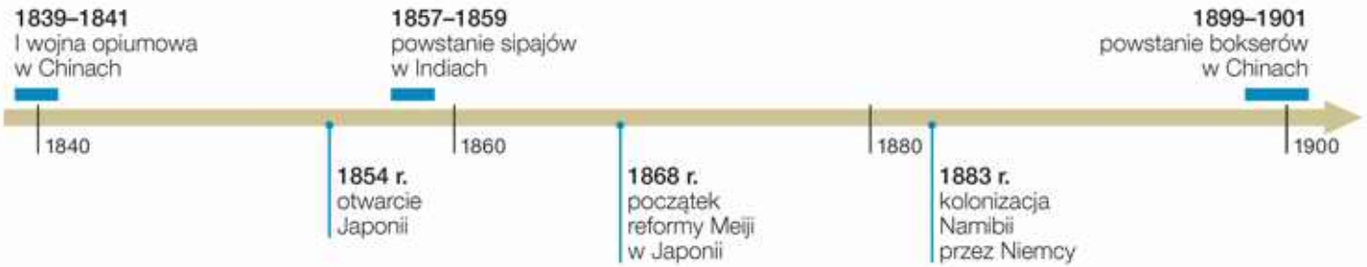

NOWY PODZIAŁ KONTYNENTÓW

W drugiej połowie XIX w. na świecie upowszechnił się **kolonializm**, czyli system podporządkowania krajów o niższym poziomie rozwoju przez potężne państwa. Mocarstwa europejskie podzieliły wówczas między siebie niemal całą Afrykę, a także Australię i Oceanię oraz zapanowały nad niezależnymi dotąd obszarami w Azji. Do rywalizacji o zamorskie posiadłości włączyły się również potęgi pozaeuropejskie: **Stany Zjednoczone** i **Japonia**.

Poziom uzależnienia posiadłości kolonialnych od **metropolii**, czyli kraju macierzystego, bywał różny (przyjrzyj się mapie na s. 115). Kolonie najczęściej były całkowicie podporządkowane państwom europejskim (jak większość Afryki). Czasem jednak tworzono **protektoraty** (np. Egipt), pozostawiając lokalne władze pod ścisłą kontrolą metropolii. Gospodarczo uzależnione, ale formalnie niepodległe państwa nazywano **półkoloniami** (Chiny, Persja). Z kolei kolonie, które uzyskiwały autonomię i częściowo uniezależniały się od metropolii, przekształcały się w **dominia** (Kanada).

WARTO WIEDZIEĆ

Brytyjskie imperium kolonialne

Na początku XX w. imperium brytyjskie zajmowało ¼ powierzchni ziemi i zamieszkiwała je ¼ ludności świata. Najcenniejszą kolonią były Indie, nazywane „perłą w koronie brytyjskiej". W Afryce do najważniejszych nabytków należał Egipt, który formalnie pozostawał pod brytyjskim protektoratem, oraz południe kontynentu, gdzie odkryto złoża złota i diamentów. Najstarsze brytyjskie kolonie uzyskiwały w XIX w. autonomię, stając się dominiami. Jako pierwsza zdobyła ją w 1867 r. Kanada, później sięgnęły po nią Australia, Nowa Zelandia i Unia Południowej Afryki. Wykształciły się z nich samodzielne państwa, które jednak pozostają do dziś w Brytyjskiej Wspólnocie Narodów.

Kamienny lew [1], symbolizujący panowanie brytyjskie w Indiach, przy Pomniku Wiktorii [2] – gmachu-pomniku wzniesionym w Kalkucie ku czci tej królowej. To za jej panowania Wielka Brytania znalazła się u szczytu potęgi.

• *fotografia współczesna, Indie*

PRZYCZYNY EKSPANSJI KOLONIALNEJ

Rewolucja przemysłowa oraz przemiany społeczne i ustrojowe, które zachodziły w XIX-wiecznej Europie, przyczyniały się do zmiany podejścia do kwestii zamorskich posiadłości. Ówczesna ekspansja kolonialna miała przyczyny: ekonomiczne, polityczne i społeczne. Do **ekonomicznych przyczyn** rozwoju kolonializmu należały:

- potrzeba zdobywania nowych ziem, bogactw naturalnych i rynków zbytu dla towarów,
- dążenie do opanowania szlaków handlowych,
- konieczność pozyskiwania taniej siły roboczej,
- polityka kolonialna kompanii handlowych, plantatorów i przemysłowców,
- konieczność zdobycia dochodów dla metropolii, prowadzących rywalizację w Europie.

Globalny kolonializm miał przyczyny **polityczne** i **militarne**, wśród których wymieniano:

- dążenie do podbudowania pozycji państwa na arenie międzynarodowej,
- wzmacnianie potęgi militarnej państw europejskich, m.in. poprzez organizowanie wojsk kolonialnych rekrutowanych spośród ludności tubylczej,
- dążenie do kontrolowania strategicznych obszarów świata i szlaków komunikacyjnych,
- wzmacnianie prestiżu władzy w oczach własnego społeczeństwa.

Kolonializm miał również przyczyny **kulturowe** i **społeczne**, do których należy zaliczyć:

- ideę misji cywilizacyjnej białego człowieka, która za cel stawiała podbój nowych ziem w Afryce i Azji oraz zaprowadzenie tam europejskich norm społecznych,
- przeświadczenie o wyższości cywilizacyjnej mieszkańców Europy nad ludnością pozostałych kontynentów, umacniane przez teorie rasistowskie,
- dążenie do zorganizowania krajów kolonialnych na wzór Europy bez uwzględniania przy wyznaczaniu granic tradycyjnych podziałów i struktury społecznej.

KOLONIZACJA AFRYKI

Do XIX w. Afryka nie wzbudzała większego zainteresowania Europejczyków ze względu na trudny klimat i groźne choroby zakaźne (malaria). Przez trzy stulecia posiadłości europejskie obejmowały jedynie skrawki wybrzeży. Zakładano tam porty i faktorie handlowe, z których wywożono różne towary, a przede wszystkim czarnoskórych niewolników.

Pierwszą większą kolonią europejską w Afryce była portugalska Angola, utworzona w XVI w. Dopiero w 1808 r. powstała tu pierwsza brytyjska kolonia, Sierra Leone, zakupiona od lokalnych władz. Od tego czasu sukcesywnie kolonizowano zachodnie wybrzeże. W 1840 r. Francuzi założyli kolonię w Czarnej Afryce – Senegal.

Jeszcze w połowie XIX w. tylko kilka procent powierzchni kontynentu afrykańskiego znajdowało się w rękach państw kolonialnych. Dążenie do zdobycia posiadłości w Afryce znacząco się nasiliło po wynalezieniu i upowszechnieniu leku na malarię – chininy. W ostatnim trzydziestoleciu XIX w. rozpoczął się okres, w którym państwa europejskie podjęły politykę

PODZIAŁ KOLONIALNY ŚWIATA

LEGENDA

- granice państw ok. 1900 r.
- główne szlaki morskie przed oddaniem do użytku kanałów
- nowe szlaki morskie po oddaniu do użytku kanałów

1 – Belgia
2 – Holandia
3 – Portugalia

Państwa i ich posiadłości:

- Belgia
- Dania
- Francja
- Hiszpania
- Holandia
- Japonia
- Niemcy
- Portugalia
- Rosja
- Stany Zjednoczone
- Wielka Brytania
- Włochy

? 1. Podaj, który kontynent w XIX w. uwolnił się od kolonializmu.
2. Wymień kontynenty, na których swoje posiadłości mieli Brytyjczycy.

imperializmu, czyli prowadziły wyścig kolonialny, aby zająć tam jak największe obszary. Europejczycy wykorzystywali przy tym ogromną przewagę militarną i technologiczną nad afrykańskimi społecznościami. W zdobywaniu rozległych posiadłości brytyjskich w Afryce Wschodniej ważną rolę odegrał **Cecil John Rhodes** [czyt.: sesil dżon rołds] (jego biogram poniżej).

W 1883 r. powstała pierwsza kolonia Niemiec – Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia, czyli Namibia. Nie zaspokajało to jednak ambicji niedawno zjednoczonego i rosnącego w potęgę państwa niemieckiego. Dokonano zatem podziału Afryki na podstawie europejskiego systemu równowagi na specjalnie zorganizowanej w tym celu **konferencji berlińskiej**, która odbyła się w latach 1884–1885. Granice między imperiami kolonialnymi wytyczono za pomocą linii prostych, które zazwyczaj nie pokrywały się ani z granicami naturalnymi, ani etnicznymi, ale mimo to okazały się trwałe. Potęgami kolonialnymi w Afryce były **Francja** i **Wielka Brytania**, a w mniejszym stopniu: **Belgia**, **Portugalia**, **Hiszpania**, **Włochy** i **Niemcy**.

Włosi od początku lat 80. XIX w. starali się zdobywać posiadłości we wschodniej Afryce, nad Morzem Czerwonym. Ich postępy powstrzymała jednak armia władcy Etiopii, która w 1896 r. w bitwie pod Aduą niespodziewanie pokonała znacznie lepiej uzbrojone siły włoskie.

WARTO WIEDZIEĆ

Zbrodnie kolonizatorów w Afryce

Na konferencji berlińskiej ustanowiono w Afryce Środkowej Wolne Państwo Konga. Formalnie niezależne, stało się ono posiadłością króla Belgii Leopolda II, który oddał je w zarządzanie spółkom handlowym. Mimo oficjalnego zakazu niewolnictwa Belgowie wprowadzili w Kongu bezwzględny system eksploatacji ludności. Stosowali okrutne kary wobec zmuszanych do niewolniczej pracy przy zbiorze kauczuku mężczyzn i ich rodzin, które więziono jako zakładników. Szacuje się, że spowodowało to śmierć kilku milionów Kongijczyków. W 1908 r., po ujawnieniu zbrodni dokonanych przez belgijskich kolonizatorów, Kongo na ponad pół wieku przeszło pod kontrolę państwa belgijskiego.

Niemieccy zdobywcy nie mniej okrutnie obeszli się z rdzennymi mieszkańcami Namibii – plemionami Herero i Namaqua [czyt.: namakła]. W latach 1904–1907 Niemcy w ramach zemsty za próbę oporu przeciwko ich ekspansji wymordowali ok. 100 tys. przedstawicieli tamtejszych ludów, co stanowiło 90% liczebności tych plemion. Zgodnie z rozkazem niemieckiego dowódcy strzelano nawet do kobiet i dzieci. Większość Herero i Namaqua, którym udało się zbiec, zginęła z pragnienia i głodu na pustyni Kalahari.

Misjonarz prezentuje dokonywane przez Belgów okaleczenia mieszkańców Konga, którzy nie wywiązali się z narzuconych prac.
• *fotografia, Kongo, 1908 r.*

? Czy – Twoim zdaniem – zbrodnie na ludach Namibii słusznie nazwano pierwszym ludobójstwem XX w.?

KOLONIALIZM W AZJI

Kolonizacja objęła również Azję, choć – inaczej niż w Afryce – istniały tam państwa, które często stawiały kolonizatorom skuteczny opór. Podziałowi kolonialnemu oparły się Chiny, rządzone w XIX w. przez mandżurską dynastię Qing [czyt.: kin]. Od wieków cesarstwo chińskie prowadziło politykę izolacji, jednak w 1841 r., po przegranej **I wojnie opiumowej** (więcej o niej w Warto wiedzieć na s. 119), zostało zmuszone do otwarcia portów i odstąpienia Brytyjczykom Hongkongu. Prawo korzystania z chińskich portów uzyskały także Francja i Stany Zjednoczone.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CECIL JOHN RHODES

1853–1902

Był brytyjskim przedsiębiorcą i kolonizatorem Afryki. W 1880 r. założył przedsiębiorstwo zajmujące się eksploatacją diamentów na południu Afryki. Dziewięć lat później zorganizował tam Brytyjską Kompanię Południowoafrykańską, która działała jak państwo – miała własną armię, policję i sądy. W 1890 r. został premierem Kolonii Przylądkowej. Prowadził ekspansywną politykę w tym rejonie, która doprowadziła do opanowania rozległego obszaru, nazwanego od jego nazwiska Rodezją. Stał się symbolem brytyjskiej polityki kolonialnej.

Państwem, które nie uległo kolonizacji, choć podobnie jak Chiny zostało zmuszone do otwarcia swoich portów dla floty amerykańskiej i europejskiej, była **Japonia**. Po wyjściu z izolacji Japończycy przeprowadzili w swoim kraju szybką i głęboką modernizację i wkrótce sami podjęli kolonizowanie Azji.

Największą i najludniejszą kolonią Brytyjczyków w Azji były Indie, nazywane „perłą w koronie brytyjskiej". Już w 1765 r. brytyjska Kompania Wschodnioindyjska przejęła kontrolę nad wschodnimi regionami Półwyspu Indyjskiego, a następnie opanowała kolejne tereny aż po Himalaje, Birmę i część dzisiejszego Pakistanu. W połowie XIX w. zarządzanie nad całymi Indiami przejęły władze w Londynie. Francuzi z kolei zajęli **Indochiny**. Początkowo wysłali tam wojsko, które oficjalnie miało chronić miejscowych katolików. Ostatecznie opanowało Wietnam, Laos i Kambodżę, z których utworzono w 1887 r. podległy Francji **Związek Indochiński**. Swoje najważniejsze posiadłości kolonialne w Azji miała też Holandia. Pod jej kontrolą pozostawała dzisiejsza **Indonezja**. Najrozleglejsze tereny w Azji podbiła jednak **Rosja**, która skolonizowała prawie wszystkie sąsiadujące z nią obszary: Azję Centralną, Kaukaz i Syberię. Podbite syberyjskie pustkowia stały się największą kolonią karną na świecie.

WARTO WIEDZIEĆ

Wojny opiumowe

Narkotyk – opium – stał się ważnym towarem przywożonym do Chin przez brytyjskich kupców, zastępującym w rozliczeniach srebro. W nałogu palenia tego narkotyku pogrążały się tysiące Chińczyków. Gdy w 1839 r. władze chińskie nakazały zniszczenie ładunku opium w porcie w Kantonie, wybuchła wojna. Zakończyła się ona w 1841 r. zwycięstwem Brytyjczyków. Chinom udało się zachować jedność państwa, ale musiały otworzyć się na europejski handel, wpływy polityczne i chrystianizację.

Bitwa o port na wyspie Amoy [czyt.: amoj] zakończyła się zwycięstwem Brytyjczyków, którzy dysponowali lepszym uzbrojeniem niż żołnierze cesarza Chin.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

OTWARCIE JAPONII

W pierwszej połowie XIX w. Japonia pozostawała cesarstwem, ale władza cesarza była niewielka. Faktycznie rządził najwyższy urzędnik – szogun. Od XVII w. Cesarstwo Japonii znajdowało się w całkowitej izolacji od świata. Japończycy nie odwiedzali obcych krajów i nie wpuszczali na swój teren żadnych obcokrajowców, nawet rozbitków z zatopionych statków.

Od początku XIX w. do Japonii coraz częściej docierali Europejczycy, a następnie również Amerykanie, którzy byli zainteresowani otwarciem jej granic. W 1853 r. do portu Uraga przybyła amerykańska eskadra okrętów i w imieniu prezydenta USA zażądała otwarcia japońskich portów. Japończycy, zdając sobie sprawę ze swojej słabości, w 1854 r. zawarli z Amerykanami układ, na mocy którego udostępnili dwa porty. Otwarcie Japonii przyniosło reformy wewnętrzne w tym kraju. W 1868 r. pozbawiono władzy szoguna, a rządy osobiście zaczął sprawować młody cesarz Mutsuhito. Podjął on szereg ważnych decyzji prowadzących do modernizacji państwa na wzór europejski, nazwanych reformami Meiji [czyt.: meidżi].

? Odszukaj informację, który z krajów europejskich utrzymywał kontakty z Japonią w okresie jej izolacji.

Delegacja amerykańska komandora Perry'ego [1] podczas wizyty w japońskim porcie Uraga była witana – choć niechętnie – przez delegację japońską [2]. Amerykanie zaprezentowali przy tym swoją nowoczesną siłę militarną: oddziały piechoty [3] i flotę uzbrojoną w artylerię [4].

▪ *rycina, USA, XIX w.*

KANAŁ SUESKI

W epoce kolonialnej długość podróży morskiej z Europy do Indii miała szczególne znaczenie. Skrócenie czasu dostawy towarów kolonialnych i transportu ludzi pozwoliłoby zwiększyć częstotliwość transportów i uzyskać ogromne oszczędności. Z tego powodu w drugiej połowie XIX w. przystąpiono do przekopywania w Egipcie od dawna planowanego kanału łączącego Morze Śródziemne z Morzem Czerwonym. Tego ambitnego projektu podjął się w 1854 r. Francuz – Ferdinand de Lesseps. Prace budowlane ruszyły w 1859 r. i trwały przez kolejne 10 lat. Początkowo wykonywali je egipscy robotnicy. W 1864 r. do prac sprowadzono nowoczesne koparki i pracowników z Europy. Kanał uroczyście oddano do użytku 17 listopada 1869 r. Uroczystość otwarcia stała się powodem przybycia do Egiptu najważniejszych władców i polityków.

Ferdinand de Lesseps był francuskim przedsiębiorcą, który prowadził budowę kanałów: Sueskiego i Panamskiego.

Prowizoryczne linie kolejowe pozwalały wywozić wykopany grunt poza brzegi kanału. Sprowadzono lokomotywy, ale używano także wagonów ciągniętych przez zwierzęta pociągowe.

Pracownicy z Europy byli wyposażeni w nowoczesne jak na tamte czasy urządzenia budowlane, dzięki czemu przyspieszono prace i zmniejszono liczbę wypadków.

Egipscy robotnicy przymusowi, a nawet **niewolnicy** wykorzystywani przy przekopie kanału całość prac wykonywali ręcznie.

1859

1864

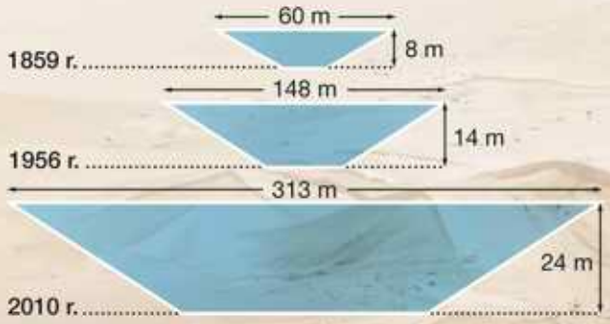

W kolejnych dziesięcioleciach Kanał Sueski wielokrotnie poszerzono i pogłębiono. Następnie na znacznym odcinku przekopano równolegle drugi kanał, dzięki.czemu ruch statków może jednocześnie odbywać się w obu kierunkach.

Ruch statków w Kanale Sueskim odbywał się na przemian – jednokierunkowo. Początkowo statki na pokonanie tego szlaku wodnego potrzebowały ok. jednego dnia.

Pogłębiarki wydobywające piasek z dna były używane zarówno podczas przekopywania kanału, jak i w czasie jego eksploatacji, aby pogłębić zamulający się przekop.

1869

1867

Budowa liczącego zaledwie **163 km** długości Kanału Sueskiego skróciła drogę z Europy do Indii o prawie **7500 km**.

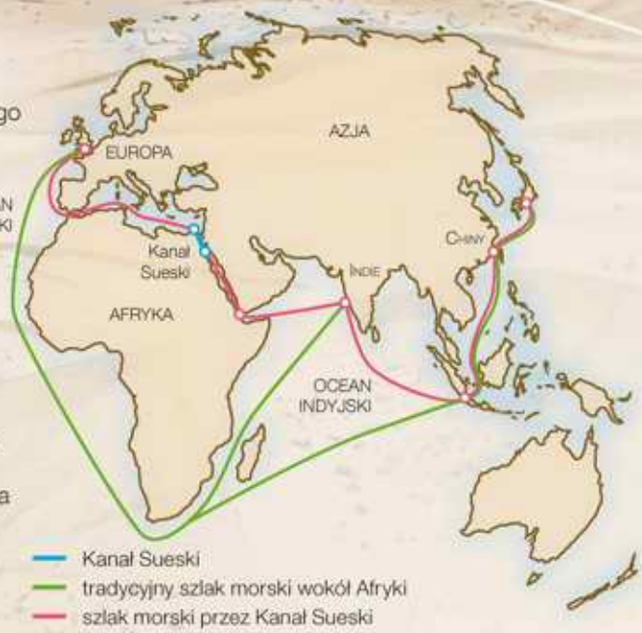

Po oddaniu do użytku Kanał Sueski stał się jednym z najważniejszych strategicznie punktów na świecie. Wkrótce kontrolę nad nim przejęli Anglicy, dla których szybka komunikacja z Indiami była niezwykle ważna.

? 1. Wyjaśnij, z jakich powodów budowa Kanału Sueskiego miała szczególne znaczenie dla państw europejskich.

2. Oceń, dlaczego Kanał Sueski jest do dziś uznawany za jeden z najważniejszych strategicznie obiektów na świecie.

POLITYKA KOLONIALNA

Dziewiętnastowieczny kolonializm przyniósł globalne zmiany – doprowadził do rozprzestrzenienia się cywilizacji europejskiej na wszystkie kontynenty. Początkowo podbite ziemie służyły Europejczykom głównie jako kolonie karne i były miejscem zsyłania przestępców. Szybko zaczęto także traktować je jako źródło surowców oraz taniej siły roboczej. Stawały się również rynkiem zbytu dla towarów produkowanych w metropolii.

Gdy wybuchały powstania rdzennych ludów przeciwko kolonizatorom, Europejczycy odpowiadali represjami. W Indiach Brytyjczycy ingerowali w tamtejsze zwyczaje i religie, a szczególnie w hinduski system kastowy. Spotkało się to z oporem autochtonów i doprowadziło w 1857 r. do wielkiego **powstania sipajów**, czyli hinduskich żołnierzy dotąd będących na służbie Anglików. Ludy afrykańskie traktowano jako dzikie i barbarzyńskie, umacniając rasistowski stereotyp Afrykanina. Kolonizatorzy w kilku przypadkach dokonali **eksterminacji** całych grup ludności (więcej o tym na s. 115 i w Warto wiedzieć na s. 116). W wyniku działań najeźdźców zanikały lokalne kultury i tradycyjne wierzenia.

Do pozytywnych konsekwencji panowania Europejczyków w Afryce czy Azji należy zaliczyć spopularyzowanie osiągnięć cywilizacji europejskiej, co korzystnie wpływało na stan zdrowia i jakość życia ludności (leki, szczepionki). W wielu koloniach wprowadzano system szkolny przeniesiony z metropolii, dzięki czemu mieszkańcy podbitych ziem mogli zdobyć podstawowe wykształcenie. Kolonizacji towarzyszyła działalność misjonarzy chrześcijańskich – zarówno katolickich, jak i protestanckich – na terenach zajętych przez Europejczyków.

Walki podczas powstania sipajów były zacięte i trwały trzy lata. Brytyjczycy byli zmuszeni ściągać posiłki z odległych posiadłości, aby pokonać zbuntowanych Gurkhów i Sikhów. Powstanie przyniosło znaczne zmiany w sposobie zarządzania Indiami. Przestały podlegać Kompanii Wschodnioindyjskiej, nadzór nad nimi zaczęła sprawować bezpośrednio korona brytyjska.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

WOJNY I KONFLIKTY KOLONIALNE

Kolonizatorzy toczyli wojny nie tylko z broniącymi swoich ziem i niezależności tubylcami, lecz także z innymi państwami kolonialnymi. Kolonizacja Afryki

TEKST ŹRÓDŁOWY

CELE KOLONIALIZMU

Jeden z teoretyków liberalizmu – Anglik John Stuart Mill – przedstawił stanowisko dotyczące sytuacji ówczesnych kolonii.

Państwa wolne, tak jak wszystkie inne państwa, mogą posiadać pewne kraje, bądź to drogą zaboru, bądź drogą kolonizacji. W nowożytnym świecie Anglia najwięcej ma takich posiadłości. Pytanie, jak mają być rządzone podobne kolonie, jest pytaniem wielkiej wagi.

[...] *Jedne składają się z ludów, które stoją na stopniu cywilizacji podobnym do stopnia, na jakim stoi kraj rządzący; które dojrzały do rządu reprezentatywnego i zdolne są do korzystania z jego dobrodziejstw, jak na przykład posiadłości angielskie w Ameryce i Australii; drugie dalekie są jeszcze od takiego stanu, jak na przykład Indie.* [...]

Kraj panujący powinien być zdolnym uczynić dla swych poddanych wszystko, co może uczynić szereg następujących po sobie monarchów absolutnych, których despotyzm, wsparty na niepokonanej sile, nie ma owego wyniosłego, a niepewnego charakteru właściwego despotom barbarzyńskim; ci rządcy, z powodu swej wyższości, powinni być w stanie obdarzyć lud rządzony od razu wszystkim tym, czego doświadczenie nauczyło naród, który zaszedł dalej na drodze postępu. Oto ideał sposobu, w jaki lud wolny powinien sprawować rządy nad ludem zupełnie lub na poły barbarzyńskim. [...]

Źródło: J.S. Mill, *O rządzie reprezentatywnym*, Kraków 1995, r. XVIII.

? 1. Podaj dwie kategorie posiadłości kolonialnych wymienione przez autora tekstu oraz przedstaw główne zasady polityki metropolii wobec nich.

2. Wyjaśnij, jakie obowiązki wobec kolonii miały wypełniać władze państw kolonialnych.

przyniosła konflikty z ludami często nieznającymi broni palnej, które mimo to stawiały zacięty opór. Na południu Afryki krwawe walki z plemionami Bantu, a wśród nich z Zulusami toczyli **Burowie** – potomkowie holenderskich osadników. Burowie prowadzili ekspansję, zajmując kolejne ziemie, a w drugiej połowie XIX w. musieli również rywalizować na tych terenach z Brytyjczykami. Pod ich naporem Burowie przesuwali się na północ. Utworzyli w 1851 r. własne państwa, **Transwal** i **Oranię**, gdzie odkryto diamenty i złoto. Burowie uzyskali pomoc Niemiec, które konkurowały z Wielką Brytanią w tym regionie. W latach **1880–1881** doszło do I wojny burskiej, która zakończyła się zwycięstwem Burów. W **1899 r.** wybuchła **II wojna burska**. Przeciwko burskim oddziałom wysłano regularną brytyjską armię. Burowie, mimo przewagi Brytyjczyków, nie poddawali się i toczyli walki partyzanckie. Podczas tej wojny Anglicy utworzyli pierwsze w dziejach świata **obozy koncentracyjne**, w których gromadzono i więziono cywilną ludność burską. Wojna zakończyła się w **1902 r.** klęską Burów.

Pod koniec XIX w. do rywalizacji kolonialnej włączyły się **Stany Zjednoczone**. W 1898 r. dokonały aneksji Hawajów. W tym samym roku udzieliły pomocy powstaniu na Kubie, co spowodowało wybuch wojny z Hiszpanami. Pokonana Hiszpania oddała Amerykanom Filipiny oraz Puerto Rico [czyt.: riko]. Kuba uzyskała niepodległość, ale gospodarczo i militarnie została związana z USA, które założyły tam w 1903 r. bazę wojskową w Guantànamo. Wojna hiszpańsko-amerykańska przypieczętowała upadek kolonialnej potęgi Hiszpanii.

Rywalizacja na Dalekim Wschodzie doprowadziła w **1904 r.** do wojny japońsko-rosyjskiej. Po rocznym oblężeniu przez Japończyków w styczniu 1905 r. skapitulował Port Artur.

Opór przeciwko kolonializmowi

Nazwa	Czas	Miejsce	Przyczyny	Skutki
Powstanie Dipo Negoro	1825–1830	Holenderskie Indie Wschodnie	trudna sytuacja autochtonów, konflikt religijny między Holendrami a ludnością muzułmańską	zwycięstwo Holendrów, narzucenie dodatkowych podatków
I wojna opiumowa	1839–1841	Chiny	ingerencja Wielkiej Brytanii w wewnętrzne sprawy Chin, sprzeciw władz chińskich wobec sprowadzania opium	klęska Chin, otwarcie portów dla obcych statków, strefy wpływów Europejczyków, oddanie Hongkongu Brytyjczykom
Powstanie tajpingów	1851–1864	Chiny	opór wobec władzy uległej kolonizatorom i niesprawiedliwości społecznej	osłabienie Chin, wielkie straty w ludziach, rozszerzenie wpływów mocarstw europejskich
Powstanie sipajów	1857–1859	Indie	walka Brytyjczyków z lokalnymi tradycjami i podziałem kastowym	klęska powstańców, centralizacja władzy, pozostawienie podziału kastowego i mniejsza ingerencja w tradycje
Ruch czarnych flag	od początku lat 80. XIX w.	Wietnam	• kolonizacja francuska, • wspieranie przez Francuzów dotąd dyskryminowanych wyznawców katolicyzmu	stłumienie ruchu i zbrojna pacyfikacja Wietnamu
Powstanie Mahdiego	1881–1899	Sudan	• ekspansja Brytyjczyków w Egipcie i Sudanie, • sprzeciw wobec władzy Brytyjczyków i Egipcjan, • utworzenie państwa islamskiego	klęska mahdystów i upadek ich państwa
Powstanie bokserów	1899–1901	Chiny	• polityka mocarstw kolonialnych, ingerencja w sprawy Chin, • modernizacja państwa	Chiny pod całkowitą kontrolą mocarstw, wzmożona chrystianizacja Chin

ĆWICZENIA

1. Oceń znaczenie XIX-wiecznego kolonializmu dla metropolii i państw kolonizowanych.
2. Wyjaśnij, dlaczego w XIX w. nasiliła się kolonizacja w Afryce i Azji, a w Ameryce to zjawisko osłabło.
3. Przedstaw przykłady konfliktów kolonialnych z ludnością rdzenną oraz pomiędzy Europejczykami rywalizującymi o wpływy w koloniach.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Czapliński, *Niemiecka polityka kolonialna*, Poznań 1992.
K. Dziewanowski, *Brzemię białego człowieka. Jak zbudowano Imperium Brytyjskie*, Warszawa 1996.

5 POSTĘP NAUKOWY I TECHNICZNY

W czasach oświecenia rozwój nauki i techniki uległ przyspieszeniu. Rewolucja przemysłowa dodatkowo spotęgowała ten proces, ponieważ błyskawicznie wdrażane do użytku techniczne udogodnienia szybko przynosiły duże zyski. W jakim kierunku ewoluował postęp w XIX w.? Które XIX-wieczne wynalazki miały największy wpływ na dalsze losy ludzkości?

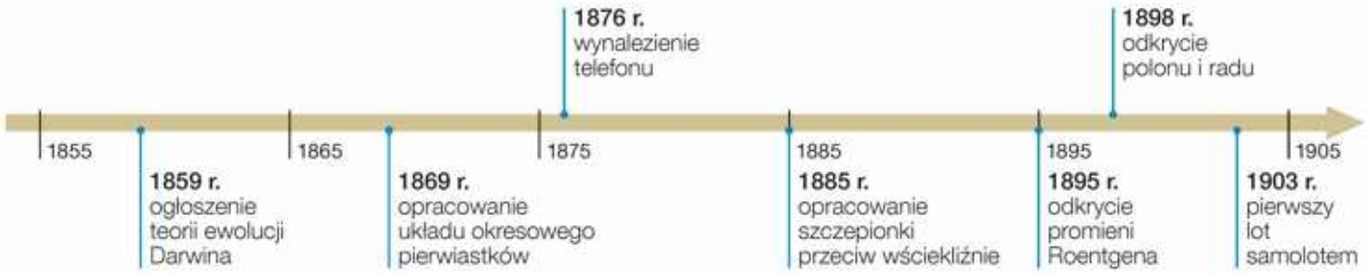

ROZWÓJ NAUKI

W drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. doszło do wszechstronnego rozwoju nauki zarówno na Starym Kontynencie, jak i w Ameryce Północnej. Od końca XVIII w. zaczęły powstawać szkoły politechniczne, w których laboratoriach dokonywano odkryć i wynalazków. Efekty badań uczonych były popularyzowane w książkach i czasopismach oraz prezentowane na wystawach. Dzięki temu zapoznawali się z nimi amatorzy pasjonaci, którzy dołączali do naukowców, a także często finansowali badania albo sami je prowadzili.

Intensywnie rozwijały się nie tylko nauki przyrodnicze i ścisłe, lecz także humanistyczne, takie jak historia, archeologia, językoznawstwo, filozofia, etnografia czy psychologia, w której przełomowych odkryć dokonał austriacki badacz, twórca psychoanalizy **Zygmunt Freud** [czyt.: frojd].

Kapitalizm przyczynił się do rozwoju nauk ekonomicznych i społecznych. Francuz **Auguste Comte** [czyt.: o**gist** kąt] nadał nazwę socjologii, która – choć funkcjonowała od starożytności, badając procesy społeczne – dopiero w XIX w. doczekała się terminu.

Największe odkrycia i wynalazki w dziedzinie medycyny

Data	Odkrywca/ wynalazca	Odkrycie/ wynalazek
1796	Edward Jenner [czyt.: dżenner]	szczepionka przeciwko ospie
1820	Pierre Joseph Pelletier [czyt.: pjer żo**zef** pe**tje**]	chinina – lek przeciwko malarii
1882–1883	Robert Koch	prątki gruźlicy, zarazki cholery
1885	Louis Pasteur	szczepionka przeciwko wściekliźnie i cholerze
1890	Emil Adolf von Behring [czyt.: fon bering]	surowica odpornościowa przeciw groźnym chorobom – błonicy i tężcowi
1894	Edmund Biernacki	zjawisko zróżnicowanego tempa opadania czerwonych krwinek w zależności od rodzaju schorzenia
1895	Wilhelm Roentgen	promienie X
1908, 1914	Kazimierz Funk	termin „witamina", wydzielenie witaminy B

Karykatura Charlesa Darwina, który został przedstawiony jako istota człekokształtna. Praca naukowa dotycząca pochodzenia gatunku ludzkiego wzbudziła kontrowersje i wywołała liczne ataki na tego badacza. Przeciwnikami jego teorii byli głównie zwolennicy dosłownego traktowania religijnych opisów stworzenia człowieka.

- *rysunek, Wielka Brytania, 1874 r.*

W dziedzinie nauk przyrodniczych największy oddźwięk zyskała **teoria ewolucji Charlesa** [czyt.: czarlsa] **Darwina**. Na podstawie badań brytyjski naukowiec stwierdził, że poszczególne gatunki roślin i zwierząt nieustannie dostosowują się do środowiska – podlegają ewolucji. Najważniejszą przyczyną tego procesu jest dobór naturalny, który wynika z walki organizmów o przetrwanie. Darwinizm wywołał wielką debatę na temat pochodzenia człowieka oraz biblijnej wersji stworzenia świata. Zyskał przy tym zarówno zwolenników, jak i przeciwników, wśród których znalazły się liczne związki religijne. W tym czasie podstawy genetyki opracował czeski uczony **Gregor Mendel**, który badał zmienność i dziedziczność organizmów. Rosjanin **Iwan Pawłow** zajmował się zaś fizjologią oraz odruchami warunkowymi. Szczególne zasługi dla mikrobiologii położyli dwaj naukowcy – Francuz **Louis Pasteur** [czyt.: lu**i** pa**ster**] i Niemiec **Robert Koch**. Pierwszemu z nich zawdzięczamy m.in. szczepionkę przeciwko wściekliźnie, drugiemu – przeciwko gruźlicy.

Wielki postęp naukowy dokonał się w fizyce i astronomii. Odkryto nowe ciała niebieskie, w tym m.in. planetę Neptun oraz liczne komety. Francuz **Jean Bernard Foucault** [czyt.: żą ber**nar** fu**ko**] przeprowadził jeden z pierwszych pomiarów prędkości światła oraz badał ruch obrotowy kuli ziemskiej, posługując się wahadłem, które do dziś jest określane z użyciem jego nazwiska. Brytyjski fizyk **James Maxwell** [czyt.: dżejms maksfel] stworzył teorię elektromagnetyzmu, potwierdzoną następnie przez **Heinricha Hertza** [czyt.: hajnrisia herca]. Niemiecki uczony **Wilhelm Roentgen** [czyt.: rentgen] odkrył **promienie X**, które – wykorzy-

TEKST ŹRÓDŁOWY

SZCZEPIONKA PRZECIWKO WŚCIEKLIŹNIE

W wystąpieniu wygłoszonym w Akademii Nauk Medycznych w Paryżu w 1886 r. Louis Pasteur przedstawił informacje dotyczące przeprowadzonych szczepień.

Dziś już nie jestem ten sam, co ubiegłej jesieni i na wiosnę tego roku. Wtedy byłem człowiekiem bojaźliwym, niepewnym, miotanym wątpliwościami. Nie sypiałem, martwiąc się o zaszczepionych ludzi, a kiedy zasnąłem, dręczyły mnie sny o wściekliźnie. Dziś jednak, dziś jestem pewny. I w tym tkwi wspaniałość nauki – stwierdzić jakiś fakt, to znać ten fakt... [...] *Do dzisiejszego dnia, do 31 października 1886 r., zjawiło się w laboratorium przy rue d'Ulm* [czyt.: ri dulm] *w celu zaszczepienia się przeciwko wściekliźnie 2409 osób w najróżniejszym wieku i o różnym stopniu zranienia.* [...]
Spośród owych 1762 szczepionych Francuzek i Francuzów z Francji i Algierii zmarło pomimo szczepienia dziesięć osób. To znaczy, że śmiertelność wścieklizny wskutek szczepień zmniejszona została obecnie do sześćdziesięciu pięciu setnych procenta ogólnej liczby chorych. W tym samym czasie zachorowało we Francji na wściekliznę 17 innych osób, które nie przyszły do Laboratorium École Normale [czyt.: e**kol** nor**mal**]. *Z tych siedemnastu – wedle urzędowych statystyk – zmarło na wściekliznę... siedemnaście. Wśród tych zmarłych jest niemowlę, Franciszek Samyn z Tourcoings* [czyt.: tur**kła**]. *Chłopiec został pogryziony przez tego samego psa, który zranił Jakuba Ludwika Mériaux* [czyt.: me**rio**]. *Dzieci zostały pogryzione 12 grudnia 1885 r. Mériaux został zaszczepiony i żyje. Samyna nie przywieziono do laboratorium i zmarł. W szkole klasztornej w Alm koło Algieru zostało pogryzionych przez wściekłego psa czworo dzieci. Troje przysłano na szczepienia do Paryża i żyją. Czwarte zmarło w szpitalu cywilnym w Algierze.*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 477–479.

Louis Pasteur jest nie tylko wynalazcą szczepionki przeciw wściekliźnie. Opracował także szczepionki przeciw cholerze i wąglikowi, a ponadto wynalazł metodę pasteryzacji, czyli konserwowania żywności poprzez podgrzewanie w wysokiej temperaturze w szczelnie zamkniętych pojemnikach.

▪ *fotografia kolorowana, Francja, XIX w.*

? 1. Wyjaśnij, jaka była skuteczność działania szczepionki Pasteura.
2. Przedstaw, w jakich okolicznościach była podawana szczepionka przeciw wściekliźnie.

ROZWÓJ MEDYCYNY I HIGIENY

Wiek XIX okazał się przełomowy pod względem zdrowotności. Oprócz praktycznego zastosowania odkryć Louisa Pasteura oraz Roberta Kocha zrozumiano również, że kluczową sprawą dla uniknięcia chorób jest higiena. W drugiej połowie XIX w. w mieszkaniach zamożnych Europejczyków i Amerykanów zaczęto instalować łazienki, a w miastach uruchamiano wodociągi i kanalizację. Niemiec Vincent Priessnitz [czyt.: wincent pryznic] rozpropagował natryski wodne jako lek na różne schorzenia. Ogromny wpływ na spadek śmiertelności i poprawę jakości zdrowia miał postęp w medycynie. Wynaleziono szczepionki przeciwko chorobom zakaźnym, które do tej pory dziesiątkowały ludność. Przełomowe znaczenie w leczeniu szpitalnym miało także zastosowanie **antyseptyki**. Węgierski lekarz Ignaz Semmelweis [czyt.: ignac zemelwajs] udowodnił, że przyczyną zakażeń, w tym częstej do tego czasu gorączki połogowej u kobiet po porodzie, jest brud. Odkrycie pod koniec wieku przez Wilhelma Roentgena promieni X dało początek nowej dziedzinie medycyny – radiologii. W XIX w. upowszechniono wiele przyrządów i rozwiązań medycznych, które funkcjonują do dziś, jak m.in. stetoskop, opatrunek gipsowy, tablica do badania ostrości wzroku. Zaczęto też stosować eter do usypiania pacjentów na czas operacji.

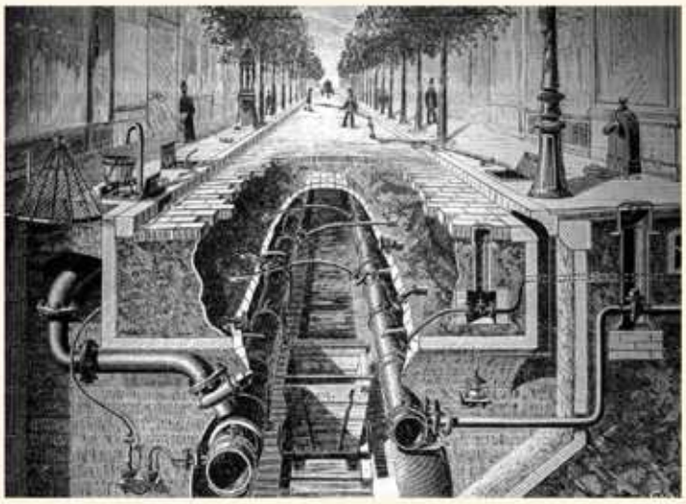

Kanalizacja miejska, którą zaczęto wprowadzać w miastach w połowie XIX w., w zasadniczy sposób zmieniła warunki higieniczne. Dostęp do czystej, bieżącej wody i odprowadzanie ścieków z dala od domów ograniczyły epidemie, które wcześniej regularnie się powtarzały w coraz gęściej zaludnionych miastach.

▪ *rycina, Francja, ok. 1870 r.*

? W jaki sposób rozwój nauki i techniki w XIX w. przyczynił się do wydłużenia życia ludzi?

stywane następnie w diagnostyce medycznej – pozwalają prześwietlać ciało człowieka w celu zdiagnozowania choroby czy uszkodzenia ciała. Rodak Roentgena **Max Planck** [czyt.: maks plank] opracował teorię kwantów. Na początku XX w. powstał dział fizyki jądrowej. Brytyjski fizyk **Ernest Rutherford** [czyt.: razeford] odkrył **promienie alfa** i **beta**, dowiódł istnienia jądra atomowego, a w 1919 r. przeprowadzono pod jego kierownictwem pierwszą reakcję jądrową.

Przed I wojną światową swoją działalność badawczą rozpoczął najwybitniejszy fizyk XX w., **Albert Einstein** [czyt.: ajnsztajn], ogłaszając **teorię względności** i kwantową teorię promieniowania.

Przełomowych odkryć w dziedzinie chemii dokonał Rosjanin **Dmitrij Mendelejew**, który opracował układ okresowy pierwiastków. Powstał również nowy dział nauki, zajmujący się promieniotwórczością. Zjawisko to odkrył francuski uczony **Antoine Henri Becquerel** [czyt.: ant**łan** ą**ri** beke**rel**], a przełomowe badania w tej dziedzinie prowadziło francusko-polskie małżeństwo – **Pierre Curie** [czyt.: pjer ki**ri**] i **Maria Skłodowska-Curie**. Odkryli oni dwa promieniotwórcze pierwiastki: polon i rad. Z kolei Polacy **Karol Olszewski** i **Zygmunt Wróblewski** jako pierwsi dokonali skroplenia składników powietrza: tlenu i azotu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARIA SKŁODOWSKA-CURIE

1867–1934

Była fizyczką i chemiczką, współtwórczynią nowej nauki o promieniotwórczości i prekursorką radiologii. Urodziła się i wychowała w Warszawie, lecz większość życia spędziła we Francji, rozwijając tam karierę naukową. Studiowała na paryskiej Sorbonie, tam też jako pierwsza kobieta została profesorem. Badania prowadziła z mężem Pierre'em Curie. Wraz z nim i z Becquerelem otrzymała w 1903 r. Nagrodę Nobla w dziedzinie fizyki za badania nad promieniotwórczością. W 1911 r. po raz drugi została uhonorowana, tym razem samodzielną, Nagrodą Nobla w dziedzinie chemii za wydzielenie czystego radu. W 1914 r. założyła w Paryżu Instytut Radowy. Z jej inicjatywy Instytut Radowy powstał również w Warszawie w 1932 r. Zmarła w wyniku chorób związanych z promieniotwórczością.

ROZWÓJ TECHNIKI

Postęp naukowy przyczynił się do szybkiego rozwoju techniki, a odkrycia naukowców otworzyły drogę wynalazcom i konstruktorom, którzy wykorzystywali je w praktyce. Amerykański wynalazca szkockiego pochodzenia **Alexander Graham** [czyt.: aleksander greem] **Bell** wynalazł telefon. **Thomas Alva** [czyt.: tomas alwa] **Edison**, samouk z USA, udoskonalił wynalazek Bella oraz skonstruował m.in. fonograf i żarówkę elektryczną, a w 1882 r. otworzył w Nowym Jorku pierwszą dużą elektrownię miejską. Skonstruowany przez Edisona fonograf zastąpiono **gramofonem**, wynalezionym przez Emila Berlinera. Odkrycia Maxwella i Hertza umożliwiły wynalezienie **radia**. Niezależnie od siebie dokonali tego Włoch **Guglielmo Marconi** [czyt.: dżulielmo markoni] oraz Rosjanin **Aleksander Popow**. Od 1839 r. rozwijała się też **fotografia**. Nowy wynalazek, pozwalający oddać rzeczywisty wygląd z całkowitą wiernością, zaczął z czasem wypierać rysunek i malarstwo np. w dziedzinie portretowania.

Opracowywano nowe technologie produkcji. Od 1864 r. do wytwarzania stali stosowano piece martenowskie, do których ogrzewania wykorzystywano gaz. W USA otwarto fabrykę samochodów Henry'ego Forda, w której pierwszy raz na świecie zastosowano nową, znacznie efektywniejszą metodę organizacji pracy – **taśmę produkcyjną**. Powstały zupełnie nowe gałęzie przemysłu – przemysł chemiczny i elektrochemiczny. Zbudowanie przez niemieckiego inżyniera **Ernsta von Siemensa** [czyt.: zimensa] prądnicy elektrycznej pozwoliło wprowadzić elektryczne urządzenia mechaniczne oraz oświetlić wielkie hale produkcyjne.

Wynalazki techniczne

Data	Wynalazek	Wynalazca (kraj)
1853	lampa naftowa	Ignacy Łukasiewicz (Austro-Węgry/Polska)
1863	pierwsza linia metra	Londyn (Wielka Brytania)
1866	dynamit	Alfred Nobel (Szwecja)
1876	aparat telefoniczny	Alexander Graham Bell (USA)
1879	żarówka	Thomas Alva Edison (USA)
1887	gramofon	Emil Berliner (USA)
1895	kinematograf	Auguste i Louis Lumière (Francja)
1883	samochód z silnikiem benzynowym	Gottlieb Daimler i Carl Benz (Niemcy)
1896	radio	Guglielmo Marconi (Włochy) Aleksander Popow (Rosja)
1903	samolot z silnikiem spalinowym	Orville i Wilbur Wright (USA)
1908	pierwsza taśma produkcyjna	Henry Ford (USA)

W żegludze morskiej coraz częściej wykorzystywano parowce. Ponadto w celu skrócenia trasy morskich podróży budowano kanały. Do największych przedsięwzięć tego typu należał przekop Kanału Sueskiego (więcej o nim na infografice na s. 118–119) i Kanału Panamskiego. Na lądzie intensywnie rozwijała się kolej.

Od lat 80. XIX w. nastąpił gwałtowny rozwój motoryzacji. Pierwsze pojazdy mechaniczne z silnikiem spalinowym skonstruowali niezależnie od siebie niemieccy inżynierowie **Carl Benz** [czyt.: karl benc] i **Gottlieb Daimler** [czyt.: gotlib dajmler], a następnie **Rudolf Diesel** [czyt.: dizel] wynalazł wysokoprężny silnik spalinowy. Opatentowano opony pneumatyczne i skrzynię biegów, a na początku XX w. rozpoczęto masową produkcję samochodów.

Telefon Alexandra Grahama Bella był w XIX w. zdumiewającym wynalazkiem. Zdziwienie budziła możliwość przetwarzania dźwięku na sygnał elektryczny za pomocą mikrofonu [1] i na odwrót – przekształcania w głośniku [2] sygnału elektrycznego w fale akustyczne.

▪ *telefon, USA, 1877 r.*

Benz Viktoria to jeden z pierwszych modeli samochodu wytwórni Carla Benza. Produkowano go w latach 1892–1896. Na fotografii autem kieruje sam wynalazca w towarzystwie swojej córki Clary [czyt.: klary].

▪ *fotografia kolorowana, Niemcy, 1892 r.*

CIEKAWOSTKA

Wystawy światowe

W **1851 r.** w Londynie brytyjska królowa Wiktoria i jej mąż książę Albert uroczyście otworzyli pierwszą Wystawę Światową, której celem było zaprezentowanie publiczności największych dokonań z różnych dziedzin. Ich przegląd zorganizowano w specjalnie do tego celu zaprojektowanym budynku Crystal Palace [czyt.: krystal palas]. Wykonana ze stali i szkła budowla autorstwa Josepha Paxtona [czyt.: dżozefa pakstona] była bardzo nowoczesna i stała się symbolem postępu technicznego. W **1889 r.**, kiedy Wystawa Światowa odbyła się w Paryżu, została uświetniona przez budowę słynnej od momentu powstania **wieży Eiffla** [czyt.: ajfla].

Wieża Eiffla w odróżnieniu od większości pawilonów wystawienniczych na trwałe wpisała się w panoramę miasta. Początkowo ta wyjątkowa budowla budziła wielkie kontrowersje i protesty części paryżan, dla których za względu na ogromne rozmiary i nowoczesną formę była trudna do przyjęcia.

- *fotografia, Paryż, 1889 r.*

Niemiec Ferdynand Zeppelin [czyt.: cepelin] skonstruował **sterowiec**, którym w 1900 r. przeleciał nad Jeziorem Bodeńskim (zob. więcej w Symbolach epoki na s. 270–271). Podróże powietrzne zrewolucjonizowali jednak Amerykanie, bracia **Orville i Wilbur Wright** [czyt.: orwil i łilbur rajt]. Zbudowali **samolot** dwupłatowy napędzany silnikiem, którym odbyli pierwsze loty w grudniu 1903 r. Ich następcy udoskonalali ten wynalazek. W 1909 r. jako pierwszy nad kanałem La Manche przeleciał Francuz **Louis Blériot** [czyt.: lui blerio].

W szybko rozwijających się miastach wprowadzano komunikację zbiorową, która miała ułatwić przemieszczanie się po coraz rozleglejszym obszarze. Dzięki temu pracownicy mieli dotrzeć do zakładów pracy punktualnie. Wprowadzone w pierwszej połowie XIX w. **tramwaje konne** zastępowano **tramwajami elektrycznymi**. Siecią tramwajową najwcześniej pokryły się miasta angielskie. W 1863 r. Londynie otwarto pierwszą na świecie linię kolei podziemnej, czyli **metro**, którą najpierw napędzano parowo, a potem elektrycznie.

WARTO WIEDZIEĆ

Nagroda Nobla

W 1866 r. szwedzki uczony i przemysłowiec Alfred Nobel wynalazł materiał wybuchowy – dynamit, który wykorzystywano do wysadzania skał, wiercenia tuneli i budowy kanałów. Dzięki temu Nobel dorobił się ogromnej fortuny. Umierając w 1896 r., zapisał cały swój majątek Szwedzkiej Akademii Nauk. Jego życzeniem było, aby powstał specjalny fundusz, którego odsetki miały być przeznaczane na nagrody za wybitne osiągnięcia dla ludzkości. Corocznie od 1901 r. zgodnie z wolą Nobla są przyznawane naukowcom i twórcom nagrody jego imienia w dziedzinie: fizyki, chemii, medycyny oraz literatury. Wyjątkowy charakter ma Pokojowa Nagroda Nobla, przyznawana działaczom społecznym lub politykom w uznaniu zasług dla umacniania pokoju na świecie.

Nagroda Nobla nadal jest najbardziej prestiżową nagrodą na świecie. Laureat otrzymuje złoty medal, dyplom oraz nagrodę pieniężną.

- *medal, Szwecja, XX w.*

? Odszukaj informację, jak zmieniała się liczba kategorii, w których przyznawane są Nagrody Nobla.

WPŁYW POSTĘPU TECHNICZNEGO NA ŻYCIE CODZIENNE

Innowacje techniczne wpływały na poziom życia ludności. Czyniły codzienność bardziej urozmaiconą i łatwiejszą. Najwcześniej znajdowały zastosowanie w społecznościach wysoko rozwiniętych państw. Unowocześniano oświetlenie domów mieszkalnych, hal produkcyjnych i ulic miast. Świece zastępowano lampami naftowymi, gazowymi, a pod koniec XIX w. oświetleniem elektrycznym. Wysokie miejskie budowle wyposażano w windy. Pierwsza z nich została zastosowana w 1853 r. w nowojorskim domu handlowym. Również w Stanach Zjednoczonych pod koniec wieku użyto po raz pierwszy **ruchomych schodów**.

W gospodarstwach domowych pojawiały się coraz to nowe sprzęty. Od połowy XIX w. były znane lodówka, maszyna do szycia, później także maszyna do pisania. Słuchano płyt odtwarzanych na fonografie, a następnie gramofonie. Dzięki odkryciom Pasteura zaczęto konserwować pożywienie poprzez obróbkę termiczną, stąd od nazwiska tego uczonego pochodzi określenie „pasteryzacja".

Tramwaje całkowicie zmieniły życie XIX-wiecznych miast. Zapewniły szybki i tani transport licznej grupie pracowników, którzy musieli codziennie punktualnie dotrzeć do zakładów pracy, często oddalonych od ich domów.

▪ *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

ZMIANY LUDNOŚCIOWE

Intensywne przemiany cywilizacyjne XIX w., postęp naukowo-techniczny i rozwój przemysłu spowodowały szybki wzrost ludności świata i ruchy migracyjne. Dzięki rozwojowi medycyny i higieny spadała śmiertelność, szczególnie noworodków. Coraz rzadsze były epidemie, a długość życia się wydłużała. Dzięki temu liczba ludności rosła w bardzo dużym tempie.

Zmiany te pociągały za sobą wzrost migracji. W państwach, gdzie następowała industrializacja, ludność w poszukiwaniu pracy masowo przenosiła się ze wsi do miast i ośrodków przemysłowych. Skutkiem tego zjawiska była szybka **urbanizacja**. Przybyło więc miast, które miały powyżej 100 tys. mieszkańców. W Europie na początku XX w. były już 183 takie miasta, znaczna większość z nich w Europie Zachodniej. Największe europejskie ośrodki miejskie przekroczyły w tym czasie milion mieszkańców. Ogromne aglomeracje miejskie powstawały również w Ameryce i Azji. Miało to odzwierciedlenie w strukturze społecznej. Bardzo szybko zmniejszała się liczba ludności pracująca w rolnictwie na rzecz robotników zatrudnionych w przemyśle.

W drugiej połowie XIX w. nasiliła się emigracja Europejczyków za Ocean Atlantycki do Ameryki Północnej i Południowej. Szacuje się, że w latach 1871–1914 z Europy wyjechało ok. 35 mln ludzi, z czego ok. 25 mln osiedliło się na stałe w krajach zamorskich, a najwięcej w USA. Wśród emigrantów ze Starego Kontynentu dominowali Anglicy, Irlandczycy, Włosi, Polacy, Hiszpanie, Portugalczycy i Niemcy (zob. więcej na infografice na s. 106–107).

Wzrost ludności na świecie

Rok	Europa z Imperium Rosyjskim	Świat
1850	275 mln	1100 mln
1900	423 mln	1500 mln
1914	487 mln	1650 mln

ĆWICZENIA

1. Oceń, który spośród wynalazków z drugiej połowy XIX w. miał największe znaczenie dla rozwoju ludzkości.
2. Wymień dziedziny nauki i techniki, które powstały w drugiej połowie XIX w.
3. Opisz, jakie były przyczyny i skutki wzrostu liczby ludności w Europie i na świecie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

I. Ihnatowicz, *Człowiek, informacja, społeczeństwo*, Warszawa 1989.
P. Johnson, *Narodziny nowoczesności*, tłum. M. Iwińska i inni, Gdańsk 1995.

6 NOWE IDEOLOGIE I RUCHY SPOŁECZNE

Rewolucja francuska i wystąpienia społeczne w pierwszej połowie XIX w. pozwoliły w znacznej części Europy usunąć pozostałości absolutyzmu i systemu feudalnego. W miarę kształtowania się nowych stosunków, kapitalistycznych, pojawiały się jednak kolejne konflikty społeczne. W jaki sposób w drugiej połowie XIX w. przebiegały podziały polityczne? Jak nowe ruchy polityczne odnosiły się do tych problemów?

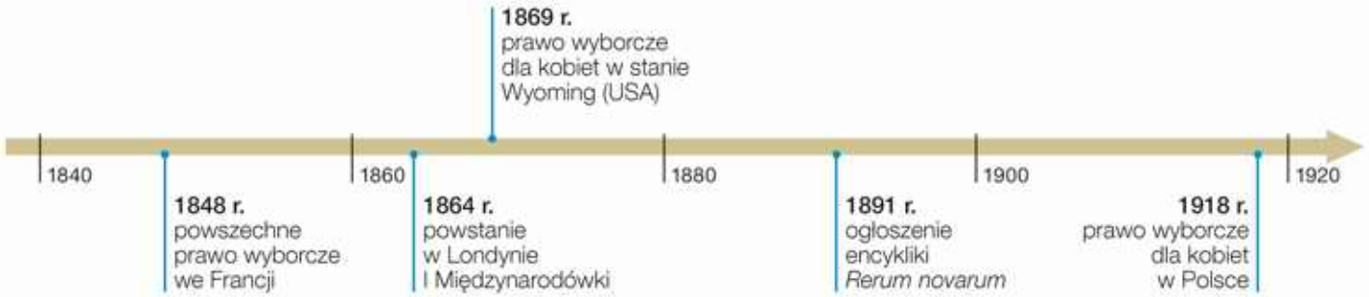

DEMOKRATYZACJA W EUROPIE ZACHODNIEJ

Wraz z rewolucją przemysłową i zmianami społecznymi poszerzał się w Europie Zachodniej zakres **demokratyzacji ustrojowej**, choć charakter zmian i ich tempo były zróżnicowane. W ramach tego procesu następowało:

- przekształcanie się społeczeństwa feudalnego w nowoczesne społeczeństwo industrialne,
- wzrost aktywności politycznej różnych grup społecznych (szczególnie robotników, inteligencji i burżuazji) oraz rozszerzanie praw obywatelskich, w tym praw wyborczych; znoszenie cenzusu majątkowego na rzecz wyborów powszechnych,
- działalność związków zawodowych, stowarzyszeń, partii politycznych, organizacji; kształtowanie się systemu partyjnego,
- upowszechnienie idei liberalnych i socjalistycznych, a także narodowych,
- rozwój prasy i agencji informacyjnych i dzięki temu dostęp dla szerokich mas do informacji i opinii,
- odchodzenie od rządów absolutnych na rzecz rozszerzania kompetencji parlamentów i trójpodziału władzy.

Demokratyzacja postępowała w Europie systematycznie, ale im dalej na wschód i południe, tym była mniej zaawansowana. W tym procesie przodowała **Wielka Brytania**, gdzie w pierwszej połowie XIX w. zaprzestano dyskryminacji religijnej katolików, a podstawą życia publicznego pozostawała wolność słowa. Społeczeństwo cechowało się tam wielką różnorodnością i otwartością, również na emigrantów politycznych, w tym z ziem polskich. Od końca XVII w. była **monarchią parlamentarną**, a w Izbie Gmin, niższej izbie brytyjskiego parlamentu, ścierały się różne poglądy polityczne. Pod naciskiem środowisk robotniczych, które dotąd w niewielkim stopniu uczestniczyły

Powszechne czynne prawo wyborcze (dla wszystkich dorosłych mężczyzn)

Państwo	Rok wprowadzenia
Francja	1848
Niemcy	1871
Belgia	1893
Norwegia	1905
Finlandia	1906
Austria	1908
Szwecja	1909

Wiece polityczne gromadziły tysiące wyborców zainteresowanych przemówieniem, a nawet samym zobaczeniem wpływowego polityka, jak widocznego na zdjęciu Winstona Churchilla [czyt.: łinstona czerczila] 1, wówczas działacza Partii Konserwatywnej, a w przyszłości premiera Wielkiej Brytanii.

- *fotografia, Manchester, 1908 r.*

w życiu politycznym, zreformowano prawo wyborcze. Reformy z lat 1867 i 1884 powiększały elektorat o znaczną część niższych warstw społecznych. Ograniczono również rolę Izby Lordów na rzecz pochodzącej z wyborów Izby Gmin. Działały związki zawodowe oraz różnego rodzaju stowarzyszenia, a w 1900 r. utworzono **Partię Pracy**, która sześć lat później wprowadziła swoich przedstawicieli do parlamentu. Ich starania przyniosły zmianę prawa na korzyść robotników. Ustanowiono ośmiogodzinny dzień pracy i powszechny system ubezpieczeń zapewniający opiekę zdrowotną i pracownicze emerytury.

W XIX-wiecznej Europie dominowały monarchie, jednak powoli umacniał się także **ustrój republikański**, który już od końca XVIII w. funkcjonował w **Stanach Zjednoczonych**. System prezydencki USA charakteryzował się silną i niezależną od parlamentu pozycją prezydenta, wybieranego w wyborach powszechnych. W tym systemie nie było odrębnego urzędu premiera, prezydent odgrywał jednocześnie rolę głowy państwa i szefa rządu. W państwach europejskich, przywiązanych do idei parlamentaryzmu, takie rozwiązania nie znalazły naśladowców. Pod koniec wieku Szwajcaria, Francja i Portugalia funkcjonowały jako republiki z wysoką rangą parlamentu.

Burzliwe przemiany ustrojowe w kierunku republikańskim przeszła w drugiej połowie XIX w. Francja. Po upadku Napoleona III Francuzi wprowadzili w 1870 r. III Republikę, a w Paryżu wybuchła rewolucja robotnicza. Komuna Paryska ogłosiła szereg radykalnych reform socjalnych, które jednak okazały się nietrwałe (więcej o tym na s. 101–102). W uchwalonej cztery lata później konstytucji ustanowiono dwuizbowy parlament, wyłaniany w wyborach powszechnych. Głową państwa był prezydent, wybierany przez parlament na siedmioletnią kadencję. Francja stała się pierwszym państwem w Europie, w którym wprowadzono powszechne prawo wyborcze dla mężczyzn. Nastąpiło to już w 1848 r. Ograniczone cenzusem majątkowym i wysokim cenzusem wieku było jednak cały czas bierne prawo wyborcze, w tym we Francji, w Wielkiej Brytanii i innych państwach. Proces demokratyzacji nie zachodził w Rosji, gdzie car nie zezwalał na żadne reformy.

SOCJALIZM I RUCH ROBOTNICZY

Hasła socjalizmu utopijnego i poglądy głoszone przez Karola Marksa zdobyły w drugiej połowie XIX w. ogromną popularność. Na ich podstawie ukształtowały się i zróżnicowały kierunki lewicowe, wśród których szczególne znaczenie miała ideologia socjalistyczna, nazywana również socjaldemokratyczną. Choć dla **socjaldemokracji** głównym hasłem pozostawała rewolucja socjalistyczna, a środki produkcji zgodnie z doktryną Marksa miały zostać upaństwowione, to aby ten cel osiągnąć, jej zwolennicy włączyli się w działalność na demokratycznej scenie politycznej. Robotnicy byli w tym czasie już bardzo liczną, znaczącą siłą społeczną i mieli za sobą długi okres walk o swoje prawa. Mimo stopniowych zmian związanych z demokratyzacją państw nadal trudno było pogodzić sprzeczne interesy właścicieli zakładów przemysłowych i pracujących tam robotników (więcej o tym na s. 28–29). Dochodziło do protestów i strajków. Z czasem powstawały zorganizowane formy ruchu robotniczego – związki zawodowe (więcej o pierwszych związkach na s. 32) i partie polityczne. Najwcześniej, w **1869 r.**, utworzono w Niemczech Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą, przekształconą następnie w **Socjaldemokratyczną Partię Niemiec** (SPD). Partie socjaldemokratyczne powstały w wielu krajach Europy, a poza nią w Japonii, USA, Australii i krajach Ameryki Południowej. W **1898 r.** powołano Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą Rosji, a w **1900 r.** w Wielkiej Brytanii utworzono Partię Pracy.

CIEKAWOSTKA

1 Maja – Święto Ludzi Pracy

1 maja 1886 r. w Chicago podczas strajków anarchiści zorganizowali manifestację robotniczą, podczas której żądano skrócenia dnia pracy do 8 godzin. Doszło do zamieszek, a następnie walk z użyciem broni palnej i ładunków wybuchowych, padli zabici i ranni. Sąd skazał siedmiu działaczy robotniczych na karę śmierci. Wkrótce 1 Maja został przez organizacje robotnicze i partie lewicowe uznany za międzynarodowe Święto Ludzi Pracy i obchodzony jest do dziś.

Tragiczne wydarzenia majowe w Chicago przyniosły ofiary zarówno po stronie manifestantów, jak i policji.

▪ *grafika, USA, XIX w.*

Wraz z rozwojem ruchu robotniczego uwidaczniał się w nim istotny podział ideowy. Zwolennicy Karola Marksa krytykowali kapitalizm i uznawali go za system chylący się ku upadkowi. Ich celem była ogólnoświatowa internacjonalistyczna rewolucja robotnicza. W jej wyniku władzę mieliby przejąć robotnicy, a własność prywatna zostałaby uspołeczniona. W **1864 r.** w Londynie na mityngu zwołanym na znak solidarności z powstaniem styczniowym w Polsce z inicjatywy Karola Marksa powołano **Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników**, zwane **I Międzynarodówką**. Nazwa ta była znacząca, ponieważ uważano, że w środowisku robotników idea **internacjonalizmu** przeważy nad dążeniami narodowymi. Wkrótce jednak okazało się, że wśród działaczy I Międzynarodówki występują podziały ideowe równie wyraźne jak narodowe. Sprzeczności pomiędzy różnymi nurtami lewicowymi doprowadziły do rozwiązania I Międzynarodówki w 1876 r. Anarchiści (więcej o nich w Warto wiedzieć poniżej) i część socjalistów nie zgadzali się bowiem z marksistami w sprawie celów i metod działania ruchu robotniczego. Niemiecki socjaldemokrata **Eduard Bernstein** [czyt.: bernsztajn] uważał, że walka zbrojna, do której miałoby dojść podczas rewolucji, może przynieść więcej niebezpiecznych następstw niż korzyści. Partie socjaldemokratyczne, które zyskiwały popularność, coraz wyraźniej odżegnywały się od metod rewolucyjnych i prowadziły legalną działalność w nadziei, że za pomocą stopniowych reform osiągną zakładane cele. Socjaldemokraci dążyli przede wszystkim do zmian w prawie wyborczym, aby dzięki głosom robotników zasiąść w parlamencie i w ten sposób zyskać szansę reformowania systemu kapitalistycznego. Ten nurt ruchu socjalistycznego nazwano **rewizjonizmem** lub **reformizmem**. Konflikt między marksistami a reformistami zarysował się wyraźnie w utworzonej w **1889 r.** w Paryżu **II Międzynarodówce**. Nie udało się wówczas stworzyć jednolitej międzynarodowej organizacji, która połączyłaby walkę o cele ekonomiczne z celami politycznymi. Na początku XX w. w zróżnicowanym ruchu socjalistycznym wyraźnie już różnili się od siebie zwolennicy **komunizmu** i **socjaldemokracji**.

Internacjonalizm – idea międzynarodowej współpracy i przyjaźni między narodami.

WARTO WIEDZIEĆ

Społeczeństwo bez państwa

W XIX w. rozwinął się kolejny nurt ruchu robotniczego – anarchizm. Do głównych twórców tej ideologii zalicza się Francuza **Pierre'a Proudhona** [czyt.: pjera prudona] oraz Rosjan **Michaiła Bakunina** i **Piotra Kropotkina**. Zwolennicy anarchizmu opowiadali się za całkowitą likwidacją państwa jako źródła ucisku i zniewolenia jednostki ludzkiej. Wierzyli w możliwość stworzenia wolnego społeczeństwa bez przymusu, hierarchii i własności prywatnej. Ich koncepcja cieszyła się dużą popularnością w Europie, szczególnie we Francji, Włoszech, w Hiszpanii i Rosji, a także USA. Niektórzy anarchiści próbowali zrealizować swoje plany, uciekając się do przemocy, m.in. zamachów terrorystycznych na przywódców państw. Inni organizowali związki zawodowe lub zajmowali się rozwijaniem świeckiej edukacji wśród najuboższych.

Michaił Bakunin był rewolucjonistą i jednym z głównych ideologów anarchizmu. Pochodził z rodziny rosyjskiej arystokracji. Za przewodniczenie licznym wystąpieniom rewolucyjnym podczas Wiosny Ludów ciążyły na nim trzy wyroki śmierci. Zarzucał Marksowi, że wprowadzenie komunizmu państwowego będzie prowadzić do totalitaryzmu.

▪ *fotografia, Europa, ok. 1870 r.*

Zamach na prezydenta Francji Sadi Carnota [czyt.: sadi karnota] **w 1894 r.** był jednym z anarchistycznych aktów terroru indywidualnego. Zamachowiec lub organizacja terrorystyczna za cel stawiali sobie zamordowanie wysoko postawionych polityków lub monarchów, których obarczali odpowiedzialnością za krzywdy i niesprawiedliwość. W odpowiedzi na cały ruch anarchistyczny spadały surowe represje państwowe.

▪ *grafika, Francja, 1894 r.*

? Jakie postulaty dzieliły anarchistów od socjalistów?

CHRZEŚCIJAŃSKA DEMOKRACJA I NACJONALIZM

W drugiej połowie XIX w. poza lewicowymi powstały również inne idee społeczno-polityczne, spośród których najważniejszą rolę odegrały **chrześcijański ruch społeczny** i **nacjonalizm**. Chrześcijański ruch społeczny opierał się na społecznej nauce Kościoła zainicjowanej przez papieża **Leona XIII**. W **1891 r.** papież ogłosił encyklikę *Rerum novarum* (łac. 'rzeczy nowych'), w której ostrej krytyce poddał idee komunistyczne i liberalne, kojarzone z wymierzoną w tradycyjny porządek społeczny rewolucją francuską. Za najbardziej niebezpieczną dla społecznego ładu uznał komunistyczną walkę klas. Propagował solidaryzm społeczny, czyli współdziałanie różnych grup dla dobra ogółu. Miał on być również odpowiedzią na indywidualizm głoszony przez liberałów. Wskazywał na konieczność poszanowania godności człowieka. Apelował do

Pielgrzymka hiszpańskich robotników do Rzymu odbyła się w 1894 r. Tego typu inicjatywy oraz apele do pracodawców o dobrowolną poprawę warunków życia proletariatu miały odciągnąć robotników od rosnących w siłę organizacji lewicowych, które zdaniem Kościoła prowadziły szkodliwe działania.

▪ *fotografia, Rzym, 1894 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

RERUM NOVARUM

W swojej encyklice Leon XIII zaprezentował umiarkowane stanowisko w kwestii konfliktu toczącego się pomiędzy klasami społecznymi w XIX w.

[...] *Niech utwierdzi się przede wszystkim zasada, iż należy pogodzić się ze swoją kondycją* [położeniem] *ludzką; usunąć ze świata nierówności społeczne jest rzeczą niemożliwą. Zmierzają do tego, prawda, socjaliści, ale każdy wysiłek skierowany przeciw naturze okazuje się bezowocny. Olbrzymia różnorodność istnieje w samej naturze ludzkiej; nie wszyscy mają te same talenty, równą pracowitość; ni zdrowie, ni siły dane w tym samym stopniu. I z tych to nieuniknionych różnic rodzi się konieczność zróżnicowania społecznej pozycji. Obraca się to na korzyść, tak jednostek, jak i społeczności, ponieważ życie społeczne wymaga różnych uzdolnień i rozmaitych służb jest różnorodność ich stanu.* [...] *W kwestii tej największym błędem jest zakładać, że jedna klasa społeczna jest z natury wroga drugiej, czyli że bogaci i proletariusze mają w naturze walkę w bezlitosnym pojedynku ze sobą. Rzecz tak bardzo sprzeczna z rozumem i prawdą. Prawdą natomiast jest, że tak jak w ciele ludzkim różne członki uzupełniają się wzajemnie i tworzą tę harmonijną równowagę nazywaną symetrią, tak też i chciała natura, aby w społeczności ludzkiej harmonizowały ze sobą te dwie klasy i aby w efekcie dawały równowagę. Jedna koniecznie potrzebuje drugiej; ani kapitał bez pracy, ani praca bez kapitału nie może istnieć. Zgoda daje piękno i ład, podczas gdy nieustanny konflikt może przynieść jedynie zamęt i barbarzyństwo. Czas już uśmierzyć waśń, więcej, wykorzenić ją.*

[...] *należy zauważyć, że państwo jest instytucją jedną dla wszystkich: tak dla wielkich, jak i dla maluczkich. Proletariusze mianowicie na podstawie prawa natury na równi z bogatymi obywatelami państwa stanowią prawdziwe i żywe jego części, z których poprzez rodziny powstaje organizm państwowy, nie mówiąc już o tym, że w każdym państwie oni właśnie stanowią liczbę jego obywateli największą. A jak nierozumną byłoby rzeczą, gdyby się państwo starało o dobro części tylko obywateli, resztę zaś zaniedbywało, tak też jasnym jest, że władza publiczna nie powinna w swej działalności pomijać dobra i pożytku proletariatu.* [...] *Dlatego spośród licznych i ciężkich obowiązków rządu na rzecz dobra wspólnego pierwszym jest ten, ażeby opieką otaczał wszystkie na równi klasy, przestrzegając ściśle przepisów sprawiedliwości, zwanej „rozdzielczą".*

Źródło: I. Rusinowa, T. Wituch, *Teksty źródłowe do dziejów powszechnych XIX wieku*, Warszawa 1981, s. 252–254.

? 1. Wyjaśnij, na jaki ważny aspekt życia społecznego wskazuje Leon XIII.
2. Wskaż ideologie, z którymi papież konfrontuje swoje poglądy.
3. Wyjaśnij, jakiego typu nierówność papież uznaje za niemożliwą do usunięcia, a jaką równość uważa za oczywistą i konieczną.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LEON XIII

1810–1903

Włoski duchowny rzymskokatolicki i papież w latach 1878–1903. Przyszedł na świat w zubożałej rodzinie szlacheckiej jako Gioacchino Vincenzo Raphaelo Luigi Pecci [czyt.: dżioakino winczenco rafaelo luidżi peczi]. Odebrał staranną edukację, którą zakończył w 1836 r., broniąc tytułu doktora teologii oraz prawa cywilnego i kanonicznego. Rok później przyjął święcenia kapłańskie. Pełnił funkcję nuncjusza apostolskiego w Belgii i arcybiskupa Perugii [czyt.: perudżi]. Podczas konklawe w 1878 r. został wybrany na papieża. Był twórcą encykliki *Rerum novarum*, w której przedstawił koncepcję rozwiązywania problemów społecznych na podstawie społecznej nauki Kościoła.

Nowe ideologie

Ideologia	Najważniejsze postulaty
socjaldemokracja	• równouprawnienie i sprawiedliwość społeczna, • rozszerzenie praw wyborczych, • walka o prawa socjalne w ramach systemu parlamentarnego, • krytyka komunizmu
chrześcijański ruch społeczny	• krytyka socjalizmu, komunizmu i liberalizmu, • poszanowanie godności człowieka, • realizacja idei sprawiedliwości społecznej • solidaryzm społeczny, • poprawa warunków pracy robotników, • korporacjonizm – współpraca pracodawców i pracowników danych branż
nacjonalizm	• naród najwyższą wartością i najważniejszą formą uspołecznienia, • solidaryzm narodowy – przedkładanie interesów narodowych ponad inne cele, • dążenie do utworzenia państwa narodowego, w którym będą realizowane cele jednego narodu, • rozwój oświaty, kultury o charakterze narodowym i pielęgnowanie tradycji
anarchizm	• likwidacja państwa, władzy i własności, • zerwanie z tradycją i religią, • zorganizowanie dobrowolnych wspólnot, w ramach których funkcjonują wolne jednostki

rządzących państwami i właścicieli fabryk o poprawę warunków pracy robotników, potępiał także ich wyzysk. Dzięki zainteresowaniu ideami chrześcijańskiego ruchu społecznego zaczęły powstawać stowarzyszenia, a następnie również partie polityczne, które starały się konkurować z rosnącymi wśród katolików wpływami socjalistycznymi. W XX w. z tego nurtu wykształciła się również **chrześcijańska demokracja** (w skrócie nazywana **chadecją**).

Coraz większą rolę odgrywały w Europie kwestie narodowe. Narody coraz bardziej zaznaczały swoją odrębność kulturową czy religijną. Na takim gruncie narodził się nowoczesny **nacjonalizm**, zgodnie z którym państwa powinny mieć charakter narodowy, a tożsamość narodowa jest najważniejszym elementem tożsamości każdego człowieka. Stało się to widoczne m.in. w dążeniach zjednoczeniowych w Niemczech i we Włoszech oraz niepodległościowych. Z czasem nacjonalizm przybierał coraz ostrzejszą formę. Jego zwolennicy przenosili zasadę rywalizacji, na której opierała się teoria darwinizmu, na kwestie narodowe i zaczęli ustalać hierarchię narodów, starając się udowodnić, że jedne są jakoby lepsze od innych. Nacjonalizm miał różne odmiany. W radykalnej postaci wskazywał nie tylko na nierówność narodów, ale i ras, co zbliżało go do idei rasistowskich. Ponadto powszechny wśród nacjonalistów stał się antysemityzm. Z niechęcią odnosili się bowiem do wszelkich mniejszości, które nie mieściły się w ich wizji jednolitego narodu. Żydzi zaś, nieposiadający od wieków swojego państwa i żyjący w rozproszeniu, a jednocześnie zachowujący odrębność kulturową i religijną, byli przez nich traktowani z podejrzliwością. Wśród idei nacjonalistycznych pojawił się jednak również **syjonizm**, czyli nacjonalizm żydowski. Zgodnie z jego założeniami Żydzi powinni dążyć do stworzenia własnego państwa w Palestynie. Syjoniści krytykowali wszelkie formy asymilacji Żydów.

CIEKAWOSTKA

Sprawa Dreyfusa i antysemityzm

Alfred Dreyfus [czyt.: drejfus], oficer francuskiej armii, w 1894 r. został niesłusznie oskarżony o szpiegostwo na rzecz Niemiec. Niesprawiedliwie go skazano i zesłano do kolonii karnej. Mimo bezdyskusyjnych dowodów niewinności jego proces rewizyjny ze względu na żydowskie pochodzenie przeciągał się latami. Ujawnienie oszustw, jakich dopuszczono się ze względu na antysemickie poglądy oficerów, prawników i urzędników, wstrząsnęło francuską opinią publiczną i miało ogromne znaczenie dla napiętnowania antysemityzmu.

RUCH NA RZECZ RÓWNOUPRAWNIENIA KOBIET

W tradycyjnym społeczeństwie kobieta zajmowała się głównie domem i rodziną. Jej wykształcenie zazwyczaj miało ją przygotować wyłącznie do odgrywania roli matki, żony i gospodyni domowej. Wraz ze zmieniającą się sytuacją społeczno-ekonomiczną i demokratyzacją życia również kobiety zaczęły walczyć o swoje prawa. Wśród postulatów bojowniczek o równouprawnienie kobiet, czyli **emancypantek**, na pierwszym miejscu znalazły się:

- dostęp do wykształcenia, zwłaszcza wyższego,
- zmiany w prawie rodzinnym (np. w dziedziczeniu),
- równouprawnienie ekonomiczne,
- prawa wyborcze dla kobiet.

Najwcześniej udało się kobietom zdobyć dostęp do edukacji. Uzyskały wstęp na wyższe uczelnie, dzięki czemu wkrótce mogły wykonywać liczne nowe zawody. Swoje drzwi przed kobietami najszybciej otworzyły uniwersytety we Francji, w Szwajcarii, krajach skandynawskich i USA. Pierwszą kobietą profesorem została w 1906 r. na paryskiej Sorbonie Polka, Maria Skłodowska-Curie (więcej o niej na s. 124).

Emancypacji kobiet przewodziły Amerykanki. W USA odnotowano największy odsetek wykształconych kobiet. Powstawały tam szkoły wyspecjalizowane w kształceniu dziewcząt. Obywatelki Stanów Zjednoczonych jako pierwsze zostały lekarkami, pastorkami i prawniczkami. Ich wzorem swoich praw domagały się Europejki, na czele z Brytyjkami.

Najbardziej zaciętą batalię o równouprawnienie stoczyły **sufrażystki**, które żądały prawa wyborczego dla kobiet. Mimo oporu społecznego, nie tylko męskiej części społeczeństwa, odnosiły sukcesy. Prawa wyborcze przyznano najwcześniej kobietom w amerykańskim stanie **Wyoming** [czyt.: łajomin] w **1869 r.** i Kolorado w 1893 r. Następne były dominia brytyjskie – Nowa Zelandia i Australia. W Europie najwcześniej równouprawnienie stało się udziałem Finek. **Polki** uzyskały prawa wyborcze wraz z powstaniem niepodległego państwa w **1918 r.**

Były to jednak dopiero początki **feminizmu**, czyli ruchu dążącego do równouprawnienia kobiet w życiu społecznym i politycznym.

Przyznanie praw wyborczych kobietom

Rok	Państwo
1893	Nowa Zelandia
1902	Australia
1906	Finlandia
1913	Norwegia
1915	Dania, Islandia
1916	Niemcy
1917	Kanada, Rosja, Węgry
1918	Polska
1919	Szwecja, Austria, Holandia
1920	Wielka Brytania, USA
1944	Francja
1971	Szwajcaria
1976	Portugalia

Demonstracje brytyjskich sufrażystek często odbywały się w napiętej atmosferze. Mimo że kobiety walczące o prawa wyborcze początkowo często spotykały się z drwinami i lekceważeniem, z czasem osiągnęły swoje cele.

• *rysunek, Wielka Brytania, ok. 1905 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak do problemu rosnącego antagonizmu pomiędzy robotnikami a kapitalistami odnosiły się ideologie powstałe w drugiej połowie XIX w.
2. Wymień przejawy demokratyzacji życia publicznego w XIX w. Które spośród nowych ideologii mogły jej sprzyjać, a które ją utrudniać?
3. Wymień postulaty XIX-wiecznych emancypantek.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków 1997.
M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
D. Sozańska, *Chadecja, czyli kto?*, Kraków 2011.

7 EPOKA POZYTYWIZMU

Skupiający się na emocjach romantyzm, który od początku XIX w. zdominował kulturę europejską, w połowie stulecia zaczął ustępować głoszącemu kult nauki pozytywizmowi. Błyskawiczny rozwój nauki i techniki w tym czasie przyniósł w rezultacie dalsze przemiany społeczne. Jakie odbicie znalazły te procesy w kulturze? Jak zmieniła się codzienność mieszkańców Europy i Stanów Zjednoczonych?

SCJENTYZM I POZYTYWIZM

Szybki postęp cywilizacyjny i związane z nim głębokie przemiany społeczne spowodowały, że w połowie XIX w. ożywiło się występujące już w oświeceniu zainteresowanie nauką. Zwolenników naukowego poznania rzeczywistości nazywano **scjentystami** (łac. *scientia* – 'wiedza'). Odrzucali oni emocjonalne, irracjonalne podejście do nieznanych zjawisk charakterystyczne dla romantyzmu. Za jedyne narzędzia służące do badania świata uznawali metody naukowe, zwłaszcza wykorzystywane w naukach przyrodniczych. Popularność zyskał bowiem pogląd zwany empiryzmem, zgodnie z którym wyrażano przekonanie, że w nauce należy się opierać na doświadczeniu.

Wśród scjentystów szczególne znaczenie zdobyli zwolennicy filozofii **pozytywizmu**, której twórcą był francuski filozof i socjolog **Auguste Comte**. Uważał on, że zarówno filozofia, jak i **socjologia** powinny badać zjawiska dostępne rozumowi i oparte na faktach. Wprowadził klasyfikację dziedzin naukowych i zainicjował socjologię jako dyscyplinę nauki zajmującą się procesami społecznymi. Duży wpływ na rozwój pozytywizmu miały także osiągnięcia w dziedzinie nauk przyrodniczych, w tym teoria ewolucji Charlesa Darwina (więcej o niej na s. 122–123), a przywołane przez tego badacza bezwzględne prawa natury wykorzystywano do tłumaczenia prawidłowości z innych dziedzin życia, w tym także społecznego.

LITERATURA POZYTYWISTYCZNA

Pozytywistyczna doktryna filozoficzna znacząco wpłynęła na literaturę w XIX w. Pojawiły się w niej wówczas nurty **realizmu** i **naturalizmu**. Autorzy powieści realistycznych przedstawiali obraz społeczeństwa epoki industrialnej. W swoich dziełach poruszali również odrzucaną dotąd tematykę dotyczącą ludzi biednych, skupiając się na dotykających ich krzywdach i dyskryminacji. W powieściach naturalistycznych twórcy, jak np. francuski pisarz **Émile Zola** [czyt.: **emil** zo**la**], nie pomijali też tematów drastycznych. W ten sposób kształtowali w społeczeństwie wrażliwość na problemy wcześniej niedostrzegane lub niebrane pod uwagę. Do najwybitniejszych przedstawicieli realizmu w literaturze zaliczamy francuskich pisarzy **Honoré de Balzaca** [czyt.: ono**re** de balzaka], **Wiktora Hugo** [czyt.: i**go**] oraz Anglika **Charlesa Dickensa** [czyt.: czarlsa dikensa]. Szerokie uznanie zdobyły również wielkie powieści Rosjan **Lwa Tołstoja** i **Fiodora Dostojewskiego** oraz dramaty **Antona Czechowa**. Jako pisarz zasłynął ponadto **Joseph Conrad** [czyt.: dżozef konrad; właśc. Józef Korzeniowski), Polak z pochodzenia, który w swoich rozgrywających się w egzotycznej scenerii utworach zajmował się zagadnieniami etycznymi.

Gawrosz, bezdomny chłopiec żyjący na ulicach Paryża, był postacią z powieści Wiktora Hugo *Nędznicy*. Pisarze, ukazując losy bohaterów literackich z różnych środowisk, wpływali na zmianę ich postrzegania w społeczeństwie.

• *rycina, Francja, XIX w.*

W tym czasie powstały ważne dzieła literackie skierowane do dzieci i młodzieży, które do dziś cieszą się dużą popularnością. Amerykański pisarz **Mark Twain** [czyt.: tlejn] napisał m.in. powieści młodzieżowe *Przygody Tomka Sawyera* [czyt.: sojera] i *Przygody Hucka* [czyt.: haka], a zafascynowany przyrodą **Jack** [czyt.: dżek] **London** – przygodowe powieści *Zew krwi* i *Biały Kieł*. Dzieci na całym świecie pokochały bajkę *Pinokio* włoskiego autora **Carla Collodiego** [czyt.: karla kollodjego] oraz powieść *Serce* **Edmonda de Amicisa** [czyt.: amiczisa].

SZTUKA I ARCHITEKTURA

Po okresie klasycyzmu i romantyzmu w połowie XIX w. w malarstwie zaczął kształtować się **realizm**. Twórcy odchodzili od tematów mitologicznych czy religijnych, za to chętniej malowali życie codzienne. Często ukazywali sceny, które zawierały przekaz moralny lub polityczny, np. przedstawiające niesprawiedliwość społeczną i trudne życie biednych ludzi.

W drugiej połowie XIX w. powstał we Francji nowy, zupełnie odmienny pod względem tematycznym i technicznym styl w malarstwie, zwany **impresjonizmem**. Nazwa kierunku pochodziła od tytułu obrazu **Claude'a Moneta** [czyt.: kloda moneta] *Impresja – wschód słońca* (*impression*; czyt.: impre**sją** – fr. 'wrażenie'). Impresjoniści malowali głównie pejzaże oraz sceny z życia miejskiego, przedstawione za pomocą refleksów światła i czystych barw. W ten sposób starali się uchwycić chwilę, ulotne wrażenie. Często czerpali rozwiązania i tematykę z osiągnięć fotografii, wynalezionej w 1839 r. Do grona najwybitniejszych malarzy impresjonistycznych należeli oprócz Moneta **Auguste Renoir** [czyt.: o**gist** renu**ar**] czy **Édouard Manet** [czyt.: edu**ar** ma**ne**]. Dokonania impresjonistów doprowadziły do rewolucji nie tylko w sposobie malowania i tematyce obrazów, ale i w zasadach, jakimi rządził się francuski świat sztuki. Dotąd francuscy malarze byli skupieni wokół instytucji państwowej – Akademii Malarstwa i Rzeźby, której profesorowie odgrywali rolę autorytetów w kwestii sztuki. Impresjoniści zorganizowali niezależny salon, gdzie zaprezentowali swoje prace odrzucone przez środowisko akademickie. W ten sposób z czasem zyskali ogromne uznanie odbiorców sztuki.

Ich tropem poszli inni artyści, śmiało odchodząc od zasad sztuki realistycznej i klasycystycznej. Na przeło-

Obraz *Impresja – wschód słońca* autorstwa Claude'a Moneta przedstawia poranek w porcie. Choć w podobny sposób – za pomocą świetlistych refleksów – już wcześniej malował pejzaże Anglik William Turner [czyt.: liliam terner], to dopiero konsekwencja w zastosowaniu nowatorskiej techniki przez francuskich malarzy przyniosła prawdziwy przełom w sztuce.

- *obraz, Francja, 1872 r.*

Rodzina Monetów w swoim ogrodzie to obraz, na którym malarz Eduard Manet przedstawił sielankową scenę wypoczynku rodziny przyjaciela. Claude Monet zrewanżował mu się portretem przy sztalugach.

- *obraz, Francja, 1874 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

BERTHE MORISOT

1841–1895

Była francuską malarką. Początkowo związała się z malarstwem akademickim, a następnie została jedną z najważniejszych artystek nowego kierunku – impresjonizmu. Malowała głównie niewielkie obrazy, a ich częstym motywem były sceny domowe, w których dominowały postacie kobiet i dzieci oraz kwiaty. Berthe Morisot [czyt.: bert mori**zo**], rodzinnie powiązana z Éduardem Manetem, została uwieczniona na jego wielu obrazach.

mie XIX i XX w. doszło do rozwoju zjawiska zwanego **postimpresjonizmem**. Do grona twórców tego kierunku zalicza się francuskich malarzy **Paula Gauguina** [czyt.: pola gogena] i **Paula Cézanne'a** [czyt.: pola sezana]. Oryginalny własny styl czerpiący zarówno z impresjonizmu, jak i innych nurtów stworzył również holenderski malarz **Vincent van Gogh** [czyt.: winsent wan gog]. Jego dzieła, niedoceniane za życia artysty, takie jak *Słoneczniki*, *Autoportret* czy *Gwiaździsta noc*, dziś są uznawane za arcydzieła światowego malarstwa (więcej na temat innych nurtów w ówczesnym malarstwie zob. w ramce na s. 137).

Na przełomie XIX i XX w. powstawały także wybitne dzieła rzeźbiarskie. W tym czasie tworzyli m.in. Francuz **Auguste Rodin** [czyt.: o**gist** ro**dę**] (rzeźby *Pocałunek* i *Myśliciel*) i jego uczennica **Camille Claudel** [czyt.: ka**mij** klo**del**] (*Fala* i *Walc*).

W architekturze nawiązywano do stylów historycznych, naśladując stylistykę minionych epok. Tę tendencję nazwano wspólnym określeniem **historyzmu**. Czerpano ze stylów średniowiecznych, wznosząc budowle w stylu neoromańskim i neogotyckim. Ponadto odwoływano się do renesansu i klasycyzmu. Stosowano też elementy architektury orientalnej.

Pod koniec XIX w. historyzm w architekturze na skutek poszukiwań nowych rozwiązań artystycznych zaczęła wypierać **secesja**. Cechowała ją bogata i wyszukana ornamentyka, wzorowana na motywach roślinnych, geometrycznych i zwierzęcych, oraz ciągła, falista i opływowa linia. Secesja była szczególnie widoczna w architekturze wnętrz, rzemiośle artystycznym, meblarstwie i witrażu.

Budynek Secesji w Wiedniu należy do najwspanialszych budowli w tym stylu. Połączenie prostych form geometrycznych, przemyślanych proporcji i wyrafinowanych zdobień do dziś robi duże wrażenie.

• *budynek, Wiedeń, 1899 r.*

KULTURA STAJE SIĘ MASOWA

W drugiej połowie XIX w. kultura zaczęła docierać do coraz liczniejszych odbiorców i stawała się szerzej dostępna. Miało to liczne przyczyny:

- powstanie dużych skupisk ludzkich w wyniku urbanizacji,
- wystąpienie zjawiska czasu wolnego,
- rozwój technologii służących do komunikowania się – środków masowego przekazu i transportu,
- wzrost dochodów niższych warstw społecznych,
- demokratyzacja życia publicznego.

Do powstania **kultury masowej**, czyli popularnej, kierowanej do przeciętnego odbiorcy, w znacznym stopniu przyczyniła się wychodząca w dużych nakładach prasa, w której oprócz bieżących wiadomości drukowano i powieści w odcinkach, i pierwsze **komiksy**. Dzienniki, ilustrowane magazyny i literatura popularna (kryminały, romanse, powieści obyczajowe) zyskiwały ogromną poczytność i dostarczały czytelnikom rozrywki i wiedzy o świecie. Pozwalało to wydawcom kształtować gusta odbiorców. Poza tym na łamach prasy zaczęły pojawiać się już nie tylko zwykłe ogłoszenia, ale również **reklamy** w atrakcyjny sposób zachęcające do zakupu towarów, uczestnictwa w różnych wydarzeniach, jak koncerty, teatrzyki czy kabarety, lub do skorzystania z usług. Następnie ściany kamienic i specjalnie wznoszone słupy ogłoszeniowe pokrywano plakatami – w ten sposób reklama na szeroką skalę trafiła do przestrzeni miejskiej.

Myśliciel Auguste'a Rodina to jedna z najsłynniejszych rzeźb w dziejach ludzkości. Postać zamyślonego mężczyzny stała się motywem często powracającym w kulturze.

• *rzeźba, Francja, 1880 r.*

W tym samym czasie powstało zupełnie nowe medium – **kino**, które miało zrewolucjonizować rozrywkę. Pierwszy pokaz filmowy zorganizowali w **1895 r.** w Paryżu bracia **Auguste i Louis Lumière** [czyt.: o**gist** i lu**i** li**mjer**]. Kinematografia bardzo szybko zaczęła się rozwijać na całym świecie. Początkowo filmy były krótkie, nieme i czarno-białe, nie miały też zbyt złożonej fabuły, co z czasem się zmieniło. Poza tym aktorzy, którzy najpierw grali anonimowo, zaczęli zdobywać sławę i bogactwo. Szczególne zainteresowanie kino zyskało w niższych warstwach społecznych, dla których bilety do teatru były zbyt drogie.

NOWE NURTY W SZTUCE

Oprócz impresjonizmu w połowie XIX w. i na początku XX w. współistniały ze sobą także inne style w malarstwie. Do najbardziej znanych należą:

- **secesja**, charakteryzująca się wyszukanymi motywami zdobniczymi, którą reprezentował austriacki malarz i grafik **Gustaw Klimt**;
- **symbolizm**, nawiązujący w formie do malarstwa realistycznego, skupiający się jednak na obrazowaniu idei i emocji. Do grona symbolistów zalicza się m.in. Belga Fernanda Khnopffa [czyt.: knopfa], Francuza Gustave'a Moreau [czyt.: gistawa mo**ro**] czy Polaka Jacka Malczewskiego;
- **kubizm**, opierający się na przedstawianiu malowanych obiektów jako brył, zainicjowany na początku XX w. przez dwóch artystów – **Georges'a Braque'a** [czyt.: żorża braka] z Francji i **Pabla Picassa** [czyt.: pikassa] z Hiszpanii.

Sacré-Cœur [czyt.: sakre ker] ***na Montmartrze*** to kubistyczny obraz George'a Braque'a przedstawiający słynny kościół na paryskim wzgórzu.

• *obraz, Francja, 1910 r.*

Judyta i głowa Holofernesa autorstwa Gustawa Klimta jest przykładem ozdobnego malarstwa secesyjnego. Biblijna scena została przedstawiona z zastosowaniem charakterystycznych dla tego malarza złoceń.

• *obraz, Austria, 1901 r.*

? Jakie były przyczyny zróżnicowania malarstwa pod koniec XIX w.?

WARTO WIEDZIEĆ

Kompozytorzy drugiej połowy XIX wieku

W drugiej połowie XIX w. nastąpił dynamiczny rozwój muzyki. Do ok. 1880 r. panował w niej styl romantyczny. Następnie nadszedł okres muzyki modernistycznej, skupionej na eksperymentowaniu.

Kompozytor	Kraj	Kompozycje
Richard Wagner	Niemcy	dramat muzyczny *Pierścień Nibelunga*, opera *Śpiewacy norymberscy*
Johannes Brahms	Niemcy	koncerty skrzypcowe, uwertury, symfonie
Richard Strauss	Niemcy	opery *Salome*, *Elektra*
Giuseppe Verdi	Włochy	opery *Rigoletto*, *Traviata*, *Aida*
Giacomo Puccini	Włochy	opery *Tosca*, *Cyganeria*, *Madama Butterfly*
Piotr Czajkowski	Rosja	opery *Eugeniusz Oniegin*, *Dama pikowa*, balety *Jezioro łabędzie*, *Dziadek do orzechów*
Johann Strauss	Austria	operetki *Zemsta nietoperza*, *Baron cygański*
Ferenc Lehár	Węgry	operetki *Wesoła wdówka*, *Cygańska miłość*

Opera *Aida* Giuseppe Verdiego jest wystawiana z monumentalną scenografią i w bogatych kostiumach.

- *fotografia, Werona, 2012 r.*

? Odszukaj informacje na temat polskich kompozytorów tej epoki.

AKTYWNY WYPOCZYNEK

Przemiany, które nastąpiły w drugiej połowie XIX w., dotyczyły również nowych sposobów spędzania czasu wolnego. Upowszechniły się turystyka, kultura fizyczna i sport, ponieważ zaczęto doceniać znaczenie dla zdrowia ruchu na świeżym powietrzu. Dużą popularnością cieszyła się gimnastyka, którą włączano do programów szkolnych. Powstały kluby sportowe, organizowano rozgrywki i zawody kolarstwa, wioślarstwa, łyżwiarstwa, rugby [czyt.: ragby] i piłki nożnej. Z czasem sport zaczęto uprawiać już nie tylko amatorsko, ale także zawodowo, a mistrzowie popularnych dyscyplin stawali się sławni i bogaci. Pod koniec wieku odrodziła się **idea olimpizmu**. Z inicjatywą wskrzeszenia igrzysk olimpijskich wystąpił baron Pierre de Coubertin [czyt.: pjer dy kube**rtę**], który w 1896 r. zorganizował w Atenach **pierwsze nowożytne igrzyska**. Już podczas drugich igrzysk, które odbyły się w 1900 r. w Paryżu, po raz pierwszy wzięły udział kobiety.

WARTO WIEDZIEĆ

Wzrost popularności prasy

W XIX w. stopniowo likwidowano analfabetyzm. Dzięki temu dzieła literackie i popularnonaukowe mogły docierać do coraz szerszych kręgów społecznych. Częściej i chętniej czytano także gazety i czasopisma, których nakłady szybko rosły. Prasa stała się wówczas podstawowym źródłem informacji.

Intensywny rozwój prasy doprowadził do powstania pierwszych agencji informacyjnych, które zbierały wiadomości przy pomocy korespondentów i rozsyłały komunikaty o bieżących wydarzeniach. Do najstarszych i najbardziej znanych należy założona w 1851 r. w Londynie agencja Reutersa [czyt.: rojtersa].

Gazeciarz, czyli chłopiec sprzedający przechodniom gazety, był przez dekady obecny na ulicach wielkich miast w XIX i XX w.

- *fotografia, USA, ok. 1910 r.*

? Jakie korzyści płynęły z upowszechnienia umiejętności czytania w XIX w.?

W 1907 r. Brytyjczyk **Robert Baden-Powell** [czyt.: bejden-połl] zainicjował nowy system wychowania młodzieży, zwany ruchem skautowym albo inaczej – **skautingiem**. Do pracy z młodzieżą, zarówno z chłopcami, jak i dziewczynkami, wykorzystał swoje doświadczenie wojskowe. Celem organizacji, która szybko się rozrastała, miało być uzupełnienie kształcenia szkolnego poprzez rozwój sprawnościowy młodych ludzi w duchu patriotyzmu i poszanowania natury. Sposób zorganizowania skautów na podobieństwo rodzin wielodzietnych, gdzie starsze rodzeństwo jest wzorem dla młodszych dzieci i się nimi opiekuje, okazał się ponadczasowy i szybko zdobył popularność. Na ziemiach polskich powstał pod nazwą harcerstwa.

Start biegu na 100 m podczas igrzysk olimpijskich w Atenach. Oprócz lekkoatletyki, do której zaliczały się biegi, zawodnicy podczas tej olimpiady rywalizowali jeszcze w ośmiu innych dyscyplinach.

▪ *fotografia, Grecja, 1896 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

O SPORCIE AMATORSKIM, RYWALIZACJI I DOPINGU

Pierre de Coubertin wielokrotnie wypowiadał się na temat idei olimpizmu zarówno przed odnowieniem igrzysk olimpijskich, jak i później, gdy z troską przyglądał się rozwojowi ruchu olimpijskiego.

Niedoskonałość ludzka skłania się zawsze w stronę przeobrażania atlety z Olimpii w gladiatora cyrku. Trzeba zatem dokonać wyboru między dwiema niedającymi się pogodzić formułami atletyzmu. Dla obrony przeciwko duchowi zysku i profesjonalizmu oraz w poczuciu nadciągających stamtąd zagrożeń amatorzy większości krajów ustanowili skomplikowany, pełen kompromisów i sprzeczności system legislacji. [rok 1894]

* * *

Zawsze podziwiam fakt, że młodzieńcy ci, zgromadzeni ze wszystkich krajów świata dla współzawodnictwa, [...] *są w stanie znaleźć w sobie dość siły moralnej, aby poradzić sobie z głęboko przeżywaną porażką, nie okazując przy tym goryczy, a następnie uścisnąć dłoń zwycięzcy ze szczerą serdecznością. Widziałem ten obrazek po stokroć i nigdy mnie on nie zmęczył. Napełnia mnie on radością* [...]. *Jeżeli przejdzie się na ławki widowni, daje się zauważyć stale rosnący brak owego sportowego ducha.* [...] *Edukacja w tym zakresie, tak jak w wielu innych obszarach, musi zostać całkowicie zrewidowana. Chciałbym, aby to wyglądało tak, jakbyśmy mieli traktować dzisiejszych widzów jak wielkie dzieci,* [...] *aby uczyć ich doceniać wspaniały wyczyn sportowy oraz to, jak nie na miejscu w takich sytuacjach są te wybuchy prymitywnego nacjonalizmu, które napełniają nasze czasy pół barbarzyńskim odorem.* [rok 1928]

Pierre de Coubertin

Źródło: K. Deberny, K. Płoszaj, W. Firek, *Błyszczący sterowiec. Pierre de Coubertin o sporcie i olimpizmie*, Warszawa 2016, s. 59 i 65.

? 1. Wymień różnice pomiędzy sportem amatorskim a zawodowym, na które zwraca uwagę autor. W jaki sposób symbolicznie ukazuje obie postawy?

2. Przedstaw postawy sportowców i widzów, które autor chwali, i te, które krytykuje.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw główne cele i postulaty pozytywistów. Czym różniły się one od zasad wyznawanych przez romantyków?
2. Wyjaśnij, jakie były przyczyny narodzin kultury masowej w drugiej połowie XIX w.
3. Oceń, jakie znaczenie miał wzrost popularności kultury fizycznej w XIX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Borkowska, *Pozytywiści i inni*, Warszawa 1996.
J. Guze, *Impresjoniści*, Warszawa 1986.

Podsumowanie rozdziału III

Europa i świat w drugiej połowie XIX wieku

1 Od wojny krymskiej do zjednoczenia Włoch

1. W 1853 r. w Europie wybuchła wojna krymska, która toczyła się pomiędzy dążącą do ekspansji Rosją a imperium osmańskim, wspieranym przez Wielką Brytanię, Francję i Królestwo Sardynii. Ostatecznie Rosjanie ponieśli klęskę.
2. W połowie XIX w. w Italii wzrosły nastroje zjednoczeniowe. Premier rządu sardyńskiego Camillo Cavour proponował scalenie północnych Włoch pod patronatem króla Sardynii Wiktora Emanuela II. Walkę o zjednoczenie całych Włoch jako republiki prowadził rewolucjonista Giuseppe Garibaldi.
3. W 1859 r. z pomocą Francji, która pokonała Austriaków, Wiktor Emanuel II odzyskał znaczną część północnych Włoch – Lombardię. Rok później Garibaldi wywołał rewolucję w południowych Włoszech i po porozumieniu z królem Sardynii doprowadził do zjednoczenia kraju jako monarchii.
4. W 1861 r. ogólnowłoski parlament ogłosił powstanie Królestwa Włoch. W 1866 r., w wyniku wojny prusko-austriackiej Włosi odzyskali Wenecję, a w 1870 r., wykorzystując konflikt francusko-pruski – Rzym.

2 Zjednoczenie Niemiec

1. W państwach niemieckich od Wiosny Ludów nasilały się tendencje zjednoczeniowe. O wpływy rywalizowały Austria i Prusy, które prezentowały odmienne koncepcje zjednoczenia Niemiec. Prusy realizowały ideę Małych Niemiec, bez wieloetnicznej monarchii Habsburgów, natomiast Austria patronowała koncepcji Wielkich Niemiec, w której to sama byłaby główną potęgą.
2. W 1861 r. na pruskim tronie zasiadł Wilhelm I Hohenzollern, a rok później kanclerzem został Otto von Bismarck, który rozpoczął jednoczenie Niemiec „krwią i żelazem". W 1864 r. wspólnie z Austrią odebrał Danii księstwa Szlezwik i Holsztyn, a dwa lata później pokonał Austriaków, pozbawiając ich wpływów w Niemczech.
3. W 1867 r. został utworzony Związek Północnoniemiecki, któremu przewodziły Prusy. W 1870 r. Prusy pokonały Francję i 18 stycznia 1871 r. ogłosiły powstanie II Rzeszy Niemieckiej pod berłem cesarskim Wilhelma I.
4. W 1867 r. powstało nowe dualistyczne państwo nazwane monarchią austro-węgierską.

3 Stany Zjednoczone w XIX wieku

1. W XIX w. w Stanach Zjednoczonych ukształtował się system dwupartyjny. Scenę polityczną podzielili między siebie demokraci i republikanie.
2. USA dzieliło się na przemysłową Północ i rolnicze Południe. Zasadniczą różnicę pomiędzy tymi społecznościami stanowiło ich podejście do niewolnictwa. Południe prowadziło produkcję rolną z wykorzystaniem pracy niewolników, a Północ domagała się likwidacji niewolnictwa.
3. W kwietniu 1861 r. wybuchła wojna secesyjna pomiędzy Unią a Konfederacją. Najbardziej krwawym starciem konfliktu była stoczona w 1863 r. bitwa pod Gettysburgiem, w której armia Południa poniosła klęskę.
4. Wojna zakończyła się w 1865 r. zwycięstwem Północy. W wyniku tego zachowano jedność państwa, umocniono rząd federalny oraz zniesiono niewolnictwo.
5. Przez cały XIX w. trwał napływ do Ameryki ludności z Europy. Osiedlała się ona w rozwijających się miastach przemysłowych i na terenach świeżo przyłączanych do USA.

4 Ekspansja kolonialna

1. W drugiej połowie XIX w. kolonializm objął wszystkie zamieszkane kontynenty. Do rywalizacji o zamorskie posiadłości włączyły się potęgi pozaeuropejskie, takie jak Stany Zjednoczone i Japonia.
2. Podczas konferencji berlińskiej w latach 1884–1885 dokonano podziału Afryki, wyznaczając granice pomiędzy imperiami kolonialnymi. Największymi potęgami w Afryce były Francja i Wielka Brytania oraz w mniejszym stopniu Belgia, Portugalia, Hiszpania, Włochy i Niemcy.
3. Kolonizacja objęła również Azję, choć – inaczej niż w Afryce – zachowano tam dotychczasowe władze, które utraciły jednak suwerenność. Część krajów, jak Japonia, skutecznie oparła się europejskim kolonizatorom.
4. Kolonizatorzy toczyli wojny nie tylko z broniącymi swoich ziem i niezależności tubylcami, lecz także z innymi państwami kolonialnymi. W latach 80. i 90. na południu Afryki doszło do konfliktów między potomkami holenderskich osadników – Burami a Brytyjczykami, które w 1901 r. zakończyły się klęską Burów.

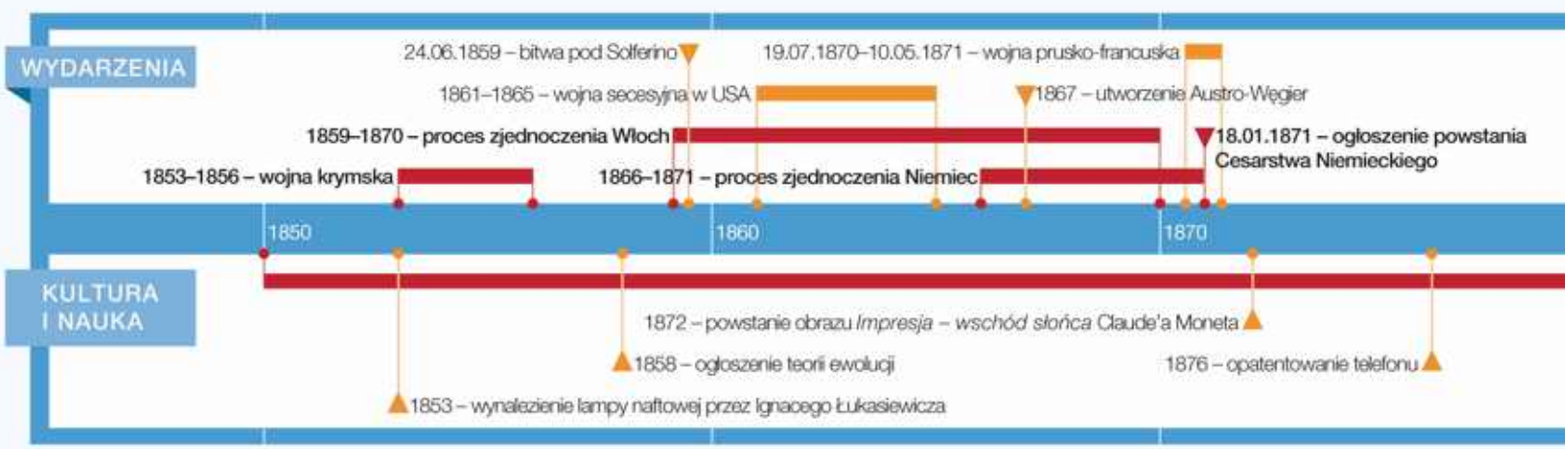

5 Postęp naukowy i techniczny

1. W drugiej połowie XIX w. doszło do wszechstronnego rozwoju nauki zarówno na Starym Kontynencie, jak i w Ameryce Północnej. Do najważniejszych naukowców należeli: Zygmunt Freud, Charles Darwin, Gregor Mendel, Iwan Pawłow, Louis Pasteur, Robert Koch, Pierre Curie i Maria Skłodowska-Curie, Jean Bernard Foucault, James Maxwell i Albert Einstein.
2. Postęp naukowy przyspieszył rozwój techniki. Najbardziej znanymi wynalazkami tego okresu były lampa naftowa, telefon, żarówka elektryczna, radio, gramofon, samolot oraz samochód z silnikiem spalinowym.
3. Innowacje techniczne wpłynęły na poziom życia społeczeństwa. Na przełomie XIX i XX w. unowocześniono oświetlenie domów mieszkalnych, hal produkcyjnych i ulic. Wysokie budowle wyposażono w windy, a niektóre centra handlowe w schody ruchome.
4. Pod koniec XIX w. liczba ludności rosła w błyskawicznym tempie, co pociągało za sobą wzrost migracji mieszkańców ze wsi do miast. Skutkiem tego zjawiska była szybka urbanizacja.

Kolos Rhodes to karykatura, na której Cecil Rhodes został przedstawiony w pozie przypominającej Kolosa z Rodos, czyli ogromnego posągu boga Heliosa – jednego z cudów świata antycznego. Brytyjski kolonizator stoi na dwóch krańcach Afryki opanowanych przez Anglików i rozciąga nad kontynentem linię telegraficzną.

▪ *karykatura, Wielka Brytania, XIX w.*

6 Nowe ideologie i ruchy społeczne

1. Wraz z rewolucją przemysłową i zmianami społecznymi poszerzał się w Europie Zachodniej zakres swobód obywatelskich. Choć w XIX w. na kontynencie dominowały monarchie, powoli umacniał się tam także ustrój republikański.
2. W XIX w. rozwinęła się ideologia socjalistyczna, a na jej podstawie powstał silny ruch robotniczy, którego głównym hasłem była rewolucja socjalna. Odrębnym nurtem ruchu robotniczego był anarchizm. Anarchiści chcieli likwidacji państwa, które postrzegali jako źródło ucisku. Dokonywali zamachów na władców i polityków.
3. W drugiej połowie XIX w. powstały również chrześcijański ruch społeczny i nacjonalizm. Chrześcijański ruch społeczny zamiast głoszonej przez Marksa walki klas i rewolucji proponował porozumienie pomiędzy kapitalistami a robotnikami. Nacjonaliści za najważniejszą uznawali wspólnotę etniczną.
4. Zmieniająca się sytuacja społeczna i demokratyzacja życia zachęciły kobiety do walki o emancypację. Zaciętą batalię o równouprawnienie stoczyły sufrażystki.

7 Epoka pozytywizmu

1. W połowie XIX w. w Europie rozwinęła się filozofia pozytywizmu, której twórcą był Auguste Comte. Opierała się ona na poznawaniu świata na podstawie faktów i doświadczenia.
2. Doktryna pozytywistyczna wprowadziła do literatury nurty realizmu i naturalizmu. Do najwybitniejszych pisarzy tego okresu zaliczamy m.in.: Honoré de Balzaca, Wiktora Hugo, Gustave'a Flauberta, Charlesa Dickensa, Lwa Tołstoja, Fiodora Dostojewskiego, Antona Czechowa oraz Josepha Conrada.
3. W drugiej połowie XIX w. nastąpił przełom w dziedzinie sztuki. Malarze zbuntowani przeciw obowiązującym regułom stworzyli nowy styl – impresjonizm. Wkrótce pojawiły się także liczne nowe kierunki, np. postimpresjonizm, kubizm, ekspresjonizm. Architekci wznosili budowle w stylu historyzującym, który nawiązywał do stylów minionych epok, choć pojawił się także nowy styl – secesja.
4. W epoce pozytywizmu doszło do wytworzenia się kultury masowej i upowszechnienia aktywnego wypoczynku.

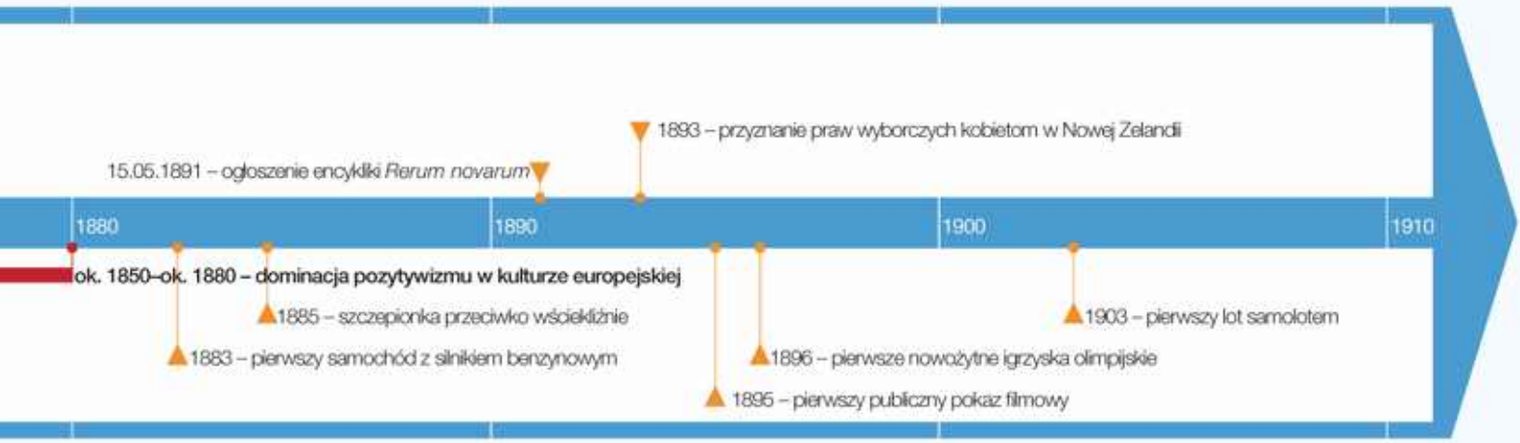

To budzi kontrowersje

Kim byli XIX-wieczni przeciwnicy emancypacji?

W drugiej połowie XIX stulecia pozycja kobiet w społeczeństwach europejskich, która była zróżnicowana w poszczególnych krajach i środowiskach, zaczęła ulegać stopniowej poprawie. Zmiany następowały jednak w różnym tempie. Choć ruch emancypacyjny z roku na rok zyskiwał nowe zwolenniczki, miał on również licznych oponentów. Kim byli i jakich argumentów używali przeciwnicy równouprawnienia?

W drugiej połowie XIX w. zaczęły pojawiać się coraz wyraźniejsze głosy żądające równouprawnienia kobiet, przyznania im pełni praw obywatelskich oraz zerwania z dotychczasowym ograniczeniem ich życia tylko do ról żon i matek. Do tej pory kobiety traktowano bowiem jak osoby niepełnoletnie, np. nie mogły dysponować posagiem, a nawet własnymi zarobkami, zaś córki nie dziedziczyły w takim samym stopniu co synowie. Ponadto w razie rozwodu nie mogły zachować prawa do dzieci.

Ruch emancypacji powoli, ale konsekwentnie zdobywał nowe przyczółki na drodze do pełnego równouprawnienia. W połowie stulecia kolejne stany Ameryki zaczęły przyznawać obywatelkom prawo własności, a władze stanu Nowy Jork pozwoliły mężatkom objąć opieką prawną swoje dzieci. Coraz większymi swobodami mogły się cieszyć również Europejki. W 1863 r. przed francuskimi studentkami otwarto drzwi uczelni wyższych. Choć wkrótce podobny przywilej przyznano też Brytyjkom, kobiety mieszkające na Wyspach Brytyjskich wciąż musiały walczyć z powszechnymi stereotypami. Kiedy na jednym z wykładów na Uniwersytecie Oksfordzkim pojawiły się wyłącznie kobiety, profesor odwołał zajęcia z powodu braku słuchaczy.

Najwolniej przebiegał proces nadania kobietom prawa wyborczego, o który szczególnie zabiegały brytyjskie emancypantki, zwane sufrażystkami. Cel ten został osiągnięty w Europie dopiero na początku XX w. za sprawą państw skandynawskich. Pierwszym krajem, który pozwolił obywatelkom brać udział w wyborach, była Finlandia (1906 r.) oraz podążająca tuż za nią Norwegia (1913 r.). Polska może się poszczycić tym, że kobiety mogły wziąć udział w pierwszych wyborach od odzyskania niepodległości w 1918 r. Z równouprawnieniem w tej dziedzinie niespecjalnie próbowały walczyć nawet polskie stronnictwa konserwatywne. Uważały, że Polki są w większym stopniu religijne i przywiązane do tradycji niż mężczyźni, zatem podczas wyborów może to poprawić ich wyniki.

Rosnące ruchy emancypacyjne budziły jednak opór wielu mężczyzn. Często przypominali oni o tradycyjnej roli kobiet w społeczeństwie, a jako argumenty przytaczali opinie duchownych lub uczonych. Lekarze wskazywali na rzekomą szkodliwość pracy umysłowej dla wrażliwej kobiecej psychiki, a sugestia ta została potwierdzona przez ówczesnego eksperta w dziedzinie psychiatrii – Zygmunta Freuda. Kpiono zarówno z zaangażowania kobiet w naukę i pracę, jak i z ich rosnącego zainteresowania uprawianiem sportów. Choć w 1884 r. po raz pierwszy zawodniczki mogły startować w turnieju tenisowym w Wimbledonie [czyt.: limbledonie], co było wielkim sukcesem brytyjskich feministek, to sama królowa Wiktoria traktowała sprawę równouprawnienia jako zjawisko niechrześcijańskie i przeciwne naturze. Sprzeciw wywoływało też zainteresowanie kobiet jazdą na rowerze. Jeden z redaktorów „Tygodnika Mód i Powieści" ubolewał: *Szczególnie lekkie trzeba mieć sumienie, żeby chcieć tę zapracowaną wyrywać towarzystwu uspołecznionemu, pozbawiać je widowisk pouczających, odczytów, koncertów, a ciągnąć do pedałowania.*

PODYSKUTUJMY

1. Jakich argumentów używali przeciwnicy równouprawnienia kobiet?
2. W jaki sposób przeciwnicy emancypacji próbowali walczyć z tym postępującym procesem?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Porównaj procesy zjednoczenia Włoch i Niemiec. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy nimi.
2. Opisz, jak zmieniała się sytuacja międzynarodowa i wewnętrzna Austrii w drugiej połowie XIX w.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Stanów Zjednoczonych w XIX w. miały państwa europejskie.
4. Przedstaw, jakie formy przybierał w XIX w. kolonializm.
5. Oceń, jaki wpływ na zmiany w sztuce XIX w. mogły mieć nowe wynalazki techniczne.
6. Spośród nowych nurtów politycznych, które rozwinęły się w drugiej połowie XIX w., wybierz te wysuwające postulaty według Ciebie nadal aktualne.

▪ Jacek Malczewski, *Melancholia*, obraz, Polska, 1890–1894

IV

ZIEMIE POLSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

1 Powstanie styczniowe

2 Zabór rosyjski po powstaniu styczniowym

3 Sytuacja w zaborze pruskim i austriackim

4 Gospodarka i społeczeństwo ziem polskich

5 Nowe nurty polityczne

6 Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX wieku

1 POWSTANIE STYCZNIOWE

Klęska Rosji w wojnie krymskiej ujawniła słabość państwa Romanowów. W tej sytuacji wśród Polaków odżyły nadzieje na odzyskanie niepodległości. Kolejne pokolenie patriotów, które nie pamiętało już klęski powstania listopadowego i rosyjskich represji po jego stłumieniu, marzyło o zwycięskim zrywie narodowym. W jakich okolicznościach Polacy znów stanęli do walki z zaborcą? Jaki przebieg miało powstanie styczniowe?

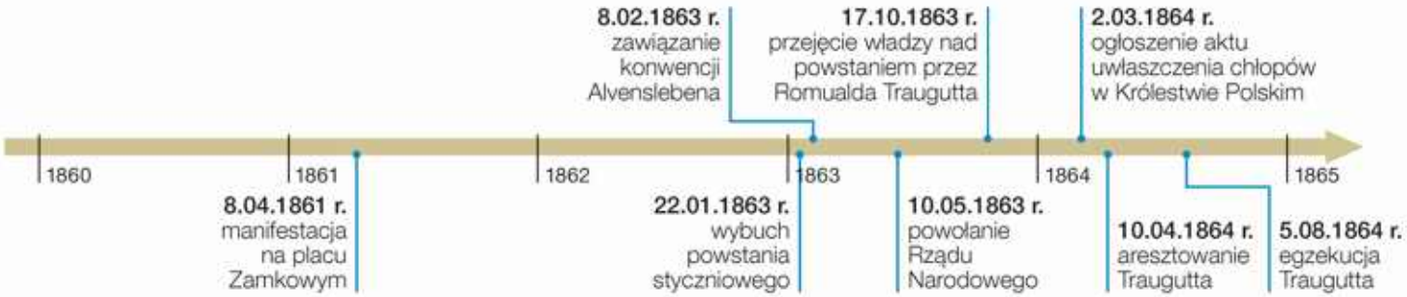

GENEZA POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Po klęsce w wojnie krymskiej (więcej na ten temat na s. 92–93) Cesarstwo Rosyjskie weszło w okres zwany **odwilżą posewastopolską**. Przyniosła ona liberalizację polityki wewnętrznej i reformy państwa. Rządzący od 1855 r. car Aleksander II zezwolił m.in. na zniesienie poddaństwa chłopów, skrócenie służby wojskowej i reformę sądownictwa. Tak daleko idące zmiany nie objęły wprawdzie Królestwa Polskiego, jednak również jego mieszkańcy odczuli korzystne skutki odwilży posewastopolskiej. Zakończenie stanu wojennego, amnestia dla zesłańców i złagodzenie cenzury sprawiły, że wśród Polaków obudziły się nadzieje na zmiany polityczne i społeczne. W 1858 r. powstało w Królestwie Polskim **Towarzystwo Rolnicze**, na którego czele stanął **hrabia Andrzej Zamoyski** [czyt.: zamojski]. Ta legalna organizacja, zrzeszająca działaczy społecznych i politycznych, stała się nieformalną reprezentacją polskich interesów i podejmowała wysiłki na rzecz krajowego rozwoju gospodarczego i naukowego. Członkowie towarzystwa liczyli, że wprowadzone w Rosji uwłaszczenie chłopów można będzie stopniowo wdrożyć także w Królestwie Polskim. Początkowo chłopi mieliby w zamian za zwolnienie z pańszczyzny płacić czynsz właścicielom majątków, a następnie z czasem wykupywać od nich gospodarstwa.

Na przełomie lat 50. i 60. wśród młodzieży inteligenckiej odżyły idee niepodległościowe. Wpływ na wzrost nastrojów patriotycznych i rewolucyjnych miała sytuacja międzynarodowa, a szczególnie klęski Austrii w wojnie z Francją i Piemontem oraz zjednoczenie Włoch (więcej na ten temat na s. 94–97). Młodzi Polacy, nieznający represji po powstaniu listopadowym, wychowani w duchu patriotyzmu oraz romantycznych ideałów, marzyli o niepodległości. Wśród nich ukształtowały się dwa stronnictwa polityczne: „**białych**" – stawiających na działalność legalną i kompromis z zaborcami, oraz „**czerwonych**" – głoszących hasło zbrojnego powstania, a wraz z nim konieczność natychmiastowego uwłaszczenia chłopów, jednak z uwzględnieniem wypłacanych przez państwo odszkodowań dla właścicieli ziemi.

Wyrazem ożywienia nastrojów patriotycznych wśród Polaków były manifestacje, które od początku lat 60.

Demonstracja patriotyczna zorganizowana 27 lutego 1861 r. w Warszawie została zaatakowana przez oddziały rosyjskie, m.in. kozaków [1]. Zginęło wówczas pięciu uczestników manifestacji. Kilka dni później odbył się ich uroczysty pogrzeb.

• *obraz, Polska, XIX w.*

organizowano w Warszawie, a później także innych polskich miastach. Początkowo ograniczały się do nabożeństw w kościołach, lecz z czasem przerodziły się w masowe demonstracje patriotyczne. Pierwsza z nich odbyła się w czerwcu 1860 r. przy okazji pogrzebu generałowej Katarzyny Sowińskiej – wdowy po bohaterze powstania listopadowego – Józefie Sowińskim (więcej o nim na infografice na s. 64–65). W następnych miesiącach organizowano dalsze manifestacje w rocznice ważnych dla Polaków wydarzeń, głównie związanych z powstaniem listopadowym. Początkowo demonstracje przebiegały pokojowo, lecz w lutym 1861 r. podczas kolejnej z nich w wyniku interwencji rosyjskich oddziałów zginęło pięciu demonstrantów. Carski namiestnik w Warszawie – Michaił Gorczakow – chcąc załagodzić sytuację, wycofał wojsko ze stolicy. Zgodził się też na przesłanie do cara pisma, w którym Polacy prosili o przywrócenie wolności w Królestwie i przyłączenie do niego ziem zabranych. Polskie aspiracje dotyczące odbudowy niepodległego państwa były dla Aleksandra II nie do przyjęcia. Aby zapewnić sobie spokój w Królestwie, zgodził się jednak zrealizować część postulatów.

Jednym z ustępstw na rzecz Polaków miało być mianowanie w marcu 1861 r. dyrektorem Komisji Wyznań i Oświecenia Publicznego **hrabiego Aleksandra Wielopolskiego**. Odwołał on Rosjan z najważniejszych stanowisk w administracji i mianował na nie Polaków. Jednocześnie Wielopolski prowadził ugodową politykę wobec caratu i był przeciwnikiem jakiejkolwiek działalności konspiracyjnej, co – mimo zasług – nie przysparzało mu popularności (więcej na jego temat w To budzi kontrowersje na s. 190). Poparcie dla niego zmalało w społeczeństwie szczególnie po tym, gdy z jego inicjatywy w kwietniu 1861 r. rozwiązano **Towarzystwo Rolnicze**. W reakcji na tę decyzję zorganizowano wielką manifestację na placu Zamkowym w Warszawie, która została zaatakowana przez wojsko rosyjskie. Zginęło ponad stu manifestantów. Po tej masakrze w kościołach odprawiano żałobne nabożeństwa, a fala patriotycznych protestów rozlała się po całym Królestwie Polskim.

W **październiku 1861 r.** władze wprowadziły stan wojenny, a najbardziej aktywnych działaczy, w tym również księży, aresztowano. Na znak protestu i w obawie przed dalszymi profanacjami ze strony wojsk carskich zamknięto w Warszawie świątynie wszystkich wyznań i religii, a Wielopolski podał się do dymisji. Ożywiły się natomiast środowiska „białych" i „czerwonych". „Czerwoni" powołali w październiku 1861 r. **Komitet Miejski**, którego zadaniem było przygotowanie powstania zbrojnego. Z kolei „biali" w grudniu tego roku utworzyli własny ośrodek władzy, niezależny od Rosjan i władz Królestwa – **Dyrekcję Krajową**.

MODA PATRIOTYCZNA

Na początku lat 60. XIX w. popularne stały się ubiory wzorowane na tradycyjnym stroju szlacheckim, lecz w ciemnych barwach. Noszono też biżuterię patriotyczną, która była wykonywana z tanich materiałów, takich jak drewno, szkło czy żelazo (kosztowności z cennych kruszców zostały oddane na zbiórkę na rzecz powstania). W ten sposób podkreślano żałobę narodową.

Biżuteria patriotyczna była znakiem wierności ojczyźnie i Bogu. Dlatego pojawiały się na niej symbole narodowe i religijne, takie jak orzeł czy krzyż. Częsty motyw stanowił też symbol kotwicy – znak nadziei na odzyskanie niepodległości.

Moda patriotyczna miała wyrażać dumę z narodowej tradycji. Krój damskich sukni [1] wzorowano na szlacheckich kontuszach. Wśród mężczyzn były modne czapki zwane popularnie konfederatkami [2].

? Jaką symbolikę miała dla Polaków moda patriotyczna?

Stronnictwa polityczne w przededniu wybuchu powstania styczniowego

	„Biali"	„Czerwoni"
Liderzy	Andrzej Zamoyski, Leopold Kronenberg	Jarosław Dąbrowski, Zygmunt Padlewski, Ignacy Chmieleński, Władysław Daniłowski
Program	• Należy dążyć do niepodległości przy wykorzystaniu legalnych metod. • Powstanie zbrojne to ostateczność. • Warunkiem powodzenia powstania jest uzyskanie poparcia Francji i Wielkiej Brytanii. • Należy doprowadzić do uwłaszczenia chłopów, lecz po wypłaceniu odszkodowań właścicielom ziemskim.	• Hasła radykalne – jedyną metodą odzyskania niepodległości jest powstanie zbrojne. • Należy przeprowadzić uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim. • W powstanie zbrojne powinny zaangażować się wszystkie grupy społeczne. • W Królestwie Polskim należy przeprowadzić demokratyczne zmiany.
Działalność	• Stworzyli siatkę konspiracyjną, w której działali ziemianie, mieszczanie i inteligencja. • Założyli ośrodek kierowniczy – Dyrekcję Krajową.	• Od 1861 r. tworzyli tajne organizacje, które miały przygotować powstanie narodowe.

WYBUCH POWSTANIA

Napięta sytuacja w Królestwie Polskim została nieco złagodzona na początku 1862 r. Urząd arcybiskupa warszawskiego objął wówczas **Zygmunt Feliński**, a namiestnikiem został brat cara, Konstanty Romanow, znany z liberalnego światopoglądu. W lutym ponownie otwarto warszawskie świątynie. Następnie w czerwcu, po pertraktacjach z Polakami, car powołał **Rząd Cywilny**, na którego czele stanął Aleksander Wielopolski. Jako premier doprowadził on do powszechnego równouprawnienia Żydów, a także oczynszowania chłopów, choć na warunkach mniej dla nich korzystnych, niż proponowało to Towarzystwo Rolnicze. Przeprowadził również reformę oświaty. W Warszawie powstała Szkoła Główna, w której językiem wykładowym był polski, a w całym Królestwie rozwinięto sieć szkół elementarnych i powołano szkoły zawodowe. Wielopolski dążył do przywrócenia Królestwu Polskiemu praw sprzed powstania listopadowego, jednak chciał dokonać tego stopniowo i w porozumieniu z Rosją.

Branka została przedstawiona na obrazie Aleksandra Sochaczewskiego. Schwytani rekruci byli eskortowani przez kozaków jak więźniowie. Ich służba miała często trwać dłużej niż wysoki wyrok zesłania na Syberię.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Utworzył samorząd miejski i powiatowy, a także uzyskał zgodę na powołanie **Rady Stanu**, która przygotowywała ustawy i budżet. W radykalnych środowiskach niepodległościowych jego postawę oceniano jako zdradę, a samego Wielopolskiego uważano za rosyjskiego agenta. W sierpniu 1862 r. działacze „czerwonych" próbowali dokonać zamachu na jego życie.

Pomimo że Wielopolski prowadził w Królestwie ugodową politykę, nie brakowało tam zwolenników niepodległościowego czynu zbrojnego. „Czerwoni" nadal przygotowywali się do powstania. Rozszerzano siatkę konspiracyjną i nawiązywano współpracę z rosyjskimi rewolucjonistami. **Komitet Miejski** przekształcił się w **Komitet Centralny Narodowy**. Ważną rolę odgrywał w nim **Jarosław Dąbrowski**. Przygotował nawet plan wybuchu powstania i opanowania przez Polaków Warszawy, został jednak aresztowany w sierpniu 1862 r. i uwięziony w Cytadeli warszawskiej.

Aleksander Wielopolski zdawał sobie sprawę, że powstanie może wybuchnąć w każdej chwili i postanowił temu przeciwdziałać. Zarządził nadzwyczajny pobór do wojska carskiego zwany **branką**. Tym razem został zorganizowany w inny sposób niż dotąd – na podstawie imiennych list, na których znalazły się nazwiska młodych mężczyzn podejrzewanych o działalność spiskową. Mieli oni trafić nawet na 25 lat do armii carskiej. Przeprowadzenie branki zaplanowano na **noc z 14 na 15 stycznia**. Informacja o jej terminie dotarła do spiskowców, dzięki czemu części z nich udało się uciec z Warszawy i ukryć w okolicznych lasach. Branka nie przyniosła oczekiwanych przez władze skutków, jednak sprawiła, że Komitet Centralny Narodowy, mimo panującej zimy, został zmuszony do podjęcia decyzji o rozpoczęciu powstania. **22 stycznia 1863 r.** Komitet, przekształcony w **Tymczasowy Rząd Narodowy**, ogłosił manifest, w którym wezwał wszystkich Polaków do walki z zaborcą. Tego dnia rozpoczęło się powstanie zwane styczniowym.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MANIFEST TYMCZASOWEGO RZĄDU NARODOWEGO Z 22 STYCZNIA 1863 ROKU

Manifest, ogłoszony tydzień po przeprowadzeniu branki, zawierał nie tylko wezwanie do walki, lecz także zapowiedzi przyszłych reform.

Komitet Centralny jako Tymczasowy Rząd Narodowy Nikczemny rząd najezdniczy, rozwścieklony oporem męczonej przezeń ofiary, postanowił zadać jej cios stanowczy: porwać kilkadziesiąt tysięcy najdzielniejszych, najgorliwszych jej obrońców, oblec w nienawistny mundur moskiewski i pognać tysiące mil na wieczną nędzę i zatracenie.

Polska nie chce, nie może poddać się bezopornie temu sromotnemu [hańbiącemu] *gwałtowi; pod karą hańby potomnością powinna stawić energiczny opór. Zastępy młodzieży walecznej, młodzieży poświęconej, ożywione gorącą miłością Ojczyzny, niezachwianą wiarą w sprawiedliwość i w pomoc Boga, poprzysięgły zrzucić przeklęte jarzmo lub zginąć. Za nią więc, Narodzie Polski, za nią!* [...]

W pierwszym zaraz dniu jawnego wystąpienia, w pierwszej chwili rozpoczęcia świętej walki, Komitet Centralny Narodowy ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnymi i równymi obywatelami kraju. Ziemia, którą lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od tej chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystym. Właściciele poszkodowani wynagrodzeni będą z ogólnych funduszów Państwa. Wszyscy zaś komornicy[1] *i wyrobnicy*[2]*, wstępujący w szeregi obrońców kraju, lub w razie zaszczytnej śmierci na polu chwały, rodziny ich otrzymują z dóbr narodowych dział obronionej od wrogów ziemi.*

Do broni więc, Narodzie Polski, Litwy i Rusi, do broni! Bo godzina wspólnego wyzwolenia już wybiła, stary miecz nasz wydobyty, święty sztandar Orła, Pogoni i Archanioła rozwinięty. [...]

[1] Komornicy – chłopi, którzy nie posiadali własnych gospodarstw.
[2] Wyrobnicy – pracownicy rolni zatrudniani do dorywczych prac.

Źródło: *Teksty źródłowe*, cz. II, oprac. J. Klave, Toruń 1959, s. 84.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób rząd powstańczy argumentował wybuch powstania.
2. Przedstaw, jaki sposób rozwiązania sprawy chłopskiej zaproponowano w manifeście.
3. Wyjaśnij, do kogo Tymczasowy Rząd Narodowy apelował o wspólną walkę przeciwko zaborcy.

PRZEBIEG WALK POWSTAŃCZYCH

Polacy rozpoczęli powstanie w najmniej dogodnym dla nich momencie. Panowała zima, brakowało broni i doświadczonych dowódców. Wyznaczony na naczelnika powstania **Ludwik Mierosławski** przebywał w Paryżu. Dodatkowo Aleksander Wielopolski w porozumieniu z Rosjanami prowadził działania zmierzające do zdławienia w zarodku zbrojnego zrywu rodaków.

Powstańcy zrezygnowali z walk o Warszawę. Zamiast stolicy Polacy chcieli opanować Płock, gdzie zamierzali utworzyć bazę powstańczą i gdzie ujawniłby się rząd narodowy. Poza tym w celu zdobycia broni planowali uderzenia na mniejsze garnizony rosyjskie. Plan ten się jednak nie powiódł. Do walki stanęła tylko część sprzysiężonych. Siły powstańcze były zbyt słabe, by opanować Płock. Rząd wrócił do Warszawy i działał w konspiracji.

Wprawdzie Ludwik Mierosławski przybył w lutym na Kujawy, lecz po kilku przegranych potyczkach zrezygnował z przywództwa i powrócił do Paryża. Niechętni walce zbrojnej byli też „biali", a 100-tysięczna armia rosyjska przygotowywała się do likwidacji oporu i na początku lutego przeszła do natarcia.

Dzięki zaangażowaniu młodych powstańców i nielicznych początkowo dowódców ten zryw przetrwał trudny okres zimowy. Bardzo ważną rolę odgrywała warszawska organizacja „czerwonych", kierowana przez **Stefana Bobrowskiego**. Dzięki niemu na wiosnę powstanie przybrało na sile.

Wobec niepowodzenia pierwotnych planów walki powstańcze przyjęły formę wojny partyzanckiej. W niemal całym Królestwie Polskim dochodziło do licznych potyczek i małych bitew między oddziałami powstańców, tzw. **partiami**, a wojskiem rosyjskim. „Biali", pomimo wcześniejszych oporów wobec walki zbrojnej, nie pozostali obojętni wobec powstańczego czynu i postanowili się do niego przyłączyć. Miało to duże znaczenie, gdyż dysponowali kadrą dowódczą i środkami, które można było wykorzystać. Mimo to wkrótce doszło do konfliktu o władzę między „białymi" a „czerwonymi". W marcu 1863 r. dyktatorem powstania został reprezentant tych pierwszych – **Marian Langiewicz**. Jednak zaledwie tydzień później, po dwóch przegranych bitwach, przekroczył granicę zaboru austriackiego i złożył broń. W kwietniu 1863 r., w pojedynku z przedstawicielem

„białych", zginął Stefan Bobrowski. Nastąpił wówczas kilkutygodniowy kryzys, który udało się przezwyciężyć dopiero w maju.

10 maja 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy przekształcił się w Rząd Narodowy i powołał tajną strukturę **polskiego państwa podziemnego**. W jego ramach funkcjonowały: poczta, służba dyplomatyczna, aparat informacyjno-propagandowy, służba finansowa i intendentura (służba zaopatrywania armii). Ponadto wyznaczono podatki na rzecz wojsk powstańczych. Rząd Narodowy stanowił centralny ośrodek władzy, któremu były podporządkowane organy terenowe. Działały też trybunały rewolucyjne państwa podziemnego, które m.in. wydawały wyroki na szpiegów i zdrajców. Dzięki sprawnej organizacji i dużemu zaangażowaniu społeczeństwa latem 1863 r. powstanie osiągnęło największe sukcesy. Od maja do sierpnia stoczono ok. 500 bitew i potyczek. Dodatkowo zasięg tego zrywu wykroczył poza granice Królestwa Polskiego, obejmując Białoruś, część zachodniej Ukrainy i Litwę. Sukcesy powstańców zachęciły do udziału Polaków z innych zaborów. Z ziem zaboru pruskiego i austriackiego przybywali do Królestwa Polskiego ochotnicy, dostarczano broń i amunicję.

Bitwa pod Ignacewem została stoczona 8 maja 1863 r. Oddział gen. Edmunda Taczanowskiego, liczący ok. 1100 żołnierzy, został pokonany przez niemal dwukrotnie liczniejsze wojsko rosyjskie. Starcie uwiecznił na swoim obrazie wybitny polski malarz Juliusz Kossak.

• *obraz, Polska, ok. 1890 r.*

POWSTANIE STYCZNIOWE

?

1. Wymień miejsca największych bitew w czasie powstania styczniowego.
2. Wskaż tereny, które były objęte działaniami polskich partyzantów.

SIŁY WALCZĄCYCH STRON

W latach 1863–1864, w odróżnieniu od powstania listopadowego, Polacy byli pozbawieni regularnej armii. W momencie wybuchu powstania styczniowego do walki stanęło zaledwie ok. 6 tys. słabo uzbrojonych i zorganizowanych ochotników. Szacuje się, że przez cały okres powstania przez oddziały partyzanckie przewinęło się ok. 200 tys. ochotników, lecz w walkach z wojskiem rosyjskim wzięło udział jedynie 20–30 tys. Tymczasem Rosjanie dysponowali armią liczącą ok. 100 tys. dobrze wyszkolonych żołnierzy, wyposażonych w nowoczesną broń i armaty.

Żołnierze rosyjscy nosili jednolite mundury. Rosjanie górowali nad powstańcami zarówno pod względem liczby żołnierzy, jak też wyposażenia i wyszkolenia. Dodatkowo rosyjska armia rozporządzała niemal niewyczerpanymi rezerwami, co pozwalało jej kierować do walki wciąż nowe oddziały.

Powstańcy styczniowi nie mieli jednolitego umundurowania, najczęściej nosili zwykłą odzież. W walce wykorzystywali myśliwskie sztucery, pistolety, szable, a nawet kosy. Charakterystyczny element stroju stanowiła czapka konfederatka z biało-czerwoną kokardą.

Żuawi śmierci to elitarna jednostka piechoty powstańczej, wzorowana na formacji armii francuskiej, która brała udział w podboju Algierii. Nosili charakterystyczne czarne mundury z białym krzyżem na piersi. W ich szeregach walczyli liczni ochotnicy z całej Europy, przybywający na ziemie polskie, aby bić się w słusznej sprawie.

? Jakie były różnice między armią rosyjską a oddziałami powstańców styczniowych?

POWSTANIE STYCZNIOWE NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

Jednym z zadań Rządu Narodowego była działalność dyplomatyczna. Poprzez swoich przedstawicieli władze powstańcze próbowały uzyskać poparcie rządów innych państw, a także pozwolenie na zakup broni lub prowadzenie zaciągu ochotników. Walka Polaków o niepodległość odbiła się szerokim echem na arenie międzynarodowej.

- We Włoszech przez pewien czas szkolono powstańczych oficerów (w efekcie było ich ok. 200), jednak pod wpływem władz Rosji Włosi wycofali się ze współpracy z „czerwonymi". Odwrotnie kształtował się stosunek papiestwa do powstania. Początkowo papież Pius IX je potępił, ale w krótce zmienił stanowisko i wielokrotnie wyrażał przychylność wobec polskiej walki o niepodległość.
- Władzom powstańczym udało się zakupić broń w Belgii, lecz dotarła ona na ziemie polskie dopiero latem 1863 r., poza tym część transportu została przejęta przez Rosjan.
- W tłumienie powstania aktywnie zaangażowały się Prusy – **w lutym 1863 r.** w Petersburgu podpisano porozumienie nazwane **konwencją Alvenslebena** [czyt.: alwenslibena]. Na jej mocy Prusy zgromadziły na granicy z Królestwem Polskim znaczne siły wojskowe, co uniemożliwiło przepływ ochotników z zaboru pruskiego do Królestwa.
- Francja, Wielka Brytania i Austria skierowały noty dyplomatyczne do Rosji z żądaniem przyznania autonomii Polakom, utworzenia rządu narodowego i zapewnienia swobód obywatelskich. Wszystkie te postulaty zostały przez władze rosyjskie odrzucone.
- Na pomoc powstańcom przybyli ochotnicy z wielu państw: Czesi, Węgrzy, Francuzi, Włosi, a także Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy. Wśród nich szczególnie wyróżnili się: Włoch, płk Francesco [czyt.: francesko] Nullo, Francuz François de Rochebrune [czyt.: fran**sła** de rosze**brin**] i Ukrainiec Andrij Potiebnia.

Pomimo zabiegów dyplomatycznych władz powstańczych oraz szerokiego poparcia opinii publicznej dla walki Polaków żadne mocarstwo nie udzieliło powstaniu styczniowemu realnej pomocy.

UPADEK POWSTANIA

Wobec braku wsparcia ze strony państw europejskich i mobilizacji przeciw powstańcom ponad 300-tysięcznej rosyjskiej armii nie było szans na zwycięstwo zbrojnego czynu Polaków. Ponadto Rosjanie odsunęli od władzy Aleksandra Wielopolskiego, a namiestnikiem Królestwa Polskiego i głównodowodzącym armii carskiej został gen. **Teodor Berg**. Zadanie stłumienia powstania na Litwie otrzymał z kolei gen. **Michaił Murawjow**. Ze względu na niezwykle brutalne metody działania i liczne egzekucje, które zarządzał, otrzymał przydomek „Wieszatjel" (ros. 'ten, który wiesza').

Rosjanie postanowili zdławić polski zryw poprzez represje nie tylko przeciwko powstańcom, ale także ludności cywilnej. Ich działania doprowadziły do tego, że jesienią **1863 r.** siły powstańcze i zapał Polaków do walki znacznie osłabły. Gdy powstanie chyliło się już ku upadkowi, **17 października** władzę nad nim przejął były oficer rosyjski i dowódca wojsk powstańczych na Polesiu **Romuald Traugutt**. Dzięki zaangażowaniu nowego dyktatora i dokonanym przez niego zmianom organizacyjnym powstanie przetrwało kolejną zimę. Jednak walka partyzancka wygasała. Walkę kontynuowali tylko najwytrwalsi i zdeterminowani dowódcy. 21 lutego 1864 r. Rosjanie rozbili pod Opatowem na Kielecczyźnie jeden z największych oddziałów powstańczych, dowodzony przez **gen. Józefa Hauke-Bosaka**. Wkrótce gdy granicę z Królestwem Polskim zamknęli Austriacy, Polacy z Galicji utracili możliwość wspierania swoich rodaków. Starania Rządu Narodowego, aby nakłonić chłopów do udziału w walce poprzez ogłoszenie i przeprowadzenie uwłaszczenia, nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Chłopi nie byli zainteresowani popieraniem walki polskiej szlachty. Ostatecznie to właśnie ogłoszenie przez powstańców uwłaszczenia zmusiło cara do wydania **ukazu o uwłaszczeniu**. Ta decyzja władcy ugruntowała nieufność chłopów wobec powstania. W dalszej perspektywie przyniosła jednak pozytywny rezultat dla sprawy narodowej. Przyczyniła się do przekształcenia polskich chłopów w obywateli, którzy mieli stanowić świadomą część narodu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMUALD TRAUGUTT

1826–1864

Był oficerem armii rosyjskiej i dyktatorem powstania styczniowego. Urodził się na terenie dzisiejszej Białorusi. Jako żołnierz, a później oficer armii rosyjskiej brał udział m.in. w tłumieniu powstania na Węgrzech w 1848 r. i w wojnie krymskiej. W 1862 r. odszedł ze służby w armii carskiej. Po wybuchu powstania styczniowego objął dowodzenie jednego z oddziałów na Polesiu. W sierpniu 1863 r. został mianowany generałem i udał się z misją dyplomatyczną do Paryża. Po powrocie przejął władzę jako dyktator powstania. Zorganizował na nowo oddziały powstańcze i dążył do uwłaszczenia chłopów. Działaniami powstańców zarządzał z prywatnej kwatery w Warszawie, gdzie mieszkał pod fałszywym nazwiskiem. W kwietniu 1864 r. został aresztowany w wyniku zdrady. Podczas brutalnego śledztwa wykazał się niezwykłą odwagą i nie wydał nikogo z członków władz powstańczych. Ostatecznie Traugutt został przez Rosjan zdegradowany i skazany na śmierć przez powieszenie. Wyrok wykonano 5 sierpnia 1864 r. na stokach Cytadeli warszawskiej.

W kwietniu 1864 r. rozbito siatkę warszawską i aresztowano Traugutta. **5 sierpnia 1864 r.** ostatni dyktator powstania został powieszony na stoku Cytadeli warszawskiej wraz z pięcioma swoimi współpracownikami. Powstanie dogorywało. Najdłużej, bo do jesieni 1864 r., walczył na Podlasiu oddział **księdza Stanisława Brzóski**, który sam ukrywał się do kwietnia następnego roku na tym terenie. Po ujęciu przez Rosjan został powieszony. Ostatnim przedstawicielem władz powstańczych w Warszawie był od października 1864 r. **Aleksander Waszkowski**. Został aresztowany w grudniu tego roku, a w lutym 1865 r. stracony.

ĆWICZENIA

1. Omów przyczyny wybuchu powstania styczniowego.
2. Porównaj przebieg walk podczas powstania listopadowego i styczniowego.
3. Wyjaśnij, dlaczego polską organizację konspiracyjną podczas powstania styczniowego określa się mianem państwa podziemnego.
4. Wymień wydarzenia, które miały wpływ na upadek powstania styczniowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
W. Suleja, *Kosynierzy i strzelcy. Rzecz o irredencie*, Wrocław 1997.

2 ZABÓR ROSYJSKI PO POWSTANIU STYCZNIOWYM

Powstanie styczniowe, które było największym polskim zrywem niepodległościowym w okresie zaborów, zakończyło się klęską. W licznych bitwach i potyczkach śmierć poniosło ok. 20 tys. powstańców. Nie była to jednak jedyna cena, jaką Polacy mieli zapłacić za swój bunt. Jakie były skutki powstania? Jak władze carskie ukarały mieszkańców Królestwa Polskiego?

PRZYCZYNY UPADKU POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Powstanie styczniowe zakończyło się klęską. Polacy, mogący prowadzić jedynie walkę partyzancką i pozbawieni pomocy z zewnątrz, nie mieli szans na zwycięstwo. Po raz kolejny przegrali nie tylko z Rosją, lecz także z trwałym układem politycznym ustanowionym na kongresie wiedeńskim. Zaborcy konsekwentnie i solidarnie tłumili wszelkie próby odbudowy polskiego państwa. Dodatkowo sami powstańcy nie byli wystarczająco zjednoczeni, co osłabiało ich szanse na zwycięstwo.

Kluczowe znaczenie dla sukcesu powstania mogło mieć pozyskanie chłopów, którzy stanowili większość społeczeństwa. Starania Rządu Narodowego, aby nakłonić ich do udziału w walce poprzez ogłoszenie i przeprowadzenie uwłaszczenia nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Chłopi nie byli zainteresowani popieraniem polskiej szlachty. Ich sceptyczną postawę wobec powstania ugruntowało ogłoszenie przez cara ukazu o uwłaszczeniu (w marcu 1864 r.). Wybuch powstania sprawił, że uwłaszczenie w Królestwie Polskim odbyło się na korzystniejszych warunkach niż na ziemiach zabranych. Chłopstwo otrzymało użytkowaną ziemię na własność bez odszkodowania. Jednocześnie zniesiono wszelkie powinności wobec dworu, a bezrolnym obiecano ziemię.

Patrol powstańczy to słynny obraz Maksymiliana Gierymskiego. Przedstawia bez patosu żołnierzy oddziału partyzanckiego, którzy wypytują chłopa, być może o miejsce postoju oddziałów rosyjskich. Obraz oddaje również sytuację powstańców – słabo uzbrojonych, osamotnionych i pozbawionych łączności z innymi oddziałami.

▪ *obraz, Niemcy, 1873 r.*

Pożegnanie Europy to obraz Aleksandra Sochaczewskiego, jednego z polskich powstańców zesłanych na Syberię. Dzieło przedstawia postój zesłańców przy obelisku [1] w uralskiej wsi Rieszoty. Stanowił on symboliczny słup graniczny między Europą a Azją. Malarz, który spędził na Syberii 20 lat, uwiecznił siebie na obrazie jako mężczyznę wpatrzonego w obelisk [2]. Dramatyzm sytuacji podkreśla przedstawiona na pierwszym planie scena polowej spowiedzi [3].

▪ *obraz, Niemcy, 1890–1894*

ZNACZENIE POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Powstanie z lat 1863–1864 stało się jednym z symboli walki Polaków o niepodległość. Na pokolenia umocniło patriotyczne postawy i poczucie jedności narodowej. Duże znaczenie miały dla powstańców romantyczne hasła walki o wolność, które jednak zderzyły się z potęgą militarną carskiej Rosji. Konfiskaty majątków uczestników walk i ich rodzin doprowadziły do ruiny znaczącą część ziemiaństwa. Ponadto zsyłki i emigracja pozbawiły kraj wielu zdolnych młodych ludzi. Przez następne dziesięciolecia nikt nie odważył się wystąpić zbrojnie przeciwko zaborcom, zaś patriotyzm zaczęto rozumieć jako codzienne starania o postęp i rozwój społeczny.

Do tradycji powstania styczniowego odwoływały się kolejne pokolenia Polaków. Miejsca bitew oraz mogiły powstańców stanowiły ważne miejsca pamięci dla lokalnych społeczności. Weterani cieszyli się szacunkiem jako bohaterowie narodowi. Po 1918 r., w odrodzonej Polsce, kult powstańców styczniowych był szeroko propagowany m.in. przez Józefa Piłsudskiego. Do tradycji państwa podziemnego odwoływali się także twórcy polskich organizacji konspiracyjnych w czasie II wojny światowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie zabajkalskie

Powstanie styczniowe zakończyło się w 1864 r., lecz dwa lata później jego uczestnicy jeszcze raz chwycili za broń. 24 czerwca 1866 r. w Kraju Zabajkalskim na Syberii wybuchło powstanie wywołane przez polskich zesłańców. Powstańcy, którym udało oswobodzić i rozbroić nadzorujących ich Rosjan, utworzyli oddział nazwany Syberyjskim Legionem Wolnych Polaków. Liczył on ok. 250 osób, w tym 80 kawalerzystów. Celem powstańców było uwolnienie jak największej liczby zesłańców i przedostanie się na terytorium Chin. Przeciwko buntownikom zostały wysłane oddziały rosyjskie. 28 czerwca doszło do bitwy w okolicach wsi Miszycha. Słabo uzbrojeni Polacy zostali rozbici przez przeważających liczebnie carskich żołnierzy. Część powstańców, która uniknęła śmierci lub aresztowania, próbowała przedostać się przez góry na stronę chińską. Ostatni z nich zostali pojmani pod koniec lipca. Czterech przywódców powstania, Narcyza Celińskiego, Gustawa Szaramowicza, Władysława Kotkowskiego i Jakuba Reinera [czyt.: rajnera], skazano na śmierć. Wyrok został wykonany 27 listopada 1866 r. w Irkucku.

? Jaki był cel przywódców powstania zabajkalskiego?

Zakuwanie polskich zesłańców w kajdany przedstawił na swoim obrazie Aleksander Sochaczewski. Dawni powstańcy skazani na katorgę po dotarciu na Syberię musieli pracować z nogami lub rękami skutymi łańcuchem.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

REPRESJE PO UPADKU POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Największy polski zryw narodowy XIX w., jakim było powstanie styczniowe, pociągnął za sobą surowy i bezwzględny odwet ze strony cara Aleksandra II. Wobec uczestników powstania zastosowano okrutne kary i represje. Tysiące z nich powieszono lub rozstrzelano bez wyroków sądowych. Około 25 tys. Polaków zostało zesłanych na Syberię lub na katorgę (najczęściej w kopalniach na Uralu). Kolejne 8 tys. ukarano służbą w oddziałach karnych armii rosyjskiej. Ponadto Rosjanie konfiskowali majątki szlacheckie należące do powstańców skazanych na zesłanie.

Oprócz kar wymierzonych w poszczególnych uczestników powstania rosyjskie władze zastosowały także dotkliwe represje wobec całego Królestwa Polskiego. Car zdecydował o **całkowitej likwidacji jego odrębności** i scaleniu z Rosją. Nawet nazwę Królestwa zmieniono, choć nieoficjalnie, na ***Priwislinskij Kraj*** (z ros. **Kraj Nadwiślański**) i odebrano mu osobne godło. Liczne miasteczka, które stanowiły bazy oddziałów powstańczych, zostały ukarane odebraniem praw miejskich. Bezpośrednio po upadku powstania rozpoczął się proces rusyfikacji społeczeństwa. Wprowadzone przez Rosjan zmiany dotyczyły wielu dziedzin życia, m.in. administracji, szkolnictwa i Kościoła katolickiego, który został surowo ukarany za sprzyjanie polskim powstańcom.

Podobnie jak po powstaniu listopadowym, również w 1864 r. znaczna część powstańców wyemigrowała, aby uniknąć represji. Nie była to tak liczna i aktywna grupa jak 30 lat wcześniej, lecz szacuje się, że na obczyźnie znalazło się ok. 5 tys. spośród nich. Najwięcej osiedliło się we Francji, w Szwajcarii, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Postyczniowi emigranci

Represje po upadku powstania styczniowego

	Rodzaj represji
Wobec powstańców i osób związanych z powstaniem	• Rozstrzelanie lub powieszenie wielu powstańców bezpośrednio po schwytaniu, bez wyroku sądowego. • Publiczne egzekucje ponad tysiąca powstańców skazanych na śmierć. • Kary więzienia i śmierć wielu skazanych w czasie odbywania wyroku. • Zesłanie w głąb Rosji na katorgę lub do służby w karnych oddziałach armii carskiej – razem ok. 33 tys. ludzi, w tym z Królestwa Polskiego ponad 10 tys. • Konfiskaty majątków należących do powstańców lub osób wspierających walkę o niepodległość. • Szczególnie surowe represje dotknęły ludność ziem zabranych; na samej Litwie rozstrzelano bądź powieszono 700 osób, masowo zsyłano na katorgę na Sybir, skonfiskowano 1660 majątków.
Wobec Królestwa Polskiego	• W 1864 r. utworzono Komitet Urządzający, którego zadaniem była likwidacja odrębności ustrojowej i prawnej Królestwa Polskiego. • Od 1866 r. znoszono polskie autonomiczne instytucje i urzędy, zastępując język polski rosyjskim. • Zlikwidowano centralne organy państwowe w Warszawie, a do utworzonych na ich miejsce urzędów sprowadzano urzędników rosyjskich. • Dokonano nowego podziału administracyjnego – zwiększono liczbę guberni z 5 do 10, co spowodowało dwukrotne zwiększenie liczby rosyjskich urzędników i policjantów. • Wprowadzono rosyjską administrację lokalną, pocztę, system sądów i prawo rosyjskie. • W 1885 r. zlikwidowano Bank Polski; odtąd bank w Warszawie był jedynie oddziałem rosyjskiego Banku Państwowego. • Po śmierci Teodora Berga w 1874 r. w miejsce namiestnika wprowadzono urząd generała-gubernatora o szerokich uprawnieniach cywilnych, policyjnych i wojskowych; od 1879 r. miał prawo oddawania osób cywilnych pod sąd wojskowy oraz zsyłania bez wyroku sądowego za działalność antypaństwową. Szczególnie antypolską działalność prowadził generał-gubernator Iosif Hurko w latach 1883–1894.
wobec polskiego szkolnictwa	• W szkołach obowiązkowy stał się język rosyjski; język polski został przedmiotem nadobowiązkowym, wykładanym po rosyjsku (tylko religii nauczano po polsku). • Zwalniano polskich nauczycieli, zastępując ich Rosjanami. • Wprowadzono system szpiegowania i dozorowania uczniów. • Nad wszystkim od 1879 r. czuwał kurator Aleksandr Apuchtin, którego okres rządów nazwano nocą apuchtinowską. Karano wszelkie próby nielegalnej nauki w języku polskim. • W 1869 r. zamknięto Szkołę Główną, a następnie przekształcono w rosyjski Cesarski Uniwersytet Warszawski.
wobec Kościoła katolickiego i unickiego	• Skazano na śmierć trzydziestu księży; czterystu, w tym ośmiu biskupów, zesłano na Syberię. • W 1867 r. polski Kościół katolicki został podporządkowany Kolegium Duchownemu w Petersburgu; protestujących przeciwko temu biskupów Wincentego Popiela i Konstantego Ireneusza Łubieńskiego zesłano na Sybir; do 1870 r. usunięto wszystkich dotychczasowych biskupów diecezjalnych. • Rozpoczęto likwidację klasztorów oraz konfiskatę dóbr kościelnych. • Księża zostali związani z państwem rosyjskim poprzez wypłacanie im pensji. • Przy ogromnym oporze wiernych w 1875 r. rozpoczęto likwidację Kościoła unickiego w Królestwie. Protestujące parafie pacyfikowano przy udziale wojska, byli zabici i ranni. Prześladowania ludności unickiej trwały do 1905 r. Na ziemiach zabranych Kościół unicki został zlikwidowany już po 1831 r.

reprezentowali różne ruchy ideowe. Największym stronnictwem konserwatywnym nadal pozostawał **Hotel Lâmbert**, na którego czele stał Władysław Czartoryski (syn Adama Jerzego Czartoryskiego). Z inicjatywy Jarosława Dąbrowskiego w 1866 r. powstało w Paryżu **Zjednoczenie Emigracji Polskiej**, zrzeszające ok. 1500 polskich emigrantów. Dominującą rolę odgrywali w nim dawni „czerwoni", którzy opowiadali się za kontynuowaniem walki przy wsparciu mocarstw zachodnich.

Dwujęzyczne nazewnictwo na szyldach sklepowych w Królestwie Polskim zostało wprowadzone z rozkazu władz carskich.
▪ *fotografia, Warszawa, XIX w.*

POSTAWY POLAKÓW WOBEC ZABORCÓW

Represje carskie po powstaniu styczniowym spowodowały odstąpienie od spisków i powstań zbrojnych. Polacy przyjmowali jednak różne postawy wobec władz zaborczych. Część społeczeństwa reprezentowała **postawę lojalistyczną**, która polegała na podporządkowaniu się carskim nakazom. Na takim stanowisku stali głównie konserwatyści wywodzący się z „białych". Byli oni przeciwni rozpamiętywaniu klęski. Uważali, że więcej korzyści przyniesie ugoda z zaborcą niż walka z nim. Mieli nadzieję, że uda się uzyskać autonomię dla Polaków. Zakładane przez nich organizacje miały działać legalnie i w zgodzie z rozporządzeniami władz. Zwolenników takiej postawy można było spotkać we wszystkich trzech zaborach, dlatego nazywano ją również **trójlojalizmem**.

Postawa trójlojalistyczna miała stosunkowo najmniej zwolenników właśnie w zaborze rosyjskim. Zdecydowanie bardziej popularne było tu stanowisko **pozytywistów warszawskich**, którzy uważali ugodę z caratem za błąd. Głosili oni potrzebę uczynienia z Polaków nowoczesnego, wykształconego i świadomego narodu, obejmującego nie tylko szlachtę tak jak dotąd. Drogą do tego miały być postęp, wiedza i edukacja.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POLITYKA ROSJAN WOBEC JĘZYKA POLSKIEGO NA LITWIE

Jednym z głównych elementów rusyfikacji był zakaz używania polszczyzny. Rozkazy carskie oraz rozporządzenia wydawane przez generałów-gubernatorów określały dokładnie miejsca, gdzie obowiązywał język rosyjski, oraz kary za mówienie w języku polskim.

Okólnik[1] Murawjowa z dn. 24 marca st. st. (starego stylu, czyli według kalendarza juliańskiego) 1864 r.
[...] *proszę wydać rozkaz zupełnego zniszczenia we wszystkich miastach i miasteczkach Gubernij napisów polskich, szyldów, ogłoszeń, niemniej rachunków restauracyjnych, sklepowych, recept aptecznych, z obowiązkiem zastąpienia ich napisami w języku rosyjskim.* [...]

Okólnik gen. gubernatora wileńskiego Potapowa z dn. 9 lipca st. st. 1868 r.
Okólnikiem z dn. 22 marca r. b. nr 24 poleciłem, aby osoby winne użycia mowy polskiej poddawać karom pieniężnym. Określiłem również, że używać mowy tej nie wolno w urzędach, u przedstawicieli władzy, w ogóle w sprawach służbowych, w świątyniach, teatrach, klubach i innych miejscach zebrań, także na ulicach. [...] *Uważam za konieczne wyjaśnić, że zabrania się mówić po polsku także we wszystkich innych miejscach publicznych, jako to: w jadłodajniach, cukierniach, kawiarniach, restauracjach, szynkach* [tanie restauracje sprzedające alkohol] *i handlach win; w sklepach, sklepikach i magazynach, w ogrodach publicznych, na zabawach: w drukarniach, litografiach[2], zakładach fotograficznych, i w ogóle we wszystkich miejscach, do których publiczność ma prawo wstępu.* [...]

Źródło: *Teksty źródłowe*, cz. II, oprac. J. Klave, Toruń 1959, s. 84.

[1] Okólnik – pismo zawierające wskazówki i polecenia wydane przez organ administracyjny podległym mu instytucjom.
[2] Litografia – pracownia litograficzna: miejsce, gdzie wykonywano druki przez odbicie na papierze ilustracji wykonanej na kamieniu.

? 1. Wymień decyzje władz rosyjskich na Litwie zmierzające do usunięcia z przestrzeni publicznej języka polskiego.
2. Dokonaj oceny polityki władz rosyjskich wobec ludności polskiej na ziemiach zabranych.

Pozytywiści byli zwolennikami pracy organicznej i pracy u podstaw (więcej o nich na s. 165), dlatego dążyli do podnoszenia poziomu wykształcenia wszystkich grup społecznych, a w szczególności tych najniższych. Nie odrzucali kategorycznie walki o niepodległość, lecz odsuwali ją na bardziej sprzyjający czas. Uważali także, że należy czcić pamięć powstań narodowych i w tym celu m.in. popularyzować opiewającą je romantyczną literaturę polską. Organizowali ponadto tajne nauczanie, wspierali Żydów w ich asymilacji z Polakami oraz popierali ruch emancypacji kobiet (więcej o pozytywizmie warszawskim zob. na s. 181–182).

Represje i antypolska polityka zaborcy nie złamały ducha narodu. Głównymi spoiwami polskości stały się: język, historia, tradycja i wiara katolicka. Pod koniec XIX w. ponownie zaczęła umacniać się opozycja wobec władz zaborczych. Na wszystkich etapach edukacji powstało tajne szkolnictwo zwane **tajnymi kompletami**, w których ramach prowadzono m.in. lekcje historii, geografii i języka polskiego. Wielkim zainteresowaniem cieszyły się organizowane od 1885 r. przez Jadwigę Szczawińską-Dawidową tajne kursy dla kobiet, nazywane **Uniwersytetem Latającym**. Nazwa tej nieformalnej uczelni pochodzi od często zmienianych ze względów bezpieczeństwa miejsc wykładów. Zajęcia Uniwersytetu Latającego prowadzili najwybitniejsi polscy uczeni – historycy, geografowie czy literaturoznawcy. Studia na tajnej uczelni trwały od 5 do 6 lat. Jej najsłynniejszą absolwentką była późniejsza noblistka Maria Skłodowska-Curie.

Tajne nauczanie zainicjowano także na ziemiach zabranych. Tutaj jednak warunki dla prowadzenia tego typu działalności były o wiele trudniejsze. Najważniejszy ośrodek tajnej polskiej oświaty i kultury stanowiło Wilno. Wielkie znaczenie w krzewieniu polskości miały prasa, sztuka i nauka. Mimo że wszystkie czasopisma i twórczość artystyczna podlegały cenzurze, artyści, pisarze i dziennikarze umiejętnie potrafili ją omijać, stosując aluzje i określenia niebudzące podejrzeń urzędników, a zrozumiałe dla polskich odbiorców.

Jadwiga Szczawińska-Dawidowa była działaczką społeczną i oświatową. Założony przez nią tajny Uniwersytet Latający z czasem stał się instytucją edukacyjną dla młodzieży obojga płci. W 1906 r. Uniwersytet został przekształcony w Towarzystwo Kursów Naukowych, które prowadziło legalną działalność. Szczawińska-Dawidowa założyła także pierwszą w Warszawie publiczną czytelnię.

- *fotografia, Polska, ok. 1880 r.*

CIEKAWOSTKA

Pierwszy elementarz

Jedną z postaci najbardziej zasłużonych dla polskiej edukacji był Konrad Prószyński (pseud. Kazimierz Promyk). W młodości został zesłany na Syberię w związku z działalnością patriotyczną swojego ojca. Po powrocie do ojczyzny, w 1875 r., stworzył elementarz ścienny – tablicę do nauki języka polskiego, której pierwotną wersję namalował własnoręcznie na ścianie stodoły we wsi, gdzie pracował jako nauczyciel. W tym samym roku Prószyński wydał pierwszy nowoczesny podręcznik do nauki języka polskiego, zatytułowany *Elementarz, na którym nauczysz czytać w 5 albo 8 tygodni*. Jego kolejna książka, *Obrazowa nauka czytania i pisania*, została uznana za najlepszy elementarz świata na międzynarodowej wystawie Londyńskiego Towarzystwa Pedagogicznego w 1893 r.

ĆWICZENIA

1. Wymień represje, które dotknęły Królestwo Polskie po upadku powstania styczniowego.
2. Wymień kary, jakie dotknęły Polaków zaangażowanych w powstanie styczniowe.
3. Wyjaśnij pojęcie „noc apuchtinowska".
4. Omów postawy Polaków wobec rosyjskich represji po upadku powstania styczniowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999.
A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999.
Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914, oprac. A. Brus, E. Kaczyńska, W. Śliwowska, Warszawa 1993.

SYMBOLE EPOKI

Wigilia na Syberii

Oto są kopalnie Sybiru!
Stąpaj tu ostrożnie, bo ta ziemia brukowana jest ludźmi śpiącymi.
Słyszysz? Oto oddychają głośno, a niektórzy z nich jęczą i gadają przez sen.
Jeden o matce swojej, drugi o siostrach i braciach, a trzeci o domie.

J. Słowacki, *Anhelli*

POLSCY ZESŁAŃCY NA SYBERIĘ

Klęska powstania styczniowego w 1864 r. sprowadziła na polskie społeczeństwo niespotykane wcześniej represje. Na mocy carskiego ukazu o zasadach sądzenia polskich buntowników podzielono ich na pięć kategorii, którym przypisano odpowiednie kary:

- dowódcy i członkowie władz oraz dezerterzy z armii rosyjskiej – kara śmierci,
- uczestnicy powstania wywierający szkodliwy wpływ społeczny – kara śmierci lub katorga,
- uczestnicy powstania bez większego wpływu – zesłanie lub oddział karny,
- osoby pomagające powstańcom – zesłanie lub oddział karny,
- powstańcy, którzy złożyli broń – kara więzienia.

Oblicza się, że na Syberię zesłano ok. 25 tys. Polaków zaangażowanych w powstanie styczniowe – na katorgę lub na zasiedlenie słabo zaludnionych terenów. Po dotarciu do Kazania zesłańcy etapami liczącymi po kilkadziesiąt kilometrów ruszali w stronę Irkucka. Podróż wielu z nich liczyła nawet 3000 km. Bogaci członkowie rodzin szlacheckich mogli pozwolić sobie na opłacenie wozu więziennego, czyli kibitki, jednak większość powstańców musiała pokonać tę drogę pieszo w niezwykle surowych warunkach. Po latach wrócili z Syberii tylko nieliczni.

Wigilia na Syberii Jacka Malczewskiego to obraz olejny na płótnie. Dzieło jest własnością Muzeum Narodowego w Krakowie. Obecnie możemy je oglądać w Galerii Malarstwa Polskiego XIX w. w Sukiennicach.

▪ *obraz, Polska, 1892 r.*

SYBERIA W SZTUCE MALCZEWSKIEGO

Losy zesłańców na katordze stały się jednym z symboli epoki, powracającym w twórczości poetów i malarzy. Poświęcone im obrazy, zwane cyklami sybirskimi, malowali Aleksander Sochaczewski, Artur Grottger oraz czerpiący z jego twórczości inspirację Jacek Malczewski. Ten ostatni twórca urodził się w Radomiu w szlacheckiej rodzinie, a ojciec zaszczepił w nim ideały patriotyczne i miłość do poezji romantycznej. Swój talent młody artysta rozwijał w Krakowie w Szkole Sztuk Pięknych pod okiem Jana Matejki. Na wielu obrazach Jacka Malczewskiego są obecne sceny i motywy historyczne mające charakter symboliczny.

W latach 1882–1895 powstawały kolejne obrazy cyklu sybirskiego tego malarza: *Niedziela w kopalni*, *Śmierć wygnanki*, *Śmierć na etapie*, *Modlitwa na etapie*. Jednym z jego najbardziej przejmujących obrazów ukazujących samotność i cierpienie sybiraków jest *Wigilia na Syberii* z 1892 r., nazywana również *Wigilią zesłańców*. Kontrast między rodzinną tradycją polskiej wigilii a samotnością i ubóstwem zebranych przy stole zesłańców potęguje rozpacz bijącą z płótna. Przy pustym stole gdzieś na Syberii siedzą wycieńczeni zsyłką polscy powstańcy. O dalekiej ojczyźnie przypominają im tylko okruchy opłatka na kartce, prawdopodobnie listu. Wigilijna wieczerza, która powinna być momentem pełnym ciepła i bliskości, jest przepełniona smutkiem. Każdy z jej uczestników zdaje się osobno i na swój sposób przeżywać rozpacz i tęsknotę za domem rodzinnym, szczególnie dotkliwe w czas świąt.

WIGILIA W POLSKIEJ TRADYCJI

Wigilia Bożego Narodzenia symbolizuje oczekiwanie na narodziny Jezusa. W XIX w. na ziemiach polskich utrwalił się zwyczaj wieczerzy wigilijnej złożonej z 12 postnych potraw, spożywanej w rodzinnym gronie. Do jej przygotowania używa się produktów symbolizujących obfitość i odrodzenie życia, w nawiązaniu do dawnych wierzeń słowiańskich. Należą do nich miód, chleb (w postaci opłatka), mak i grzyby.

W XIX w. zaczęła się upowszechniać choinka, pod którą dzieci znajdowały drobne upominki. Na białym obrusie ustawiano jedno dodatkowe nakrycie dla niespodziewanego gościa, co mogło się odnosić także do wracających z zesłania. Do stołu zasiadano po ukazaniu się pierwszej gwiazdy, symbolizującej Gwiazdę Betlejemską. Po odmówieniu modlitwy i podzieleniu się opłatkiem rozpoczynano wieczerzę. Podczas tego uroczystego wieczoru śpiewano kolędy. Pierwszy ich zbiór, zatytułowany *Pastorałki i kolędy z melodiami*, wydał w 1843 r. ksiądz Michał Mioduszewski, który ocalił w ten sposób od zapomnienia wiele tradycyjnych pieśni, znanych często jedynie z przekazu ustnego. W Europie wigilia jest uznawana za typowo polską tradycję. Francuska gazeta „Le Monde illustré" [czyt.: ly mąd ilu**stre**] w 1884 r. opisała wigilię w Polsce, podkreślając znaczenie pięknie nakrytego stołu, oczekiwania na pierwszą gwiazdkę oraz tradycję łamania się opłatkiem.

PONADCZASOWY MOTYW

Motyw polskich zesłańców na Syberii powracał w polskiej kulturze w czasach trudnych dla Polaków, takich jak okupacja czy okres rządów komunistycznych. W 1980 r. poeta i pieśniarz Jacek Kaczmarski napisał wiersz *Wigilia na Syberii*, dla którego inspiracją był obraz Jacka Malczewskiego. Utwór stał się popularny podczas stanu wojennego, a w 1983 r. wydano go w drugim obiegu na płycie *Pamiątki* Przemysława Gintrowskiego.

Zasyczał w zimnej ciszy samowar
Ukrop nalewam w szklanki
Przy wigilijnym stole bez słowa
Świętują polscy zesłańcy
Na ścianach mroźny osad wilgoci
Obrus podszyty słomą
Płomieniem ciemnym świeca się kopci
Słowem – wszystko jak w domu.

Słyszę z nieba muzykę i anielskie pieśni
Sławią Boga, że nam się do stajenki mieści
Nie chce rozum pojąć tego chyba okiem dojrzy czego
Czy się mu to nie śni...

Nie będzie tylko gwiazdy na niebie
Grzybów w świątecznym barszczu
Jest nóż z żelaza przy czarnym chlebie
Cukier dzielony na kartce
Talerz podstawiam by nie uronić
Tego czym życie się słodzi
Inny w talerzu pustym twarz schronił
Bóg się nam jutro urodzi.

? 1. Opisz nastrój dzieła Jacka Malczewskiego *Wigilia na Syberii*.
2. Wyjaśnij, dlaczego wieczór wigilijny stał się tematem obrazu Malczewskiego.

3 SYTUACJA W ZABORZE PRUSKIM I AUSTRIACKIM

Po upadku powstania styczniowego Polaków w zaborze rosyjskim dotknęły surowe represje. Rosjanie przystąpili do likwidacji odrębności Królestwa Polskiego i nasilili rusyfikację. Polscy patrioci przestali myśleć o odzyskaniu niepodległości w wyniku czynu zbrojnego. Jaka była polityka pozostałych zaborców wobec Polaków? Jakie koncepcje obrony polskości przeważały wśród mieszkańców zaboru pruskiego i austriackiego?

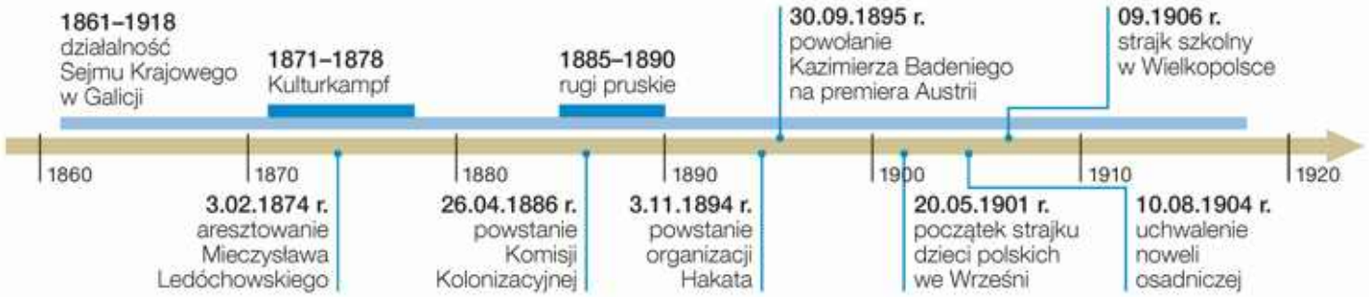

GERMANIZACYJNA POLITYKA WŁADZ NIEMIECKICH

Po upadku powstania styczniowego represje w zaborze pruskim nie były tak dotkliwe jak w Królestwie Polskim, a już w 1866 r. została ogłoszona amnestia. Jednak Polacy niedługo cieszyli się względnym spokojem. Po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. (więcej o tym procesie na s. 98–103) kanclerz Otto von Bismarck zaczął dążyć do stworzenia silnego i jednolitego państwa, co wykluczało odrębność kulturową Polaków. Proces **unifikacji** rozpoczęto od **walki o kulturę** (niem. ***Kulturkampf***). Polegała ona na podporządkowaniu Kościoła katolickiego centralnej władzy świeckiej. Takie działania szczególnie uderzały w Polaków, dla których Kościół katolicki był ostoją tradycji i wspólnoty narodowej. Podejmowane przez władze próby likwidacji jego odrębności wywołały protest arcybiskupa gnieźnieńskiego **Mieczysława Ledóchowskiego**, księży, wiernych, a nawet samego papieża Piusa IX, który mianował tego dostojnika kardynałem. W 1874 r. władze niemieckie uwięziły Ledóchowskiego i skazały go na dwa lata więzienia. Ponadto zlikwidowały seminaria duchowne w Poznaniu, Gnieźnie i Pelplinie oraz większość polskich zakonów. Drastyczne posunięcia Niemców nie przyniosły jednak zamierzonego efektu. Polscy księża nie ugięli się pod presją władz, a wierni jeszcze bardziej zjednoczyli się wokół Kościoła. Arcybiskup Ledóchowski stał się symbolem walki z germanizacją i bohaterem narodowym.

Szykanom wobec Kościoła katolickiego towarzyszyło zwalczanie polskiego szkolnictwa i języka. W całej sferze publicznej, w tym w urzędach, sądach, na kolei i w szkołach, wprowadzono język niemiecki jako obowiązkowy. Systematycznie usuwano polszczyznę ze szkół. Ostatnim przedmiotem nauczanym w języku polskim była religia. Utrudniano także zakładanie polskich szkół prywatnych. Zmieniano też nazwy miejscowości i nazwiska na niemieckie. Zwalniano z pracy polskich urzędników, zastępując ich Niemcami. Za przynależność do polskich stowarzyszeń zwalniano Polaków z pracy w niemieckich firmach. Mimo że formalnie nie obowiązywała cenzura, władze kontrolowały polskich wydawców gazet i książek i zarzucały im rzekome łamanie prawa.

W połowie lat 80. XIX w. walka z polskością objęła również sferę ekonomiczną. W latach 1885–1890 trwały **rugi pruskie**, czyli masowe wysiedlenia z ziem zaboru

Mieczysław Ledóchowski był prymasem Polski w latach 1868–1886. W 1875 r., podczas odbywania kary więzienia, został przez papieża ogłoszony kardynałem. Ta zaszczytna nominacja przyczyniła się do uwolnienia Ledóchowskiego przez władze niemieckie.

- *fotografia, Poznań, ok. 1861 r.*

Unifikacja – ujednolicenie różnorodnych elementów.

pruskiego Polaków, którzy pochodzili z innych zaborów i nie mieli niemieckiego obywatelstwa. W ciągu pięciu lat wysiedlono ok. 30 tys. Polaków i Żydów. Zdaniem władz i nacjonalistów niemieckich Polacy pochodzący z Galicji i Królestwa Polskiego poprzez język, kultywowane tradycje i uczestnictwo w katolickich nabożeństwach umacniali polskość na tych terenach. Za silny filar polskiej tożsamości narodowej Niemcy uznawali polskich ziemian. Aby osłabić wpływy tej grupy, władze wspierały osadnictwo niemieckie. W tym celu utworzyły **Komisję Kolonizacyjną**, która do 1914 r. przesiedliła na Pomorze Gdańskie i do Wielkopolski ponad 20 tys. niemieckich rodzin. Ponadto państwo niemieckie wprowadzało kolejne przepisy, które uderzały w wolności ekonomiczne Polaków. Zakazywano im m.in. tworzenia nowych osad rolnych. Władze posunęły się nawet do przymusowego wywłaszczania polskich właścicieli.

W 1890 r., gdy nowy cesarz Niemiec Wilhelm II odwołał ze stanowiska kanclerza Rzeszy Bismarcka, nastąpiło chwilowe złagodzenie antypolskiego kursu. Wilhelm II realizował militarystyczną politykę międzynarodową Rzeszy i liczył na poparcie polskich posłów w sejmie pruskim. Jednak na początku XX w. niemieckie władze powróciły do represji wymierzonych w Polaków. Antypolska działalność była prowadzona nie tylko przez państwo, ale również przez niemiecką społeczność. Pod koniec XIX w. powstawały organizacje nacjonalistyczne, spośród których najbardziej aktywny był utworzony w Poznaniu w 1894 r. Niemiecki Związek Marchii Wschodniej. Potoczna nazwa tej organizacji – **Hakata** – pochodziła od pierwszych liter nazwisk jej założycieli: Ferdynanda **H**ansemanna [czyt.: hanzemana], Hermanna **K**ennemanna i Henryka **T**iedemanna [czyt.: tidemana].

Najważniejsze działania władz niemieckich w procesie germanizacji

Element germanizacji	Działania Niemców	Data	Skutki dla Polaków
Walka z Kościołem Kulturkampf (walka o kulturę)	Ustawy sejmu Rzeszy oraz ustawy sejmu pruskiego	1873–1875	• Osoba duchowna musiała mieć obywatelstwo niemieckie i w ocenie władz miała działać w interesie państwa. • Działalność antypaństwowa podlegała karze więzienia. • Władza świecka miała wpływ na obsadzanie stanowisk kościelnych. • Podporządkowano państwu szkolnictwo kościelne.
Walka z językiem polskim	Ustawa o języku państwowym	1876	• Język niemiecki ustanowiono językiem urzędowym. • Tylko podczas zebrań publicznych można było używać języka polskiego.
	Ustawa kagańcowa	1908	• Wszystkie zgromadzenia publiczne miały odbywać się w języku niemieckim. • Wyjątkiem były zgromadzenia wyborcze, gdy Polacy stanowili 60% mieszkańców powiatu.
Germanizacja szkolnictwa	Ustawa o nadzorze szkolnym; zarządzenia pruskich władz oświatowych	1873	• Język niemiecki ustanowiono językiem wykładowym na wszystkich szczeblach edukacji. • Po polsku można było nauczać tylko religii. • Nauczyciele narodowości polskiej nie mogli należeć do polskich stowarzyszeń.
	zarządzenia pruskich władz oświatowych	1887	• Usunięto język polski z programu szkół elementarnych. • Na krótko język polski powrócił jako przedmiot nadobowiązkowy w niektórych szkołach na początku lat 90.
Walka ekonomiczna	rugi pruskie	1885–1890	• Prowadzono przymusowe wysiedlenia z Niemiec osób nieposiadających obywatelstwa niemieckiego.
	Komisja Kolonizacyjna	1886	• Była to instytucja powołana przez sejm pruski w celu przejmowania ziemi z rąk polskich właścicieli. • W Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim osiedlono ok. 20 tys. rodzin niemieckich.
	nowela osadnicza	1904	• Uchwalono prawo zakazujące tworzenia nowych osad rolnych oraz stawiania budynków mieszkalnych i gospodarskich.
	ustawa wywłaszczeniowa	1908	• Komisja Kolonizacyjna otrzymała prawo przymusowego wywłaszczania polskich posiadaczy ziemskich.
Antypolska działalność nacjonalistów niemieckich	Hakata	1894	• Ta niemiecka organizacja inicjowała działania wymierzone w polską wspólnotę. • Zwalczano język polski w szkołach, sądach i urzędach.

POSTAWY POLAKÓW WOBEC GERMANIZACJI

Surowa polityka niemieckich władz państwowych zmobilizowała Polaków do obrony wartości narodowych. Wieloletnie polskie zmagania z germanizacją nazwano **najdłuższą wojną nowoczesnej Europy**. Kościół katolicki, jako ostoja polskości, przetrwał bardzo trudny czas po aresztowaniu arcybiskupa Ledóchowskiego. Po śmierci arcybiskupa Juliusa Dindera w 1891 r. metropolitą gnieźnieńskim po raz kolejny został Polak – **Florian Stablewski**. Pod jego przewodnictwem Kościół odbudował swoje wpływy i aktywnie włączył się w walkę o obronę polskości. Księża często podejmowali działalność społeczną na rzecz wiernych, szczególnie tych z niższych warstw.

Niemiecka polityka uderzająca w polski język i szkolnictwo spotkała się z niezadowoleniem, a w końcu z protestami polskiej ludności. **W 1901 r. we Wrześni w Wielkopolsce** doszło do najsłynniejszego strajku wywołanego przez polskie dzieci, które odmawiały nauki religii w języku niemieckim. Za swoją postawę uczniowie byli bici, a rodzicom za nieposyłanie ich do szkoły wytaczano procesy sądowe. Sprawa dzieci z Wrześni odbiła się szerokim echem na ziemiach polskich wszystkich zaborów, w Europie, a nawet w Stanach Zjednoczonych. Represje wobec polskich uczniów doprowadziły w 1906 r. do strajku szkolnego w Wielkopolsce. Wzięło w nim udział ok. 70 tys. dzieci. Właśnie do tych wydarzeń nawiązuje jedna z najsłynniejszych polskich pieśni patriotycznych – ***Rota*** Marii Konopnickiej.

Rugi pruskie to obraz Konstantego Górskiego z 1915 r. Dzieło przedstawia moment opuszczenia wsi przez polską rodzinę [1]. Rugowanie Polaków nadzoruje niemiecki żandarm [2]. Idąca na przedzie dziewczynka niesie kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej [3] – symbol przywiązania do wiary katolickiej.

• *obraz, Polska, 1915 r.*

Polacy z Wielkopolski byli aktywni w sferze gospodarczej i społecznej przez cały okres rozbiorów. Już w latach 30. XIX w. prowadzili tam pracę organiczną. Tworzyli instytucje kulturalno-oświatowe w celu propagowania polskiej prasy i literatury, takie jak **Towarzystwo Czytelni Ludowych**. Swoją działalność z sukcesami rozwijało też **Towarzystwo Pomocy Naukowej**. W 1871 r. powstał **Związek Spółek Zarobkowych**, którego jednym z najwybitniejszych działaczy był ksiądz **Piotr Wawrzyniak** (jego biogram poniżej). Aby zapobiec posunięciom Komisji Kolonizacyjnej, tworzono polskie banki i spółdzielnie, które skutecznie rywalizowały z niemieckimi instytucjami w obrocie ziemią, udzielały kredytów, pomagały w kształceniu dzieci i wspierały polskie inwestycje. Powstanie Hakaty również spotkało się z oporem polskich działaczy społecznych. W 1905 r. powołali oni legalną organizację polityczną pod nazwą **Straż**. Jej zadaniem była obrona polskiej kultury i interesów przed wpływami niemieckimi. Do jej aktywnych członków należeli Józef Kościelski, Bernard Chrzanowski i Władysław Seyda [czyt.: sejda]. W zaborze pruskim z powodzeniem prowadzono również rywalizację z wytwórcami i kupcami niemieckimi. Skutecznie mobilizowano Polaków do nabywania wyrobów produkowanych przez polskie przedsiębiorstwa i gospodarstwa, a sprzedawanych w polskich sklepach, zgodnie z hasłem *Swój do swego po swoje*.

W dobie germanizacji dużą aktywność społeczną wykazywały polskie kobiety. W 1894 r. z inicjatywy **Anieli Tułodzieckiej** powstało w Poznaniu Towarzy-

POSTAĆ HISTORYCZNA

PIOTR WAWRZYNIAK

1849–1910

Był księdzem katolickim, organizatorem polskiego życia gospodarczego i patriotycznego w Wielkopolsce. Pochodził z rodziny chłopskiej. Ze względu na nieukrywany patriotyzm władze niemieckie blokowały jego awans w hierarchii kościelnej. Ksiądz zaangażował się w organizowanie polskich spółdzielni, banków i kas kredytowych, które pozwoliły Polakom skutecznie powstrzymać wspieraną przez rząd gospodarczą ekspansję Niemiec w Wielkopolsce. Słynął z pracowitości i zaangażowania, czym zyskał ogromny autorytet wśród Polaków w zaborze pruskim.

stwo Przyjaciół Wzajemnego Pouczania się i Opieki nad Dziećmi „Warta". W jego skład wchodziły same kobiety. „Warcianki" – jak je popularnie nazywano – prowadziły legalną działalność charytatywną, pomagając ubogim dzieciom, sierotom i osobom niepełnosprawnym. Oprócz tego organizowały tajne nauczanie w języku polskim, tworzyły podręczniki i szkoliły nauczycieli.

W zaborze pruskim, szczególnie w Wielkopolsce, ugodowa postawa wobec władz nie uzyskała szerszego poparcia.

W WALCE O POLSKOŚĆ

Germanizacyjna polityka władz pruskich była szczególnie skuteczna na Warmii, Mazurach, Górnym Śląsku i Pomorzu Gdańskim. Mazury i Górny Śląsk należały do państwa pruskiego od setek lat, a Warmia i Pomorze Gdańskie nieprzerwanie od rozbiorów. Jednak mimo silnego zniemczenia tych obszarów od czasu Wiosny Ludów powoli odradzała się tu polskość. Wielkie zasługi dla tego procesu mieli przedstawiciele lokalnej inteligencji i duchowieństwa.

Dla budzenia się słowiańskiego ducha na **ziemi kaszubskiej** szczególnie ważna była działalność **Floriana Ceynowy** [czyt.: cejnowy]. Z wykształcenia lekarz, był również działaczem społecznym, badaczem folkloru, a także twórcą pisowni kaszubskiej i pierwszych utworów literackich w tym języku. Jego zasługi i rozliczne zainteresowania sprawiły, że jest dziś nazywany „budzicielem Kaszub". Do najwybitniejszych literatów kaszubskich należał też **Hieronim Derdowski**, przedstawiciel młodej lokalnej inteligencji, postulujący odradzanie się kultury kaszubskiej w ścisłym powiązaniu z Polską.

Od lat 70. XIX w. rozpoczął się także proces odradzania polskości Gdańska. W mieście zaczęły powstawać polskie stowarzyszenia, instytucje, wydawano czasopisma. Podobnie jak na innych obszarach dawnej Rzeczypospolitej, również tu polskość nierozerwalnie była związana z katolicyzmem.

Polskiego ducha próbowano też obudzić **na Warmii**. Księża **Walenty Barczewski** i **Antoni Wolszlegier** umacniali wśród miejscowej ludności poczucie przynależności do narodu polskiego. Pierwszy z nich założył pismo „Warmiak", popularyzujące język i kulturę polską. Wolszlegier zaś reprezentował interesy polskiej ludności w parlamencie pruskim. Od 1886 r. z inicjatywy działacza społecznego i etnografa **Jana Liszewskiego** wydawano w Olsztynie polskojęzyczną „Gazetę Olsztyńską".

Znacznie trudniejsze zadanie mieli polscy aktywiści **na Mazurach**. Tutejsza ludność, Mazurzy, odczuwała silne związki z Niemcami i była lojalna wobec władz w Berlinie. Sporadyczne akcje miejscowych propagatorów polskości, takich jak późniejszy historyk **Wojciech Kętrzyński**, który jako student porzucił niemieckie nazwisko Winkler i powrócił do swoich polskich korzeni, nie przynosiły większych rezultatów. Inaczej wyglądała sytuacja

WÓZ DRZYMAŁY

Symbolem walki z antypolską polityką władz pruskich stał się chłop z powiatu wolsztyńskiego w Wielkopolsce – Michał Drzymała. W 1904 r. wprowadzono prawo, które zabraniało wznoszenia budynków mieszkalnych i gospodarskich bez urzędowej zgody. Michał Drzymała przez kilka lat nie mógł uzyskać takiego pozwolenia, dlatego postanowił zamieszkać ze swoją rodziną w wozie cyrkowym. Aby udowodnić, że jego wóz nie jest domem i nie podlega prawu budowlanemu, Drzymała codziennie przesuwał go na niewielką odległość. Władze pruskie były jednak nieugięte i po kilkuletnim procesie nakazały chłopu usunięcie wozu. Walka Drzymały odbiła się szerokim echem we wszystkich zaborach. Kiedy chłop został pozbawiony swojego wozu, specjalny Komitet Drzymałowski zakupił ze składek społecznych nowy. W 1939 r. wieś Podgradowice, w której mieszkał bohaterski polski chłop, została przemianowana na Drzymałowice.

? Dlaczego – Twoim zdaniem – władze niemieckie utrudniały Polakom budowę domów?

Wóz Michała Drzymały 1 został uwieczniony na pocztówce wydanej w 1910 r. z okazji 500. rocznicy bitwy pod Grunwaldem. Zdjęcie przedstawia moment, gdy Drzymała prowadzi swój „dom" przez miasteczko Grodzisk, co spotyka się z dużym zainteresowaniem otoczenia.

▪ *pocztówka, Polska, 1910 r.*

na Górnym Śląsku, gdzie wśród licznych tu robotników były rodziny o polskim pochodzeniu. To dla nich wydawano gazety w języku polskim i inicjowano działalność kulturalną. Wśród polskich działaczy na wyróżnienie zasługuje pisarz, dziennikarz i wydawca **Karol Miarka**. W latach 1869–1880 wydawał tu polskie pismo „Katolik". Ponadto prowadził polską księgarnię, wydawnictwo oraz amatorski teatr. W 1872 r. na łamach „Katolika" Miarka opublikował list otwarty do kanclerza Bismarcka, domagając się wprowadzenia języka polskiego do szkół.

POLITYKA WŁADZ AUSTRIACKICH I POSTAWY POLAKÓW WOBEC NIEJ

Największej przemianie uległa polityka zaborcy austriackiego. Wraz z nią zmieniały się postawy Polaków. Okres bezpośrednio po Wiośnie Ludów charakteryzował się w całej monarchii Habsburgów wzmożoną germanizacją, cenzurą i represjami wobec przeciwników władzy cesarza Franciszka Józefa I. Zaostrzono również politykę wobec Polaków. Polskich działaczy narodowych więziono lub siłą wcielano do armii.

Powoli jednak pojawiały się także przejawy korzystnych zmian. W 1848 r. na urząd gubernatora Galicji po raz pierwszy powołano Polaka – Wacława Zaleskiego. Kolejnym został konserwatysta, hrabia **Agenor Gołuchowski**, zwolennik ugody z władzami zaborczymi, który zapoczątkował proces polonizacji administracji, sądownictwa i szkolnictwa. Początkowo, wobec represyjnej polityki Austriaków, polscy urzędnicy z wielkim trudem mogli obejmować państwowe posady. Z czasem sytuacja zaczęła się zmieniać. Przybywało zwolenników lojalnej postawy wobec zaborcy, szczególnie w kręgach krakowskich i lwowskich konserwatystów. Coraz aktywniejsze stawały się też polskie środowiska kulturalne i naukowe Lwowa i Krakowa.

Na przełomie lat 50. i 60. doszło do głębokich zmian ustrojowych w wielonarodowej monarchii austriackiej. Nieskuteczna polityka zagraniczna oraz klęski w wojnie z Francją i Królestwem Sardynii (więcej zob. s. 95) spowodowały osłabienie autorytetu Habsburgów. Pod naciskiem środowisk liberalnych oraz narodowych rozpoczęto reformę państwa. W **1859 r.** język polski został, obok niemieckiego, językiem urzędowym w administracji, a w następnym roku również w sądownictwie. Agenor Gołuchowski pełnił wtedy przez krótki czas urząd ministra stanu, czyli ministra spraw wewnętrznych Austrii. Był autorem Dyplomu październikowego – ustawy przekształcającej monarchię w państwo federalistyczne z organami centralnymi w Wiedniu i organami krajowymi. We Lwowie powołano w **1861 r. Sejm Krajowy**. Reformy Gołuchowskiego zostały jednak zahamowane przez wybuch powstania styczniowego.

W **1864 r.** w Galicji ogłoszono stan oblężenia, a powstańców, którzy z Królestwa Polskiego zbiegli na ziemie zaboru austriackiego, tamtejsze władze wydały w ręce Rosjan. Do 1865 r. stosowano dotkliwe represje wobec uczestników powstania i osób, które je wspierały. Z tego powodu wcześniejsze korzystne zmiany były zagrożone. Gdy jednak w 1866 r. Austria poniosła klęskę w wojnie z Prusami, sytuacja Polaków ponownie się poprawiła. Uzyskali wsparcie Węgrów, którzy sami odnieśli wielki sukces, doprowadzając do

Wjazd cesarza Franciszka Józefa 1 do Krakowa w 1880 r. został uwieczniony na obrazie Juliusza Kossaka. Dzieło przedstawia scenę przechodzenia orszaku cesarskiego pod Barbakanem 2. Władca Austrii został powitany przez prezydenta Krakowa 3, wiwatujące tłumy, a także 101 salw armatnich i bicie dzwonów, w tym dzwonu Zygmunt.

▪ *obraz, Polska, 1881 r.*

162

utworzenia w **1867 r.** dualistycznej monarchii austro-węgierskiej. Przed Polakami w Galicji otworzyła się szansa zdobycia większych praw. Wśród galicyjskich polityków nie było jednak zgody co do zakresu polskiej niezależności. **Federaliści** na czele z **Franciszkiem Smolką**, sprzymierzeni z czeską opozycją w parlamencie austriackim, dążyli do usamodzielnienia się Galicji, która miała być powiązana z Wiedniem jedynie federacją. Z kolei **autonomiści**, którym przewodził Gołuchowski, postulowali szeroko zakrojoną autonomię w ramach państwa austriackiego.

AUTONOMIA GALICYJSKA

W 1866 r. w Galicji wprowadzono urząd **namiestnika**. Został nim dawny gubernator – Agenor Gołuchowski. Dawało to Polakom nadzieje na rozszerzenie ich autonomii. Dlatego wśród posłów Sejmu Krajowego zwyciężyła tendencja do ugody z cesarzem. Polscy politycy wystosowali do Franciszka Józefa adres, czyli oficjalny list, który był zakończony znamiennymi słowami: *Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie, stoimy i stać chcemy* (zob. tekst źródłowy na s. 164). Za swoją lojalną postawę wobec cesarza Polacy domagali się dalszej polonizacji administracji i szkolnictwa oraz samorządu dla Galicji. Część z tych postulatów udało się szybko zrealizować. W 1867 r. wprowadzono język polski do szkół elementarnych i średnich, a dwa lata później – do administracji, policji i sądownictwa. W 1871 r. przy rządzie w Wiedniu utworzono resort do spraw Galicji, na którego czele stanął Kazimierz Grocholski. W następnych latach spolonizowano wyższe uczelnie i utworzono w Krakowie **Akademię Umiejętności**. Ostateczny kształt władz autonomicznych określono w 1873 r., wprowadzając zmiany do konstytucji monarchii Habsburgów.

W Galicji cesarza reprezentował namiestnik. Najważniejszą instytucją w autonomii, która nadzorowała samorząd powiatowy i gminny, był **Sejm Krajowy** z siedzibą we Lwowie. W Sejmie zasiadali posłowie wybierani według cenzusu majątkowego oraz tzw. **wiryliści**, wśród których byli arcybiskupi i biskupi trzech obrządków katolickich (łacińskiego, greckiego i ormiańskiego), rektorzy uniwersytetów w Krakowie i Lwowie oraz Politechniki Lwowskiej, a także prezes Akademii Umiejętności. Od 1914 r. w skład Sejmu wchodziło również dwóch posłów ukraińskich. Uprawnienia ustawodawcze Sejmu Krajowego ograniczały się do spraw kultury, oświaty, rolnictwa i opieki społecznej. Stanowione przez niego prawo dla autonomicznej Galicji wymagało zatwierdzenia cesarza, ale i tak był to wielki sukces polskich środowisk. Organem wykonawczym był wyłaniany przez Sejm Krajowy **Wydział Krajowy**, składający się z marszałka krajowego, zastępcy i sześciu członków. Ważnym organem nadzorującym szkolnictwo była ustanowiona w 1867 r. **Rada Szkolna Krajowa**. Przedstawiciele Galicji zasiadali także w ogólnokrajowej Radzie Państwa, gdzie tworzyli bardzo wpływowe Koło Polskie, a w latach 1895–1897 premierem rządu wiedeńskiego był Polak **Kazimierz Badeni**.

STAŃCZYCY

W latach 60. XIX w. w Galicji powstało ugrupowanie konserwatywnych polityków polskich, nazywanych **stańczykami**. Przewodniczyli im historyk i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego **Józef Szujski** oraz hrabia i zarazem profesor **Stanisław Tarnowski**. Nazwa ugrupowania wzięła się od tytułu serii artykułów prasowych *Teka Stańczyka*, opublikowanych w „Przeglądzie Polskim" w 1869 r. Konserwatyści potępiali w nich idee powstańcze. Dowodzili, że tak jak *liberum veto* doprowadziło do upadku przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, tak *liberum conspiro* działa na zgubę Polaków pod zaborami. Za winną upadku Polski stańczycy uważali pogrążoną w anarchii polską szlachtę. Przyszłości narodu upatrywali w ewolucyjnych zmianach kierowanych przez elity polityczne i intelektualne oraz ścisłą współpracę z władzami w Wiedniu. Stańczycy nawoływali więc do lojalności wobec cesarza Austrii i porzucenia wszelkich działań konspiracyjnych.

Stanisław Tarnowski został sportretowany przez Jana Matejkę w uroczystym stroju rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tarnowski pełnił także zaszczytną funkcję prezesa Akademii Umiejętności w Krakowie.

• *obraz, Polska, 1890 r.*

? Jakie poglądy głosili galicyjscy politycy zwani stańczykami?

Autonomia galicyjska miała bardzo wielkie znaczenie dla rozwoju polskiej kultury i życia politycznego. Zabór austriacki stał się ostoją polskości i oddziaływał na pozostałe zabory. Jednak nadanie Galicji autonomii nie rozwiązało wszystkich problemów tego regionu. Największym był narastający konflikt z Ukraińcami, którzy również dążyli do rozszerzenia swoich praw, szczególnie w Galicji Wschodniej. Pogłębiały się także konflikty kulturowe i religijne. Wzmacniało to poczucie przynależności narodowej i mobilizowało obie strony do aktywności w wielu dziedzinach życia. Trzecią grupą narodową mającą rosnące aspiracje byli Żydzi, którzy pod wpływem rozwoju syjonizmu (więcej na ten temat na s. 132) również dążyli do realizacji swoich postulatów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ADRES SEJMU GALICYJSKIEGO DO CESARZA AUSTRII

Wystosowany 10 grudnia 1866 r. adres Sejmu Krajowego do cesarza Franciszka Józefa był wyrazem koncepcji politycznej środowisk konserwatywnych i ziemiańskich Galicji.

Najjaśniejszy cesarzu i królu nam miłościwy!
Najwyższym pismem z 13 października rb. [roku bieżącego] *raczyłeś, najjaśniejszy panie, uznać dowody wierności i poświęcenia ludów Twoich w chwili ciężkiej walki.*
Wśród dni krwawych bojów, miłościwy panie, niósł i nasz kraj krew synów swoich w ofierze, a wziętym gorącym udziałem, objawiona do poświęceń gotowość, ustalił, iż rozgrzał męstwo mnogich zastępów, które z łona jego wychodząc, stanowią znaczną część Twojej armii.
Zaledwie ucichł szczęk broni, raczyłeś, najmiłościwszy panie, na nowo otworzyć wytkniętą najwyższym manifestem z 20 września drogę, na której, za współudziałem ludów Twoich, założone być mają podwaliny do nowej budowy konstytucyjnej.
Skoro nadejdzie pora, przystąpimy do zadania przekazanego przez Ciebie reprezentantom królestw i krajów Austrię składających, z ufnością i otuchą, bo przekonani jesteśmy, gdy uznane najwyższym Twym dyplomem z dnia 20 października 1860 r. prawa i dziejowe tradycje krajów w skład Twoich, najjaśniejszy panie, wolnym przez legalnych reprezentantów ich wypowiedziane głosem, skutek otrzyma, niepodobnym się już stanie system centralizacji, która paraliżuje siły żywotne ludów, podkopywała i wątliła to, co stanowi całego państwa potęgę. [...] *jej pomyślność i potęga wzmagać się będzie w miarę, jak przez samorządne ukonstytuowanie krajów koronnych rozwijać i wzmagać się będą na dziejowych i narodowych podstawach wszystkie ich moralne i materialne siły.* [...]
W tej nadziei utwierdza nas sankcja najłaskawiej udzielona wielu pracom organizacyjnym sejmu naszego, utwierdza nas wybór męża wzrosłego wśród nas i znającego nasze stosunki i potrzeby na pierwszy w kraju urząd Twojego, najjaśniejszy panie, namiestnika, utwierdza w nas zaufanie w szczerość zamiarów obecnych doradców korony. [...]
Świadomość własnego dobra i sumienie innych narodów, chrześcijańsko-cywilizacyjną myślą przejętych, nie dozwoli, aby Austria w pełnieniu tego posłannictwa stała odosobnioną.
Takie posłannictwo było udziałem naszym przez długie wieki. Bez obawy więc odstępstwa od myśli naszej narodowej, z wiarą w posłannictwo Austrii i z ufnością w stanowczość zmian, które Twoje monarsze słowo jako niezmienny zamiar wyrzekło, z głębi serc naszych oświadczamy, że przy Tobie, najjaśniejszy panie, stoimy i stać chcemy.
Z całego też serca, w uczuciu niezachwianej wierności wołamy: Oby Bóg Ciebie, najmiłościwszy cesarzu i królu nasz, ochraniał i błogosławił!

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, oprac. zbior. pod red. S. Sierpowskiego, Warszawa 1998, s. 189–191.

? 1. Wyjaśnij, o jakich walkach jest mowa w pierwszej części adresu.
2. Powiedz, do jakiego procesu zapoczątkowanego w Austrii odwołują się autorzy adresu.
3. Określ, w jakim tonie jest utrzymany adres. Wskaż sformułowania, które o tym świadczą.

ĆWICZENIA

1. Omów działania władz niemieckich skierowane przeciwko Polakom pod koniec XIX w.
2. Określ, na czym polegała autonomia Polaków mieszkających w zaborze austriackim.
3. Powiedz, w jaki sposób Polacy bronili się przed germanizacją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim*, Warszawa 1996.
R. Jaworski, *Swój do swego. Studium o kształtowaniu się zmysłu gospodarczego Wielkopolan 1871–1914*, Poznań 1998.

4 GOSPODARKA I SPOŁECZEŃSTWO ZIEM POLSKICH

W XIX w. Polacy nie tylko organizowali kolejne powstania i konspirowali z myślą o niepodległości, lecz także rozwijali gospodarkę. Ważną zachętą były dla nich docierające z Zachodu osiągnięcia rewolucji przemysłowej i hasła pozytywizmu. Wprawdzie w każdym zaborze rozwój rolnictwa i industrializacja przebiegały inaczej, jednak w drugiej połowie XIX w. ten proces przyspieszył. Jakie gałęzie przemysłu rozwijały się w poszczególnych zaborach? Jaki był wpływ industrializacji na polskie społeczeństwo?

PRACA ORGANICZNA I PRACA U PODSTAW

Klęska powstania styczniowego sprawiła, że idea walki zbrojnej o niepodległość straciła na popularności wśród Polaków. W warunkach nasilającej się germanizacji i rusyfikacji w latach 60. i 70. XIX w. na znaczeniu zyskało hasło **pracy organicznej**. U jej podstaw leżało przekonanie, że naród przypomina żywy organizm. Tak jak dla zdrowia ważne jest właściwe funkcjonowanie wszystkich części ciała, tak dla narodu wielkie znaczenie ma równomierny rozwój wszystkich warstw społecznych. Miał on objąć każdą dziedzinę życia: gospodarkę, oświatę, kulturę i naukę. Zdaniem organiczników rozwojowi społeczeństwa powinno ponadto towarzyszyć umacnianie świadomości narodowej. Opowiadali się przy tym za działaniami legalnymi, zarzucając plany kolejnego powstania.

W zaborze pruskim niezwykle ważnym elementem pracy organicznej, który miał stanowić formę obrony przed brutalną germanizacją, była współpraca gospodarcza. W jej ramach Polacy zakładali **spółdzielnie**, czyli organizacje zrzeszające drobnych producentów, a czasem i pracowników. Symbolem polskiej aktywności na ziemiach zaboru pruskiego stał się **poznański Bazar**. Ten gmach, otwarty w 1841 r. z inicjatywy Karola Marcinkowskiego, był nie tylko siedzibą instytucji gospodarczych, lecz przede wszystkim pełnił funkcję ośrodka polskiego życia społecznego, wymiany myśli i doświadczeń. Na całym obszarze zaboru pruskiego działały polskie stowarzyszenia zrzeszające kupców i rzemieślników, koła propagujące wiedzę rolniczą oraz organizacje gospodarcze.

Do najważniejszych wśród nich należały: **Centralne Towarzystwo Gospodarcze**, łączące ziemiańskie i chłopskie kółka rolnicze, oraz **Związek Spółek Zarobkowych**, który skupiał spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe z Wielkopolski i Pomorza. W zaborze pruskim zakładano biblioteki, chóry i polskie czasopisma adresowane do różnych grup społecznych. Tutejsi organicznicy wskazywali kierunek społecznikom z pozostałych zaborów, choć niejednokrotnie byli krytykowani za porzucenie myśli o walce zbrojnej o niepodległość. Do najwybitniejszych działaczy zaliczali się: **gen. Dezydery Chłapowski**, **Karol Marcinkowski**, **Hipolit Cegielski**, **Gustaw Potworowski** i **ksiądz Piotr Wawrzyniak** (więcej o ich dokonaniach w tabeli na s. 166).

Hipolit Cegielski był nie tylko przemysłowcem i społecznikiem, lecz także filologiem, dziennikarzem i nauczycielem. Jego pomnik znajduje się w centrum Poznania. Cegielski stoi oparty o maszynę parową – symbol postępu. Poniżej figury umieszczono napis *labor omnia vincit*, co po łacinie oznacza: *praca wszystko zwycięża*.

▪ *pomnik, Poznań, 2009 r.*

Najwybitniejsi przedstawiciele pracy organicznej w poszczególnych zaborach

Zabór	Postać	Dokonania
Pruski	Karol Marcinkowski (1800–1846)	• lekarz, społecznik, inicjator budowy Bazaru w Poznaniu (od 1841 r.), • inicjator powstania Towarzystwa Pomocy Naukowej, fundującej stypendia dla zdolnej młodzieży z ubogich rodzin wiejskich
	gen. Dezydery Chłapowski (1788–1879)	• propagator zasad nowoczesnego gospodarowania wśród ziemiaństwa, • założyciel wzorcowego gospodarstwa w Turwi
	Hipolit Cegielski (1813–1868)	• założyciel fabryki maszyn i narzędzi rolniczych w Poznaniu, • działacz Towarzystwa Naukowej Pomocy, • prezes Towarzystwa Przemysłowego
	Gustaw Potworowski (1800–1860)	• organizator pierwszego kasyna (klubu) w Gostyniu w 1835 r.; na jego wzór w innych miastach Wielkopolski tworzono kasyna szerzące wiedzę rolniczą
	Piotr Wawrzyniak (1849–1910)	• przewodniczący Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, • założyciel Banku Ludowego w Śremie, • inicjator pierwszych na ziemiach polskich spółdzielni zaopatrzenia i zbytu
	Maksymilian Jackowski (1815–1905)	• inicjator kółek rolniczych, • współprzewodniczący Centralnego Towarzystwa Gospodarczego
Rosyjski	Andrzej Zamoyski (1800–1874)	• twórca gospodarstwa w Klemensowie, gdzie organizował zjazdy ziemian, • współtwórca czasopisma „Roczniki Gospodarstwa Krajowego", • inicjator i prezes Towarzystwa Rolniczego
Austriacki	Franciszek Stefczyk (1861–1924)	• założyciel pierwszej na ziemiach polskich wiejskiej kasy oszczędnościowo-pożyczkowej i spółdzielni, • organizator I Krajowej Centralnej Kasy dla Spółek Rolniczych (Lwów, 1907 r.)

W **Królestwie Polskim** praca organiczna została zapoczątkowana jeszcze w latach 40. XIX w., jednak na popularności zyskała po upadku powstania styczniowego i uwłaszczeniu chłopów w 1864 r. Działały wówczas organizacje, instytucje kulturalne, społeczne i oświatowe, m.in. **Koła Oświaty Ludowej**, **Towarzystwo Oświaty Narodowej**, **Towarzystwo Nauczycieli Szkół Ludowych**, a także **Towarzystwo Opieki nad Unitami**. W 1904 r. działalność podjęła **akcja gminna**, której celem było przywrócenie możliwości stosowania języka polskiego w urzędach, szkołach i sądach. Okres szczególnego ożywienia w polskim społeczeństwie nastąpił po rewolucji z lat 1905–1907, kiedy rosyjskie władze pozwoliły na legalne zakładanie polskich stowarzyszeń.

Najpóźniej idea pracy organicznej przyjęła się w Galicji, mimo że tutejsza autonomia sprzyjała rozwojowi instytucji społecznych. Jednym z najbardziej zasłużonych galicyjskich działaczy był **Franciszek Stefczyk**, organizator spółdzielni i kas rolniczych. Powstały tu też: **Bank Rolny**, **Galicyjska Kasa Oszczędności** oraz założone w 1882 r. **Towarzystwo Kółek Rolniczych**. Popularyzacji idei narodowych służył m.in. magazyn ilustrowany „Polak".

Polscy działacze społeczni we wszystkich trzech zaborach wcielali w życie hasło **pracy u podstaw**. Jej celem była edukacja i rozwijanie świadomości narodowej chłopstwa. W 1872 r. powstało **Towarzystwo Oświaty Ludowej w Poznaniu**, a następnie (po jego rozwiązaniu przez niemieckie władze) **Towarzystwo Czytelni Ludowych**. W Wielkopolsce działało także Towarzystwo Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego. W Królestwie Polskim wielkie zasługi w edukowaniu ludności wiejskiej miała **Polska Macierz Szkolna** istniejąca od 1905 r. W Galicji podobną działalność prowadziły **Towarzystwo Przyjaciół Oświaty** i **Towarzystwo Szkoły Ludowej**. Dzięki tego typu inicjatywom na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich zdecydowanie zmniejszył się odsetek analfabetów.

ROLNICTWO W TRZECH ZABORACH

Najlepsze warunki dla rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich panowały w **zaborze pruskim**, szczególnie w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim. Rozpoczęty najwcześniej i ostatecznie zakończony w wyniku Wiosny Ludów proces uwłaszczenia usunął tu ostatecznie wszelkie pozostałości stosunków pańszczyźnianych. Wysoki poziom wiedzy rolniczej, modernizacja wielu gospodarstw i wzrost ich wydajności oraz rozwój spółdzielczości sprzyjały postępowi. Coraz lepiej prosperowały nie tylko duże posiadłości ziemian, które przodowały i wyznaczały nowe kierunki rozwoju, lecz także mniejsze gospodarstwa, należące do polskich chłopów. Na ziemiach zaboru pruskiego pozyskiwano nowe grunty oraz wprowadzano nowoczesne rozwiązania techniczne, takie jak młockarnie czy elewatory. Upowszechniły się hodowla ziemniaków i buraków cukrowych oraz płodozmian. Rozwój rolnictwa był wspierany przez powstawanie kolejnych zakładów produkujących narzędzia i maszyny rolnicze. Do najważniejszych należały zakłady założone przez **Hipolita Cegielskiego** w Poznaniu. Sukcesywnie wzrastała liczba osób zatrudnionych w rolnictwie oraz

w przemyśle przetwórczym, mimo że władze zaborcze utrudniały działalność polskim przedsiębiorcom, którzy starali się konkurować z Niemcami.

Ziemie **zaboru rosyjskiego** dopiero w drugiej połowie XIX w. weszły na drogę uwłaszczenia, co miało decydujący wpływ na rozwój rolnictwa. Na obszarach włączonych do cesarstwa ten proces został zapoczątkowany w **1861 r.**, a w Królestwie Polskim – w 1864 r. Nowoczesne przemiany dokonywały się najpierw w folwarkach ziemian, a dopiero w ostatnich dekadach XIX w. w gospodarstwach chłopskich. W tym procesie przodowało Królestwo Polskie, a szczególnie jego zachodnie rejony. Wzorcowym gospodarstwem stał się **Klemensów** należący do **Andrzeja Zamoyskiego**. Już od lat 40. XIX w. wdrażano tam nowoczesne technologie rolnicze oraz przechodzono z pańszczyzny na czynsz. Po zniesieniu przez cara pańszczyzny część ludności, zwolniona z powinności wobec dworu, przenosiła się do miast i znajdowała zatrudnienie w przemyśle. Uwłaszczeni chłopi nie musieli zaś płacić właścicielom gruntów odszkodowań, mogli więc inwestować w produkcję. Zmiany jednak następowały bardzo wolno.

W najgorszym położeniu znajdowało się rolnictwo **zaboru austriackiego**. Galicyjska wieś była najuboższa, a także najbardziej przeludniona i rozdrobniona w całej monarchii austro-węgierskiej. Przemysł na tych terenach słabo się rozwinął, brakowało zatem miejsc pracy poza rolnictwem. Reforma uwłaszczeniowa, zapoczątkowana w 1848 r., tylko w niewielkim stopniu wpłynęła na poprawę sytuacji mieszkańców wsi. Większości chłopów nie było stać na dokupienie ziemi, modernizację gospodarstw i wywiązywanie się z zobowiązań podatkowych. Dodatkowo nowe prawo umożliwiło likwidację przez ziemian serwitutów. Własnością gmin wiejskich stała się tylko niewielka część pól i lasów, z których chłopi korzystali wcześniej w ramach tego prawa. Powodowało to narastanie konfliktów na wsi i rosnące poczucie niesprawiedliwości wśród ludności wiejskiej. W niewielkim stopniu unowocześniano też majątki ziemiańskie. Brakowało na ten cel kapitału i dobrych wzorców, jak działo się w dwóch pozostałych zaborach. Używano do tego celu kredytów, z których korzystali jednak tylko właściciele dużych majątków i najbogatsi chłopi.

Bociany Józefa Chełmońskiego to jeden z najsłynniejszych obrazów przedstawiających polskich chłopów w XIX w.

▪ *obraz, Polska, 1900 r.*

ROZWÓJ PRZEMYSŁU

Poziom rozwoju przemysłowego ziem polskich w drugiej połowie XIX w., podobnie jak rolniczego, był bardzo zróżnicowany. Duży wpływ wywierała na niego polityka poszczególnych państw zaborczych oraz rola, jaką wyznaczały one w swoich gospodarkach dawnym terenom Rzeczypospolitej. Nie bez znaczenia pozostawały również inicjatywy lokalnych działaczy gospodarczych i społecznych.

Do najszybciej rozwijających się obszarów spośród wszystkich ziem polskich należało Królestwo Polskie. W dużej mierze przyczyniło się do tego **zniesienie granicy celnej między Kongresówką a Rosją w 1851 r.** Odtąd przed zakładami produkcyjnymi Królestwa otworzył się olbrzymi rynek zbytu, co spowodowało intensywny rozwój produkcji. Najbardziej było to widoczne w **okręgu łódzkim**, który w krótkim czasie stał się jednym z największych centrów przemysłu włókienniczego w Europie. Sama Łódź w ciągu kilkudziesięciu lat przekształciła się w wielkie miasto zamieszkane przez ok. 500 tys. ludzi. Dwa wielkie przedsiębiorstwa – Karola Scheiblera [czyt.: szajblera] i Izraela Poznańskiego – wytwarzały ponad połowę całej produkcji tego okręgu. Dominował tu przemysł bawełniany, w mniejszym stopniu wełniany. Zakłady produkcyjne Łodzi przyciągały rzeszę robotników, najczęściej pochodzących z najuboższej warstwy wiejskiej, którzy musieli opuścić przeludnioną wieś i szukać zatrudnienia w mieście. Na przełomie XIX i XX w. Łódź stała się drugim, po Warszawie, ośrodkiem miejskim Królestwa. Wokół niej rozwinęło się wiele mniejszych miast i miasteczek powiązanych z nią gospodarczo (zob. infografika na s. 168–169).

O wiele bardziej zróżnicowany od łódzkiego był **Warszawski Okręg Przemysłowy**. Przeważała tu produkcja maszynowa i metalowa. Trzecim ważnym ośrodkiem przemysłu w Królestwie, który ukształtował się w latach 1878–1890, było **Zagłębie Dąbrowskie**. Dominował tu przemysł ciężki: nowoczesne stalownie, huty i kopalnie węgla kamiennego. Rozwój hutnictwa przyczynił się do rozbudowy przemysłu maszynowego. Na rozwój Zagłębia Dąbrowskiego wpłynęła w dużym stopniu rozbudowa kolei w Cesarstwie Rosyjskim, ponieważ

ROZWÓJ ŁODZI

Łódź w ciągu kilkudziesięciu lat z małego miasteczka przekształciła się w wielkie miasto i jeden z największych ośrodków przemysłowych w Królestwie Polskim. Dynamiczny rozwój przemysłu sprawił, że Łódź nazywano „polskim Manchesterem", porównując ją do jednego z największych ośrodków przemysłu włókienniczego w Europie.

Famuły to osiedla, które właściciele fabryk budowali dla wykwalifikowanych pracowników. Tworzyły je niewielkie, jednopiętrowe domy z czerwonej cegły. Znajdowały się w nich jednoizbowe mieszkania o powierzchni maksymalnie 25 m². Osiedla robotnicze budowano najczęściej w pobliżu fabryk.

Robotnicy w łódzkich fabrykach pracowali od 12 do 14 godzin dziennie. Mimo to ich zarobki wystarczyły tylko na zaspokojenie podstawowych potrzeb. Często robotnicy byli zatrudniani jedynie na pojedyncze dni. W łódzkich fabrykach zatrudniano nie tylko dorosłych, ale nawet 10-letnie dzieci.

Wnętrza łódzkich fabryk były słabo oświetlone, duszne i nieogrzewane. Wszystkie maszyny przędzalnicze były napędzane przez maszynę parową.

1821 r.
decyzja rządowa o założeniu osad rzemieślniczo-przemysłowych i założenie Nowego Miasta

1823 r.
przybycie pierwszych sukienników i tkaczy; powstanie ulicy Piotrkowskiej

1824 r.
rozpoczęcie budowy pierwszego zakładu przemysłowego

1825 r.
wizyta Aleksandra I

1827 r.
uruchomienie pierwszej przędzalni

1840 r.
uruchomienie komunikacji miejskiej (konnej)

1845 r.
otwarcie pierwszej szkoły średniej

1855 r.
rozpoczęcie budowy fabryki Karola Scheiblera

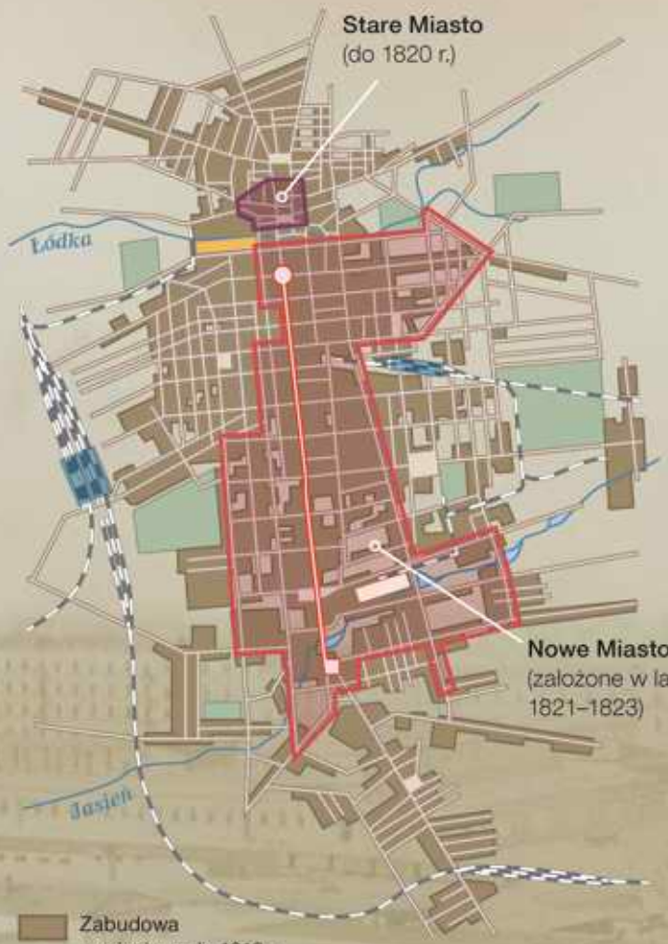

Plan Łodzi ukazuje jej dynamiczny rozwój w XIX w. Jeszcze w 1820 r. była niewielkim miasteczkiem o chaotycznie przebiegających ulicach i niskiej, drewnianej zabudowie. Niecałe sto lat później była wielkim przemysłowym miastem z regularną, murowaną zabudową, fabrykami i liniami kolejowymi.

? 1. Omów warunki pracy robotników w łódzkich fabrykach.
2. Podaj najważniejsze, Twoim zdaniem, wydarzenia z dziejów Łodzi.

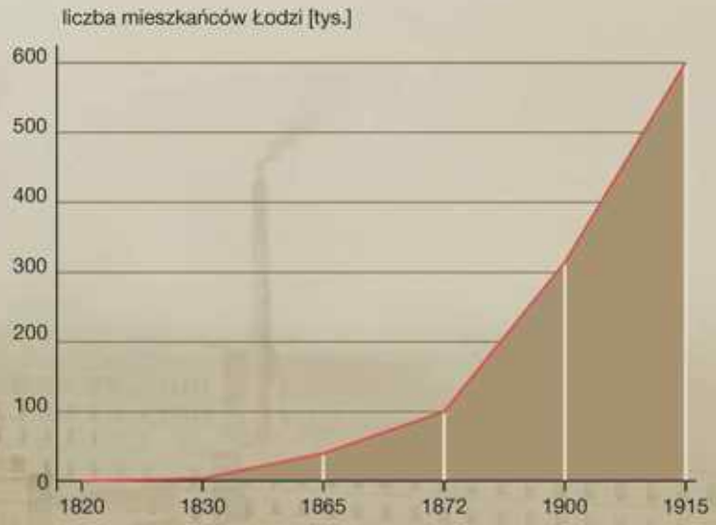

Pałac Izraela Poznańskiego był najsłynniejszą z rezydencji łódzkich fabrykantów. Wytworny budynek, nazywany „łódzkim Luwrem" powstał w latach 1888–1903 przez rozbudowę dawnej kamienicy narożnej w pałac w stylu francuskiego neorenesansu i neobaroku. Dziś mieści się w nim Muzeum Historii Miasta Łodzi.

1865 r. otwarcie linii kolejowej Łódź–Koluszki

1872 r. rozpoczęcie budowy fabryki Izraela Poznańskiego

1883 r. zainstalowanie w Łodzi pierwszych telefonów

1896 r. pierwszy pokaz filmowy w Łodzi

1898 r. uruchomienie tramwai elektrycznych

1905 r. powstanie łódzkie

Charakterystyka gospodarki w trzech zaborach

Zabór rosyjski	Zabór pruski	Zabór austriacki
Królestwo Polskie: • rozwój demograficzny, • rozwój handlu z Rosją, • rozwój okręgów przemysłowych: Łódzkiego, Warszawskiego i Zagłębia Dąbrowskiego, • rozwój instytucji finansowych, • uwłaszczenie chłopów, • migracja ludności wiejskiej do miast **ziemie zabrane:** • dominacja rolnictwa, • uwłaszczenie chłopów, • niewiele ośrodków przemysłowych, • przemysł przetwórczy	• modernizacyjna polityka władz pruskich, • rozwój rolnictwa na podstawie zakończonego procesu uwłaszczenia, • rozkwit przemysłu maszyn rolniczych i przemysłu przetwórczego, • rozwój demograficzny, • rozwój sieci kolejowej **Górny Śląsk:** • rozwój przemysłu ciężkiego, górnictwa i hutnictwa	• dominacja rolnictwa opartego na małych gospodarstwach rolnych, • uwłaszczenie chłopów, • zacofanie galicyjskiej wsi, • likwidacja serwitutów, • mało ośrodków przemysłowych, • powstanie przemysłu naftowego, • emigracja zarobkowa

w zakładach przemysłowych Królestwa realizowano olbrzymie zamówienia na tory i elementy taboru.

Znacznie gorsza sytuacja panowała **na ziemiach zabranych**, gdzie przeważało rolnictwo i brakowało znaczących ośrodków przemysłowych. Obszary te były pozbawione złóż naturalnych, dzięki którym mogłoby się rozwijać górnictwo. Jednym z nielicznych ośrodków przemysłowych za wschodnią granicą Królestwa był Białystok z przemysłem włókienniczym oraz przetwórczym. Na rozległych terenach Ukrainy prosperował przemysł spożywczy, a na Białorusi – przetwórczy, głównie drzewny.

Na ziemiach polskich należących do Prus przemysł najintensywniej rozwijał się **na Górnym Śląsku**. Powstały tu liczne kopalnie węgla kamiennego, huty, koksownie, walcownie i zakłady maszynowe. W całym okręgu zatrudniano ok. 500 tys. robotników. **Na Pomorzu Gdańskim** przemysł koncentrował się w dwóch ważnych ośrodkach: w Gdańsku i Elblągu. Znajdowały się w nich duże zakłady przemysłu stoczniowego, maszynowego i tytoniowego. **W Wielkopolsce**, gdzie wciąż największą rolę odgrywało rolnictwo, rozwijał się przemysł przetwórczo-spożywczy, drzewny i meblarski. Polscy przedsiębiorcy skutecznie konkurowali na tym obszarze z kapitałem niemieckim. Do polskich właścicieli należała m.in. największa w Prusach cukrownia w Kruszwicy. Na terenie zaboru pruskiego rozwijał się transport. Sieć kolejowa Cesarstwa Niemieckiego była znacznie gęstsza niż w Imperium Rosyjskim.

W drugiej połowie XIX w. **ziemie zaboru austriackiego** wciąż były zacofane gospodarczo. Wprawdzie Austro-Węgry weszły na drogę intensywnego rozwoju, jednak ten proces w niewielkim stopniu objął Galicję. Dopiero na początku XX w. władze w Wiedniu wprowadziły w życie plan, który miał zintegrować komunikacyjnie i gospodarczo tę prowincję z resztą monarchii. Założeń tych nie udało się zrealizować do wybuchu I wojny światowej. Początkowo głównymi gałęziami przemysłu w Galicji były przemysł przetwórczy oparty na rolnictwie oraz wydobycie soli w Wieliczce i Bochni. W latach 50. XIX w. rozpoczęto w zaborze austriackim wydobycie ropy naftowej. W 1853 r. aptekarz ze Lwowa **Ignacy Łukasiewicz wynalazł lampę naftową**. Ten ważny wynalazek przyczynił się do wzrostu popytu na ropę i do rozwoju górnictwa naftowego. Jego głównym ośrodkiem stało się **Zagłębie Borysławsko-Drohobyckie**. Na początku XX w. pochodziło stąd 5% światowego wydobycia ropy naftowej. Pod koniec XIX w. powstały ośrodki przemysłu ciężkiego, takie jak rafinerie ropy naftowej m.in. w Trzebini i Jaśle, zakłady chemiczne w Krakowie, Lwowie i Drohobyczu, metalowe i maszynowe w Krakowie i Lwowie (przyjrzyj się mapie na s. 171).

Szyby naftowe służyły do wydobycia ropy w Zagłębiu Borysławsko-Drohobyckim. Ze względu na techniczne elementy krajobrazu i skalę wydobycia ten obszar nazywano „galicyjskim Teksasem".

▪ *fotografia, Ukraina, XX w.*

GOSPODARKA NA ZIEMIACH POLSKICH W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

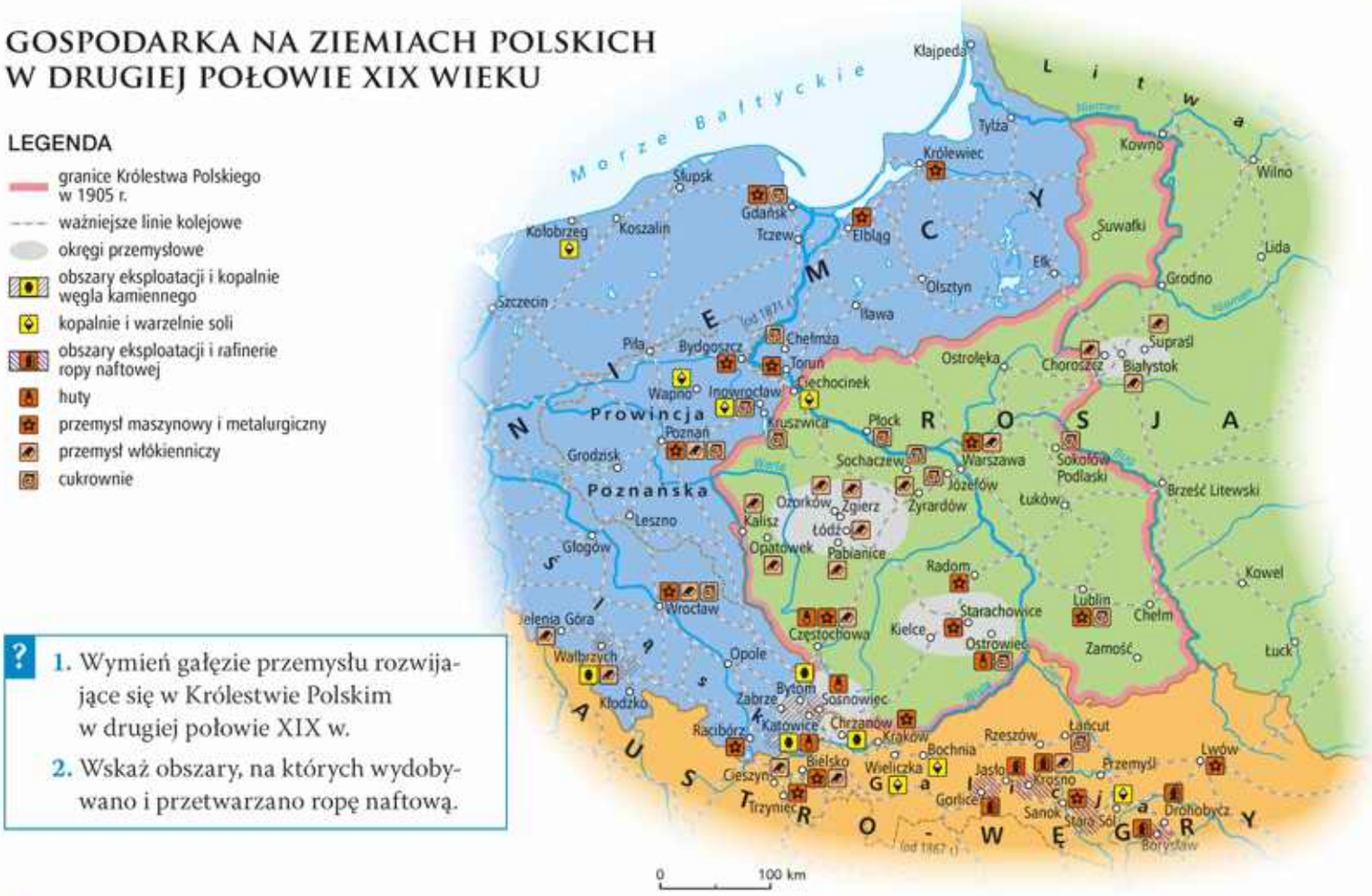

? 1. Wymień gałęzie przemysłu rozwijające się w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w.

2. Wskaż obszary, na których wydobywano i przetwarzano ropę naftową.

PRZEMIANY SPOŁECZNE

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich, podobnie jak w całej Europie, nastąpił znaczny wzrost liczby ludności. Łącznie w Królestwie Polskim, w zaborze pruskim i Galicji w 1880 r. zamieszkiwało ponad 17 mln ludzi, w 1900 r. ponad 22 mln, a przededniu I wojny światowej blisko 26 mln. Najszybciej rosła populacja Królestwa Polskiego, a najwolniej zaboru austriackiego, na co miały wpływ masowa emigracja i mniejsze tempo modernizacji tego obszaru. Postęp medycyny oraz poprawa warunków życia spowodowały zmniejszenie śmiertelności wśród niemowląt, wydłużenie życia i podniesienie poziomu przyrostu naturalnego.

Znacznym przekształceniom uległo społeczeństwo ziem polskich. Już w pierwszej połowie XIX w. wraz z postępem industrializacji i rozpoczętym procesem uwłaszczenia na wsi zmianie uległa stanowa struktura społeczna. W obrębie stanu szlacheckiego z jego mniej licznej, bogatszej części wykształciła się **arystokracja**. Dawna szlachta średnia stała się **ziemiaństwem**. Prawnie i społecznie została zdegradowana drobna szlachta, częściowo zasilając inteligencję. Istotnym przemianom uległo także **mieszczaństwo**. Jego zamożni przedstawiciele utworzyli nową warstwę – **burżuazję**. Biedniejsi mieszkańcy miast, mniej zamożni kupcy i rzemieślnicy, byli nazywani **drobnomieszczaństwem**. Znaczącą grupę stanowiła również **służba domowa**. W miastach pojawiły się też zupełnie nowe grupy społeczne: **robotnicy** i **inteligencja**. Robotnicy, zwani także proletariuszami, tworzyli warstwę bardzo zróżnicowaną i szybko się rozrastającą. Pod koniec XIX w. pracę w fabrykach podejmowało coraz więcej kobiet. Pracownicy fabryk zamieszkiwali osiedla robotnicze, które najczęściej powstawały przy zakładach przemysłowych. Inteligencja na ziemiach polskich obejmowała zaś przedstawicieli zubożałej po powstaniach szlachty, mieszczaństwa,

CIEKAWOSTKA

Ślązacy w Teksasie

W 1854 r. do Teksasu w USA pod przewodnictwem franciszkanina Leopolda Moczygemby przybyła grupa osadników ze śląskiej wsi Płużnica Wielka. Pierwsi osadnicy założyli osadę nazwaną Panna Maria. Z czasem przybywali tu kolejni Ślązacy. Szacuje się, że z rejonu Płużnicy do Teksasu wyemigrowało ich ok. 2300. Z czasem zaczęli zakładać tu kolejne osady o swojsko brzmiących nazwach: Kościuszko, Pułaski, Nowy Śląsk, Cestohowa czy Pawelekville. Do dziś mieszkają w nich potomkowie przybyszów z Płużnicy Wielkiej, którzy posługują się odmianą dialektu śląskiego, zwaną gwarą teksańską.

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój linii kolejowych i tramwajowych na ziemiach polskich

Pierwsze linie kolejowe na ziemiach polskich powstały w latach 40. XIX w. Najważniejsza z nich była **droga żelazna warszawsko-wiedeńska**, która prowadziła z Warszawy do granicy zaboru austriackiego. Ukończono ją w 1848 r. i była wówczas drugą linią kolejową w Cesarstwie Rosyjskim. W 1862 r. Warszawa została skomunikowana kolejowo z Berlinem i Petersburgiem. Na ziemiach polskich w państwie pruskim pierwsze linie powstały na Śląsku i służyły do transportu węgla. Szybko jednak doprowadzono je też do największych miast: Poznania, Gdańska, Wrocławia i Szczecina. W Galicji dwa największe miasta, Kraków i Lwów, zostały połączone torami w 1856 r.

Pod koniec XIX w. w polskich miastach zaczęto wprowadzać tramwaje elektryczne, które zastąpiły używane wcześniej pojazdy konne. W 1894 r. tramwaje wyjechały na ulice Lwowa, a w 1908 r. ruszyły w Warszawie. W kolejnych latach pojawiły się też w miastach zaboru pruskiego.

? Jakie znaczenie dla rozwoju przemysłu na ziemiach polskich miała rozbudowa sieci kolejowych?

Dworzec Wiedeński w Warszawie został oddany do użytku w 1845 r. wraz z otwarciem pierwszego odcinka Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Gmach miał długość 160 m, co odpowiadało długości przeciętnego pociągu w tamtych czasach.

▪ *fotografia, Warszawa, ok. 1890 r.*

oraz – w mniejszym stopniu – chłopstwa. Była to grupa najlepiej wykształcona. Jej reprezentanci wykonywali zawody wymagające wiedzy teoretycznej. Do inteligencji zaliczano: urzędników, nauczycieli, lekarzy, prawników, dziennikarzy, artystów, a także duchownych.

Społeczeństwo ziem polskich było zróżnicowane również pod względem narodowym. W zaborze rosyjskim dominowali Polacy, ale żyli tam też Ukraińcy, Białorusini i Żydzi. W Galicji oprócz Polaków i Ukraińców najliczniejszą grupą byli Żydzi. W zaborze pruskim na wsi mieszkali w większości Polacy, natomiast w miastach znaczny odsetek ludności stanowili Niemcy.

Druga połowa XIX w. charakteryzuje się nasileniem emigracji z ziem polskich. Najliczniej emigrowali mieszkańcy przeludnionych i ubogich ziem zaboru austriackiego. Częstym kierunkiem wyjazdu stały się obie Ameryki, szczególnie Stany Zjednoczone i Brazylia. Szacuje się, że do 1914 r. ziemie polskie opuściło ok. 10 mln osób.

ASYMILACJA ŻYDÓW

W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich zamieszkiwało ok. 3,5 mln Żydów, czyli ok. 75% ich światowej populacji. W samym Królestwie Polskim stanowili oni 10% społeczeństwa, a w niektórych miastach nawet ⅓ mieszkańców. Odrębną grupę stanowili **litwacy** – Żydzi uciekający na ziemie polskie w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. z Imperium Rosyjskiego przed pogromami organizowanymi przez rosyjskich nacjonalistów. W odróżnieniu od Żydów mieszkających od wielu pokoleń na ziemiach polskich byli oni niechętni asymilacji. Żydzi żyli najczęściej w gettach, czyli w osobnych dzielnicach dużych miast, lub w miasteczkach zwanych **sztetlami**. Ich zamknięte społeczności funkcjonowały według ortodoksyjnych zasad judaizmu. We wszystkich zaborach Żydzi uzyskali prawa obywatelskie, m.in. mogli nabywać ziemię i mieli prawo wybierania władz lokalnych. Najszybciej proces równouprawnienia przebiegł w zaborze pruskim, jeszcze w okresie Wiosny Ludów. W Królestwie Polskim ograniczenia, którym podlegali wcześniej

Słomniki, które w drugiej połowie XIX w. leżały w Królestwie Polskim. Pod koniec XIX w. mieszkało tu ok. 900 Żydów, którzy stanowili ok. 25% populacji miasteczka.

▪ *fotografia, Słomniki, XX w.*

Żydzi, zostały usunięte przez reformy Aleksandra Wielopolskiego przeprowadzone w 1862 r. Najpóźniej prawa obywatelskie przyznano Żydom galicyjskim. Miało to związek z reformami ustrojowymi cesarstwa Habsburgów z 1867 r. Odtąd Żydzi mogli aktywnie uczestniczyć w życiu społecznym i politycznym. Pod koniec XIX w. mieli nawet swoich przedstawicieli w galicyjskim Sejmie Krajowym oraz Radzie Państwa.

Większość żyjącej na ziemiach polskich ludności żydowskiej używała języka **jidysz**, który powstał w średniowieczu na bazie jednego z dialektów niemieckich. Pod wpływem ruchu oświecenia żydowskiego, **Haskali**, wielu Żydów asymilowało się z polskim społeczeństwem, przyswajając język polski oraz aktywnie włączając się w rozwój polskiej kultury i nauki. Wśród uczonych i artystów pochodzenia żydowskiego, którzy mieli istotny wkład w polskie dziedzictwo narodowe, należy wymienić m.in. historyka Szymona Askenazego, malarza Maurycego Gottlieba [czyt.: gotliba] czy Ludwika Zamenhofa – lekarza i współtwórcę języka esperanto. Zwolennicy Haskali byli przeciwni izolacji Żydów i dążyli do zespolenia ich ze społeczeństwem, w którym żyli. Przeciwko asymilacji opowiadała się część z nich, zwana **syjonistami**. Uważali oni, że są odrębnym narodem, który powinien dbać o swoją kulturę i religię oraz dążyć do utworzenia własnego państwa w Palestynie. Przedstawiciele ruchu syjonistycznego powołali w 1905 r. partię polityczną Poalej Syjon.

EMANCYPANTKI

Dynamicznie rozwijający się w XIX w. ruch emancypacyjny (zob. s. 133) miał wiele zwolenniczek także na ziemiach polskich. Już od lat 30. XIX stulecia polskie kobiety coraz głośniej domagały się dostępu do wykształcenia, uprawiania zawodu, równego traktowania pod względem prawnym oraz uczestnictwa w życiu politycznym i społecznym. Dominowały wśród nich aktywistki z dużych miast, szczególnie z Warszawy, pochodzące z inteligenckich rodzin, jednak ich celem było dotarcie do kobiet reprezentujących wszystkie środowiska. Emancypantki zakładały własne organizacje i wydawały czasopisma, takie jak poświęcony prawom kobiet dwutygodnik „Ster". Organizowały także spotkania, a nawet zjazdy kobiet ze wszystkich trzech zaborów. Dzięki aktywnej działalności konsekwentnie zwiększały swój udział w życiu publicznym.

Wśród polskich emancypantek szczególne miejsce zajmują pisarki **Narcyza Żmichowska** i **Eliza Orzeszkowa**. Żmichowska jest uznawana za jedną z inicjatorek ruchu na rzecz równouprawnienia kobiet na ziemiach polskich. Szczególny nacisk kładła na zdobywanie przez nie wykształcenia. Orzeszkowa poprzez twórczość literacką i postawę życiową protestowała przeciwko dyskryminacji kobiet w społeczeństwie. Domagała się zmian prawnych, które pozwoliłyby im na szerszy dostęp do edukacji. Jej poglądy znalazły wyraz m.in. w głośnej powieści *Marta*, której owdowiała bohaterka nie jest się w stanie utrzymać, nie mając ani gruntownego wykształcenia, ani zawodu.

? Jakie były postulaty polskich emancypantek w drugiej połowie XIX w.?

Narcyza Żmichowska była literatką i działaczką na rzecz emancypacji. Zdobyła wszechstronne wykształcenie, m.in. w Paryżu, gdzie jako jedna z pierwszych kobiet uczęszczała na zebrania słynnej Akademii Francuskiej.

▪ *fotografia, Polska, XIX w.*

ĆWICZENIA

1. Omów ideę pracy organicznej.
2. Scharakteryzuj rozwój gospodarczy ziem wybranego zaboru w drugiej połowie XIX w.
3. Wyjaśnij, jaki wpływ na przemiany gospodarcze oraz społeczne i narodowe na polskiej wsi miało uwłaszczenie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kołodziejczyk, *J. Bloch (1836–1902). Szkic do portretu „króla polskich kolei"*, Warszawa 1983.
M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
Ł. Lubryczyński, K.W. Gańko, *Dorożkarstwo warszawskie w XIX wieku*, Warszawa 2016.
W. Molik, *Życie codzienne mieszczaństwa w Wielkopolsce XIX w. i na początku XX wieku. Kultura materialna*, Poznań 1999.
L. Mroczka, *Krakowianie. Szkic do portretu zbiorowego w dobie industrialnej transformacji 1890–1939*, Kraków 1999.

5 NOWE NURTY POLITYCZNE

W XIX w. zaczęły się wyłaniać nowe nurty polityczne i ideowe. W Europie powstawały wówczas pierwsze nowoczesne partie polityczne. Ideologie, takie jak socjalizm czy nacjonalizm, znajdowały zwolenników także na ziemiach polskich. Czego się domagały pierwsze polskie ugrupowania polityczne? W jaki sposób chciały doprowadzić do odzyskania przez Polskę niepodległości? Jaką politykę państwa zaborcze stosowały wobec tych organizacji?

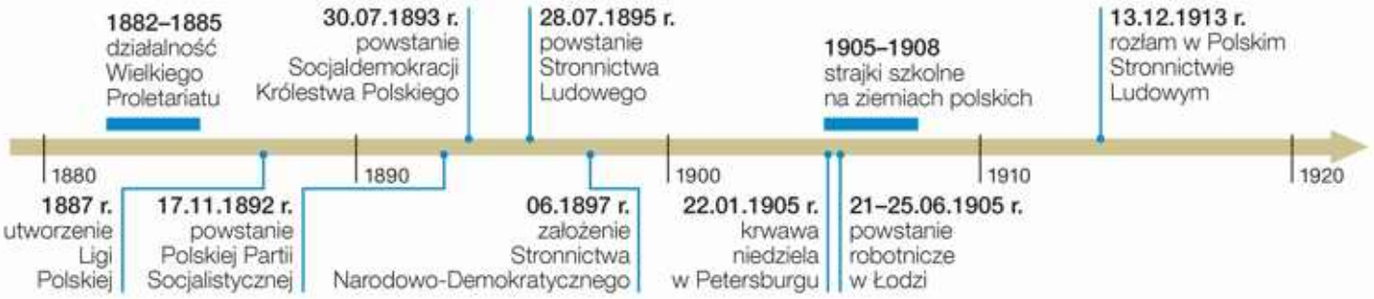

RUCH SOCJALISTYCZNY NA ZIEMIACH POLSKICH

Na ziemiach polskich ruch socjalistyczny ukształtował się najwcześniej w zaborze rosyjskim. Idee socjalizmu, znane niemal w całej Europie, docierały do Królestwa Kongresowego zarówno z Rosji, gdzie zdobyły dużą popularność wśród polskich studentów w Petersburgu, jak i z Zachodu, gdzie z kolei działało emigracyjne środowisko wywodzące się z ugrupowania „czerwonych". Pod koniec lat 70. XIX w. w gronie młodzieży i przedstawicieli warszawskiej inteligencji powstały pierwsze kółka socjalistyczne. Dzięki nim nowe hasła trafiały do robotników, którzy w myśl doktryny socjalizmu mieli być ich głównymi adresatami. Początki ruchu socjalistycznego okazały się jednak trudne, ponieważ jakakolwiek działalność polityczna w Królestwie Polskim była nielegalna. Socjalistom groziły aresztowania, więc propagowali swoje przesłanie w konspiracji. Ponadto już na wstępie zarysowały się wśród nich różnice dotyczące odpowiedzi na pytanie: czy skupić się jedynie na walce o prawa robotników, czy także domagać się niepodległości Polski?

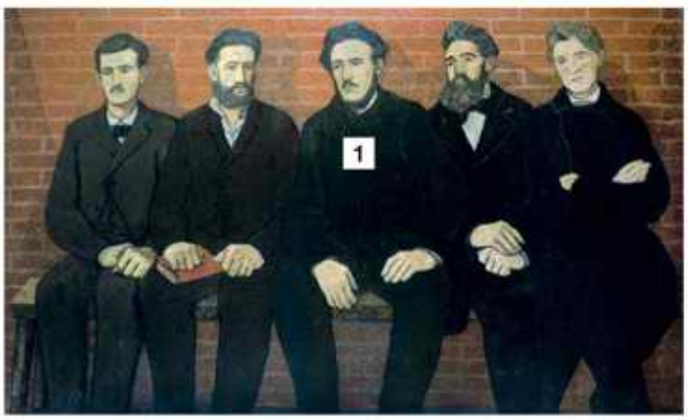

Proletariatczycy to obraz Felicjana Szczęsnego Kowarskiego. Przedstawia pięciu przywódców pierwszej polskiej partii socjalistycznej, a wśród nich Ludwika Waryńskiego 1.

▪ *obraz, Polska, 1948 r.*

W **1882 r.** w Warszawie powstała pierwsza polska partia socjalistyczna o nazwie **Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat**, zwana popularnie **Wielkim Proletariatem** albo **I Proletariatem**. Jej założycielem i liderem był **Ludwik Waryński**, który już wcześniej działał na emigracji na rzecz ruchu socjalistycznego. Program partii odwoływał się do poglądów Karola Marksa (więcej o nich zob. s. 33, 35) i zakładał dążenie do rewolucji przeprowadzonej przede wszystkim przez polskich i rosyjskich robotników w porozumieniu z robotnikami z innych państw. W jej wyniku miało powstać nowe, ponadnarodowe państwo, oparte na pełnym równouprawnieniu wszystkich jego mieszkańców bez względu na pochodzenie. W programie Wielkiego Proletariatu dominowały hasła internacjonalistyczne, a kwestie narodowe i niepodległościowe miały marginalne znaczenie.

Wielki Proletariat istniał zaledwie trzy lata. Już w rok po założeniu partii aresztowano Waryńskiego, a następnie jej kolejnych członków. W 1885 r. odbył się w Warszawie proces, w wyniku którego orzeczono pierwsze od powstania styczniowego kary śmierci za działalność polityczną. Czterech skazanych stracono na stokach Cytadeli warszawskiej. Skazany na więzienie we wcześniejszym procesie, Ludwik Waryński zmarł w 1889 r.

Po rozbiciu Wielkiego Proletariatu ruch socjalistyczny odrodził się pod koniec lat 80. Do tradycji Pierwszego Proletariatu odwoływała się, ustanowiona w 1888 r., Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat, zwana też **II Proletariatem**, z Ludwikiem Kulczyckim na czele. Drugą organizacją socjalistyczną powstałą w tym czasie był **Związek Robotników Polskich**, któremu przewodził Julian Marchlewski. Jego działacze kładli większy nacisk na pracę wśród robotników w celu uświadomienia przysługujących im praw. Obie organizacje zostały znacznie osłabione przez aresztowania, jednak proces konsolidacji środowisk robotniczych trwał nadal.

DWA NURTY W POLSKIM RUCHU SOCJALISTYCZNYM

Przełomowe znaczenie dla polskiego ruchu socjalistycznego miał zjazd jego zwolenników w Paryżu w 1892 r. Powstała wówczas **Polska Partia Socjalistyczna** (PPS). Głównym autorem jej programu był **Bolesław Limanowski**, uważany za ojca polskiej myśli socjalistycznej. Partia postawiła sobie za cel odzyskanie niepodległości. Uznano, że wolna i demokratyczna Rzeczpospolita zagwarantuje robotnikom należytą ochronę socjalną, a wszystkim obywatelom – równość wobec prawa. Program PPS został zaakceptowany przez znaczną część socjalistów w kraju, a partia zaczęła funkcjonować w zaborze rosyjskim. Na jej czele stanęli: **Józef Piłsudski**, **Aleksander Sulkiewicz**, **Aleksander Malinowski** i **Stanisław Wojciechowski**. W ciągu kilku lat PPS stała się najliczniejszą partią na ziemiach polskich. W 1894 r. ugrupowanie zaczęło wydawać swoją własną gazetę pod tytułem „Robotnik".

Mimo popularności PPS nie wszyscy działacze socjalistyczni uznali jej program. W 1893 r. powstała nowa partia, nawiązująca swoimi postulatami do socjalizmu internacjonalistycznego i komunizmu – **Socjaldemokracja Królestwa Polskiego** (SDKP). Na jej czele stanęli **Róża Luksemburg** i **Julian Marchlewski**. W 1900 r., po połączeniu z aktywistami litewskimi, organizacja przekształciła się w **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy** (SDKPiL). W ten sposób na ziemiach polskich działały dwa nurty socjalistyczne: niepodległościowy (reprezentowany przez PPS) oraz internacjonalistyczny, komunistyczny (skupiony wokół SDKPiL).

Delegaci PPS na międzynarodowym kongresie socjalistycznym w Londynie w 1896 r. Wśród siedzących są widoczni m.in. Ignacy Mościcki [1] i Józef Piłsudski [2].

▪ *fotografia, Londyn, 1896 r.*

Polskie partie socjalistyczne powstawały nie tylko w zaborze rosyjskim. Od 1897 r. w Galicji istniała legalnie **Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego**. Kierował nią **Ignacy Daszyński**. W zaborze pruskim funkcjonowała z kolei Polska Partia Socjalistyczna Zaboru Pruskiego, której działalność ograniczała się głównie do Górnego Śląska. Odrębną partię socjalistyczną stworzyła wspólnota żydowska, która zamieszkiwała miasta na ziemiach polskich. W 1897 r. w Wilnie żydowscy działacze socjalistyczni powołali Powszechny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i w Rosji, popularnie zwany **Bundem**.

Dwa nurty w ruchu socjalistycznym

	Polska Partia Socjalistyczna (PPS)	Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL)
nurt	niepodległościowy, socjaldemokratyczny	internacjonalistyczny, komunistyczny
najważniejszy cel polityczny	wywalczenie **niepodległości Polski** jako **republiki demokratycznej** z parlamentem jako najważniejszym organem władzy	obalenie caratu w wyniku **rewolucji proletariackiej** i pozostawienie ziem polskich jako części republiki demokratycznej tworzonej wspólnie z Rosją
program	• niepodległe państwo gwarantem bezpieczeństwa socjalnego robotników, • przeprowadzenie reform ograniczających nierówności społeczne, • równość wszystkich obywateli, • powszechna wolność religii, słowa, druku, zgromadzeń, • prawo do tworzenia stowarzyszeń i partii, • prawo robotników do strajku	• **odrzucenie walki o niepodległość** – w wyniku rozbiorów ziemie polskie zbyt mocno zrosły się z państwami zaborczymi, a walka zbrojna o niepodległość przyniosłaby katastrofalne skutki, • współpraca rewolucjonistów z różnych państw (**internacjonalizm**) – najistotniejsze przeprowadzenie rewolucji światowej, • cele klasy robotniczej ważniejsze od celów narodowych

KSZTAŁTOWANIE SIĘ RUCHU NARODOWEGO

W drugiej połowie XIX w. w Europie kształtowały się ruchy nacjonalistyczne. Polski obóz narodowy wykrystalizował się pod koniec lat 80. tego stulecia. Jego początki były związane zarówno z działaczami w kraju, jak i ze środowiskiem emigrantów po powstaniu styczniowym. W 1886 r. w Warszawie zaczęto wydawać tygodnik „Głos", na którego łamach publikował m.in. **Jan Ludwik Popławski**, jeden z ideologów nowego nurtu. Jednak przełomowe znaczenie dla formowania się nacjonalizmu miała **Liga Polska**, utworzona w 1887 r. w Szwajcarii przez **Zygmunta Miłkowskiego**. Była to tajna organizacja narodowa, która stawiała sobie za cel zjednoczenie wszystkich warstw polskiego społeczeństwa i wzmacnianie w nich poczucia polskości. Członkowie Ligi Polskiej odrzucali i powstańczą konspirację, i ideę pracy organicznej. Uznawali, że najaktualniejsze wyzwania stanowi obrona świadomości narodowej i wzmacnianie więzów łączących Polaków bez względu na to, do której grupy społecznej należeli. Z tego powodu uznawali głoszoną przez socjalistów ideę walki klas za szkodliwą dla narodu. Zapowiadali opracowanie nowej koncepcji walki o niepodległość. Na ziemiach polskich zdobyli dla swoich idei poparcie znacznej części młodych Polaków, którzy pod kierunkiem **Zygmunta Balickiego** założyli w Krakowie w 1887 r. **Związek Młodzieży Polskiej „Zet"**.

W 1893 r. z inicjatywy krajowych działaczy Ligi Polskiej powstała na ziemiach Królestwa Kongresowego tajna **Liga Narodowa**. Przewodził jej jeden z głównych ideologów polskiego ruchu narodowego – **Roman Dmowski**. Celem Ligi Narodowej, działającej ostatecznie we wszystkich trzech zaborach, była obrona interesów polskiego społeczeństwa z pozycji nacjonalizmu, czyli rywalizacji, a nawet walki z innymi grupami narodowościowymi. Ponadto szczególny nacisk kładziono m.in. na rozwój stowarzyszeń oświatowych na wsiach. W realizację programu tej organizacji zaangażowali się młodzi członkowie „Zetu". Bardzo silne poparcie Liga uzyskała w zaborze pruskim, gdzie jej reprezentanci włączyli się w przeciwdziałanie polityce germanizacji (więcej na ten temat na s. 159–160). Na Górnym Śląsku szczególnie zasłużonym działaczem przez kilka lat był **Wojciech Korfanty**.

W **1897 r.** powstała w Królestwie Polskim pierwsza nacjonalistyczna partia polityczna – **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**. Mimo to głównym ośrodkiem narodowców stał się **Lwów**, gdzie Roman Dmowski wydawał pismo „**Przegląd Wszechpolski**".

We Lwowie koncentrowało się życie polityczne Galicji. Przebywało tu jednak też wielu działaczy ze wszystkich ziem polskich, dlatego miasto miało znaczenie ponadzaborowe. W Galicji od 1904 r. Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne działało legalnie.

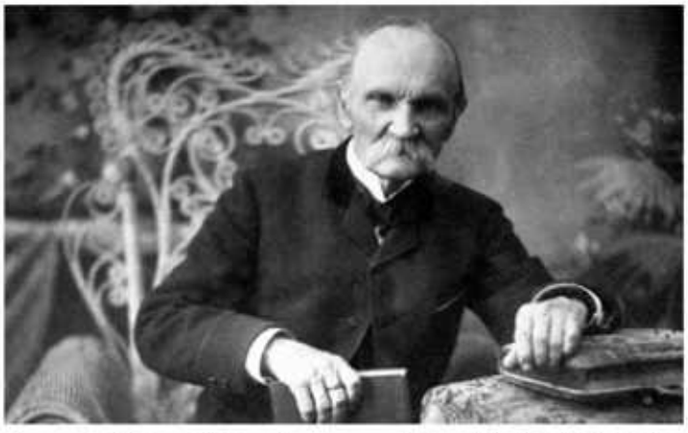

Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jeż), założyciel Ligi Polskiej, brał udział w powstaniu węgierskim w latach 1848–1849. W czasie postania styczniowego organizował międzynarodową pomoc dla walczących Polaków. Był także jednym z najpłodniejszych pisarzy w dziejach Polski. Napisał 80 powieści, a także broszury, które miały wpływ na program polskiego ruchu narodowego.

▪ *fotografia, Francja, ok. 1904 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

ROMAN DMOWSKI

1864–1939

Był czołowym ideologiem i działaczem Narodowej Demokracji. W 1888 r. wstąpił do Związku Młodzieży Polskiej „Zet", a w 1889 r. – do Ligi Polskiej. Cztery lata później brał udział w przewrocie, który doprowadził do przekształcenia jej w Ligę Narodową. Był współorganizatorem Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w Galicji. W 1903 r. opublikował książkę *Myśli nowoczesnego Polaka*, w której zawarł swój program polityczny. W latach 1907–1909 przewodniczył Kołu Polskiemu w rosyjskiej Dumie Państwowej. W czasie I wojny światowej opowiadał się za poparciem ententy. W 1917 r. stanął na czele Komitetu Narodowego Polskiego, a po zakończeniu wojny był jednym z liderów polskiej delegacji na konferencji pokojowej w Paryżu. W odrodzonej Polsce należał do przywódców Narodowej Demokracji. Zarówno w kwestiach politycznych, jak i na prywatnej płaszczyźnie był przeciwnikiem Józefa Piłsudskiego, choć w okresie decydującym dla odzyskania niepodległości obaj politycy potrafili się uzupełniać w skuteczny sposób.

NARODOWA DEMOKRACJA

Polski ruch nacjonalistyczny nazywano także narodowym albo **Narodową Demokracją**, a w skrócie – **endecją** lub ruchem wszechpolskim. Najważniejszą wartością dla endecji był **naród**, a celami – zachowanie jego tożsamości i odzyskanie niepodległości. Jednak w odróżnieniu od socjalistów narodowcy odrzucali powstanie zbrojne jako zbyt niebezpieczne. Propagowali za to **solidaryzm narodowy** – czyli ponadzaborowe wspieranie się Polaków ze wszystkich warstw społecznych. Kładli nacisk na rozwój polskich instytucji, stowarzyszeń i spółdzielni. Narodowcy za największe niebezpieczeństwo dla polskości uważali germanizacyjną politykę państwa niemieckiego w zaborze pruskim. W Galicji natomiast narodowcy za najważniejsze zagrożenie uznawali emancypacyjną działalność Ukraińców, którzy w wielu dziedzinach zaczynali konkurować z Polakami. Mimo że sytuacja Polaków w zaborze rosyjskim była trudna, endecy sądzili, że Rosja nie stwarza dla polskości zagrożenia takiego jak Niemcy. Z czasem, gdy po klęsce w wojnie z Japonią car zdecydował się na reformy, endecy włączyli się do oficjalnego życia politycznego w zaborze. Od początku XX w. polski ruch nacjonalistyczny przybierał także oblicze antysemickie, co z kolei powodowało wzrost niechęci między Polakami i Żydami.

ROZWÓJ RUCHU LUDOWEGO NA ZIEMIACH POLSKICH

Najpóźniej na ziemiach polskich ukształtował się **ruch ludowy**, czyli **chłopski**. Nastąpiło to pod koniec XIX w. w zaborze austriackim, w którym autonomia umożliwiała legalną działalność polityczną. Na tym obszarze antagonizmy dzielące chłopstwo i szlachtę – mimo przeprowadzenia uwłaszczenia – pozostawały nadal bardzo silne. Jedną z kwestii spornych była sprawa **serwitutów** (więcej zob. na s. 80). Patent z 1853 r. umożliwiał szlachcie ograniczenie prawa do korzystania przez chłopów z pastwisk i lasów należących do dworów. Kwestie sporne między ziemianami a chłopami rozstrzygał sąd. Procesy jednak zazwyczaj kończyły się korzystnie dla tych pierwszych. Co prawda, w latach 60. i 70. w Sejmie Krajowym zasiadali przedstawiciele chłopów, lecz w latach 1877–1889 już ich nie wybrano. W ten sposób stracili oni na ponad 10 lat możliwość wysuwania swoich postulatów.

Jeszcze w latach 70. XIX w. kwestia niesprawiedliwości na wsi była podejmowana przez działaczy społecznych z różnych środowisk. Jako pierwszy kwestię chłopską podniósł w 1875 r. **ksiądz Stanisław Stojałowski**. Na łamach wydawanych przez siebie pism, „Wieniec" i „Pszczółka", zachęcał do aktywności

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROMAN DMOWSKI O PATRIOTYZMIE

Książka Romana Dmowskiego *Myśli nowoczesnego Polaka* po raz pierwszy została wydana w 1903 r. we Lwowie. Lider Narodowej Demokracji zaprezentował w niej swoją wizję nacjonalizmu, który przedstawiał jako patriotyzm. Nakreślił również zadania stojące według niego przed narodem polskim.

Przedmiotem tego patriotyzmu, albo ściślej mówiąc nacjonalizmu, nie jest pewien zbiór swobód, które dawniej ojczyzną nazywano, ale sam naród, jako żywy organizm społeczny, mający swą na podstawie rasowej i historycznej rozwiniętą odrębność duchową, swą kulturę, swe potrzeby i interesy. Polega to na przywiązaniu do tej narodowej indywidualności, do języka, kultury, tradycji, na odczuciu potrzeb narodu jako całości, na zespoleniu się z jego interesami. Jego rola nie kończy się z bliższą lub dalszą chwilą odzyskania niepodległości – ta jest dla niego jedynie etapem, poza którym praca i walka trwa dalej, posiłkując się nowymi narzędziami, nową bronią. Jednostka tu nie występuje jako walcząca o wolność jedynie – głównym jej celem jest rozszerzenie zakresu narodowego życia, pomnożenia materialnego i duchowego dobra narodu, zdobycie dla tej całości społecznej, do której należy, możliwości wysokiego stanowiska w szeregu ludów.

W tym nowoczesnym pojmowaniu patriotyzmu zmienia się całkowicie stosunek jednostki do narodu. Polega on na ścisłym związku jednostki ze swym społeczeństwem, na traktowaniu wszystkich jego spraw i interesów jako swoje, bez względu na to, czy osobiście są one nam bliskie, na odczuwaniu jego krzywd nie tylko tam, gdzie nam one osobiście dolegają. Patriotyzm ten nie tylko obowiązuje do określonego stanowiska względem rządów zaborczych, względem ciemięzców narodu, ale nakazuje bronić dobra narodowego od uszczerbku przeciw wszystkim, którzy na nie czynią zamachy [...].

Źródło: *Polska w latach 1864–1918. Wybór tekstów źródłowych do nauczania historii*, pod red. A. Galos, Warszawa 1987, s. 142–143.

? 1. Wyjaśnij, jak Roman Dmowski rozumiał pojęcie nowoczesnego narodu.
2. Wymień obowiązki, które – zdaniem Dmowskiego – ma jednostka wobec narodu.

i apelował do władz o rozwiązania prawne na rzecz środowiska wiejskiego. Za najpilniejsze sprawy uważał rozszerzenie praw wyborczych oraz zagwarantowanie pomocy socjalnej potrzebującym.

Znacznie większy zasięg miała działalność **Marii i Bolesława Wysłouchów**. W latach 1886–1887 we dwoje wydawali miesięcznik „Przegląd Społeczny", a po jego zamknięciu przez władze – czasopismo „Przyjaciel Ludu". To ostatnie pismo miało bardzo szeroki krąg odbiorców. Twórcy „Przyjaciela Ludu" koncentrowali się na uprawnieniach mieszkańców wsi, szczególnie na prawach wyborczych. W tym celu nawoływali przed wyborami do Sejmu Krajowego w 1889 r., aby chłopi wybierali do niego swoich reprezentantów. Przeprowadzona na dużą skalę akcja przedwyborcza przyniosła oczekiwany skutek. W Sejmie Krajowym zasiadło czterech posłów chłopskich. Maria Wysłouch oprócz pracy na rzecz wsi była także zaangażowana w ruch emancypacyjny, m.in. wydając pismo edukacyjne dla kobiet „Zorza".

Zwieńczeniem pracy licznych działaczy ludowych było utworzenie pierwszej polskiej partii chłopskiej. **28 lipca 1895 r.** na wiecu **w Rzeszowie** powołano do istnienia **Stronnictwo Ludowe** (SL). Jego pierwszym prezesem został wybrany Karol Lewakowski. Za swój główny cel partia stawiała walkę o poprawę warunków życia mieszkańców wsi poprzez:

- obniżenie podatków,
- wsparcie chłopskiej spółdzielczości,
- powołanie instytucji kredytujących rolników,
- rozwój infrastruktury drogowej,
- ułatwienie awansu społecznego mieszkańcom wsi,
- budowę szkół,
- zwiększenie udziału chłopstwa w życiu politycznym.

W **1903 r.** SL przekształciło się w **Polskie Stronnictwo Ludowe**, na którego czele w latach 1908–1913 stał **Jan Stapiński**. W **1913 r.** doszło w PSL do rozłamu na **PSL-Lewicę**, któremu przewodził Jan Stapiński, i **PSL-Piast**, w którym jednym z liderów został **Wincenty Witos**.

Poza Galicją ruch ludowy rozwinął się, choć w niewielkim stopniu, w Królestwie Polskim. W latach 1904–1907 istniał tu nielegalny Polski Związek Ludowy (PZL). Wydawał on swoje pisma skierowane do chłopów, propagował spółdzielczość, a także wysuwał hasła polityczne. Domagał się m.in. rozszerzenia prawa wyborczego oraz wolności słowa i prawa do zgromadzeń. W 1907 r. w wyniku aresztowania licznych działaczy Polski Związek Ludowy przestał istnieć. Z kolei w zaborze pruskim ruch ludowy praktycznie się nie rozwinął.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WINCENTY WITOS

1874–1945

Był politykiem i wieloletnim przywódcą polskiego ruchu ludowego. Swoją działalność zaczynał od współpracy z pismem „Przyjaciel Ludu". Od początku istnienia Stronnictwa Ludowego był jego członkiem, a w latach 1903–1913 należał do Rady Naczelnej PSL. Cieszył się niezwykłym autorytetem wśród polskich chłopów. Był jednym z inicjatorów rozłamu w PSL, po którym należał do kierownictwa PSL-Piast. W latach 1918–1931 był przewodniczącym tej partii. Przez sześć lat był posłem do galicyjskiego Sejmu Krajowego, a w latach 1911–1918 – posłem do austriackiej Rady Państwa. Po klęsce Austro-Węgier stanął na czele Polskiej Komisji Likwidacyjnej. W 1920 r., podczas wojny polsko-bolszewickiej, został członkiem Rady Obrony Państwa i stanął na czele Rządu Obrony Narodowej. W późniejszych latach jeszcze dwukrotnie był powoływany na urząd premiera II Rzeczypospolitej.

REWOLUCJA 1905 ROKU W ROSJI

Widoczny już od czasu wojny krymskiej kryzys rosyjskiego państwa nasilił się w latach 1904–1905. Trwała wówczas wojna z Japonią, która ujawniła słabość militarną, polityczną i gospodarczą imperium Romanowów. Od początku stycznia 1905 r. w zakładach przemysłowych Petersburga trwały protesty i strajki. Niezadowolone społeczeństwo domagało się daleko idących zmian. **22 stycznia 1905 r.** przed Pałacem Zimowym w Petersburgu odbyła się pokojowa manifestacja, która zgromadziła ok. 100 tys. protestujących. Przedstawiciele tłumu chcieli przekazać carowi petycję, w której domagali się m.in. powołania parlamentu i amnestii dla więźniów politycznych. Przeciwko manifestantom wysłano wojsko, które użyło broni palnej. Zginęło ok. tysiąca osób, a wiele odniosło rany. Wydarzenia tego dnia przeszły do historii jako **krwawa niedziela**. Ta masakra osłabiła autorytet cara. Aby ratować swój wizerunek, Mikołaj II zwołał Dumę Państwową, czyli ogólnorosyjski parlament. Nie powstrzymało to jednak fali strajków rozlewającej się po całej Rosji. W październiku ogłoszono strajk generalny, który sparaliżował kraj. Rosyjskie władze, po początkowych ustępstwach, nie wdrożyły mimo to głębokich reform państwa. Po kilku latach powrócono do terroru

i rządów silnej ręki. Duma Państwowa, z którą wiązano nadzieję na liberalizację życia politycznego w Rosji, nie została wprawdzie zlikwidowana, ale jej znaczenie w kolejnych latach było marginalizowane.

REWOLUCJA 1905 ROKU NA ZIEMIACH POLSKICH

Rewolucja 1905 r. dotarła na ziemie polskie zaboru rosyjskiego. Pod koniec stycznia tego roku fala strajków objęła największe ośrodki przemysłowe Królestwa Polskiego: Warszawę, Łódź i Zagłębie Dąbrowskie. Wystąpienia robotnicze kierowane przez socjalistów i anarchistów spotkały się ze zdecydowaną reakcją władz.

W czerwcu 1905 r. doszło do **powstania robotniczego w Łodzi**, któremu przewodziły PPS i SDKPiL. Na ulicach miasta wzniesiono ok. 100 barykad. Rewolucja została jednak krwawo stłumiona przez wojsko rosyjskie. Szacuje się, że podczas trzech dni walk zginęło ok. 200 osób. Zryw ten, zwany nieraz **powstaniem łódzkim**, był pierwszym od 1864 r. zbrojnym wystąpieniem przeciw zaborcy na ziemiach polskich.

Jesienią 1905 r. polskie ośrodki przemysłowe ponownie przyłączyły się do strajku powszechnego, który ogarnął całe imperium carów. W odpowiedzi w listopadzie władze wprowadziły w Królestwie **stan wojenny**. W mniejszym zakresie niż w Kongresówce rewolucja wybuchła również w ośrodkach przemysłowych ziem zabranych. Wrzenie rewolucyjne ogarnęło wieś w całym zaborze rosyjskim. Wystąpienia robotnicze na ziemiach polskich trwały z różnym natężeniem **aż do 1907 r.**

Szczególnie aktywni w okresie rewolucji robotniczej byli członkowie **Organizacji Bojowej PPS**. Powstała ona już w 1904 r., a od 1905 r. na czele jej wydziału bojowego stał Józef Piłsudski. W szczytowym okresie organizacja zrzeszała ok. 6500 bojówkarzy. Dokonywali oni zamachów na rosyjskich policjantów, urzędników, a także szpicli i prowokatorów. Ponadto przeprowadzali napady rabunkowe, aby pozyskać fundusze na finansowanie działalności partii. W ramach Organizacji Bojowej organizowano szkolenia bojowe i prowadzono laboratoria, w których wytwarzano materiały wybuchowe. Do najważniejszych akcji jej członków zalicza się odbicie w 1906 r. 10 osób z więzienia przy ul. Pawiej w Warszawie i atak na kasę powiatową w Wysokiem Mazowieckiem, gdzie zdobyto pół miliona rubli.

Protesty na ziemiach polskich nie wiązały się tylko z żądaniami poprawy sytuacji socjalnej i przeprowadzenia radykalnych reform społecznych. Wśród postulatów formułowanych przez PPS znalazły się też żądania o charakterze niepodległościowym. Domagano się autonomii dla Królestwa, wolności słowa, prawa do zgromadzeń oraz polonizacji szkolnictwa i administracji.

W latach 1905–1908 przez ziemie polskie przetoczyła się także fala **strajków szkolnych**. W odróżnieniu od rewolucji 1905 r. wystąpienia ogarnęły nie tylko zabór rosyjski. Domagano się:

- nauczania w języku polskim,
- powszechnego i bezpłatnego dostępu do edukacji,
- zaprzestania dyskryminacji uczniów ze względu na wyznanie i religię,
- prawa kobiet do studiowania.

Stefan Okrzeja był bojowcem PPS i z bronią w ręku ochraniał demonstracje przed carską policją i wojskiem. W 1905 r. wziął udział w zamachu bombowym na posterunek policji na warszawskiej Pradze. Po akcji wpadł w ręce Rosjan. Mimo młodego wieku został skazany na śmierć i powieszony. Natychmiast stał się bohaterem, o którym śpiewano piosenki ludowe.

▪ *pocztówka, Polska, 1920 r.*

SKUTKI REWOLUCJI Z LAT 1905–1907 NA ZIEMIACH POLSKICH

Rewolucji przyświecały idee socjalistyczne na równi z hasłami niepodległościowymi, dlatego często uznaje się ją za kolejne powstanie narodowe Polaków. Główne narzędzie walki stanowiły robotnicze strajki w ośrodkach przemysłowych, a poza tym strajki wsi i środowisk szkolnych.

Podczas strajków wielokrotnie dochodziło do starć zbrojnych. W wyniku walk z wojskiem rosyjskim, a także podczas bratobójczych starć pomiędzy socjalistami a narodowcami zginęło wielu robotników. Władze carskie skazywały aresztowanych uczestników rewolucji na kary śmierci, więzienia lub wysiedlenia. Ponadto znaczna ich liczba straciła pracę. Szacuje się, że tylko w Łodzi dotknęło to ok. 20 tys. pracowników.

Rewolucja z lat 1905–1907 miała jednak też wiele pozytywnych skutków, które wynikały z liberalizacji polityki cara w tym okresie.

- Wiosną 1905 r. został ogłoszony Ukaz tolerancyjny, który zakończył prawną dyskryminację Kościoła rzymskokatolickiego i greckokatolickiego.
- W rosyjskiej Dumie powstało polskie koło poselskie.
- Umożliwiono zakładanie legalnych organizacji

kulturalnych, naukowych i społecznych. Należała do nich zorganizowana przez endecję, licząca 116 tys. członków, **Polska Macierz Szkolna**, która od 1905 r. organizowała polskie prywatne szkolnictwo, biblioteki, czytelnie i ochronki dla dzieci.

- Władze wyraziły zgodę na tworzenie elementarnych i średnich szkół prywatnych z językiem polskim jako wykładowym.
- Nastąpiła częściowa polonizacja Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie powołano katedrę literatury i języka polskiego z polskim językiem wykładowym.
- W urzędach gminnych, oprócz języka rosyjskiego, wprowadzono język polski jako urzędowy.

Jedną z konsekwencji rewolucji był także rozłam w Polskiej Partii Socjalistycznej. Wyodrębniły się dwie frakcje: „młodzi", którzy planowali rewolucję proletariacką i blisko współpracowali z SDKPiL, oraz „starzy", skupieni wokół Józefa Piłsudskiego, rozbudowujący Organizację Bojową i stawiający sobie za główny cel walkę o niepodległość Polski. Spór „młodych" i „starych" doprowadził w 1906 r. do podziału PPS na **PPS-Lewicę** („młodzi") i **PPS-Frakcję Rewolucyjną** („starzy"). Ta druga po upadku rewolucji przeniosła swoją działalność do Galicji, gdyż w Austro-Węgrzech upatrywała naturalnego sprzymierzeńca w walce z Rosją.

REWOLUCJA Z LAT 1905–1907 NA ZIEMIACH POLSKICH

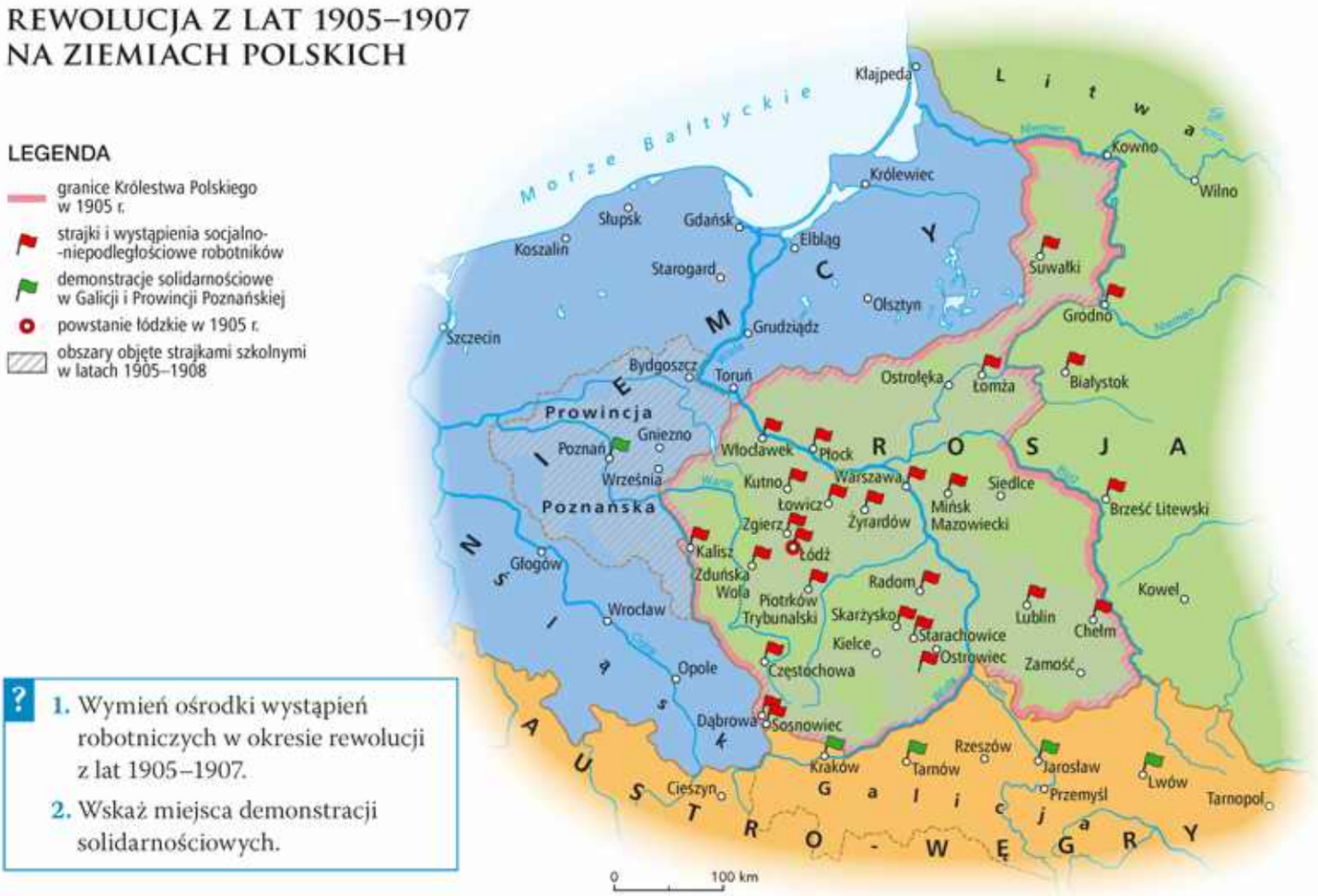

? 1. Wymień ośrodki wystąpień robotniczych w okresie rewolucji z lat 1905–1907.
2. Wskaż miejsca demonstracji solidarnościowych.

ĆWICZENIA

1. Omów rozwój partii socjalistycznych i narodowych na ziemiach polskich.
2. Porównaj postulaty Polskiej Partii Socjalistycznej i Ligi Narodowej. Czy występowały płaszczyzny, na których poglądy tych stronnictw były ze sobą zbieżne?
3. Omów przebieg wydarzeń rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Chwalba, *Sacrum i rewolucja. Socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych 1870–1918*, Kraków 1992.
M. Jaskólski, *Kaduceusz polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Warszawa–Kraków 1990.

6 POLSKA KULTURA I NAUKA PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

W pierwszej połowie XIX w. w polskiej kulturze głęboko zakorzeniły się wzorce i idee romantyczne. Polacy upatrywali wówczas szans na odzyskanie niepodległości głównie w zrywach zbrojnych. Jakie koncepcje doszły do głosu po klęsce kolejnych powstań, w okresie nasilonej germanizacji i rusyfikacji? Jaką rolę zaczęto wówczas przypisywać narodowej literaturze i sztuce?

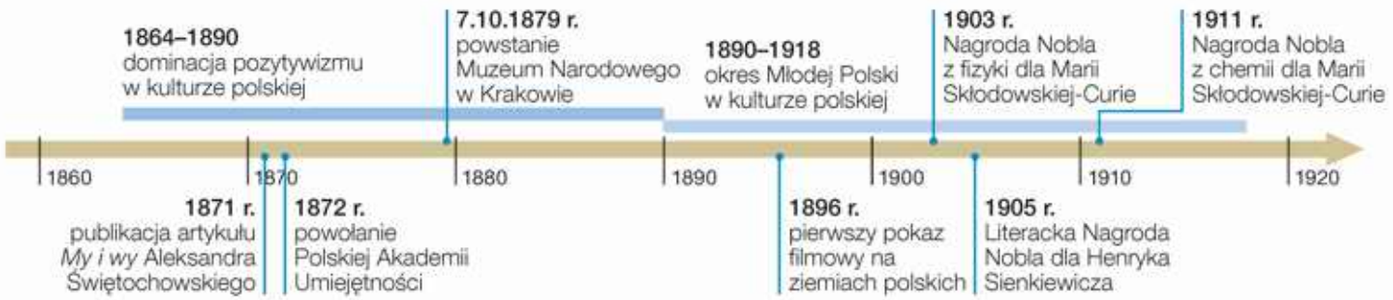

POLSKI POZYTYWIZM

Upadek powstania styczniowego przyniósł w polskiej kulturze koniec dominacji romantyzmu, głoszącego bunt wobec zastanej rzeczywistości, mesjanizm i irracjonalizm. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. miejsce romantycznych haseł wolnościowych zajęły idee **pozytywizmu**, które docierały na ziemie polskie z Zachodu już wcześniej (więcej na ten temat zob. s. 134–135). Wzorem liberałów i pozytywistów z Europy Zachodniej polscy zwolennicy tego prądu umysłowego stawiali na unowocześnianie społeczeństwa poprzez postęp gospodarczy i społeczny. Popierali założenia pracy organicznej i pracy u podstaw. Dążyli do upowszechniania oświaty i przełamywania barier społecznych. Warstwą społeczną, która szczególnie wierzyła w hasła pozytywistyczne, była **inteligencja**.

Głównym ośrodkiem polskiego pozytywizmu stała się Warszawa, dlatego ten nurt często jest nazywany **pozytywizmem warszawskim**. Jego program został zawarty w artykule **Aleksandra Świętochowskiego** *My i wy* (zob. tekst źródłowy na s. 182). Autor przeciwstawił w nim postawę „młodych", czyli nowoczesnych pozytywistów, światopoglądowi „starych" – zachowawczych konserwatystów, którzy w pozytywizmie upatrywali zagrożenia dla tradycyjnego modelu społeczeństwa. Świętochowski ponadto przekonywał, że należy zarzucić przebrzmiałe spory dotyczące klęski powstań na rzecz stopniowego rozwoju polskiego społeczeństwa z myślą o przyszłości. Praca u podstaw, edukacja i nauka miały służyć do przezwyciężenia zacofania i budowy świadomości narodowej. Pozytywistyczne koncepcje szybko zyskały zwolenników we wszystkich trzech zaborach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW PRUS (ALEKSANDER GŁOWACKI)

1847–1912

Był jednym z najwybitniejszych pisarzy w dziejach polskiej literatury. W młodości brał udział w powstaniu styczniowym, podczas którego został ranny, a następnie aresztowany. Po odbyciu kary więzienia ukończył gimnazjum, potem rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Fizycznym w Szkole Głównej Warszawskiej, których nigdy nie ukończył, m.in. z powodów finansowych. Pod pseudonimem Bolesław Prus debiutował w 1872 r. Przez wiele lat publikował na łamach „Kuriera Warszawskiego" słynne *Kroniki tygodniowe*, w których opisywał bieżące sprawy polityczne, społeczne i kulturalne z życia stolicy. W licznych nowelach i opowiadaniach, takich jak *Antek*, *Kamizelka*, *Przygoda Stasia*, *Katarynka* czy *Grzechy dzieciństwa*, zajmował się kwestią biedy, zacofania polskiej wsi i niesprawiedliwości społecznej. Jego najsłynniejsze dzieło to przedstawiająca szerokie tło społeczne w Warszawie pod zaborem rosyjskim powieść *Lalka*, publikowana w odcinkach w prasie w latach 1887–1889, a następnie wydana jako książka w 1890 r. Do cenionych powieści tego pisarza należą też: *Placówka*, *Emancypantki* oraz *Faraon*.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MY I WY

W swoim programowym tekście z 1871 r. *My i wy* Aleksander Świętochowski porównał dwa pokolenia Polaków, aby wskazać nową drogę społeczeństwu i twórcom literatury. Z uwagi na rosyjską cenzurę styl wypowiedzi ma charakter niedosłowny.

[...] *My jesteśmy młodzi, nieliczni, nierządzący się widokami materialnych korzyści, uwolnieni z obowiązku hołdowania pewnym stosunkom i znajomościom, wypowiadamy swoje przekonania otwarcie, nie lękamy się sądu i kontroli, pragniemy ją rozciągnąć na wszystkich, pragniemy pracy i nauki w społeczeństwie, pragniemy wywołać siły nowe, zużytkować istniejące, skierować uwagę przed, a nie poza siebie – oto nasze wady. Wy jesteście starzy, liczni, krępowani między sobą tysiącem niewidzialnych nici, skradacie się ze swoimi zasadami nieśmiało, żądacie w literaturze spokoju, nieruchomości, każecie wszystkim patrzyć w przeszłość, szanować nawet jej błędy, chcecie, ażeby was, tak jak senatorów rzymskich, była zawsze jedna tylko liczba, ażeby was nikt nie sądził, nikt o nic nie upominał – oto wasza zasługa. Czy idąc tak odmiennymi drogami, możemy się spotkać kiedykolwiek i uszanować wzajemnie swoje cele? Nigdy! Wiemy to – między naszymi obozami popalone mosty, pozrywane groble. Zarzucacie nam, że gardzimy wszystkim, co się przed nami stało, że nie jesteśmy sprawiedliwi dla zasług starszego pokolenia. Kłamstwo – ufundowane na tym, że nie jesteśmy zapalczywymi tych zasług czcicielami. Nie przeczymy, że każdy miał swój czas, w którym coś pożytecznego zrobił, ale czyż to nadaje mu prawo słusznego żądania od innych, ażeby cały swój czas poświęcali rozpamiętywaniu jego czynów jako osłodą jego ostatnich chwil życia? Wdzięczność i szacunek dla poprzedników w sferze pracy umysłowej nie jest wdzięcznością syna dla dobrego ojca. Postęp biegnie tak szybko, obowiązki jednostek tak wielkie, że ci, co wstąpili później do wielkiej pracowni ducha, zaledwie czas mają obejrzeć się na tych, co przed nimi byli.*

Źródło: A. Świętochowski, *My i wy*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław 1985, s. 57–58.

Aleksander Świętochowski był publicystą, pisarzem, historykiem, filozofem i działaczem społecznym. Swoje pozytywistyczne ideały nie tylko opisywał, ale i realizował w praktyce. Zamieszkał w mazowieckiej wsi Gołotczyźnie, gdzie poświęcił się rozwojowi wiejskiej edukacji.

▪ *obraz, Polska, 1908 r.*

? 1. Wyjaśnij, dlaczego – zdaniem autora – nie istnieje szansa na porozumienie między „starymi" a „młodymi".
2. Powiedz, co Świętochowski zarzuca starszemu pokoleniu.

Pozytywizm najpełniej rozwinął się w literaturze i publicystyce. Ceniona za patriotyczne treści romantyczna poezja i dramat zostały zastąpione przez powieść realistyczną, nowele i artykuły prasowe. W swojej twórczości pozytywiści poruszali przede wszystkim bieżące problemy społeczne. Zwracali uwagę m.in. na biedę i zacofanie polskiej wsi, kwestie asymilacji Żydów czy emancypacji kobiet. Zarówno w publicystyce, jak i utworach literackich twórcy starali się ukazywać realia życia w ówczesnym świecie, poddawać je krytyce i krzewić pożądane postawy. W literaturze tej epoki powracały jednak wciąż wątki związane z walką o polskość i niepodległość. Pisarze zastanawiali się nad skutkami powstań narodowych, które poniosło społeczeństwo, i poszukiwali odpowiedzi na pytanie, w czym powinien się przejawiać nowoczesny patriotyzm. Do najwybitniejszych reprezentantów polskiego pozytywizmu, obok Aleksandra Świętochowskiego, należeli prozaicy **Bolesław Prus** (właśc. Aleksander Głowacki), **Eliza Orzeszkowa** i zdobywca Literackiej Nagrody Nobla **Henryk Sienkiewicz**, poeci **Maria Konopnicka** i **Adam Asnyk** oraz filozof i naukowiec **Julian Ochorowicz**.

Julian Ochorowicz był wybitnym psychologiem, filozofem, poetą i wynalazcą. Badał m.in. zjawiska hipnotyczne i parapsychiczne. Ponadto stworzył udoskonalony model telefonu, mikrofonu, a nawet teoretyczne podstawy działania telewizji.

▪ *fotografia, Warszawa, ok. 1880 r.*

ROLA HISTORII W POLSKIEJ KULTURZE

Bardzo ważną rolę w kształtowaniu i umacnianiu tożsamości narodowej Polaków odgrywała historia. Odwołania do dawnej świetności Rzeczypospolitej były źródłem dumy narodowej polskiego społeczeństwa. Na przełomie XIX i XX w. wielką popularnością cieszyły się literatura i malarstwo historyczne. Do najsłynniejszych dzieł tworzonych *ku pokrzepieniu serc* należały powieści **Henryka Sienkiewicza**: rozgrywająca się w XVII-wiecznej, ogarniętej wojnami Rzeczypospolitej ***Trylogia*** i opisująca polsko-krzyżacki konflikt powieść ***Krzyżacy***. Jego najbardziej znanym na świecie dziełem jest powieść *Quo vadis*. Przyznana temu autorowi w 1905 r. Nagroda Nobla za całokształt twórczości rozsławiła imię Polski w świecie.

Czytelnicy chętnie sięgali też po dzieła innych autorów poruszających tematykę patriotyczną, także te, które podejmowały rozliczenia z przeszłością. Do najgłośniejszych utworów należały zbiór nowel *Gloria victis* Elizy Orzeszkowej czy powieść *Popioły* Stefana Żeromskiego. W noweli *Rozdziobią nas kruki, wrony...* Żeromskiego czy dramatach Wyspiańskiego *Wesele* i *Noc listopadowa* znalazła się krytyka czynu powstańczego, ale z uwzględnieniem sytuacji społeczno-politycznej na ziemiach polskich.

Chwalebna przeszłość Rzeczypospolitej stała się też najważniejszym tematem polskiego **malarstwa historycznego**. Jego najwybitniejszym przedstawicielem był **Jan Matejko**, który na swoich obrazach ukazywał wielkie momenty z dziejów Polski, takie jak hołd pruski, bitwa pod Grunwaldem czy zawiązanie unii lubelskiej. Matejko jest też autorem pocztu królów i książąt polskich. Jego dzieła, prezentowane m.in. w Krakowie i Lwowie, cieszyły się ogromną popularnością i budziły dumę narodową Polaków. Obrazy historyczne, w tym batalistyczne, tworzyli ponadto **Juliusz Kossak** i jego syn **Wojciech**. Ten ostatni, wraz z Janem Styką, namalował olbrzymich rozmiarów *Panoramę Racławicką*, przedstawiającą zwycięstwo wojsk Kościuszki nad Rosjanami w 1794 r. Do wydarzeń powstania styczniowego wracali na swoich rysunkach w cyklach *Polonia* i *Lithuania* [czyt.: lituania] Artur Grottger i Maksymilian Gierymski, autor obrazu *Patrol powstańczy* (zob. s. 151).

Dzieje Polski były nie tylko tematem dzieł sztuki, lecz także badań naukowych. W drugiej połowie XIX w. ukształtowały się dwie szkoły historyczne: **krakowska** i **warszawska**. Historycy krakowscy uważali, że do upadku Polski przyczyniła się głównie szlachta, która bardziej dbała o swoje przywileje niż o państwo (zob. też ramkę stańczycy na s. 163). Przedstawicielami tego nurtu byli m.in. Michał Bobrzyński i Józef Szujski. Odmienne stanowisko reprezentowali historycy szkoły warszawskiej, w tym Tadeusz Korzon i Władysław Smoleński. Twierdzili, że zniszczenia Rzeczypospolitej dokonały przede wszystkim państwa ościenne, a kultura szlachecka była spoiwem tożsamości narodowej. W 1887 r. we Lwowie zaczęło ukazywać się pierwsze polskie czasopismo historyczne „Kwartalnik Historyczny"

Hołd pruski to jedno z najsłynniejszych dzieł Jana Matejki. Obraz, który powstawał w latach 1879–1882, ukazuje scenę uroczystego hołdu złożonego w 1525 r. przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna królowi polskiemu Zygmuntowi Staremu. Podobnie jak na wielu innych obrazach Matejki, część postaci ma rysy osób współczesnych malarzowi. Jako ochmistrz dworu królewskiego Jan Opaliński jest przedstawiony profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Józef Szujski [1]. Siedzący u stóp króla zadumany błazen Stańczyk, zdający się przeczuwać przyszłe zagrożenie ze strony lennika, zyskał twarz samego Jana Matejki [2]. To ogromne dzieło, podobnie jak inne obrazy tego malarza, miało nie tyle dokładnie oddać okoliczności wydarzenia (co w tamtych czasach było zresztą dość trudne). Głównym celem było przedstawienie wykładu dziejów z użyciem licznych elementów symbolicznych.

▪ *obraz, Kraków, 1879–1882*

MŁODA POLSKA

Pod koniec XIX w. pozytywistyczne podejście do sztuki i literatury miało wśród twórców coraz więcej krytyków. Artyści powoli odchodzili od idei sztuki zaangażowanej społecznie, służącej pracy organicznej. Tymczasem coraz większą popularność zaczął zyskiwać nowy kierunek, zwany na Zachodzie **modernizmem**, a na ziemiach polskich często **Młodą Polską**. Ten termin pochodzi od tytułu cyklu artykułów **Artura Górskiego** publikowanych w krakowskim czasopiśmie „Życie". Początek Młodej Polski w literaturze polskiej datuje się na rok 1891, gdy swój pierwszy tom wierszy wydał czołowy poeta nowego nurtu Kazimierz Przerwa-Tetmajer. Kres temu prądowi artystycznemu przyniósł wybuch I wojny światowej. Zgodnie z założeniami modernizmu sztukę uznawano za wartość nadrzędną. Młodopolscy artyści głosili hasło „sztuka dla sztuki", podkreślając swoje prawo do indywidualnego spojrzenia na świat i doboru środków artystycznych. Literatura tego okresu bywa też nazywana **neoromantyzmem**. W twórczości ówczesnych pisarzy znów ważnymi motywami stały się: indywidualizm, mistycyzm i historyzm. Wśród modernistów istniało przyzwolenie na celowe przekraczanie norm społecznych jako wyraz buntu wobec mieszczańskiego społeczeństwa. Artyści i ich sympatycy często tworzyli dekadenckie środowisko zwane **bohemą** lub **cyganerią**.

Twórczość młodopolan jest przesycona liryzmem, pesymizmem i poczuciem nadchodzącej katastrofy. Jednak podobnie jak w przypadku pozytywizmu, ważne miejsce zajmowała w niej kwestia zniewolonej ojczyzny.

W epoce Młodej Polski ponownie rozkwit przeżywały poezja i dramat. Propagatorem młodopolskich idei był skandalizujący pisarz **Stanisław Przybyszewski**. Do najważniejszych ówczesnych poetów należeli tworzący nastrojowe wiersze **Jan Kasprowicz**, **Kazimierz Przerwa-Tetmajer** i **Tadeusz Miciński**. Wśród powieściopisarzy największe uznanie zdobyli **Stefan Żeromski** i **Władysław Reymont**, zdobywca Nagrody Nobla w 1924 r. za powieść *Chłopi*. Najwybitniejszym dramatopisarzem był zaś pracujący nad polskim dramatem narodowym **Stanisław Wyspiański**, który zajmował się także malarstwem i grafiką oraz tworzeniem projektów witraży i mebli. Dużą popularność jako autorka dramatów obyczajowych i powieści zyskała **Gabriela Zapolska**. Wielkie zasługi dla rozpropagowania góralszczyzny miał **Stanisław Witkiewicz**, który zapoczątkował oryginalny styl zakopiański w architekturze i wzornictwie (zob. Ciekawostka poniżej).

Do sztuk plastycznych przenikały z Zachodu nowe style: **impresjonizm**, **symbolizm** i **secesja** (więcej o nich na s. 135–137). Tworzyli w nich znakomici polscy artyści: **Stanisław Witkiewicz**, **Jacek Malczewski**, **Leon Wyczółkowski**, **Józef Mehoffer**, **Olga Boznańska** i **Stanisław Wyspiański**. W architekturze, rzeźbie i sztuce użytkowej zapanowała ozdobna secesja. Wspaniały rozkwit przeżywała również muzyka. Szeroko ceniona była twórczość kompozytorów **Mieczysława Karłowicza**, **Feliksa Nowowiejskiego** i **Karola Szymanowskiego**. W tym okresie wielkie międzynarodowe kariery rozwijali m.in. wybitny pianista **Ignacy Jan Paderewski** i słynna aktorka **Helena Modrzejewska**.

W okresie Młodej Polski dużym zainteresowaniem cieszyły się teatry, kabarety i koncerty. W 1896 r. odbyła się pierwsza projekcja kinowa na ziemiach polskich, a trzy lata później powstało w Łodzi pierwsze polskie kino, zwane „Gabinetem Iluzji".

CIEKAWOSTKA

Młodopolskie Zakopane

W okresie Młodej Polski do rangi stolicy polskiej kultury – obok Krakowa i Lwowa – urosło Zakopane. Podtatrzańska miejscowość od 1886 r., dzięki działalności lekarza i społecznika Tytusa Chałubińskiego, zaczęła funkcjonować jako uzdrowisko i wkrótce stała się niezwykle modna wśród polskich artystów. Przebywali tu i tworzyli m.in. Henryk Sienkiewicz, Jan Kasprowicz, Karol Szymanowski czy Kazimierz Przerwa-Tetmajer. Wielkie zasługi dla rozpropagowania góralszczyzny miał Stanisław Witkiewicz, który zapoczątkował oryginalny styl architektoniczny, zwany zakopiańskim. Na przełomie XIX i XX w. w Zakopanem powstawały liczne kluby, teatry, kina oraz pensjonaty, w których odbywały się spotkania literackie i odczyty.

Willa Koliba w Zakopanem powstała w latach 1892–1893 według projektu Stanisława Witkiewicza. Był to pierwszy dom wzniesiony w stylu zakopiańskim, stworzony przez artystę na motywach sztuki ludowej Podhala.

▪ *Zakopane, fotografia współczesna*

MALARSTWO I RZEŹBA PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Oprócz popularnego na ziemiach polskich malarstwa historycznego na przełomie wieków rozwijały się tu, podobnie jak w całej sztuce europejskiej, impresjonizm, symbolizm i secesja.

Bóg Ojciec – Stań się! To jeden z pięciu wielkich witraży Stanisława Wyspiańskiego, które znajdują się w kościele św. Franciszka w Krakowie. Dynamiczny obraz przedstawia Boga Ojca podczas aktu stworzenia świata.

- *witraż, Polska, 1904 r.*

Hamlet polski to jedno z najważniejszych dzieł Jacka Malczewskiego. Dzieło przedstawia Aleksandra Wielopolskiego, wnuka polityka o takim samym nazwisku. Po obu stronach postaci stoją kobiety, które symbolizują dwie wizje losów Polski. Postać po prawej jest stara, pełna zwątpienia. Kajdany na jej rękach są oznaką zniewolenia. Młoda dziewczyna po lewej stronie uosabia Polskę młodą, gotową do działania, która zrywa kajdany.

- *obraz, Polska, 1903 r.*

Pomnik Fryderyka Chopina w warszawskich Łazienkach został zaprojektowany przez secesyjnego rzeźbiarza Wacława Szymanowskiego w 1909 r. Monument odlano z brązu w 1926 r. Podczas II wojny światowej został zniszczony przez Niemców, jednak w latach 50. udało się go zrekonstruować.

- *rzeźba, Polska, 1926 r.*

? Jakie tematy dominowały w malarstwie polskim przełomu XIX i XX w.?

POLSCY NAUKOWCY NA ŚWIECIE

Na przełomie XIX i XX w. polscy uczeni prowadzili badania nie tylko w ośrodkach naukowych na ziemiach polskich, lecz także w innych krajach europejskich, a nawet na innych kontynentach. Byli wśród nich m.in. naukowcy, odkrywcy, podróżnicy i inżynierowie. Część z nich stanowili zesłańcy i przymusowi emigranci.

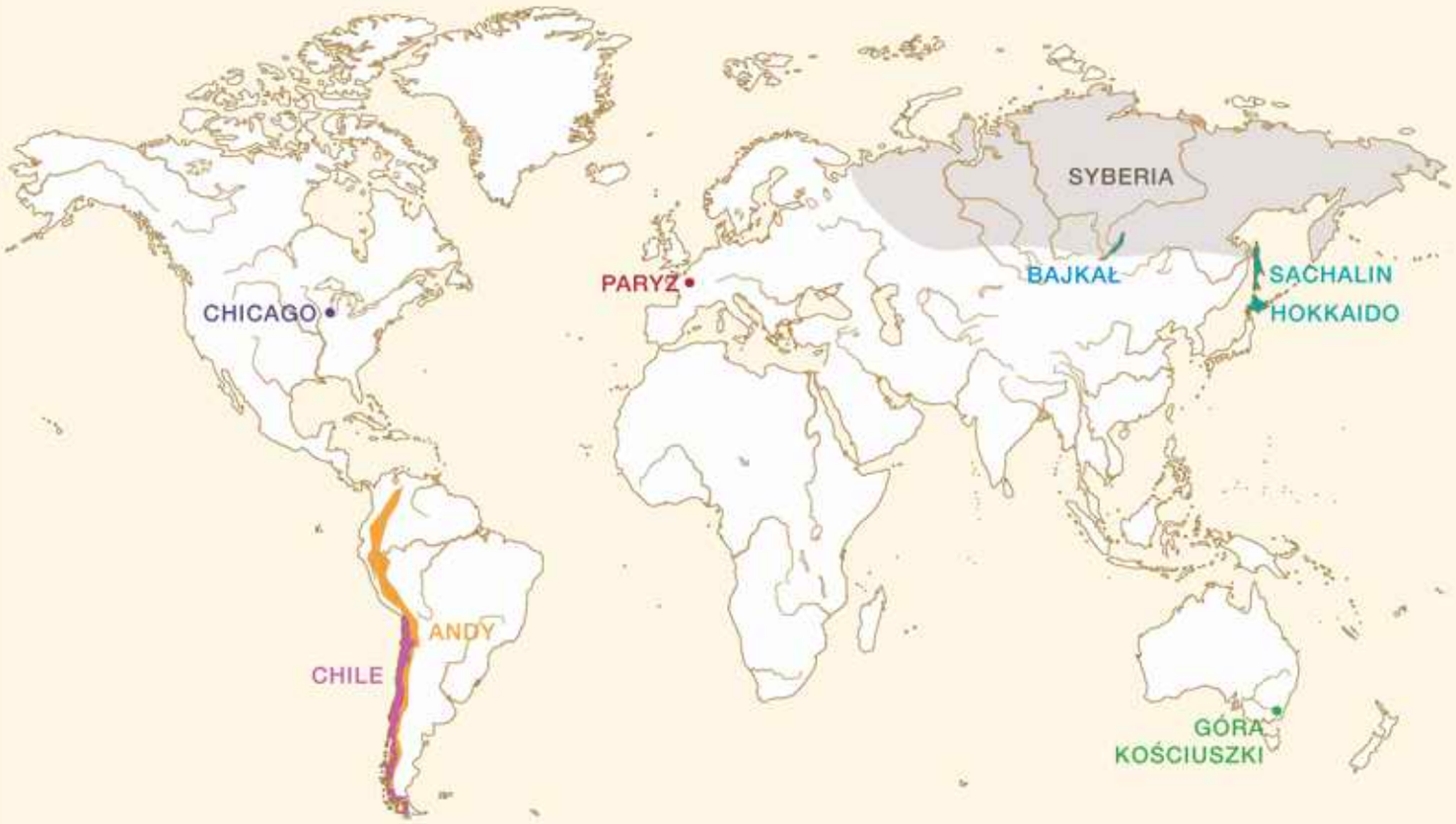

? Którzy polscy naukowcy prowadzili swoje badania w Azji?

POLSKA NAUKA W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Przełom XIX i XX w. to wspaniały czas dla polskiej nauki, która rozwijała się głównie na działających w Galicji uniwersytetach – Jagiellońskim w Krakowie i Jana Kazimierza we Lwowie oraz w krakowskiej Akademii Umiejętności. Badania polskich uczonych przyniosły znaczące odkrycia i wynalazki. W 1883 r. dwaj profesorowie chemii z Uniwersytetu Jagiellońskiego, **Zygmunt Wróblewski** i **Karol Olszewski**, przeprowadzili pierwsze na świecie skroplenie tlenu i azotu. W dziedzinie medycyny ważnych odkryć dokonali **Kazimierz Funk** i **Edmund Biernacki**. Pierwszy z nich sformułował pojęcie witaminy i opisał witaminę B, drugi zaś wyjaśnił zależność szybkości opadania czerwonych krwinek od rodzaju schorzenia. Wybitny matematyk **Wacław Sierpiński** stworzył teorię mnogości, teorię liczb i teorię funkcji rzeczywistych. Polacy położyli także zasługi

Karol Olszewski był chemikiem i fizykiem. Oprócz stworzenia nowatorskiej metody skraplania gazów zasłużył się także dla rentgenografii. W 1896 r. wykonał pierwsze prześwietlenie na ziemiach polskich.

• *obraz, Polska, 1905 r.*

Maria Skłodowska-Curie (1867–1934) – chemiczka, fizyczka, odkryła wraz z mężem Pierre'em Curie pierwiastki rad i polon, podwójna laureatka Nagrody Nobla.

Edmund Strzelecki (1797–1873) – podróżnik i geolog – badacz Australii, odkrywca złóż złota na tym kontynencie. Badał Wielkie Góry Wododziałowe. Ich najwyższy szczyt nazwał Górą Kościuszki.

Ernest Malinowski (1818–1899) – inżynier drogowy i kolejowy. Kierował budową zaprojektowanej przez siebie linii kolejowej w Peru, która przebiegała na wysokości niemal 5000 m n.p.m., na zboczach Andów.

Ignacy Domeyko (1802–1889) – inżynier górnictwa, geolog, mineralog, meteorolog. Badał złoża naturalne i klimat Chile. Opracował pierwszą mapę geologiczną tego kraju.

Jan Czerski (1845–1892) – geolog, paleontolog i geograf. Za udział w powstaniu styczniowym zesłano go w głąb Rosji. Został jednym z najwybitniejszych badaczy Syberii Wschodniej.

Benedykt Dybowski (1833–1930) – lekarz, geograf, zoolog i działacz społeczny. Na zsyłce na Syberii, gdzie trafił za udział w powstaniu styczniowym, opisał jezioro Bajkał i jego faunę.

Rudolf Modrzejewski (1861–1940) – inżynier, konstruktor mostów. Prowadził własne biuro konstrukcyjne w Chicago. Zaprojektował ok. 40 mostów w Ameryce, w tym wiszących.

Bronisław Piłsudski (1866–1918) – etnograf, socjolog, podróżnik, znawca kultury ludu Ajnów. Prowadził badania etnograficzne na Sachalinie i japońskiej wyspie Hokkaido. Ekspozycja prezentująca wyniki jego badań została nagrodzona podczas prestiżowej wystawy w Paryżu.

Centralna Kolej Transandyjska zaprojektowana przez Ernesta Malinowskiego przez ponad sto lat była najwyżej położoną linią kolejową na świecie. Na liczącej ponad 300 km trasie zbudowano 63 tunele i 61 mostów nad przepaściami.
▪ *Peru, fotografia współczesna*

w dziedzinie techniki. W 1894 r. **Kazimierz Prószyński** wynalazł **pleograf** – aparat do rejestracji i projekcji filmów. W kolejnych latach skonstruował ponadto aparat likwidujący drgania obrazu i pierwszą ręczną kamerę filmową. Inny uzdolniony wynalazca – **Jan Szczepanik** – opatentował w 1897 r. telektroskop – urządzenie do przesyłania obrazu i dźwięku na odległość, prototyp telewizji.

W XIX w. prężnie rozwijała się również **etnografia**. Jej najsłynniejszym przedstawicielem był **Oskar Kolberg**. Prowadzone przez niego badania nad folklorem ziem wszystkich zaborów zaowocowały wydaniem cyklu monografii zatytułowanych *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* (1857–1890). Jego prace wzmacniały w Polakach poczucie wspólnoty narodowej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jaką rolę przypisywali literaturze warszawscy pozytywiści.
2. Omów największe polskie dokonania naukowe przełomu XIX i XX w.
3. Scharakteryzuj kulturę epoki Młodej Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996.
H. Markiewicz, *Pozytywizm*, Warszawa 2006.

Podsumowanie rozdziału IV
Ziemie polskie w drugiej połowie XIX wieku

1 Powstanie styczniowe

1. Na przełomie lat 50. i 60. XIX w. wśród młodych Polaków odżyły idee niepodległościowe. Ukształtowały się wtedy dwa stronnictwa polityczne: „białych" – stawiających na legalną działalność i kompromis z zaborcami, oraz „czerwonych" – dążących do zbrojnego powstania.
2. Aby zapobiec wybuchowi powstania, Rosjanie przeprowadzili brankę. W odpowiedzi 22 stycznia 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił manifest wzywający Polaków do walki z zaborcą. Tak rozpoczęło się powstanie styczniowe.
3. Walki w czasie powstania styczniowego miały charakter wojny partyzanckiej, stoczono setki bitew i potyczek. Polacy utworzyli też strukturę państwa podziemnego.
4. Pomimo zabiegów dyplomatycznych Rządu Narodowego oraz szerokiego poparcia opinii publicznej dla walki Polaków żadne mocarstwo nie udzieliło powstaniu styczniowemu realnej pomocy.
5. Ostatnim dyktatorem powstania był Romuald Traugutt. Jego aresztowanie i śmierć 5 sierpnia 1864 r. przyczyniły się do klęski powstania, które upadło jesienią tego roku.

2 Zabór rosyjski po powstaniu styczniowym

1. Powstanie styczniowe zakończyło się militarną i polityczną klęską. Mimo to na pokolenia umocniło patriotyczne postawy i poczucie jedności narodowej.
2. Wystąpienie zbrojne pociągnęło za sobą bezwzględny odwet ze strony cara, który zastosował surowe represje wobec jego uczestników. Królestwo Polskie całkowicie straciło swoją odrębność, obowiązkowym językiem w szkołach stał się rosyjski, a Polacy zostali poddani silnej rusyfikacji.
3. Wielu uczestników powstania zostało skazanych na kary więzienia, utratę majątku i zsyłkę w głąb Rosji. W 1866 r. część polskich zesłańców zorganizowała powstanie zabajkalskie, które po kilku dniach skończyło się klęską.
4. Pomimo represji postyczniowych mieszkańcy Królestwa Polskiego walczyli o zachowanie polskości. Organizowano tajne nauczanie i wdrażano idee pracy organicznej. Coraz większym poparciem cieszyły się poglądy warszawskich pozytywistów.

3 Sytuacja w zaborze pruskim i austriackim

1. Po zakończeniu procesu zjednoczenia Niemiec Polacy w zaborze pruskim zostali poddani brutalnej germanizacji, polegającej na podporządkowaniu Kościoła katolickiego centralnej władzy świeckiej, zwalczaniu polskiego osadnictwa i przedsiębiorczości, a także szkolnictwa i języka.
2. Wieloletnie zmagania Polaków z germanizacją nazwano najdłuższą wojną nowoczesnej Europy. Kościół pod przewodnictwem Floriana Stablewskiego aktywnie bronił polskości. W 1901 r. doszło do strajku szkolnego we Wrześni, a w 1906 r. podobny protest objął całą Wielkopolskę. Symbolem oporu wobec germanizacji stał się chłop Michał Drzymała.
3. Polacy w zaborze austriackim cieszyli się większą autonomią niż ich rodacy żyjący na terenie Niemiec i Rosji. W Galicji działał Sejm Krajowy, a polscy politycy zajmowali najwyższe stanowiska we władzach w Wiedniu.
4. W Galicji polonizacji zostały poddane szkolnictwo, sądownictwo i administracja. Autonomia galicyjska sprzyjała także rozwojowi polskiej kultury.

Rok 1863 Polonia to dzieło Jana Matejki. Obraz przedstawia scenę zakuwania w kajdany młodej kobiety w żałobie – Polski [1]. Jednocześnie rosyjscy żołnierze odciągają od niej drugą, symbolizującą Ruś [2]. Na ziemi leży ciało trzeciej kobiety, która uosabia Litwę [3]. Ponad nią stoi jej oprawca – Michaił Murawjow [4].

• *obraz, Polska, 1864 r.*

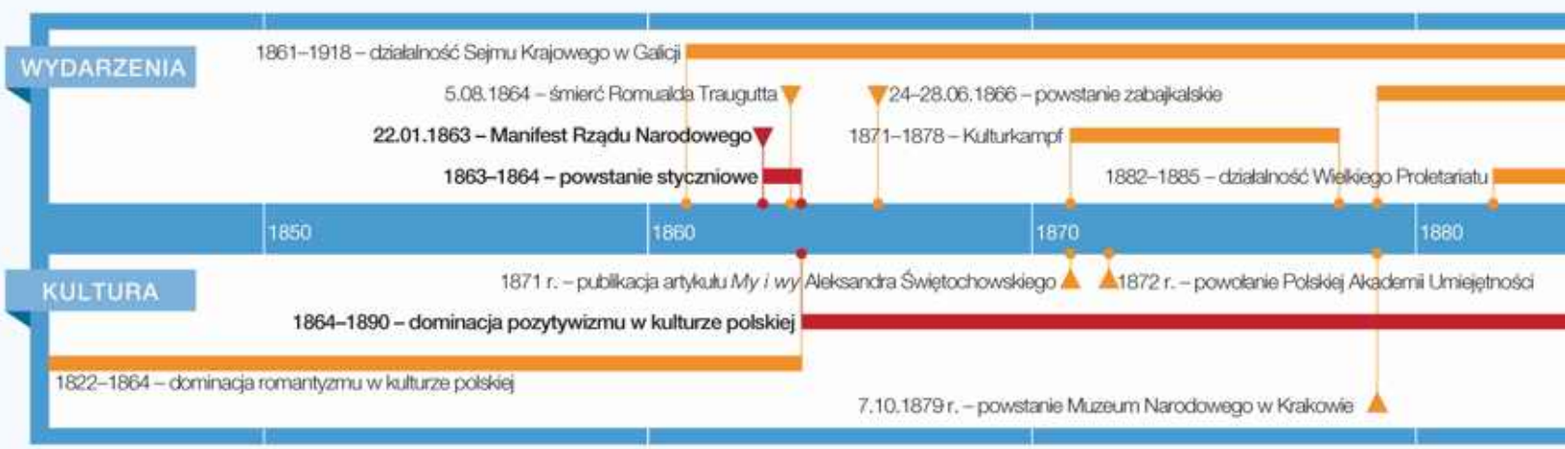

4 Gospodarka i społeczeństwo ziem polskich

1. W latach 60. i 70. XIX w. na znaczeniu zyskało hasło pracy organicznej, zakładające równomierny rozwój wszystkich warstw społecznych w każdej dziedzinie życia.
2. Najlepsze warunki dla wzrostu rolnictwa na ziemiach polskich panowały w zaborze pruskim, gdzie w wyniku Wiosny Ludów dokonano całkowitego uwłaszczenia chłopów. W najgorszym położeniu znajdowały się tereny wiejskie zaboru austriackiego.
3. W drugiej połowie XIX w. nastąpiła dynamiczna industrializacja ziem Królestwa Polskiego. Szczególnie ważne stały się dwa okręgi przemysłowe: Łódzki i Warszawski. Sama Łódź w ciągu kilkudziesięciu lat ze wsi stała się wielkim przemysłowym miastem.
4. W zaborze pruskim najintensywniejszy wzrost przemysłu występował na Górnym Śląsku, gdzie powstały liczne kopalnie węgla kamiennego, huty, koksownie, walcownie i zakłady maszynowe. Ziemie zaboru austriackiego były gospodarczo zacofane, choć prowadzono tu wydobycie ropy naftowej.
5. W drugiej połowie XIX w. na znaczeniu zyskały nowe grupy społeczne: ziemiaństwo, drobnomieszczaństwo, inteligencja i proletariat. W tym samym okresie rozwijał się ruch emancypacyjny i proces asymilacji Żydów.

Powstanie łódzkie trwało od 22 do 24 czerwca 1905 r. W jego trakcie na ulicach Łodzi wzniesiono ok. 100 barykad. Było to pierwsze wystąpienie zbrojne na ziemiach polskich od czasu powstania styczniowego.

▪ *fotografia, Łódź, 1905 r.*

5 Nowe nurty polityczne

1. W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich zaczął rozwijać się ruch socjalistyczny. Pod koniec wieku wyodrębniły się w nim dwie główne partie: Polska Partia Socjalistyczna (PPS) oraz Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL). Największą różnicę pomiędzy organizacjami stanowiło ich podejście do kwestii odzyskania przez Polskę niepodległości.
2. W 1893 r. z inicjatywy krajowych działaczy Ligi Polskiej powstała na ziemiach Królestwa Polskiego tajna Liga Narodowa, której przewodził Roman Dmowski. W 1897 r. działacze ruchu narodowego utworzyli nową partię – Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne. Dla jej działaczy najważniejszą wartością był naród, a głównym celem – odzyskanie niepodległości.
3. Pod koniec XIX w. na ziemiach polskich ukształtował się ruch ludowy. Zwieńczeniem wysiłków jego działaczy było utworzenie w 1895 r. Stronnictwa Ludowego, które w 1903 r. przekształciło się w Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL).
4. W 1905 r. w Rosji wybuchła rewolucja socjalistyczna, która wkrótce dotarła na znajdujące się pod zaborem rosyjskim ziemie polskie. W Królestwie Kongresowym doszło do strajków i powstań robotniczych oraz buntów nauczycieli i uczniów.

6 Polska kultura i nauka przełomu XIX i XX w.

1. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. miejsce idei romantycznych zajęły hasła pozytywistyczne. Pozytywiści głosili hasła pracy organicznej i pracy u podstaw. Do najwybitniejszych należeli np.: Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa i Aleksander Świętochowski.
2. W tym okresie wielką popularnością cieszyły się również literatura i malarstwo historyczne. Do najsłynniejszych dzieł tworzonych *ku pokrzepieniu serc* należały powieści Henryka Sienkiewicza *Trylogia* i *Krzyżacy* oraz obrazy Jana Matejki.
3. Pod koniec XIX w. coraz większą popularność zaczął zyskiwać nowy kierunek w sztuce, zwany w Europie modernizmem, a na ziemiach polskich Młodą Polską. Literatura tego okresu jest określana mianem neoromantyzmu. Jego przedstawicielami byli m.in.: Jan Kasprowicz, Kazimierz Przerwa-Tetmajer i Stanisław Wyspiański.
4. Na przełomie XIX i XX w. polscy naukowcy i artyści święcili triumfy zarówno w ojczyźnie, jak i na świecie.

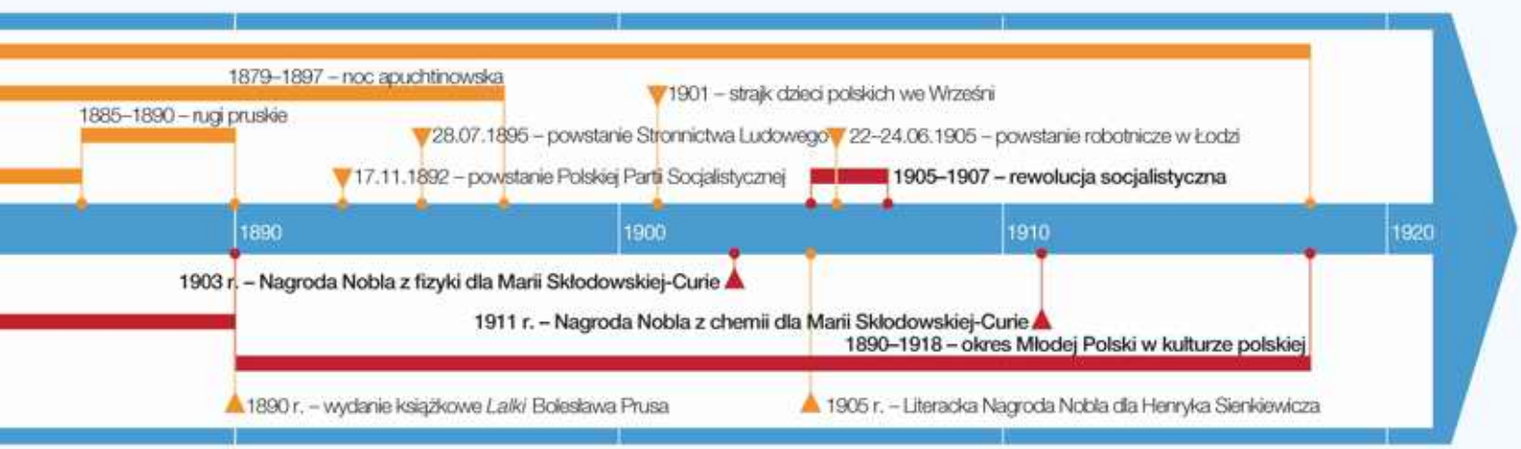

To budzi kontrowersje

Spór o Aleksandra Wielopolskiego

W czerwcu 1862 r. hrabia Aleksander Wielopolski został przez cara mianowany naczelnikiem rządu cywilnego, czyli premierem w Królestwie Polskim. Mimo że w Kongresówce nasilały się żądania niepodległościowe i protesty przeciwko polityce Aleksandra II, władca wciąż liczył na ugodę polsko-rosyjską. Jednocześnie w Petersburgu nie brakowało głosów o potrzebie krwawego stłumienia polskich nastrojów rewolucyjnych. Jakie szanse na znalezienie kompromisu miał w tej sytuacji Wielopolski?

Kim był premier, któremu car zdecydował się powierzyć misję ostatniej szansy, mający uchronić kraj przed powstaniem? Pochodził z bogatej rodziny dysponującej tytułem hrabiowskim. Uzyskał staranne wykształcenie w zakresie prawa, filozofii i ekonomii na uczelniach w Wiedniu, Paryżu i Getyndze. W czasie powstania listopadowego aktywnie działał jako dyplomata, odbywając misje m.in. do Wielkiej Brytanii. Klęska powstania oraz okrucieństwa rzezi galicyjskiej w 1846 r. pozbawiły go jednak złudzeń co do szans powodzenia walki zbrojnej Polaków przeciw zaborcom i skłoniły do poszukiwania innych rozwiązań.

Wielopolski dążył zatem do przywrócenia autonomii Królestwa Polskiego za cenę rezygnacji z dążeń niepodległościowych. Początkowo jego reformy przyniosły wiele sukcesów. Przeprowadził repolonizację administracji oraz dbał o podnoszenie kwalifikacji i wynagrodzeń kadry. Zreformował system edukacji dzięki powiększeniu liczby szkół, doskonaleniu programów nauczania i wreszcie powołaniu wyższej uczelni – Szkoły Głównej w Warszawie. Dzięki niemu wprowadzono ukaz o tolerancji dla ludności żydowskiej, co umożliwiło jej proces asymilacji. W kwestiach ustrojowych Wielopolski był zwolennikiem koncentracji władzy w jednym ośrodku, co w praktyce oznaczało nadawanie jemu samemu coraz większych uprawnień. Sprawnie działał na polu dyplomacji, zyskując poparcie cara, ale i przychylność państw zachodnich.

Przekonany o jedynie słusznej polityce ugody z Rosją, Wielopolski nie potrafił znaleźć kompromisu ze stronnictwem Andrzeja Zamoyskiego, które domagało się przywrócenia konstytucji z 1815 r. i objęcia nią nie tylko Królestwa, lecz także ziem litewsko-ruskich.

Niechęć budziły też decyzje kadrowe premiera. Wiele urzędów obsadził zaufanymi ludźmi, a swojego syna Zygmunta mianował nawet prezydentem Warszawy. W kwestii wsi nie spełnił oczekiwań ani ziemian, ani chłopów, przeprowadzając jedynie oczynszowanie.

Polityka Wielopolskiego sprawiała, że nierealne stało się dla niego znalezienie porozumienia z radykalnymi zwolennikami walki o niepodległość, czyli „czerwonymi". Po zamachach na swoje życie oraz na namiestnika Królestwa Polskiego – wielkiego księcia Konstantego, hrabia nakazał publiczne egzekucje. Ponieważ premier zdawał sobie sprawę, że „czerwoni" rwą się do powstania, w celu pokrzyżowania ich planów zarządził brankę, czyli pobór do wojska, 10 tys. młodych mężczyzn, głównie konspiratorów. Jego poglądy charakteryzuje przypisywane mu powiedzenie: *dla Polaków można czasem coś dobrego zrobić, ale z Polakami nigdy.*

Mimo zabiegów Wielopolskiego powstanie wybuchło w styczniu 1863 r. i z czasem przybrało na sile. W tej sytuacji premier utracił zaufanie Rosjan. W czerwcu tego roku podał się do dymisji i wyjechał do Drezna, gdzie zmarł w 1877 r. W ostatnich latach swojego życia nie angażował się już w politykę.

PODYSKUTUJMY

1. Jak oceniasz politykę Aleksandra Wielopolskiego jako naczelnika rządu cywilnego Królestwa Polskiego?
2. Czy uważasz, że powstania dałoby się uniknąć, gdyby premier zdecydował się na współpracę z opozycją?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów przyczyny i skutki powstania styczniowego.
2. Wyjaśnij, jaki był wpływ powstania styczniowego na rozwój polskiej kultury.
3. Wyjaśnij, w czym przejawiała się autonomia Polaków w zaborze austriackim w drugiej połowie XIX w.
4. Omów narodziny i kształtowanie się ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich.
5. Podaj przykłady oporu Polaków przed germanizacją w zaborze pruskim.
6. Wymień przejawy rusyfikacji i przykłady polskiego oporu przeciwko niej.

▪ Żołnierze australijscy w bitwie pod Ypres, fotografia, Francja, 1916 r.

V
I WOJNA ŚWIATOWA

1 Przyczyny światowego konfliktu
2 Fronty Wielkiej Wojny
3 Rewolucje w Rosji
4 Klęska państw centralnych
5 Polacy na frontach Wielkiej Wojny
6 Sprawa polska na arenie międzynarodowej

1 PRZYCZYNY ŚWIATOWEGO KONFLIKTU

W drugiej połowie XIX w. w Europie nastąpiły duże zmiany polityczne. Pojawiły się dwa znaczące państwa: Włochy i Niemcy. Cesarstwo Niemieckie szybko zaangażowało się w rywalizację mocarstw, aby stworzyć imperium kolonialne na wzór brytyjskiego i francuskiego. Jakie były skutki tego wyścigu? Jakie bloki polityczne ukształtowały się na przełomie XIX i XX w. na Starym Kontynencie?

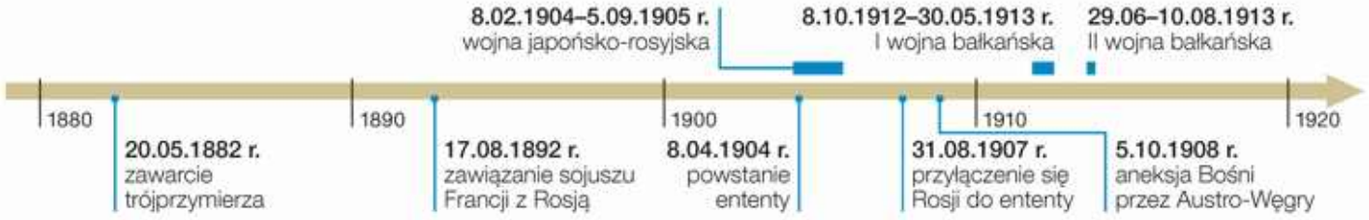

MIĘDZYNARODOWY UKŁAD SIŁ

Po wojnie Francji z Prusami zakończonej w 1871 r. w Europie rozpoczęła się era stabilizacji politycznej. Nazwano ją po francusku ***belle epoque*** [czyt.: bel e**pok**], co oznacza „piękna epoka". Nastąpił wówczas okres rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego naszego kontynentu, który stał się centrum globalnej polityki. Główne państwa europejskie były światowymi mocarstwami, obejmującymi liczne kolonie i rozległe strefy wpływów. Do największego państwa w historii ludzkości, **imperium brytyjskiego**, w 1914 r. należała ¼ powierzchni ziemi. Drugie pod względem wielkości było imperium francuskie. Zamorskie kolonie posiadały również: Belgia, Dania, Holandia, Hiszpania, Niemcy, Portugalia i Włochy. Z kolei Rosja prowadziła w Azji politykę aneksji sąsiadujących z nią terytoriów, a na Dalekim Wschodzie na nową potęgę wyrosła Japonia. Mocarstwową pozycję uzyskały także Stany Zjednoczone.

W drugiej połowie XIX w. okres dynamicznego rozwoju przeżywały **Niemcy**, które w 1914 r. dysponowały drugą, po amerykańskiej, gospodarką świata. Za tym szły niemieckie ambicje polityczne i plany uzyskania pozycji światowego mocarstwa. Stale rozbudowywano flotę wojenną i handlową, co zagrażało dotychczasowej pozycji floty brytyjskiej. Cesarz **Wilhelm II** odszedł od polityki Bismarcka, polegającej na sojuszu z Rosją oraz izolowaniu Francji w Europie. Wprowadził ***Weltpolitik***, a więc politykę globalną, mającą na celu uzyskanie kolonii i mocarstwowej pozycji dla Niemiec. Nie przyniosła ona jednak spodziewanych korzyści i dodatkowo pogorszyła niemieckie relacje nie tylko z Francją, lecz także i z Rosją, i Wielką Brytanią.

POWSTANIE SOJUSZY

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. słabnące imperium osmańskie traciło stopniowo posiadłości na Bałkanach. Na tych terenach powstawały nowe państwa i poszerzały się strefy wpływów Austro-Węgier oraz Rosji. Z kolei w samej Turcji coraz większe wpływy zdobywały Niemcy.

W 1908 r. Austro-Węgry zaanektowały okupowaną już wcześniej Bośnię i Hercegowinę. Wywołało to niezadowolenie Rosji, która uznawała Bałkany za swoją strefę wpływów i przedstawiała się jako protektorka tamtejszych Słowian oraz wyznawców prawosławia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WILHELM II

1859–1941

Był ostatnim cesarzem Niemiec. Na tronie zasiadł w 1888 r. Jedną z jego pierwszych decyzji jako cesarza było odsunięcie od rządów Bismarcka. Od początku panowania realizował politykę imperialną, która miała zapewnić Niemcom pozycję nie tylko europejskiej, lecz także światowej potęgi. Za priorytety swoich rządów uważał rozbudowę floty oraz pozyskanie kolonii. Jego polityka stała się w 1914 r. jedną z przyczyn wybuchu I wojny światowej. Po przegranej Niemiec w 1918 r. abdykował i wyjechał do Holandii.

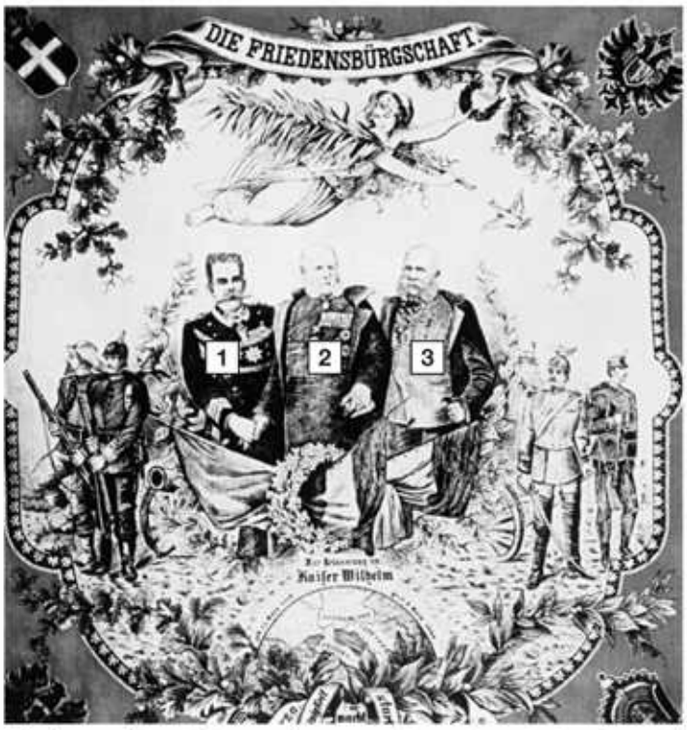

Władcy państw trójprzymierza zostali przedstawieni na ilustracji z drugiej połowy XIX w. Od lewej stoją: król Włoch Umberto I [1], cesarz Niemiec Wilhelm I [2] i monarcha austro-węgierski Franciszek Józef [3]. Umieszczony nad ich głowami napis oznacza: *Wspólnota pokoju*.

▪ *ilustracja, Austria, XIX w.*

W rzeczywistości głównym celem cara było przejęcie kontroli nad łączącymi Morze Czarne z Morzem Śródziemnym cieśninami czarnomorskimi i zajęcie Stambułu. Na to z kolei nie zgadzała się Wielka Brytania, zainteresowana zachowaniem równowagi sił w Europie i jednocześnie słabnącego imperium osmańskiego.

Nie tylko w rejonie Bałkanów dochodziło do konfliktów. Od lat niezmiennie napięte były relacje francusko-niemieckie. Francja nigdy nie pogodziła się bowiem z utratą Alzacji i Lotaryngii w wojnie z Prusami w 1871 r. Ponadto zamierała współpraca rosyjsko-niemiecka, a carat potrzebujący kapitału na modernizację swojej gospodarki dążył do zacieśnienia współpracy z Francją. Wszystkie te cele skłaniały mocarstwa europejskie do zawierania sojuszy. Tak zaczęły się krystalizować dwa bloki polityczne, które podzieliły ówczesną Europę. Jako pierwsze w 1882 r. powstało **trójprzymierze**, w którego skład weszły: Austro-Węgry, Niemcy i Włochy. Ze względu na położenie tych krajów nazywano je także **państwami centralnymi**. Za ich głównego wroga uznawano Imperium Rosyjskie, choć Włochy nie miały żadnych punktów spornych z Rosją, natomiast rywalizowały z Austro-Węgrami w rejonie Adriatyku i Tyrolu.

Rosnąca potęga Niemiec i ich ścisły sojusz z Austro-Węgrami zmusiły dotąd rywalizujące za sobą Francję

TEKST ŹRÓDŁOWY

DĄŻENIA NIEMIEC DO UTWORZENIA MOCARSTWA

1 stycznia 1907 r. urzędnik brytyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych Eyre Crowe [czyt.: ajr kroł] spisał tajne memorandum, czyli nieoficjalny dokument dyplomatyczny. Przedstawił w nim stanowisko Niemiec dążących do zdobycia hegemonii w Europie.

Tymczasem marzenie o imperium kolonialnym głęboko zakorzeniło się w świadomości Niemców. Cesarz, mężowie stanu, dziennikarze, geografowie, ekonomiści, domy handlowe, przedsiębiorstwa żeglugowe i ogół wykształconej i niewykształconej opinii publicznej woła w dalszym ciągu jednogłośnie: „Musimy mieć prawdziwe kolonie, gdzie niemieccy emigranci mogliby się osiedlać i rozpowszechniać narodowe ideały ojczyzny, i musimy mieć flotę i stacje węglowe, aby utrzymać kolonie, które nabędziemy". [...]
Tak długo więc, jak Niemcy dążą do intelektualnego i moralnego kierownictwa nad światem w oparciu o ich własne zalety i energię narodową, Anglia może być podziwiana, oklaskiwana i włączona do wyścigu. Jeżeli odwrotnie jednak, Niemcy będą uważały, że większa względna przewaga materialnej siły, większa objętość terytorium, niezagrożone granice i przewaga na morzu są niezbędnymi wstępnymi przesłankami, bez których jakakolwiek aspiracja [dążenie] *do takiego kierownictwa skończyłaby się niepowodzeniem, wtedy Anglia może się spodziewać, że Niemcy z pewnością będą się starały zmniejszyć moc rywala i zwiększyć własną siłę, przeszkadzając we współpracy z innymi państwami i wreszcie rozbijając imperium brytyjskie i zajmując jego miejsce.* [...]
Można wyciągnąć wniosek, że antagonizm jest zbyt głęboko zakorzeniony we wzajemnych stosunkach obu krajów, aby można było go zlikwidować przez tymczasowe poczynania, do których Wielka Brytania tak długo i tak cierpliwie uciekała się. [...] *Niemcy celowo prowadzą politykę, która zasadniczo przeciwstawna jest żywotnym interesom brytyjskim i że konflikt zbrojny nie może być odwrócony na dalszą metę* [...].

Źródło: Sprawy międzynarodowe 1870–1914. Teksty źródłowe do nauki historii w szkole, Warszawa 1960, s. 16–18.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Brytyjczycy byli zaniepokojeni polityką Niemiec.
2. Określ, do czego – zdaniem autora memorandum – mogły doprowadzić narastające antagonizmy między Wielką Brytanią i Niemcami.

TRÓJPRZYMIERZE I TRÓJPOROZUMIENIE

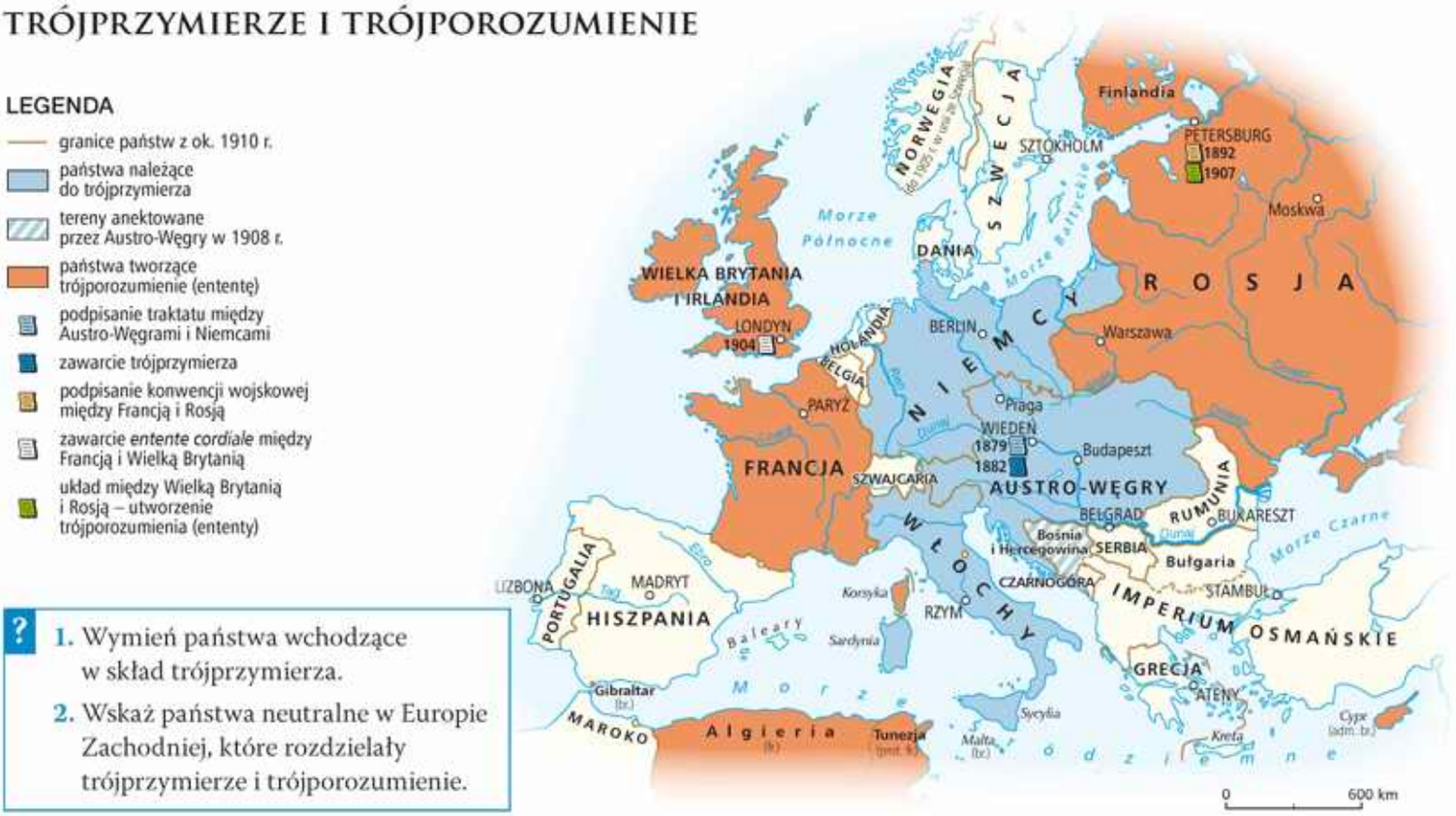

?

1. Wymień państwa wchodzące w skład trójprzymierza.
2. Wskaż państwa neutralne w Europie Zachodniej, które rozdzielały trójprzymierze i trójporozumienie.

i Wielką Brytanię do współpracy. W 1904 r. państwa te podpisały układ nazwany po francusku *entente cordiale* [czyt.: ą**tą**t kor**dial**], czyli serdeczne porozumienie. W 1907 r. do tego paktu dołączyła Rosja, która już od 1892 r. była związana sojuszem z Francją. Tak ukształtował się drugi sojusz mocarstw europejskich, zwany **trójporozumieniem** lub **ententą**, a jednocześnie skrystalizował się układ sił niewystępujący dotąd na Starym Kontynencie.

WOJNA ROSYJSKO-JAPOŃSKA

Cesarstwo Japonii w epoce Meiji (1868–1912) przeszło szereg gruntownych reform (zob. też s. 117). W efekcie Japonia w ciągu ok. 40 lat przekształciła się w nowoczesne państwo na wzór zachodni. Dysponowała silną armią wyszkoloną przez pruskich instruktorów oraz flotą wojenną wzorowaną na brytyjskiej. Wkrótce podjęła politykę ekspansji terytorialnej, która doprowadziła do wojny z Chinami i zajęcia Tajwanu.

Na początku XX w. Japonia zainteresowała się aneksją bogatej w surowce naturalne Korei. Taki sam cel miała jednak Rosja. Stało się to przyczyną wojny, która rozpoczęła się w lutym **1904 r.** od nagłego ataku Japończyków na bazę rosyjskiej floty – Port Artur. Zniszczeniu uległy stacjonujące tam okręty, a port został zdobyty w styczniu 1905 r. Te sukcesy zapewniły przewagę Japończykom. Dodatkowo uzyskali oni nieoficjalne poparcie Wielkiej Brytanii, która odmówiła zgody rosyjskiej Flocie Bałtyckiej na przepłynięcie przez Kanał Sueski. Gdy po czasochłonnym opłynięciu Afryki okręty rosyjskie dotarły w końcu w rejon konfliktu, zostały od razu zatopione w **bitwie pod Cuszimą** w maju 1905 r.

CIEKAWOSTKA

Polacy podczas wojny w Japonii

Podczas wojny rosyjsko-japońskiej, w 1904 r., zupełnie niezależnie od siebie przybyli do Japonii dwaj polscy działacze polityczni: Józef Piłsudski i Roman Dmowski. Socjaliści, których reprezentował Piłsudski, chcieli współpracować z Japończykami w walce ze wspólnym wrogiem – Rosją. Proponowali utworzenie w Japonii polskich oddziałów złożonych z jeńców i dezerterów z armii rosyjskiej, a także zorganizowanie powstania w Królestwie Kongresowym. Ich misję starał się storpedować Dmowski, krytyczny wobec planów kolejnego zbrojnego zrywu na ziemiach polskich. Ostatecznie strona japońska spełniła jedynie część postulatów Piłsudskiego. Podczas bitwy pod Cuszimą nieugiętą postawą wykazał się młody Polak, oficer floty carskiej – Jerzy Wołkowicki. W krytycznym momencie domagał się, aby *walczyć do końca, a potem wysadzić okręt i ratować się*. Jego postawa została zapamiętana przez Rosjan, co uratowało mu życie w kwietniu 1940 r., gdy w sowieckiej niewoli, jako jeden z nielicznych polskich oficerów, uniknął egzekucji z rąk funkcjonariuszy NKWD.

WYŚCIG ZBROJEŃ

Od początku XX w. rywalizacja mocarstw przybierała na sile, czemu towarzyszył dynamiczny wyścig zbrojeń. Poszczególne kraje przeznaczały na uzbrojenie coraz większe środki finansowe. Był to czas gwałtownego rozwoju przemysłu oraz wdrażania do użytku nowych wynalazków i rodzajów broni. Produkowano nowoczesne działa i moździerze o coraz większym zasięgu, a w 1884 r. Brytyjczycy skonstruowali pierwszy w pełni automatyczny karabin. Ponadto rozbudowywano flotę wojenną, szczególnie w Wielkiej Brytanii i Niemczech. Do służby weszły wielkie pancerniki, które były wyposażane w coraz potężniejszą artylerię, oraz dysponujące torpedami okręty podwodne. W armiach europejskich mocarstw zaczęto tworzyć siły powietrzne, w których skład wchodziły balony, sterowce, a potem także samoloty. Wojska wielu państw posiadały poza tym działa kolejowe i pociągi pancerne.

Dreadnought [czyt.: drednot] to brytyjski okręt, którego skonstruowanie dało początek nowemu typowi pancerników. Zastosowane w nim ulepszenia okazały się tak znaczące, że wszystkie okręty tego typu nazywano drednotami.

▪ *fotografia kolorowana, Wielka Brytania, XX w.*

? Jakie nowe rodzaje broni wprowadzono w armiach państw europejskich na przełomie XIX i XX w.?

Pokój kończący wojnę podpisano we wrześniu 1905 r. Na jego mocy Japonia uzyskała Port Artur, południową część Sachalinu, fragment kolei w Mandżurii i prawo połowu ryb u wybrzeży rosyjskich oraz wpływy w Korei. Trzy lata później Japończycy zajęli cały Półwysep Koreański. Rosja straciła w wojnie większość swoich okrętów i tym samym status potęgi morskiej. Dodatkowo klęska osłabiła władzę cara i doprowadziła po fali rewolucyjnych wystąpień do powołania pierwszego w historii kraju parlamentu – Dumy Państwowej (więcej na ten temat na s. 179–180).

„KOCIOŁ BAŁKAŃSKI"

W latach 1877–1878 pomiędzy Rosją i Turcją toczyła się wojna. Konflikt zakończył się zwycięstwem Rosji, a Turcję od całkowitej klęski uratowały jedynie dyplomatyczne posunięcia Austro-Węgier i Wielkiej Brytanii. Państwa te nie chciały bowiem dopuścić do zbytniego wzmocnienia pozycji Rosji na Bałkanach.

W wyniku wojny rosyjsko-tureckiej na Półwyspie Bałkańskim powstało kilka niepodległych państw: **Czarnogóra**, **Rumunia** i **Serbia**. Dodatkowo Bułgaria uzyskała ograniczoną niezależność i status lenna tureckiego, a następnie, w 1908 r., pełną niepodległość. Bośnia i Hercegowina, które po wojnie formalnie były nadal częścią Turcji, zostały w tym samym roku anektowane przez Austro-Węgry. Niezależnym państwem pozostawała Grecja, która cieszyła się niepodległością już od 1830 r. Zamierzała jednak zająć Saloniki, Kretę

„Kocioł bałkański" został przedstawiony na brytyjskiej ilustracji satyrycznej z 1912 r. Na grafice ukazano władców europejskich mocarstw: Rosji [1], Niemiec [2], Austro-Węgier [3], Francji [4] i Wielkiej Brytanii [5]. Siedzą oni na wrzącym kotle, który w każdej chwili może wybuchnąć.

▪ *ilustracja, Wielka Brytania, 1912 r.*

i wyspy na Morzu Egejskim, pozostające w rękach Turków, a zamieszkane przez Greków.

Każdy z krajów bałkańskich dążył do zdobycia jak największego znaczenia w regionie i poszerzenia swoich granic, przede wszystkim kosztem słabnącej Turcji. Szczególnie aktywna była Serbia, dążąca do zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkanych przez południowych Słowian. Prowadziło to do konfliktu z Austro-Węgrami, tym bardziej że niewielka Serbia miała pełne poparcie Rosji. Oba państwa energicznie zaprotestowały więc przeciw aneksji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry.

W latach 1912–1913 doszło na Bałkanach do dwóch wojen. W pierwszej z nich państwa bałkańskie tworzące koalicję wspólnie wystąpiły przeciwko Turcji i podzieliły pomiędzy siebie większość europejskich posiadłości imperium osmańskiego. Drugi konflikt wybuchł latem 1913 r. pomiędzy Bułgarią a jej pozostałymi dotychczasowymi sojusznikami wspieranymi przez Turcję. Tym razem Bułgarzy ponieśli klęskę i utracili większość swoich niedawnych zdobyczy. Jednak te dwie wojny nie rozładowały napięcia na Bałkanach. Skomplikowana mozaika narodowościowa i wyznaniowa niemal w każdym momencie mogła wywołać wojnę między mocarstwami występującymi jako protektorzy tutejszych państewek. Nic dziwnego, że rejon ten nazywano często **„kotłem bałkańskim"**. Nie bez podstaw obawiano się, że właśnie tam wybuchnie przyszły światowy konflikt.

Wojny bałkańskie

Konflikt	Okres trwania	Strony konfliktu		Skutki
I wojna bałkańska	8 października 1912–30 maja 1913 r.	Turcja	Grecja, Bułgaria, Czarnogóra, Serbia	• utrata przez Turcję posiadłości europejskich, • uznanie niepodległości Albanii, • podział terenów Macedonii między Grecję, Bułgarię, Serbię i Czarnogórę
II wojna bałkańska	29 czerwca–10 sierpnia 1913 r.	Bułgaria	Grecja, Czarnogóra, Rumunia, Turcja	• utrata przez Bułgarię terenów zajętych w wyniku I wojny bałkańskiej, • odzyskanie przez Turcję Adrianopola

WOJNY BAŁKAŃSKIE

? 1. Wymień państwa, które na skutek wojen bałkańskich uzyskały największe zdobycze terytorialne.

2. Podaj państwa, które zdobyły terytoria kosztem Turcji w wyniku I wojny bałkańskiej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak polityka Niemiec na przełomie XIX i XX w. wpłynęła na światowy układ sił.
2. Powiedz, dlaczego ukształtowały się trójprzymierze i trójporozumienie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Kraków 2005.

M.S. Neiberg, *Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2013.

2 FRONTY WIELKIEJ WOJNY

Na przełomie XIX i XX w. ukształtowały się dwa silne sojusze: trójprzymierze, zawiązane przez Niemcy, Austro-Węgry i Włochy, oraz trójporozumienie, w skład którego weszły Wielka Brytania, Francja i Rosja. Europejskie mocarstwa rozbudowywały swoje imperia kolonialne i prowadziły wyścig zbrojeń. Lokalne konflikty, takie jak wojny bałkańskie, stanowiły zapowiedź zbliżającej się wojny. W jakich okolicznościach doszło do jej wybuchu? Jaki przebieg miały początkowe walki podczas działań wojennych?

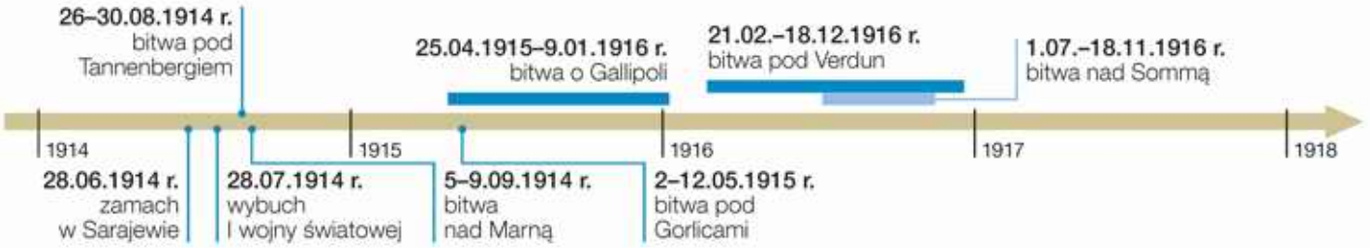

ZAMACH W SARAJEWIE

Pierwsze lata XX w. przyniosły rosnące napięcie pomiędzy państwami dwóch wielkich sojuszy: trójporozumienia i trójprzymierza. Spory dyplomatyczne szły w parze z wyścigiem zbrojeń. Do rozpoczęcia działań zbrojnych brakowało jedynie pretekstu. Ostatecznie stał się nim zamach na następcę tronu Austro-Węgier, **Franciszka Ferdynanda Habsburga**. Stało się to **28 czerwca 1914 r. w Sarajewie** – stolicy Bośni i Hercegowiny, anektowanej przez Austro-Węgry w 1908 r. Arcyksięcia i jego żonę zastrzelił serbski nacjonalista Gawriło Princip z organizacji Młoda Bośnia.

Władze w Wiedniu postanowiły wykorzystać okazję do rozprawienia się z Serbią, zagrażającą ich wpływom na Półwyspie Bałkańskim. Nie zrobiły jednak użytku z efektu szoku, jaki wywołało w Europie zamordowanie arcyksięcia i bratanka powszechnie szanowanego cesarza Franciszka Józefa. Dopiero miesiąc później, gdy emocje opadły, Austriacy oskarżyli serbski rząd o zorganizowanie zamachu i wystosowali ultimatum, w którym wymienili swoje żądania. Spełnienie wszystkich warunków oznaczałoby dla Serbii utratę niepodległości uzyskanej niecałe 40 lat wcześniej. Choć rząd w Belgradzie zgodził się na większość z nich, to odmówił prowadzenia śledztwa w państwie serbskim przez śledczych z Austro-Węgier. W Wiedniu uznano tę odpowiedź za niewystarczającą i **28 lipca 1914 r.** oficjalnie wypowiedziano Serbii wojnę. Jak się wkrótce okazało, konflikt między tymi dwoma krajami stał się przyczyną jednego z największych konfliktów militarnych w dziejach świata.

Zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda 1 został przeprowadzony na jednej z ulic Sarajewa. Oprócz następcy tronu zginęła także jego żona Zofia von Hohenberg [czyt.: hoenberg] 2. Zamachowiec Gawriło Princip 3 próbował na miejscu popełnić samobójstwo, jednak zażyta przez niego trucizna nie zadziałała. Ostatecznie został aresztowany. Ze względu na młody wiek nie mogła mu zostać wymierzona kara śmierci i skazano go na 20 lat więzienia. Zmarł 4 lata po zamachu.

▪ *ilustracja, Francja, 1914 r.*

WYBUCH I WOJNY ŚWIATOWEJ

Podczas kilku tygodni od wypowiedzenia wojny Serbii przez Austro-Węgry w konflikt włączyły się kolejne państwa, które w ten sposób wywiązywały się z zawartych wcześniej sojuszy. Po stronie Serbii opowiedziała się Rosja, która głosiła, że staje w obronie prawosławnej ludności słowiańskiej. Z kolei Austro-Węgrom przyszły z pomocą Niemcy, Rosji – Francja, a wkrótce także Wielka Brytania wraz ze swoimi dominiami: Kanadą, Australią, Indiami, Nową Zelandią i Związkiem Afryki Południowej. Po stronie ententy stanęła także w 1914 r. Japonia, państw centralnych – Turcja, a rok później też Bułgaria. W maju 1915 r. z trójprzymierza wystąpiły Włochy, które – cytując ich premiera Antonia Salandrę – wybrały zasadę „świętego egoizmu" i poparły ententę. W kolejnych latach opowiedziało się za nią także wiele innych państw. Jednak decydujące znaczenie miało przystąpienie do konfliktu Stanów Zjednoczonych w 1917 r. (więcej na ten temat na s. 215).

Niemieccy 1 i francuscy 2 rekruci wyruszali na front pełni entuzjazmu. Byli przekonani, że wojna potrwa krótko, a zwycięstwo ich strony jest pewne. Siły przeciwników okazały się jednak wyrównane, a konflikt – długi i wyczerpujący. Trzeźwą ocenę sytuacji zachował papież Benedykt XV, który od samego początku prezentował postawę antywojenną.

- *fotografie, Niemcy i Francja, 1914 r.*

Początkowo lokalna wojna w Europie szybko stała się konfliktem globalnym, nazwanym **Wielką Wojną** lub I wojną światową. Działania wojenne toczyły się na lądach i morzach i objęły swoim zasięgiem nie tylko Europę, ale także Azję, Amerykę Południową, Oceanię i Afrykę.

NIEUDANA WOJNA BŁYSKAWICZNA

Latem 1914 r. obie strony konfliktu zmobilizowały ogromne siły o niespotykanej dotąd liczebności. Państwa ententy dysponowały 12 mln żołnierzy, a państwa centralne – 8 mln. Mimo mniejszych armii Niemcy i Austro-Węgry miały znaczną przewagę w sprzęcie wojennym, szczególnie artylerii.

Wielka Wojna rozpoczęła się od nieudanego ataku armii Austro-Węgier na Serbię. Jednak decydujące dla losów wojny okazały się działania na froncie zachodnim. Na początku sierpnia armia niemiecka przystąpiła do ofensywy realizowanej według planu **wojny błyskawicznej**, opracowanego przez feldmarszałka Alfreda von Schlieffena [czyt.: fon szlifena]. Jego plan przewidywał

CIEKAWOSTKA

Taksówką na front

Bitwa nad Marną rozgrywała się zaledwie kilkadziesiąt kilometrów od Paryża. W obliczu zagrożenia stolicy francuskie dowództwo wykorzystywało wszystkie możliwe metody dostarczenia oddziałów na front, m.in. taksówki. Przykładowo 5 września 1914 r. za pomocą 630 samochodów przewieziono w rejon walk ok. 3 tys. żołnierzy. Koszt wynajęcia taksówek pokrył rząd francuski.

Francuscy kawalerzyści wyjeżdżający na front w taksówkach budzili sensację na ulicach Paryża.

- *fotografia, Paryż, 1914 r.*

obejście przez terytorium Belgii francuskich umocnień na granicy z Niemcami. W nocy z 3 na 4 sierpnia armia niemiecka przekroczyła granicę Belgii, której neutralność gwarantował jeszcze kongres wiedeński, i po zajęciu jej terytorium zaatakowała Francję.

Plan wojny błyskawicznej zakładał szybkie podbicie państwa francuskiego, a następnie skierowanie niemieckich wojsk na wschód przeciw Rosji. Armia carska została jednak szybko zmobilizowana, a jej oddziały wkroczyły do Prus Wschodnich. Zmusiło to niemieckie dowództwo do zmiany planów i odesłania na wschód części wojsk skierowanych początkowo przeciwko Francji.

To właśnie konieczność podjęcia walki na dwa fronty przez armię niemiecką pozwoliła Francuzom na umocnienie swoich pozycji. Dzięki temu wraz z wojskami belgijskimi oraz przysłanymi na pomoc oddziałami brytyjskimi francuscy żołnierze mogli stawić zacięty opór najeźdźcom. Ostatecznie ofensywa niemiecka została zahamowana w **bitwie nad rzeką Marną** na początku września 1914 r. Wojska alianckie zatrzymały marsz Niemców na Paryż. Dowódca jednej z broniących go armii francuskich – **Ferdynand Foch** [czyt.: fosz] – został bohaterem narodowym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FERDYNAND FOCH

1851–1929

Był dowódcą i teoretykiem wojskowym. We wrześniu 1914 r. dowodził francuską armią, która w bitwie nad Marną zatrzymała ofensywę niemiecką. W kolejnych latach dowodził także w bitwach pod Ypres i nad Sommą. Znany był jako zwolennik działań ofensywnych, które jednak pociągały za sobą bardzo duże straty liczebne. Od stycznia 1918 r. był przewodniczącym Rady Wojennej Sprzymierzonych. Jako naczelny wódz wojsk ententy, przyjął w listopadzie 1918 r. kapitulację Niemiec. Po I wojnie światowej zasłużył się dla odradzającego się państwa polskiego, m.in. blokując niemiecką interwencję zbrojną w czasie powstania wielkopolskiego. Za swoje zasługi dla II Rzeczypospolitej otrzymał w 1923 r. zaszczytny tytuł marszałka Polski.

FRONT ZACHODNI W LATACH 1914–1918

LEGENDA

- państwa ententy i jej sojusznicy
- państwa centralne
- państwa neutralne
- kierunek działań wojsk niemieckich
- kierunek ataków i odwrotów wojsk ententy
- zasięg działań wojsk niemieckich do końca sierpnia 1914 r.
- linia frontu pod koniec 1914 r.
- linia frontu w kwietniu 1917 r.
- linia frontu w listopadzie 1918 r.
- X ważniejsze bitwy
- ważniejsze twierdze
- miejsce użycia gazów bojowych przez wojska niemieckie
- ważniejsze bitwy z użyciem czołgów
- miejsce podpisania rozejmu z Niemcami

? 1. Wymień bitwy, podczas których wykorzystano czołgi i gazy bojowe.
2. Opisz, jak zmieniała się linia frontu od sierpnia 1914 do kwietnia 1917 r.

WOJNA POZYCYJNA NA FRONCIE ZACHODNIM

Walki na froncie zachodnim trwały nieprzerwanie przez ponad cztery lata. W tym czasie walczące strony rozbudowywały swoje systemy umocnień. Wprowadzano także nowe typy broni, które miały pomóc w przełamaniu linii frontu i zdobyciu przewagi nad przeciwnikiem. Jednak mimo ogromnych nakładów osiągnięcie zwycięstwa przez którąkolwiek ze stron przez długi czas nie było możliwe, a walki pochłaniały olbrzymią liczbę ofiar.

1 **Umocnienia** składały się z wielokilometrowych linii okopów, bunkrów i zasieków z drutu kolczastego. Ponieważ linia frontu niemal się nie zmieniała, fortyfikacje były stale rozbudowywane. Niektóre bunkry ostatecznie miały kilka kondygnacji. W tych najniższych żołnierze mieszkali i chronili się przed ostrzałem artylerii.

2 **Czołgi** używane podczas I wojny światowej miały za zadanie przełamywać linie zasieków, by stworzyć miejsce do ataku dla piechoty. Skutecznie zwalczały też stanowiska karabinów maszynowych.

3 **Gazy bojowe** były stosowane przez obie strony konfliktu. Do najbardziej niebezpiecznych środków chemicznych należał gaz musztardowy, substancja trudna do wykrycia i powodująca długotrwałe skażenie powietrza. Skuteczność ataku gazowego uzależniona była m.in. od kierunku wiatru.

4 **Karabiny maszynowe** dzięki swojej szybkostrzelności były niezwykle skuteczne w odpieraniu ataku piechoty. Każdy z karabinów był obsługiwany przez kilku żołnierzy, którzy pomagali strzelcowi w ładowaniu broni i dostarczali zapas amunicji.

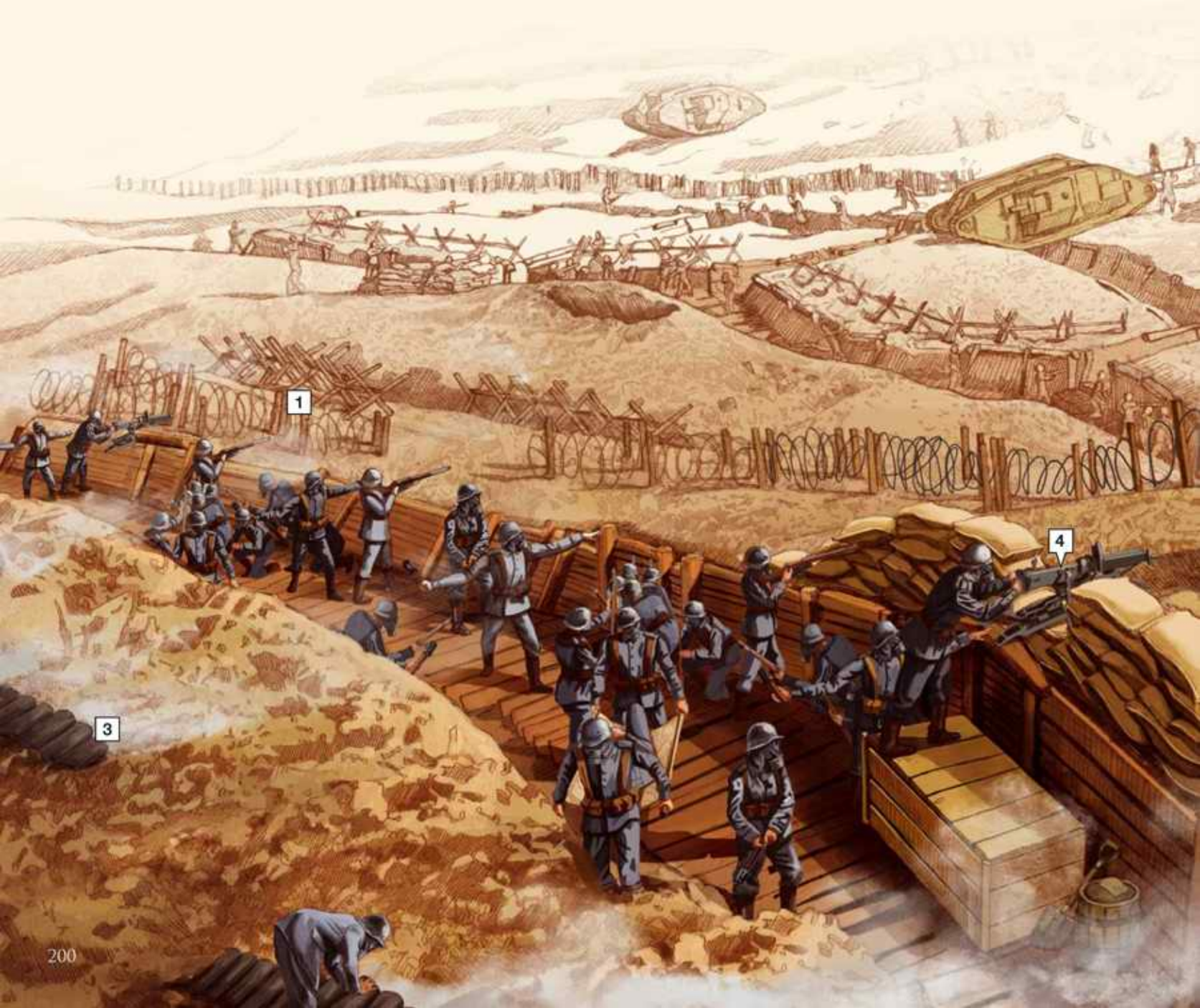

Samoloty początkowo były budowane z takich materiałów jak płótno czy papier i pełniły głównie funkcję zwiadowczą. Dzięki nim można było rozpoznać rozmieszczenie wojsk przeciwnika, a także kierować ostrzałem artylerii i atakiem piechoty. Z czasem samoloty zyskały mocniejszą konstrukcję, były coraz lepiej uzbrojone i mogły atakować pozycje przeciwnika oraz chronić własne pozycje przed atakiem jego lotnictwa.

Artyleria była dominującym typem broni na frontach I wojny światowej. Wykorzystywano ją do niszczenia fortyfikacji nieprzyjaciela, wspomagania ataków piechoty i zwalczania lotnictwa.

? 1. Wytłumacz, jaką rolę odgrywały czołgi na froncie zachodnim.

2. Wymień i omów elementy, które tworzyły systemy umocnień na froncie zachodnim.

WOJNA POZYCYJNA

Niemiecka koncepcja wojny błyskawicznej nie sprawdziła się i pod koniec 1914 r. sytuacja militarna na zachodzie Europy uległa stabilizacji. Rozpoczął się okres **wojny pozycyjnej**. Europę Zachodnią podzieliła linia frontu ciągnąca się od Morza Północnego do granic Szwajcarii (przyjrzyj się mapie na s. 205). Wzdłuż niej obie strony konfliktu stale rozbudowywały systemy umocnień składające się z bunkrów, okopów i zasieków z drutu kolczastego. Pomiędzy obiema liniami fortyfikacji znajdował się pas terenu zwany **ziemią niczyją**. Przez kolejne cztery lata dochodziło do wielu prób przełamania linii frontu, ale zwykle kończyły się one olbrzymimi stratami i żadnej ze stron nie przynosiły zwycięstwa. Jedna z największych i najbardziej krwawych bitew I wojny światowej toczyła się w 1916 r. **pod Verdun** [czyt.: wer**dę**] (zob. s. 206–207). Podczas trwających prawie 10 miesięcy walk zginęło tam łącznie blisko 700 tys. żołnierzy.

W celu zdobycia przewagi na froncie zarówno wojska ententy, jak i państw centralnych zaczęły korzystać z najnowszych osiągnięć ówczesnej nauki i techniki. W czasie walk w lecie 1915 r. w okolicach belgijskiej miejscowości Ypres [czyt.: ipr] Niemcy po raz pierwszy na froncie zachodnim użyli gazów bojowych. Olbrzymie straty wśród walczących po obu stronach konfliktu sprawiły, że żołnierze byli odtąd wyposażani w maski przeciwgazowe. Z kolei **w 1916 r. nad rzeką Sommą**, podczas największej bitwy I wojny światowej, Brytyjczycy jako pierwsi do przełamania linii obrony Niemców wykorzystali **czołgi**. Obie strony używały także samolotów, balonów i sterowców, które prowadziły działalność rozpoznawczą, bombardowały wojska lądowe oraz zwalczały lotnictwo przeciwnika.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA NAD SOMMĄ

Walki nad Sommą toczyły się od lipca do listopada 1916 r. Bitwa zakończyła się zwycięstwem wojsk ententy, jednak pochłonęła łącznie ponad milion ofiar. Przebieg ataków na polu bitwy opisał jeden z jej uczestników, Niemiec Ernst Jünger [czyt.: jinger].

Później pomaszerowaliśmy rzędem jeden za drugim. Każdy miał rozkaz trzymać się bezwarunkowo poprzednika. Zaraz u wyjścia z miejscowości zauważył nasz przewodnik, że zbłądził. Byliśmy zmuszeni wracać pod silnym ogniem szrapnelowym[1]. Potem posuwaliśmy się biegiem przeważnie otwartym polem wzdłuż wyłożonej dla orientacji białej taśmy, która była postrzelana na kawałki. Często, gdy przewodnik zgubił drogę, musieliśmy się zatrzymywać właśnie na najpodlejszych miejscach. Przy tym dla zachowania łączności nie wolno było się kłaść... Dalej! W mocno ostrzeliwanym parowie drużyny zatrzymały się. Położyć się! Odrażający przenikliwy zapach pouczył nas, że to przejście pociągnęło już wiele ofiar... Dalej! Dalej! Ludzie padali w biegu. Groziliśmy im twardo, aby wypompowali ostatnie natężenie sił ze swych wyczerpanych ciał. Ranni z krzykiem o pomoc, na który nie zwracano uwagi, walili się do lejów na prawo i lewo. Szliśmy dalej z oczami wlepionymi w poprzednika rowem, sięgającym do kolan, utworzonym z łańcucha olbrzymich lejów. Polegli leżeli tam jeden obok drugiego. Z odrazą deptała noga po miękkich, poddających się ciałach. Także ranionych, padających po drodze, czekała dola, że ich zdepcą buty pędzących z tyłu. I ciągle ten mdły zapach...

Źródło: E. Jünger, *Książę piechoty*, Warszawa 1938, s. 58–59.

[1] Szrapnel – pocisk zawierający liczne odłamki do rażenia przeciwnika.

Natarcie niemieckiej piechoty
w chmurze gazu bojowego na froncie zachodnim.
• *fotografia, Francja, 1916 r.*

? 1. Powiedz, z jakimi trudnościami musieli mierzyć się żołnierze na froncie zachodnim.
2. Opowiedz, jak we wspomnieniach Ernsta Jüngera opisana jest ziemia niczyja.

FRONT WSCHODNI

Podczas ofensywy na Francję Niemcy, zgodnie z założeniami planu Schlieffena, pozostawili na wschodzie jedynie niewielkie siły. Postanowili to wykorzystać sojusznicy Francuzów i Brytyjczyków – Rosjanie. W sierpniu armia carska rozpoczęła ofensywę w kierunku austriackiej Galicji i Prus Wschodnich. Aby zatrzymać Rosjan, niemieckie dowództwo przerzuciło część sił z frontu zachodniego na wschód. W dniach 26–30 sierpnia 1914 r. rozegrała się wielka **bitwa pod Tannenbergiem**, podczas której armia niemiecka, dowodzona przez **gen. Paula von Hindenburga**, okrążyła i rozgromiła dwie armie rosyjskie. Kolejna bitwa nad Jeziorami Mazurskimi, stoczona we wrześniu, ostatecznie zdecydowała o klęsce wojsk rosyjskich. W styczniu 1915 r. w bitwie pod Bolimowem Niemcy po raz pierwszy dokonali zaś ataku gazowego.

Inaczej niż w Prusach Wschodnich wyglądała sytuacja na froncie austriacko-rosyjskim. Wojska austro-węgierskie ponosiły kolejne porażki, a silne uderzenie wojsk carskich doszło aż do linii Karpat. Dopiero w maju 1915 r., dzięki wsparciu armii niemieckiej,

CIEKAWOSTKA

Rozejm bożonarodzeniowy

W 1914 r. na froncie zachodnim walczące strony zawarły rozejm bożonarodzeniowy. Doszło do niego w okolicach miasta Ypres w Belgii. W noc wigilijną niemieccy żołnierze zaczęli dekorować swój okop ozdobami bożonarodzeniowymi. Wkrótce alianci i Niemcy śpiewali kolędy i wykrzykiwali w swoim kierunku życzenia świąteczne. Następnego dnia żołnierze obu stron wyszli na ziemię niczyją. Nastąpiła wymiana drobnych podarunków. Oficerowie obu stron ustalili zawieszenie broni do drugiego dnia świąt. Rozegrano nawet mecz piłkarski Anglia–Niemcy.

Mecz piłki nożnej na linii frontu pomiędzy okopami wrogich stron stanowił rzadką chwilę wytchnienia dla walczących żołnierzy. W późniejszym czasie na froncie zdarzały się również inne mecze piłkarskie pomiędzy walczącymi stronami. Uczestniczyli w nich także polscy legioniści.

- *fotografia, Belgia, 1914 r.*

ZMIANY W UMUNDUROWANIU ŻOŁNIERZY W CZASIE WIELKIEJ WOJNY

Wojna pozycyjna na froncie zachodnimi wymogła zmiany w umundurowaniu i wyposażeniu żołnierzy. Stroje stawały się coraz mniej jaskrawe. Używano maskujących barw, aby walczący nie byli łatwo widoczni dla wroga. Dawne nakrycia głowy zastąpiono hełmami, ponieważ czapki nie chroniły przed odłamkami artyleryjskimi.

1914 r. 1918 r.

Umundurowanie żołnierzy francuskich zdecydowanie uproszczono. Został też zmniejszony ich ekwipunek, ponieważ nie musieli już być przygotowani na długie marsze, za to większość czasu spędzali w okopach. Dodatkowo do wyposażenia weszły maski gazowe i lekkie karabiny maszynowe.

1914 r. 1918 r.

Mundury wojsk niemieckich w okresie I wojny światowej zmieniły barwę z niebieskiej na szarozieloną, co ułatwiało maskowanie. Dawne hełmy z charakterystycznym kolcem, zwane pikielhaubami, wyszły z użycia jako zbyt kosztowne w produkcji i utrudniające ukrywanie się w okopach.

? Jakie zmiany w umundurowaniu i wyposażeniu żołnierzy wymogła wojna pozycyjna?

CIEKAWOSTKA

Druga bitwa pod Grunwaldem?

Sierpniowe starcie między wojskami niemieckimi a rosyjskimi rozgrywało się na olbrzymim obszarze, jednak do historii przeszło jako bitwa pod Tannenbergiem. Było to bezpośrednie nawiązanie do bitwy z 1410 r., która w Polsce jest nazywana bitwą pod Grunwaldem, zaś w niemieckiej historiografii określana jako bitwa pod Tannenbergiem (niemiecka nazwa Stębarku, wsi w pobliżu Grunwaldu). Zwycięstwo z 1914 r. było przedstawiane przez niemiecką propagandę jako rewanż za klęskę Krzyżaków sprzed 504 lat.

Austro-Węgry pokonały Rosjan **w bitwie pod Gorlicami** na Podkarpaciu. Po tej klęsce Rosjanie zostali zmuszeni do odwrotu, zaś armie państw centralnych zajęły całe Królestwo Kongresowe, Litwę oraz część Wołynia i Białorusi. W **1916 r.** siły rosyjskie podjęły ostatnią, nieudaną próbę odzyskania utraconych terenów, okupioną olbrzymimi stratami. W kolejnych latach linia frontu na wschodzie nie ulegała większym zmianom i ciągnęła się od Zatoki Ryskiej do Morza Czarnego. Walki na wschodzie w zasadzie nie przybrały postaci wojny pozycyjnej. Trwała tam głównie **wojna manewrowa**, podczas której wojska często przemieszczały się w celu uzyskania jak najlepszej pozycji do ataku na przeciwnika. Ostatecznie na skutek wybuchu rewolucji w Rosji (więcej o nich na s. 208–213) zmagania na froncie wschodnim zakończyły się zwycięstwem państw centralnych i zawarciem z Rosją Sowiecką **pokoju w Brześciu w marcu 1918 r.** (więcej o nim na s. 211).

FRONT BAŁKAŃSKI I WŁOSKI

Pomimo że walki na Bałkanach zaczęły się najszybciej, Austro-Węgrom trudno było uzyskać przewagę na tamtejszym froncie. W 1914 r. nie udało im się nawet zająć Serbii. Stało się to dopiero w następnym roku, gdy po stronie trójprzymierza do wojny przyłączyła się Bułgaria.

W tym samym roku, także po stronie państw centralnych, w konflikt zaangażowała się Turcja. W odpowiedzi państwa ententy podjęły próbę zajęcia cieśnin czarnomorskich – Dardaneli i Bosforu – oraz Stambułu. Ich opanowanie ułatwiłoby łączność aliantów zachodnich z Rosją. Plan inwazji na półwyspie **Gallipoli** w pobliżu Dardaneli opracował brytyjski lord admiralicji Winston Churchill [czyt.: łinston czerczil]. Bitwa o Gallipoli trwała od kwietnia 1915 do stycznia 1916 r. i zakończyła się klęską ententy. W krwawych walkach zginęło łącznie ponad 130 tys. żołnierzy.

Jeszcze w 1915 r. do wojny po stronie ententy przystąpiły **Włochy**. Zmusiło to Austro-Węgry i Niemcy do skierowania przeciw nim swoich armii. Działania wojenne toczyły się przeważnie w trudnym terenie, górzystym Tyrolu, i nie przyniosły ostatecznego rozstrzygnięcia. Angażowały jednak znaczną część sił państw centralnych, które nie mogły zostać wykorzystane do walk na innych frontach.

W 1916 r. przeciwko państwom centralnym wystąpiła Rumunia, lecz szybko została pokonana. Rok później do wojny przystąpiła Grecja, która z pomocą sił francuskich i brytyjskich zwyciężyła wojska bułgarskie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PAUL VON HINDENBURG

1847–1934

Był niemieckim dowódcą wojskowym i politykiem. Urodził się w Poznaniu. Jako żołnierz armii pruskiej uczestniczył m.in. w wojnach z Austrią (1866) i Francją (1870–1871). W sierpniu 1914 r., jako dowódca 8 Armii niemieckiej, odniósł zwycięstwo nad Rosjanami w bitwie pod Tannenbergiem. Triumf przyniósł Hindenburgowi szeroką popularność i uznanie w Niemczech. W listopadzie 1914 r. został mianowany feldmarszałkiem i objął dowództwo frontu wschodniego. W latach 1916–1918 był szefem sztabu generalnego armii niemieckiej. Po I wojnie światowej nadal cieszył się wielkim autorytetem w Niemczech. W latach 1925–1934 był prezydentem Rzeszy Niemieckiej.

Oddziały niemieckiej piechoty maszerujące do walki pod Tannenbergiem.

▪ *fotografia, Niemcy, 1914 r.*

WALKI W EUROPIE W LATACH 1914–1916

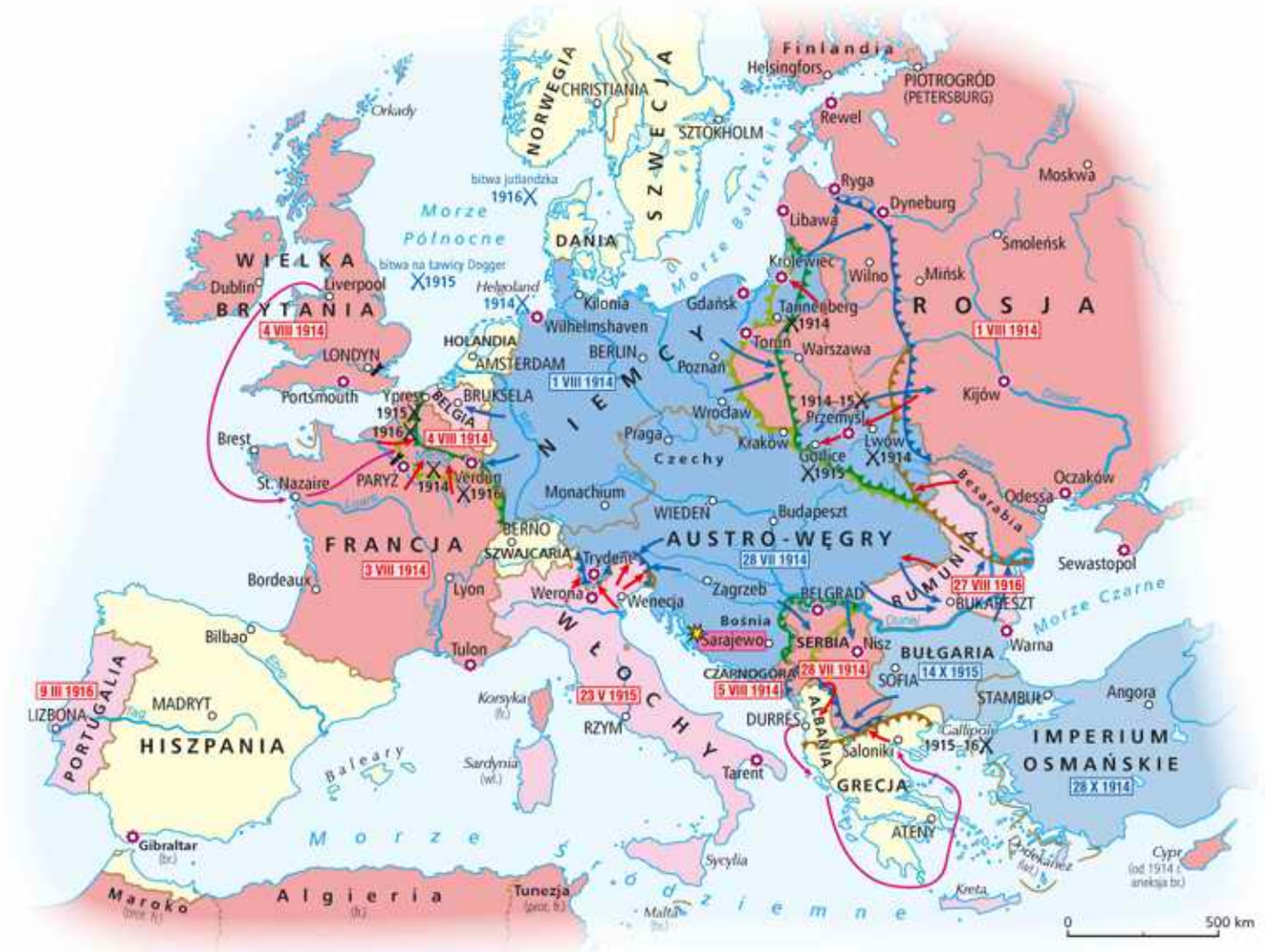

LEGENDA

- granice państw w 1914 r.
- państwa centralne i ich sojusznicy
- państwa ententy i ich sojusznicy
- państwa neutralne
- Sarajewo — zamach na arcyksięcia austro-węgierskiego Franciszka Ferdynanda 28 VI 1914 r.
- 1 VIII 1914 — data przystąpienia do wojny po stronie państw centralnych
- 3 VIII 1914 — data przystąpienia do wojny po stronie państw ententy
- kierunki działań wojsk państw centralnych
- kierunki transportu wojsk państw ententy
- kierunki działań wojsk państw ententy

Najdalszy zasięg wojsk w 1914 r.:

- niemieckich na froncie zachodnim, rosyjskich na froncie wschodnim, austro-węgierskich na froncie bałkańskim
- linie frontów pod koniec 1914 r.
- linie frontów pod koniec 1915 r.
- linie frontów pod koniec 1916 r.
- X — ważniejsze bitwy
- X — ważniejsze bitwy morskie
- ważniejsze twierdze

?

1. Wymień państwa, które w 1914 r. przystąpiły do wojny po stronie ententy.
2. Wymień miejsca największych bitew morskich w czasie I wojny światowej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego przystępowanie kolejnych państw do I wojny światowej jest nazywane „efektem domina".
2. Powiedz, czym charakteryzowała się wojna pozycyjna.
3. Omów różnice między działaniami zbrojnymi na froncie wschodnim i zachodnim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 2: *Narody 1917–1923*, Warszawa 2018.
J. Centek, *Verdun 1916*, Warszawa 2009.
A. Nieuważny, *Zapomniana wojna. Front wschodni I wojny światowej*, Olszanica 2016.

Verdun

Miasto to stało się symbolem i przedmiotem podziwu wszystkich, którzy wiązali swe nadzieje ze zwycięstwem sztandaru francuskiego.

Józef Piłsudski

„SERCE FRANCJI"

Na początku 1916 r. państwa centralne uzyskiwały przewagę na wszystkich frontach I wojny światowej. Na wschodzie Niemcy i Austro-Węgry wyparły Rosjan z polskich ziem. Na froncie bałkańskim przyłączenie się Bułgarii do wojny pozwoliło pokonać sojuszników ententy. W tej sytuacji główne siły państw centralnych miały być wykorzystane do przełamania frontu na Zachodzie. Ich celem stało się niewielkie miasto – a jednocześnie twierdza – Verdun. To miasteczko, położone w Lotaryngii nad rzeką Mozą, ze względu na swoje strategiczne i symboliczne znaczenie było nazywane „sercem Francji". Przez niemal cały rok 1916 toczyła się tam najkrwawsza bitwa I wojny światowej, w której starły się wojska niemieckie i francuskie.

„PIEKŁO VERDUN"

Ofensywa niemiecka pod Verdun rozpoczęła się 21 lutego 1916 r. Początkowe działania zaczepne wojsk niemieckich szybko przekształciły się w walki, które historycy nazwali wojną na wyniszczenie. Niemcy zgromadzili ponad 50 dywizji i ogromne siły artylerii, zyskując kilkukrotną przewagę, co jednak nie przyniosło im szybkiego zwycięstwa. Francuskie załogi dzielnie odpierały w fortyfikacjach kolejne niemieckie natarcia. Działaniami obronnymi po stronie francuskiej sprawnie kierował gen. Philippe Pétain [czyt.: fi**lip** pe**tę**].

Dziennie walczące strony wystrzeliwały do 300 tys. pocisków artyleryjskich, a na jeden kilometr frontu przypadało ok. 110 dział. Przez wiele miesięcy walczono o poszczególne umocnienia, forty i twierdze. Niemcy gigantycznym kosztem na krótko zajęli niewielki obszar. Jesienią Francuzi przeprowadzili zaś kilka kontrnatarć, dzięki którym udało im się odzyskać to, co niemieccy żołnierze zdobyli w ciągu 10 miesięcy walk. 18 grudnia francuski kontratak został przerwany, a obie armie wróciły w zasadzie na pozycje zajmowane na początku bitwy. Ostatecznie nikomu nie udało się osiągnąć żadnej przewagi w terenie, a obie armie poniosły przy tym olbrzymie straty. Łącznie w bitwie pod Verdun zginęło ok. 700 tys. żołnierzy.

JAKI BYŁ CEL BITWY?

Historycy spierają się, jaki był rzeczywisty cel bitwy. Czy Niemcom chodziło o zdobycie twierdzy Verdun i otwarcie drogi na Paryż, czy o przerwanie frontu i przeprowadzenie manewru okrążającego? Czy też może głównodowodzący niemieckich sił, gen. Erich von Falkenhayn [czyt.: eryś fon falkenhajn], chciał doprowadzić do wykrwawienia armii francuskiej i osłabienia całego frontu? Belgijski historyk Jacques de Launay [czyt.: żak de lo**ne**] podsumował to następująco:

Żołnierze francuscy spędzali czas pomiędzy kolejnymi atakami w fortach, które otaczały Verdun ze wszystkich stron. Tego typu fortyfikacje stanowiły najlepsze schronienie przed ostrzałem niemieckiej artylerii.

• *fotografia, Francja, X 1916 r.*

Na początku roku 1916 siły walczących są tak z jednej, jak i z drugiej strony zarazem zbyt silne, by łudzić się nadzieją na szybkie zwycięstwo, jak i zbyt słabe, aby podjąć decydujące działania. Obie strony decydują się więc na prowadzenie wojny wyniszczającej aż do chwili zachwiania równowagi sił.

Najprawdopodobniej właśnie celem bitwy pod Verdun było liczebne wycieńczenie francuskiej armii, a jednocześnie załamanie jej morale. To zaś miało spowodować wycofanie się Francji z wojny.

BITWA POD VERDUN W TRADYCJI

Francuzi uznali bitwę za sukces, ponieważ dzięki bohaterskiej postawie obrońców Niemcom nie udało się przerwać linii frontu. Dla francuskich żołnierzy Verdun stało się symbolem zwycięstwa w I wojnie światowej, a dla całego narodu – symbolem odwagi i niezłomności. Dowodzący obroną Verdun gen. Pétain został uznany za bohatera narodowego Francji. Pomimo ogromnych strat poniesionych przez francuską armię walki pod Verdun nie wykrwawiły jej do tego stopnia, by Republika Francuska wycofała się z wojny. Zatem cel bitwy prowadzonej przez Niemców – wyniszczenie sił przeciwnika – nie został osiągnięty. Dla Niemców Verdun stało się synonimem klęski, rozpamiętywanej przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Kiedy w 1940 r. Niemcy znów najechały Francję, twierdza została zdobyta w ciągu 24 godzin. W propagandzie niemieckiej ten sukces był opisywany jako udany rewanż za porażkę w najbardziej krwawej bitwie I wojny światowej.

Ossuarium Douaumont [czyt.: dua**mą**] upamiętnia bitwę pod Verdun. Wzniesiono je w 1932 r. we wsi Douaumont, ok. 4 km od Verdun. W olbrzymim ossuarium, czyli budowli, w której przechowuje się kości i prochy zmarłych, znajdują się szczątki ok. 130 tys. niezidentyfikowanych żołnierzy francuskich i niemieckich.

• *fotografia współczesna, Francja*

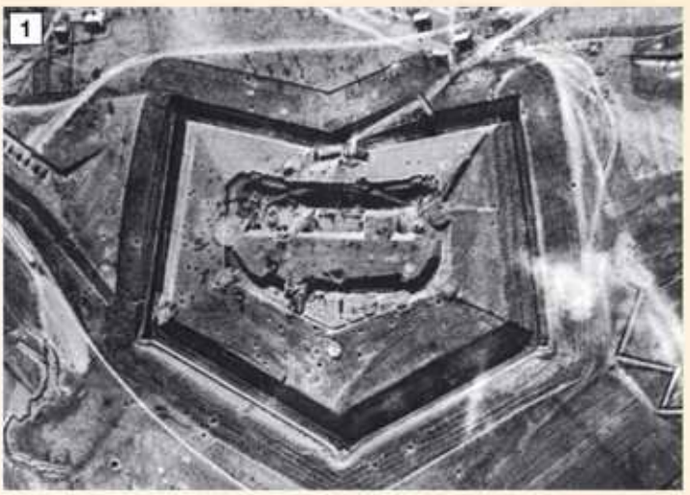

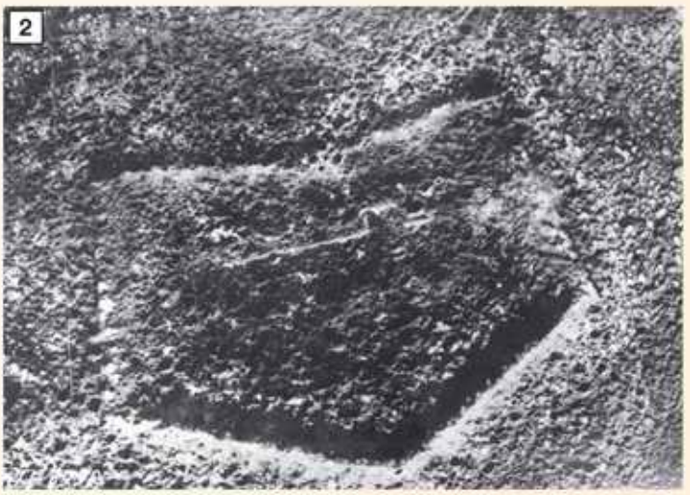

Fort Douaumont był jeszcze w lutym 1916 r. [1] najpotężniejszą fortyfikacją broniącą dostępu do Verdun. W wyniku intensywnego ostrzału przez artylerię obu walczących stron w listopadzie tego roku [2] w jego miejscu znajdowały się wyłącznie zgliszcza.

• *fotografia lotnicza, Francja*

Bitwa pod Verdun

Strony konfliktu	Republika Francuska	Cesarstwo Niemieckie
Głównodowodzący	Philippe Pétain, Robert Nivelle [czyt.: ni**wel**]	Erich von Falkenhayn (do 29.08.1916), Paul von Hindenburg, Erich Ludendorff
Liczba żołnierzy	1 140 000	1 250 000
Straty	ok. 380 000 żołnierzy	ok. 340 000 żołnierzy

? 1. Wyjaśnij, dlaczego bitwa pod Verdun była nazywana „piekłem Verdun".
2. Powiedz, jakie były skutki tej batalii.

3 REWOLUCJE W ROSJI

Wybuch Wielkiej Wojny został przyjęty w Imperium Rosyjskim z prawdziwym entuzjazmem. Przez wielu Rosjan ten konflikt był uważany za okazję do przywrócenia ich państwu pozycji mocarstwa. Niepomyślny przebieg działań wojennych szybko jednak przyniósł rozczarowanie. Jakie były skutki zaangażowania się Rosji w wojnę światową? Jakie zmiany społeczne i polityczne nastąpiły tu podczas wojny i po jej zakończeniu?

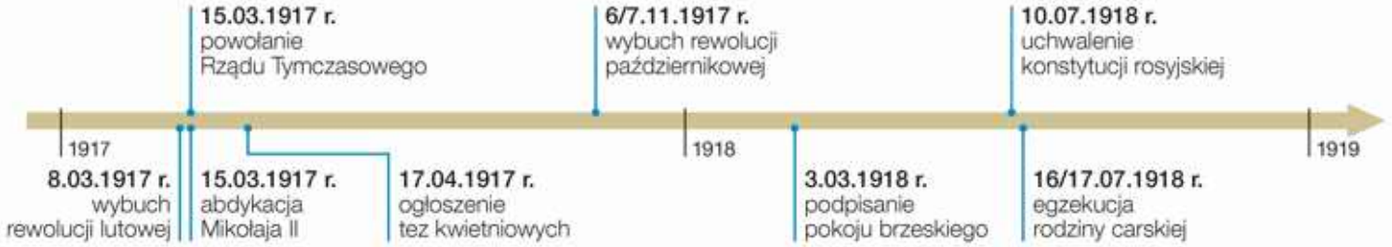

REWOLUCJA LUTOWA

Od początku Wielkiej Wojny wojska rosyjskie ponosiły porażki. Klęska dwóch armii carskich w starciu z o wiele mniejszymi siłami niemieckimi pod Tannenbergiem obnażyła słabość Rosji. Kolejne lata wojny przyniosły śmierć milionów żołnierzy i utratę najlepiej rozwiniętych gospodarczo części imperium (przyjrzyj się mapie na s. 205). Państwo stanęło na krawędzi zapaści gospodarczej, społecznej i politycznej. W kryzysie pogrążyły się przemysł i rolnictwo, a w społeczeństwie rosło niezadowolenie. Wobec braku wojennych sukcesów car Mikołaj II zdecydował się wyjechać na front, by osobiście stanąć na czele armii. To jednak znacznie osłabiło jego autorytet, gdyż odtąd za wszystkie klęski odpowiadał osobiście. Na dodatek w tym czasie na jego dworze duże znaczenie zdobył faworyt **Grigorij Rasputin**, który poprzez żonę cara – Aleksandrę – wpływał na najważniejsze decyzje w państwie (zob. więcej w Warto wiedzieć poniżej).

Sytuacja gospodarcza uległa dramatycznemu pogorszeniu na przełomie 1916 i 1917 r. Drożyzna i braki w dostawach podstawowych towarów dodatkowo pogłębiły społeczne niezadowolenie. W zakładach pracy stołecznego Piotrogrodu (do 1914 r. noszącego nazwę Petersburg) wybuchały protesty i strajki. W fabrykach powstawały **rady delegatów robotniczych**, które na początku 1917 r. zaczęły organizować demonstracje na ulicach stolicy.

WARTO WIEDZIEĆ

Grigorij Rasputin

Jedną z najbardziej wpływowych osób w państwie rosyjskim w ostatnich latach istnienia caratu stał się Grigorij Rasputin. Z pochodzenia był chłopem, podawał się jednak za mnicha, uzdrowiciela i proroka. Około 1905 r. trafił na dwór carski. Zdobył zaufanie rodziny Romanowów, ponieważ potrafił zatamować krwotoki chorego ma hemofilię następcy tronu – młodego księcia Aleksego. Szybko stał się zaufaną osobą cara i zdobywał coraz większy wpływ na władzę, m.in. decydował o obsadzie stanowisk rządowych i wojskowych. Znienawidzony przez część arystokracji, która uważała go za oszusta, został zamordowany przez spiskowców w grudniu 1916 r. Jego zabójców wykryto, lecz nie ukarano.

Grigorij Rasputin duży wpływ na rządy w państwie zdobył w okresie, gdy car przebywał na froncie. W tym czasie rzekomy mnich uzależnił od siebie cesarzową.

▪ *fotografia, Rosja, XX w.*

? Co zapewniło Grigorijowi Rasputinowi popularność i wysoką pozycję na carskim dworze?

Coraz większe braki w zaopatrzeniu i żywności doprowadziły **8 marca**, czyli – według kalendarza juliańskiego – 23 lutego 1917 r., do protestu kobiet, które przez wiele godzin bezskutecznie próbowały zdobyć chleb. Następnego dnia przyłączyli się do nich robotnicy, co sprawiło, że manifestowało już 200 tys. osób. Władze początkowo nie przeciwdziałały wystąpieniom ludności, jednak gdy nastąpiła ich eskalacja, przystąpiły do tłumienia protestów. Od kul carskich żołnierzy zginęło lub zostało rannych wielu demonstrantów. Pogorszyło to jedynie sytuację, a do protestujących przyłączyli się żołnierze garnizonu Piotrogrodu, którzy odmówili strzelania do tłumu. Przeciwko carowi wystąpiła również Duma Państwowa. W tej sytuacji przebywający nadal na froncie **władca został zmuszony do abdykacji**. Powstał wówczas **Rząd Tymczasowy**, który **15 marca 1917 r.** ogłosił likwidację caratu i przejął rządy w Rosji. Wydarzenia te nazwano **rewolucją lutową**, ponieważ zgodnie z kalendarzem juliańskim rewolucja wybuchła w ostatnich dniach lutego.

Rewolucja lutowa miała burzliwy przebieg, a w towarzyszących jej masowych demonstracjach ulicznych uczestniczyły setki tysięcy Rosjan.

▪ *fotografia, Piotrogród, 1917 r.*

OKRES DWUWŁADZY

Po obaleniu caratu w Rosji ukształtowały się dwa ośrodki władzy. Oficjalnie najważniejsze decyzje w kraju podejmował Rząd Tymczasowy, kierowany od lipca przez premiera **Aleksandra Kiereńskiego**. Organ ten nie uzyskał jednak powszechnego poparcia. Drugi ośrodek – **Tymczasowy Komitet Wykonawczy** – reprezentował Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. W jej skład wchodzili przedstawiciele żołnierzy oraz załóg zakładów przemysłowych Piotrogrodu. Największy wpływ na decyzje Rady mieli członkowie partii socjalistycznych. Początkowo na lewicy dominowali socjaldemokraci – mieszewicy i eserowcy (zob. tabela poniżej).

CIEKAWOSTKA

Kalendarz juliański i gregoriański

Na początku XX w. w większości państw europejskich obowiązywał kalendarz gregoriański. W Rosji jednak wciąż używano kalendarza juliańskiego. Różnica między datami w obu kalendarzach wynosiła wówczas 13 dni. Rewolucja lutowa wybuchła 23 lutego, czyli 8 marca według kalendarza gregoriańskiego. Z kolei data wybuchu rewolucji październikowej to odpowiednio 25 października (w kalendarzu juliańskim) i 7 listopada (w kalendarzu gregoriańskim). W 1918 r. bolszewicy wprowadzili w Rosji kalendarz gregoriański.

Rosyjskie stronnictwa polityczne

Partia	Przywódca	Charakterystyka partii
Bolszewicy	Włodzimierz Lenin	Ugrupowanie wyodrębniło się z Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (SPRR). Nazwa partii pochodzi od słowa *bolszenstwo* (ros. 'większość'), mimo że jej członkowie stanowili mniejszość w SPRR. Bolszewicy głosili potrzebę wycofania Rosji z wojny. Dążyli do przejęcia władzy na drodze zbrojnego przewrotu.
Mienszewicy	Julij Martow	Podobnie jak bolszewicy, wyodrębnili się z SPRR. Byli jednak stronnictwem bardziej umiarkowanym. Odrzucali ideę rewolucji proletariackiej, chcieli stopniowego reformowania państwa. Po rewolucji październikowej stronnictwo mienszewików zostało rozwiązane.
Eserowcy	Wiktor Czernow	Członkowie Partii Socjalistów-Rewolucjonistów (SR) głosili potrzebę reformy systemu kapitalistycznego. Pragnęli utworzenia państwa, w którym dominującą rolę odgrywaliby przedstawiciele chłopstwa. Po rewolucji lutowej na kilka miesięcy przejęli rządy, jednak po dojściu do władzy bolszewików ugrupowanie eserowców zostało zdelegalizowane.
Kadeci	Paweł Milukow	Nazwa tego ugrupowania pochodzi od skrótu Ka-De, oznaczającego partię konstytucyjno-demokratyczną. Jej przedstawiciele chcieli przekształcenia Rosji w demokrację konstytucyjną. Jednocześnie opowiadali się za dalszym udziałem w wojnie. Ugrupowanie zostało zdelegalizowane przez bolszewików po rewolucji październikowej.

Z czasem jednak coraz większe znaczenie uzyskiwał najbardziej radykalny odłam socjalistów – **bolszewicy**, którym przewodził **Włodzimierz Lenin**.

Rząd Tymczasowy wprowadził wiele ważnych reform, m.in. zniósł przywileje stanowe, zagwarantował wolności obywatelskie i ogłosił autonomię dla narodów zamieszkujących Rosję. Nie udało mu się jednak stworzyć trwałych struktur demokratycznych. Nie odważył się także na przyznanie chłopom ziemi oraz na wycofanie kraju z wojny, czego domagała się większość społeczeństwa. Oba te postulaty były głoszone przez bolszewików, dzięki czemu poparcie dla nich stale rosło.

W kwietniu 1917 r. Lenin ogłosił tzw. **tezy kwietniowe**, w których przedstawił program społeczno-polityczny. Nawoływał w nim do wycofania sił rosyjskich z wojny i przekazania ziemi chłopom. Jego podstawowym celem było jednak obalenie demokratycznego Rządu Tymczasowego i przejęcie pełnej władzy w państwie przez **Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich**.

REWOLUCJA PAŹDZIERNIKOWA

Jesienią 1917 r. przywódcy partii bolszewickiej podjęli decyzję o przejęciu władzy siłą. W nocy z 6 na 7 listopada 1917 r. (według kalendarza juliańskiego z 24 na 25 października) rozpoczęli zbrojny przewrót. Sygnałem do walki był wystrzał ślepym pociskiem z okrętu **Aurora**, zacumowanego w porcie w Piotrogrodzie. Bez większego oporu bolszewicy opanowali najważniejsze punkty stolicy, a następnej nocy zajęli Pałac Zimowy, czyli siedzibę Rządu Tymczasowego, i aresztowali ministrów. Sam premier Kiereński nie został schwytany i w przebraniu opuścił Piotrogród. Wydarzenia te komuniści nazwali potem **rewolucją październikową**.

W niedługim czasie bolszewicy przejęli kontrolę także nad centralnymi rejonami imperium. Udało im się opanować przemysłowe zagłębia, gdzie znajdowały się fabryki zbrojeniowe. Przejęli również skarb państwa, czyli złoto, kosztowności, papiery wartościowe i mennicę. Miało to kluczowe znaczenie dla utrzymania się przez nich u władzy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ ILJICZ LENIN

1870–1924

Był przywódcą bolszewików i działaczem rewolucyjnym. W 1890 r. został skazany na trzyletnie zesłanie na Syberię za uczestnictwo w antycarskich organizacjach. Po odbyciu kary udał się w podróż do Europy Zachodniej, gdzie nawiązał współpracę z tamtejszym ruchem robotniczym. Po powrocie do Rosji stał się współtwórcą Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, następnie objął przywództwo jednego z jej odłamów – bolszewików. Po rewolucji 1905 r. opuścił kraj. Do Rosji udało mu się powrócić w 1917 r. dzięki wydatnej pomocy Niemców, którzy liczyli, że działalność Lenina wywoła zamęt w Rosji i osłabi to państwo. Po wybuchu rewolucji lutowej przybył do Piotrogrodu i stanął na czele bolszewików. Był jednym z organizatorów i liderów rewolucji październikowej. Został przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych. W kolejnych latach przyczynił się do powstania ZSRS i był jego pierwszym przywódcą. Głosił hasła rewolucji proletariackiej i rozszerzenia jej na inne państwa Europy. Po śmierci został pochowany w specjalnie do tego celu wzniesionym mauzoleum przy moskiewskim Kremlu.

Zdobycie Pałacu Zimowego w Piotrogrodzie było przełomowym momentem rewolucji październikowej. Mimo że dawnej siedziby cara broniły niewielkie siły złożone z batalionu kobiecego i młodych żołnierzy piechoty, zdobywanie go zajęło niemal całą dobę. Zajęciu pałacu bolszewicy nadali rangę podobną do zdobycia w XVIII w. Bastylii. Także w tym przypadku było to wydarzenie symboliczne, gdyż w walkach zginęło tylko pięć osób. Sama „rewolucja październikowa" nie była zaś masowym wystąpieniem społeczeństwa, ale zbrojnym zamachem stanu.

▪ *ilustracja, Rosja, 1917 r.*

7 listopada, a więc następnego dnia po wybuchu rewolucji w Piotrogrodzie odbył się II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Delegatów Robotniczych. Podjęto na nim decyzję o powstaniu **Rady Komisarzy Ludowych**, na której czele stanął Lenin. Następnego dnia uchwalono dwa dokumenty ważne dla celów propagandowych: **Dekret o pokoju** i **Dekret o ziemi**. Zawarto w nich deklaracje wycofania się Rosji z wojny oraz nadania ziemi chłopom. Podjęto także decyzję o przeniesieniu stolicy z Piotrogrodu do Moskwy.

Pod koniec 1917 r. w całym państwie przeprowadzono wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Zakończyły się one jednak porażką bolszewików, którzy zdobyli zaledwie ok. 25% mandatów. Skłoniło to Lenina do podjęcia decyzji o przejęciu całkowitej władzy przy pomocy wojska popierającego jego partię. 18 stycznia 1918 r. (według kalendarza gregoriańskiego) odbyło się pierwsze i jedyne posiedzenie Zgromadzenia Konstytucyjnego. Po kłótni i opuszczeniu sali przez bolszewików i eserowców milicja rozpędziła pozostałych posłów. Następnego dnia Rada Komisarzy Ludowych wydała dekret o rozwiązaniu Zgromadzenia Konstytucyjnego jako organu opanowanego przez kontrrewolucjonistów.

Na początku 1918 r. bolszewicy doprowadzili do wycofania się Rosji z I wojny światowej. 3 marca (według kalendarza gregoriańskiego) 1918 r. podpisano pokój w Brześciu nad Bugiem (**traktat brzeski**) z państwami centralnymi. Oznaczało to zakończenie działań zbrojnych na froncie wschodnim. Na mocy traktatu Rosja zrzekła się praw m.in. do Królestwa Polskiego, Litwy, Łotwy, Estonii i zachodniej Białorusi. W lipcu 1918 r. ogłoszono zaś nową konstytucję, na której mocy utworzono **Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Sowiecką (ZSRS)**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEZY KWIETNIOWE

Lenin ogłosił tezy kwietniowe podczas zjazdu działaczy komunistycznych na początku kwietnia 1917 r. Przywódca bolszewików potępił w nich przemiany, które dokonały się w Rosji po rewolucji lutowej, i przedstawił swoją wizję reform państwa.

1. [...] *Na wojnę rewolucyjną, która by istotnie usprawiedliwiała stanowisko obrony rewolucyjnej, świadomy proletariat może dać swą zgodę jedynie pod warunkiem:*
a) przejścia władzy w ręce proletariatu i bliskiej mu najbiedniejszej części chłopstwa;
b) faktycznego, a nie w słowach tylko, wyrzeczenia się wszelkich aneksji;
c) faktycznego całkowitego zerwania ze wszystkimi interesami kapitału. [...]
2. Swoistość chwili bieżącej w Rosji polega na przejściu od pierwszego etapu rewolucji, który na skutek niedostatecznego uświadomienia i zorganizowania proletariatu dał władzę burżuazji – do drugiego jej etapu, który powinien oddać władzę w ręce proletariatu i najbiedniejszych warstw chłopstwa. [...]
3. Żadnego poparcia Rządowi Tymczasowemu, wyjaśnianie zupełnej kłamliwości wszystkich jego obietnic, zwłaszcza co do wyrzeczenia się aneksji. [...]
5. Nie republika parlamentarna – powrót do niej od Rad Delegatów Robotniczych byłby krokiem wstecz – lecz republika Rad Delegatów Robotniczych, Parobczańskich [reprezentujących parobków] *i Chłopskich w całym kraju, od dołu do góry. Zniesienie policji, armii, biurokracji. Płaca wszystkich urzędników, obieralnych i mogących być odwołanymi w każdej chwili, nie powinna przewyższać przeciętnej płacy dobrego robotnika.*
6. W programie agrarnym [rolnym] *przeniesienie punktu ciężkości na Rady Delegatów Parobczańskich. Konfiskata wszystkich gruntów obszarniczych. Nacjonalizacja wszystkich gruntów w kraju; ziemią rozporządzają miejscowe Rady Delegatów Parobczańskich i Chłopskich. Wyodrębnienie Rad Delegatów najbiedniejszych chłopów. Stworzenie z każdego wielkiego majątku* [...] *wzorowego gospodarstwa pod kontrolą Delegatów Parobczańskich i na koszt społeczny.*
7. Natychmiastowe połączenie wszystkich banków kraju w jeden bank ogólnonarodowy i zaprowadzenie nad nim kontroli Rady Delegatów Robotniczych.
8. Nie „zaprowadzenie" socjalizmu jako nasze bezpośrednie zadanie, lecz przejście natychmiast jedynie do kontroli Rad Delegatów Robotniczych nad produkcją społeczną i podziałem produktów.

Źródło: W. I. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 7–11.

? 1. Scharakteryzuj ustrój, którego wprowadzenie w Rosji postulował Lenin.
2. Omów postulaty Lenina zawarte w tezach kwietniowych, które miałyby przynieść bolszewikom popularność wśród większości społeczeństwa.

WOJNA DOMOWA

Władza bolszewików, nazywana też władzą sowiecką (ros. *sowiet* – 'rada'), nie została zaakceptowana w całym kraju. Przeciwnicy nowych rządów byli przez bolszewików określani jako kontrrewolucjoniści. Zaliczali się do nich żołnierze nadal posłuszni carowi, zwolennicy obalonego Rządu Tymczasowego, przedstawiciele odsuniętych od władzy partii politycznych, a nawet anarchiści i ludność chłopska. Duża część dawnej armii carskiej pozostała wierna swoim dowódcom. Wśród nich największymi siłami zbrojnymi dysponowali generałowie: Anton Denikin, Aleksandr Kołczak i Piotr Wrangel. Ich wojska, nazywane **Białą Gwardią**, kontrolowały znaczne obszary imperium.

Przejęcie władzy przez bolszewików spowodowało wybuch **wojny domowej**. Przeciwko nim wystąpiła Biała Gwardia, a także państwa ententy, które nie uznały Rady Komisarzy Ludowych i przygotowały zbrojną interwencję w Rosji. Jej celem było przywrócenie władzy zdetronizowanego cara i obalenie komunistów.

Wiosną 1919 r. Biała Gwardia przystąpiła do uderzenia na tereny zajęte przez bolszewików. Dążyła do rozbicia **Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej**, utworzonej przez jednego z przywódców rewolucji – **Lwa Trockiego**, oraz zdobycia Moskwy i Piotrogrodu. Skutki wojny najdotkliwiej odczuła ludność cywilna, zwłaszcza chłopi. Wyjątkowego okrucieństwa dopuszczały się obie strony konfliktu, które stosowały tzw. czerwony lub biały terror. Ofiarami bolszewików padały całe warstwy społeczne, przede wszystkim te związane z dawną władzą carską: arystokracja, szlachta, bogate mieszczaństwo i zamożni chłopi. Bolszewicy stosowali odpowiedzialność zbiorową, co skutkowało mordowaniem dużych grup niewinnej ludności. Bezwzględność, z jaką działali komuniści, była jedną z głównych przyczyn **ich ostatecznego zwycięstwa w 1920 r.**

ROSJA W LATACH 1917–1922

LEGENDA

- granice Cesarstwa Rosyjskiego w 1914 r.
- granice państw w 1922 r.
- tereny, na których stale utrzymywała się władza sowiecka
- obszary opanowane przez Armię Czerwoną do marca 1919 r.
- obszary, na których władzę sowiecką wprowadzono do marca 1920 r.
- obszary, na których nie ustanowiono władzy sowieckiej do marca 1920 r.
- obszary okupowane przez wojska interwencyjne
- kierunki działań Armii Czerwonej
- kierunki działań Białej Gwardii
- kierunki działań wojsk interwencyjnych
- wybuch rewolucji lutowej (3–15 III 1917 r.)
- ośrodki, które zapoczątkowały rewolucję październikową (7 XI 1917 r.)
- główne ośrodki oporu kontrrewolucjonistów
- miejsce zamordowania rodziny carskiej (17 VII 1918 r.)
- Denikin miejsca działalności generałów Białej Gwardii
- miejsce podpisania traktatu brzeskiego w 1918 r.

? 1. Podaj, jakie tereny znajdowały się pod kontrolą białogwardzistów.

2. Wymień państwa, które podjęły interwencję zbrojną podczas wojny domowej w Rosji. Omów kierunki ich działań.

LOSY RODZINY CARSKIEJ

Po abdykacji w marcu 1917 r. car Mikołaj II Romanow wraz z najbliższymi – żoną, czterema córkami i synem – zostali osadzeni w areszcie domowym w swojej rezydencji w Carskim Siole pod Piotrogrodem. W tym czasie olbrzymi majątek Mikołaja II został znacjonalizowany. Kolejnym miejscem, w którym osadzono Romanowów, był Tobolsk na Syberii. W kwietniu 1918 r. przewieziono ich do Jekaterynburga, miasta położonego na Uralu. Lenin obawiał się, że wojska Białej Gwardii uwolnią Mikołaja i przywrócą go na tron, dlatego w lipcu 1918 r. podjął decyzję o zamordowaniu cara i jego bliskich. Egzekucji dokonali członkowie Czeka w nocy z 16 na 17 lipca 1918 r. w piwnicy domu, w którym więziono rodzinę carską. Zwłoki zabitych wrzucono do nieczynnego szybu kopalni. Szczątki ostatniego cara Rosji i jego bliskich odnaleziono w 1991 r. Ich uroczysty pogrzeb odbył się w 1998 r. w Sankt Petersburgu.

? Co skłoniło Lenina do brutalnej rozprawy nie tylko z carem, lecz także z całą jego rodziną?

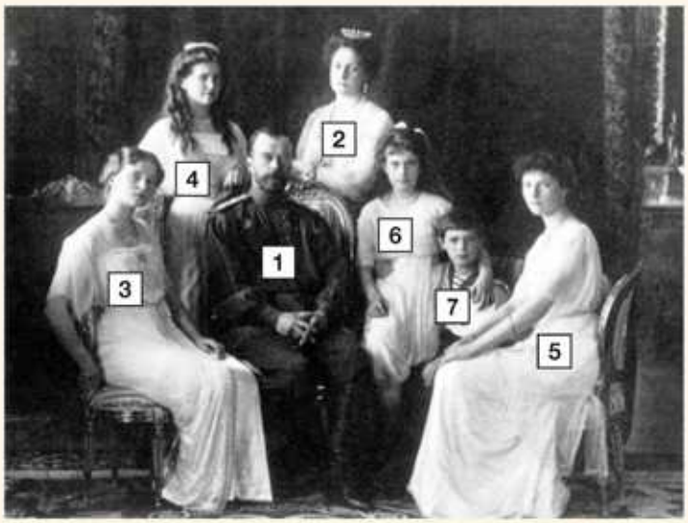

Mikołaj II [1] pozuje do zdjęcia wraz z żoną Aleksandrą [2], córkami Olgą [3], Tatianą [4], Marią [5] i Anastazją [6] oraz synem Aleksym [7]. Fotografię wykonano w 1914 r. Takie zdjęcie otrzymywali żołnierze rosyjscy wyjeżdżający na front.

• *fotografia, Rosja, 1914 r.*

ROSJA PO REWOLUCJI

Wojna domowa w Rosji i komunistyczny terror pochłonęły miliony ofiar. Po zakończeniu działań zbrojnych bolszewicy nadal prześladowali, więzili i zabijali swoich przeciwników politycznych. Terror dotknął nie tylko zwolenników caratu, lecz w zasadzie wszystkie stronnictwa polityczne, a nawet całe grupy społeczne, które były przez komunistów likwidowane. Po zwycięstwie nad Białą Gwardią bolszewicy wdrożyli szereg zmian ustrojowych i prawnych. Wprowadzono tzw. **dyktaturę proletariatu**, choć w praktyce władzy nie sprawowali robotnicy, ale przywódcy partii bolszewickiej. Przekształcili oni Rosję w państwo totalitarne:

- znieśli większość swobód obywatelskich,
- zdelegalizowali wszystkie partie oprócz bolszewickiej,
- prowadzili politykę antyreligijną i prześladowali duchownych,
- pozbawili robotników przyznanego im wcześniej prawa do strajku.

Do walki z wrogami rewolucji powołano Ogólnorosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem, w skrócie nazywaną **Czeka**. Na jej czele stanął polski komunista **Feliks Dzierżyński**. Organizacja ta szybko stała się postrachem całego społeczeństwa, a liczba jej ofiar rosła lawinowo. Główną metodą działania Czeki był bowiem masowy terror. Za pomocą okrucieństwa i strachu czekiści bezwzględnie likwidowali wszelki opór przeciwko decyzjom władzy sowieckiej.

Bolszewicy głosili potrzebę rozprzestrzenienia rewolucji komunistycznej na inne kraje. Szczególnie zależało im na dotarciu do Niemiec, gdzie robotnicy stanowili znaczną część społeczeństwa, a kryzys spowodowany klęską w I wojnie światowej sprzyjał licznym wystąpieniom rewolucyjnym. Ich plany pokrzyżowali jednak Polacy, którzy pokonali Armię Czerwoną w bitwie pod Warszawą w sierpniu 1920 r. (więcej o niej na s. 301).

W grudniu 1922 r., gdy władza bolszewików wewnątrz kraju się ustabilizowała, proklamowano powstanie nowego państwa – **Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)**.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw okoliczności abdykacji cara Mikołaja II.
2. Omów proces dochodzenia bolszewików do władzy w Rosji.
3. Opisz przebieg wojny domowej w Rosji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, tłum. T. Szafar, Warszawa 1994.
R. Service, *Szpiedzy i komisarze*, tłum. M. Bielewicz, Kraków 2013.

4 KLĘSKA PAŃSTW CENTRALNYCH

Wojna, która rozpoczęła się od sporu Austro-Węgier z Serbią, przerodziła się w globalny konflikt. Od lata 1914 r. w Europie toczyły się zacięte walki. Niemiecka koncepcja błyskawicznego podboju Francji szybko uległa załamaniu. W rezultacie w Europie Zachodniej trwała wyniszczająca wojna pozycyjna. Działania wojenne pochłaniały miliony ofiar, jednak żadnej ze stron nie udawało się zdobyć przewagi. Dodatkowo walczące państwa musiały mierzyć się z kryzysem gospodarczym. Jak zakończył się ten konflikt? Co zadecydowało o jego wyniku?

WOJNA NA MORZACH

Od wybuchu Wielkiej Wojny – oprócz walk na lądzie – trwały zmagania na morzach. Przewagę miała tu ententa, przede wszystkim dzięki rozbudowanej i nowoczesnej flocie brytyjskiej. Dlatego już w pierwszych miesiącach wojny siły brytyjskie przystąpiły do organizowania morskiej blokady Niemiec i Austro-Węgier. W ten sposób chciały odciąć je od dostaw surowców niezbędnych w przemyśle zbrojeniowym, które były sprowadzane z innych kontynentów. Z czasem blokada zaczęła przynosić oczekiwane rezultaty, a państwa centralne odczuwały coraz dotkliwsze braki w zaopatrzeniu (więcej o tym w ciekawostce na s. 216).

Aby zmniejszyć przewagę ententy na morzach, Niemcy wykorzystywali w walce łodzie podwodne, zwane **U-bootami** (skrót od niem. *Unterseeboot*; czyt.: unter-zibot). W marcu 1915 r. niemieckie dowództwo ogłosiło **nieograniczoną wojnę podwodną**. Odtąd U-booty atakowały nie tylko okręty wojenne, lecz także statki handlowe. Ich celem stawały się coraz częściej jednostki krajów neutralnych, przewożące surowce z kolonii do Wielkiej Brytanii. Statki handlowe były atakowane bez ostrzeżenia, co oburzało międzynarodową opinię publiczną. W maju 1915 r. doszło do zatopienia przez niemiecką łódź podwodną brytyjskiego statku pasażerskiego **Lusitania** [czyt.: luzytania], na którego pokładzie znajdowało się wielu obywateli amerykańskich. Wywołało to falę międzynarodowych protestów, po których Niemcy zobowiązały się do zaprzestania ataków na flotę cywilną.

Na przełomie maja i czerwca 1916 r. na Morzu Północnym rozegrało się największe starcie morskie z czasów I wojny światowej – **bitwa jutlandzka** (przyjrzyj się mapie na s. 219). Walki między flotą brytyjską i niemiecką trwały dwa dni i wzięło w nich udział łącznie ok. 250 okrętów. Bitwa pozostała nierozstrzygnięta, jednak dotkliwe straty uświadomiły niemieckiemu dowództwu, że nie jest w stanie przełamać brytyjskiej potęgi na morzach. W styczniu 1917 r. Niemcy ogłosiły powrót do nieograniczonej wojny podwodnej.

Parowiec Lusitania powstał w 1906 r. jako najbardziej ekskluzywny statek świata. Ten transatlantyk pływał między Wielką Brytanią a USA. Do zatonięcia odbył ponad 200 rejsów przez ocean. 7 maja 1915 r. na pokładzie znajdowało się 2700 osób, z których zaledwie 700 udało się uratować dzięki szalupom ratunkowym.

▪ *ilustracja, Wielka Brytania, 1915 r.*

PRZYSTĄPIENIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH DO WOJNY

Od początku Wielkiej Wojny Stany Zjednoczone zachowywały wobec niej neutralne stanowisko. Handel z państwami uczestniczącymi w konflikcie przynosił Amerykanom olbrzymie dochody. Władze USA zdawały sobie sprawę, że w społeczeństwie amerykańskim nie ma dużego poparcia dla udziału w wojnie. W 1916 r. ubiegający się o reelekcję prezydent **Thomas Woodrow Wilson** [czyt.: tomas łudroł łylson] obiecał swoim wyborcom, że do tego nie dopuści. Nastroje społeczne zmieniły się jednak wraz z ponownym rozpoczęciem przez Niemcy nieograniczonej wojny podwodnej. Brutalność niemieckich ataków i śmierć wielu Amerykanów wywołały powszechny gniew. Coraz częściej amerykańscy obywatele domagali się przystąpienia USA do wojny.

Decydujące znaczenie miało przechwycenie w styczniu 1917 r. przez brytyjski wywiad niemieckiej depeszy, zwanej **depeszą Zimmermanna** [czyt.: cymermana]. Był to zaszyfrowany telegram wysłany przez ministra spraw zagranicznych Arthura Zimmermanna do ambasadora w Meksyku Heinricha von Eckardta [czyt.: hajnrisia fon ekarda]. Niemcy proponowały w nim Meksykanom sojusz w wojnie przeciwko Stanom Zjednoczonym i krajom ententy. W zamian za to państwo meksykańskie miałoby odzyskać tereny w Teksasie, Nowym Meksyku i w Arizonie, utracone w przeszłości na rzecz Amerykanów. Ujawnienie tej propozycji wywołało oburzenie w USA. W rezultacie 6 kwietnia 1917 r. **Stany Zjednoczone oficjalnie wypowiedziały wojnę Cesarstwu Niemieckiemu**. Jesienią tego roku do Europy dotarły pierwsze amerykańskie oddziały.

8 stycznia 1918 r. prezydent Wilson na posiedzeniu Kongresu przedstawił plan pokojowy zawierający warunki zawarcia pokoju w Europie i zarys nowego porządku, który miałby w przyszłości zapobiegać wybuchowi kolejnego konfliktu zbrojnego (więcej w tekście źródłowym na s. 216).

POSTAĆ HISTORYCZNA

THOMAS WOODROW WILSON

1856–1924

Był 28. prezydentem Stanów Zjednoczonych, prawnikiem i historykiem. Po wybuchu I wojny światowej opowiedział się za neutralnością USA, dzięki czemu w 1916 r. zapewnił sobie reelekcję. Jednak ze względu na wzrost nastrojów antyniemieckich w USA wypowiedział wojnę Niemcom i Austro-Węgrom. Podkreślał, że celem Stanów Zjednoczonych nie są zdobycze terytorialne, ale zaprowadzenie pokoju. W orędziu przedstawił swój słynny plan pokojowy, zwany 14 punktami Wilsona. Po kapitulacji państw centralnych reprezentował USA na konferencji paryskiej, gdzie forsował koncepcję utworzenia Ligi Narodów. Chociaż udało mu się doprowadzić do powstania tej organizacji, opozycja w Kongresie zablokowała przystąpienie do niej USA, co Wilson do końca życia uważał za swoją największą porażkę. Mimo to w 1919 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.

SYTUACJA PAŃSTW CENTRALNYCH

Państwa centralne już od 1916 r. szukały możliwości zakończenia wojny. W mediację pomiędzy walczącymi stronami próbowały się włączyć Stany Zjednoczone, lecz ostatecznie nie doszło do porozumienia. Tymczasem trudności wewnętrzne Niemiec i Austro-Węgier: brak żywności, materiałów i surowców niezbędnych armii, ciągle się pogłębiały. Zimę z przełomu lat 1916/1917 nazwano nawet „zimą brukwiową" od nazwy głównego pożywienia ludności. Braki w zaopatrzeniu i doskwierający coraz częściej głód sprawiały, że w Niemczech zaczęły wybuchać strajki. Do największych dochodziło w Berlinie i centrach przemysłowych kraju. Latem 1917 r. zaprotestowali marynarze floty wojennej. W styczniu następnego roku strajkowało już ponad milion robotników. Strajki w zakładach przemysłowych pogarszały dodatkowo i tak trudną sytuację niemieckiej armii na froncie.

Amerykański plakat z 1917 r. nawoływał do wstępowania do wojska. Widoczny na nim Wuj Sam, postać, która uosabia Stany Zjednoczone, zwraca się do czytającego słowami: *Potrzebuję Cię w armii amerykańskiej, zapisz się teraz.*

▪ *plakat, USA, 1917 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

14 PUNKTÓW WILSONA

Na początku stycznia 1918 r. Thomas Woodrow Wilson przedstawił w Kongresie swój plan pokojowy.

Programem naszym jest program, który zapewni światu pokój; program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący:

1. *Jawne traktaty pokojowe, jawnie zawarte, po których nie będzie już żadnych tajnych porozumień międzynarodowych, dyplomacja zaś będzie działać zawsze szczerze i jawnie.*
2. *Zupełna wolność żeglugi na morzu, poza obrębem wód terytorialnych, zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny* [...].
3. *Zniesienie* [...] *wszelakich barier gospodarczych i ustanowienie równych warunków w handlu dla wszystkich narodów godzących się na pokój i jednoczących się celem jego utrzymania.*
4. *Wzajemna wymiana dostatecznych gwarancji, że zbrojenia każdego narodu zostaną zredukowane do minimum, które da się pogodzić z bezpieczeństwem wewnętrznym* [...].

14. *Winno być utworzone powszechne zrzeszenie narodów na podstawie szczegółowych umów celem udzielenia wszystkim państwom, zarówno wielkim, jak i małym, wzajemnych gwarancji niezawisłości politycznej i całości terytorialnej.*

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

? 1. Omów sposób, w jaki program Wilsona miał zapobiegać wybuchom kolejnych konfliktów zbrojnych.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz zawarty w punkcie 14. postulat utworzenia powszechnego zrzeszenia narodów.

CIEKAWOSTKA

Produkty zastępcze

Wobec braków w zaopatrzeniu w podstawowe produkty w czasie wojny wytwarzano w Niemczech towary zastępcze określane jako **ersatz** (czyt.: er-zac; z języka niemieckiego: 'namiastka'). Główne składniki wyrobów często zastępowano innymi, np. chleb pieczono z ziemniaków zamiast mąki, kawę przygotowywano z żołędzi, a marmoladę z buraków. Ponadto w zakładach chemicznych powstawały sztuczne produkty spożywcze, np. sztuczny miód.

Niemiecki chleb z ziemniaków był określany w skrócie jako *K-Brot* (z niem. *krieg Brot*; czyt.: krig brot), czyli chleb wojenny.

▪ *fotografia, Niemcy, 1916 r.*

W monarchii austro-węgierskiej, oprócz robotniczych protestów, narastały także narodowe ruchy niepodległościowe. Szczególnie zaczęły się nasilać od końca 1916 r., gdy umarł obdarzony autorytetem cesarz Franciszek Józef. Jego następca – **Karol I Habsburg** – nie był w stanie zapobiec postępującemu rozpadowi wielonarodowego państwa. Niezależności coraz mocniej domagali się Czesi, Słowacy, Polacy, Ukraińcy i Słowianie południowi. Ich dążenia do powołania własnych państw uderzały w dotychczasowy kształt monarchii.

Pomimo niepokojów społecznych i coraz aktywniejszych ruchów separatystycznych państwa centralne wciąż odnosiły militarne sukcesy. Po odparciu ostatniej rosyjskiej ofensywy w 1916 r. i po pokonaniu Rumunii Niemcy i Austro-Węgry przejęły inicjatywę na froncie wschodnim i na Bałkanach. W grudniu 1917 r. rozpoczęły się rokowania pokojowe między państwami centralnymi a bolszewikami. Ostatecznie **3 marca 1918 r.** zawarto **pokój w Brześciu** między państwami centralnymi a Rosją Sowiecką. Strona sowiecka uznała w nim prawo narodów Europy Wschodniej do niepodległości. Na terenach kontrolowanych przez Niemców miały powstać podporządkowane im państwa, m.in. Litwa, Białoruś i Ukraina.

W maju 1918 r. państwa centralne zawarły pokój z Rumunią, która musiała oddać Bułgarii i Austro-Węgrom część swoich ziem. Ponadto stała się uzależniona gospodarczo od Niemiec, m.in. w kwestii eksploatacji złóż ropy naftowej. Traktaty pokojowe z Rosją Sowiecką

i Rumunią były elementami realizacji niemieckiej koncepcji **Mitteleuropa** [czyt.: myttelojropa], która zakładała utworzenie w Europie Środkowej bloku państw (w tym Polski) uzależnionych od Berlina.

KLĘSKA PAŃSTW CENTRALNYCH

Po podpisaniu traktatu brzeskiego i pokoju z Rumunią Niemcy mogli się skupić na działaniach prowadzących do ostatecznego zwycięstwa na froncie zachodnim. Wojska, które wcześniej walczyły na wschodzie, zostały przetransportowane w pobliże granicy niemiecko-francuskiej, aby wziąć udział w wielkiej ofensywie. Plan gen. Ericha Ludendorffa zakładał przełamanie frontu i zajęcie Paryża, zanim wojska amerykańskie wysłane do Europy osiągną pełną gotowość bojową. Ofensywa rozpoczęła się pod koniec marca 1918 r. i początkowo przynosiła sukcesy. Niemcom udało się podejść pod Paryż na odległość, z której mogli ostrzeliwać miasto. Ich natarcie po raz kolejny zatrzymało się nad rzeką Marną. W lipcu i sierpniu toczyła się **druga bitwa nad Marną**. Niemcy ponownie ponieśli tu klęskę. Dodatkowo przybycie wojsk amerykańskich całkowicie zmieniło sytuację na froncie i pozwoliło armiom ententy przejść do kontrofensywy. Niemcy rozpoczęli odwrót i w ciągu trzech miesięcy zostali wyparci z terytorium Francji. Ta porażka zbiegła się w czasie z klęską ostatniej ofensywy Austro-Węgier na froncie włoskim.

Niekorzystnie dla państw centralnych układała się również sytuacja na Półwyspie Bałkańskim i Bliskim Wschodzie. W połowie września 1918 r. francuski korpus ekspedycyjny zaatakował z rejonu Salonik Bułgarię, która po 29 września zawarła rozejm i wycofała się z wojny. Klęski ponosiła również Turcja, która już w 1917 r. w walkach z Brytyjczykami utraciła Irak i Palestynę. Ponadto jesienią 1918 r. wojska brytyjsko-francuskie zajęły Liban i Syrię. Ostatecznie 30 października 1918 r. Turcja podpisała rozejm.

W tym samym czasie rosła skala społecznych protestów w pogrążonych w kryzysie gospodarczym państwach centralnych. Władca Austro-Węgier Karol I próbował jeszcze ratować cesarstwo – w połowie października 1918 r. wydał manifest zapowiadający przekształcenie go w państwo związkowe. Procesów dezintegracyjnych nie dało się już jednak zatrzymać. W tym samym miesiącu swoją niezależność ogłosili Czesi i Polacy. Poza tym Chorwaci zapowiedzieli utworzenie wspólnego państwa z Serbami i Słoweńcami. Austriaccy parlamentarzyści uchwalili zaś 30 października powstanie niepodległej Austrii. W tym czasie na teren monarchii austro-węgierskiej wkroczyły armie włoska, serbska i rumuńska. W tak fatalnej sytuacji **3 listopada 1918 r. Austro-Węgry ogłosiły kapitulację**, a Karol I musiał zrzec się władzy.

Dowództwo wojsk niemieckich również zdawało sobie sprawę z nieuchronnej klęski. 9 listopada abdykował cesarz Wilhelm II, a władzę przejęli socjaldemokraci. Cywilne koła polityczne podjęły się rozmów z wojskami ententy i **11 listopada 1918 r. został zawarty rozejm w Compiègne** [czyt.: kąpień] pod Paryżem. Kończył on działania wojenne na froncie zachodnim. Wojska niemieckie zostały zmuszone do wycofania się na wschodni brzeg Renu, co oznaczało oddanie Francji spornych krain – Alzacji i Lotaryngii. Ponadto Niemcy mieli się zrzec posiadłości w Afryce. Musieli także przekazać wojskom ententy swoją broń ciężką, lokomotywy, samoloty, łodzie podwodne i pozostałą flotę. Ostateczne decyzje wobec państw centralnych miały zostać podjęte na **konferencji pokojowej w Paryżu**, która rozpoczęła się w styczniu 1919 r.

Podpisanie rozejmu w Compiègne odbyło się w wagonie kolejowym, który należał wcześniej do cesarza Napoleona III. Miało to być symboliczne unieważnienie porażki Francji w wojnie z Prusami w 1870 r. Na czele francuskiej delegacji stał marszałek Ferdynand Foch [1].

• *ilustracja, Francja, 1918 r.*

REWOLUCJA W NIEMCZECH

Jesienią 1918 r. dotkliwe porażki armii niemieckiej na froncie zachodnim i kapitulacje sojuszników zapowiadały klęskę Niemiec. Jej nieuchronność stawała się oczywista także dla żołnierzy, którzy mimo beznadziejnej sytuacji mieli dalej ginąć, a także reszty społeczeństwa, odczuwającego długotrwałe braki w zaopatrzeniu. Prowadziło to do protestów społecznych w kraju. 3 listopada w porcie w Kilonii wybuchł bunt marynarzy, którzy odmówili udziału w atakach na flotę ententy, ponieważ uznali, że są z góry skazane na porażkę. Zbuntowani marynarze wraz ze strajkującymi robotnikami opanowali miasto. Rewolucyjna fala szybko ogarnęła inne miasta portowe. W ciągu kilku dni rząd utracił kontrolę m.in. nad Hamburgiem, Lubeką i Bremą. 7 listopada socjaliści proklamowali Wolne Państwo Bawarię. Dwa dni później zamieszki wybuchły także w Berlinie. W wyniku tych wydarzeń cesarz Wilhelm II abdykował i uciekł z kraju, a Niemcy zostały ogłoszone republiką. 11 listopada przedstawiciele nowego rządu podpisali akt kapitulacji Niemiec. Wydarzenia, które przeszły do historii jako **rewolucja listopadowa**, były później oceniane bardzo różnie. W okresie międzywojennym niemieccy nacjonaliści i wojskowi, szukając winnych przegranej, krytykowali działania socjalistów. Nazywali je „nożem w plecy" wbitym armii niemieckiej i obarczali ich fałszywie winą za klęskę w wojnie.

Żołnierze niemieccy na ulicach Berlina z czerwoną flagą manifestują swoje poparcie dla strajków. Ich postawa wobec rewolucji zdecydowała o przyspieszeniu kapitulacji Niemiec, utracie władzy przez cesarza i zmianie ustroju – ostatecznym odejściu tego kraju od monarchii.

▪ *fotografia, Niemcy, 1918 r.*

? Dlaczego wydarzenia rewolucji listopadowej były nazywane przez nacjonalistów „nożem wbitym w plecy" armii niemieckiej?

SKUTKI WIELKIEJ WOJNY

Wielka Wojna była pierwszym konfliktem zbrojnym o zasięgu globalnym. Wzięły w niej udział 33 państwa. W ciągu czterech lat zmobilizowano ok. 70 mln żołnierzy. W wyniku działań zbrojnych zginęło ok. 8,5 mln z nich, a dwukrotnie więcej zostało rannych. Liczbę ofiar powiększały epidemie, które dziesiątkowały wyniszczone wojną społeczeństwa. Największą była epidemia odmiany grypy zwanej **hiszpanką**. W latach 1918–1919 zmarło na nią kilkadziesiąt milionów ludzi. Śmiertelne żniwo zbierały też głód i choroby, które przenosili powracający z frontu żołnierze.

Straty wojenne głównych uczestników wojny

Sojusz	Kraj	Polegli
Ententa	Rosja	2 500 000
	Francja	1 400 000
	Wielka Brytania	1 000 000
	Włochy	380 000
	Stany Zjednoczone	48 000
	Rumunia	300 000
	Serbia	45 000
Państwa centralne	Niemcy	2 000 000
	Austro-Węgry	1 200 000
	Bułgaria	90 000

Źródło: J. Holzer, *Europa wojen 1914–1945*, Warszawa 2008, s. 100.

Pierwsza wojna światowa wpłynęła na niemal wszystkie sfery życia społecznego.

Skutki polityczne

W Niemczech i Rosji upadły monarchie i kraje te stały się republikami, a w dalszej perspektywie – dyktaturami. Rozpadły się Austro-Węgry, a na ich dawnym terytorium powstały państwa narodowe. Ponadto na mapie Europy pojawiły się nowe lub odrodzone państwa, m.in. Łotwa i Polska. Po kompromitacji monarchii, którą przyniosła Wielka Wojna, w licznych krajach w czasie jej trwania coraz większe znaczenie zyskiwały partie lewicowe. Po zakończeniu walk w wielu parlamentach stały się one głównymi siłami politycznymi.

Skutki gospodarcze

Przemysł państw uczestniczących w tym konflikcie, nastawiony przez cztery lata na produkcję na rzecz armii, był zrujnowany. Państwa ententy zaciągały wielkie pożyczki, m.in. w USA, aby zaspokoić potrzeby armii. Wszystkie kraje, które wzięły udział w wojnie, dotknął kryzys gospodarczy.

Skutki społeczne

Zaangażowanie milionów mężczyzn w walkę na froncie sprawiło, że coraz aktywniejsze w życiu społecznym stawały się kobiety. W czasie wojny coraz częściej zastępowały ich w pracy, m.in. w fabrykach broni. Skutkiem tych przemian było m.in. przyznawanie po wojnie praw wyborczych kobietom.

ZAKOŃCZENIE WALK W EUROPIE

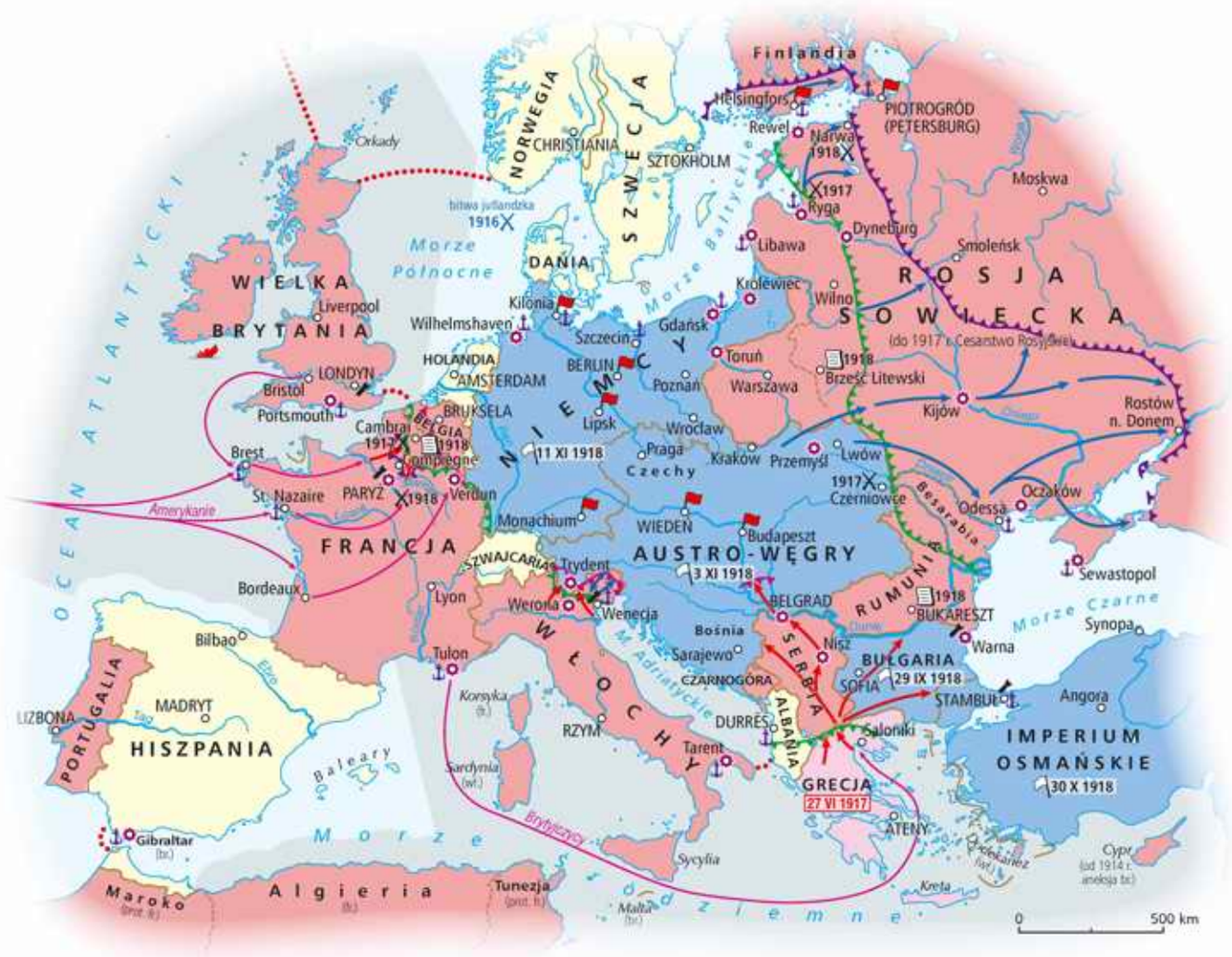

LEGENDA

- granice państw w 1914 r.
- państwa centralne i ich sojusznicy
- państwa ententy
- państwa, które przystąpiły do wojny po stronie ententy
- państwa neutralne
- obszary działania łodzi podwodnych państw centralnych
- 27 VI 1917 — data przystąpienia do wojny po stronie państw ententy
- blokada morska
- kierunki ataków i odwrotów wojsk państw centralnych
- kierunki transportu wojsk państw ententy
- kierunki ataków wojsk państw ententy
- linie frontów pod koniec 1917 r.
- najdalszy zasięg wojsk państw centralnych 1918 r.
- linie frontów z listopada 1918 r.
- miejsce zatopienia Lusitanii 7 V 1915 r.
- ważniejsze bitwy
- ważniejsze bitwy morskie
- bombardowania lotnicze miast
- ważniejsze twierdze
- ważniejsze bazy morskie i porty wojenne
- rewolucje
- miejsca podpisania rozejmów, kapitulacji i pokojów
- kapitulacje i zawieszenia broni

? 1. Omów zmiany przebiegu frontu wschodniego w latach 1917–1918.
2. Wymień miasta, które padły ofiarą bombardowań lotniczych.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, czym była nieograniczona wojna podwodna i jakie były jej skutki.
2. Omów przyczyny klęski państw centralnych.
3. Wymień najważniejsze skutki I wojny światowej dla Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014.
Z. Flisowski, *Bitwa jutlandzka*, Warszawa 1994.

5 POLACY NA FRONTACH WIELKIEJ WOJNY

Podczas I wojny światowej Polacy jako obywatele państw zaborczych trafili do armii Austro-Węgier, Niemiec i Rosji. Do często bratobójczej walki skierowano ponad 3 mln z nich, z czego około pół miliona poległo, a dalszych kilkaset tysięcy zostało rannych. Aby zyskać zaangażowanie tych żołnierzy, władze Austro-Węgier, Niemiec i Rosji zaczęły formować w ramach swoich wojsk odrębne polskie oddziały. Polacy zaś liczyli, że ich poświęcenie przyniesie odrodzenie własnego państwa. Jakie polskie formacje wojskowe walczyły na frontach Wielkiej Wojny? Jakie były ich losy?

POLACY U BOKU PAŃSTW CENTRALNYCH

Uformowanie się na przełomie XIX i XX w. trójporozumienia i trójprzymierza rozbiło dawny sojusz państw zaborczych. Niemcy i Austro-Węgry stanęły przeciwko Rosji. Wśród Polaków zaczęły ścierać się dwie koncepcje: poparcia albo państw centralnych, albo ententy, które rozważano w celu odzyskania niepodległości.

Te zamysły najszybciej nabrały realnych kształtów w zaborze austriackim. Jeszcze przed wybuchem wojny miejscowe koła polityczne polskich konserwatystów zaczęły propagować ideę przekształcenia Austro-Węgier w monarchię trialistyczną – austro-węgiersko-polską. W jej skład miałyby wejść także ziemie Królestwa Polskiego odebrane Rosji. Bardziej radykalne były koncepcje polskich socjalistów, demokratów oraz przedstawicieli części środowiska narodowodemokratycznego, którzy domagali się niepodległości Polski. Działacze skupieni wokół tej idei utworzyli w 1912 r. Komisję Tymczasową Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, na której czele stanął **Józef Piłsudski**. Wydano także odezwę do walki z Rosją u boku Austro-Węgier. Komisji została podporządkowana paramilitarna (czyli zorganizowana na wzór wojskowy) organizacja **„Strzelec"**.

Z kolei środowiska konserwatywne i ludowe w Galicji Wschodniej utworzyły w lipcu 1914 r. we Lwowie Centralny Komitet Narodowy, któremu podporządkowano Polskie Drużyny Strzeleckie, Drużyny Bartoszowe i Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół".

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF PIŁSUDSKI

1867–1935

Był działaczem niepodległościowym, politykiem i dowódcą wojskowym. Urodził się na Wileńszczyźnie. W młodości związał się z niepodległościowymi organizacjami konspiracyjnymi. W 1886 r. został aresztowany i oskarżony o spisek na życie cara. Lata 1887–1892 spędził na zesłaniu na Syberii. Po powrocie do kraju rozpoczął działalność w Polskiej Partii Socjalistycznej. W latach 1905–1907 uczestniczył w rewolucji w Królestwie Polskim i prowadził akcje bojowe. W latach 1908–1914 działał w Galicji – był współorganizatorem oddziałów strzeleckich, a podczas I wojny światowej – Legionów Polskich. Prognozował dwie fazy przyszłego konfliktu. Od tego uzależnił taktykę działania, na początku przeciwko Rosji, zaś później przeciwko państwom centralnym. W 1914 r. stworzył konspiracyjną Polską Organizację Wojskową. W 1917 r. w wyniku kryzysu przysięgowego został uwięziony w twierdzy w Magdeburgu. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości objął władzę jako naczelnik państwa. Dowodził wojskami polskimi w czasie wojny z bolszewicką Rosją. Od 1920 r. był marszałkiem Polski. W 1923 r. wycofał się z życia politycznego. Powrócił jednak trzy lata później i dokonał zamachu stanu. Dwukrotnie zajmował stanowisko premiera.

LEGIONY POLSKIE U BOKU AUSTRO-WĘGIER

Gdy wybuchła wojna, latem i jesienią 1914 r. linia frontu przebiegała przez ziemie Królestwa Polskiego i zaboru austriackiego. Rząd w Wiedniu zgodził się na mobilizację polskich oddziałów strzeleckich w Galicji. Inicjatorem tych działań był Józef Piłsudski. W ich rezultacie na początku sierpnia 1914 r. powstała **I Kompania Kadrowa**, oddział piechoty liczący ok. 150 żołnierzy. Dowódcą kompanii został Tadeusz Kasprzycki.

W dniu **6 sierpnia 1914 r.** I Kompania Kadrowa przekroczyła granicę Królestwa Polskiego w celu wywołania tam powstania przeciw władzy rosyjskiej. Ludność zamieszkująca Kielecczyznę nie poparła jednak planów Piłsudskiego, a jego żołnierze musieli zdobywać zaopatrzenie drogą rekwizycji. W tej sytuacji kompania musiała się wycofać z powrotem do Krakowa, a władze austriackie zażądały jej rozwiązania i wcielenia żołnierzy do armii austriackiej. W obronie komendanta Piłsudskiego i polskich oddziałów stanęli wówczas polscy politycy z Galicji. Założyli oni **Naczelny Komitet Narodowy (NKN)**, który dążył do zorganizowania polskich jednostek wojskowych walczących u boku sił austriackich. Na czele departamentu wojskowego NKN stanął Władysław Sikorski. Jeszcze w 1914 r. rozpoczęto formowanie **Legionów Polskich**, oddziałów nawiązujących do tradycji jednostek o takiej samej nazwie utworzonych przez gen. Jana Henryka Dąbrowskiego. Początkowo miały powstać dwa legiony: Wschodni i Zachodni. Mimo to wskutek zajęcia przez Rosjan Galicji Wschodniej Legion Wschodni szybko rozwiązano.

W grudniu 1914 r. Legion Zachodni przekształcono w **I Brygadę Legionów Polskich** pod dowództwem Józefa Piłsudskiego. Brygada przeszła chrzest bojowy w **bitwie pod Limanową**, gdzie Polakom udało się zatrzymać atak wojsk rosyjskich.

W kolejnym roku powstały **II** i **III Brygada**. Legiony osiągnęły wówczas swoją najwyższą liczebność – ok. 20 tys. żołnierzy. Łącznie zaś w szeregach tej formacji

Przemarsz Kompanii Kadrowej przez Kielce. Polacy zajęli miasto 12 sierpnia, jednak ich wkroczenie nie wywołało spodziewanego entuzjazmu wśród mieszkających tu rodaków.

▪ *fotografia, Kielce, 12.08.1914 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

„Siódemka" Beliny

Pierwszym oddziałem, który już 2 sierpnia 1914 r. przekroczył granicę zaboru rosyjskiego, była słynna „ułańska siódemka". Dowodzona przez Władysława Prażmowskiego ps. Belina grupa liczyła faktycznie tylko siedmiu żołnierzy i, z braku koni, przekroczyła granicę dwiema dorożkami. Ich zadaniem było przeprowadzenie zwiadu, zlikwidowanie rosyjskiego posterunku w Jędrzejowie i zdobycie wierzchowców. Prawdopodobnie sam Józef Piłsudski uważał akcję Beliny za straceńczą misję, bo pożegnał żołnierzy słowami: *Choć będziecie wisieć, spełnicie pięknie żołnierski obowiązek, ale historia o was nie zapomni.* Tymczasem „siódemka" nie napotkała oporu. Żołnierze rosyjscy wycofali się, przekonani, że są atakowani przez przeważające siły polskie. „Siódemka" wykonała zadanie i powróciła na koniach ofiarowanych im przez Polaków sympatyzujących z Kompanią Kadrową.

? Jaki był cel misji „ułańskiej siódemki"?

Żołnierze „ułańskiej siódemki" szybko stali się bohaterami i cieszyli się wielkim poważaniem wśród legionistów. Sześciu z nich przeżyło I wojnę światową. W odrodzonej Polsce zajmowali znaczące stanowiska wojskowe. Trzech otrzymało nawet stopień generalski.

▪ *fotografia, Polska, 1914 r.*

służyło 53 tys. żołnierzy i oficerów. W zamyśle Piłsudskiego podczas toczonych przez nie walk miała się wykształcić kadra przyszłej armii polskiej, dlatego jako dowódca starał się unikać udziału swoich oddziałów w zmaganiach grożących ich wykrwawieniem. Czasem wręcz odmawiał wykonania rozkazów, które mogły doprowadzić do znacznych strat w szeregach dowodzonej przez niego brygady.

W początkowym okresie wojny poszczególne brygady walczyły na froncie osobno. Żołnierze Legionów brali udział w walkach przeciwko Rosjanom, m.in. pod Laskami, Łowczówkiem i Rokitną. W 1916 r. wszystkie brygady znalazły się na Wołyniu, gdzie uczestniczyły w walkach, m.in. pod **Kostiuchnówką**, osłaniając odwrót wojsk niemieckich.

Jeszcze w październiku 1914 r. Piłsudski założył, podporządkowaną bezpośrednio sobie, konspiracyjną **Polską Organizację Wojskową (POW)**. Działała ona w zaborze rosyjskim, a jej zadaniem było prowadzenie akcji wywiadowczych oraz kształcenie kadr przyszłego Wojska Polskiego. W przededniu odzyskania niepodległości liczyła ona 30 tys. członków. Jej kolejnymi dowódcami byli m.in. **Tadeusz Kasprzycki** i **Edward Rydz-Śmigły**.

Rok 1917 przyniósł zmianę sytuacji politycznej. Upadek caratu w Rosji sprawił, że to państwo niemal wyłączyło się z działań wojennych i pogrążyło w wojnie domowej. Piłsudski, zgodnie ze swoimi wcześniejszymi kalkulacjami, dokonał wówczas **reorientacji** politycznej. Uznał, że walka przeciwko Rosji przestała służyć polskim interesom i należy dążyć do zmiany sojusznika. Okazją do tego stały się żądania państw centralnych dotyczące złożenia przez legionistów nowej przysięgi wierności władcom Niemiec i Austro-Węgier. W lipcu 1917 r. żołnierze I i III Brygady odmówili podporządkowania się temu rozkazowi, co doprowadziło do rozwiązania obu jednostek. Po tym wydarzeniu, nazwanym **kryzysem przysięgowym**, Piłsudski został oskarżony o bunt i osadzony w twierdzy w Magdeburgu. Jedynie II Brygada, dowodzona przez **gen. Józefa Hallera**, złożyła przysięgę i walczyła po stronie państw centralnych jeszcze do lutego 1918 r. Dopiero wówczas, w proteście przeciwko zapisom traktatu brzeskiego, w którym przekazywano Chełmszczyznę państwu ukraińskiemu, wypowiedziała posłuszeństwo. Aby uniknąć losu dwóch pozostałych brygad, gen. Haller wraz z dużą grupą żołnierzy, w tym ponad stu oficerami, przedarł się na stronę rosyjską.

Reorientacja – zmiana dotychczasowego stanowiska.

CIEKAWOSTKA

Szczypiorniak

Po kryzysie przysięgowym w lipcu 1917 r. żołnierze I i III Brygady Legionów Polskich zostali osadzeni m.in. w obozie internowania w Szczypiornie pod Kaliszem (dziś to dzielnica Kalisza). Polacy założyli w obozie własne organizacje, takie jak samorząd i sądy koleżeńskie. Aby utrzymać dyscyplinę i formę fizyczną, organizowali gimnastykę i zawody sportowe. Szczególną popularnością wśród legionistów cieszyła się piłka ręczna. Po opuszczeniu obozu żołnierze propagowali tę grę w odrodzonej Polsce. Odtąd piłka ręczna była przez Polaków popularnie nazywana szczypiorniakiem, a uprawiający ją sportowcy – szczypiornistami.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO DO ŻOŁNIERZY I KOMPANII KADROWEJ

3 sierpnia 1914 r., w dniu sformowania I Kompanii Kadrowej, w Krakowie Józef Piłsudski zwrócił się do swoich żołnierzy z uroczystym przemówieniem.

Odtąd nie ma ani Strzelców, ani Drużyniaków. Wszyscy, co tu jesteście zebrani, jesteście żołnierzami polskimi. Znoszę wszelkie odznaki specjalnych grup. Jedynym waszym znakiem jest odtąd orzeł biały [...]. Żołnierze. Spotkał was ten zaszczyt niezmierny, że pierwsi pójdziecie do Królestwa i przestąpicie granice rosyjskiego zaboru, jako czołowa kolumna wojska polskiego, idącego walczyć za oswobodzenie ojczyzny. Wszyscy jesteście równi wobec ofiar, jakie ponieść macie. Wszyscy jesteście żołnierzami. Nie naznaczam szarż, każę tylko doświadczeńszym wśród was pełnić funkcje dowódców. Szarże uzyskacie w bitwach. Każdy z was może zostać oficerem, jak również każdy oficer może znów zejść do szeregowców, czego oby nie było... Patrzę na was, jako na kadry, z których rozwinąć ma się przyszła armia polska, i pozdrawiam was jako pierwszą kadrową kompanię.

Źródło: J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. IV, Warszawa 1937, s. 7–8.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę w planach Józefa Piłsudskiego miała odegrać I Kompania Kadrowa.
2. Wymień zasady, jakie miały panować w tej jednostce.

FORMACJE POLSKIE U BOKU ROSJI

Wśród Polaków w czasie I wojny światowej wielu zwolenników miała także orientacja na ententę. Jej przedstawiciele utworzyli w 1914 r. w Warszawie **Komitet Narodowy Polski (KNP)**. Jego celem było sformowanie polskich wojsk walczących u boku Rosji przeciw państwom centralnym. Dla dominujących w tym gremium działaczy Narodowej Demokracji znaczenie miało to, że KNP był oficjalnie uznawany przez Francję i Wielką Brytanię. Z inicjatywy komitetu już w 1914 r. zaczęły powstawać pierwsze jednostki bojowe. Sformowano z nich I Legion, który stacjonował w Puławach i dlatego został nazwany **Legionem Puławskim**. Liczył on ok. 900 żołnierzy i oficerów. W 1915 r. walczył z siłami niemieckimi w Królestwie Polskim. Wkrótce sformowano także Dywizję Strzelców Polskich oraz Pułk Ułanów, które wspierały wojska rosyjskie w walce z państwami centralnymi. Jednak latem 1915 r. ziemie Królestwa Polskiego zostały zajęte przez państwa centralne i polskie oddziały musiały się wycofać wraz z wojskiem rosyjskim na wschód. Utracono wówczas możliwość werbunku kolejnych polskich ochotników. Legion został wcielony do tzw. Brygady Strzelców Polskich, walczącej w ramach armii rosyjskiej.

W 1917 r., po obaleniu caratu i utworzeniu w Piotrogrodzie Rządu Tymczasowego, Polacy przebywający w Rosji rozpoczęli starania o utworzenie armii polskiej. Latem tego roku w Mińsku uformowano I Korpus Polski, a następnie dwa kolejne. W skład II Korpusu weszła dawna II Brygada Legionów Polskich pod dowództwem gen. Józefa Hallera, która w lutym 1918 r. wypowiedziała posłuszeństwo państwom centralnym. Po przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików i podpisaniu przez nich pokoju z Niemcami (więcej o tym na s. 211, 216) polskie korpusy miały zostać zlikwidowane. Mimo to II Korpus odmówił rozwiązania się i stoczył zaciekły bój z armią niemiecką **pod Kaniowem**. Wobec wyczerpania się zapasów amunicji Polacy musieli jednak złożyć broń. Mimo to Haller zdołał wydostać się z okrążenia, a następnie poprzez Murmańsk przedostał się do Francji.

ZIEMIE POLSKIE W CZASACH I WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Omów podział ziem polskich w październiku 1915 r.
2. Wymień ważniejsze bitwy z udziałem Polaków, które rozegrały się na ziemiach polskich.

INFOGRAFIKA

SZLAK BOJOWY LEGIONÓW POLSKICH

Legiony Polskie powstały w 1914 r., tworzyły je trzy brygady. Przez ponad trzy lata żołnierze każdej z nich przebyli długi i burzliwy szlak bojowy, obejmujący ziemie Królestwa Polskiego, a także Rosji i Austro-Węgier.

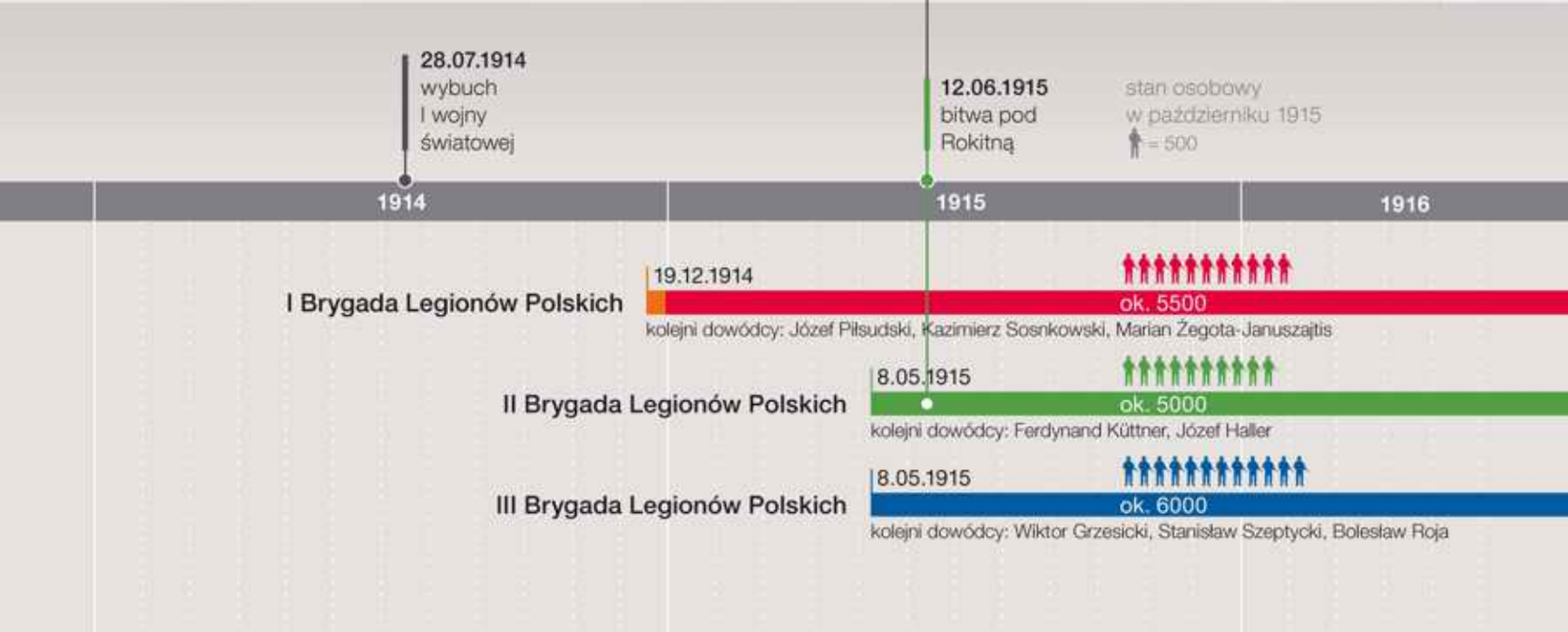

Szarża polskich ułanów w bitwie pod Rokitną
13 czerwca 1915 r. rozsławiła żołnierzy II Brygady Legionów. Polacy pod wodzą rotmistrza Zbigniewa Dunina-Wąsowicza przeprowadzili brawurowe natarcie, podczas którego przedarli się przez trzy linie rosyjskiej obrony. Sam dowódca poległ w walce, a jego uroczysty pogrzeb, który odbył się w Krakowie, stał się wielką manifestacją patriotyczną.

Żołnierze Legionów Polskich nosili błękitne mundury. Charakterystycznym elementem ich stroju była czapka zwana maciejówką, do której przyczepiano metalowe orzełki.

4–6.07.916
bitwa pod Kostiuchnówką

9–11.07.917
kryzys przysięgowy

11.05.1918
bitwa pod Kaniowem

11.11.1918
koniec I wojny światowej

1916 | 1917 | 1918

okres internowania

okres internowania

WOJSKO POLSKIE WE FRANCJI

W czasie I wojny światowej polskie formacje wojskowe powoływano nie tylko na ziemiach polskich, lecz także we Francji. W sierpniu 1914 r. powstała kompania francuskiej Legii Cudzoziemskiej złożona z polskich ochotników. Od miejsca jej szkolenia w mieście Bayonne [czyt.: ba**jon**] nazwano ich **bajończykami**. Oddział liczył jednak zaledwie ok. 200 żołnierzy i szybko wykrwawił się podczas walk we Flandrii. Dalszy werbunek do kompanii został wstrzymany po proteście ambasady rosyjskiej.

Po upadku caratu w Rosji pojawiły się nowe możliwości w kwestii utworzenia wojsk polskich walczących u boku Francuzów. Szczególnie zabiegał o to przywódca endecji **Roman Dmowski** (więcej o nim na s. 176), który od 1915 r. przebywał na zachodzie Europy. Dzięki jego staraniom wydano w 1917 r. dekret dotyczący zorganizowania polskiej armii, która uzyskała status samodzielnej i sprzymierzonej jednostki wojskowej. Duże zasługi w sformowaniu tych oddziałów miał również nowy **Komitet Narodowy Polski**, założony w sierpniu 1917 r. przez Romana Dmowskiego. Siedziba KNP – szwajcarska Lozanna – stała się wkrótce głównym ośrodkiem polskiego życia politycznego na Zachodzie. Sam zaś Komitet został uznany przez państwa ententy za przedstawicielstwo Polaków. Okazało się to szczególnie ważne po zakończeniu wojny, gdy jego członkowie reprezentowali Polskę na konferencji pokojowej w Paryżu (więcej zob. na s. 231).

W Stanach Zjednoczonych i Kanadzie sprawę polską propagował przedstawiciel KNP, światowej sławy pianista **Ignacy Jan Paderewski** (więcej o jego działalności w tym czasie na s. 229, 230). Dzięki jego staraniom do wojska utworzonego we Francji zaczęli również wstępować ochotnicy zza oceanu. Rekrutowano jednak przede wszystkim mieszkających w Republice Francuskiej Polaków, a także jeńców z armii państw centralnych. W październiku 1918 r. dowództwo nad nowymi siłami objął gen. Józef Haller. Dowodzone przez niego wojsko od koloru francuskich mundurów nazywano **Błękitną Armią**.

Wojska Hallera trafiły na front dopiero pod koniec działań wojennych. Wiosną 1919 r., po zakończeniu walk, formacja została rozbudowana i osiągnęła stan ok. 70 tys. żołnierzy. Wówczas przetransportowano Błękitną Armię drogą lądową przez terytorium Niemiec do Polski. Ta jednostka odegrała bardzo ważną rolę w walkach z Ukraińcami o Galicję Wschodnią, a także w wojnie polsko-bolszewickiej w latach 1919–1921 (więcej na ten temat na s. 298–305).

Plakat rekrutacyjny Błękitnej Armii zawierał napisy w języku polskim i angielskim. Dzięki akcji propagandowej Komitetu Narodowego Polskiego do powstających we Francji wojsk zgłosiło się kilkadziesiąt tysięcy Polaków.

▪ *plakat, Francja, 1918 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów genezę Legionów Polskich.
2. Wyjaśnij, jakie były zasługi Józefa Piłsudskiego dla tworzenia polskich formacji wojskowych w czasie I wojny światowej.
3. Oceń, jakie znaczenie dla Polaków mogła mieć walka w wojnie toczonej przez zaborców.
4. Wymień polskie formacje wojskowe walczące po stronie państw ententy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

„Błękitna Armia" i jej dowódca gen. Józef Haller, pod red. B. Kopki i J. Tarczyńskiego, Warszawa 2017.
R. Kaczmarek, *Polacy w armii Kajzera na frontach I wojny światowej*, Kraków 2014.
Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz ludziach Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2008.
„Nie wierząc nam, że chcieć to móc...". Legiony i ich wpływ na sprawę polską w latach 1914–1918, red. Z. Girzyński, J. Kłaczkow, Toruń 2018.

6 SPRAWA POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

Podczas I wojny światowej Polacy byli zmuszeni walczyć w armiach po obu stronach konfliktu. Z czasem sprawa polska coraz częściej powracała w politycznych kalkulacjach i stawała się obiektem zabiegów dyplomatycznych. Wyczerpująca wojna sprawiła, że władcy państw zaborczych, aby pozyskać polskiego rekruta, wysuwali obietnicę odrodzenia Polski po wojnie. Jakie zobowiązania wobec Polaków składali zaborcy? Jaki sposób do kwestii polskiej niepodległości podchodziły zachodnie mocarstwa?

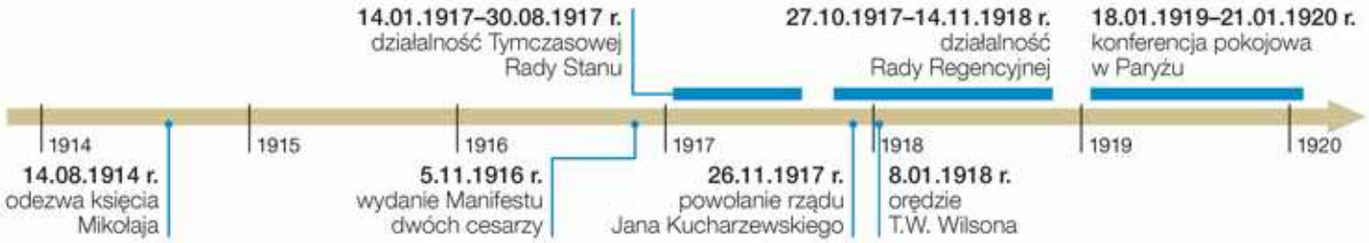

SPRAWA POLSKA NA POCZĄTKU WOJNY

Przed wybuchem I wojny światowej sprawa polska nie była przedmiotem dyskusji między mocarstwami. Na arenie międzynarodowej panowała zgodna opinia, że jest to wyłącznie wewnętrzny problem państw zaborczych. Sytuację Polaków trafnie ujął historyk i dyplomata Michał Sokolnicki: *Nikt na całym świecie Polski nie chce.*

Wybuch wojny także nie przyniósł przełomu w tej kwestii. Dowództwa armii Austro-Węgier, Niemiec i Rosji podejmowały jedynie działania propagandowe – wydawały odezwy, w których odwoływały się do polskiej historii. Niemcy podkreślali wrogość Rosjan do Polaków, przypominali o rusyfikacji i zsyłkach na Syberię. Rosjanie z kolei akcentowali wspólny słowiański rodowód i przywoływali zagrażającą polskości działalność Krzyżaków oraz germanizację. Naczelny wódz armii rosyjskiej, stryj cara, książę Mikołaj Mikołajewicz, wydał w sierpniu 1914 r. odezwę do Polaków. Obiecywał w niej wskrzeszenie Polski *swobodnej swojej w wierze, języku i samorządzie*, ale pod berłem władcy Rosji. Odezwa nie zawierała wizji granic przyszłej Polski, nie określała też zakresu rzeczonego samorządu. Przede wszystkim jednak nie została podpisana przez samego cara, a zatem nie miała żadnej mocy prawnej.

Podobnie wszelkie inne zabiegi zaborców w początkowej fazie wojny nie wiązały się z żadnymi konkretnymi propozycjami dla Polaków, a odezwy i dokumenty nie były sygnowane przez władców. Wobec braku stanowczych i wiążących deklaracji Polacy nie zdecydowali się na masowe poparcie którejkolwiek ze stron.

PAŃSTWA CENTRALNE WOBEC SPRAWY POLSKIEJ

W 1915 r. wojska austro-węgierskie i niemieckie wyparły Rosjan z ziem Królestwa Polskiego. Tereny dawnej Kongresówki okupanci podzielili na dwa gubernatorstwa:

- niemieckie z gubernatorem rezydującym w Warszawie,
- austriackie, którym zarządzał gubernator rezydujący w Lublinie.

Pojednawcze gesty wobec Polaków podejmowali przede wszystkim Niemcy, którym zależało na zatarciu złego wrażenia, wywołanego zniszczeniem przez nich Kalisza w pierwszych dniach wojny w 1914 r. W listopadzie 1915 r. w Warszawie, za zgodą niemieckich władz, wznowiono działalność uniwersytetu i politechniki, a w następnym roku przywrócono funkcjonowanie samorządu.

Postępowanie niemieckiego rządu nie miało jednak prowadzić do odbudowania w pełni niezależnego państwa polskiego. Było ono wpisane w ich politykę Mitteleuropy (więcej o niej na s. 217), w której Polska miałaby być tylko jednym z podległych Rzeszy państw buforowych oddzielających ją od Rosji. Niemcy zakładali przy tym, że zaanektują zachodnie ziemie Królestwa Kongresowego. Wiązałoby się to z wysiedleniem stamtąd polskiej ludności i zastąpieniem jej Niemcami. W rezultacie udałoby się oddzielić Polaków mieszkających w Wielkopolsce i na Pomorzu od reszty narodu i w ten sposób przyspieszyć ich germanizację. W praktyce jednak Niemcy nie przedsięwzięli wówczas żadnych kroków w tej sprawie.

Zwrot w polityce państw centralnych wobec Polaków nastąpił w drugiej połowie 1916 r., kiedy po krwawych walkach i po poniesieniu olbrzymich strat na froncie zachodnim i na Bałkanach Niemcy i Austro-Węgry

zaczęły dotkliwie odczuwać demograficzne skutki wojny, której wynik wciąż nie był przesądzony. Gdy w lipcu 1916 r. w bitwie pod Kostiuchnówką (więcej o niej na s. 222) okazało się, że połączone brygady Legionów stanowić mogą znaczącą siłę militarną, dowódcy niemieccy i austriaccy postanowili wykorzystać do walki polskich rekrutów. Na terenach okupowanych przez państwa centralne żyło bowiem ok. miliona Polaków w wieku poborowym. Ich pozyskanie mogło się okazać przełomowe dla rozstrzygnięcia konfliktu. Liczono, że Polacy mogą być pomocni nie tylko jako żołnierze, lecz także robotnicy fabryczni i rolni.

Rada Regencyjna rozpoczęła prace 27 października 1917 r. Tego dnia Józef Ostrowski [1], abp Aleksander Kakowski [2] i Zdzisław Lubomirski [3] złożyli uroczystą przysięgę w katedrze warszawskiej, a następnie udali się na Zamek Królewski, gdzie oficjalnie objęli rządy.

▪ *fotografia, Warszawa, 27 IX 1917 r.*

5 listopada 1916 r. gubernatorzy niemiecki i austriacki wspólnie ogłosili w Warszawie i Lublinie **manifest dwóch cesarzy**, zwany też **Aktem 5 listopada**. W podpisanym przez cesarzy Wilhelma II i Franciszka Józefa dokumencie zapowiadano powstanie samodzielnego państwa polskiego z dziedzicznym monarchą i ustrojem konstytucyjnym. Jego granice nie zostały jednak określone; ta kwestia miała być rozstrzygnięta w przyszłości. Jednocześnie w akcie obiecywano utworzenie polskiej armii pod dowództwem niemieckim i austriackim.

Manifest dwóch cesarzy, w odróżnieniu od poprzednich niezobowiązujących deklaracji, miał ogromne znaczenie dla narodu polskiego. Był pierwszym wydanym przez zaborców dokumentem, w którym wyrażali oni zgodę na powstanie samodzielnego polskiego państwa. Tym samym ostatecznie zakończyła się solidarność państw zaborczych względem Polaków, a postanowienia rozbiorowe głoszące, że Polska nigdy się nie odrodzi, zostały anulowane. Mimo że w akcie sformułowano kwestię państwowości w ogólny sposób i odkładano podjęcie ostatecznych decyzji do zakończenia wojny, ten dokument wywołał żywe zainteresowanie sprawą polską na arenie międzynarodowej.

Krokiem w kierunku realizacji obietnic zawartych w Akcie 5 listopada było utworzenie w styczniu 1917 r. w Warszawie polskiej **Tymczasowej Rady Stanu**.

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT 5 LISTOPADA

Tekst Aktu 5 listopada został uzgodniony podczas konferencji przedstawicieli Niemiec i Austro-Węgier w Pszczynie. Następnie jego treść ogłoszono na ziemiach Królestwa Polskiego okupowanych przez państwa centralne.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie przez waleczne ich wojska ciężkiemi ofiarami rosyjskiemu panowaniu wydarte do szczęśliwej przywieść przyszłości, Jego Cesarska Mość Cesarz Niemiecki oraz Jego Cesarska i Królewska Mość Cesarz Austryi i Apostolski Król Węgier postanowili z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic Królestwa Polskiego zastrzega się. Nowe królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmię potrzebną do swobodnego sił swych rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych polskich towarzyszy broni we wielkiej obecnej wojnie. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnem porozumieniu.

Sprzymierzeni Monarchowie, biorąc należny wzgląd na ogólne warunki polityczne Europy, jako też na dobro i bezpieczeństwo własnych krajów i ludów, żywią niezłomną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.

Wielkie zaś, od zachodu z Królestwem Polskiem sąsiadujące mocarstwa z radością ujrzą u swych granic wschodnich wskrzeszenie i rozkwit wolnego, szczęśliwego i własnem narodowem życiem cieszącego się państwa.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondarczuk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 64–65.

? 1. Wymień zapowiedzi dotyczące ustroju przyszłego państwa polskiego zawarte w odezwie.
2. Oceń, jakie obawy mógł budzić w Polakach Akt 5 listopada.

Składała się ona z 25 członków, z których 15 reprezentowało ziemie okupowane przez Niemców, zaś 10 – obszar pod zarządem austriackim. Referatem wojny przy Tymczasowej Radzie Stanu zarządzał Józef Piłsudski.

We wrześniu 1917 r. gubernatorzy austriacki i niemiecki poinformowali o rozszerzeniu polskiego samorządu. W miejsce Tymczasowej Rady Stanu powołano wówczas **Radę Regencyjną**, w której skład weszli:

- Aleksander Kakowski – arcybiskup warszawski,
- Józef Ostrowski – ziemianin, polityk konserwatywno-liberalny,
- Zdzisław Lubomirski – prawnik, prezydent Warszawy.

Rada Regencyjna miała sprawować tymczasową władzę do czasu wyboru monarchy, jednak nadzór nad jej posunięciami sprawował niemiecki gubernator. W listopadzie 1917 r. Rada Regencyjna powołała polski rząd, na którego czele stanął premier **Jan Kucharzewski**. Jego działania doprowadziły m.in. do polonizacji urzędów i szkolnictwa.

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy przeciwko Polakom

Do 1914 r. Polacy w armiach państw zaborczych służyli w rozproszeniu, wraz z pozostałymi narodowościami zamieszkującymi te monarchie. Gdy wybuchła wojna, doszło do mobilizacji rezerwistów w Kongresówce. Jednostki stacjonujące na ziemiach polskich zostały uzupełnione lokalnymi rezerwistami i w ten sposób oddziały te stały się „bardziej polskie" niż inne. Polaków masowo wcielano do 2 Armii rosyjskiej, która została rozbita w bitwie pod Tannenbergiem (więcej o bitwie na s. 203). Walczyła ona z niemieckim XX Korpusem Armijnym, rekrutowanym z mieszkańców południowej części Prus Wschodnich, więc w znacznej części także i z Polaków. Z kolei w bitwie pod Biskupcem 26 sierpnia 1914 r. Polacy służący w rosyjskim VI Korpusie Armijnym wzięli udział w walkach przeciw Polakom wcielonym do niemieckiego XVII Korpusu Armijnego, składającego się głównie z żołnierzy z Pomorza Gdańskiego.

Do walk między Polakami walczącymi w armiach: austro-węgierskiej i rosyjskiej doszło zaś w bitwach pod Komarowem i Kraśnikiem. Bratobójcze walki wspominał ówczesny legionista, a później premier Polski – Felicjan Sławoj Składkowski: *W tę noc wigilijną nasi w okopach zaczęli śpiewać „Bóg się rodzi…" I oto z okopów rosyjskich Polacy, których dużo jest w dywizjach syberyjskich, podchwycili słowa pieśni i poszła w niebo z dwóch wrogich okopów.* W innej części dodawał jeszcze: *Straszna jest wojna bratobójcza. Podobno jeden z naszych młodych chłopców wziął do niewoli ojca swego, którego zabrali do wojska rosyjskiego.*

SPRAWA POLSKA W POLITYCE ENTENTY

Aktywne działania Niemiec i Austro-Węgier umiędzynarodowiły sprawę polską i zmusiły państwa ententy do zajęcia konkretnego stanowiska w kwestii niepodległości Polski.

W grudniu 1916 r. car Mikołaj II wydał rozkaz swojej armii, w którym zapowiedział utworzenie państwa polskiego z ziem wszystkich trzech zaborów. Wywołało to oburzenie wśród rosyjskich żołnierzy, którzy zaczęli wątpić w sens prowadzenia wojny w imię obcych interesów. Deklaracja cara została za to entuzjastycznie przyjęta przez zachodnich sojuszników Rosji, ograniczonych do tej pory jej twardym stanowiskiem w kwestii polskiej. Zarówno Wielka Brytania, jak i Francja poparły w styczniu 1917 r. koncepcję Mikołaja II. Realizacja obietnic cara nie była jednak możliwa, gdyż w tamtym czasie ziemie polskie znajdowały się pod kontrolą państw centralnych.

Początek 1917 r. przyniósł duże zmiany w Rosji. W wyniku rewolucji lutowej abdykował car Mikołaj II (więcej zob. na s. 209). Władzę przejął wówczas Rząd Tymczasowy, który potwierdził prawo Polaków do własnego państwa z zastrzeżeniem, że będzie ono połączone sojuszem wojskowym z Rosją. Potrzebę istnienia niezależnej Polski podkreślała także opanowana przez bolszewików Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Jednak po rewolucji październikowej ich stanowisko nie było już tak jednoznaczne. Lenin i jego współpracownicy głosili bowiem potrzebę światowej rewolucji i wprowadzenia ponadnarodowej dyktatury proletariatu. Ostatecznie dopiero traktat brzeski podpisany przez bolszewików z państwami centralnymi w marcu 1918 r. zmusił władze sowieckie do przyznania Polakom i innym narodom dawnej carskiej Rosji prawa do posiadania własnych państw.

CIEKAWOSTKA

Stany Zjednoczone Polski?

W styczniu 1917 r. podczas spotkania z Thomasem Woodrowem Wilsonem Ignacy Jan Paderewski przekazał prezydentowi USA swój memoriał na temat Polski. Znalazła się w nim opracowana przez Paderewskiego koncepcja utworzenia Stanów Zjednoczonych Polski – federacyjnego państwa, w skład którego weszłoby kilka autonomicznych regionów, m.in. Królestwo Polski, Królestwo Litwy i Królestwo Polesia. Pomysł ten nigdy nie doczekał się realizacji, ale znacząco wpłynął na zainteresowanie amerykańskiego prezydenta sprawą polską.

Przełomowe znaczenie dla sprawy polskiej miało **orędzie Thomasa Woodrowa Wilsona** z 8 stycznia 1918 r. W przemówieniu do Kongresu prezydent Stanów Zjednoczonych przedstawił swój 14-punktowy program mający zagwarantować trwały pokój na świecie (więcej o nim na s. 215, 216). Punkt 13. planu Wilsona dotyczył Polski (zob. tekst źródłowy poniżej). Prezydent stwierdził w nim, że powinno powstać niepodległe państwo polskie złożone z ziem zamieszkanych w większości przez Polaków. Podkreślił też, że odrodzonej Polsce należy zagwarantować dostęp do morza. Tak silne zaakcentowanie kwestii polskiej w polityce prezydenta USA było w dużej mierze zasługą światowej sławy pianisty **Ignacego Jana Paderewskiego** i jego działalności w Stanach Zjednoczonych (zob. ciekawostka na s. 229). W swoim orędziu Wilson uznawał powstanie niepodległej Polski za jeden z warunków trwałego pokoju w Europie, co miało ogromne znaczenie dla sprawy polskiej. Z tym stanowiskiem zgodziły się rządy Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch, dla których przystąpienie USA do wojny było szansą na ostateczne zwycięstwo nad Niemcami i Austro-Węgrami. W ogłoszonej 3 czerwca 1918 r. wspólnej deklaracji państwa ententy i ich sojusznicy poparły powstanie niepodległego państwa polskiego, które miało mieć zapewniony dostęp do morza.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY JAN PADEREWSKI

1860–1941

Był wybitnym polskim pianistą, kompozytorem i politykiem. Kształcił się w Warszawie, a później w Wiedniu. W wieku 27 lat rozpoczął międzynarodową karierę. Koncertował w Anglii, we Francji i w Stanach Zjednoczonych. Podczas Wielkiej Wojny wykorzystał swoją sławę, aby propagować ideę niepodległości Polski za granicą, szczególnie w USA. W latach 1917–1919 działał w ramach założonego w Lozannie Komitetu Narodowego Polskiego. W znacznym stopniu przyczynił się do podjęcia sprawy polskiej przez prezydenta USA Thomasa Woodrowa Wilsona. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powrócił do kraju. Jego przyjazd do Poznania stał się pretekstem do wybuchu powstania wielkopolskiego. W styczniu 1919 r. stanął na czele polskiego rządu. Wraz z Romanem Dmowskim reprezentował Polskę na konferencji paryskiej. W 1922 r. wycofał się z życia politycznego i całkowicie poświęcił się działalności artystycznej i charytatywnej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ORĘDZIE THOMASA WOODROWA WILSONA

Przemówienie prezydenta USA z 8 stycznia 1918 r. zostało wygłoszone przed przedstawicielami połączonych izb amerykańskiego Kongresu. Zawarty w nim program pokojowy odbił się szerokim echem na całym świecie.

Naszym programem jest program pokoju światowego. Program ten – naszym zdaniem jedynie możliwy – jest następujący: [...]
13. Musi zostać stworzone niepodległe państwo polskie, obejmujące terytoria zamieszkałe przez ludność niezaprzeczalnie polską i któremu musi zostać zapewniony wolny dostęp do morza; niepodległość polityczna, gospodarcza oraz integralność terytoriów zamieszkałych przez tę ludność będą zagwarantowane przez konwencję międzynarodową.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 43–45.

Prezydent Wilson [1] wygłaszający orędzie w Kongresie Stanów Zjednoczonych.

▪ *fotografia kolorowana, Waszyngton, 8 I 1918 r.*

? 1. Określ, jakie znaczenie dla odrodzonej Polski miał akcentowany przez Wilsona dostęp do morza.
2. Wyjaśnij, jaką gwarancję niepodległości powinni – zdaniem prezydenta – otrzymać Polacy.

POLACY NA KONFERENCJI POKOJOWEJ W PARYŻU

W styczniu 1919 r. w Paryżu rozpoczęła się **konferencja pokojowa**, podczas której miał być wypracowany nowy porządek w Europie. Uczestniczyły w niej reprezentacje 27 państw, a wśród nich także polska delegacja. Na jej czele stali: premier, a jednocześnie minister spraw zagranicznych Ignacy Jan Paderewski i szef Komitetu Narodowego Polskiego – Roman Dmowski. Mimo że to właśnie to gremium było uznawane przez ententę za oficjalne przedstawicielstwo naszego narodu, do delegacji dołączyli również wysłannicy naczelnika państwa – Józefa Piłsudskiego. Choć różnili się poglądami, obaj wybitni polscy politycy, Józef Piłsudski i Roman Dmowski, współdziałali dla dobra sprawy polskiej na paryskiej konferencji.

Po raz pierwszy sprawa polska zaistniała na konferencji w Paryżu 29 stycznia 1919 r., gdzie dzięki umiejętnej akcji dyplomatycznej Polska znalazła się wśród państw sprzymierzonych zwycięskiej ententy. Dmowski przedstawił wówczas podczas przemówienia sytuację Polaków oraz zakres polskich roszczeń terytorialnych. Dla pełnego rozpatrzenia zgłoszonych przez niego kwestii powstała specjalna Komisja do Spraw Polskich. Wynikiem jej prac była złożona w marcu 1919 r. propozycja, aby przyznać Polsce Górny Śląsk, Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie oraz Powiśle. Spotkało się to jednak z protestem brytyjskiej delegacji. Wypracowany później kompromis zakładał następujące warunki:

- Pomorze Gdańskie oraz Wielkopolska zostaną przyznane Polsce,
- Gdańsk wraz z przyległymi terenami stanie się wolnym miastem pod kontrolą międzynarodową,
- o przynależności Górnego Śląska, Warmii, Mazur i Powiśla zdecydują plebiscyty.

Polska delegacja złożyła podpisy pod ostatecznym tekstem **traktatu wersalskiego 28 czerwca 1919 r.** Polacy przyjęli również tzw. **mały traktat wersalski**, który gwarantował poszanowanie praw mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę (więcej o nim na s. 240–241).

CIEKAWOSTKA

Wielojęzyczne przemówienie Dmowskiego

Podczas swojego pięciogodzinnego przemówienia Roman Dmowski początkowo przemawiał po polsku. Następnie osobiście przetłumaczył swoją wypowiedź na język angielski i francuski. W ten sposób chciał uniknąć przeinaczeń w tak istotnych kwestiach, jak powojenne granice Polski, do których – jak się obawiał – mogło dojść za sprawą zagranicznych tłumaczy.

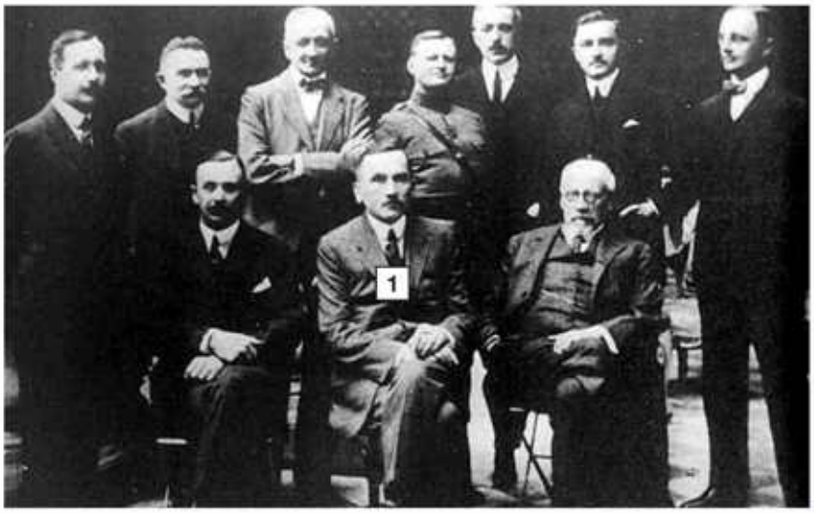

Komitet Narodowy Polski powstał w 1917 r. w Lozannie, jako kontynuacja organizacji o tej samej nazwie działającej wcześniej na ziemiach polskich. Siedzibą komitetu był Paryż. Na jego czele stał Roman Dmowski [1].

▪ *fotografia, Paryż, 1918 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów znaczenie Aktu 5 listopada dla sprawy polskiej podczas I wojny światowej.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w propagowaniu sprawy polskiej w latach 1914–1919 odegrał Ignacy Jan Paderewski.
3. Przedstaw, jak zmieniało się stanowisko państw ententy wobec sprawy polskiej w czasie I wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Akt 5 listopada i jego konsekwencje dla Polski i Europy, red. J. Kłaczkow, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2016.
A. Chwalba, *Wielka wojna Polaków 1914–1918*, Warszawa 2018.
J. Sibora, *Dyplomacja polska w I wojnie światowej*, Warszawa 2013.

Podsumowanie rozdziału V
I wojna światowa

1 Przyczyny światowego konfliktu

1. W drugiej połowie XIX w. Cesarstwo Niemieckie prowadziło *Weltpolitik*, czyli politykę globalną, mającą na celu uzyskanie statusu międzynarodowego mocarstwa poprzez podbój kolonialny.
2. W tym okresie w Europie zaczęły się kształtować dwa bloki polityczne: trójprzymierze, w którego skład weszły Austro-Węgry, Niemcy i Włochy, oraz trójporozumienie (ententa), zawiązane przez Wielką Brytanię, Francję i Rosję.
3. W lutym 1904 r. pomiędzy Rosją a Japonią wybuchł konflikt zbrojny spowodowany rywalizacją obu państw o wpływy w Korei. Rosjanie ponieśli klęskę i we wrześniu 1905 r. podpisali pokój, na mocy którego Japonia uzyskała Port Artur i południową część Sachalinu. Umocniło to pozycję Japonii jako mocarstwa.
4. Na początku XX w. szczególnie niespokojnym obszarem był Półwysep Bałkański. Ze względu na niestabilną sytuację polityczną nazywano go „kotłem bałkańskim". W latach 1912–1913 toczyły się tam dwie wojny, w wyniku których Turcja utraciła większość swoich europejskich posiadłości.

2 Fronty Wielkiej Wojny

1. 28 czerwca 1914 r. w Sarajewie dokonano zamachu na następcę tronu Austro-Węgier, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda. To wydarzenie stało się miesiąc później bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej.
2. Konflikt toczył się pomiędzy państwami centralnymi, czyli Niemcami, Austro-Węgrami, Turcją i Bułgarią, a ententą, w której skład weszły Francja, Wielka Brytania, Włochy, Japonia, Rosja, Serbia, Rumunia, Grecja i USA.
3. Na początku sierpnia 1914 r. niemiecka armia zaatakowała Francję. Niemcy zostali jednak zatrzymani w bitwie nad Marną. Konflikt na froncie zachodnim wkrótce przekształcił się w wojnę pozycyjną.
4. Do najważniejszych starć na froncie zachodnim zalicza się bitwę pod Ypres (1915 r.), Verdun (1916 r.) oraz nad rzeką Sommą (1916 r.).
5. Na froncie wschodnim w sierpniu 1914 r. wojska niemieckie rozgromiły Rosjan w bitwie pod Tannenbergiem. W kolejnych latach toczyła się tu wojna manewrowa.

3 Rewolucje w Rosji

1. Kolejne porażki ponoszone przez armię rosyjską podczas Wielkiej Wojny doprowadziły państwo na krawędź zapaści politycznej, gospodarczej i społecznej. W marcu 1915 r. doszło do demonstracji i protestów ulicznych, nazwanych później rewolucją lutową. W jej wyniku car abdykował.
2. Po obaleniu caratu w kraju ukształtowały się dwa ośrodki władzy: Rząd Tymczasowy, kierowany przez premiera Aleksandra Kiereńskiego, oraz Tymczasowy Komitet Wykonawczy, reprezentujący Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.
3. W listopadzie 1917 r. wybuchła rewolucja, zwana październikową, podczas której władzę w kraju przejęli bolszewicy. Utworzyli oni Radę Komisarzy Ludowych, a na jej czele stanął Włodzimierz Lenin.
4. Wydarzenia te wywołały wojnę domową. Przeciwko bolszewikom wystąpiła Biała Gwardia oraz państwa ententy, które ostatecznie przegrały z komunistami w 1920 r.
5. W 1922 r. proklamowano powstanie nowego państwa – Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS).

Brytyjski czołg Mark IV był wyposażony w dwa działa i cztery karabiny maszynowe. Załogę tego pojazdu stanowiło ośmiu ludzi. Produkcję czołgu rozpoczęto w 1917 r., a do końca wojny powstało ponad 1000 egzemplarzy.

▪ *fotografia, Francja, 1917 r.*

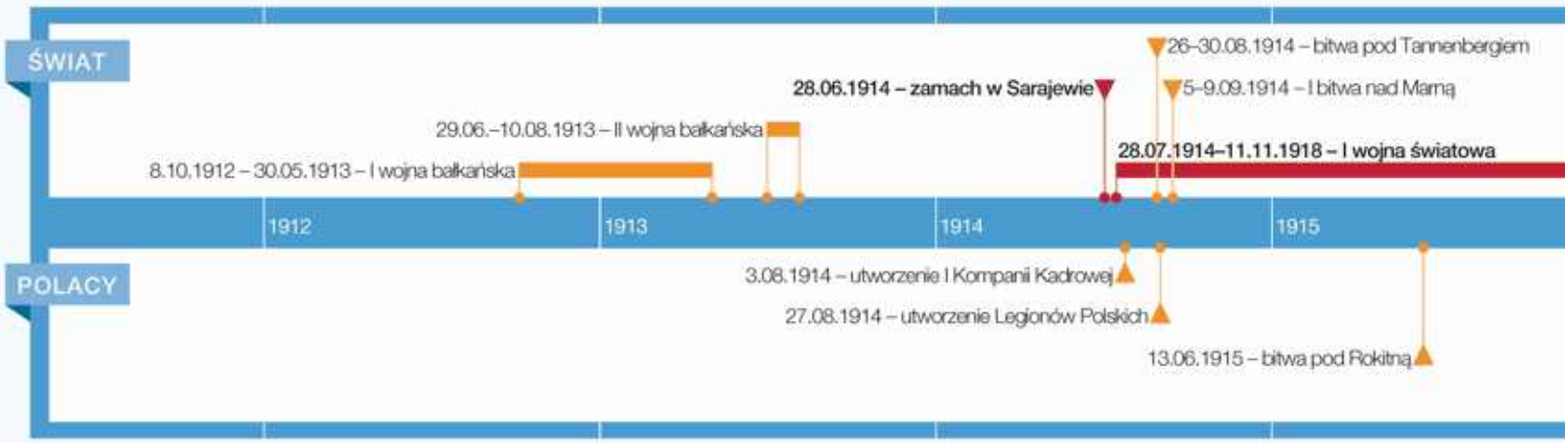

4 Klęska państw centralnych

1. W marcu 1915 r. niemieckie dowództwo ogłosiło nieograniczoną wojnę podwodną, a U-booty zaczęły atakować nie tylko okręty wojenne, lecz także statki handlowe i pasażerskie. Na przełomie maja i czerwca 1916 r. rozegrało się największe starcie morskie z czasów I wojny światowej – bitwa jutlandzka.
2. 6 kwietnia 1917 r. Stany Zjednoczone oficjalnie wypowiedziały wojnę państwom centralnym. Bezpośrednią przyczyną tej decyzji było przejęcie przez brytyjski wywiad depeszy Zimmermanna.
3. W marcu 1918 r. Rosja Sowiecka podpisała z państwami centralnymi pokój brzeski, który zakończył działania zbrojne na froncie wschodnim.
4. 3 listopada 1918 r. Austro-Węgry ogłosiły kapitulację, a 11 listopada 1918 r. został zawarty rozejm w Compiègne, kończący działania wojenne na froncie zachodnim.
5. W I wojnie światowej poległo ok. 10 mln żołnierzy. Do najważniejszych skutków politycznych konfliktu należały: upadek monarchii w Niemczech i Rosji, rozpad Austro-Węgier oraz powstanie nowych lub odrodzonych państw, takich jak Polska i Łotwa.

Gen. Józef Haller składa przysięgę na sztandar Pułku Strzelców Pieszych. Tym samym uroczyście obejmuje dowództwo nad polskim wojskiem we Francji, zwanym od koloru mundurów Błękitną Armią.

▪ *fotografia, Francja, 1918 r.*

5 Polacy na frontach Wielkiej Wojny

1. Uformowanie się na przełomie XIX i XX w. trójporozumienia i trójprzymierza rozbiło dawny sojusz państw zaborczych. Wśród Polaków zaczęły ścierać się koncepcje poparcia ententy bądź państw centralnych w celu odzyskania niepodległości.
2. Już w 1914 r. z inicjatywy Józefa Piłsudskiego zaczęły powstawać polskie formacje wojskowe u boku Austro-Węgier. Początkowo była to I Kompania Kadrowa, a następnie trzy brygady Legionów Polskich.
3. Legiony Polskie walczyły m.in. w bitwach pod Limanową, Rokitną i Kostiuchnówką.
4. Zwolennicy orientacji prorosyjskiej utworzyli w 1914 r. w Warszawie Komitet Narodowy Polski (KNP), który przyczynił się do sformowania Legionu Puławskiego.
5. W czasie I wojny światowej polskie formacje wojskowe powołano również we Francji. W sierpniu 1914 r. powstała kompania francuskiej Legii Cudzoziemskiej złożona z polskich ochotników, zwana bajończykami. Od 1917 r. tworzono we Francji polskie wojsko, zwane Błękitną Armią. Na jej czele stanął Józef Haller.

6 Sprawa polska na arenie międzynarodowej

1. W początkowej fazie wojny zaborcy próbowali przekonać Polaków do opowiedzenia się po jednej ze stron. Ich odezwy nie zawierały jednak konkretnych i zobowiązujących ofert zjednoczenia ziem polskich.
2. 5 listopada 1916 r. gubernatorzy niemiecki i austriacki wspólnie ogłosili manifest dwóch cesarzy, w którym obiecano powstanie samodzielnego państwa polskiego z dziedzicznym monarchą i ustrojem konstytucyjnym. Z kolei w grudniu 1916 r. car Mikołaj II zapowiedział utworzenie państwa polskiego z ziem wszystkich trzech zaborów.
3. Przełomowe znaczenie dla sprawy polskiej miało orędzie Thomasa Woodrowa Wilsona z 8 stycznia 1918 r. Punkt 13. tego wystąpienia dotyczył powstania niepodległego państwa polskiego złożonego z ziem zamieszkanych w większości przez Polaków.
4. W konferencji pokojowej w Paryżu uczestniczyła polska delegacja, na której czele stali Ignacy Jan Paderewski i Roman Dmowski. Traktat wersalski zakładał przyznanie Polsce Pomorza Gdańskiego oraz Wielkopolski. Gdańsk stał się wolnym miastem, a o przynależności Górnego Śląska, Warmii, Mazur i Powiśla miały zdecydować plebiscyty.

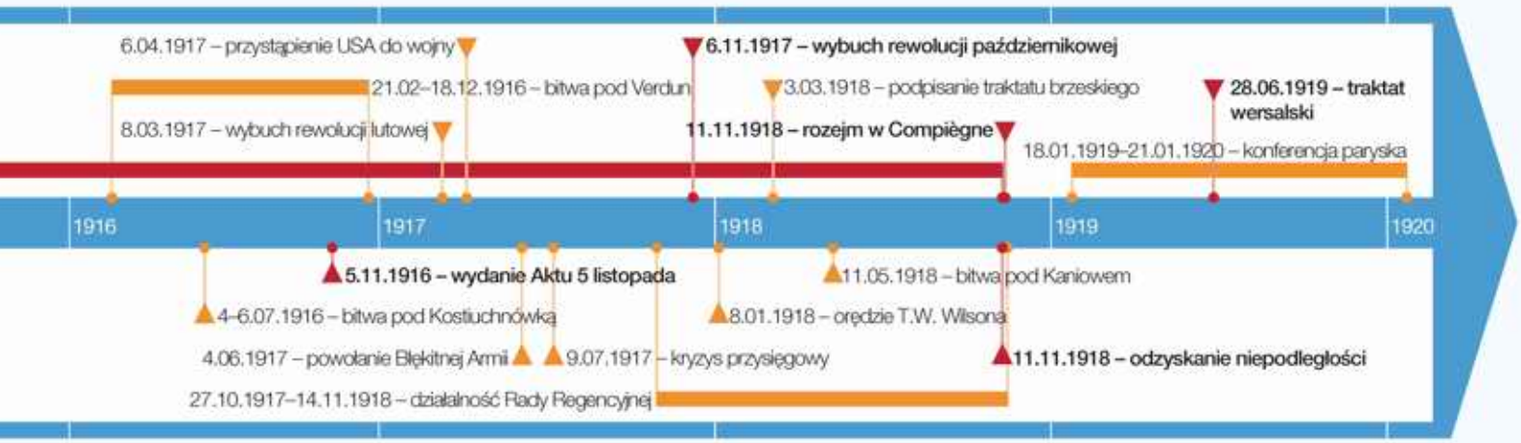

To budzi kontrowersje

Czy Niemcy mogły wygrać I wojnę światową?

W 1918 r. I wojna światowa zakończyła się zwycięstwem ententy. Potencjał militarny i gospodarczy państw centralnych okazał się niewystarczający, aby prowadzić skuteczną walkę na kilku frontach. Czy jednak taki właśnie musiał być rezultat wielkiego konfliktu mocarstw? A może Niemcy i ich sojusznicy mogli wygrać I wojnę światową?

W badaniach historycznych stosuje się niekiedy metodę eksperymentu myślowego, która polega na wyobrażaniu sobie alternatywnych scenariuszy minionych wydarzeń. Jest to tzw. historia kontrfaktyczna, zakładająca, że objęcie władzy przez inną osobę, wejście w sojusz z innym państwem w czasie wojny lub podjęcie innej decyzji przez daną postać historyczną doprowadziłoby do odmiennych rezultatów. Odpowiedzi na pytanie: *co by było, gdyby...?* nadal bazują na źródłach i odnoszą się do działań prawdziwych postaci. Historia alternatywna z kolei opisuje sytuacje, które – choć teoretycznie mogły się wydarzyć – były bardzo mało prawdopodobne. Podczas śledzenia przebiegu I wojny światowej historycy kreślili rozmaite wersje przebiegu wypadków. Zastanawiali się m.in., jaki byłby rezultat tego konfliktu, gdyby nie przystąpiła do niego Wielka Brytania lub gdyby Amerykanie zdecydowali się zachować neutralność. Profesor ekonomii Witold M. Orłowski, konstruując alternatywne scenariusze dla historii świata w XX w., zaczął dociekać, czy Niemcy mogły zwyciężyć w Wielkiej Wojnie.

Aby odpowiedzieć na to pytanie, autor przeanalizował kilka prawdopodobnych opcji. Po pierwsze, rozpatrzył możliwe konsekwencje zdobycia przez wojska niemieckie Paryża. Zauważył, że choć Niemcy dwukrotnie podchodzili pod stolicę Francji (w 1914 r. i 1918 r.), armiom alianckim udawało się ją ocalić i odepchnąć wojska nieprzyjaciela podczas dwóch wygranych bitew nad Marną. Badacz uważa, że zajęcie Paryża nie oznaczałoby jednak końca wojny, a tylko przesunięcie linii frontu na zachód od tego miasta. Z uwagi na duży potencjał wojsk lądowych państw ententy konflikt trwałby nadal, zmieniając się w wojnę pozycyjną, w której obie strony dążyłyby do jak najszybszego wyniszczenia sił wroga.

Orłowski zastanawiał się również, co by było, gdyby Niemcy wcześniej rozpoczęły budowę U-bootów i wypowiedziały Wielkiej Brytanii nieograniczoną wojnę podwodną, której skutki byłyby spotęgowane blokadą brytyjskich portów. Według profesora prawdopodobną odpowiedzią państw ententy byłoby skonstruowanie floty specjalnych niszczycieli do zwalczania łodzi podwodnych. Dodatkowo Amerykanie wcześniej przystąpiliby do wojny, zaniepokojeni niemiecką przewagą na morzu, która godziła w bezpieczeństwo ich statków handlowych i pasażerskich.

Badacz teorii o zwycięstwie trójprzymierza rozważył także scenariusz, w którym Niemcy nie decydują się na bitwę na wyniszczenie pod Verdun. Po pokonaniu Rosji na froncie wschodnim państwa centralne przerzuciłyby wszystkie siły na Zachód, by ostatecznie przełamać linię frontu. Choć armia niemiecka prawdopodobnie pokonałaby Francję, Niemcy nie zdołałyby uniknąć blokady morskiej ustanowionej przez potężne floty Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Wkrótce w obawie przed dominacją Cesarstwa Niemieckiego powstałaby nowa koalicja antyniemiecka, która doprowadziłaby do kolejnej zmiany układu sił w Europie.

PODYSKUTUJMY

1. Omów alternatywne scenariusze wojny, zaproponowane przez Witolda M. Orłowskiego.
2. Czy uważasz, że któraś z analizowanych przez profesora wersji wydarzeń pozwoliłaby Niemcom wygrać wojnę?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Scharakteryzuj walki na froncie zachodnim podczas I wojny światowej.
3. Omów zmiany, jakie dokonały się w Rosji w czasie Wielkiej Wojny.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób przemiany polityczne w Rosji wpłynęły na przebieg i wynik wojny.
5. Przedstaw losy Legionów Polskich w czasie I wojny światowej.
6. Wymień czynniki, które zdecydowały o klęsce państw centralnych w I wojnie światowej.
7. Powiedz, jakie kroki podejmowali władcy państw zaborczych, by pozyskać przychylność Polaków.

▪ Benito Mussolini i jego współpracownicy, fotografia, Włochy, ok. 1935 r.

VI
ŚWIAT PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

1 Ład wersalski

2 ZSRS – imperium komunistyczne

3 Czas Wielkiego Kryzysu

4 Rozwój faszyzmu i nazizmu

5 Przemiany społeczne w okresie międzywojennym

6 Świat na drodze ku nowej wojnie

1 ŁAD WERSALSKI

W 1918 r. wynik Wielkiej Wojny był przesądzony i, jak oczekiwano, państwa centralne poniosły klęskę. Pod koniec tego roku podpisano zawieszenie broni pomiędzy wojskami ententy i niemiecką armią. W II Rzeszy w wyniku rewolucji upadł system monarchiczny i powstała republika. Już wcześniej poddały się państwa walczące po stronie Niemiec. W tej sytuacji Europę czekała budowa nowego ładu politycznego. Jak kształtowała się powojenna rzeczywistość na naszym kontynencie? Kto skorzystał, a kto stracił na tych przemianach?

TRAKTAT WERSALSKI

Zwycięscy alianci ponieśli w wyniku wojny ogromne straty (więcej o tym na s. 218). Za cel stawiali sobie więc trwałe osłabienie Niemiec i uniemożliwienie im powrotu do roli hegemona gospodarczego i politycznego w Europie. To przekonanie przełożyło się na ustalenia **traktatu wersalskiego**, podpisanego **28 czerwca 1919 r.** Na jego podstawie Niemcy utraciły m.in.:

- Alzację i wschodnią Lotaryngię,
- Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie,
- wszystkie kolonie (w Afryce i Oceanii).

Ponadto Gdańsk oraz Kłajpeda zostały przekształcone w wolne miasta. Na skutek wyniku plebiscytów Niemcy utraciły także północny Szlezwik, fragmenty Powiśla oraz wschodnią część Górnego Śląska (zob. mapa na s. 239).

Co więcej, Niemcy obarczono odpowiedzialnością za wybuch wojny. Biegnący wzdłuż granic Francji i Belgii pas niemieckiej ziemi nad Renem (Nadrenia) został zdemilitaryzowany. Niemiecką armię zredukowano do 100 tys. żołnierzy, pozbawiono większości floty, wojsk pancernych i lotniczych. Niemcy zostały poza tym obciążone koniecznością wypłaty zwycięzcom odszkodowań wojennych.

ROZPAD AUSTRO-WĘGIER

Na przełomie października i listopada 1918 r. niepodległość lub chęć przyłączenia się do innego państwa zadeklarowała większość narodów wchodzących w skład monarchii habsburskiej. Z tego powodu wojska Austro-Węgier przerwały walkę 3 listopada 1918 r.

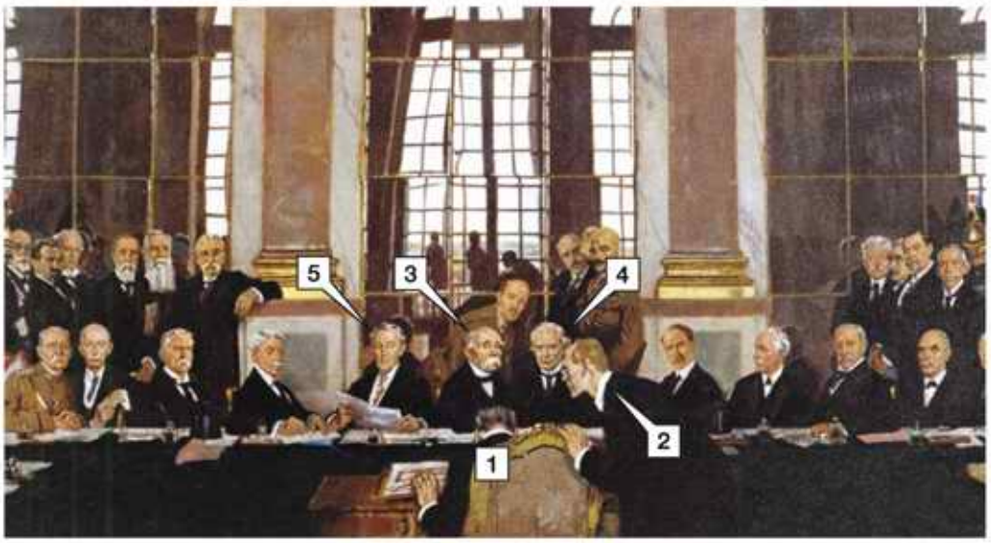

Traktat wersalski podpisano w Sali Zwierciadlanej pałacu w Wersalu – w tej samej, w której w 1871 r. proklamowano II Rzeszę. Na znanym obrazie Williama Orpena przedstawiającym tę scenę znaleźli się po jednej stronie stołu przedstawiciele Niemiec: Johannes Bell [1] i Hermann Müller [2] [czyt.: miler]. Po drugiej zaś zasiadali przedstawiciele ententy: Francuz Georges Clemenceau [czyt.: żorż klemą**so**] [3], Anglik David Lloyd George [czyt.: dejwid llojd dżordż] [4], a także prezydent USA Thomas Woodrow Wilson [5].

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1920 r.*

Ostatecznie pokój z Austrią państwa ententy zawarły w **Saint-Germain** [czyt.: są żer**mę**] pod Paryżem 10 września 1919 r. Na jego mocy Austria utraciła:

- Czechy, Morawy i Śląsk Opawski,
- Galicję i Śląsk Cieszyński,
- Bukowinę,
- południowy Tyrol,
- tereny dzisiejszej Słowenii oraz Bośnię i Hercegowinę.

Otrzymała zaś zamieszkany przez Austriaków obszar zwany Burgenlandem, który był dotąd częścią Królestwa Węgier. Austriackie siły zbrojne miały liczyć odtąd tylko 30 tys. żołnierzy. Zakazano im też m.in. posiadania lotnictwa wojskowego, a pokonany kraj obarczono koniecznością spłaty odszkodowań wojennych. Ponadto zakazano w przyszłości połączenia się Austrii z Niemcami.

Dopiero 4 czerwca 1920 r. w **Trianon** [czyt.: tria**ną**] został zawarty pokój z Węgrami, w którego wyniku straciły one ⅔ swojego przedwojennego terytorium. Odłączyły się wówczas od Węgier m.in.:

- Słowacja oraz Spisz i Orawa,
- Ruś Zakarpacka,
- Siedmiogród z Baczką i Wojwodiną.

W rezultacie poza granicami pozostały miliony Węgrów, które dotąd zamieszkiwały rozległe Królestwo Węgierskie. Najwięcej z nich znalazło się w Rumunii i Czechosłowacji. Węgrów również obarczono koniecznością wypłaty reparacji wojennych. Ich armię zredukowano do 35 tys. żołnierzy i zakazano im używania ciężkiej broni oraz lotnictwa.

Węgierski plakat z okresu międzywojennego prezentował straty terytorialne Węgier w wyniku pokoju w Trianon (oznaczone kolorem czerwonym na mapie konturowej). Poczucie krzywdy ze względu na utratę ⅔ terytorium państwa towarzyszyło Węgrom przez cały okres międzywojenny. Ziemie przekazane Czechosłowacji [1], Rumunii [2] i Jugosławii (wcześniej Królestwo SHS) [3] były jednak w większości zamieszkane przez ludność niewęgierską.

• *plakat, Węgry, ok. 1930 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT WERSALSKI

Traktat wersalski zawierał ustalenia dotyczące wielu problemów międzynarodowych.

Stany Zjednoczone Ameryki, Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia, mocarstwa wskazane w niniejszym traktacie jako główne mocarstwa sprzymierzone i zaprzyjaźnione, Belgia, Boliwia, Brazylia, Chiny, Kuba, Ekwador, Grecja, Gwatemala, Haiti, Honduras, Liberia, Nikaragua, Panama, Peru, Polska, Portugalia, Rumunia, Serbia–Chorwacja–Slawonia, Syjam, Czechosłowacja i Urugwaj, stanowiące wraz z powyżej wymienionymi mocarstwami państwa sprzymierzone i zaprzyjaźnione z jednej strony i Niemcy z drugiej strony, przyjmują następujące postanowienia:

C. Kolonie niemieckie

Niemcy zrzekają się na rzecz głównych mocarstw wszystkich swoich praw i tytułów do swoich posiadłości zamorskich. Wszystkie prawa do ruchomości i nieruchomości, przysługujące na tych obszarach cesarstwu niemieckiemu lub jednemu z państw niemieckich, przejdą na rząd wykonujący władzę na tych obszarach. [...]

D. Warunki wojskowe, morskie i aeronautyczne [lotnictwo]

Dział 1 (warunki wojskowe) postanawia zmniejszenie armii niemieckiej do rozmiarów stałej siły zbrojnej bezpieczeństwa publicznego i odbiera Niemcom prawo i środki odbudowy wielkiej armii narodowej. [...]

F. Odszkodowania

Zasada. Niemcy i ich sprzymierzeńcy uznają swoją odpowiedzialność za wszystkie straty i szkody, poniesione gdziekolwiek przez państwa sprzymierzone i zaprzyjaźnione. Niemcy zobowiązują się powetować wszystkie szkody wyrządzone ludności cywilnej i jej mieniu.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 59, Kraków 1924, s. 15–17.

? 1. Wymień postanowienia skierowane przeciw Niemcom i wyjaśnij, jaki miały cel.
2. Oceń szanse i zagrożenia, jakie niosły postanowienia dla przyszłego ładu europejskiego.

TRAKTATY Z BUŁGARIĄ I TURCJĄ

Na mocy traktatu podpisanego 27 listopada 1919 r. w Neuilly [czyt.: nei] **Bułgaria** zrzekła się:

- zachodniej Tracji na rzecz Grecji,
- południowej Dobrudży na rzecz Rumunii,
- skrawków Macedonii na rzecz Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (późniejszej Jugosławii).

Obarczono ją także kontrybucją do wypłacenia sąsiadom oraz ograniczono armię, która miała liczyć maksymalnie 20 tys. żołnierzy, bez wojsk lotniczych i broni ciężkiej.

Ostatnim z państw centralnych, z którym zawarto pokój, była **Turcja**. Podpisano go 10 sierpnia 1920 r. w Sèvres [czyt.: sewr]. Turcja utraciła większość swojego terytorium, m.in. Trację Wschodnią i ziemie arabskie (tereny Iraku, Syrii, Libanu i Palestyny). Ochotnicza armia miała zostać zredukowana do 50 tys. żołnierzy i pozbawiona większości ciężkiego uzbrojenia. Wszystko to wzbudziło powszechne oburzenie w tureckim społeczeństwie. Te emocje wykorzystało wojsko zgromadzone wokół **Mustafa Kemala Paszy**, nazwanego potem **Atatürkiem** [czyt.: atatirkiem], który podjął ponowną walkę z państwami alianckimi. W dniu 24 lipca 1923 r. w Lozannie zawarto ostatecznie pokój. Turcja odzyskała znaczną część utraconych ziem. Następnie wysiedlono 1,5 mln Greków, którzy zamieszkiwali państwo tureckie, a w zamian przyjęto 400 tys. Turków z ziem przekazanych Grecji. Było to pierwsze w XX w. masowe przesiedlanie ludności. W 1922 r. ostatecznie upadł w Turcji sułtanat i powstała świecka republika ze stolicą w Ankarze. Pod rządami Mustafa Kemala Paszy kraj zaczął się szybko europeizować.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

1881–1938

Był tureckim dowódcą i przywódcą politycznym. Służył w armii osmańskiej i należał do tajnego sprzysiężenia młodotureckiego, które planowało przeprowadzić modernizacyjne reformy w Turcji. Podczas I wojny światowej dowodził siłami osmańskimi w bitwie pod Gallipoli.

Po klęsce Turcji wraz z innymi młodoturkami nie zgodził się na przyjęcie niekorzystnych warunków pokoju. Na czele tureckich sił skutecznie obronił znaczną część ziem, które mieli przejąć Grecy. W 1922 r. Mustafa Kemal obalił władzę sułtana i ogłosił powstanie Republiki Tureckiej – świeckiego państwa, funkcjonującego na wzór krajów europejskich. Jedną z najważniejszych reform przeprowadzonych przez Atatürka była dokonana w 1928 r. zmiana alfabetu tureckiego. Wprowadzono alfabet łaciński dostosowany do tureckich potrzeb. Znacznie ułatwiło to w przyszłości kontakty z potężnymi państwami europejskimi. Ze względu na ogromne zasługi dla Turcji zyskał przydomek Atatürk, czyli „ojciec Turków".

WARTO WIEDZIEĆ

Rzeź Ormian – pierwsze ludobójstwo XX wieku

Podczas I wojny światowej główną część ofiar stanowili żołnierze uczestniczący w walkach, a ludność cywilna ponosiła znacznie mniejsze straty. Wyjątek stanowią wydarzenia, do których doszło w imperium osmańskim. Masowe prześladowania dotknęły ludność chrześcijańską, głównie Ormian. W latach 1915–1917 z inicjatywy tureckich władz lub za ich przyzwoleniem w systematyczny sposób prowadzono zbiorowe mordy. Dochodziło zarówno do masowych egzekucji, jak i marszów śmierci, podczas których zagłodzeni i wyczerpani Ormianie masowo umierali. W ten sposób zginęło ok. 1,5 mln Ormian, a także setki tysięcy Greków i Syriaków. Ten akt ludobójstwa był przez dekady ukrywany, a spór o jego przebieg i liczbę ofiar trwa do dziś.

Wypędzanie Ormian z Trapezuntu (tureckiego miasta nad Morzem Czarnym) zostało utrwalone przez jednego z gości hotelu. Pędzonych ulicami miasta Ormian [1] czekał wyniszczający marsz śmierci albo pogromy ze strony Turków lub Kurdów.

- *fotografia, Turcja, 1916 r.*

? Co ma na celu wyjaśnianie po latach takich wydarzeń jak ludobójstwo Ormian?

EUROPA PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

? 1. Wskaż wszystkie nowe kraje, które powstały w Europie po 1918 r.
2. Oceń, w której części kontynentu nastąpiły największe zmiany graniczne.

NOWE PAŃSTWA W EUROPIE

Po I wojnie światowej Europa różniła się radykalnie od tej sprzed 1914 r. Rozpad wielkich wielonarodowościowych imperiów – Austro-Węgier i carskiej Rosji – przyniósł szereg zmian na mapie politycznej kontynentu. W miejsce dawnych mocarstw powołano do istnienia państwa narodowe, w których jednak zamieszkiwały liczne mniejszości narodowe. Odzyskały niepodległość lub powstały na nowo takie kraje, jak: **Polska**, **Czechosłowacja**, **Litwa**, **Łotwa**, **Estonia**, **Finlandia** oraz **Jugosławia** (do 1929 r. Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców). Na Zachodzie również pojawiło się nowe państwo – **Irlandia**. Wprawdzie początkowo jako dominium brytyjskie, lecz w praktyce Londyn utracił wpływ na politykę Dublina [czyt.: dablina].

Nowy układ sił w Europie przyniósł powstanie nowego systemu sojuszy. Część państw Europy Środkowo-Wschodniej silnie związała się militarnie i politycznie z Francją, która zyskała status mocarstwa – głównego przeciwnika Niemiec na kontynencie. Zagrożenia wynikające z porządku wersalskiego zauważali już ówcześni. W 1919 r. marszałek Francji Ferdynand Foch trafnie przewidział, że pokój w Europie potrwa 20 lat, a znany ekonomista John Keynes [czyt.: dżon kins] (więcej o nim na s. 252) zauważył, że warunki pokoju, jakie alianci narzucili Niemcom, wzbudzą w nich chęć odwetu. Jak pokazała przyszłość, te przewidywania się sprawdziły.

Pierwszy prezydent Czechosłowacji Tomasz Masaryk w asyście wojska wjechał do Pragi i był uroczyście witany przez Czechów i Słowaków na placu Wacława.

▪ *fotografia, Czechosłowacja, 1918 r.*

LIGA NARODÓW

W wyniku postanowień traktatu wersalskiego w styczniu 1920 r. powstała organizacja mająca rozstrzygać międzynarodowe spory i zapobiegać konfliktom – Liga Narodów. Jej siedziba mieściła się w Genewie. Na czele tego związku stał sekretarz generalny.

Do Ligi Narodów przystąpiła większość ówcześnie istniejących państw. Forum wymiany myśli (m.in. idei paneuropejskich) odbywało się podczas Zgromadzenia Ogólnego Ligi Narodów. Uczestniczyli w nim znani politycy, m.in. ministrowie spraw zagranicznych Francji Aristide Briand [czyt.: ari**stid** brią] i Czechosłowacji Edvard Beneš [czyt.: benesz].

Pałac Narodów w Genewie był w okresie międzywojennym siedzibą Ligi Narodów, a po II wojnie światowej przekształcono go w Biuro Organizacji Narodów Zjednoczonych.

▪ *fotografia współczesna, Genewa*

Poza Ligą Narodów pozostały Stany Zjednoczone, w których po zakończeniu wojny ponownie zaczęły dominować nastroje izolacjonistyczne. Od samego początku osłabiało to sprawczość tej organizacji. W 1926 r. do Ligi Narodów dołączyły za to Niemcy, a w 1934 r. wstąpił do niej ZSRS. W latach 30. okazało się jednak, że Liga Narodów jest całkowicie bezsilna wobec upadku systemów demokratycznych w Europie i grabieżczych podbojów Japonii, Włoch i Niemiec. Przyczyniło się to do ostatecznego upadku autorytetu tej organizacji, choć jej formalne rozwiązanie nastąpiło dopiero w 1946 r.

MAŁY TRAKTAT WERSALSKI

Po I wojnie światowej nie udało się jednak w pełni wcielić w życie szczytnej idei prezydenta USA Woodrowa Wilsona dotyczącej przestrzegania w Europie zasady samostanowienia narodów, która okazała się fikcją. Dodatkowo pojawiły się nowe problemy i konflikty. Zarówno w państwach już istniejących, jak i nowo powstałych ściśle trzymano się idei państwa narodowego. Rządy tych krajów nie brały pod uwagę potrzeby autonomii dla mniejszości narodowych, dążyły zaś do ich stopniowej asymilacji. Rodziło to napięcia zwłaszcza w krajach, gdzie mniejszości były w wysokim stopniu uświadomione narodowo (np. Węgrzy w Czechosłowacji i w Rumunii, Ukraińcy i Niemcy w Polsce). Aby zapobiec konfliktom narodowościowym, jeszcze podczas konferencji paryskiej przyjęto tzw. **mały traktat**

JAK DZIAŁAŁA LIGA NARODÓW?

ZGROMADZENIE OGÓLNE

Na jego posiedzeniach w Genewie debatowano o najważniejszych problemach światowego pokoju. Zgromadzenie decydowało również o przyjęciu nowych członków i wyborze sekretarza generalnego. Podczas głosowań każde państwo członkowskie miało jeden głos.

RADA LIGI NARODÓW

Składała się z dziewięciu członków – stałych i niestałych. Do jej kompetencji należało nakładanie sankcji, ochrona praw mniejszości narodowych oraz działalność mediacyjna i rozjemcza. Za zgodą Zgromadzenia mianowała także sekretarza generalnego.

STAŁY TRYBUNAŁ SPRAWIEDLIWOŚCI MIĘDZYNARODOWEJ

Rozstrzygał spory między państwami i wydawał opinie doradcze.

SEKRETARIAT LIGI NARODÓW

z sekretarzem generalnym na czele dbał o wszelkie procedury niezbędne do zrealizowania postanowień Zgromadzenia Ogólnego (m.in. przygotowywał projekty rezolucji oraz ustaw).

MIĘDZYNARODOWA ORGANIZACJA PRACY

Zajmowała się problemami pracowniczymi – ograniczaniem pracy dzieci, ochroną praw pracowników oraz polepszaniem warunków zatrudnienia.

? Jakie znaczenie w pracy Ligi Narodów miało Zgromadzenie Ogólne?

wersalski. Musiały go podpisać niektóre z państw środkowoeuropejskich, m.in. Bułgaria i Polska, które zobowiązały się do przestrzegania praw mniejszości narodowych i wyznaniowych na swoich terytoriach. Obywatele, którzy czuli się dyskryminowani, mogli wnieść skargę na zamieszkiwane przez siebie państwo do Ligi Narodów. Efekty takich zażaleń nie zmieniały jednak wiele, gdyż wpływ tej organizacji na politykę wewnętrzną poszczególnych państw był znikomy. Przyjęcia małego traktatu wersalskiego nie wymagano natomiast np. od Niemiec, mimo że na ich terytorium również zamieszkiwały liczne mniejszości. Był to jawny przykład nierównego traktowania przez aliantów państw z Europy Środkowo-Wschodniej.

PIERWSZE KONCEPCJE ZJEDNOCZENIA EUROPY

Cztery lata wojny i upadek monarchii austro-węgierskiej, rosyjskiej i niemieckiej sprawiły, że Europa stała się podzielona silniej niż dotychczas. Państwa narodowe całkowicie skupiały się na swoich sprawach i kierowały się w pierwszej mierze własnymi interesami, podporządkowując temu stosunki z innymi krajami. Panowała atmosfera braku zaufania, obaw i chęci odwetu ze strony państw, które poniosły straty w wyniku traktatów zawartych po I wojnie światowej. W tych czasach narodził się jednak także ruch wzywający do budowy silniejszych więzi pomiędzy Europejczykami. Głównym orędownikiem ponownej integracji kontynentu i stworzenia Paneuropy był Austriak Richard Coudenhove-Kalergi [czyt.: risiard **ku**denuw kaler**gi**]. Wszystkie państwa członkowskie wchodzące w jej skład (poza nią znalazłyby się Wielka Brytania oraz ZSRS) miały być sobie równe. W Paneuropie miały obowiązywać wspólna waluta oraz polityka celna.

W organizowanych regularnie kongresach paneuropejskich uczestniczyli znani politycy okresu międzywojennego, jak Edvard Beneš, Édouard Herriot [czyt.: edu**ar** e**rio**] oraz Aristide Briand. Dwaj ostatni zgłaszali swoje koncepcje zjednoczeniowe, m.in. Briand w 1929 r. przedstawił plan utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy. Planowano, że będą one funkcjonować w ramach Ligi Narodów i mieć charakter konfederacji z własnym sekretariatem i komitetem politycznym. Głównym celem miało być zbliżenie ekonomiczne państw europejskich. Te propozycje weszły w życie jednak tylko częściowo. Liga Narodów powołała do istnienia Komisję Europejską, na której czele stanął Briand. W latach 30., gdy w większości krajów kontynentu wzmagały się nastroje nacjonalistyczne, sytuacja polityczna uniemożliwiła realizację tych ponadnarodowych idei. Do planu budowy zjednoczonej Europy powrócono dopiero po 1945 r.

Kongres Paneuropejski odbył się w 1930 r. w Berlinie. Przemawiała na nim m.in. Ida Roland [1], jedna z głównych działaczek ruchu paneuropejskiego, a prywatnie żona Richarda Coudenhove-Kalergi.

▪ *fotografia, Niemcy, 1930 r.*

CIEKAWOSTKA

Traktat Brianda–Kelloga

W latach 20. pojawiło się wiele inicjatyw międzynarodowych mających zapobiec kolejnym wojnom. Największy rozgłos zyskało porozumienie podpisane 27 sierpnia 1928 r. przez francuskiego ministra spraw zagranicznych Aristide'a Brianda i Franka Kellogga, amerykańskiego sekretarza stanu USA, przedstawicieli państw, które nie należały do Ligi Narodów. Potępiono wojnę i uznano, że nie może być ona środkiem prowadzenia polityki, a uciekać się do niej można jedynie w działaniach obronnych. Wkrótce do porozumienia przystąpiło prawie 70 państw.

ĆWICZENIA

1. Opisz, jakiego typu straty poniosły państwa centralne i ich sojusznicy w wyniku klęski w I wojnie światowej.
2. Wymień państwa europejskie, które powstały po I wojnie światowej.
3. Oceń, jakie znaczenie miały w okresie międzywojennym ruchy na rzecz zjednoczenia Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

E. Bendiner, *Czas aniołów. Tragikomiczna historia Ligi Narodów*, tłum. J. Okopień, Warszawa 1981.
F. Mitterrand, *Podcięte skrzydła. Upadek dynastii Habsburgów, Hohenzollernów, Romanowów*, tłum. D. Stanicka-Apostoł, Poznań 1999.

2 ZSRS – IMPERIUM KOMUNISTYCZNE

Bolszewicy jeszcze wiosną 1917 r. stanowili niewielkie, pozbawione znaczenia ugrupowanie polityczne. Mimo to zdołali szybko zdobyć popularność w rosyjskim społeczeństwie i już w listopadzie tego roku przeprowadzili zamach stanu. Po zwycięstwie w wojnie domowej nad wojskami białych i wspierających ich sił ententy zaczęli wdrażać w Rosji zasady komunizmu. Jakimi metodami posługiwali się podczas narzucania nowego ustroju politycznego? Jakie były skutki budowy państwa komunistycznego?

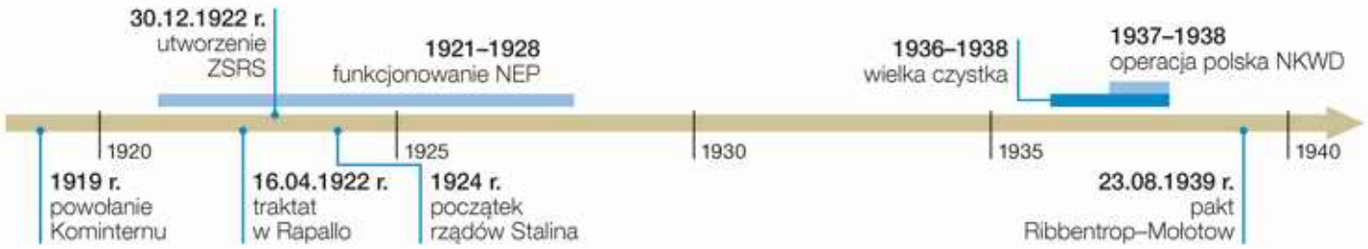

POWSTANIE ZSRS

Po zwycięstwie nad wojskami swoich przeciwników – białych – komuniści rozpoczęli kolejny etap ekspansji. W pierwszym rzędzie starali się odzyskać ziemie, które wcześniej należały do carskiej Rosji. W latach 1920–1921 podbili Zakaukazie, czyli Gruzję, Armenię i Azerbejdżan, tworząc tam republikę sowiecką. Bolszewikom nie udało się natomiast opanować Estonii, Łotwy, Litwy i Finlandii. Obroniły one, podobnie jak Polska, swoją niepodległość. **30 grudnia 1922 r.** w Moskwie utworzono **Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich** (ZSRS), nazywany w skrócie Związkiem Sowieckim lub Radzieckim. Jego trzon stanowiły tereny Rosji, Ukrainy i Białorusi. Z biegiem czasu republiki związkowe wyodrębniono także w azjatyckiej części kraju.

Taki podział administracyjny, mający świadczyć o tym, że w ZSRS istnieje znacząca autonomia republik, służył jedynie celom propagandowym. W rzeczywistości utworzono najbardziej scentralizowane państwo na świecie, którego granice otoczono zasiekami z drutu kolczastego i pasami zaoranej ziemi. Uczyniono tak,

TEKST ŹRÓDŁOWY

LENIN PRZECIWKO PORZĄDKOWI EUROPEJSKIEMU

W przemówieniu wygłoszonym 2 października 1920 r. w Moskwie Lenin przedstawił stanowisko komunistów na temat systemu wersalskiego.

Wiecie, że po rozgromieniu Niemiec sojusznicy imperialistyczni – Francja, Anglia, Ameryka i Japonia – zawierają pokój wersalski, który jest w każdym razie bez porównania bardziej bestialski niż sławetny pokój brzeski, o którym tak wiele krzyczano [...]. *Wszystkim krajom zwyciężonym, Niemcom, wszystkim krajom, które wchodziły w skład cesarstwa austro-węgierskiego, wtrącenie się oficerów angielskich i francuskich do życia gospodarczego dowodzi, że żyć w takich warunkach nie można. Jednym z powodów, dzięki któremu utrzymuje się ten potworny pokój, jest okoliczność, że Polska dzieli Niemcy na dwie części, gdyż ziemie polskie sięgają do morza. Stosunki między Niemcami a Polską są teraz w najwyższym stopniu naprężone.*
Polaków, kiedy prześladują oni ludność niemiecką, popierają wojska i oficerowie Ententy. Pokój wersalski stworzył z Polski państwo buforowe, które ma odgrodzić Niemcy od zetknięcia się z radzieckim komunizmem i które Ententa traktuje jako oręż przeciw bolszewikom.

Źródło: W. Lenin, *O Polsce i polskim ruchu robotniczym. Artykuły, przemówienia, dokumenty, listy*, Warszawa 1954, s. 498.

? 1. Scharakteryzuj poglądy Lenina na sytuację w Europie po 1918 r.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób ocenia on rolę niepodległej Polski w systemie wersalskim.

aby nikomu nie udało się uciec i przekazać informacji o zbrodniczym charakterze reżimu komunistycznego. Gorzkim paradoksem były słowa jednej z najpopularniejszych piosenek komunistycznych wychwalających ZSRS: *gdzie jest taki inny kraj, w którym tak swobodnie oddycha człowiek.*

GOSPODARKA ZSRS

Trwająca w latach 1917–1920 wojna domowa miała tragiczny wpływ na system ekonomiczny Rosji. Bolszewicy wprowadzili **komunizm wojenny**, który polegał na tym, że upaństwowiono większość sektorów gospodarki: przemysł, handel i transport, a ich funkcjonowanie podporządkowali potrzebom toczonej wojny domowej. Narzucono także obowiązkowe dostawy żywności ze wsi do miast. Nie zapobiegło to klęsce głodu, w wyniku której zmarło ponad 5 mln ludzi. Z tego powodu dochodziło do powstań chłopskich, które zostały krwawo spacyfikowane. Największym wystąpieniem przeciw polityce bolszewików był jednak bunt marynarzy w twierdzy w Kronsztadzie, bezwzględnie stłumiony. Jego uczestników, którzy dostali się do niewoli, rozstrzelano lub zesłano do obozów pracy na Syberii.

Gdy walki ustały, komuniści zostali zmuszeni do zmodyfikowania swoich dotychczasowych decyzji w dziedzinie gospodarki. W 1921 r. wprowadzono **Nową Politykę Ekonomiczną** (**NEP**). Zlikwidowano obowiązek dostaw żywności i dopuszczono możliwość handlu przez chłopów jej nadwyżkami. Z kolei w miastach zezwolono na przywrócenie drobnego prywatnego przemysłu oraz usług. Było to działanie

Godło ZSRS zostało przyjęte w 1923 r. Przedstawia m.in. symbole klas pracujących – chłopów (sierp [1]) i robotników (młot [2]) – znajdujące się nad globem [3], co symbolizowało ogólnoświatowy charakter rewolucji proletariackiej. Oznaczało to, że Sowieci nie planują poprzestać na organizowaniu komunistycznego porządku wyłącznie w granicach ZSRS.

tymczasowe, obliczone na przyspieszenie odbudowy zniszczonego kraju, które podjęto dla uspokojenia niechętnych bolszewikom nastrojów w społeczeństwie. Miało to zapewnić czas na umocnienie się reżimu komunistycznego. W 1928 r. Stalin ogłosił zakończenie NEP-u. Rozpoczęła się **kolektywizacja rolnictwa**, a cały przemysł i handel ponownie upaństwowiono. Stalin zdecydował się wprowadzić gospodarkę planową, czyli odtąd rozwój ZSRS miał się odbywać na podstawie systematycznie przygotowywanych planów pięcioletnich przedstawianych przez najwyższe władze państwowe. W ramach centralnego planowania szczególny nacisk kładziono na **industrializację** (uprzemysłowienie) kraju. Wierzono bowiem, że w ten sposób uda się szybko przekształcić go w przemysłowo-rolniczy i zniwelować różnice cywilizacyjne w stosunku do państw Zachodu. Te iluzoryczne kalkulacje kosztowały życie milionów ludzi skierowanych przymusowo do realizacji gigantycznych inwestycji, czasami zupełnie bezużytecznych, takich jak kanały Białomorski oraz Wołga–Don czy zagłębie węglowe w Workucie.

Kolektywizacja rolnictwa – łączenie niewielkich gospodarstw indywidualnych w duże gospodarstwa spółdzielcze lub państwowe.

Reklama smoczków z okresu NEP została wykonana przez uznanego sowieckiego artystę awangardowego – Aleksandra Rodczenkę.

▪ *plakat, ZSRS, 1923 r.*

Fabryka traktorów w Czelabińsku była jedną z licznych fabryk wzniesionych w ZSRS w okresie międzywojennym. Ich produkcja mogła być łatwo przestawiona na zbrojeniową.

▪ *fotografia, ZSRS, 1930 r.*

RZĄDY STALINA

Gdy w 1924 r. zmarł Lenin, o władzę w ZSRS walkę zaczęli toczyć główni przywódcy bolszewiccy: Lew Trocki, Grigorij Zinowiew, Lew Kamieniew i Nikołaj Bucharin. Wobec braku porozumienia zdecydowali się na powierzenie stanowiska sekretarza generalnego partii Józefowi Stalinowi, który w czasie rewolucji oraz wojny domowej należał do niezbyt liczących się działaczy bolszewickich. Nie podejrzewali go o zbyt duże ambicje, Stalin zaś umiejętnie podsycał konflikty pomiędzy nimi. W rezultacie doprowadził do stopniowej utraty przez przedstawicieli dawnej elity bolszewickiej wpływów politycznych, a ostatecznie do usunięcia ich z partii.

Lew Trocki [1], który przez dziesięciolecia był jednym z głównych działaczy bolszewickich, gdy popadł w konflikt ze Stalinem, zaczął być przedstawiany jako odrażający wróg komunizmu. Wyrażona pod jego adresem na plakacie groźba *Unicestwić gadzinę!* została spełniona po latach. W 1940 r. sowiecki agent podstępnie zamordował Trockiego przebywającego na emigracji w Meksyku.

▪ *plakat, ZSRS, 1930 r.*

KULT JEDNOSTKI

Po śmierci Lenina władze partii zadecydowały o zabalsamowaniu jego zwłok i umieszczeniu ich w mauzoleum wybudowanym na placu Czerwonym. Zobaczenie zmumifikowanych szczątków Lenina stało się punktem obowiązkowych wycieczek obywateli ZSRS. Aby złożyć hołd wodzowi rewolucji bolszewickiej, zwiedzający musieli nierzadko stać w wielogodzinnej kolejce. Decyzję o spreparowaniu i wystawieniu publicznie zwłok Lenina podjęto wbrew woli jego rodziny. Co więcej, sam przywódca bolszewików, zawzięcie głoszący ateizm (więcej o ateizacji w ZSRS na s. 265), stał się obiektem praktyk podobnych do religijnych.

Józef Stalin był otaczany w ZSRS kultem już za życia, co było całkowicie niezgodne z głoszoną przez komunistów ideologią kolektywizmu, zgodnie z którą jednostka powinna być podporządkowana woli kolektywu. Często wymuszane siłą lub strachem gesty uwielbienia wobec Stalina starano się przedstawić jako spontaniczny wyraz oddania społeczeństwa. We wszystkich dziedzinach życia społecznego kreowano jego wizerunek jako wielkiego polityka, a poza tym dobrego, troskliwego przywódcy, obrońcy robotników i chłopów. Poza tym miał być osobą znającą się na wszystkim i potrafiącą pouczać nawet specjalistów z różnych dziedzin wiedzy – najwyższym autorytetem w naukach ścisłych i humanistycznych. W prasie, literaturze, na obrazach i w filmach przedstawiano go jako ojca narodu, a także geniusza wojskowego i politycznego. Ku czci Stalina powstawały dzieła sztuki, jego imieniem nazywano szczyty górskie, miasta, budowle, zakłady pracy, szkoły i ulice.

Wielki grobowiec – sowiecki plakat propagandowy przedstawiający mauzoleum Lenina, wzniesione w sąsiedztwie murów Kremla na moskiewskim placu Czerwonym.

▪ *plakat, ZSRS, 1925 r.*

Stalin na plakatach i obrazach propagandowych był przedstawiany w różnorodny sposób, czasem jako potężny i groźny wódz, a czasem jako obrońca i przyjaciel zwykłych obywateli. Zazwyczaj był większy od pozostałych postaci i nad nimi dominował.

▪ *plakaty, ZSRS, ok. 1930 r.*

? W jakim celu, Twoim zdaniem, wprowadzono kult Stalina?

Swojego największego wroga Lwa Trockiego skazał na zsyłkę, a następnie w 1929 r. zmusił do emigracji. Był to początek procesu likwidacji starej warstwy przywódczej Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) – WKP (b), zasłużonej w okresie rewolucji i wojny domowej. Zastąpić mieli ją oddani Stalinowi aparatczycy, zawdzięczający mu karierę i całkowicie od niego zależni. W ten sposób pod koniec lat 20. Stalin stał się niekwestionowanym przywódcą ZSRS. Na straży jego wpływów stała tajna policja polityczna OGPU (Zjednoczony Główny Zarząd Polityczny), przekształcony następnie w NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych). Aby umocnić jeszcze bardziej swoją pozycję, wprowadził także kult własnej osoby, nazwany kultem jednostki (zob. ramka na s. 244).

MIĘDZYNARODOWA DZIAŁALNOŚĆ KOMINTERNU

Budowa ZSRS nie była spełnieniem wszystkich planów komunistów, którzy uważali, że rewolucji nie należy ograniczać do jednego państwa i trzeba doprowadzić do jej wybuchu na całym świecie. W tym celu w 1919 r. w Moskwie powołano do życia **Międzynarodówkę Komunistyczną**, czyli **Komintern**, do którego przystąpiły wszystkie działające na świecie partie

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF STALIN

1878–1953

Przywódca komunistyczny i sowiecki dyktator. Pochodził z Gruzji i właściwie nazywał się Iosif Wissarionowicz Dżugaszwili. Przed I wojną światową przystąpił do bolszewików. Po śmierci Lenina wbrew jego woli uzyskał stanowisko sekretarza generalnego partii. Podczas swoich rządów wyeliminował wszystkich konkurentów politycznych oraz wprowadził w państwie industrializację i kolektywizację. Działania te w połączeniu z polityką powszechnego terroru przyniosły miliony ofiar w ZSRS. W 1939 r. Stalin podjął współpracę z hitlerowskimi Niemcami, czego efektem była napaść na Polskę i podział jej terytorium. W 1941 r., po ataku Niemiec na ZSRS, współpracował z aliantami zachodnimi. Otrzymał od nich olbrzymią pomoc materialną, co przyczyniło się w decydującym stopniu do zwycięstwa nad Niemcami. Dzięki temu ugruntował mocarstwową pozycję ZSRS. Stalin jest uznawany za jednego z największych zbrodniarzy w dziejach ludzkości.

WARTO WIEDZIEĆ

Stalinowskie czystki

Stalin uzyskał najwyższe stanowisko partyjne nie w uznaniu zasług, lecz w wyniku intryg, manipulacji, a czasami także skrytobójstw. Doskonale zdawał sobie więc sprawę z możliwego zagrożenia ze strony współpracowników, chcących z użyciem podobnych metod zająć jego stanowisko. Był w związku z tym chorobliwie podejrzliwy, mimo że starannie dobierał ludzi, którymi się otaczał.

Regularnie pozbywał się nie tylko osób, co do których lojalności mógł mieć wątpliwości. Ten sam los spotykał także tych, którzy po prostu stawali się zbyt wpływowi i przez to niebezpieczni. Swoje stanowisko, a następnie życie systematycznie tracili m.in. komisarze stojący na czele NKWD, którzy wcześniej z woli Stalina realizowali najbardziej zbrodnicze działania i zbyt dużo wiedzieli. Zazwyczaj stawiano im zupełnie bezpodstawne zarzuty, zaś aresztowania dokonywali ich następcy, będący wcześniej wieloletnimi podwładnymi. Podczas sfingowanych procesów politycznych poddawano ich torturom i poniżano, zmuszając w ten sposób do wygłoszenia samokrytyki przed śmiercią. Tragiczny los spotykał także rodziny oskarżonych, które czekała śmierć lub zsyłka do łagru.

Stalin w otoczeniu bliskich współpracowników na zdjęciu w wersji z okresu, gdy na czele NKWD stał Nikołaj Jeżow, oraz z czasu, gdy utracił on stanowisko. Pamięć o nim, podobnie jak o poprzednich szefach policji politycznej, była zacierana. Przypisywano im również zbrodnie, za którymi stał sam Stalin.

• *fotografie, ZSRS, 1938 i 1940 r.*

? Dlaczego Stalin przeprowadzał czystki wśród swoich najbliższych współpracowników?

komunistyczne. Pierwszym przewodniczącym Kominternu był Zinowiew. W odróżnieniu od poprzednich międzynarodówek (więcej o nich na s. 130) ta nie była porozumieniem organizacji o podobnym statusie. Partie wchodzące w skład Kominternu zostały podporządkowane polityce sowieckiej i stały się nierzadko jego agenturą polityczną – posłusznie wykonywały polecenia płynące do nich z Kremla. Najpierw było to zwalczanie uznawanych za konkurencję partii socjaldemokratycznych, a następnie w latach 30. głoszenie potrzeby utworzenia wraz z nimi frontu ludowego lewicy przeciwko faszyzmowi. Idea ta uległa ostatecznej kompromitacji po zbliżeniu politycznym ZSRS z hitlerowską III Rzeszą. Komintern stracił wiarygodność i nie odgrywał już żadnej roli. Ostatecznie został rozwiązany w 1943 r.

ZBRODNIE SOWIECKIE PRZED II WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Państwowy system komunistyczny od samego początku swojego istnienia, czyli od przejęcia władzy w wyniku rewolucji październikowej, miał charakter zbrodniczy. W pierwszej kolejności w okresie rewolucji i wojny domowej mordowano „wrogów klasowych", czyli faktycznych przeciwników komunizmu: duchownych, monarchistów, ziemian, burżuazję, a nawet zwolenników innych nurtów lewicowych. Rozstrzeliwano także buntujących się przeciw komunistom chłopów i robotników.

Poprzez katorżniczą pracę mordowano tysiące więźniów **łagrów**, czyli stworzonych jeszcze przez Trockiego sowieckich obozów koncentracyjnych. Lokalizowano je w skrajnie trudnych klimatycznie rejonach, jak

ZSRS W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

LEGENDA

- obszar ZSRS od 1922 r.
- obszar republik autonomicznych w ZSRS
- obszar występowania większych zespołów łagrów
- obszar głodu w latach 1932–1933
- granice państw
- granice republik sowieckich

Roboty wykonywane przez więźniów:
- prace wydobywcze
- budowa obiektów wodnych
- budowa dróg i kolei
- wyrąb lasów
- budowa kanałów rzecznych
- Brack miasta budowane przez więźniów

? 1. Wymień tereny imperium Romanowów, które nie weszły w skład ZSRS po I wojnie światowej.
2. Wskaż regiony, w których znalazły się największe skupiska łagrów.

np. Wyspy Sołowieckie czy Kołyma, co przyczyniało się do wzrostu śmiertelności. Do łagru trafiało się za błahe przewinienia, często na podstawie fałszywego donosu, a przyznanie się do winy wymuszano torturami. Rozległą siecią łagrów zarządzano poprzez specjalny urząd – **GUŁag** – Główny Zarząd Obozów.

Ponad 10 mln ofiar pochłonęła **kolektywizacja** rolnictwa, czyli sowiecki plan przekształcenia chłopów w przymusowych robotników rolnych. W dawnych wsiach powstały **sowchozy** (państwowe gospodarstwa rolne) i **kołchozy** (spółdzielcze gospodarstwa rolne). Najwięcej ofiar tego zbrodniczego eksperymentu zanotowano na Ukrainie, gdzie w latach 1932–1933 w wyniku odbierania chłopom całego zbioru ziarna w planowany sposób wywołano sztuczny głód. Szacuje się, że w wyniku Wielkiego Głodu zmarło blisko 8 mln ludzi (więcej na ten temat w Warto wiedzieć obok).

Obawiając się wzrostu znaczenia działaczy partyjnych, którzy mogliby z nim rywalizować, Stalin w latach 1936–1938 przeprowadził tzw. wielką czystkę. Pochłonęła ona nie tylko wszystkich starych przywódców bolszewickich, ale także licznych dowódców i oficerów Armii Czerwonej. Okrutne i bezpodstawne prześladowania Stalina dotknęły także mniejszość polską w ZSRS. W przeprowadzonych w latach 1937–1938 operacjach funkcjonariusze NKWD dokonali czystek etnicznych na grupach narodowościowych uznanych przez Stalina za podejrzane. Polacy, którzy najbardziej opierali się kolektywizacji i ateizacji, ponieśli w niej najdotkliwsze straty. NKWD wymordowało ponad 110 tys. Polaków, a kolejne kilkadziesiąt tysięcy uwięziło w łagrach.

Budowa wielkich inwestycji przemysłowych, szczególnie w trudnych warunkach klimatycznych, odbywała się rękami więźniów łagrów. Ze względu na wyczerpującą i źle zabezpieczoną pracę, niedożywienie, brak ciepłej odzieży i właściwego zakwaterowania śmiertelność skazanych była bardzo wysoka.

▪ *fotografia, ZSRS, 1932 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Głód na Ukrainie

Odejście od NEP przez Stalina i wprowadzenie kolektywizacji spotkało się z silnym oporem chłopstwa. Wobec ludności wiejskiej sprzeciwiającej się stalinowskim planom Stalin i jego współpracownicy zdecydowali się zastosować okrutne represje. Gdy w latach 1932–1933 południowe rejony ZSRS, w tym szczególnie Ukrainę, dotknęła klęska nieurodzaju, Stalin nakazał utrzymać eksport zbóż na dotychczasowym poziomie, a nawet zwiększył przymusowe dostawy dla państwa. Plony w całości konfiskowano, a chłopi nie mogli zostawić sobie nawet ziarna potrzebnego na zasiew w kolejnym roku. Ludność wiejską w ZSRS obowiązywał zakaz opuszczania miejsca zamieszkania, przez co nie była ona w stanie nawet kupić chleba w mieście. Wywołana w ten sposób fala głodu ogarnęła przede wszystkim Ukrainę. W latach 1932–1933 sytuacja na ukraińskiej wsi była tragiczna. Wśród wygłodzonej ludności dochodziło nawet do przypadków kanibalizmu. Ze względu na to, że władze sowieckie przez dziesięciolecia starały się ukryć prawdę o przyczynach i skali głodu na Ukrainie, liczba ofiar pozostaje szacunkowa. Ocenia się jednak, że w wyniku ludobójczej polityki Stalina w czasie Wielkiego Głodu na Ukrainie umarło ok. 8 mln osób.

Ukraiński chłopiec przy zwłokach swojego ojca, zastrzelonego przez sowieckich funkcjonariuszy podczas próby opuszczenia wsi. Znajdujący się w dramatycznej sytuacji chłopi, pozbawieni przez władzę całego zapasu ziarna, mimo zakazu próbowali opuścić wieś i udać się na zewnątrz w poszukiwaniu żywności. Podobnie jak za ukrywanie zboża, groziła za to śmierć.

▪ *fotografia, ZSRS, 1934 r.*

? Jakie były przyczyny Wielkiego Głodu na Ukrainie?

RYWALIZACJA I WSPÓŁPRACA ZSRS I NIEMIEC

Po zawarciu traktatu wersalskiego zarówno pokonane Niemcy, jak i Rosja Sowiecka, tocząca walkę z wojskami interwencyjnymi ententy, znajdowały się w izolacji politycznej. Ich współpraca rozpoczęła się w kwietniu 1922 r. na **konferencji w Rapallo**, gdzie podpisano traktat polityczny, który obu stronom miał zapewnić znaczące korzyści. Niemcy udostępniały ZSRS nowe technologie, uzbrojenie, kredyty oraz ekspertów gospodarczych i wojskowych. Z kolei ZSRS rewanżował się eksportem surowców i potajemnym udostępnianiem swoich poligonów dla Reichswehry [czyt:. rajśswery], na którą alianci nałożyli liczne ograniczenia. Ponadto zarówno Niemcy, jak i Sowieci byli zwolennikami likwidacji Polski.

Sytuacja zmieniła się w 1933 r. po dojściu do władzy Adolfa Hitlera, którego jednym z głównych postulatów było zwalczanie komunizmu. Przywódca nazistów nakazał natychmiast przerwać współpracę z komunistycznym imperium, a oba państwa zaczęły ostro rywalizować na forum międzynarodowym. Było to szczególnie widoczne podczas wojny domowej w Hiszpanii (więcej o niej na s. 274–277), gdzie ZSRS wspierał militarnie obóz republikański, a wysłany przez III Rzeszę Legion Condor [czyt.: kondor] walczył u boku zwolenników gen. Franco. ZSRS w tym okresie wspierał tworzenie na Zachodzie **frontów ludowych**, czyli koalicji socjaldemokratów i komunistów skierowanych przeciw faszystom.

Mimo to Stalin cały czas dążył do odbudowania bliskich kontaktów z Niemcami, gdyż oba kraje nadal miały wspólne interesy polityczne. Sowieckiemu dyktatorowi imponował także rozmach i skuteczność reżimu nazistowskiego. Szczególne wrażenie miała zrobić na nim np. „noc długich noży", kiedy to Hitler wymordował wewnątrzpartyjną opozycję (więcej zob. s. 259). Nawet jednak w okresie, gdy III Rzesza z ZSRS zawzięcie rywalizowały, oba totalitarne mocarstwa dążyły do utworzenia wspólnej granicy, a przeszkodę dla tych dążeń stanowiła niepodległa Polska. W marcu 1939 r., gdy już dogasała wojna domowa w Hiszpanii, sowiecki przywódca podczas zjazdu WKP (b) dał wyraźnie do zrozumienia, że jest gotów porozumieć się z Niemcami. Dla Hitlera, który wtedy stracił nadzieję na podporządkowanie Polski, była to niepowtarzalna okazja. Negocjacje zakończyły się podpisaniem 23 sierpnia 1939 r. paktu Ribbentrop–Mołotow. Sojusz dwóch totalitaryzmów przypieczętował wspólny atak na Polskę we wrześniu 1939 r. Oba kraje ściśle współpracowały aż do ataku Niemiec na ZSRS, co nastąpiło w czerwcu 1941 r.

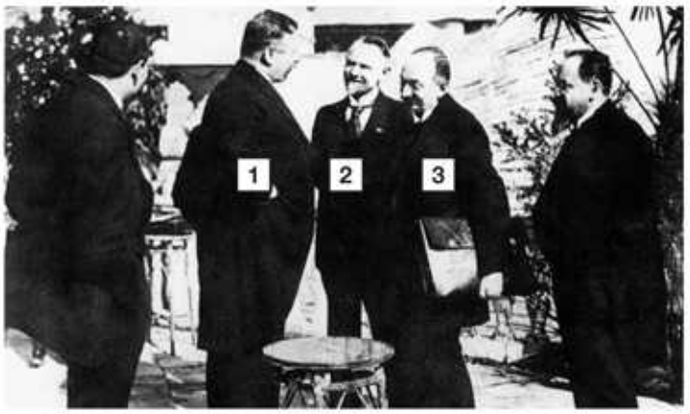

Konferencja w Rapallo przyniosła porozumienie pomiędzy ZSRS a Niemcami. Zawarli je kanclerz Niemiec Joseph Wirth [1] [czyt.: jozef wirt] z sowieckimi komisarzami Leonidem Krasinem [2] i Gieorgijem Cziczerinem [3].

▪ *fotografia, Włochy, 1922 r.*

Wizyta ministra spraw zagranicznych III Rzeszy – Joachima von Ribbentropa [1] na lotnisku w Moskwie w sierpniu 1939 r. była ogromną sensacją. Skutkiem zawartego wówczas porozumienia był wybuch II wojny światowej.

▪ *fotografia, Moskwa, 1939 r.*

ĆWICZENIA

1. Wymień i opisz etapy przebudowy gospodarki ZSRS.
2. Oceń, jakie skutki przyniosło zrealizowanie w praktyce planu budowy państwa komunistycznego.
3. Scharakteryzuj sposób sprawowania władzy przez Józefa Stalina.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Applebaum, *Czerwony głód*, tłum. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2017.
R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni*, Słupsk 2013.
M. Mikeln, *Stalin*, Warszawa 1990.
A. Sołżenicyn, *Archipelag Gułag 1918–1956*, tłum. J. Pomianowski, Warszawa 2000.

3 CZAS WIELKIEGO KRYZYSU

Na skutek I wojny światowej Europa znalazła się w ruinie. Straty w ludziach, zniszczenia wojenne i wstrzymanie produkcji przemysłowej spowodowały zapaść gospodarczą. Do tego proces odbudowy został przerwany przez Wielki Kryzys z 1929 r., który tym razem dotknął też Stany Zjednoczone. Jakie były jego przyczyny? W jaki sposób poradziły sobie z nim poszczególne kraje?

SKUTKI I WOJNY ŚWIATOWEJ

Wielka Wojna przyniosła straty gospodarcze na niespotykaną dotąd skalę. Obszary, na których toczyły się działania zbrojne, zostały zrujnowane. Na frontach zginęły miliony młodych mężczyzn, co zachwiało rozwojem demograficznym niektórych państw (np. Francji). Liczeni w setkach tysięcy weterani wojenni wrócili z frontów często jako inwalidzi i nie mogli w związku z tym zdobyć pracy. Straty wojenne pogłębiała dodatkowo pandemia grypy hiszpanki, która przyniosła śmierć blisko 50 mln osób na całym świecie. Powojenna bieda i poczucie zagrożenia wywołały rozgoryczenie społeczeństw i narastającą obawę o przyszłość. Monarchowie przestali być autorytetami i powszechnie szanowanymi głowami państw, a zaczęli być traktowani jako skompromitowani sprawcy wojny. W rezultacie w Europie doszło do rewolucyjnych wystąpień, ponieważ zapowiadane od lat katastroficzne wizje upadku kapitalizmu wydawały się właśnie urzeczywistniać.

Wszystkie państwa biorące udział w wojnie wyszły z niej mocno zadłużone. Najbardziej ten problem dotknął Wielką Brytanię i Francję. Oba zwycięskie mocarstwa były więc zainteresowane uzyskaniem reparacji wojennych, czyli odszkodowań, od pokonanych państw centralnych. Zapisy dotyczące spłaty narzuconych Niemcom należności znalazły się w traktacie wersalskim. Niemcy zapłacili jednak tylko połowę ogromnych zobowiązań. Straty wojenne i konieczność spłacania reparacji doprowadziły w tym kraju w 1923 r. do załamania gospodarczego i hiperinflacji (więcej o niej w Warto wiedzieć na s. 250). Następnie przez kilka lat podejmowano kolejne nieudane próby rozwiązania problemu niemieckich zaległości. W ich ramach w latach 1923–1925 doszło nawet do przejściowej okupacji Zagłębia Ruhry przez aliantów. Ostatecznie z pomocą Amerykanów udało się rozwiązać spór i rozłożyć spłatę reparacji na znacznie dłuższy okres, a podupadłą niemiecką gospodarkę ożywić dzięki pożyczkom z USA.

Zagazowani to jeden z najbardziej przejmujących obrazów przedstawiających ofiary I wojny światowej. Amerykański malarz John Singer Sargent [czyt.: dżon singer sardżent] był naocznym świadkiem scen na pobojowisku bitewnym na froncie zachodnim. Brytyjscy żołnierze, oślepieni w wyniku ataku gazem musztardowym, są prowadzeni przez sanitariusza. Los milionów trwale okaleczonych weteranów był w okresie powojennym niezwykle trudny.

▪ *obraz, Wielka Brytania, 1919 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Powojenna hiperinflacja

Część krajów Europy, których gospodarki dotkliwie odczuły skutki I wojny światowej (m.in. Niemiec, Austrii, Węgier i Polski), przeżywała duże trudności w okresie powojennej odbudowy. Obciążenia i wydatki tych państw były tak znaczne, że ich niewielkie przychody okazały się niewystarczające. Niedobór środków finansowych starano się uzupełnić poprzez emitowanie ogromnych ilości pieniędzy, które jednak nie miały pokrycia ani w zasobach skarbu państwa, ani w towarach znajdujących się na rynku. Uruchomiło to **inflację**, czyli zjawisko utraty wartości pieniądza, która wkrótce przekształciła się w **hiperinflację**. W latach 1919–1923 wartość pieniądza w tych krajach spadała nawet o miliony procent. Zdarzało się, że z powodu hiperinflacji ceny towarów w ciągu jednego dnia wielokrotnie wzrastały, za czym nie nadążała wysokość zarobków. Poza tym wieloletnie oszczędności w gotówce traciły jakąkolwiek wartość. Poprawę sytuacji finansowej przyniosły reformy skarbowe, w ramach których decydowano m.in. o wymianie dotychczasowej waluty.

Tapetowanie ścian banknotami, które utraciły wartość, symbolicznie, a zarazem dowcipnie miało przedstawić sytuację osób pozbawionych oszczędności w wyniku hiperinflacji.

• *fotografia, Niemcy, 1923 r.*

? Z jakiego powodu po I wojnie światowej pojawiło się zjawisko hiperinflacji?

CZAS KONIUNKTURY

Kiedy w Europie zduszono hiperinflację, a Niemcy odciążono dzięki rozłożeniu spłat reparacji na wiele lat, światowa gospodarka zaczęła się szybko rozwijać. W tym czasie w Stanach Zjednoczonych trwała dobra koniunktura, dla której duże znaczenie miał rozbudowujący się przemysł motoryzacyjny. Dzięki niemu umacniały się również inne dziedziny tamtejszego przemysłu. Przekładało się to na światową koniunkturę, było więc odczuwalne zarówno w Europie, jak i w Japonii. Szczególnie silnie powiązane z amerykańskim rynkiem kapitałowym były Niemcy, które po wojnie zaciągnęły kredyty w USA.

Ford T był jednym z symboli sukcesów amerykańskiej gospodarki. W latach 1908–1927 wyprodukowano łącznie 15 mln samochodów tego modelu. Auto było tanie dzięki zastosowaniu taśmy produkcyjnej, a jego konstrukcja nieskomplikowana, dlatego łatwo można było je naprawiać. Gdy po I wojnie światowej zaczął się okres koniunktury, fabryki Forda produkowały rocznie ponad milion aut.

• *fotografia, USA, 1920 r.*

W Ameryce przez całe lata wartość akcji przedsiębiorstw nieustannie rosła, co jednak przyczyniło się do narastania niebezpiecznego zjawiska, zwanego **bańką kredytową**. W USA powszechne było bowiem lokowanie kapitału na giełdzie, jako że przez wiele lat obrót akcjami gwarantował korzystne pomnożenie zaoszczędzonych czy wręcz pożyczonych pieniędzy. Często inwestowano w firmy notowane co prawda na rynkach giełdowych, lecz pozbawione solidnych fundamentów finansowych i opierające swoją działalność głównie na dobrej koniunkturze. Nie brano pod uwagę, że rynek akcji może się nagle załamać i zainwestowane w nie pieniądze będą nie do odzyskania.

WIELKI KRYZYS

Już pod koniec 1928 r. kryzys stopniowo ogarniał amerykański sektor budowlany. Spadało również zapotrzebowanie na nowe towary, przez co ograniczano produkcję. Do prawdziwego załamania rynku kapitałowego doszło jednak dopiero **24 października 1929 r.** – w dniu, który przeszedł do historii jako **„czarny czwartek"**. Wówczas to na giełdzie nowojorskiej na Wall Street [czyt.: ł*o*l strit] ceny akcji zaczęły gwał-

Tłum zdenerwowanych inwestorów oblegał giełdę w Nowym Jorku w oczekiwaniu na uspokajające informacje. Jednak sytuacja w kolejnych miesiącach wyłącznie się pogarszała.

▪ *fotografia, Nowy Jork, 1929 r.*

Kolejka bezrobotnych do punktu z darmową żywnością w Chicago. Z tego typu pomocy u szczytu kryzysu w Ameryce musiało korzystać kilkanaście milionów ludzi.

▪ *fotografia, Chicago, 1931 r.*

townie spadać. Nikt wtedy nie przypuszczał, że właśnie rozpoczyna się największy kryzys gospodarczy w dotychczasowej historii. Wybuchła panika i nastąpiła zmasowana wyprzedaż papierów wartościowych. Spowodowało to falę bankructw części amerykańskich przedsiębiorstw zasilanych kapitałem giełdowym.

Rozpoczęło się wówczas lawinowe wycofywanie amerykańskich pieniędzy zainwestowanych w Europie. Z tego powodu w krótkim czasie kryzys objął większą część światowej gospodarki. Dotknął zwłaszcza Niemcy, gdzie wystąpiła największa depresja ekonomiczna na Starym Kontynencie. Na prawie całym świecie nastąpił spadek produkcji przemysłowej. W Stanach Zjednoczonych, Europie i Ameryce Łacińskiej spadła ona o blisko połowę. W błyskawicznym tempie rosło zaś bezrobocie, które np. w USA w 1933 r. osiągnęło rekordowy poziom 27%.

Kryzys objął nie tylko przemysł, ale i rolnictwo. Ceny produktów rolnych spadły o blisko ⅔, co doprowadziło do ruiny wielu rolników. W wyniku kryzysu zaczęły upadać banki, z których w panice masowo wycofywano oszczędności. W USA z rynku zniknęła połowa sektora bankowego.

Na skutek kryzysu mocno ucierpiały także inne państwa, m.in. Francja, Polska, Austria i Czechosłowacja, trochę łagodniej przebiegł natomiast w państwach skandynawskich oraz Wielkiej Brytanii. Przez długi czas rządy większości państw nie były w stanie przełamać kryzysu. Większa część miała nadzieję, że koniunktura gospodarcza po prostu w końcu wróci. W oczekiwaniu na nią prowadzono np. działania **deflacyjne**, czyli umacniano własną walutę, ściągano jej nadmiar z rynku oraz obniżano płace. Były to jednak zabiegi nieskuteczne lub nawet pogarszające i tak trudną sytuację. Poszczególne państwa starały się chronić swoje rynki również poprzez nakładanie protekcyjnych ceł. Dążyły także do **autarkii**, czyli oparcia rozwoju ekonomicznego państwa w wysokim stopniu na własnej gospodarce. Czasami propagowały **handel barterowy**, czyli wymianę towaru za towar.

Ponadto gospodarkę próbowano ożywić poprzez tworzenie **monopoli**, czyli połączonych ze sobą firm dyktujących na rynku jedną minimalną cenę. Zaczęto też zatrudniać bezrobotnych do robót publicznych. Poza tym instytucje państwowe dokonywały zakupów interwencyjnych towarów niesprzedających się na rynku. Ważnym czynnikiem, jaki zaważył na wyjściu z kryzysu niektórych państw, okazały się napędzające gospodarkę zbrojenia i podboje terytorialne. Dotyczyło

Produkt krajowy i bezrobocie w USA w latach 1922–1937

Deflacja – zjawisko ekonomiczne polegające na wzroście wartości pieniądza, przeciwieństwo inflacji.

to jednak krajów totalitarnych i autorytarnych. Innym sposobem kontrolowania sytuacji gospodarczej było **nacjonalizowanie** przedsiębiorstw, czyli przejmowanie ich przez państwo. Takie działania szczególnie często przeprowadzano w faszystowskich Włoszech. Proces nacjonalizacji objął również niektóre kraje demokratyczne, np. Francję i Hiszpanię. W Europie kryzys przyniósł widoczne zmiany polityczne – jego skutkiem był wzrost poparcia dla idei lewicowych, choć w Niemczech doprowadził do ostatecznego upadku systemu demokratycznego i dojścia do władzy Adolfa Hitlera.

NEW DEAL

Świat demokratyczny również znalazł metody walki z kryzysem. Po dojściu do władzy w USA w 1933 r. nowy prezydent Franklin Delano Roosevelt [czyt.: ruzwelt] wprowadził program **New Deal** [czyt.: nju dil] (z ang. 'nowy ład'), oparty w znacznej mierze na teorii ekonomicznej – **keynesizmie**, głoszonym przez **Johna Keynesa**. W tym planie założono zmianę dotychczasowej polityki państwa opartego na zasadach liberalizmu, które dotąd w niewielkim stopniu ingerowało w kwestie ekonomiczne, pozostawiając je w możliwie dużym stopniu grze wolnego rynku. Jednym z zaleceń keynesizmu był natomiast **etatyzm**, czyli szeroka interwencja państwa w gospodarkę, choć w odróżnieniu od krajów totalitarnych pozostawiono przedsiębiorstwa w rękach prywatnych, jako niezależne od władz. To rozwiązanie w sytuacji światowego kryzysu zdaniem większości ekonomistów ostatecznie przyniosło sukces. Na podstawie New Deal wprowadzono zasady **interwencjonizmu** państwowego:

- ustanowiono szereg monopoli państwowych,
- zakazano wywozu złota poza granice kraju,
- dewaluowano dolara, czyli obniżano jego wartość,
- podejmowano program robót publicznych,

Interwencjonizm – oddziaływanie władz państwowych na gospodarkę kraju z wykorzystaniem różnych mechanizmów ekonomicznych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIELKI KRYZYS W LICZBACH

Zestawione przez francuskiego ekonomistę Louisa Pommery'ego [czyt.: luisa pomerjego] dane oddają skalę zmian, jakie przyniósł wielki kryzys gospodarczy pomiędzy 1929 a 1933 r.

Niektóre cyfry określają wymownie głębię kryzysu. Przede wszystkim spadek cen: wskaźnik cen hurtowych, przyjmując stan z roku 1929 za 100, wynosił w roku 1932 w Stanach Zjednoczonych 68, w Niemczech – 70, w Anglii 67, we Francji – 68. To była przeciętna. Wszelkie artykuły podstawowe notowane na rynkach spadły jeszcze bardziej w cenie: w Chicago cena korca [jednostka objętości – ok. 35 l] *pszenicy spadła ze 148 centów w 1929 r. do 44,5 w 1932 r. W nowym Jorku bawełna spadła z 18,5 centa za funt na 5,18, kauczuk z 20 centów na 2,94, miedź z 21 na 5,16.*

Przykładów tych można przytoczyć więcej. Łatwo można sobie wyobrazić skutki takiej obniżki dla producentów i dla kupców. Nie mniejszy wpływ wywierało ograniczenie produkcji. Wskaźnik światowej produkcji przemysłowej (z wyjątkiem ZSRR), przyjmując znowu za 100 stan z 1929 r. wynosił w 1932 r. 63,8 – tak więc 53 w Stanach Zjednoczonych i Niemczech, 71 we Francji, 69 w Belgii, 58 w Kanadzie, 67 we Włoszech, 62 w Polsce. Kryzys jest więc światowy [...]. *Bezrobocie przybrało niespotykane dotąd rozmiary. W jesieni 1932 r. znajdowało się na świecie w przybliżeniu trzydzieści milionów ludzi* [...] *bezrobotnych (blisko 6 milionów w Niemczech, blisko 3 miliony w Anglii, 12 milionów w Stanach Zjednoczonych, przeszło milion we Włoszech).*

Handel międzynarodowy skurczył się ogromnie. W 1929 r. wysokość miesięcznych obrotów międzynarodowych wynosiła 5350 milionów dolarów, w styczniu 1930 r. wynosiła tylko 4850 milionów, w styczniu 1931 r. – 3260 milionów, w styczniu 1932 r. – 2135 milionów i w styczniu 1933 r. – 1785 milionów.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, red. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 102.

? 1. Przedstaw wymienione objawy kryzysu w postaci diagramów.
2. Na podstawie diagramów oceń, które dziedziny kryzys dotknął w największym stopniu.

- zniesiono parytet złota, czyli zasadę wymagającą posiadania pokrycia dla pieniędzy w rezerwach złota,
- wprowadzono zasiłki dla bezrobotnych,
- ustanowiono subsydia, czyli dopłaty dla rolnictwa,
- wyznaczono płacę minimalną,
- wprowadzono ubezpieczenia społeczne (emerytury).

Szczególną rolę odgrywały w tym czasie organizowane na koszt państwa roboty publiczne. Do ogromnych inwestycji strategicznych (jak np. budowa autostrad) państwo zatrudniało bezrobotnych. To rozwiązało problem wysokiego bezrobocia i pozwoliło w krótkim czasie przełamać bezwład, w którym kilka lat wcześniej znalazła się amerykańska, a następnie światowa gospodarka. O wiele dłużej z kryzysu wychodziły kraje rolnicze. W Europie Środkowej (m.in. w Polsce) opanowanie załamania gospodarczego wynikającego z Wielkiego Kryzysu trwało do 1935 r.

Budowa tamy to obraz ścienny z czasu New Deal, popularyzujący wielkie inwestycje prowadzone przez rząd USA. Tego typu dzieła sztuki o propagandowej treści często również powstawały na zamówienie rządu, w ramach projektu pomocy państwowej dla artystów pozbawionych zleceń na skutek kryzysu.

- *mural, USA, 1936 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOHN KEYNES

1883–1946

Był brytyjskim ekonomistą i finansistą. Towarzyszył brytyjskiemu premierowi na konferencji w Wersalu, a po jej zakończeniu trafnie stwierdził, że system wersalski nie przetrwa długo ze względu na niesprawiedliwe, jego zdaniem, zapisy dotyczące wysokości reparacji i ich egzekwowania. W 1926 r. sformułował zasady interwencjonizmu państwowego. Popierał utrzymywanie deficytu budżetowego i finansowanie z niego robót publicznych. Był przeciwny opieraniu wartości walut na parytecie złota. W kolejnych latach usystematyzował swoje poglądy nazwane keynesizmem. Skorzystał przy tym z doświadczenia związanego z amerykańskim New Deal. Myśl ekonomiczna Keynesa wywarła olbrzymi wpływ na światową gospodarkę w XX w., a jego poglądy były wdrażane w krajach zachodnich zarówno w okresie przedwojennym, jak i powojennym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANKLIN DELANO ROOSEVELT

1882–1945

Był politykiem Partii Demokratycznej i najdłużej urzędującym prezydentem USA. W listopadzie 1932 r. zwyciężył w wyborach prezydenckich. Aby opanować Wielki Kryzys, wprowadził zasady interwencjonizmu gospodarczego. Zastosował również program robót publicznych, m.in. przy budowie autostrad i tam. Ingerował w system bankowy, np. poprzez kontrolę nad emisją walut oraz możliwość otwarcia lub zamknięcia konkretnego banku. Zniósł prohibicję, czyli zakaz sprzedaży alkoholu, ale dochody ze sprzedaży używek zostały objęte zwiększonymi podatkami. Większe podatki miały także płacić osoby z wysokimi dochodami. W 1935 r. wdrożył emerytury finansowane z podatków oraz zasiłki dla bezrobotnych. Był niepełnosprawny, nie mógł chodzić i przez cały okres swojej prezydentury poruszał się na wózku inwalidzkim.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jaki sposób doszło do Wielkiego Kryzysu w USA i rozprzestrzenienia się go na cały świat.
2. Wyjaśnij, jakie działania podjęły władze USA w ramach New Deal w celu wyjścia z kryzysu gospodarczego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kaliński, *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, Warszawa 2008.
R. Nowakowska, *Dobroczynna Ameryka. Walka ze skutkami Wielkiego Kryzysu w latach 1929–1937*, Warszawa 2009.

4 ROZWÓJ FASZYZMU I NAZIZMU

Wielka Wojna zakończyła się upadkiem dotychczasowego porządku politycznego i krótkotrwałym okresem rewolucji komunistycznych, które poza Rosją zostały stłumione. Powojenny kryzys gospodarczy i rozczarowujące wyniki porozumień pokojowych spotkały się z dużym niezadowoleniem w wielu krajach. Jakie były skutki tej sytuacji? Kto i w jaki sposób ją wykorzystał?

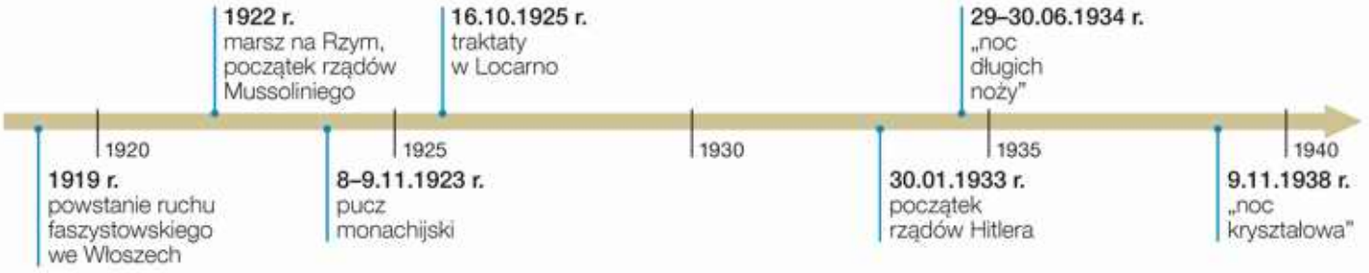

KRYZYS DEMOKRACJI W EUROPIE

Powojenna Europa była zniszczona i zubożała. Panowały w niej nastroje nacjonalistyczne i nieufność wobec innych krajów. Wynikał z tego **protekcjonizm gospodarczy**, który nie sprzyjał szybkiej odbudowie Starego Kontynentu. Dodatkowo przyjęcie w wielu państwach systemu parlamentarno-gabinetowego, wzorowanego na rozwiązaniach francuskich, prowadziło do słabości władzy wykonawczej i częstych zmian rządów. W efekcie rosło rozczarowanie demokracją i pojawiły się hasła przywrócenia przedwojennych monarchii. Powrót do dawnych form rządów okazał się niemożliwy, ale na fali tęsknoty za rządami sprawczych jednostek do władzy zaczęli dochodzić dyktatorzy. Szybki wzrost liczby dyktatur w Europie nastąpił w drugiej połowie lat 20. i w kolejnej dekadzie. W tym okresie w większości krajów europejskich wprowadzono systemy totalitarne lub autorytarne (zob. mapa na s. 262 i ramka na s. 263). Kryzys demokracji ominął jedynie północną Europę – Wielką Brytanię, państwa Beneluksu i Skandynawię.

NARODZINY WŁOSKIEGO FASZYZMU

Włosi, należący do grona zwycięzców I wojny światowej, byli rozczarowani postanowieniami konferencji pokojowych. Nie zadowalały ich znikome zdobycze terytorialne.

Po wojnie włoska gospodarka była w złym stanie, a duże bezrobocie szczególnie dotknęło weteranów. To właśnie oni założyli w 1919 r. Związki Włoskich Kombatantów (Fasci Italiani di Combattimento;

POSTAĆ HISTORYCZNA

BENITO MUSSOLINI

1883–1945

Był faszystowskim przywódcą Włoch. W młodości aktywnie działał w ruchu socjalistycznym, lecz podczas I wojny światowej zmienił swoje poglądy i został zagorzałym nacjonalistą. Brał udział w walkach na froncie, a po zakończeniu wojny skupił wokół siebie nacjonalistyczne środowisko weteranów niezadowolonych z jej wyniku. Opierając się na nich, stworzył ruch faszystowski. W 1922 r. zorganizował marsz na Rzym, w wyniku którego przejął władzę we Włoszech.

Jako premier przekształcił Włochy w państwo jednopartyjne i totalitarne. Kierując się ideą odbudowy potęgi Imperium Rzymskiego, ze zmiennym szczęściem prowadził politykę podbojów: zajął Albanię oraz Etiopię, natomiast rozpętane przez niego wojny z Grecją i Jugosławią nie zakończyły się porażką Włoch jedynie dzięki interwencji Niemiec. W 1943 r. po lądowaniu sił alianckich we Włoszech został przejściowo odsunięty od władzy, lecz powrócił do niej wskutek niemieckiej pomocy. W 1945 r., gdy klęska Niemiec była przesądzona, podczas próby ucieczki został schwytany przez włoskich partyzantów antyfaszystowskich i rozstrzelany.

Protekcjonizm gospodarczy – polityka gospodarcza państwa mająca na celu ochronę krajowej produkcji i handlu.

czyt.: faszi italjani di kombatimento), przekształcone dwa lata później w Narodową Partię Faszystowską z **Benitem Mussolinim** na czele. Ideologia ruchu opierała się na kulcie wodza (wł. *duce*; czyt.: ducze) oraz państwa. Najlepiej ilustrowało to hasło Mussoliniego: *Wszystko w ramach państwa, nic poza państwem, nic przeciw państwu.* Faszyści byli skrajnymi nacjonalistami i uznawali, że wszystkie warstwy społeczne narodu powinny współpracować, zaś rządy – spoczywać w rękach jednej partii faszystowskiej. Za swoich głównych wrogów uznawali komunistów i socjalistów. Napadali na ich lokale oraz organizowane przez nich wiece. Prowadziło to do brutalnych walk ulicznych pomiędzy bojówkami partyjnymi.

Mussolini był świadomy słabości włoskiego rządu, nie planował więc ubiegać się o zwycięstwo w wyborach. Celowo destabilizował sytuację w kraju, a jednocześnie starał się przedstawić konserwatystom jako jedyny polityk mogący uchronić Włochy przed rewolucją socjalistyczną. W październiku 1922 r. zorganizował **marsz na Rzym**, w ramach którego do stolicy wyruszyły oddziały składające się z tysięcy jego zwolenników, od charakterystycznego umundurowania zwanych „czarnymi koszulami". W ten sposób skłonił zdezorientowanego króla Wiktora Emanuela III do przekazania mu stanowiska premiera. Mussolini nie zlikwidował monarchii, lecz pozbawił władcę wpływu na rząd. Opozycyjne ruchy polityczne i społeczne stopniowo likwidował, uciekając się przy tym do zastraszania, więzienia, a nawet mordowania swoich przeciwników. Początkowo ruch faszystowski był anty-

Marsz na Rzym, w którym 28 października 1922 r. wzięło udział ok. 20 tys. zwolenników Mussoliniego [1], prawdopodobnie zakończyłby się klęską „czarnych koszul", gdyby doszło do starcia z wiernym rządowi wojskiem. Decyzja króla, który powołał na premiera Mussoliniego, miała doniosłe skutki dla Włoch, przekształcone w rezultacie na kolejne dwie dekady w totalitarne państwo faszystowskie.

▪ *fotografia, Włochy, 1922 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Faszystowskie Imperium Rzymskie

Podstawowym elementem propagandy włoskich faszystów była idea odbudowy potęgi Imperium Rzymskiego. Faszyści pozdrawiali się zatem salutem rzymskim, czyli gestem pozdrowienia antycznych legionistów, polegającym na uniesieniu na wprost prawej ręki. Symbolem ruchu faszystowskiego, a wkrótce całych Włoch stały się fasces, czyli wiązka rózg z zatkniętym toporem symbolizująca władzę konsula w czasach republiki. Sztuka i architektura również nawiązywały do dokonań antycznych Rzymian.

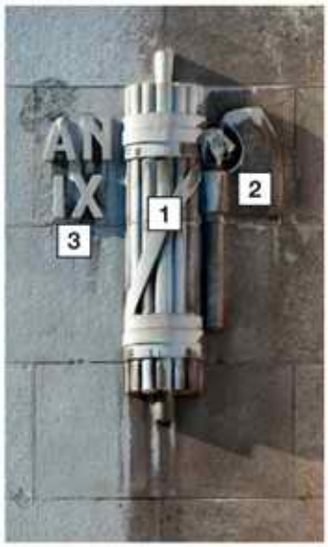

Fasces z czasów rządów Mussoliniego na elewacji dworca w Mediolanie. Oprócz wiązki rózg [1] i topora [2] umieszczono tam również datę zapisaną za pomocą liczb rzymskich [3]. Rok 9 oznaczał w rzeczywistości 1931 r., czyli dziewiąty rok rządów faszystów.

▪ *płaskorzeźba, Mediolan, 1931 r.*

Kwadratowe Koloseum, czyli Pałac Kultury Włoskiej, zostało wzniesione w stylu modernistycznym, ale w nawiązaniu do formy jednej z najsłynniejszych budowli starożytności.

▪ *fotografia, Rzym, XX w.*

? W jakim celu Mussolini starał się nawiązać do tradycji starożytnego Rzymu?

TEKST ŹRÓDŁOWY

DOKTRYNA FASZYZMU

Benito Mussolini z przekonaniem głosił radykalne poglądy podczas licznych wystąpień publicznych.

Państwo faszystowskie, najwyższa i najpotężniejsza forma osobowości, jest siłą, ale siłą duchową. Skupia ona wszystkie formy moralnego i intelektualnego życia człowieka. Nie może się więc ograniczać do zwykłych czynności utrzymywania porządku i sprawowania opieki, jak tego chciał liberalizm. Nie jest prostym mechanizmem, który ograniczałby sferę domniemanych swobód indywidualnych. Jest formą i normą wewnętrzną, jest ujęciem w karby dyscypliny całego człowieka, przenika tak wolę, jak i rozum. Jego zasada, ożywiająca go centralna idea, najistotniejsze natchnienie osobowości ludzkiej, żyjącej we wspólnocie obywatelskiej, zstępuje do głębi i zagnieżdża się tak w sercu człowieka czynu, jak i myśliciela, tak artysty, jak i uczonego: ona co jest duszą duszy.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871–1939*, Warszawa 2001, s. 270.

? 1. Podaj, jak faszyści oceniali zobowiązania wobec państwa, a jak wolność jednostki.
2. Porównaj rolę państwa w doktrynie faszystowskiej i doktrynie liberalnej.

kościelny. Zmieniło się to jednak w 1929 r., gdy Mussolini zawarł z papieżem Piusem XI porozumienie – **pakty laterańskie**, na mocy których powstało państwo Watykan. Później pomiędzy Kościołem a władzami faszystowskimi dochodziło jednak do konfliktów.

Mussolini skupiał się również na działaniach, które miały mu przynieść poparcie społeczeństwa, m.in. uporządkował funkcjonowanie transportu kolejowego we Włoszech i rozprawił się z sycylijską mafią. W propagandzie odwoływał się do tradycji Imperium Rzymskiego i zapowiadał jego odbudowę (więcej na ten temat przeczytasz w Warto wiedzieć na s. 255). Rządy duce od początku były nastawione na ekspansję terytorialną. Do Włoch w 1924 r. włączono Fiume, czyli dzisiejszą chorwacką Rijekę, która wcześniej miała, podobnie jak Gdańsk, status wolnego miasta. W latach 30. Włosi opanowali również Albanię i Etiopię (więcej o tym na s. 273). Ze względu na napaść na ten ostatni kraj Włochy zostały wykluczone z Ligi Narodów.

POWSTANIE NAZIZMU

W drugiej połowie XIX w. nastąpił okres szczytowej dominacji europejskiej na świecie. Kolonializm, a przede wszystkim kształtowanie się państw narodowych odcisnęły piętno także na światopoglądzie części Europejczyków. Powstały wówczas pseudonaukowe nurty odwołujące się do rasizmu, nacjonalizmu i antysemityzmu. To właśnie one stanowiły podwaliny pod rodzącą się w latach 20. XX w. ideologię **ruchu narodowosocjalistycznego**, w skrócie nazywanego **nazistowskim**. Zasady nazizmu zostały przedstawione przez **Adolfa Hitlera** w książce ***Mein Kampf*** [czyt.: majn kampf] (z niem. 'moja walka') oraz **Alfreda Rosenberga** [czyt.: rozenberga] w *Micie XX wieku*. Uznali oni, że Niemcy są rasą panów – nadludzi, którzy powinni zapanować nad światem i aby tego dokonać, mają prawo zdobyć niezbędną przestrzeń życiową. Miało się to odbyć kosztem zniewolenia, wysiedlenia lub unicestwienia mieszkających na wschodzie Europy

Adolf Hitler 1 **i Hermann Göring** [czyt.: gering] 2 byli jednymi z przywódców puczu monachijskiego. W okresie rządów nazistów świętowali oni rocznicę tego nieudanego przewrotu, w wyniku którego Hitler trafił do więzienia, a Göring, postrzelony w pachwinę, musiał uciekać do Austrii.
▪ *fotografia, Monachium, 1938 r.*

REPUBLIKA WEIMARSKA

Utworzona po upadku Cesarstwa Niemieckiego republika ze względu na miejsce proklamowania – miasto Weimar [czyt.: wajmar] – była nazywana **Republiką Weimarską**. Rewolucje wzniecone przez komunistów w Niemczech w listopadzie 1918 r. trwały z przerwami jeszcze w 1919 r. Szczególnie burzliwe wydarzenia rozegrały się w Berlinie i Bawarii. Wywołane przez nich rewolty zostały stłumione. Przeciwko komunistom wystąpiły wszystkie pozostałe siły polityczne, łącznie z socjalistami. Niemcy i Austria były więc początkowo krajami demokratycznymi. Po okresie powojennych niepokojów wśród części mieszkańców tych państw pozostała niechęć do komunistów. Pierwszy okres istnienia Republiki Weimarskiej, trwający do 1923 r., był naznaczony powojennym kryzysem, hiperinflacją oraz ogólnonarodową frustracją z powodu przegranej wojny. Pogłębiał się kryzys społeczny i moralny oraz rosła chęć odwetu wykorzystywana przez radykalne organizacje nacjonalistyczne. Rząd niemiecki podejmował zaś współpracę gospodarczą i wojskową nawet z izolowanym na światowej scenie politycznej ZSRS, z którym w 1922 r. zawarł traktat w Rapallo. Po przezwyciężeniu kryzysu w 1924 r. sytuacja się poprawiła. Spadło wówczas bezrobocie, a kraj się zaczął rozwijać i odzyskiwał znaczenie na arenie międzynarodowej. W 1925 r. podczas konferencji w **Locarno** [czyt.: lokarno] Niemcy znormalizowały relacje z państwami Europy Zachodniej – Francją, Belgią, Włochami i Wielką Brytanią, i uznały przy tym, że granice na zachodzie ustalone w traktacie wersalskim są nienaruszalne (więcej o znaczeniu traktatu w Locarno dla Polski na s. 334). W tym pomyślnym czasie niemiecka szkoła architektoniczna Bauhaus kreowała nowe trendy (zob. też s. 269). Na najwyższym poziomie stały niemiecka kinematografia, literatura oraz nauka. Ten dobry trend zakończył się bezpowrotnie wraz z początkiem Wielkiego Kryzysu. Doprowadził on do upadku demokracji w Niemczech i umożliwił nazistom zdobycie władzy.

Plakaty wyborcze zarówno niemieckich socjaldemokratów z SPD [A], jak i chadeków z Partii Centrum [B] ostrzegały przed komunistami [1] i nazistami [2]. Napis z plakatu SPD: *To są wrogowie demokracji* odnosił się do skrajnych stronnictw politycznych, które przez cały okres Republiki Weimarskiej dążyły do obalenia rządów demokratycznych.

▪ *plakaty, Niemcy, 1930 r.*

narodów, uznawanych przez Hitlera za rasę niższą. Naziści podzielali z włoskimi faszystami skrajnie nacjonalistyczne poglądy i zaczerpnęli od nich ideę otoczonego kultem wodza – **Führera** [czyt.: firera], stojącego na czele partii nazistowskiej i odrodzonej **III Rzeszy** Niemieckiej, która tym razem miałaby przetrwać tysiąc lat.

Naziści, podobnie jak włoscy faszyści, za główne zagrożenie dla swoich planów uważali działalność komunistów, którzy mimo klęski rewolucji w Niemczech zachowali duże wpływy wśród robotników. Działający początkowo w Bawarii Hitler wykorzystywał strach przed kolejną rewolucją komunistyczną do budowania poparcia w bardziej konserwatywnej części społeczeństwa.

Narodowi socjaliści różnili się jednak od włoskich faszystów zdecydowanie większym antysemityzmem. Żydzi byli obarczani przez Hitlera winą za klęskę Niemiec w okresie I wojny światowej. To również Żydzi, zdaniem przywódcy nazistów, doprowadzili do

Bojówkarze SA podczas bojkotu żydowskiego sklepu z hasłami *Niemcy! Brońcie się! Nie kupujcie niczego u Żydów!* Z czasem podejmowali coraz bardziej agresywne działania, których zwieńczeniem była „noc kryształowa".

▪ *fotografia, Niemcy, ok. 1935 r.*

rzekomego upadku politycznego Niemiec, czyli ustanowienia znienawidzonej przez niego demokracji liberalnej. Szybko postępujące w Republice Weimarskiej przemiany, w tym rozluźnienie obyczajów, a także emancypacja kobiet i odchodzenie od ściśle przypisanych, tradycyjnych ról społecznych zostały uznane w *Mein Kampf* i obsesyjnych wystąpieniach Hitlera za element spisku żydowskiego mającego zniszczyć niemieckie społeczeństwo. Poza tym zdaniem Hitlera, który był niespełnionym artystą malarzem, wyrazem upadku kultury europejskiej miały być nowatorskie nurty w sztukach plastycznych i wzrost popularności kultury amerykańskiej, nierzadko inspirowanej muzyką afroamerykańską (np. jazz).

Narodowo-Socjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza (niem. skrót **NSDAP**) ukształtowała się na początku lat 20. w Bawarii. W listopadzie 1923 r. naziści zorganizowali nieudany **pucz monachijski**.

Pucz – zamach stanu, próba przejęcia władzy z użyciem siły.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADOLF HITLER

1889–1945

Był przywódcą nazistów – wodzem i kanclerzem III Rzeszy. Pochodził z Austrii. W młodości bezskutecznie próbował podjąć studia malarskie w Wiedniu. W 1913 r. przeniósł się do Bawarii, a podczas I wojny światowej walczył na froncie w armii niemieckiej. W 1921 r. stanął na czele partii nazistowskiej – NSDAP. Dwa lata później przeprowadził nieudany pucz, za co trafił do więzienia. Odbywając wyrok, napisał *Mein Kampf* – książkę zawierającą zbrodniczy program polityczny nazistów. Po wyjściu z więzienia Hitler zdobył stopniowo dużą popularność, a NSDAP stała się w okresie Wielkiego Kryzysu największą niemiecką partią. W styczniu 1933 r. Hitler został kanclerzem Niemiec, a rok później jako Führer skupił pełnię władzy. Prowadził politykę opartą na rasizmie i antysemityzmie. W 1939 r., napadając na Polskę, wywołał II wojnę światową, podczas której z jego rozkazu Niemcy dokonali ludobójstwa na ogromną skalę (m.in. Holokaustu). Po ponad pięciu latach walk Niemcy poniosły całkowitą klęskę, a sam Hitler popełnił samobójstwo w swojej berlińskiej kwaterze. Jest uważany za jednego z największych zbrodniarzy w dziejach ludzkości.

Hitler i jego zwolennicy ponieśli klęskę i trafili do więzienia, zyskali jednak rozgłos. Pozwoliło mu to zwiększyć swoją popularność i stworzyć ogólnoniemiecką partię dysponującą rosnącymi wpływami politycznymi, środkami finansowymi, a nawet własnymi oddziałami zbrojnymi. Oddziały szturmowe **SA**, zwane „brunatnymi koszulami" (wzorowane na włoskich „czarnych koszulach"), przystąpiły do brutalnego zwalczania swoich przeciwników politycznych. Przez kolejną dekadę SA rosło w siłę, osiągając w 1934 r. ponad 3 mln członków. „Brunatne koszule" toczyły krwawe walki z bojówkami komunistycznymi i socjalistycznymi na ulicach niemieckich miast.

PRZEJĘCIE WŁADZY PRZEZ HITLERA

Hitler umiejętnie wykorzystał Wielki Kryzys do zdobycia poparcia znacznej części społeczeństwa, zniechęconej do Republiki Weimarskiej. Przejął wiele lewicowych postulatów socjalnych, dzięki czemu odebrał wyborców socjalistom i komunistom. Po wyborach w 1932 r. NSDAP stało się najpotężniejszą partią w całych Niemczech. Nie było to jednak poparcie pozwalające Hitlerowi samodzielnie sprawować władzę w kraju. Aby to zmienić, Führer przekonał do siebie polityka Partii Centrum Franza von Papena [czyt.: franca fon papena], który naiwnie sądził, że w wielopartyjnym rządzie będzie w stanie kontrolować działania Hitlera. W wyniku jego zakulisowych działań **30 stycznia 1933 r.** prezydent Rzeszy **Paul von Hindenburg** mianował Adolfa Hitlera kanclerzem rządu koalicyjnego. Szybko się jednak okazało, że von Papen się całkowicie mylił, a Hitler konsekwentnie będzie

Adolf Hitler [1] i **dowódca SA Ernst Röhm** [czyt.: rom] [2] podczas spotkania na kilka dni przed „nocą długich noży". Serdecznie uśmiechający się Hitler w tym samym czasie potajemnie organizował krwawą rozprawę ze swoim rozmówcą i jego zwolennikami.

▪ *fotografia, Niemcy, 1934 r.*

dążył do pełni władzy. W **lutym 1933 r.**, po **podpaleniu Reichstagu**, o które został posądzony komunista, doprowadził do delegalizacji swojego głównego rywala – Komunistycznej Partii Niemiec. W kolejnych miesiącach zlikwidowano pozostałe partie polityczne i Niemcy stały się państwem jednopartyjnym. Zagrożeniem dla Hitlera pozostała jednak opozycja wewnątrz ruchu nazistowskiego. Część dowództwa SA żądała od Hitlera przeprowadzenia zapowiadanej przed wyborami rewolucji narodowosocjalistycznej, a przede wszystkim nadania SA statusu głównych sił zbrojnych Niemiec, ważniejszych niż armia. Hitler nie potrzebował już bojówkarzy, planował za to zdobyć zaufanie oficerów armii i uspokoić konserwatywną część społeczeństwa. Z tego powodu w nocy z **29 na 30 czerwca 1934 r.** z rozkazu Hitlera odbyła się czystka wśród nazistów. Ślepo posłuszne mu oddziały formacji **SS** (niem. *Schutzstaffeln*; czyt.: szucsztafeln), którą kierował Heinrich [czyt.: hajnriś] Himmler, korzystając z zaskoczenia, dokonały krwawej rozprawy z kierownictwem SA. Podczas **„nocy długich noży"** zginęło ok. 80 najwyższych rangą dowódców SA, a ponad 1000 trafiło do więzienia. W sierpniu 1934 r., po śmierci prezydenta Paula von Hindenburga, Hitler mógł już bez żadnych utrudnień sięgnąć po pełnię władzy.

RZĄDY HITLERA

Po objęciu przez Hitlera stanowiska kanclerza zaczęto wprowadzać w Niemczech pełną (totalną) kontrolę nad życiem wszystkich obywateli. Każdy Niemiec bez względu na wiek musiał należeć do jakiejś organizacji podporządkowanej NSDAP (więcej o tym na infografice na s. 260–261). Najwięcej uwagi poświęcano wychowaniu dzieci i młodzieży w duchu nazistowskim, wychodząc z założenia, że indoktrynacji trzeba poddać przede wszystkim młode pokolenie. To właśnie członkowie organizacji młodzieżowej **Hitlerjugend** w przyszłości mieli ginąć na frontach II wojny światowej za Führera, któremu ślubowali całkowite posłuszeństwo.

Poparcie dla nazizmu w Niemczech było powszechne. Wymownie ilustruje to znana fotografia, na której August Landmesser [1] jako jedyny w tłumie nie unosi ręki w nazistowskim pozdrowieniu. Ze względu na ślub z Żydówką był prześladowany przez władze III Rzeszy. Osoby, które tak jak on nie dostosowały się do nazistowskich zasad, musiały się liczyć z licznymi szykanami.

▪ *fotografia, Hamburg, 1936 r.*

Ponadto naziści planowali całkowicie zawładnąć niemiecką nauką, kulturą i sztuką. Naukowcy, pisarze, artyści o lewicowych i liberalnych przekonaniach bądź będący pochodzenia żydowskiego byli zmuszani do emigracji.

Działania NSDAP szeroko nagłaśniało Ministerstwo Propagandy i Oświecenia Publicznego, kierowane przez jednego z najbliższych współpracowników Hitlera – **Josefa Goebbelsa** [czyt.: jozefa gebelsa]. Sam minister propagandy nie ukrywał swoich nieuczciwych celów i zwykł mawiać, że: *Kłamstwo powtarzane wiele razy staje się prawdą.*

Po pozbyciu się mogących mu zagrozić przeciwników wewnętrznych Hitler przystąpił do likwidacji ograniczeń nałożonych na Niemcy w traktacie wersalskim. W 1935 r. rozpoczął zbrojenia, a rok później – do zdemilitaryzowanej dotąd Nadrenii wprowadził wojsko. Wobec braku jakiejkolwiek reakcji ze strony Francji i Wielkiej Brytanii, które były gwarantami powojennego porządku, naziści podjęli kolejne działania.

POCZĄTKI ZBRODNI HITLEROWSKICH

Po likwidacji demokracji w Niemczech Hitler mógł bez przeszkód zacząć wprowadzać zasady narodowego socjalizmu i podjąć brutalną walkę z jego przeciwnikami. Od 1933 r. powstawały w całych Niemczech obozy koncentracyjne (Oranienburg, Buchenwald, Dachau). Trafiali do nich bez wyroku sądowego przeciwnicy reżimu hitlerowskiego: opozycyjni politycy, działacze związkowi czy niepokorni księża. Do obozów wysyłano także osoby niezaangażowane politycznie, ale przeznaczone przez Hitlera do odizolowania, a z czasem do wyniszczenia za względu na narodowość, wyznawaną religię lub orientację seksualną.

Hitler wkrótce rozpoczął również prześladowania mniejszości narodowych, zaczynając od Żydów. W **1935 r.** naziści wprowadzili **ustawy norymberskie**, których celem był rasistowski podział niemieckiego społeczeństwa. Ludność żydowska została pozbawiona większości praw obywatelskich i odseparowana od reszty. Zakazano m.in. zawierania mieszanych małżeństw niemiecko-żydowskich. Jak się wkrótce okazało, był to tylko wstęp do antysemickich prześladowań w Niemczech.

SPOŁECZEŃSTWO III RZESZY

W 1933 r. naziści przystąpili do przebudowy państwa niemieckiego. Narzucili społeczeństwu nazistowskie zasady we wszystkich dziedzinach życia. Podobnie jak we wcześniej powstałych państwach totalitarnych, także w III Rzeszy nie pozostawiono miejsca do działania w przestrzeni publicznej jakimkolwiek organizacjom niezależnym od władz. Nazistowski charakter miały nawet organizacje, które zrzeszały myśliwych, chórzystów czy wielbicieli motoryzacji.

Prawnicy
byli nadzorowani przez Narodowosocjalistyczne Stowarzyszenie Niemieckich Prawników. Przygotowywali m.in. rasistowskie ustawy norymberskie szykanujące Żydów, a także legalizujące nazistowskie zbrodnie.

Przemysłowcy
realizowali zamówienia Rzeszy zarówno zbrojeniowe, jak i pozwalające prowadzić systemowe ludobójstwo. Osiągali dzięki temu ogromne zyski. Ponadto korzystali z ułatwień, jakich naziści udzielali im za wsparcie finansowe podczas walki z lewicą.

Formacje militarne
odgrywały w społeczeństwie III Rzeszy niezwykle ważną rolę. Dzięki nim naziści zdobyli władzę w Niemczech, kontrolowali społeczeństwo i z ich wykorzystaniem planowali podbić Europę. Wojsko, partyjne oddziały zbrojne i policja były ściśle podporządkowane NSDAP.

Kobiety
zgodnie z oczekiwaniami nazistów powinny rodzić jak najwięcej dzieci i zajmować się domem. Wzorzec taki miało umacniać kilka nazistowskich organizacji, m.in. Narodowosocjalistyczny Związek Kobiet czy Związek Dużych Rodzin.

SA to pierwsza znacząca organizacja bojowa nazistów. U szczytu potęgi liczyła ok. 3 mln członków.

SS pełniła funkcję policji partyjnej. W jej skład wchodzili fanatyczni zwolennicy Hitlera.

Wehrmacht [czyt.: wermacht] – siły zbrojne III Rzeszy, składające się z wojsk lądowych, powietrznych i morskich. **Gestapo** to tajna policja, która zajmowała się zwalczaniem przeciwników ustroju nazistowskiego, stosując brutalne metody.

Dzieci i młodzież
podlegały nieustannej indoktrynacji. Organizacja Hitlerjugend skupiała w swoich szeregach dzieci od 10. roku życia. Kładziono w niej nacisk na szkolenie wojskowe, a także na rozwijanie kultu Hitlera. Młodzież powyżej 18. roku życia trafiała do Służby Pracy Rzeszy, organizacji kierującej do obowiązkowej pracy na rzecz państwa w rolnictwie lub w budownictwie.

Nauczyciele, urzędnicy i studenci

byli poddani kontroli nazistowskich stowarzyszeń. Przynależność do nich była często konieczna do utrzymania pracy w zawodzie. Studenci z kolei wstępowali do Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Ligi Studentów, organizacji odpowiedzialnej m.in. za plądrowanie bibliotek i publiczne palenie nieprawomyślnych książek.

Rolnicy

byli zrzeszeni w organizacji Stan Żywicieli Rzeszy. W tej samej organizacji znaleźli się również wielcy posiadacze ziemscy i właściciele sklepów spożywczych. Jej celem było zapewnianie obowiązkowych dostaw żywności mieszkańcom miast w niskich cenach.

Führer

Adolf Hitler stał na czele NSDAP, jedynej partii politycznej w III Rzeszy. Pozostałe zostały zlikwidowane. Hitler podejmował decyzje jednoosobowo, choć miał grono współpracowników.

Robotnicy

zostali pozbawieni przez nazistów ochrony, jaką zapewniały im związki zawodowe. Powstał za to Niemiecki Front Pracy, który czuwał nad tym, aby przedsiębiorstwa sprawnie realizowały zamówienia armii. W zamian za odebranie praw pracowniczych naziści rozszerzyli ofertę socjalną (m.in. urlopy w ośrodkach wypoczynkowych, wycieczki).

Pomoc społeczna

W III Rzeszy funkcjonowała tylko jedna organizacja zajmująca się pomocą społeczną – Narodowosocjalistyczna Opieka Społeczna (NSV). Liczne działające wcześniej niezależne organizacje zostały przez nią wchłonięte lub zlikwidowane. NSV organizowała wielką akcję dobroczynną – pomoc zimową, podczas której dokarmiano najuboższych. Datki na tę akcję teoretycznie były dobrowolne, ale w rzeczywistości można było utracić stanowisko za odmowę wpłaty. Władze Rzeszy zagarniały część zebranych składek i przeznaczały je na finansowanie zbrojeń.

WYKLUCZENI

Ze społeczeństwa III Rzeszy były stopniowo wykluczane różne grupy ludzi ze względu na: przynależność etniczną, niepełnosprawność, poglądy polityczne lub moralne, orientację seksualną. Prześladowanych pozbawiano pracy, majątku, więziono w obozach koncentracyjnych i mordowano. Z roku na rok prześladowania stawały się coraz bardziej okrutne i systematyczne, aż u końca lat 30. przyjęły postać masowych mordów.

Przeciwnicy polityczni
Po zlikwidowaniu innych partii w 1933 r. naziści więzili lub mordowali nieustępliwych działaczy politycznych (zwłaszcza komunistów i socjaldemokratów).

Żydzi i Romowie
Przepisy z 1935 r. pozbawiły ich praw obywatelskich ze względów rasowych. W okresie II wojny światowej stali się ofiarami planu całkowitej eksterminacji.

Niepełnosprawni
Niepełnosprawni byli od 1933 r. sterylizowani (ok. 400 tys.), a w 1939 r. zostali przez nazistów uznani za „niegodnych życia" i masowo poddani „eutanazji".

Świadkowie Jehowy
Pod zarzutem nieposłuszeństwa państwu uwięziono ok. 11 tys. wyznawców, z których część została wymordowana.

Homoseksualiści
Naziści prześladowali mężczyzn narodowości niemieckiej oskarżanych o homoseksualizm. Kilkanaście tysięcy umieszczono w obozach koncentracyjnych, wielu zamordowano.

Chrześcijanie antynaziści
Prześladowania spotykały księży katolickich i pastorów protestanckich, którzy sprzeciwiali się nazizmowi, antysemityzmowi i eutanazji – byli oni więzieni i mordowani w obozach koncentracyjnych.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego naziści zlikwidowali wszystkie niezależne organizacje.
2. Oceń, które działania nazistów były szczególnie szkodliwe.

Płonąca synagoga w Baden-Baden stała się jednym z symboli „nocy kryształowej". To wówczas zostało zniszczonych 170 innych synagog w całych Niemczech i Austrii. Niemieccy naziści zdewastowali również kilka tysięcy sklepów należących do Żydów.

▪ *fotografia, Niemcy, 1938 r.*

Apogeum nagonki na niemieckich Żydów w okresie przedwojennym nastąpiło **9 listopada 1938 r.**, gdy naziści zorganizowali w całych Niemczech zamieszki, podczas których zamordowali prawie 100 osób, spalili 170 synagog i zniszczyli kilka tysięcy sklepów należących do Żydów. Od tłuczonego szkła witryn sklepowych dla tego wydarzenia została przyjęta nazwa **„noc kryształowa"**. W tym samym czasie naziści wysłali do obozów koncentracyjnych ok. 20 tys. Żydów. Po „nocy kryształowej" w Rzeszy zaczęły również obowiązywać listy zawodów, których nie mogli wykonywać obywatele żydowskiego pochodzenia oraz wprowadzono szereg przepisów prawnych mających jeszcze bardziej ich upokorzyć, takich jak zakaz wstępu do kina lub teatru. Ci z nich, którzy w obawie o swoje życie decydowali się opuścić kraj i wyemigrować, zostali ograbieni z całego majątku, który musieli pozostawić Niemcom.

Zgodnie z wyznawanymi pseudonaukowymi teoriami rasistowskimi naziści planowali stworzyć nad-

PAŃSTWA TOTALITARNE I AUTORYTARNE DO UKŁADU MONACHIJSKIEGO (1938)

? 1. Określ, w których częściach Europy dominował system autorytarny, a w których demokratyczny.
2. Wyjaśnij, czy zdarzały się w okresie międzywojennym przypadki odejścia od rządów autorytarnych na rzecz demokratycznych.

człowieka. Miała to im umożliwić **eugenika**, czyli działania mające na celu udoskonalenie gatunku m.in. poprzez posiadanie wielu dzieci przez osoby uznawane za wartościowe rasowo. Jednocześnie dążyli do zakazu płodzenia potomstwa przez ludzi niespełniających ich kryteriów, w tym niepełnosprawnych. W III Rzeszy naziści zamordowali ok. 100 tys. niepełnosprawnych w ramach **operacji T4**. Dodatkowo część ofiar tych działań przed śmiercią trafiła w ręce hitlerowców, którzy przeprowadzili na nich zbrodnicze eksperymenty. Kolejne setki tysięcy osób, wobec których naziści podjęli decyzję, że nie powinny mieć dzieci, nieodwracalnie okaleczono poprzez przymusową sterylizację. Przeciwko eugenice i mordowaniu osób niepełnosprawnych stanowczo występował Kościół katolicki.

Nazistowski plakat propagandowy informował o kosztach utrzymania osób niepełnosprawnych. Likwidacja szpitali psychiatrycznych po wymordowaniu ich pacjentów stanowiła podczas wojny znaczną oszczędność dla budżetu III Rzeszy, co naziści z dumą podkreślali.

▪ *plakat, Niemcy, 1939 r.*

TOTALITARYZM I AUTORYTARYZM W INNYCH KRAJACH EUROPEJSKICH

W latach 20. i 30. w Hiszpanii, Portugalii i na Słowacji władzę przejęły reżimy wzorujące się na faszystach, choć modyfikujące w pewnym stopniu ich zasady. W wielu innych krajach następował również odwrót od demokracji, choć odbywało się to w mniejszym stopniu niż w krajach rządzonych przez komunistów lub faszystów. Władza zazwyczaj trafiała w ręce charyzmatycznego przywódcy, a rola opozycji była znacznie ograniczana.

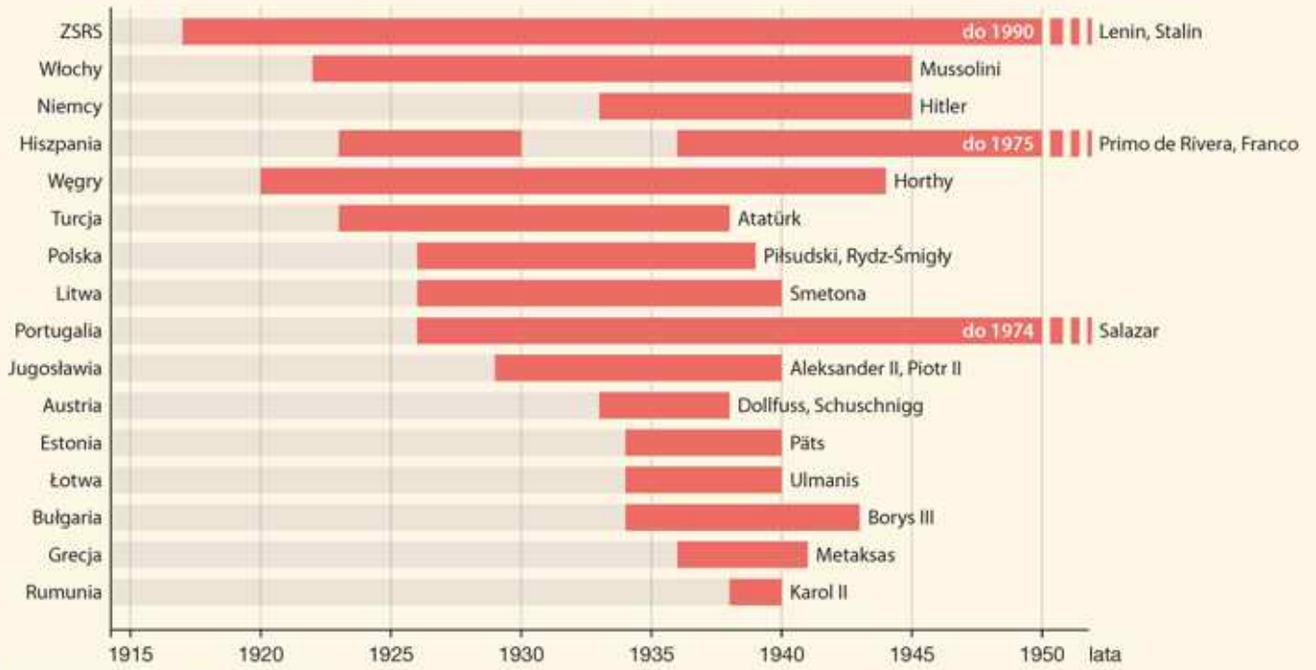

? Czym różniły się rządy autorytarne od totalitarnych?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny przejęcia władzy przez faszystów we Włoszech.
2. Porównaj i wskaż różnice pomiędzy włoskim faszyzmem a niemieckim nazizmem.
3. Oceń, które założenia ideologii nazistowskiej mogły prowadzić do zbrodniczej działalności jej zwolenników.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borejsza, *Mussolini był pierwszy*, Warszawa 1989.
J. Borejsza, *Śmieszne sto milionów Słowian. Wokół światopoglądu Adolfa Hitlera*, Gdańsk 2016.
S. Corvaja, *Hitler i Mussolini*, Warszawa 2004.

5 PRZEMIANY SPOŁECZNE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Po I wojnie światowej w Europie doszło nie tylko do poważnego kryzysu dotychczasowego porządku politycznego i ekonomicznego. Krwawym rewolucjom i problemom gospodarczym towarzyszyły także głębokie przemiany społeczne i kulturalne. Część z nich rozpoczęła się jeszcze przed wybuchem tego konfliktu, ale po 1914 r. przybrała na sile. Jaki wpływ na emancypację kobiet i demokratyzację miała długotrwała wojna? W jaki sposób w okresie międzywojennym zmieniły się kultura i sztuka?

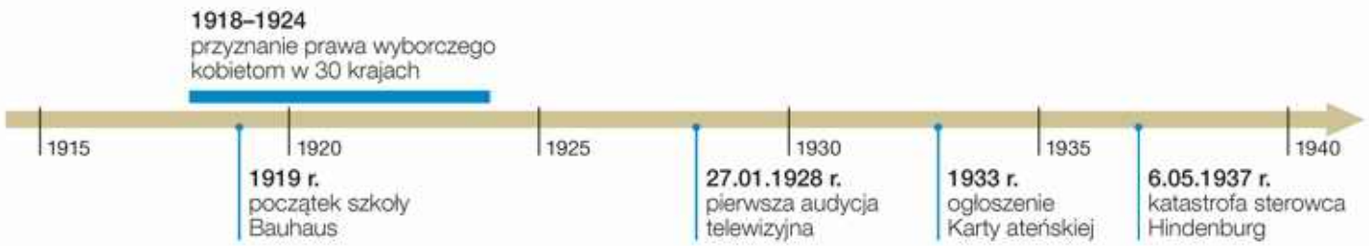

EMANCYPACJA KOBIET

Klęsce państw centralnych towarzyszył upadek dynastii władających tam od wieków i kompromitacja dotychczasowego ustroju politycznego. To rządy monarchów doprowadziły do wieloletniej wojny, która wyniszczyła Europę. W tej sytuacji w większości państw europejskich po 1918 r. do władzy doszli zwolennicy republikanizmu. Jego przedstawiciele byli głównymi przeciwnikami starego ustroju i twierdzili, że znają sposoby na rozwiązanie licznych problemów nękających powojenną Europę. Przyspieszyło to przemiany społeczne (m.in. dotyczące tradycyjnego modelu rodziny), które zresztą rozpoczęły się już przed I wojną światową (więcej o tym zjawisku na s. 133). Proces ten nabrał rozpędu, gdy większość mężczyzn powołano do wojska, a na kobiety spadł obowiązek utrzymania rodzin. W związku z tym zaczęły w szerszym zakresie i z powodzeniem zastępować mężów i ojców w zakładach pracy, m.in. w fabrykach. Z tego powodu zmiany prawnego statusu kobiet były już

CIEKAWOSTKA

Moda kobieca okresu międzywojennego

Zmiany społeczne znalazły również odzwierciedlenie w strojach noszonych przez kobiety, które pozbyły się niewygodnych, sztywnych gorsetów modelujących sylwetkę i długich sukien. Przestały być modne także koki i ozdobione kwiatami wielkie kapelusze.

Stroje damskie stały się bardziej praktyczne i wygodne. Kobiety zaczęły nosić kostiumy i krótsze sukienki bez zaznaczonej talii, a także – choć rzadko – spodnie. Fryzury były krótkie i modelowane, a nakrycia głowy skromniejsze.

POSTAĆ HISTORYCZNA

CONSTANCE MARKIEWICZ

1868–1927

Była pierwszą kobietą, która w 1918 r. została wybrana do brytyjskiego parlamentu. Nie objęła jednak mandatu, gdyż była zaangażowana w tym czasie w walkę o niepodległość swojego kraju – Irlandii. Ostatecznie zasiadła dopiero po latach w parlamencie niepodległej Irlandii. Constance [czy.: kąstąs] Markiewicz była wyjątkową postacią – hrabiną o socjalistycznych poglądach, gorącą patriotką irlandzką i feministką. W 1916 r. z bronią w ręku walczyła z Anglikami w irlandzkim powstaniu wielkanocnym, za co została skazana na śmierć (ostatecznie wyrok złagodzono). Napisała słowa hymnu Irlandzkiej Armii Obywatelskiej do melodii polskiej pieśni. Jej mężem był polski artysta – malarz i dramatopisarz Kazimierz Dunin-Markiewicz.

nieuniknione. W wielu krajach Europy uzyskały od dawna oczekiwane prawa wyborcze. Tylko w jednym roku – 1918 – otrzymały możliwość udziału w wyborach w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Polsce, na Litwie, a nawet w odległej Armenii (zob. tabelę ze s. 133). Takiego prawa kobiety nie doczekały się jednak przez cały okres międzywojenny we Francji. Emancypacji kobiet towarzyszyły kolejne zmiany prawne, jak dopuszczenie rozwodów, które przeprowadzano przed sądami cywilnymi. Kobiety mogły też zacząć w pełni rozporządzać swoim majątkiem.

ROZWÓJ OŚWIATY I SYTUACJA WYZNANIOWA

Konsekwencją demokratyzacji społeczeństw w okresie międzywojennym było wprowadzenie powszechnie dostępnego szkolnictwa podstawowego. Miało być ono obowiązkowe dla każdego obywatela w wieku 7–14 lat. W niektórych państwach, np. Niemczech i Francji, prawo takie obowiązywało już od drugiej połowy XIX w. Polska zastosowała obowiązek szkolny od razu po odzyskaniu niepodległości (więcej na ten temat na s. 328).

Upadek monarchii spowodował także ograniczenie wpływów związanych z nią silnie Kościołów. W wielu krajach nastąpił proces rozdziału Kościoła od państwa i utrata wcześniejszych przywilejów przez tę instytucję religijną. Było to widoczne zwłaszcza w Czechosłowacji, gdzie Kościół był głównym sojusznikiem obcej

Niszczenie kościołów przez bolszewików miało na celu zmusić rosyjskie społeczeństwo do odejścia od tradycji i wierzeń religijnych. Świątynie, które przetrwały, zostały zamienione w budynki gospodarcze lub muzea ateizmu.

▪ *fotografie, ZSRS, ok. 1925 r.*

dynastii Habsburgów. W państwach o systemach totalitarnych, szczególnie w ZSRS, podjęto regularną walkę z chrześcijaństwem, dalece wykraczającą poza ograniczanie wpływów politycznych Kościoła. Burzono tam kościoły, duchownych mordowano lub zsyłano do łagrów, dotkliwie szykanowano osoby, które chciały nadal brać udział w praktykach religijnych. Wydawano też pismo pt. „Bezbożnik". Z kolei podczas wojny domowej w Hiszpanii wielu duchownych katolickich, nie tylko tych, którzy opowiedzieli się po stronie gen. Franco, było poddanych represjom i zostało zamordowanych. Hitlerowskie Niemcy prześladowały zaś tych księży ewangelickich i katolickich, którzy sprzeciwiali się reżimowi.

ROZWÓJ MASS MEDIÓW

W okresie międzywojennym gwałtownie rozwinęły się możliwości masowego oddziaływania na społeczeństwo. W związku z wprowadzeniem powszechnego obowiązku nauczania czytania i pisania zwiększyło się czytelnictwo prasy. Ponadto powszechnie słuchano radia i chodzono do kina. W najlepiej rozwiniętych krajach doprowadziło to do ukształtowania się społeczeństwa masowego i konsumpcyjnego. Mieszkańcy wszystkich kontynentów zaczęli stopniowo upodabniać się pod względem stylu życia. Dzięki mediom, które coraz częściej stawały się międzynarodowe, zaczynało się tworzyć społeczeństwo masowe. Bez względu na pochodzenie społeczne ludzie oglądali te same filmy kinowe, słuchali tych samych audycji radiowych kształtujących ich światopogląd, używali podobnych sprzętów gospodarstwa domowego, kupowanych przy tym często pod wpływem reklam emitowanych w mediach.

KULTURA MASOWA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Dzięki postępowi technicznemu i upowszechnieniu się umiejętności czytania osiągnięcia kultury docierały do większości mieszkańców krajów europejskiego kręgu kulturowego. Ze względu na szerokie grono odbiorców kultura masowa musiała być przystępna, a jej kontekst zrozumiały dla wszystkich. Jednocześnie zanikała kultura ludowa i lokalna.

Muzyka i taniec

W okresie międzywojennym inspirowany muzyką afroamerykańską jazz zdobył ogromną popularność. Jego liczne i różnorodne odmiany podbiły wkrótce pozostałe kontynenty. Wraz z muzyką jazzową upowszechniły się nowe, żywiołowe style taneczne, takie jak swing [czyt.: sling] czy jitterbug [czyt.: dżitebag].

PAŃSTWA DEMOKRATYCZNE

Radio

było w okresie międzywojennym nie tylko głównym środkiem przekazu informacji, ale także jedną z popularnych form edukacji i rozrywki. Zdarzało się, że odtwarzane w radiu piosenki stawały się szlagierami, a słuchowiska i transmisje z wydarzeń politycznych i sportowych budziły wielkie emocje. Władze państwowe, które mogły dzięki radiu z łatwością dotrzeć ze swoim przekazem do społeczeństwa, czasem starały się dofinansować rozwój radiofonii, a nawet ułatwiały zakup odbiorników na kredyt przez uboższych obywateli.

Całe rodziny chętnie spędzały czas przed radiem, wspólnie słuchając audycji.
- *fotografia, USA, ok. 1930 r.*

PAŃSTWA TOTALITARNE

Kraje totalitarne wykorzystywały radio do głoszenia propagandy i szerzenia nienawiści do swoich przeciwników politycznych.

Transmisje przemówień Hitlera i jego współpracowników były słuchane ze skupieniem przez młodzież z Hitlerjugend.
- *fotografia, Niemcy, ok. 1935 r.*

Jazz, który cieszył się dużą popularnością w latach 20. XX w. w Niemczech, został przez hitlerowców zakazany jako obcy kulturowo.

Nazistowski plakat w prymitywny sposób piętnował jazz jako muzykę zdegenerowaną. Rasistowski wizerunek afroamerykańskiego muzyka niemiecki propagandzista postanowił dodatkowo wzmocnić elementem antysemickim, umieszczając w klapie fraka muzyka kotylion z gwiazdą Dawida.
- *plakat, Niemcy, lata 20. XX w.*

Komiks

zdobywał rzesze zwolenników dzięki swojej przystępności i atrakcyjności graficznej. Historyjki obrazkowe gościły na łamach gazet codziennych w formie niewielkich, zazwyczaj czarno-białych pasków przedstawiających zabawne historie. Wydawano z czasem coraz bardziej ambitne historie komiksowe w formie całych zeszytów, niekiedy barwnych. Nie mniej popularne wśród czytelników były kryminały, romanse czy powieści szpiegowskie.

Historie o Supermanie [czyt.: supermenie] powstawały w okresie międzywojennym. Postać ta z czasem znacząco ewoluowała.
▪ *komiks, USA, 1938 r.*

? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie kultura masowa miała dla społeczeństw krajów demokratycznych, a jakie dla krajów totalitarnych.
2. Oceń, które elementy kultury masowej z okresu międzywojennego do dziś są istotne, a które zostały zastąpione innymi, nowszymi rozwiązaniami.

Kino

stanowiło jedną z najatrakcyjniejszych rozrywek. Od 1926 r. zostało udźwiękowione, a pod koniec lat 30. zrealizowano pierwsze pełnometrażowe filmy w kolorze. Powstawały ogromnie popularne kryminały, melodramaty i musicale. Produkcja filmowa miała charakter komercyjny, ale doceniano dzieła o charakterze artystycznym. Aktorzy i aktorki oraz inni twórcy kina rywalizowali od 1929 r. o najważniejszą nagrodę w świecie filmowym – statuetkę Oscara [czyt.: oskara]. Od lat 30. w amerykańskiej kinematografii obowiązywała cenzura obyczajowa.

Greta Garbo była amantką kina lat 20. i 30. Pochodząca ze Szwecji aktorka stała się jedną z ikon wyjątkowo pomyślnego dla kinematografii okresu – „złotej ery" Hollywood (lata 1930–1950). Słynna była rywalizacja Garbo z inną gwiazdą filmową tych czasów – niemiecką aktorką Marleną Dietrich [czyt.: ditriś].
▪ *fotos filmowy, USA, 1926 r.*

Charlie Chaplin [czyt.: czarli czeplin] był jedną z gwiazd kina niemego. Filmy z jego udziałem pełne były zabawnych gagów. Po udźwiękowieniu filmów dotychczasowy gwiazdor kina niemego dostosował się do nowych trendów i pozostał znaczącą postacią w świecie filmowym.
▪ *fotos filmowy, USA, 1935 r.*

W ZSRS, III Rzeszy czy Włoszech powstawały filmy ukazujące propagandowy obraz tych krajów lub skrajnie wyidealizowany przebieg wydarzeń z okresu walki i władzę komunistów bądź nazistów.

Triumf woli to monumentalny film propagandowy niemieckiej reżyserki Leni Riefenstahl [czyt.: rifensztal]. Swój wyjątkowy talent artystka wykorzystała do realizacji filmów sławiących ruch nazistowski i jego przywódcę – Adolfa Hitlera.
▪ *kadr filmowy, Niemcy, 1934 r.*

Pancernik Potiomkin to sowiecki film przedstawiający bunt marynarzy podczas rewolucji 1905 r. Wiele scen z tego filmu, np. masakra ludności na Schodach Potiomkinowskich w Odessie, jest uznawanych za przełomowe w historii kina.
▪ *kadr z filmu, ZSRS, 1925 r.*

Zupełnie inne cele stawiały przed środkami masowego przekazu reżimy totalitarne. Tam media i kontrola nad nimi odgrywały decydującą rolę w procesie indoktrynacji i manipulacji obywatelami. W Niemczech tworzono głównie filmy propagandowe gloryfikujące system nazistowski oraz Adolfa Hitlera (więcej o tym na infografice na s. 266–267). Podobne działania podejmowano w ZSRS, gdzie w latach 30. wprowadzono realizm socjalistyczny, czyli **socrealizm**, rozbudowując do niespotykanych wcześniej rozmiarów kult Józefa Stalina, m.in. za pomocą filmu (więcej o kulcie jednostki w ramce na s. 244). Ponadto propagowano w społeczeństwie sfałszowaną, stalinowską wersję historii. Do dziś przekaz sfabrykowany przez komunistów w tym czasie kształtuje powszechną wiedzę na temat okoliczności przejęcia władzy przez bolszewików w Rosji.

ROZWÓJ TECHNIKI

Lata 20. i 30. przyniosły liczne nowości z dziedziny techniki i nauki, co przełożyło się na życie codzienne. W wielu domach pojawiły się lodówki, odkurzacze, pralki, telefony. W państwach zachodnich powszechna była już bowiem elektryfikacja. Pozwalało to instalować niemal wszędzie – i w przestrzeni publicznej, i w domowym zaciszu – także odbiorniki radiowe.

W USA i Niemczech pracowano poza tym nad skonstruowaniem **odbiorników telewizyjnych**. Największe sukcesy na tym polu mieli jednak Brytyjczycy, którzy pod koniec lat 20. wprowadzili te urządzenia do sprzedaży. W kolejnej dekadzie powstała państwowa stacja telewizyjna BBC. Podobne próby podejmowano także w Polsce, gdzie w 1937 r. zaczęto nadawać w Warszawie program telewizyjny dla wąskiej grupy odbiorców.

W okresie międzywojennym upowszechniły się nowe sposoby podróżowania. W państwach zachodnich, zwłaszcza w USA, z koleją coraz skuteczniej zaczął konkurować samochód. Rozwój motoryzacji był także jednym ze sposobów zwalczania bezrobocia. We Włoszech, Niemczech i USA bezrobotnych często zatrudniano przy budowie dróg szybkiego ruchu – autostrad (więcej o tym na s. 253).

Ponadto pojawiła się komunikacja lotnicza. Początkowo dominowały **sterowce**, zwane też **zeppelinami**, czyli podłużne balony z zainstalowaną na dole gondolą dla pasażerów, które zapewniały wygodną podróż, w tym międzykontynentalną (więcej o nich w Symbolach epoki na s. 270–271).

Pierwsze telewizory z okresu międzywojennego nie przypominały dzisiejszych urządzeń. Składały się z wielu lamp [1] stosowanych przed wynalezieniem i upowszechnieniem półprzewodników. Najważniejszym elementem była lampa kineskopowa [2], która stanowiła ekran.

- *fotografia, Wielka Brytania, XX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

BUNT MAS

Hiszpański socjolog Jose Ortega y Gasset [czyt.: ho**se** ortega i gas**set**] wyraził swoją opinię o kulturze masowej w wydanym w 1929 r. zbiorze esejów.

Dla chwili obecnej charakterystyczne jest to, że umysły przeciętne i banalne, wiedząc o swej przeciętności i banalności, mają czelność domagać się prawa do bycia przeciętnymi i banalnymi i do narzucania tych cech wszystkim innym. W Ameryce Północnej powiada się: być innym to być nieprzyzwoitym. Masa miażdży na swojej drodze wszystko to, co jest inne, indywidualne, szczególne i wybrane. Kto nie jest taki sam jak wszyscy, kto nie myśli tak samo jak wszyscy, naraża się na ryzyko eliminacji. Oczywiście „wszyscy" to wcale nie wszyscy. Normalnie rzecz biorąc, „wszyscy" to całość, na którą składają się masy i wyróżniające się pewnymi szczególnymi cechami mniejszości. Człowiek jest intelektualnie masowy, gdy postawiony wobec jakiegoś problemu zadowala się tymi myślami, które na ten temat przyjdą mu akurat do głowy. Człowiekiem wybitnym jest natomiast ten, kto nie zadowala się tym, co mu od razu, bez uprzedniego wysiłku, przyjdzie do głowy, lecz za godne siebie uznaje jedynie to, co go jeszcze przewyższa, a czego poznanie i zrozumienie wymaga zdwojonego wysiłku.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871–1939*, Warszawa 2001, s. 270.

? 1. Wyjaśnij, na czym, zdaniem autora, polegają zagrożenia wynikające z kultury masowej.
2. Porównaj cechy człowieka intelektualnie masowego i wybitnego.

ARCHITEKTURA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W okresie międzywojennym pojawiły się nowe style architektoniczne: **funkcjonalizm** i **modernizm**. Wszelkie ozdoby zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz budynków odrzucono lub sprowadzono do bardzo prostych geometrycznych ornamentów. Dominować miały prostota i funkcjonalność. W miejsce dawnych ozdobnych kamienic powstawały bloki z płaskimi dachami i dużymi oknami. Znajdowały się tam mieszkania o jednolitym standardzie, co miało podkreślać egalitaryzm nowych czasów. Za priorytet architektury i urbanistyki, czyli nauki o kształtowaniu struktury miasta, uznano zapewnienie nawet uboższym warstwom społecznym jasnych i możliwie wygodnych mieszkań. Służyć temu miała Karta ateńska, zawierająca nowe zasady projektowania miast określone przez najważniejszego architekta modernistycznego – Le Corbusiera [czyt.: korbizjera]. Z propagowania funkcjonalizmu była znana niemiecka szkoła architektoniczna Waltera Gropiusa – Bauhaus.

Z kolei w systemach totalitarnych dominowało budownictwo monumentalne czerpiące z klasycyzmu, a czasem ze stylów lokalnych. Olbrzymie obiekty, jak np. nowa kancelaria nazistowskiej Rzeszy, stadion olimpijski w Berlinie czy socrealistyczne gmachy w ZSRS, miały na celu gloryfikowanie ideologii i ukazanie potęgi reżimu.

Le Corbusier na pozowanej fotografii podczas prac nad projektem. Zajmował się on nie tylko architekturą i urbanistyką, ale także malarstwem i rzeźbą.

▪ *fotografia, Paryż, 1936 r.*

Budynek Bauhausu powstał w 1926 r. w Dessau w Niemczech i należał w tym okresie do najnowocześniejszych budowli na świecie. Został zaprojektowany przez jednego z najwybitniejszych projektantów szkoły Bauhaus – Waltera Gropiusa.

▪ *fotografia, Dessau, XX w.*

? Odszukaj informacje na temat zmian w budownictwie, jakie przyniosła Karta ateńska.

Budynek Centrosojuzu, czyli centrali sowieckich spółdzielni, został wzniesiony w Moskwie w 1930 r. na podstawie projektu autorstwa Le Corbusiera. Budowla ta nie robi obecnie szczególnego wrażenia, gdyż w późniejszych dekadach powstały setki budynków wzorowanych na niej, jednak w latach 30. był to nowoczesny budynek wyróżniający się na tle innych.

▪ *fotografia współczesna, Moskwa*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie były skutki społeczne demokratyzacji życia po I wojnie światowej.
2. Oceń, które wynalazki upowszechnione w okresie międzywojennym najbardziej zmieniły życie ludzi.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Garbicz, *Kina wehikuł magiczny*, Kraków 2007.
A. Martinez Munoz, *Historia sztuki świata*, t. 8: *Wiek XX*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Warszawa 2001.

Sterowce

Majestatyczne sterowce pojawiły się na niebie już przed I wojną światową. W trakcie tego konfliktu stanowiły główną część sił powietrznych państw centralnych. „Złoty wiek" sterowców przypadł jednak na okres międzywojenny, gdy te przypominające kształtem cygaro statki powietrzne pokonywały Atlantyk, przewożąc sławnych i zamożnych pasażerów.

POCZĄTKI STEROWCÓW

Od czasu lotu pierwszych balonów u schyłku XVIII w. statki powietrzne przechodziły wiele przeobrażeń, czasem dziwacznych. Wynikało to z potrzeby zapanowania nad kierunkiem ich lotu i uniezależnienia go od powiewów wiatru. W tym celu początkowo balony wyposażano w trzepoczące skrzydła, napędzane ręcznie lub parowo śmigła i ogony z ptasich piór, a potem w silniki parowe, elektryczne i spalinowe. Próby te przynosiły jednak niewielkie sukcesy aż do czasu, gdy niemiecki arystokrata, konstruktor Ferdynand von Zeppelin, w 1906 r. zbudował sterowiec, który miał sztywną i lekką aluminiową konstrukcję. To rozwiązanie znakomicie się sprawdziło. Jego statki powietrzne zdobyły taką popularność, że wkrótce wszystkie sterowce, także o zupełnie innej konstrukcji, zaczęto nazywać zeppelinami, a Niemcy stały się zaś potęgą w wytwarzaniu sterowców. Sam wynalazca, choć prowadził prężnie działające przedsiębiorstwo, produkujące sterowce głównie dla niemieckiej armii, chętnie stawał za sterami swoich maszyn. W 1912 r. osobiście pilotował sterowiec podczas pierwszego międzynarodowego lotu pasażerskiego.

W trakcie wojny zeppeliny odegrały ważną rolę w walkach, pozwalały bowiem Niemcom dokonywać nalotów na miasta w krajach ententy i jej sojuszników, znajdujące się poza zasięgiem niemieckich wojsk lądowych. Zeppeliny zbombardowały Paryż, Londyn, Warszawę, a nawet Neapol. Choć zadawały niewielkie straty, ich naloty wzbudzały atmosferę zagrożenia. Podczas wojny wyprodukowano łącznie 88 zeppelinów.

„ZŁOTY WIEK" STEROWCÓW

Po wojnie 12 ocalałych niemieckich zeppelinów trafiło w ręce zwycięskich państw ententy. Do 1926 r. Anglicy i Francuzi prawie całkowicie wstrzymali produkcję

Niemiecki sterowiec wojskowy podczas lądowania został uchwycony przez fotografa w sposób pozwalający ocenić jego wielkość. Zeppeliny były ogromne – w okresie I wojny światowej mierzyły często ponad 200 m długości i miały nawet 30 m średnicy. Mieściły wewnątrz kilkadziesiąt tysięcy metrów sześciennych lżejszego od powietrza wodoru.

▪ *fotografia, Niemcy, 1912 r.*

Zeppeliny nad Nowym Jorkiem były dość częstym widokiem. Nadlatujące z Europy sterowce obserwowano w drodze do odległego o 100 km lotniska w Lakehurst, głównej bazy sterowców w USA.

▪ *fotografia, USA, 1930 r.*

Sterowiec Norge wystartował w kierunku bieguna północnego z bazy na Spitsbergenie.

▪ *fotografia, Norwegia, 11 V 1926 r.*

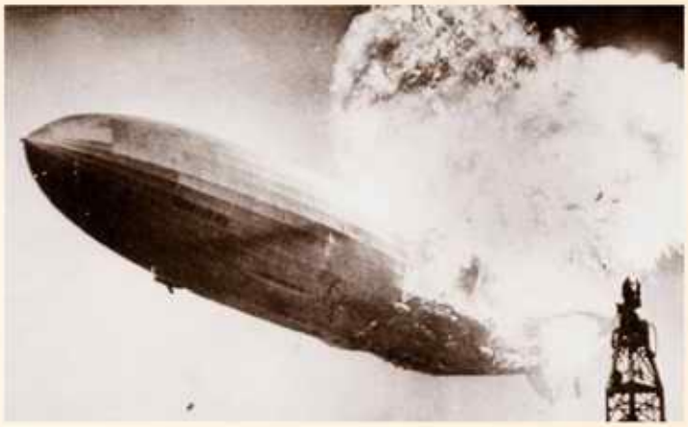

Katastrofa Hindenburga została uwieczniona na wielu fotografiach. Doszło do wybuchu wodoru, w wyniku czego sterowiec runął w dół. Zginęło wówczas 35 spośród 97 osób znajdujących się na pokładzie.

▪ *fotografia, USA, 6 V 1937 r.*

sterowców przez Niemców i nawet pasażerskie loty. W 1924 r. niemiecki sterowiec LZ 126 jako pierwszy pokonał Atlantyk. Został on przekazany Amerykanom w ramach reparacji wojennych i był przez nich przez kolejne lata wykorzystywany pod nazwą USS Los Angeles. Jego przelot nad oceanem otworzył również epokę międzykontynentalnych podróży powietrznych. Lot sterowcem z Europy do Ameryki trwał dwa dni, podczas gdy rejs statkiem pasażerskim około tygodnia. Ogromne zeppeliny zabierały jednak na swój pokład maksymalnie 40 pasażerów i aż 60 członków załogi.

Załoga składała się zarówno z pilotów i mechaników, jak i personelu mającego zapewnić pasażerom komfort podczas dwudniowej podróży. Na taką wyprawę stać było więc jedynie najbogatszych. Wnętrze kabiny zeppelina nie mogło jednak prezentować się nadmiernie okazale, bo przestrzeń, a przede wszystkim ciężar gondoli musiały być mocno ograniczone. Do sterowca Graf Zeppelin wykonano nawet z aluminium specjalny, najlżejszy na świecie fortepian. Dzięki temu muzyka mogła umilać pasażerom podróż w przestworzach.

STEROWCEM NA BIEGUN

Dzięki swojemu ogromnemu zasięgowi sterowce umożliwiały wyprawy do odległych i niedostępnych zakątków świata. W maju 1926 r. Włosi wraz z Amerykanami oraz znanym norweskim podróżnikiem, zdobywcą bieguna południowego Roaldem Amundsenem, wyruszyli w podróż nad biegun północny na pokładzie włoskiego sterowca N1 Norge [czyt.: norgja]. Wyprawa zakończyła się powodzeniem, a podróżnicy, żeby udokumentować swoje osiągnięcie, przelatując nad biegunem, zrzucili związane z sobą flagi państw, które reprezentowali.

Dwa lata później włoski kapitan wyprawy z 1926 r. Umberto Nobile próbował samodzielnie powtórzyć przelot nad biegunem. Tym razem jednak doszło do awarii sterowca N2 Italia i zginęło 9 spośród 18 uczestników wyprawy. Podczas lotu na ratunek włoskim rozbitkom zaginął zaś sam Amundsen, którego samolot prawdopodobnie rozbił się na Wyspach Niedźwiedzich.

KRES EPOKI STEROWCÓW

W szczytowym okresie popularności sterowce kursowały pomiędzy Berlinem a Nowym Jorkiem lub Rio de Janeiro, pokonując łącznie miliony kilometrów i przewożąc tysiące pasażerów. Coraz silniejsza stawała się jednak konkurencja ze strony samolotów, które były szybsze, mniejsze, a przy tym pojemniejsze i tańsze w eksploatacji. W latach 30. dzięki nieustannej modernizacji zyskiwały ponadto coraz większy zasięg. Początkowo ze sterowcami konkurowały głównie latające łodzie, ale pod koniec lat 30. powstały pierwsze samoloty mogące z powodzeniem zastąpić sterowce.

Ostatecznie kres wykorzystywaniu sterowców w pasażerskich lotach międzykontynentalnych przyniosła katastrofa jednego z największych niemieckich zeppelinów – Hindenburga, który 6 maja 1937 r. rozbił się o maszt cumowniczy w Lakehurst [czyt.: lejkherst] w USA. Hitler zdecydował wówczas o wycofaniu z użycia wszystkich sterowców. Nakazał je zezłomować, a cenne aluminium wykorzystać do produkcji samolotów dla hitlerowskich sił powietrznych – Luftwaffe.

? 1. Wymień wady i zalety sterowców jako środka transportu międzykontynentalnego.
2. Odszukaj informacje o współczesnych próbach wprowadzenia sterowców do ponownego użytku.

6 ŚWIAT NA DRODZE KU NOWEJ WOJNIE

Porządek wersalski ustalony przez zwycięskie mocarstwa nie zadowalał licznych krajów, które nie chciały utrwalenia zmian wprowadzonych po I wojnie światowej. Dodatkowo Wielki Kryzys przyczynił się do osłabienia rządów demokratycznych w Europie. Coraz większą popularność w Europie zyskiwały z jednej strony wspierane przez ZSRS partie komunistyczne, z drugiej zaś wzorujące się na włoskich „czarnych koszulach" organizacje faszystowskie. Jaki był skutek konfrontacji tych dwóch skrajnych sił politycznych? Jak te spory wpływały na sytuację na innych kontynentach?

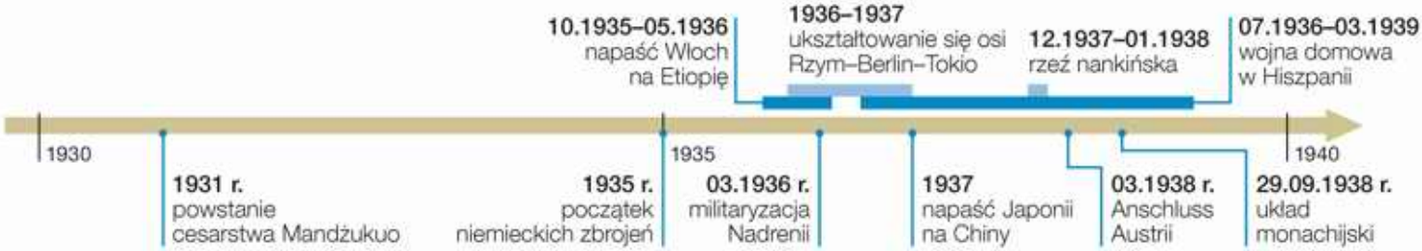

PODBOJE WŁOCH I JAPONII

W latach 20., po koszmarze Wielkiej Wojny i rewolucji, zapanował względny spokój. Jednak już w latach 30. politykę podbojów rozpoczęły Włochy i Japonia, czyli państwa, które w I wojnie światowej opowiedziały się po stronie ententy. W odróżnieniu od Niemiec nie dotknęły ich bowiem ograniczenia w dziedzinie zbrojeń.

Na Dalekim Wschodzie Japończycy postanowili wykorzystać osłabienie mocarstw europejskich, które przed I wojną światową wspólnie z USA i Japonią kontrolowały Chiny. W 1931 r. Japonia przystąpiła do samodzielnego podboju Chin, gdzie toczyła się wojna domowa pomiędzy nacjonalistycznym rządem Kuomintangu a komunistami. Na części zdobytych ziem na północy Chin Japończycy utworzyli rok później marionetkowe cesarstwo Mandżukuo, na którego czele postawili obalonego przed laty cesarza Chin.

Japończycy nie na długo zadowolili się podbojem Mandżurii i w **1937 r.** podjęli dalszą ofensywę w Chinach. Zajęli ówczesną stolicę państwa chińskiego Nankin, gdzie dokonali masakry ludności cywilnej, a także inne najważniejsze miasta Chin: Pekin, Szanghaj i Kanton. Armia japońska prowadziła wojnę z okrucieństwem i dopuściła się szeregu zbrodni wojennych.

WARTO WIEDZIEĆ

Japońskie zbrodnie wojenne w Chinach

Armia japońska prowadziła w Chinach politykę terroru, starając się w ten sposób zastraszyć podbitą ludność. Prowadziło to do ludobójstwa na ogromną skalę. Na przełomie lat 1937 i 1938 podczas masakry w Nankinie Japończycy przez ponad miesiąc wymordowali 300 tys. cywilów w najbardziej wymyślny sposób: zasypywali ich żywcem, ścinali samurajskim mieczem w ramach barbarzyńskich zawodów oraz ćwiczyli na nich pchnięcia bagnetem. Podobnych zbrodni Japończycy dopuścili się również w Szanghaju, gdzie wymordowali ponad 200 tys. ludzi. Mordom towarzyszyły masowe gwałty na Chinkach. Japończycy swoje ofiary nazywali „pocieszycielkami". Pamięć o japońskim bestialstwie do dziś jest żywa w pamięci Chińczyków.

? Odszukaj informacje dotyczące powojennego procesu zbrodniarzy japońskich.

Japońscy żołnierze chętnie i z dumą dokumentowali na fotografiach swoje zbrodnie w Chinach.

• *fotografia, Nankin, 1937 r.*

Chiny – pierwsze do walki! – amerykański plakat propagandowy z okresu II wojny światowej. Chiny były jedną z pierwszych ofiar napaści ze strony państw osi.

▪ *plakat, USA, 1941 r.*

Stojący na czele faszystowskich Włoch Mussolini, który chciał odtworzyć Imperium Rzymskie, wśród posiadłości zamorskich kontrolował jedynie Libię. Planując dalsze podboje w Afryce, musiał liczyć się z francuskimi i brytyjskimi strefami wpływów. Ostatecznie więc w **1935 r.** zdecydował się na zaatakowanie najstarszego państwa chrześcijańskiego na świecie, a zarazem jednego z niewielu niepodległych państw Afryki – **Cesarstwa Etiopii**. Siły włoskie dysponowały ogromną przewagą – były nowocześnie uzbrojone i nie zawahały się użyć przeciw Etiopczykom broni chemicznej. W ciągu pół roku Etiopia znalazła się pod włoskim panowaniem, a cesarz Etiopii Hajle Sellasje musiał udać się na emigrację. Rozpoczął się 6-letni okres brutalnych włoskich rządów, podczas którego okupanci wymordowali setki tysięcy Etiopczyków. Jedyną reakcją Ligi Narodów stało się nałożenie sankcji gospodarczych na Włochy, które w odpowiedzi wystąpiły z organizacji. Wiosną 1939 r. Mussolini dokonał pierwszych podbojów w Europie – zaczął od podporządkowania Włochom Albanii. Przed rosnącymi w siłę totalitaryzmami w swoich encyklikach ostrzegał papież Pius XI.

MILITARYZACJA NIEMIEC

Adolf Hitler, wygłaszając exposé rządowe 21 marca 1933 r. w poczdamskim kościele garnizonowym, nie krył swoich celów. Zapowiedziane wówczas odejście od zasad porządku wersalskiego Hitler zaczął w szybkim tempie wprowadzać w życie. Niemcy już w 1933 r. wystąpiły z Ligi Narodów, aby mieć pełną swobodę działania. Według części badaczy jedynie Piłsudski, słusznie obawiając się dążeń Hitlera, miał zaproponować Francuzom wspólne uderzenie na Niemcy w celu zmuszenia ich do ponownego respektowania postanowień traktatu wersalskiego – lecz Paryż nie podjął tej myśli. Wobec bierności Francji i Wielkiej Brytanii Hitler mógł przestawić gospodarkę niemiecką na produkcję zbrojeniową. Pociągnięcie to pozwoliło mu znacząco zmniejszyć bezrobocie z 6 mln w 1933 r. do 1,2 mln w 1937 r. To z kolei dało nazistom ogromne poparcie społeczne niezbędne do realizacji ich dalszych planów.

W **1935 r.** Hitler otwarcie złamał ograniczenia wynikające z traktatu wersalskiego i przywrócił w Niemczech powszechną służbę wojskową oraz rozpoczął rozbudowę **Wehrmachtu** – zmodernizowanych sił zbrojnych. Wbrew poglądom większości dowództwa armii niemieckiej przyjął koncepcję wojny błyskawicznej – **Blitzkrieg** [czyt.: blickrik], za którą opowiadał się gen. Heinz [czyt.: hajnc] Guderian. Zakładał on, że o wyniku nadchodzącej wojny zadecydują szybkie działania czołgów i lotnictwa. Dla realizacji tego celu zaczęto więc w pierwszej kolejności rozwijać broń pancerną i siły powietrzne – **Luftwaffe**. Tworzono ponadto zmotoryzowane dywizje piechoty, które dzięki wyposażeniu w transportery lub ciężarówki przemieszczały się równie szybko co siły pancerne.

Cesarz Hajle Sellasje w otoczeniu żołnierzy etiopskich został przedstawiony podczas wizytacji oddziałów na froncie. Po klęsce swojej armii musiał opuścić Etiopię, gdzie jednak nadal toczyły się walki partyzanckie. Na obczyźnie Hajle Sellasje okazał się sprawnym dyplomatą i z pomocą Brytyjczyków w 1941 r. powrócił na tron.

▪ *fotografia, Etiopia, 1935 r.*

Niemieckie zbrojenia w krótkim czasie nabrały zawrotnego tempa. Wykorzystywano kredyty otrzymane od amerykańskich banków i ogromny potencjał gospodarczy Niemiec. Planów Hitlera nie zakłócały działania Ligi Narodów, Francji i Wielkiej Brytanii, które tolerowały zbrojenia III Rzeszy.

▪ *fotografia, Niemcy, 1938 r.*

W 1935 r. ruszyła również rozbudowa floty wojennej – **Kriegsmarine** [czyt.: kriksmarine]. Niemcy, świadomi ogromnej przewagi aliantów w tej dziedzinie, postawili na budowę okrętów podwodnych, które w I wojnie światowej okazały się skuteczne, a przy tym nieuchwytne.

W tym przełomowym momencie państwa dawnej ententy nadal nie reagowały na działania Hitlera, który nie ukrywał już, że dąży do wojny. W **1936 r.** wojska niemieckie wbrew traktatowi wersalskiemu zajęły zdemilitaryzowaną dotąd strefę **Nadrenii**. W ten sposób Hitler odzyskał pełną kontrolę na obszarze całych Niemiec i mógł planować podboje sąsiednich terenów.

Hitler wkrótce znalazł sojuszników w faszystowskich Włoszech i militarystycznej Japonii. Państwa te podpisały w latach **1936–1937** porozumienia nazywane **paktem antykominternowskim**. Oficjalnie był on wymierzony – jak to ogólnie sformułowano – w „międzynarodowy komunizm" i jego oddziaływanie. W rzeczywistości sankcjonował współpracę w podboju świata i podział stref wpływów. Tak powstała oś **Berlin–Rzym–Tokio**. Odtąd Niemcy i ich sprzymierzeńców nazywano **państwami osi**.

WOJNA DOMOWA W HISZPANII

Hiszpania nie brała udziału w I wojnie światowej i znajdowała się nieco na uboczu głównych wydarzeń polityki europejskiej. Była jednak krajem silnie podzielonym w wyniku konfliktów społecznych, politycznych i narodowościowych. W 1931 r. obalono monarchię i wprowadzono republikę. W czerwcu **1936 r.** w wyborach parlamentarnych zwyciężył zaś centrolewicowy Front Ludowy skupiający republikanów, socjalistów i komunistów.

Zyskał on również poparcie domagających się autonomii **Basków** i **Katalończyków**, a nawet wrogich wszelkim rządom anarchistów, którzy cieszyli się w Hiszpanii bardzo dużą popularnością. Nowy rząd zapowiedział znaczące reformy, planowano m.in. prze-

Generałowie Francisco Franco 1 i jego bliski współpracownik Emilio Mola 2 w otoczeniu wojska na ulicy Burgos. Początkowo dowództwo nad rebelią objąć miał gen. José Sanjurjo [czyt.: hose sanhurho], który jednak już w lipcu 1936 r. rozbił się samolotem podczas lotu nad Portugalią. Rok później w katastrofie lotniczej zginął również widoczny na zdjęciu gen. Mola.

• *fotografia, Hiszpania, 1936 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PAKT ANTYKOMINTERNOWSKI

Układ w sprawie zwalczania Międzynarodówki Komunistycznej został zawarty pomiędzy Japonią a Niemcami 25 listopada 1936 r. w Berlinie.

Rząd Rzeszy Niemieckiej i cesarski rząd japoński
Świadome, że celem Międzynarodówki Komunistycznej, nazywanej Kominternem, jest rozkład istniejących państw i zawładnięcie nimi za pomocą wszelkich dostępnych środków,
Przekonane, że tolerowanie mieszania się Międzynarodówki Komunistycznej w stosunki wewnętrzne narodów zagraża nie tylko ich pokojowi wewnętrznemu i dobrobytowi społecznemu, lecz także pokojowi świata w ogóle,
Pragnąc współpracować ze sobą dla obrony przed rozkładem komunistycznym, zgodziły się na następujące postanowienia:

1. Wysokie Państwa układające się postanawiają informować się nawzajem o działalności Międzynarodówki Komunistycznej, naradzać się nad koniecznymi środkami obronnymi i realizować je w ścisłej współpracy.
2. Wysokie Państwa układające się zaproszą wspólnie inne państwa, których spokój wewnętrzny zostanie zagrożony rozkładową działalnością Międzynarodówki Komunistycznej, do podjęcia środków obronnych w duchu niniejszego układu lub do uczestnictwa w niniejszym układzie.

Źródło: J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich*, Warszawa 1995, s. 146–147.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób zostało przedstawione zagrożenie komunistyczne dla państw zawierających porozumienie.
2. Scharakteryzuj plany współpracy państw wchodzących w skład paktu.

HISZPANIA W LATACH 1936–1939

LEGENDA

Obszary zdobyte przez frankistów:
- w lipcu 1936 r.
- do końca 1938 r.
- w 1939 r.
- granice regionów z tymczasową autonomią
- ruchy wojsk republikańskich
- ruchy wojsk frankistowskich
- wsparcie Brygad Międzynarodowych i sowieckie dla republikanów
- wsparcie Niemiec i Włoch dla frankistów
- główne ośrodki republikanów
- główne ośrodki frankistów

?

1. Opisz przebieg walk, uwzględniając stan posiadania terytoriów przez walczące strony w poszczególnych latach.
2. Wymień porty morskie, do których docierała pomoc drogą morską dla republikanów i dla frankistów.

prowadzić reformę rolną, ograniczyć rolę społeczną i majątek Kościoła, a także ściśle podporządkować armię władzy cywilnej.

Równocześnie coraz bardziej brutalna stawała się walka pomiędzy bojówkami organizacji lewicowych i prawicowych, a jej ofiarami padały coraz ważniejsze postacie życia politycznego Hiszpanii. Gdy **w lipcu 1936 r.** został zamordowany przywódca prawicowej opozycji, wybuchł bunt części wojsk z gen. Francisco Franco na czele. Pucz poparli członkowie faszystowskiej partii **Falanga** oraz zwolennicy przywrócenia katolickiej monarchii – **karliści**. Franco mógł także liczyć na przychylność duchowieństwa katolickiego, arystokracji, zamożnego mieszczaństwa oraz części chłopów.

Wojska frankistów z pomocą lotnictwa faszystowskich Włoch i Niemiec zostały przetransportowane z Maroka Hiszpańskiego do Europy. W ten sposób rozpoczęła się trwająca blisko trzy lata wojna domowa. Rebeliantom początkowo udało się zająć jedynie mniejsze miasta i mniej istotne gospodarczo regiony. W Barcelonie i innych ośrodkach przemysłowych zwolennicy Franco zostali pokonani przez **milicje robotnicze** i oddziały wierne republice. Stolica – Madryt – obroniła się przed ofensywą sił frankistowskich. Mimo to sytuacja

Nie przejdą! (hiszp. *no pasarán*) A – plakat strony republikańskiej zachęcający do wspólnej walki w obronie Madrytu. Postacie walczących robotników w charakterystycznych kombinezonach roboczych symbolizują różne formacje polityczne tworzące i wspierające Front Ludowy: anarchistów 1 i socjalistów 2. Wraz z nimi w walce uczestniczą kobiety 3 i oddziały wojskowe wierne republice 4.

Nigdy! (hiszp. *jamás*; czyt.: hamas) B – plakat przedstawia postać żołnierza z oddziału rebeliantów 5, który osłania hiszpańską rodzinę przed czerwoną potworną postacią uosabiającą komunizm 6. W bronionej przez frankistę wsi głównym obiektem jest kościół 7. Franco i jego sojusznicy korzystali z masowego poparcia mieszkańców najbardziej konserwatywnych regionów wiejskich.

• *plakat, Hiszpania, 1936–1938*

stopniowo zmieniała się na korzyść Franco. Włochy i III Rzesza wspierały rebeliantów sprzętem wojskowym oraz oddziałami wojskowymi. Najbardziej znany był **Legion Condor**, odpowiedzialny m.in. za zbombardowanie i zniszczenie w kwietniu 1937 r. baskijskiego miasta **Guernica** [czyt.: gernika]. Do rebeliantów dołączyli również najemnicy z Maroka i oddziały z Portugalii rządzonej przez prawicowego dyktatora Antonia Salazara.

Po stronie republikańskiej opowiedziały się ZSRS i Meksyk. Pomoc wojskowa dostarczona przez Sowietów okazała się jednak dla republikanów bardzo kosztowna. Rząd hiszpański w zamian za dostarczoną broń nie tylko przekazał ZSRS większość hiszpańskich rezerw złota, ale także dopuścił do decydowania sowieckich doradców, w rzeczywistości stalinowskich agentów. To za ich sprawą komuniści, którzy początkowo stanowili w Hiszpanii marginalne stronnictwo, stali się głównym elementem obozu republikańskiego. Stalin zresztą skupiał się bardziej na porachunkach z pozostałymi odłamami lewicowymi i na skrytobójczym mordowaniu przywódców stronnictw niechcących podporządkować się komunistom. Doprowadziło to do walk wewnątrz obozu republikańskiego, co ostatecznie przekreśliło szanse na zwycięstwo nad rebeliantami.

W tej sytuacji siły Franco konsekwentnie odcinały od siebie poszczególne ośrodki republikańskie i je zajmowały. Ostatecznie w styczniu **1939 r.** frankiści zajęli Barcelonę, a dwa miesiące później także Madryt, co oznaczało ostateczną klęskę republikanów. Trzyletni konflikt pochłonął blisko pół miliona ofiar. Drugie tyle było

Valle de los Caídos [czyt.: walje de los kajdos], czyli Dolina Poległych, to monumentalne założenie zwieńczone ogromnym krzyżem o wysokości prawie 160 m. W mauzoleum złożono szczątki ofiar obu stron walczących w wojnie domowej, co miało stać się początkiem pojednania narodowego Hiszpanów. Bolesna historia rozdarcia oraz pamięć wzajemnych krzywd i zbrodni pozostała jednak żywa do dziś. Hiszpanom nie udało się porozumieć w kwestii tekstu hymnu narodowego, który dotąd jest wyłącznie utworem instrumentalnym.

• *fotografia współczesna, Valle de los Caídos*

GUERNICA

Baskijskie miasto Guernica y Luno [czyt.: gernika i luno] stało się symbolem zbrodni dokonanych na ludności cywilnej podczas wojny domowej w Hiszpanii. Niemiecki dywizjon lotniczy Legion Condor 26 kwietnia 1937 r. zrównał z ziemią to niewielkie zabytkowe miasteczko, niszcząc 70% jego zabudowy i zabijając 1600 mieszkańców. Akcją dowodził przyszły niemiecki feldmarszałek Wolfram von Richthofen [czyt.: fon riśthofen], który zbrodnicze umiejętności nabyte w Hiszpanii wykorzystał we wrześniu 1939 r., niszcząc polski Wieluń i Warszawę, a później wiele innych europejskich miast, m.in. Belgrad. Wyjątkową sławę Guernice zapewnił hiszpański malarz Pablo Picasso, który jej tragedię przedstawił na jednym z najsłynniejszych obrazów XX w. Bombardowanie Guerniki było również wykorzystywane propagandowo przez komunistów.

Guernica została namalowana przez Picassa na zamówienie hiszpańskiego rządu republikańskiego w związku z wystawą światową, która odbyła się w Paryżu w 1937 r. Po II wojnie światowej obraz trafił do Nowego Jorku, a w 1981 r., sześć lat po upadku rządów frankistowskich, wrócił do Hiszpanii. Najbardziej znane kopie płótna Picassa zdobią siedzibę ONZ w Nowym Jorku oraz mur w samej Guernice.

• *obraz, Paryż, 1937 r.*

? Odszukaj informacje na temat poszczególnych postaci i przedmiotów przedstawionych na obrazie Picassa. Odpowiedz, jakie znaczenie historyczne jest im przypisywane.

zmuszone wyemigrować z Hiszpanii lub zostało przez zwycięskie władze frankistowskie poddane represjom.

Mocarstwa zachodnie, Francja i Wielka Brytania, podjęły decyzję o nieinterwencji i nie udzieliły pomocy ani rządowi republikańskiemu, ani rebeliantom gen. Franco, a jedynie utrudniały dostarczanie uzbrojenia walczącym stronom.

Zarówno Sowieci, jak i Niemcy wykorzystali hiszpańską wojnę domową w swoich celach. Była ona okazją do wypróbowania nowej broni, przeszkolenia oddziałów w boju oraz przetestowania nowych strategii działania bez obaw o ewentualne skutki porażki. Sowieci mieli również okazję pozbyć się przeciwników Stalina w ruchu robotniczym.

CIEKAWOSTKA

Brygady Międzynarodowe

Po stronie republikańskiej walczyły Brygady Międzynarodowe, czyli oddziały składające się z komunistów z całej Europy, którzy ściągali do Hiszpanii, aby walczyć z faszystami. Większość ochotników nie rozumiała zawiłości podziałów w obozie republikańskim i rzeczywistych celów polityki Stalina w Hiszpanii, w której realizacji nieświadomie uczestniczyli. Bolesny obraz losu lewicowych ochotników, zdradzonych i mordowanych przez stalinowców podczas wojny domowej w Hiszpanii, pozostawił w swoich wspomnieniach *W hołdzie Katalonii* George Orwell [czyt.: dżordż orfel] – znany pisarz, krytyk totalitaryzmu, autor poświęconej mu wnikliwej powieści *Rok 1984*, a jednocześnie żołnierz Brygad Międzynarodowych.

Ochotnicy z Polski – dąbrowszczacy, czyli żołnierze XIII Brygady Międzynarodowej im. Jarosława Dąbrowskiego, stanowili znaczącą część Brygad Międzynarodowych. Szacuje się, że po stronie republikanów walczyło łącznie ok. 5 tys. Polaków. Po stronie gen. Franco również służyli Polacy.

▪ *fotografia, Hiszpania, 1937 r.*

PRZYŁĄCZENIE AUSTRII

Program szybkich zbrojeń, choć czasowo zlikwidował problem bezrobocia, doprowadził gospodarkę niemiecką pod koniec 1937 r. na skraj bankructwa. Niemieckie podboje, które miały przynieść rabunek i zyski finansowe, musiały więc rozpocząć się wcześniej niż początkowo zaplanowano. Hitler zdecydował się w pierwszej kolejności na aneksje obszarów, na których mieszkała ludność niemiecka. Uznał bowiem, że nie przyniesie to protestów na forum międzynarodowym. W marcu 1938 r. Hitler zażądał podania się do dymisji austriackiego kanclerza Kurta von Schuschnigga [czyt.: szuszniga]. Ten ustąpił na rzecz Arthura Seyss-Inquarta [czyt.: artura zajs inkfarta], przywódcy austriackich nazistów, który działał zgodnie z instrukcjami płynącymi z Niemiec. **12 marca 1938 r.** na wezwanie nowego kanclerza wojska niemieckie wkroczyły do Austrii i ogłosiły **Anschluss** [czyt.: anszlus], czyli przyłączenie Austrii do Rzeszy. Zdecydowana większość austriackiego społeczeństwa poparła utratę niepodległości, dzięki czemu pierwszy podbój Hitlera odbył się w sposób pokojowy. Podobnie jak przy wcześniejszych przypadkach łamania postanowień traktatu wersalskiego przez Hitlera, także tym razem nie spotkały się one z odpowiedzią ze strony mocarstw zachodnich.

Hitler, który natychmiast po opanowaniu Austrii przez Wehrmacht udał się na nowo przyłączone tereny, był entuzjastycznie witany przez Austriaków.

▪ *fotografia, Austria, marzec 1938 r.*

ROZBIORY CZECHOSŁOWACJI

Kolejnym celem Hitlera stała się Czechosłowacja, gdzie na obszarze Sudetów mieszkało blisko 3 mln Niemców, czyli ok. 23% całego społeczeństwa. W 1938 r. z inspiracji Berlina niemieccy obywatele tego państwa zażądali autonomii, a gdy ją uzyskali, zaczęli domagać się przyłączenia zamieszkanych przez nich ziem do Rzeszy. Hitler, który za pomocą agentów sterował sytuacją, poparł żądania niemieckiej mniejszości, a Czechosłowacja w odpowiedzi ogłosiła mobilizację i uzyskała poparcie ZSRS, zainteresowanego wyjściem z międzynarodowej izolacji. Czechosłowacja dysponowała nowoczesną i dobrze wyposażoną armią oraz umocnieniami wzdłuż granicy, które chroniły ją przed Niemcami. Do rozwiązania konfliktu włączyły się jednak mocarstwa zachodnie, które były gwarantami nienaruszalności granic Czechosłowacji, a mediatorem w konflikcie zostały faszystowskie Włochy. Ostatecznie o losie państwa czechosłowackiego mieli zadecydować:

- premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain [czyt.: newil **czamber**lejn],
- premier Francji Édouard Daladier [czyt.: dala**dje**],
- premier Włoch Benito Mussolini,
- kanclerz Niemiec Adolf Hitler,

a przedstawicieli Czechosłowacji odsunięto od negocjacji na temat losu ich kraju. Gdy Niemcy zagroziły wojną, państwa zachodnie przystały na żądania Hitlera i **30 września 1938 r.** podpisały w **Monachium** układ włączający obszar Sudetów do Niemiec. Władze w Pradze ugięły się pod dyktatem mocarstw, odwołały mobilizację wojsk i zgodziły się na warunki układu monachijskiego (zob. też s. 282). Zgodnie z nim do Rzeszy została przyłączona zachodnia i południowa część Czechosłowacji z ¼ ludności i 40% potencjału przemysło-

EUROPA W PRZEDEDNIU WOJNY

? 1. Wymień kraje, które zostały podzielone na strefy wpływów pomiędzy III Rzeszę a ZSRS.

2. Wskaż kolejne zdobycze Niemiec po przejęciu władzy przez Hitlera.

wego, w tym znaczną częścią zakładów zbrojeniowych. Czechosłowacy zostali również pozbawieni fortyfikacji nadgranicznych. Trudną sytuację Czechosłowacji wykorzystała także Polska, zajmując w październiku 1938 r. sporne obszary Śląska Cieszyńskiego zamieszkane przez Polaków, oraz Węgry, którzy przejęli tereny z mniejszością węgierską (więcej o tym na s. 335).

Polityka prowadzona przez przywódców Zachodu wobec Niemiec, określana wówczas jako *appeasement* (czyt.: epizment; z ang. 'załagodzenie'), bardzo szybko okazała się nieskuteczna. Cenę za ich decyzje mieli jednak w pierwszej kolejności zapłacić mieszkańcy Czechosłowacji. Ich okrojone państwo przetrwało bowiem zaledwie do **marca 1939 r.** Wówczas dzięki poparciu III Rzeszy słowaccy nacjonaliści z ks. Jozefem Tiso na czele odłączyli się od Czech i proklamowali własne państwo, które jednak pozostawało całkowicie zależne od Niemiec. Czesi, pozbawieni wsparcia ze strony gwarantów traktatu monachijskiego, nie byli w stanie nie tylko utrzymać związku ze Słowakami, ale także utracili resztę niezależności. 14 marca Hitler, pewny całkowitej bezkarności, wezwał do Berlina prezydenta Czechosłowacji Emila Hachę, zagroził mu bombardowaniem Pragi i zmusił do uznania swojej zwierzchności. Dzień później do Pragi wkroczył Wehrmacht, a państwo przekształcono w **Protektorat Czech i Moraw**. Wschodnie rubieże dawnej Czechosłowacji, czyli Ruś Zakarpacką, w 1939 r. zajęli zaś Węgrzy, tłumiąc przy tym zalążki powstającego tam państwa ukraińskiego.

Ostatnim etapem podbojów Hitlera, których dokonał, używając gróźb, lecz nie podejmując zbrojnej napaści, było oderwanie **23 marca 1939 r.** litewskiego portu w **Kłajpedzie**. W tym samym czasie Niemcy wystosowały również wobec Polski żądania terytorialne, które jednak napotkały zdecydowany opór (więcej o tym na s. 336–337).

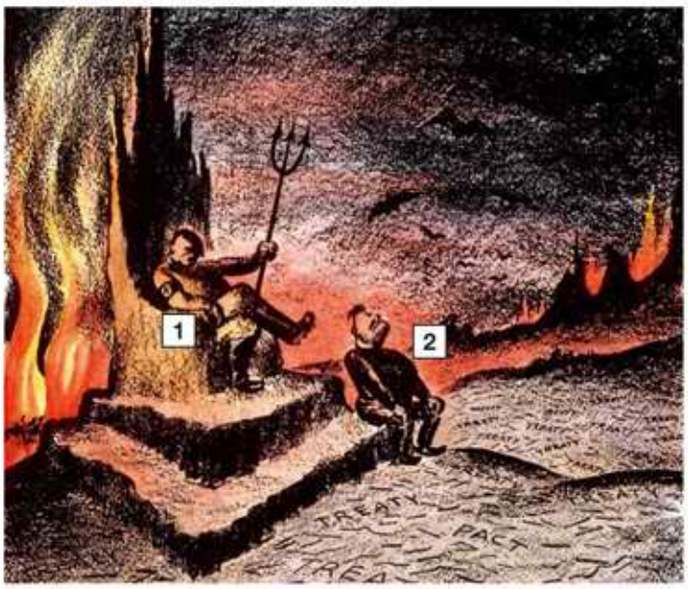

Europa (podobnie jak piekło) jest wybrukowana dobrymi chęciami – karykatura brytyjska powstała po zawarciu traktatu monachijskiego. Na piekielnym tronie zasiada Hitler [1], a na schodach spoczywa jego pomocnik Mussolini [2]. Dookoła ścielą się podeptane traktaty i porozumienia, które Hitler zawarł, nie planując ich dotrzymać.

▪ *karykatura, Wielka Brytania, 1938 r.*

Brytyjski premier Neville Chamberlain po powrocie z Monachium na lotnisku stwierdził z dumą: *Przywożę wam pokój!*. Ta ocena okazała się całkowicie nietrafiona, a skutki jego błędów okazały się tragiczne.

▪ *fotografia, Heston, 30.09.1938 r.*

ĆWICZENIA

1. Porównaj politykę podbojów Włoch i III Rzeszy w okresie międzywojennym.
2. Oceń skutki bierności państw ententy wobec polityki Hitlera w latach 30.
3. Przedstaw przyczyny i skutki wojny domowej w Hiszpanii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, tłum. M. Lipska i inni, Warszawa 2003.
P. Moa, *Mity wojny domowej. Hiszpania 1936–1939*, tłum. A. Fijałkowska, K. Kacprzak, Warszawa 2007.
G. Orwell, *W hołdzie Katalonii*, tłum. L. Kuzaj, Warszawa 2021.
K. Pruszyński, *W czerwonej Hiszpanii*, Warszawa 1997.
F.R. Salvadó, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, tłum. J. Matys, Warszawa 2009.

Podsumowanie rozdziału VI
Świat po I wojnie światowej

1 Ład wersalski

1. Zawarty 28 czerwca 1919 r. traktat wersalski określał warunki pokoju pomiędzy Niemcami a państwami ententy. Niemcy utraciły Alzację, Lotaryngię, Pomorze, część Śląska i posiadłości kolonialne. Musiały również zapłacić wysokie reparacje wojenne. Wprowadzono ograniczenia dotyczące liczebności i uzbrojenia armii oraz floty. Niemcy nie mogli posiadać m.in. czołgów i lotnictwa wojskowego.
2. Odrębne traktaty zawarto z Austrią, Węgrami i sojusznikami państw centralnych, które również pozbawiono części terytorium i nałożono na nie ograniczenia w kwestii posiadania sił zbrojnych.
3. Po I wojnie światowej niepodległość uzyskały: Polska, Czechosłowacja, Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia, Irlandia oraz Jugosławia (Królestwo SHS).
4. W 1920 r. powstała Liga Narodów, organizacja mająca rozstrzygać spory międzynarodowe i zapobiegać konfliktom. Nie przystąpiły do niej Stany Zjednoczone, a ZSRS i Niemcy przez większość okresu międzywojennego znajdowały się poza jej strukturami.

2 ZSRS – imperium komunistyczne

1. W grudniu 1922 r. Rosja Sowiecka została przekształcona w Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich. W 1924 r. władzę w ZSRS przejął Józef Stalin.
2. Sowieci w latach 1917–1920 prowadzili gospodarkę na zasadach komunizmu wojennego. Przemysł i handel znacjonalizowano, a chłopom narzucono przymusowe dostawy żywności. W latach 1921–1928 wprowadzono Nową Politykę Ekonomiczną (NEP), co przyniosło liberalizację i poprawę sytuacji. Od 1928 r. Stalin wprowadził gospodarkę planową i rozwijał przemysł ciężki.
3. Rządy Stalina wywołały czystki, masowe mordy jego rywali politycznych oraz kult jednostki. Władze stalinowskie prowadziły politykę terroru wobec społeczeństwa. Stosowały masowe represje, mordując lub zsyłając do gułagów setki tysięcy ludzi. W wyniku celowo wywołanego głodu na Ukrainie w latach 1932–1933 zmarło ok. 8 mln osób.
4. Sowieci i Niemcy zawarli w 1922 r. traktat w Rapallo i podjęli współpracę militarną i gospodarczą.

3 Czas Wielkiego Kryzysu

1. Pierwsza wojna światowa i epidemia grypy hiszpanki przyniosły Europie ogromne straty ludnościowe i gospodarcze. W wyniku kryzysu w części krajów europejskich wystąpiło zjawisko hiperinflacji.
2. Po okresie koniunktury w październiku 1929 r. rozpoczął się Wielki Kryzys, który początkowo objął USA. Nastąpił gwałtowny spadek wartości akcji giełdowych. W wyniku tego załamania doszło do bankructwa wielu firm i gigantycznego wzrostu bezrobocia.
3. Wielki Kryzys objął również kraje europejskie, w tym też Polskę. Szczególnie mocno i trwale dotknął kraje rolnicze.
4. Pierwsze objawy poprawy sytuacji gospodarczej zaczęły następować w 1933 r., gdy amerykański prezydent Franklin Delano Roosevelt wprowadził program reform zwany New Deal. W ramach tego programu wzrósł udział państwa w gospodarce. Rozpoczęto ogromne inwestycje państwowe (m.in. budowy tam i autostrad), do których realizacji w ramach robót publicznych zatrudniono bezrobotnych.

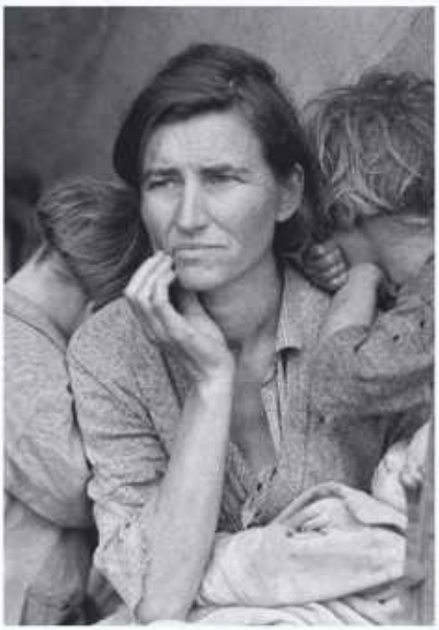

Matka tułaczka należy do najsłynniejszych fotografii XX w. Wykonany przez Dorotheę Lange [czyt.: dorotiję leng] portret zdesperowanej kobiety z dziećmi stał się jedną z ikon Wielkiego Kryzysu, ilustrującą sytuację milionów osób, które w tym okresie utraciły pracę i dom.

- *fotografia, USA, 1936 r.*

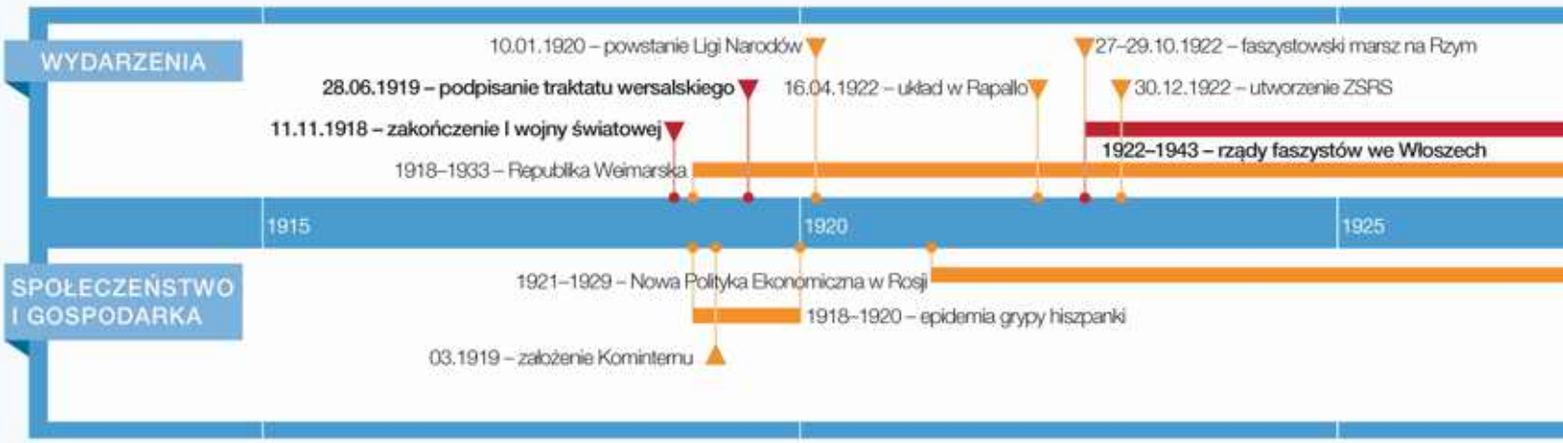

4 Rozwój faszyzmu i nazizmu

1. Włoscy kombatanci wojenni skupieni wokół Benita Mussoliniego stworzyli skrajnie nacjonalistyczną partię faszystowską. Głosili kult wodza (duce), domagali się silnego państwa rządzonego niepodzielnie przez faszystów. Zwalczali komunistów i socjalistów.
2. W październiku 1922 r. w wyniku zorganizowanego przez faszystów marszu na Rzym Benito Mussolini przejął władzę we Włoszech i wprowadził totalitarny system faszystowski. Zlikwidował pozostałe partie polityczne, a opozycję brutalnie stłumił. Kierując się ideą odbudowy potęgi Imperium Rzymskiego, prowadził politykę podbojów.
3. W Niemczech Adolf Hitler od początku lat 20. stał na czele ruchu nazistów (narodowych socjalistów), wzorujących się na włoskich faszystach. Ich partia NSDAP planowała przekształcić Niemcy w potężne nacjonalistyczne państwo. Za dotychczasowe porażki obwiniali Żydów i socjalistów.
4. W 1933 r. Adolf Hitler objął rządy w Niemczech, a następnie wprowadził totalitarny i zbrodniczy ustrój (rasistowskie prawodawstwo, prześladowanie opozycji, obozy koncentracyjne, eutanazja niepełnosprawnych).

Milicje robotnicze powstawały niezależnie od rządu republikańskiego i w pierwszym okresie wzięły na siebie główny ciężar walki z armią Franco. W kolejnych latach były często siłą włączane do wojsk republikańskich, a ich dowódców mordowali staliniści.

▪ *fotografia, Barcelona, 1937 r.*

5 Przemiany społeczne w okresie międzywojennym

1. Po I wojnie światowej postępowała demokratyzacja. Rozszerzono prawa wyborcze i wkrótce objęto nimi także kobiety w większości krajów Europy.
2. Demokratyzacji towarzyszył rozwój szkolnictwa świeckiego i laicyzacja życia społecznego. W ZSRS przekształciła się w prześladowania duchownych i wiernych oraz niszczenie świątyń, w tym także zabytków kultury sakralnej.
3. W okresie międzywojennym nastąpił rozwój kultury masowej. Rosło czytelnictwo i słuchalność radia. Pojawiły się pierwsze telewizory.
4. Rozwijała się kinematografia, wprowadzono film dźwiękowy, aktorzy zyskiwali status gwiazd. W krajach totalitarnych film, nawet o wysokich walorach artystycznych, służył propagandzie i indoktrynacji (Siergiej Eisenstein, Leni Riefenstahl).
5. W architekturze zaczął dominować funkcjonalizm, popularyzowany przez niemiecką uczelnię Bauhaus, a także modernizm, propagowany przez francusko-szwajcarskiego architekta Le Corbusiera.

6 Świat na drodze ku nowej wojnie

1. W 1936 r. faszystowskie Włochy dokonały podboju Etiopii, a trzy lata później zajęły Albanię.
2. W 1931 r. Japończycy podbili Mandżurię i stworzyli marionetkowe cesarstwo Mandżukuo. W 1937 r. zaatakowali Chiny i zajęli jego największe miasta, dokonując przy tym masakr ludności cywilnej.
3. W 1935 r. Hitler rozpoczął zbrojenia, łamiąc postanowienia traktatu wersalskiego. W 1936 r. dokonał remilitaryzacji Nadrenii, a w 1938 r. przeprowadził Anschluss, czyli przyłączenie, Austrii.
4. We wrześniu 1939 r. Hitler wysunął żądania dotyczące części terytoriów Czechosłowacji. Podczas konferencji monachijskiej zachodnie mocarstwa zgodziły się oddać Niemcom te ziemie. Wiosną 1939 r. Słowacja odłączyła się od Czech, które zostały podporządkowane III Rzeszy.
5. W 1936 r., po zwycięstwie w wyborach centrolewicowego Frontu Ludowego, wybuchł bunt wojska pod dowództwem gen. Francisca Franco. W 1939 r. zwolennicy Franco pokonali republikanów i na 35 lat przejęli władzę w Hiszpanii.

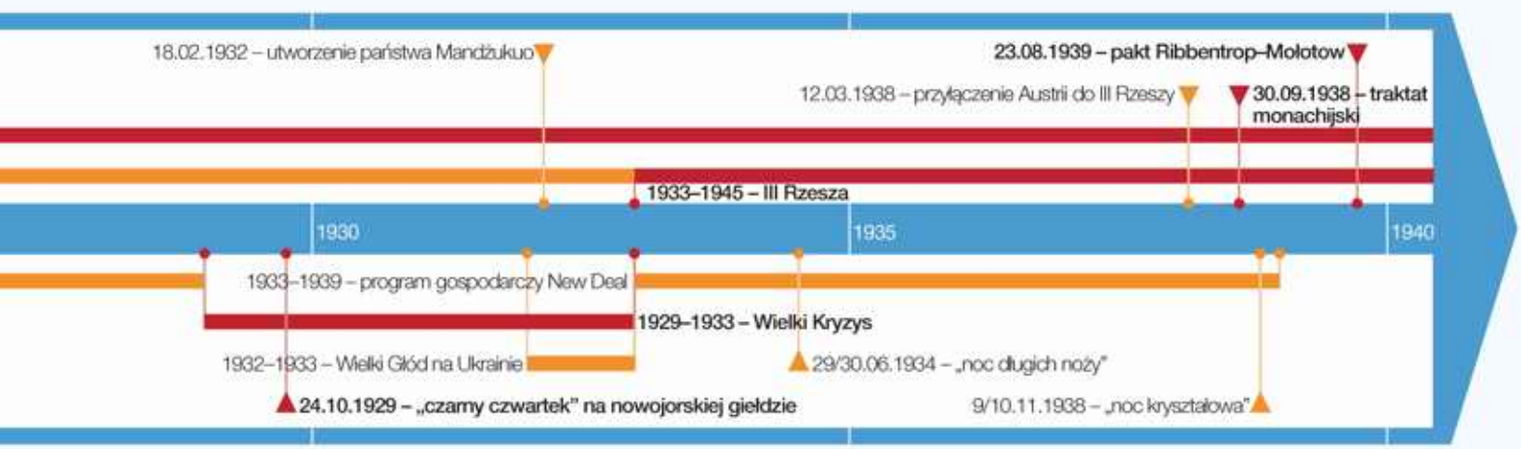

To budzi kontrowersje

Jak doszło do zawarcia traktatu monachijskiego?

Wiosną 1938 r., po przyłączeniu do Rzeszy Austrii, było pewne, że kolejnym celem Hitlera stanie się Czechosłowacja. Tamtejsza mniejszość niemiecka już wielokrotnie dawała się we znaki władzom czechosłowackim. W 1938 r. nazistowskie bojówki coraz częściej napadały na czeskie posterunki.

Po kolejnych prowokacjach w maju 1938 r., gdy ingerencja III Rzeszy w Sudetach wydawała się już kwestią czasu, rząd czechosłowacki zmobilizował armię, licząc przy tym na wywiązanie się ze zobowiązań przez swojego sojusznika – Francję. Hitler nie był w tym czasie jeszcze gotowy do ataku na Pragę, więc załagodził sytuację i ze zdwojoną siłą zaczął przygotowywać się do rozprawy z Czechosłowakami. We wrześniu był już gotowy do wojny, w odróżnieniu od Brytyjczyków i Francuzów, którzy nie planowali podejmować żadnych działań. Żądania Hitlera dotyczyły przyłączenia do Rzeszy przygranicznych Sudetów, zamieszkanych przez ok. 3 mln Niemców. Prezydent Beneš odrzucił zdecydowanie te żądania i zmobilizował armię czechosłowacką, liczącą 1,3 mln żołnierzy. Niemcy postawili ultimatum i ogłosili mobilizację swoich sił zbrojnych.

Benito Mussolini na prośbę władz brytyjskich zaproponował mediację. 29 września w stolicy Bawarii stawili się przywódcy: Wielkiej Brytanii – Chamberlain, Francji – Daladier, Rzeszy – Hitler, i Włoch – Mussolini. Obecny był też czechosłowacki ambasador w Wielkiej Brytanii Jan Masaryk, jednak bez prawa uczestnictwa w obradach. Mussolini przedstawił propozycję pokojową, która była w rzeczywistości planem zajęcia Sudetów przez Niemcy przygotowanym przez dyplomatów Hitlera. Brytyjczycy i Francuzi podpisali to porozumienie, które było wyrokiem na Czechosłowację. W kolejnych dniach premier Wielkiej Brytanii oraz Mussolini byli przedstawiani jako obrońcy pokoju, którzy uchronili Europę przed wybuchem wojny. Chamberlain otrzymał po konferencji ponad 20 tys. listów i telegramów z gratulacjami. Opuszczeni przez sojuszników Czechosłowacy musieli zdemobilizować swoją armię, a broń i potężny czeski przemysł zbrojeniowy wpadły w ręce Niemiec.

Dążenie do utrzymania pokoju za wszelką cenę wynikało w opinii wielu historyków z jednej strony z pacyfistycznego nastawienia zachodnich społeczeństw, pamiętających I wojnę światową. Z drugiej strony, było spowodowane rosnącą przewagą militarną Niemiec. Przeciwnicy układu w Monachium na Zachodzie znajdowali się w mniejszości. Winston Churchill bezskutecznie podejmował próbę mobilizacji przeciwników kapitulacji w Londynie i Paryżu. Po podpisaniu układu ten polityk napisał: *Mieli do wyboru wojnę lub hańbę, wybrali hańbę, a wojnę będą mieli i tak.*

Układ monachijski stał się symbolem tchórzostwa, krótkowzroczności i kapitulacji, co brytyjski historyk Norman Davies [czyt.: dejwis] podsumował następująco: *Trzy rundy meczu Chamberlaina z Hitlerem trzeba zaliczyć do najbardziej haniebnych kapitulacji w dziejach. Pod naciskiem bezwzględności brak zdecydowania i kręgosłupa przyniósł rzecz bez wartości.*

Po wojnie pojęcie „układ monachijski" czy „Monachium" oznaczało często postawę kapitulancką. Wykorzystywano je, aby nakłonić do podjęcia zdecydowanych militarnych kroków. W USA przypominano o Monachium podczas debat dotyczących wojny w Wietnamie i w czasach kryzysu kubańskiego.

PODYSKUTUJMY

1. Oceń, jakie skutki, Twoim zdaniem, może mieć uciekanie przez polityków od trudnych i niepopularnych, lecz koniecznych decyzji.
2. Przedstaw sposób, w jaki Hitler rozegrał akcję dyplomatyczną zakończoną traktatem monachijskim.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Porównaj podboje poszczególnych państw osi w okresie międzywojennym.
2. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy totalitaryzmem hitlerowskim a stalinowskim.
3. Przedstaw, w jaki sposób kształtowały się rywalizacja i współpraca Niemiec i ZSRS w okresie międzywojennym.
4. Oceń skutki Wielkiego Kryzysu.
5. Wyjaśnij różnicę pomiędzy ustrojem totalitarnym a autorytarnym. Podaj przykłady państw, w których te ustroje wystąpiły.
6. Opisz, czym się różniła architektura okresu międzywojennego od wcześniejszych stylów.
7. Oceń postawę poszczególnych państw europejskich podczas wojny domowej w Hiszpanii.

▪ Józef Piłsudski i Ignacy Jan Paderewski w drodze na obrady Sejmu Ustawodawczego, fotografia, Warszawa, styczeń 1919 r.

VII
II RZECZPOSPOLITA

1 Odrodzenie Rzeczypospolitej

2 Kształtowanie się granicy zachodniej i południowej

3 Walki o granicę wschodnią

4 Rządy parlamentarne

5 Przewrót majowy i rządy sanacji

6 Społeczeństwo i gospodarka II Rzeczypospolitej

7 Kultura i nauka w II Rzeczypospolitej

8 Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej

1 ODRODZENIE RZECZYPOSPOLITEJ

Pierwsza wojna światowa miała katastrofalne skutki dla wszystkich państw zaborczych. Niemcy i Austro-Węgry poniosły klęskę militarną, Rosja zaś pogrążyła się w wojnie domowej wywołanej przez kolejne rewolucje. Sytuacja międzynarodowa w 1918 r. sprawiła, że przed Polakami pojawiła się szansa na odzyskanie niepodległości. W jakich okolicznościach odrodziło się państwo polskie? Przed jakimi trudnościami stanęła II Rzeczpospolita?

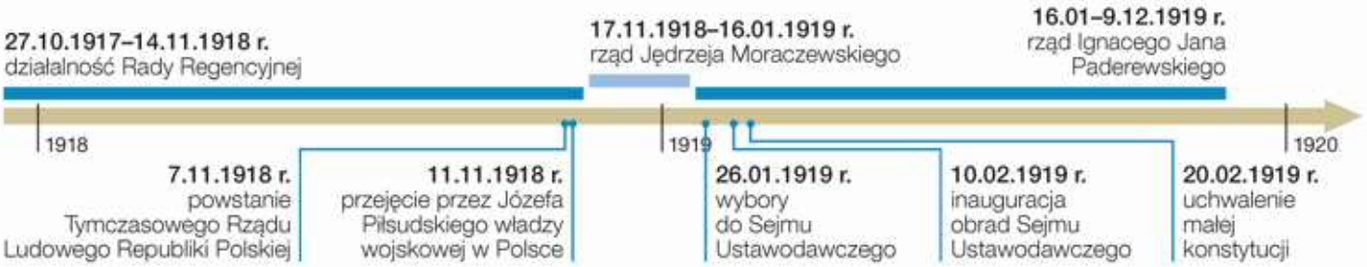

PIERWSZE OŚRODKI WŁADZY

Jesienią 1918 r. na ziemiach wszystkich trzech zaborów powstawały lokalne ośrodki polskiej władzy. Tworzyli je działacze niepodległościowi związani z rozmaitymi środowiskami politycznymi. Różniły się one zarówno metodami działania w dążeniu do odzyskania niepodległości, jak i wizją przyszłego państwa polskiego.

- **W Królestwie Polskim** funkcjonowała powołana jeszcze w 1917 r. **Rada Regencyjna** (więcej o niej na s. 229). Dodatkowo 7 listopada 1918 r. w Lublinie powstał **Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej**. Jego premierem został socjalista **Ignacy Daszyński**, a gabinet zdominowali działacze PPS i ugrupowań ludowych. Program tego rządu zakładał m.in. nacjonalizację banków oraz podział własności ziemskiej.
- **W Galicji** w związku z rozpadem Austro-Węgier powstały dwa ośrodki władzy, utworzone przez polskich polityków z dawnego parlamentu austriackiego. Na Śląsku Cieszyńskim działała **Rada Narodowa Śląska Cieszyńskiego**, która kontrolowała powiaty: bielski, cieszyński i frysztacki. Poza tym w Krakowie powołano **Polską Komisję Likwidacyjną**, w której przeważali ludowcy. Pracami komisji kierował Wincenty Witos.
- **Na ziemiach zaboru pruskiego** Polacy organizowali równoległą do niemieckiej władzę administracyjno-skarbową. W poszczególnych powiatach powstawały Rady Ludowe, które podlegały działającemu w Poznaniu zdominowanemu przez endecję Komisariatowi **Naczelnej Rady Ludowej**. Miała ona nadzorować proces pokojowego włączenia ziem zaboru pruskiego do niepodległego państwa polskiego.

ODZYSKANIE NIEPODLEGŁOŚCI

Bezpośredni wpływ na odzyskanie niepodległości miały wydarzenia na froncie zachodnim i działania samych Polaków. W pierwszych dniach listopada armie państw centralnych były bliskie kapitulacji, a dodatkowo w Niemczech trwała rewolucja robotnicza (więcej na ten temat na s. 218). W tej sytuacji 10 listopada 1918 r. Niemcy zwolnili Józefa Piłsudskiego z twierdzy magdeburskiej, gdzie był więziony w związku z kryzysem przysięgowym. Tego samego dnia komendant Legionów Polskich przybył do Warszawy. Nazajutrz, **11 listopada 1918 r.**, Piłsudski przyjął z rąk Rady Regencyjnej dowództwo nad wojskiem

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY DASZYŃSKI

1866–1939

Polski polityk socjalistyczny i marszałek sejmu. Działał głównie w Galicji, gdzie kierował Polską Partią Socjal-Demokratyczną. Był posłem do parlamentu w Wiedniu, a podczas I wojny światowej przyczynił się do powstania Legionów. Na początku listopada 1918 r. stanął na czele polskiego rządu ludowego w Lublinie. W okresie wojny z bolszewikami był wicepremierem w Rządzie Obrony Narodowej. W okresie międzywojennym był jednym z liderów polskiego ruchu socjalistycznego.

polskim. Trzy dni później powierzono mu władzę cywilną. Tym samym Rada Regencyjna uległa rozwiązaniu.

Wkrótce po objęciu władzy Józef Piłsudski wysłał oficjalną notę, w której informował opinię międzynarodową o odrodzeniu państwa polskiego. Pierwszym krajem, który uznał jego niepodległość, stały się Niemcy. Dla Piłsudskiego nie była to jednak dobra wiadomość, ponieważ utwierdzało to wśród przywódców ententy jego fałszywy wizerunek jako zwolennika państw centralnych. Z tego powodu większość krajów europejskich wstrzymywała się z uznaniem władz polskich. Alianci utrzymywali kontakty dyplomatyczne jedynie z Komitetem Narodowym Polskim kierowanym przez Romana Dmowskiego. Mimo tych trudności Piłsudski powołał 18 listopada rząd, na którego czele stanął socjalista **Jędrzej Moraczewski**. Jego gabinetowi udało się wdrożyć kilka reform niezwykle ważnych dla obywateli odradzającego się państwa, w tym:

- przyznano prawa wyborcze kobietom,
- skrócono dzień pracy do 8 godzin,
- wprowadzono ubezpieczenia społeczne,
- ustalono płacę minimalną.

Pod koniec listopada 1918 r. Józef Piłsudski objął stanowisko **Tymczasowego Naczelnika Państwa**. Funkcję tę miał pełnić do czasu powstania polskiego sejmu i wyłonienia demokratycznych władz. Jednocześnie w dalszym ciągu zabiegał o uznanie niepodległości Polski przez państwa zachodnie. W styczniu 1919 r. w wyniku porozumienia z Komitetem Narodowym Polskim powołano kolejny rząd. Funkcję premiera pełnił w nim **Ignacy Jan Paderewski**, pianista światowej sławy, a zarazem polityk cieszący się dużym autorytetem wśród przywódców ententy. Dzięki temu Francja, Wielka Brytania i USA ostatecznie uznały istnienie odrodzonej Rzeczypospolitej.

CIEKAWOSTKA

Rzeczpospolita Zakopiańska

Jednym z pierwszych ośrodków władzy w odrodzonej Polsce stało się Zakopane. Już w październiku 1918 r. uformowała się tam Polska Organizacja Narodowa, która ogłosiła powstanie niezależnego państwa – Rzeczypospolitej Zakopiańskiej. Na jej prezydenta wybrano cenionego, zaangażowanego społecznie pisarza Stefana Żeromskiego. Na przełomie października i listopada Polacy opanowali najważniejsze punkty w Zakopanem oraz okolicznych wsiach. 16 listopada władze Rzeczypospolitej Zakopiańskiej podporządkowały się Polskiej Komisji Likwidacyjnej.

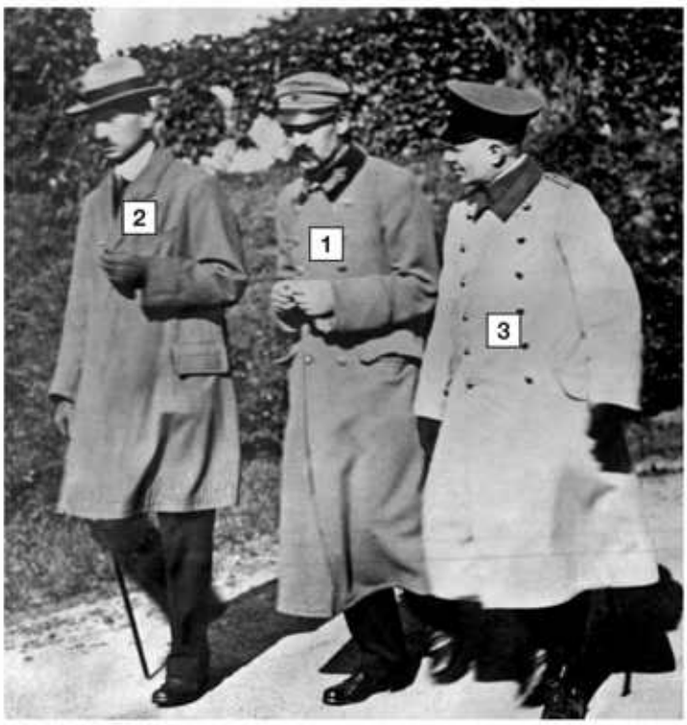

Zwolniony z więzienia w Magdeburgu Józef Piłsudski [1] spaceruje w towarzystwie Kazimierza Sosnkowskiego [2] oraz hrabiego Harry'ego Kesslera [3]. Ten niemiecki oficer otrzymał zadanie uzyskania od Piłsudskiego zobowiązania, że polski dowódca nie będzie działał wbrew interesom Niemiec. Misja ta zakończyła się jednak niepowodzeniem.

▪ *fotografia, Magdeburg, XI 1918 r.*

Rozbrajanie Niemców przed Komendą Główną na placu Saskim w Warszawie zostało przedstawione na obrazie Stanisława Bagieńskiego. 11 listopada 1918 r. w wielu miastach Polacy przystąpili do przejmowania obiektów wojskowych i rozbrajania niemieckich patroli. Żołnierze zazwyczaj nie stawiali oporu, a jedynie żądali zgody na bezpieczny powrót do ojczyzny.

▪ *obraz, Polska, 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEKAZANIE WŁADZY WOJSKOWEJ JÓZEFOWI PIŁSUDSKIEMU

11 listopada 1918 r. Rada Regencyjna ogłosiła odezwę, w której wyjaśniła powody i okoliczności przekazania Józefowi Piłsudskiemu zwierzchności nad polskim wojskiem.

Odezwa Rady Regencyjnej do Narodu Polskiego

Wobec grożącego niebezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego dla ujednostajnienia wszelkich zarządzeń wojskowych i utrzymania porządku w kraju Rada Regencyjna przekazuje władzę wojskową i naczelne dowództwo wojsk polskich, jej podległych, Brygadierowi[1] Józefowi Piłsudskiemu.

Po utworzeniu Rządu Narodowego, w którego ręce Rada Regencyjna zgodnie ze swymi poprzednimi oświadczeniami zwierzchnią władzę państwową złoży, Brygadier Józef Piłsudski władzę wojskową, będącą częścią zwierzchniej władzy państwowej, temuż rządowi narodowemu zobowiązuje się złożyć, co stwierdza podpisaniem tej odezwy.

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 60, Kraków 1924, s. 3.

[1] Brygadier – dowódca brygady; słowem tym określano Piłsudskiego, aby podkreślić funkcję, jaką pełnił w Legionach Polskich.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Rada Regencyjna zdecydowała się powierzyć władzę wojskową Józefowi Piłsudskiemu.

2. Podaj, do czego Rada Regencyjna zobowiązywała Piłsudskiego.

USTRÓJ NOWEGO PAŃSTWA

Na przełomie 1918 i 1919 r. kształtował się ustrój odrodzonego państwa polskiego. Po tym, jak powstał rząd Ignacego Jana Paderewskiego i został uznany przez aliantów, kolejnym ważnym etapem było powołanie **Sejmu Ustawodawczego**.

26 stycznia 1919 r. odbyły się wybory do sejmu. Przeprowadzono je w szczególnych okolicznościach, ponieważ Polska nie miała formalnie ustalonych granic. Z tego powodu głosowanie zorganizowano początkowo jedynie w dawnym Królestwie Polskim i Galicji Zachodniej. Frekwencja okazała się bardzo wysoka, gdyż wyniosła – na różnych obszarach – od 60 do 90%.

Uroczysta inauguracja obrad sejmu nastąpiła **10 lutego 1919 r.** Pierwsze posiedzenie otworzyła przemowa Józefa Piłsudskiego. Początkowo w sejmie zasiadało 291 posłów, lecz w kolejnych miesiącach jego skład był uzupełniany. Wśród nich największą reprezentację miała Narodowa Demokracja, choć partie centrowe i lewicowe ustępowały jej w niewielkim stopniu.

Pierwszym aktem prawnym nowego sejmu była **mała konstytucja**, uchwalona **20 lutego 1919 r.** Określała ona zasady tymczasowego ustroju Rzeczypospolitej. W myśl jej postanowień:

- **Sejm Ustawodawczy**, jako jednoizbowy parlament, stanowił najwyższą władzę w Rzeczypospolitej;
- **naczelnik państwa** był wykonawcą woli sejmu i jego reprezentantem na arenie międzynarodowej. Do jego kompetencji należało także powoływanie rządu, a każda jego decyzja wymagała kontrasygnaty (podpisu) właściwego ministra. Naczelnik państwa był także zwierzchnikiem sił zbrojnych.

Po uchwaleniu małej konstytucji Józef Piłsudski złożył urząd naczelnika państwa, który następnie został mu ponownie powierzony przez sejm. Był to symboliczny gest wskazujący na zwierzchność władzy ustawodawczej nad wykonawczą. Zasady zawarte w tym akcie prawnym miały obowiązywać do czasu powstania pełnej ustawy zasadniczej, w której miał w przyszłości m.in. zostać ustanowiony urząd prezydenta.

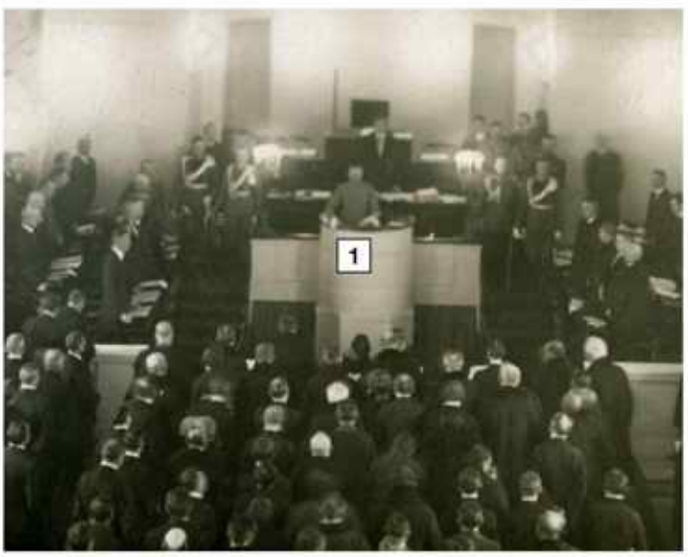

Józef Piłsudski [1] przemawia podczas uroczystego otwarcia pierwszego posiedzenia sejmu.

• *fotografia, Warszawa, 10 II 1919 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Prawa wyborcze kobiet w Polsce

W XIX w. kobiety stopniowo się aktywizowały i brały coraz większy udział w życiu społecznym. Polki również tworzyły własne organizacje. Odbywały się zjazdy przedstawicielek wszystkich trzech zaborów. W 1906 r. jako pierwsze Europejki prawa wyborcze uzyskały obywatelki Finlandii (wchodzącej wówczas w skład Imperium Rosyjskiego). Rola kobiet szczególnie wzrosła podczas I wojny światowej, gdy zastępowały walczących mężczyzn np. w pracy w zakładach przemysłowych czy organizacjach społecznych.
Po zakończeniu wojny kobiety w wielu krajach zaczęły domagać się zwiększenia swoich uprawnień, m.in. przyznania praw wyborczych. Wydany 28 listopada 1918 r. dekret naczelnika państwa o ordynacji wyborczej głosił, że Sejm Ustawodawczy mógł wybierać: *każdy obywatel państwa bez różnicy płci, który do dnia ogłoszenia wyborów ukończył 21 lat.* Oznaczało to, że Polska była jednym z pierwszych państw w Europie, w którym kobietom zostały przyznane prawa wyborcze – i to zarówno czynne, jak i bierne. Ostatecznie w Sejmie Ustawodawczym znalazło się osiem posłanek reprezentujących różne opcje polityczne. W okresie międzywojennym kobiety były obecne w sejmach wszystkich kadencji.

Manifestacja zwolenników przyznania praw wyborczych kobietom odbyła się w 1911 r. w Krakowie. Niesiony przez sufrażystki transparent zawierał hasło: *Żądamy powszechnego prawa wyborczego do parlamentu, sejmu i gminy!*

▪ *fotografia, Kraków, 1911 r.*

? Jakie znaczenie dla odrodzonej Polski miało przyznanie kobietom praw wyborczych?

TRUDNE POCZĄTKI NIEPODLEGŁOŚCI

Odrodzone w 1918 r. państwo polskie musiało się zmierzyć z licznymi problemami. W skład II Rzeczypospolitej miały wejść tereny, które przez ponad 120 lat znajdowały się w granicach trzech mocarstw. Różniły się one poziomem rozwoju gospodarczego, infrastrukturą, obowiązującymi prawami, walutami i sposobem zorganizowania administracji. Przed władzami odrodzonej Polski stało niezwykle trudne zadanie zniwelowania różnic pomiędzy ziemiami trzech zaborów i stworzenia wspólnego systemu administracyjnego.

Piłsudski był zwolennikiem koncepcji państwa ściśle scentralizowanego. Zdawał sobie bowiem sprawę ze słabości aparatu państwowego przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Przeciwną postawę prezentowali Polacy z ziem zaborów pruskiego i austriackiego, przyzwyczajeni do funkcjonowania w państwach zdecentralizowanych, gdzie poszczególne regiony miały silną autonomię. Polskie władze początkowo zorganizowały tylko funkcjonowanie powiatów i gmin, a dopiero w sierpniu 1919 r. wprowadzono podział na województwa. Proces ich tworzenia zakończył się w 1925 r., gdy sejm przyjął ustawę o powstaniu województwa wileńskiego. Ostatecznie **w II Rzeczypospolitej istniało 16 województw**, z których jedno – śląskie – posiadało znaczną autonomię i własny sejm.

Ogromnym problemem dla odrodzonego państwa polskiego okazało się **unifikowanie systemu prawnego**. Pomimo wielu wysiłków przez cały okres istnienia II Rzeczypospolitej występowały na tym tle różnice pomiędzy jej poszczególnymi częściami. Przykład takiej rozbieżności stanowiło prawo małżeńskie. Na ziemiach dawnego zaboru pruskiego było dozwolone zawieranie ślubów cywilnych, natomiast na obszarach należących wcześniej do Rosji i Austrii – tylko wyznaniowych.

Ogromne dysproporcje występowały także w **infrastrukturze** i stopniu rozwoju poszczególnych obszarów, co znajdowało odzwierciedlenie w stopie życiowej obywateli. Należące wcześniej do Niemiec Pomorze Gdańskie, Wielkopolska i część Górnego Śląska dysponowały dobrze rozwiniętą infrastrukturą. Leżące na tych obszarach miasta były nowoczesne i uprzemysłowione. Z kolei ziemie dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego były zdecydowanie zapóźnione cywilizacyjnie. Tutejsze miasta zazwyczaj nie miały nawet dróg

brukowanych i kanalizacji. Jedynie w największych z nich, Warszawie, Krakowie, Łodzi czy Lwowie, poziom życia był zbliżony do miast zachodniej Polski. Około 70% ludności dawnego zaboru austriackiego i Kongresówki mieszkało na wsi, a znaczny jej odsetek, prawie 50%, był niepiśmienny. Większość tutejszych gruntów należała do arystokracji. Chłopi prowadzili najczęściej małe i niedochodowe gospodarstwa.

Poza tym przez pewien czas w poszczególnych częściach kraju obowiązywały odmienne zasady ruchu drogowego. W dawnym zaborze pruskim i rosyjskim istniał ruch prawostronny, a w austriackim – lewostronny. Ponadto w Rosji stosowano szersze tory kolejowe niż w Niemczech i Austro-Węgrzech. Infrastruktura kolejowa, w odróżnieniu od ruchu drogowego, została szybko ujednolicona, gdyż uznano ją za strategiczną dla funkcjonowania państwa.

Spośród wszystkich państw utworzonych w Europie po I wojnie światowej Polska zdecydowanie miała do pokonania największe trudności. W niektórych kwestiach podziały dzielące ziemie poszczególnych zaborów były tak głębokie, że – mimo usilnych starań – nie udało się ich zniwelować przez dwadzieścia lat istnienia II Rzeczypospolitej.

ZNISZCZENIA WOJENNE W POLSCE

W czasie trwającej cztery lata I wojny światowej walki objęły duży obszar ziem polskich, szczególnie zaborów rosyjskiego i austriackiego. W wyniku działań zbrojnych zostało zniszczonych wiele zakładów przemysłowych, dróg, mostów, a nawet całych wsi. Do najważniejszych problemów, przed jakimi stanęło odrodzone państwo polskie, należała potrzeba odbudowy zrujnowanej infrastruktury. Wojna miała także znaczący wpływ na strukturę polskiego społeczeństwa. Szacuje się, że spośród 3 mln Polaków powołanych do armii zaborców niemal pół miliona poległo.

Linie kolejowe na ziemiach polskich były niszczone w wyniku walk, a także celowo wysadzane przez wycofujące się wojska, aby utrudnić działania armii wroga. Ponadto w odrodzonej Rzeczypospolitej w 1918 r. w gruzach leżało ok. 60% dworców kolejowych.

▪ *fotografia, Leszno, 1919 r.*

Kalisz był po I wojnie światowej jednym z najbardziej zrujnowanych europejskich miast. W wyniku niemieckiego ostrzału w 1914 r. zostało zburzone ok. 75% jego zabudowy. Zniszczenie Kalisza stało się symbolem zbrodni wojennej, gdyż dokonano go, gdy w mieście przebywali wyłącznie cywile.

▪ *fotografia, Kalisz, 1918 r.*

? Jaki był wpływ działań zbrojnych podczas I wojny światowej na odrodzone państwo polskie?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego dzień 11 listopada 1918 r. jest uważany za datę odzyskania przez Polskę niepodległości.
2. Omów kolejne etapy odradzania się państwa polskiego.
3. Przedstaw trudności, z jakimi musiało się zmierzyć odrodzone państwo polskie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2017.
Odrodzona Polska wśród sąsiadów 1918–1921, red. A. Koryn, Warszawa 1999.
Rok 1918. Odzyskiwanie niepodległej, przedm. i posł. A. Chojnowski, Warszawa 2008.

2 KSZTAŁTOWANIE SIĘ GRANICY ZACHODNIEJ I POŁUDNIOWEJ

W listopadzie 1918 r. Polacy odzyskali niepodległość. Ziemie zachodnie i południowe stały się jednak przedmiotem sporu z Niemcami i Czechosłowacją. Każde z państw dążyło do uzyskania jak największego terytorium. Jakie były metody rozstrzygania o przynależności spornych terenów? Jak zakończył się trwający dwa lata proces kształtowania się zachodniej i południowej granicy II Rzeczypospolitej?

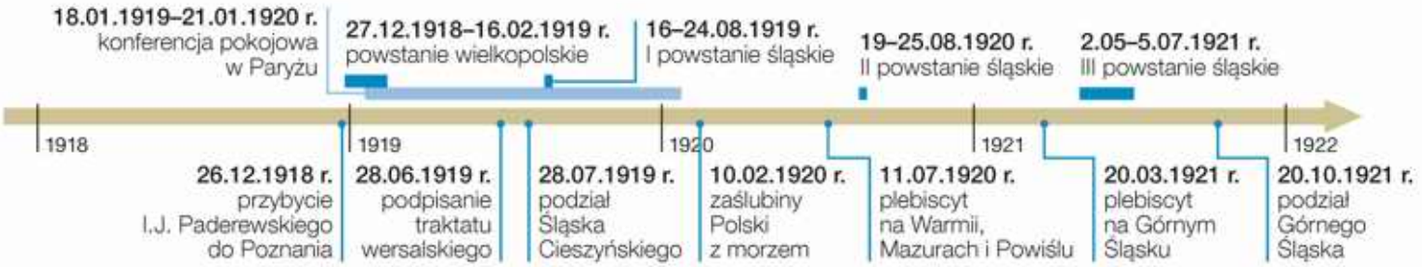

JAKA POWINNA BYĆ ODRODZONA POLSKA?

Odrodzone w 1918 r. państwo polskie początkowo nie miało ustalonych granic. W listopadzie 1918 r. Polacy opanowali jedynie ziemie dawnego Królestwa Polskiego i część Galicji. Wciąż jednak niepewna pozostawała kwestia przynależności m.in. Wielkopolski, Pomorza i Śląska. Nie było wiadomo także, którędy będzie przebiegać wschodnia granica Rzeczypospolitej. Wśród działaczy niepodległościowych ścierały się różne koncepcje dotyczące zakresu terytorialnego odrodzonej Polski oraz składu narodowościowego jej mieszkańców.

Koncepcja **inkorporacyjna** zakładała przyłączenie do Rzeczypospolitej jedynie tych ziem, na których zdecydowanie dominowała ludność polska. Taka wizja państwa była propagowana przez przedstawicieli Narodowej Demokracji z **Romanem Dmowskim** na czele. Głosili oni, że w granicach Polski powinny znaleźć się: Górny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze i większość Prus Wschodnich. Na wschodzie Polska miała graniczyć wzdłuż rzeki Berezyny z Rosją.

W opozycji do niej stała **koncepcja federacyjna**, nazywana też **koncepcją jagiellońską**, za którą opowiadał się **Józef Piłsudski**. Zakładała ona utworzenie w przedrozbiorowych granicach Rzeczypospolitej federacji państw: Litwy, Białorusi i Ukrainy, którym przewodziłaby Polska. Piłsudski twierdził, że zachodnia granica Polski powinna zostać ustalona na drodze rokowań pokojowych, natomiast wschodnia – ukształtowana w wyniku działań zbrojnych przeciw państwu rosyjskiemu.

Koncepcja inkorporacyjna i federacyjna

	Koncepcja inkorporacyjna	Koncepcja federacyjna
Polityk	Roman Dmowski	Józef Piłsudski
Granica wschodnia	Należy włączyć do Polski ziemie zamieszkane w większości przez Polaków, a granicę wschodnią ustanowić wzdłuż rzeki Berezyny.	Należy wyprzeć Rosjan poza granice przedrozbiorowej Rzeczypospolitej i stworzyć na tym terenie federację państw Europy Wschodniej (m.in. Litwy, Ukrainy i Polski) jako przeciwwagę dla Rosji. Ziemie wschodnie muszą być odzyskane w walce.
Granica zachodnia	Trzeba włączyć do Polski Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę, Górny Śląsk i większość Prus Wschodnich.	Przebieg zachodniej granicy powinien być ustalony na drodze pokojowego porozumienia z Niemcami.
Społeczeństwo Rzeczypospolitej	Rzeczpospolita powinna być państwem narodowym, w którym zdecydowaną większość stanowią Polacy. Ludność ukraińska, białoruska i litewska powinna zostać spolonizowana. Mniejszość niemiecką i żydowską należy skłonić do emigracji.	Rzeczpospolita, podobnie jak przed wiekami, powinna być państwem wielonarodowym, w którym respektowane są prawa mniejszości.

POWSTANIE WIELKOPOLSKIE

Pod koniec 1918 r. kwestia przynależności Wielkopolski była sprawą otwartą. Wśród mieszkających tu Polaków ścierały się dwie koncepcje działań niepodległościowych. Przedstawiciele **Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)**, harcerze, a także członkowie towarzystwa „Sokół" oraz związków konspiracyjnych nawoływali do zbrojnego wystąpienia przeciwko Niemcom. Już na jesieni 1918 r. rozpoczęto gromadzenie broni i mundurów oraz szkolenia przyszłych powstańców. Inne stanowisko reprezentowali endeccy uczestnicy **Naczelnej Rady Ludowej**, powstałej w listopadzie 1918 r. Nawoływali oni do zachowania spokoju. Twierdzili, że kwestia zachodniej granicy Rzeczypospolitej powinna zostać rozstrzygnięta na konferencji paryskiej.

3 grudnia 1918 r. w Poznaniu rozpoczął obrady Polski Sejm Dzielnicowy, który przyjął uchwałę o włączeniu Wielkopolski do państwa polskiego. W reakcji na to Niemcy powołali własny parlament lokalny, który opowiedział się za pozostaniem regionu w granicach Niemiec. Spór doprowadził w połowie grudnia do zerwania stosunków dyplomatycznych między Warszawą a Berlinem.

W tak napiętej sytuacji **26 grudnia 1918 r.** do Poznania przybył – w towarzystwie oficerów alianckich – **Ignacy Jan Paderewski**. Wizyta światowej sławy pianisty i członka Komitetu Narodowego Polskiego stała się dla Polaków okazją do zamanifestowania swojego patriotyzmu. Ulice Poznania zostały udekorowane flagami Polski i państw ententy. Następnego dnia Niemcy ostrzelali budynek poznańskiego hotelu Bazar, w którym nocował Paderewski. W mieście zrywano też flagi polskie, brytyjskie, francuskie i amerykańskie. Pociągnęło to za sobą reakcję polskiej Straży Ludowej.

Ignacy Jan Paderewski oficjalnie podróżował do Warszawy. Jego przejazd przez ziemie dawnego zaboru pruskiego, których przynależność wciąż była nierozstrzygnięta, spotkał się ze sprzeciwem Niemców. Mimo to udało mu się bezpiecznie dotrzeć do stolicy Wielkopolski.

▪ *fotografia, Poznań, 1918 r.*

W mieście rozpoczęły się regularne walki, które przerodziły się w **powstanie wielkopolskie**. W ciągu kilku dni Polakom udało się zdobyć przewagę w mieście i 6 stycznia cały Poznań był w ich rękach. Jednocześnie walki wybuchły też na prowincji i szybko objęły swoim zasięgiem niemal całą Wielkopolskę. Partyzanckie oddziały powstańców zostały przekształcone w regularną **Armię Wielkopolską**. Początkowo dowodził nią **kpt. Stanisław Taczak**, a następnie przysłany przez Józefa Piłsudskiego **gen. Józef Dowbor-Muśnicki**. Oficjalnie władze w Warszawie nie poparły powstania, jednak naczelnik państwa skierował do Wielkopolski ok. 200 oficerów, którzy pomogli w organizowaniu Armii Wielkopolskiej. Powstańcy opanowali niemal cały region, ale poza ich kontrolą pozostały silnie

Defilada zwycięskich powstańców odbyła się na ulicach wyzwolonego Poznania. Na czele maszerujących jest widoczny dowódca Armii Wielkopolskiej – gen. Józef Dowbor-Muśnicki [1].

▪ *fotografia, Poznań, 1919 r.*

KSZTAŁTOWANIE SIĘ ZACHODNIEJ GRANICY II RZECZYPOSPOLITEJ

LEGENDA

- obszary podporządkowane rządowi polskiemu w Warszawie w listopadzie 1918 r.
- ziemie przyznane Polsce traktatem wersalskim 28 VI 1919 r.
- obszar mandatowy Ligi Narodów
- obszary przyznane Polsce w wyniku plebiscytu
- obszary przyznane Niemcom w wyniku plebiscytu
- obszary sporne, których podziału dokonała w 1920 r. Rada Ambasadorów
- granice państw w 1922 r.
- granice Rzeczypospolitej Polskiej w 1922 r.
- zasięg powstania wielkopolskiego (XII 1918 – II 1919 r.)
- najdalszy zasięg powstań na Górnym Śląsku w latach 1919–1921
- ośrodki organizowania się polskich władz w listopadzie 1918 r.
- ważniejsze bitwy w czasie powstania wielkopolskiego
- ważniejsze bitwy w czasie wojny polsko-czechosłowackiej
- miejsce symbolicznych zaślubin Polski z morzem
- *Janowo* wsie na Powiślu i Mazurach przyznane Polsce

? 1. Wskaż obszary, na których odbyły się plebiscyty.
2. Porównaj granicę II Rzeczypospolitej z zasięgiem ziem polskich sprzed rozbiorów.

zniemczone obszary z Bydgoszczą, Wschową i Lesznem. Wybuch powstania zaskoczył Niemców, którzy dopiero w połowie stycznia przystąpili do kontrofensywy. Działania dobrze zorganizowanej i uzbrojonej armii niemieckiej zmusiły Wielkopolan do odwrotu. W tej trudnej sytuacji pomoc powstaniu została udzielona zarówno przez polską delegację na konferencji w Wersalu, jak i przez przedstawicieli Francji. Na wniosek delegatów marszałek Francji Ferdynand Foch zagroził Niemcom, że ataki na Polaków będą uznane za pogwałcenie zawieszenia broni z 11 listopada 1918 r. 16 lutego **podpisano w Trewirze przedłużenie rozejmu na froncie zachodnim**, które objęło także obszar Wielkopolski. Ustalono też wstępnie przebieg granicy polsko-niemieckiej. Postanowienia te zostały zatwierdzone przez traktat wersalski. Na jego mocy w styczniu 1920 r. Wielkopolska wraz z Pomorzem Gdańskim i ziemią chełmińską została przyłączona do niepodległej Polski.

Powstańcy wielkopolscy pod gmachem poznańskiego Bazaru zostali przedstawieni na obrazie Leona Wróblewskiego. Ukazany przez malarza budynek, w którego pobliżu wybuchło powstanie, był symbolem tożsamości Polaków w Poznańskiem.

▪ *obraz, Polska, 1929 r.*

POWRÓT POMORZA DO POLSKI

Obszar Pomorza Gdańskiego był niezwykle istotny zarówno dla Niemiec, jak i odrodzonej Polski. Dla II Rzeczypospolitej miał być, poprzez dostęp do Bałtyku, oknem na świat niezbędnym dla rozwoju gospodarki. Z kolei dla Niemiec stanowił łącznik między Prusami Wschodnimi a resztą ich państwa. Dawał ponadto możliwość kontroli dolnego biegu Wisły i jej ujścia. Postulat przyznania Polsce dostępu do morza znalazł się już w ogłoszonym w styczniu 1917 r. słynnym orędziu prezydenta Wilsona (czytaj na s. 230), jednak jego zakres pozostawał nadal kwestią sporną.

Zaślubiny Polski z morzem były symbolem ostatecznego przejęcia Pomorza z rąk niemieckich. Aktu zaślubin dokonał gen. Józef Haller, wrzucając do wody pierścień z orłem. Scenę tę uwiecznił na swoim obrazie Wojciech Kossak.

▪ *obraz, Polska, 1931 r.*

Na Pomorzu Gdańskim, stanowiącym region dwunarodowy, liczba Polaków i Niemców była bardzo zbliżona. Mimo że na tym obszarze trwał zacięty spór, Polacy nie zdecydowali się na zbrojne przejęcie władzy. Umiejscowienie między dwiema częściami państwa niemieckiego i duża liczba niemieckich garnizonów ograniczały szanse ewentualnego powstania. Dodatkowo niepowodzeniem zakończyły się plany przetransportowania na Pomorze Błękitnej Armii gen. Józefa Hallera. W tej sytuacji Polacy postanowili czekać na **rozstrzygnięcia konferencji pokojowej w Paryżu**. W tym czasie rozbudowywano jednak struktury konspiracyjne i szkolono polskie kadry urzędnicze. Ostatecznie o przynależności regionu zdecydowały postanowienia traktatu wersalskiego z czerwca 1919 r. Na jego mocy:

- Pomorze Gdańskie (jednak bez Gdańska i Elbląga) zostało przyznane Polsce. Tym samym Rzeczpospolita otrzymała 62% spornego terenu;
- Gdańsk stał się wolnym miastem.

Proces powrotu Pomorza do Polski rozpoczął się 17 stycznia, a zakończył **10 lutego 1920 r.**, gdy doszło do uroczystych zaślubin Polski z morzem. Polska linia brzegowa wynosiła 140 km długości, z czego połowę stanowiła Mierzeja Helska. Rzeczpospolita nie otrzymała jednak żadnego dużego portu. Stolicą polskiego Pomorza został Toruń, który pełnił tę funkcję przez cały okres międzywojenny.

WOLNE MIASTO GDAŃSK

Zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego Gdańsk, który był przedmiotem sporu między Polską a Niemcami, stał się **wolnym miastem**. Jego obszar obejmował niemal 2000 km². W skład Wolnego Miasta Gdańska wchodziło samo miasto, przyległe do niego obszary (m.in. Sopot) oraz Żuławy Gdańskie i Wiślane. Ponad 90% jego mieszkańców stanowili Niemcy. Wolne Miasto znajdowało się pod opieką Ligi Narodów, jednak miało też własne władze. Ich najważniejszym organem był senat wraz ze stojącym na jego czele prezydentem. Gdańsk posiadał także własną konstytucję, flagę, walutę (gulden gdański) i prawo wydawania znaczków pocztowych. Politykę zagraniczną Wolnego Miasta miała prowadzić Polska. Rzeczypospolitej przyznano też prawo korzystania z portu gdańskiego, lecz zdominowane przez Niemców władze miejskie skutecznie to utrudniały. Ponadto na terenie Wolnego Miasta działały polskie urzędy pocztowe.

? Jakie uprawnienia przyznano Polsce w Wolnym Mieście Gdańsku?

Słupy graniczne Wolnego Miasta Gdańska były oznaczone informacją dotyczącą daty i miejsca przyjęcia przebiegu granic. W późniejszych latach traktat wersalski był głównym celem ataków ze strony nazistów, chcących odzyskać ziemie odebrane Niemcom w 1919 r. Na straży postanowień traktatu stała m.in. Polska, która po I wojnie światowej odzyskała niepodległość.

▪ *fotografia, Polska, 1936 r.*

I POWSTANIE ŚLĄSKIE

Obszar Górnego Śląska od czasów średniowiecza znajdował się poza granicami Polski. Mimo to w drugiej połowie XIX w. wśród mieszkańców tych terenów kształtowała się polska świadomość narodowa. Sprzyjał temu fakt, że na Śląsk przybywali liczni Polacy, którzy szukali zatrudnienia w tutejszym przemyśle. Szacuje się, że na początku XX w. ok. 60% Ślązaków posługiwało się językiem polskim. Kwestia przynależności tego regionu była obiektem gorących sporów podczas konferencji pokojowej w Paryżu. Zarówno Niemcy, jak i Polacy chcieli włączenia do swojego państwa tych silnie uprzemysłowionych ziem. Ostatecznie zdecydowano, że o przyszłości Górnego Śląska zdecydować ma plebiscyt, a nad jego przebiegiem czuwać będzie międzynarodowa komisja.

Na przełomie 1918 i 1919 r. relacje polsko-niemieckie na Górnym Śląsku uległy gwałtownemu pogorszeniu. W wielu zakładach zwalniano z pracy polskich robotników, których zastępowali powracający z wojny zdemobilizowani żołnierze niemieccy. 15 sierpnia 1919 r. w Mysłowicach doszło do strajku polskich robotników. Protestujący zostali zaatakowani przez Niemców. Zginęło 10 uczestników strajku. W tej sytuacji działająca na Śląsku Polska Organizacja Wojskowa zdecydowała o rozpoczęciu **I powstania śląskiego**. Walki trwały do 24 sierpnia i zakończyły się porażką powstańców. Jednak powstanie przyspieszyło przybycie na Śląsk międzynarodowej komisji, która miała nadzorować plebiscyt.

Oddział powstańców podczas I powstania śląskiego przed wymarszem na jednej z ulic w Rybniku.

▪ *fotografia, Rybnik, 1919 r.*

II POWSTANIE ŚLĄSKIE

Na początku 1920 r. na Górny Śląsk przybyły Międzysojusznicza Komisja Plebiscytowa oraz wojska francuskie, brytyjskie i włoskie, które miały pilnować porządku podczas głosowania. Jednocześnie komitety plebiscytowe, i polski, i niemiecki, rozpoczęły intensywną akcję propagandową. Organizowano wiece i demonstracje, podczas których prowadzono działalność agitacyjną. Działająca na Śląsku policja niemiecka dopuszczała się jednak brutalnych ataków i napadów na Polaków. Bezwzględne działania Niemców doprowadziły **19 sierpnia 1920 r.** do wybuchu **II powstania śląskiego**. Objęło ono swoim zasięgiem większy obszar niż pierwszy zryw. Po sześciu dniach walk międzynarodowa komisja zdecydowała o zlikwidowaniu niemieckiej policji na terenie plebiscytowym. Tym samym został osiągnięty główny cel powstańców, którzy zaniechali dalszych walk. Na miejsce niemieckich organów bezpieczeństwa utworzono wówczas policję plebiscytową, w której skład weszli zarówno Niemcy, jak i Polacy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOJCIECH KORFANTY

1873–1939

Pochodził z polskiej rodziny górniczej o silnych tradycjach patriotycznych i katolickich. W klasie maturalnej został usunięty ze szkoły za niepochlebne wypowiadanie się o kanclerzu Bismarcku. W pierwszych latach XX w. działał w Lidze Narodowej i współpracował z Romanem Dmowskim. Był też prezesem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" w Katowicach i redaktorem polskojęzycznego pisma „Górnoślązak". Przez kilkanaście lat jako poseł brał udział w obradach niemieckiego parlamentu. Po I wojnie światowej, w latach 1918–1919, należał do Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu. Następnie pełnił funkcję komisarza plebiscytowego na Górnym Śląsku. Po niekorzystnym dla Polski wyniku plebiscytu stanął na czele III powstania śląskiego. W odrodzonej Polsce był posłem na sejm związanym z Chrześcijańską Demokracją. Później został senatorem. W 1932 r., zagrożony represjami ze strony rządu sanacyjnego, wyemigrował z Polski. Do ojczyzny powrócił w 1939 r. i został od razu aresztowany. Zwolniony w lipcu 1939 r., zmarł 17 sierpnia w Warszawie.

PLEBISCYT I III POWSTANIE ŚLĄSKIE

Datę plebiscytu na Górnym Śląsku wyznaczono na **20 marca 1921 r.** Zakończył się on zwycięstwem Niemców, którzy zdobyli 60% głosów (ponad 700 tys.), głównie w dużych miastach. Na Polskę oddano 40% głosów (ok. 460 tys.), głównie na wsi i w małych miejscowościach. Mimo dobrego wyniku osiągniętego przez stronę polską werdykt komisji międzynarodowej był dla niej niekorzystny. Zakładał bowiem przyznanie stronie niemieckiej większości obszaru Górnego Śląska, zupełnie nieproporcjonalnego do wyniku plebiscytu.

Rozstrzygnięcia międzynarodowej komisji plebiscytowej były rozczarowujące dla strony polskiej i spotkały się z wielkim niezadowoleniem. W nocy z 2 na 3 maja 1921 r. Polacy zorganizowali strajk generalny, który przerodził się w **III powstanie śląskie**. Na jego czele stanął lider polskiego ruchu narodowego na Śląsku – **Wojciech Korfanty**. Tym razem powstańcy uzyskali wsparcie polskich władz, które skierowały na Śląsk kilka tysięcy ochotników. Dzięki temu wsparciu, dobrej organizacji oraz elementowi zaskoczenia powstańcom udało się w szybkim czasie zająć większość spornego terytorium. Dopiero w drugiej połowie maja Niemcy przeszli do kontruderzenia. Rozgorzały wtedy zacięte walki, m.in. w czasie **bitwy o Górę św. Anny**. Powstanie zakończyło się w czerwcu interwencją wojsk alianckich, które rozdzieliły walczących.

W październiku 1921 r. dokonano nowego podziału Górnego Śląska, tym razem bardziej korzystnego dla strony polskiej. Rzeczpospolita otrzymała 29% powierzchni terenu plebiscytowego. Znajdowała się tam jednak większość zakładów przemysłowych, w tym 76% kopalń, oraz wszystkie śląskie huty cynku i ołowiu. Ponadto ustalono, że przez 15 lat obowiązywać będzie tzw. **konwencja górnośląska**, która zakładała m.in. równouprawnienie językowe Polaków i Niemców na tym obszarze. W rzeczywistości Niemcy nigdy nie zastosowali się do tych postanowień, a Polacy mieszkający w niemieckiej części Górnego Śląska byli w kolejnych latach konsekwentnie poddawani germanizacji.

PLEBISCYT NA GÓRNYM ŚLĄSKU

W plebiscycie na Górnym Śląsku wzięło udział ponad 1,1 mln osób. O wyniku głosowania w dużej mierze zdecydował zapis regulaminu, który zezwalał na głosowanie osobom urodzonym na spornym obszarze, ale na nim niemieszkającym. Mimo że takie rozwiązanie zaproponowała strona polska, przyniosło ono sukces Niemcom. Udało im się bowiem sprowadzić na teren plebiscytowy ponad 200 tys. dawnych emigrantów. Tymczasem Polacy nakłonili do głosowania tylko 10 tys. takich osób. Niekorzystny początkowo dla strony polskiej podział Śląska został zweryfikowany w wyniku III powstania śląskiego.

? Oceń, czy podział Górnego Śląska po III powstaniu śląskim był korzystny dla Polski.

POWSTANIA ŚLĄSKIE

LEGENDA

- ziemie przyznane Polsce w 1922 r.
- ziemie przyznane Niemcom w 1922 r.
- granice górnośląskiego obszaru plebiscytowego (VI 1919 – III 1921 r.)
- zasięg I powstania śląskiego (17–24 VIII 1919 r.)
- zasięg II powstania śląskiego (18–25 VIII 1920 r.)
- zasięg III powstania śląskiego (3 V – 5 VII 1921 r.)
- bitwy I powstania śląskiego
- bitwy II powstania śląskiego
- bitwy III powstania śląskiego
- obszar przyłączony do Czechosłowacji w 1920 r.
- działania powstańców w 1921 r.
- kontruderzenie niemieckie w 1921 r.
- zasięg ofensywy niemieckiej do 5 V 1921 r.
- Opole siedziba Międzysojuszniczej Komisji Rządzącej i Plebiscytowej na Górnym Śląsku

?
1. Określ, które z powstań śląskich miało największy zasięg.
2. Wymień miasta leżące na terenach przyznanych Polsce.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NOTA WOJCIECHA KORFANTEGO DO RZĄDÓW PAŃSTW SPRZYMIERZONYCH

3 maja 1921 r. Wojciech Korfanty wystosował do przywódców państw alianckich specjalną notę. Przedstawił w niej okoliczności wybuchu III powstania śląskiego oraz przejęcia przez siebie dowództwa nad zbrojnym zrywem Ślązaków.

Rząd Rzeczpospolitej Polskiej odwołał mnie ze stanowiska polskiego komisarza plebiscytowego na Górnym Śląsku, ponieważ nie przeszkodziłem zbrojnemu powstaniu ludu polskiego na Górnym Śląsku. Oświadczam uroczyście, że uczyniłem wszystko, co było w moich siłach, aby zapobiec zbrojnemu powstaniu i zakłóceniu porządku publicznego. Gdy jednak propozycje Wysokiej Komisji Międzysojuszniczej Rządzącej i Plebiscytowej w Opolu co do podziału Górnego Śląska dostały się do wiadomości szerokich kół polskich robotników i chłopów, którzy od wieków są przedmiotem niesumiennego wyzysku i brutalnej polityki represji ze strony Prus i Niemiec, ogarnęła te masy bezgraniczna rozpacz na myśl, że znowu mogą powrócić pod jarzmo prusko-niemieckie [...]. *Wszystkie kopalnie i huty stanęły. Trzysta tysięcy robotników strajkuje, a włościanie górnośląscy zsolidaryzowali się z nimi. W dwudziestu czterech godzinach* [...] *ludność samorzutnie pochwyciła za broń, która w wielkich miastach przywożona była przez Niemców na teren plebiscytowy i którą od tajnych niemieckich organizacji za tanie pieniądze można było kupować i w przeciągu dwunastu godzin zaokupowała* [zajęła] *powiaty – Pszczyna, Rybnik, Katowice, Zabrze, częściowo Racibórz i Koźle, a olbrzymi ten ruch żywiołowy jeszcze nie ustał, lecz posuwa się coraz więcej na zachód.*

Aby ten ruch rozdrażnienia ludu uzbrojonego nie zmienił się pod wpływem zbrodniczych jednostek w anarchię, stanąłem na żądanie powstańców i robotników strajkujących na czele tego ruchu, aby go ująć w ramy organizacyjne i zapobiec morderstwom, gwałtom i rabunkom, i przywrócić czym prędzej porządek publiczny i normalny tryb życia. Oświadczam jednakże, że ten lud, który w przeciągu ostatnich dwóch lat po raz trzeci chwyta za broń, nigdy już nie zniesie panowania prusko-niemieckiego.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 153–154.

?
1. Wyjaśnij, dlaczego Ślązacy zdecydowali się na III powstanie.
2. Powiedz, jak Wojciech Korfanty uzasadnia przejęcie przez siebie dowództwa nad powstaniem.

SPÓR O ŚLĄSK CIESZYŃSKI

Śląsk Cieszyński od XIV w. pozostawał poza granicami Polski. Mimo to na początku XX w. większość jego mieszkańców stanowili Polacy. Ten silnie uprzemysłowiony obszar był po I wojnie światowej obiektem sporu między Rzecząpospolitą i Czechosłowacją. Podczas konferencji pokojowej w Paryżu strona polska powoływała się właśnie na przynależność etniczną tutejszej ludności. Z kolei Czesi wysuwali argumenty historyczne i gospodarcze, wskazując na Śląsk Cieszyński jako obszar należący przez wieki do Czech i niezbędny dla rozwoju ich przemysłu. Ponadto przez Cieszyn biegła linia kolejowa łącząca Czechy ze Słowacją.

Gdy w styczniu 1919 r. w Polsce odbywały się pierwsze wybory parlamentarne, władze Rzeczypospolitej objęły głosowaniem także dużą część Śląska Cieszyńskiego. Strona czeska zdawała sobie sprawę, że wybór polskich posłów będzie silnym argumentem w prowadzonym sporze. Aby temu zapobiec, **23 stycznia 1919 r.** Czesi rozpoczęli działania zbrojne. Nieliczne oddziały polskie nie były w stanie powstrzymać ofensywy wojsk czechosłowackich. Jednocześnie władze polskie, zaangażowane w wojnę z Ukraińcami, nie mogły skierować tu dodatkowych sił. Zawieszenie broni nastąpiło dopiero w wyniku nierozstrzygniętej bitwy pod Skoczowem. Pod naciskiem mocarstw zachodnich zawarto rozejm, a wojska czechosłowackie się wycofały. Jednocześnie zdecydowano, że o przynależności spornych ziem zdecyduje plebiscyt.

Rok później, w krytycznym momencie wojny polsko-bolszewickiej, strona polska zgodziła się na rezygnację z plebiscytu. O losach Śląska Cieszyńskiego miał zdecydować arbitraż Rady Ambasadorów. 28 lipca podjęła ona decyzję o niekorzystnym dla Polski podziale spornego terenu. Czechosłowacja otrzymała 57% terytorium, w tym cały okręg przemysłowy. Stolica regionu – Cieszyn – została podzielona granicą. Po czechosłowackiej stronie granicy znalazło się ok. 150 tys. Polaków. Taki podział Śląska Cieszyńskiego stał się przyczyną napięcia, które trwało przez niemal cały okres dwudziestolecia międzywojennego.

Przejście graniczne w podzielonym Cieszynie było wielokrotnie każdego dnia przekraczane przez mieszkańców tego podzielonego w dramatycznych okolicznościach miasta.

• *Cieszyn, fotografia, ok. 1930 r.*

PLEBISCYT NA WARMII, MAZURACH I POWIŚLU

Podobnie jak na Górnym Śląsku, także na Warmii, Mazurach i Powiślu o przynależności tych ziem miał zdecydować plebiscyt. Przeprowadzono go **11 lipca 1920 r.** Był to niezwykle niedogodny termin dla państwa polskiego ze względu na trwającą właśnie ofensywę wojsk bolszewickich na Warszawę (więcej na ten temat na s. 299–303). Sytuację tę wykorzystali propagandowo Niemcy, głosząc, że Rzeczpospolita to sezonowe państwo, które czeka upadek. Pomimo skarg polskich władz alianci nie zgodzili się na zmianę terminu głosowania. Ponadto świadomość narodowa mieszkającej tam ludności polskiego pochodzenia była niewielka. Ostatecznie plebiscyt okazał się polską porażką. Za wcieleniem spornych terenów do Rzeczypospolitej opowiedziało się zaledwie 3,3% głosujących. Oznaczało to, że do Polski przyłączono tylko trzy wsie na Mazurach oraz pięć na Powiślu.

Proces wytyczania granic Polski trwał w sumie blisko pięć lat i zakończył się w 1923 r., gdy ostateczny kształt II Rzeczypospolitej został uznany przez aliantów. Jej obszar wynosił 388 600 km^2, co sytuowało Polskę jako szósty pod względem wielkości kraj w Europie. Zamieszkiwało ją 27 mln obywateli.

ĆWICZENIA

1. Wymień tereny, który były przedmiotem sporu między Rzecząpospolitą a Niemcami po I wojnie światowej.
2. Wyjaśnij, jak przebiegał proces powrotu Pomorza do Polski.
3. Omów przebieg sporu o przynależność Górnego Śląska po I wojnie światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Geneza, charakter, znaczenie*, Poznań 2002.
Pomorze Gdańskie i ziemia chełmińska w drodze do Niepodległej (1914–1920), red. Z. Girzyński, I. Hałagida, J. Kłaczkow, Toruń 2019.
Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918–2008, oprac. red. A. Knyt, Warszawa 2008.

3 WALKI O GRANICĘ WSCHODNIĄ

Kwestia wschodniej granicy II Rzeczypospolitej, w odróżnieniu od zachodniej, nie stanowiła istotnego tematu obrad konferencji pokojowej w Paryżu. Zasięg terytorium Polski na wschodzie miał więc zostać ustalony na drodze faktów dokonanych. Jak przebiegały walki Polaków z Ukraińcami i Rosją Sowiecką? Jakie ziemie udało się Polakom wywalczyć?

KONFLIKT POLSKO-UKRAIŃSKI

Ukraińcy, podobnie jak Polacy, upatrywali w wojnie światowej szans na osłabienie Rosji i utworzenie własnego państwa. Po obaleniu caratu i przejęciu władzy przez bolszewików ukraińscy działacze ogłosili powstanie **Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL)**. Młode państwo już po kilku dniach zostało zaatakowane przez oddziały rosyjskie, które przejściowo zajęły nawet Kijów. W tej sytuacji Ukraińcy zwrócili się o pomoc do państw centralnych. Wojska niemieckie wprawdzie zmusiły Rosjan do odwrotu, jednak wkrótce doprowadziły do obalenia ukraińskich władz i ustanowienia rządu podległego Niemcom. Zniesiono go dopiero po wycofaniu się żołnierzy państw centralnych. Wówczas ponownie proklamowano powstanie URL.

9 lutego 1918 r. doszło do zawarcia **traktatu brzeskiego** między państwami centralnymi a rządem URL. Na jego mocy Niemcy i ich sojusznicy uznali niepodległość państwa ukraińskiego i odstąpili URL ziemię chełmską i część Podlasia. Przekazanie Ukraińcom tego terenu wywołało oburzenie wśród Polaków, którzy stanowili większość jego mieszkańców.

Na podstawie postanowień traktatu brzeskiego władze URL miały się zrzec praw do Galicji Wschodniej, należącej wówczas do Austro-Węgier. Obszar ten miał charakter wielonarodowy. Ukraińcy, którzy byli tam najliczniejszą grupą, zamieszkiwali głównie wsie, natomiast Polacy – duże miasta, takie jak Lwów i Tarnopol. Ponadto w Galicji Wschodniej żyli m.in. Żydzi, Niemcy i Ormianie. Animozje polsko-ukraińskie występowały już przed wybuchem I wojny światowej, jednak w 1918 r. przerodziły się w otwarty konflikt. Pod koniec października wycofujący się ze Lwowa Austriacy przekazali stronie ukraińskiej magazyny broni. Pozwoliło to Ukraińcom opanować miasto i proklamować utworzenie **Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej**, w której skład miały wejść Galicja Wschodnia oraz Wołyń. Wywołało to opór tutejszej polskiej ludności. Jako że w regionie nie było regularnych oddziałów Wojska Polskiego, do walki stanęła młodzież, weterani Legionów Polskich i nieliczni wojskowi. Polakom udało się odbić Lwów i utrzymać go przez trzy tygodnie, do czasu przybycia odsieczy. Na ratunek została wysłana Błękitna Armia gen. Józefa Hallera i oddziały Armii Wielkopolskiej. Walki w Galicji Wschodniej trwały do lipca 1919 r. i zakończyły się wyparciem wojsk ukraińskich za rzekę Zbrucz. Tym samym Zachodnioukraińska Republika Ludowa przestała istnieć, a jej terytorium zostało włączone do Rzeczypospolitej.

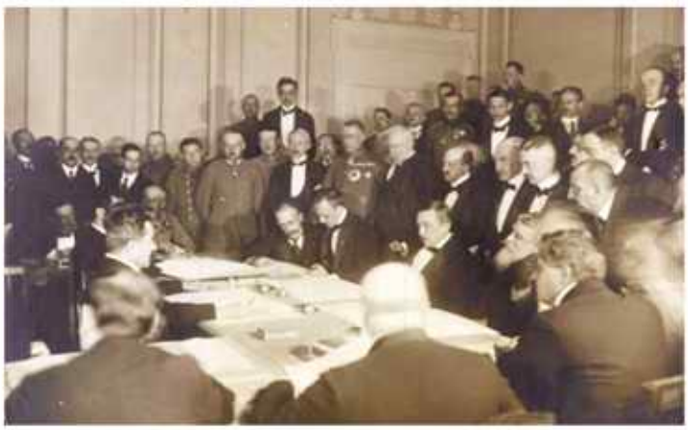

Podpisanie traktatu brzeskiego między URL a delegacjami państw centralnych odbyło się 9 lutego 1918 r. w Brześciu Litewskim. Dokument zawierał opis granic państwa ukraińskiego, a także m.in. deklarację niemieckiej pomocy militarnej w zamian za milion ton zboża przekazanego przez URL w ciągu roku.

▪ *fotografia, Brześć Litewski, 9 II 1918 r.*

ORLĘTA LWOWSKIE

Podczas obrony Lwowa przed ukraińskimi wojskami w oddziałach polskich walczyło ponad 1300 dziewcząt i chłopców ze szkół podstawowych i średnich. Ze względu na młody wiek i waleczność zostali nazwani **Orlętami Lwowskimi**. Większość z nich nie przekroczyła 17. roku życia, a najmłodszy uczestnik walk miał zaledwie 9 lat. Orlęta służyły głównie w oddziałach pomocniczych, lecz także na pierwszej linii frontu. Podczas trwających trzy tygodnie walk poległo ok. 200 obrońców Lwowa. Jednym z nich był 13-letni Antoś Petrykiewicz – najmłodszy w historii kawaler Orderu Virtuti Militari. Na miejsce pochówku poległych w walce Orląt przeznaczono część lwowskiego Cmentarza Łyczakowskiego.

Orlęta – obrona cmentarza, obraz Wojciecha Kossaka, to jedno z najsłynniejszych przedstawień ochotników biorących udział w walkach o Lwów. Dzieło ukazuje młodych Polaków odpierających atak na Cmentarz Łyczakowski – miejsce symboliczne, gdzie zostało pochowanych wielu zasłużonych przedstawicieli polskiego narodu.

- *obraz, Polska, 1926 r.*

Cmentarz Obrońców Lwowa powstał niedługo po walkach o miasto jako część Cmentarza Łyczakowskiego. Oprócz uczestników walk z Ukraińcami pochowano tu także żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. Zniszczona w 1971 r. nekropolia została odrestaurowana w 2005 r. dzięki współpracy polsko-ukraińskiej.

- *fotografia, Ukraina, XXI w.*

? Do czego odnosi się nazwa „Orlęta Lwowskie"?

POCZĄTEK KONFLIKTU Z BOLSZEWIKAMI

Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią stanowił dopiero początek niezwykle trudnych walk o granicę wschodnią odrodzonej Rzeczypospolitej. Na przełomie lat 1918 i 1919 z ziem litewskich i białoruskich zaczęli wycofywać się Niemcy. Tereny te zaczęli zajmować bolszewicy, którzy dążyli do rozprzestrzenienia rewolucji komunistycznej na całą Europę i utworzenia kolejnych republik sowieckich. Na początku stycznia 1919 r. Rosjanie zajęli Wilno. Do pierwszych starć z Wojskiem Polskim doszło w połowie lutego. Wiosną, na rozkaz Piłsudskiego, Polacy przeszli do ofensywy. Udało im się odzyskać Wilno oraz Mińsk. Oddziały bolszewickie były powoli wypierane z terenów Litwy i Białorusi. Jesienią 1919 r. polskie natarcie zostało wstrzymane. W tym czasie w Rosji wciąż toczyła się wojna domowa (więcej o tych wydarzeniach zob. na s. 212), w której przewagę zyskała Biała Gwardia gen. Antona Denikina. Piłsudski chciał zawrzeć z nim sojusz skierowany przeciw bolszewikom. Denikin nie zgodził się jednak na uznanie niepodległości Polski w granicach szerszych niż obszar dawnego Kraju Nadwiślańskiego. Fiasko tych rozmów skłoniło Polaków do pertraktacji z bolszewikami, lecz ci zwlekali do czasu pokonania wojsk Denikina. Po ostatecznym zwycięstwie w wojnie domowej bolszewicy byli gotowi do zaangażowania wszystkich swoich wojsk w wojnę z Polską. W tej sytuacji Polacy zerwali rozmowy i wznowili ofensywę. Jednocześnie Piłsudski poszukiwał nowych sojuszników w walce z bolszewikami.

W kwietniu 1920 r. naczelnik państwa zawarł sojusz z rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej, na której czele stał ataman **Symon Petlura**. W ramach tego porozumienia:

- URL uznała prawo Polski do Galicji Wschodniej,
- Polacy zobowiązali się wspomóc Ukraińców zbrojnie w walce z bolszewikami.

Wkrótce rozpoczęła się ofensywa połączonych wojsk polskich i ukraińskich. **7 maja 1920 r.** zajęły one **Kijów**. Sukces ten nie wywołał jednak spodziewanego entuzjazmu wśród Ukraińców, którzy nieufnie odnie-

śli się do planów Petlury. Przez część rodaków został wręcz uznany za zdrajcę, który oddał Polakom Lwów. Wielu wojskowych z Ukraińskiej Republiki Ludowej rozpoczęło współpracę z bolszewikami.

Zajęcie Kijowa przez wojska Piłsudskiego zostało wykorzystane przez bolszewików do podsycania wśród Rosjan i Ukraińców antypolskich nastrojów i poczucia upokorzenia. Dzięki skutecznej propagandzie nawet dla niechętnych komunizmowi mieszkańców Rosji wojna z Polską stała się obowiązkiem. Do rosyjskiej armii zgłosiło się ok. 40 tys. ochotników. Stojący na czele państwa Lenin nawoływał do pokonania Polski i przeniesienia rewolucji komunistycznej na zachód Europy.

OFENSYWA BOLSZEWIKÓW

Na początku **czerwca 1920 r.** Armia Czerwona przystąpiła do wielkiej ofensywy. Jako pierwsza uderzyła na wojska polskie Armia Konna Siemiona Budionnego, która zaczęła je wypierać z Ukrainy. Aby uniknąć okrążenia, Polacy byli zmuszeni opuścić Kijów i wycofać się na zachód. Na początku lipca kolejna armia rosyjska, dowodzona przez **Michaiła Tuchaczewskiego**, zaatakowała na odcinku litewsko-białoruskim, zdobywając Wilno, Mińsk i Grodno. W swoim rozkazie sowiecki dowódca pisał: *Czerwoni żołnierze! Wybiła godzina odwetu* [...]. *Przed ofensywą napełnijcie serca gniewem i bezwzględnością.* [...] *Utopcie zbrodnicze rządy Piłsudskiego w krwi rozgromionej armii polskiej.* [...] *Na zachodzie decydują się losy rewolucji światowej. Poprzez trupa białej Polski prowadzi droga do światowego pożaru. Na bagnetach zaniesiemy szczęście i pokój pracującej ludzkości.* Wojska Tuchaczewskiego dotarły aż pod Włocławek i Toruń. W zajętym przez nie Płocku bolszewicy dokonywali masowych zbrodni na rannych żołnierzach i ludności cywilnej. Strona sowiecka była tak pewna zwycięstwa, że pod koniec lipca powołała do życia marionetkowe **Tymczasowe Komitety Rewolucyjne Polski** z Feliksem Dzierżyńskim i Julianem Marchlewskim na czele.

W obliczu śmiertelnego zagrożenia 1 lipca utworzono w Polsce **Radę Obrony Państwa**, w której skład weszli członkowie parlamentu, rządu oraz władz wojskowych. Na jej czele stanął Józef Piłsudski. Polacy postanowili także zwrócić się o pomoc do mocarstw zachodnich, których przedstawiciele obradowali na konferencji w belgijskim mieście Spa. Udał się tam premier polskiego rządu Władysław Grabski z prośbą o pośrednictwo w negocjacjach ze stroną sowiecką. Alianci zgodzili się pomóc, jednak zażądali od polskiego rządu spełnienia bardzo trudnych warunków. Wśród nich znalazły się m.in. żądania toczących spory

Józef Piłsudski [1] i **Symon Petlura** [2] pozdrawiający żołnierzy z okien pociągu podczas wyprawy kijowskiej w 1920 r.

▪ *fotografia, Winnica, 1920 r.*

z Polską sąsiadów, jak Czechosłowacja, która wykorzystywała moment jej osłabienia. Delegacja Grabskiego zgodziła się na:

- uznanie przez Polaków swojej wschodniej granicy na **linii Curzona** (czyt.: ker-zona; od nazwiska brytyjskiego ministra spraw zagranicznych), która odpowiadała granicy Rzeczypospolitej po II rozbiorze (przyjrzyj się mapie na s. 305),
- oddanie Wilna Litwie,
- rezygnację z plebiscytu na Śląsku Cieszyńskim,
- uznanie decyzji ententy w sprawie Galicji Wschodniej.

Misja premiera Grabskiego została w Polsce odebrana jako porażka. Doprowadziło to do dymisji całego gabinetu. Na czele nowego rządu, nazwanego **Rządem Obrony Narodowej**, stanął polityk ludowy **Wincenty Witos**.

Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski miał w zamyśle bolszewików zostać przekształcony w rząd Polskiej Republiki Sowieckiej. Formalnie przewodniczącym komitetu był Julian Marchlewski [1], lecz najważniejsze decyzje związane z działalnością tego gremium podejmował Feliks Dzierżyński [2].

▪ *fotografia, Polska, 1920 r.*

Mimo zabiegów polityków i heroicznej postawy wojska bolszewicy nadal parli na zachód. Na początku sierpnia ich wojska zagrażały już bezpośrednio Warszawie.

Rozpoczęte w Mińsku pertraktacje polsko-sowieckie nie przyniosły rezultatów. Pewni zwycięstwa bolszewicy postawili Polakom upokarzające warunki. Żądali m.in.:

- redukcji polskiej armii do 50 tys. żołnierzy,
- zaprzestania produkcji broni na terenie Polski,
- oddania reszty uzbrojenia Armii Czerwonej.

Na przyjęcie przez Polskę tych warunków naciskała szczególnie Wielka Brytania, która negocjowała wówczas traktat handlowy z Rosją Sowiecką. Przeciwko były jednak Francja i Stany Zjednoczone, a Węgry zaoferowały pomoc militarną i wysłały amunicję. W tej sytuacji rozmowy zostały zerwane. Tymczasem polskie dowództwo opracowywało plan kontruderzenia, które miało ocalić niepodległość Rzeczypospolitej.

Armia Konna Siemiona Budionnego liczyła ok. 17 tys. żołnierzy. Zgodnie z planem dowództwa armii bolszewickiej jego oddziały po zajęciu ziem polskich miały skierować się na południe, by otworzyć Rosjanom drogę na Budapeszt i Wiedeń.

- *fotografia, Rosja Sowiecka, 1920 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna propagandowa

W 1920 r. Polacy i Rosjanie rywalizowali nie tylko na polach bitew. Oprócz walk prowadzono także działania propagandowe. Ich głównym zadaniem było ukazanie przeciwnika w możliwie najgorszym świetle i zachęcenie jak największej liczby obywateli do wstępowania w szeregi armii. Ważną rolę odgrywały wówczas plakaty i ulotki propagandowe.

Polski plakat wzywał do obrony kraju słowami *Roty* Marii Konopnickiej: *Twierdzą nam będzie każdy próg*. Zostali na nim ukazani przedstawiciele różnych grup społecznych: gospodyni domowa [1], chłop [2], robotnik [3] i żołnierz [4], którzy wspólnie odpierają atak wroga.

- *plakat, Polska, 1920 r.*

? Jaki obraz Polaków kreowały bolszewickie plakaty propagandowe?

Bolszewicki plakat zawierał hasło *Jaśnie wielmożna Polska – ostatni pies ententy*. Miało ono przekonać rosyjskich robotników i chłopów, że Polacy dążą do zdławienia bolszewizmu. Imperialne plany Polski symbolizowały strój szlachecki oraz hasło: *Polscy ponowie chcą zdusić robotniczo-chłopską Rosję. Śmierć jaśnie wielmożnym panom!*.

- *plakat, Rosja Sowiecka, 1920 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA RADY OBRONY PAŃSTWA Z 3 LIPCA 1920 ROKU

Na początku lipca Rada Obrony Państwa wystąpiła do Polaków z apelem, w którym nawoływała do wspólnej obrony niepodległej Polski.

Obywatele Rzeczypospolitej!
Ojczyzna w potrzebie! Wrogowie, otaczający nas zewsząd, skupili wszystkie siły, aby zniszczyć wywalczoną krwią i trudem żołnierza polskiego niepodległość naszą. Zastępy najeźdźców, ciągnące aż z głębi Azji, usiłują złamać bohaterskie wojska nasze, by runąć na Polskę, stratować nasze niwy [pola], *spalić wsie i miasta, i na cmentarzysku polskim rozpocząć swoje straszne panowanie.*
Jak jednolity, niewzruszony mur stanąć musimy do oporu. O pierś całego narodu rozbić się ma nawałnica bolszewizmu. Jedność, zgoda i wytężona praca niech skupi nas wszystkich dla wspólnej sprawy.
Żołnierz polski, krwią broczący na froncie, musi mieć to przeświadczenie, iż stoi za nim cały naród, w każdej chwili gotowy przyjść mu z pomocą.
Chwila taka nadeszła.
Wzywamy tedy wszystkich zdolnych do noszenia broni, by dobrowolnie zaciągali się w szeregi armii, stwierdzając, iż za ojczyznę każdy w Polsce z własnej woli gotów złożyć krew i życie.
Niech spieszą wszyscy: i ci, młodsi i siłę czujący w żyłach, co żelazem odpierać będą najazd wroga, i ci, którzy stanąć mogą do pracy w instytucjach wojskowych, by zwolnić z nich i zastąpić tych, co na froncie przydatni być mogą. Niech na wołanie Polski nie zabraknie żadnego z jej wiernych i prawych synów, co wzorem ojców i dziadów pokotem położą wroga u stóp Rzeczypospolitej.
Wszystko dla zwycięstwa! Do broni!
W imieniu Rady Obrony Państwa:
Naczelnik Państwa i naczelny wódz: Józef Piłsudski

Źródło: *Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 133–134.

? 1. Wyjaśnij, jak w tekście odezwy zostały przedstawione wojska rosyjskie.
2. Oceń argumenty, których użyli autorzy odezwy.

BITWA WARSZAWSKA

Na początku sierpnia 1920 r. wojska bolszewickie dotarły w pobliże Warszawy. W obliczu śmiertelnego zagrożenia w Polsce nastąpił ogromny wzrost nastrojów patriotycznych i mobilizacja sił, w tym także chłopów, dodatkowo zachęconych obietnicą reformy rolnej. W krótkim czasie udało się sformować armię ochotniczą liczącą ok. 100 tys. żołnierzy. Przystąpiono też do budowania na linii Wisły pozycji obronnych, które miały powstrzymać bolszewików do czasu polskiej kontrofensywy.

Decydujące starcie, zwane **Bitwą Warszawską**, rozpoczęło się 13 sierpnia na przedpolach stolicy. Wojska polskie broniły się przed naporem bolszewików. Szczególnie zaciekłe walki toczyły się o Radzymin, który wielokrotnie przechodził z rąk do rąk.

15 sierpnia nastąpił przełom na froncie, a nazajutrz Polacy przystąpili do kontrofensywy. Za głównych autorów tego planu uznaje się naczelnika państwa **Józefa Piłsudskiego** i szefa Sztabu Generalnego **Tadeusza Rozwadowskiego**. Potężne natarcie wojsk polskich znad rzeki Wieprz rozbiło trzon armii Tuchaczewskiego. Polacy przystąpili do pościgu i do końca sierpnia wyparli bolszewików za rzekę Bug (zob. infografika na s. 302–303).

Jednocześnie na południowym odcinku frontu polskie wojsko rozbiło **Armię Konną Budionnego**, która – po opóźniającej jej marsz bitwie pod Zadwórzem i nieudanej próbie zdobycia Lwowa – skierowała się na Lubelszczyznę. Tam została pokonana w **bitwie pod Komarowem 31 sierpnia 1920 r.**

Losy wojny polsko-bolszewickiej zostały ostatecznie rozstrzygnięte niespełna miesiąc później. Podczas **operacji niemeńskiej w dniach 20–28 września** Polacy rozbili ostatnie cztery armie Michaiła Tuchaczewskiego. Pościg za niedobitkami Armii Czerwonej trwał do połowy października, gdy ogłoszono rozejm. O przebiegu wschodniej granicy Polski miały zdecydować rokowania pokojowe.

Bitwa pod Komarowem pod Zamościem, przedstawiona tu na obrazie Jerzego Kossaka, jest nazywana ostatnią wielką bitwą kawalerii. Pomimo czterokrotnej przewagi liczebnej Rosjan Polakom udało się rozbić Armię Konną Budionnego, która zmierzała na pomoc wojskom bolszewickim odepchniętym spod Warszawy.

▪ *obraz, Polska, 1934 r.*

BITWA WARSZAWSKA

Zwycięstwo Polaków na przedpolach Warszawy miało przełomowe znaczenie nie tylko dla Rzeczypospolitej, która obroniła swoją niepodległość, lecz być może także dla dużej części Europy. Brytyjski historyk Edgar Vincent D'Abernon [czyt.: winsent dabernon] zaliczył je do stu najważniejszych bitew w dziejach świata.

Faza I – początek sierpnia

W pierwszych dniach sierpnia bolszewicy dotarli na Mazowsze. Wojska frontu zachodniego zagrażały bezpośrednio Warszawie [1], zaś armie tworzące front południowo-zachodni walczyły we wschodniej Galicji [2]. Pomiędzy nimi operowała Grupa Mozyrska – najsłabsza część Armii Czerwonej [3].

Hełmy z charakterystycznym grzebieniem Polacy otrzymali od zdemobilizowanej armii francuskiej.

Karabin Mauser wz. 98 produkcji niemieckiej był ceniony za celność i solidne wykonanie.

Mundury Wojska Polskiego w kolorze khaki [czyt.: kaki] były wzorowane na ubiorze żołnierzy francuskich. Jednostki ochotnicze otrzymywały najczęściej mundury odziedziczone po armiach zaborczych.

Faza II – 13–18 sierpnia

Od 13 sierpnia trwała ofensywa bolszewików w kierunku Warszawy. Dzięki heroicznej postawie Polaków w bitwach pod Ossowem i Radzyminem [4] Rosjanom nie udało się dotrzeć do stolicy. Tymczasem 16 sierpnia znad Wieprza ruszyło polskie kontruderzenie [5], które rozbiło Grupę Mozyrską i oskrzydliło wojska Tuchaczewskiego [6].

Czapka filcowa, zwana budionówką, nawiązywała swoim kształtem do szyszaków noszonych w przeszłości przez ruskich wojowników.

Torba żołnierza Armii Czerwonej mieściła palatkę i maszt od namiotu. Palatki i maszty sześciu żołnierzy tworzyły jeden namiot.

Karabin typu Mosin należał wcześniej do standardowego wyposażenia armii carskiej. Jego magazynek mieścił pięć pocisków.

LEGENDA:

- granice państw w 1920 r.
- położenie wojsk polskich i bolszewickich 14–15 VIII 1920 r.
- główne kierunki natarć wojsk polskich 16–18 VIII 1920 r.
- kierunki działań Armii Czerwonej
- linia frontu osiągnięta przez wojska polskie 18 VIII 1920 r.
- działania pościgowe wojsk polskich
- kierunki odwrotu Armii Czerwonej
- linia frontu osiągnięta przez wojska polskie 22 VIII 1920 r.
- linia frontu z 25 VIII 1920 r.
- X ważniejsze bitwy

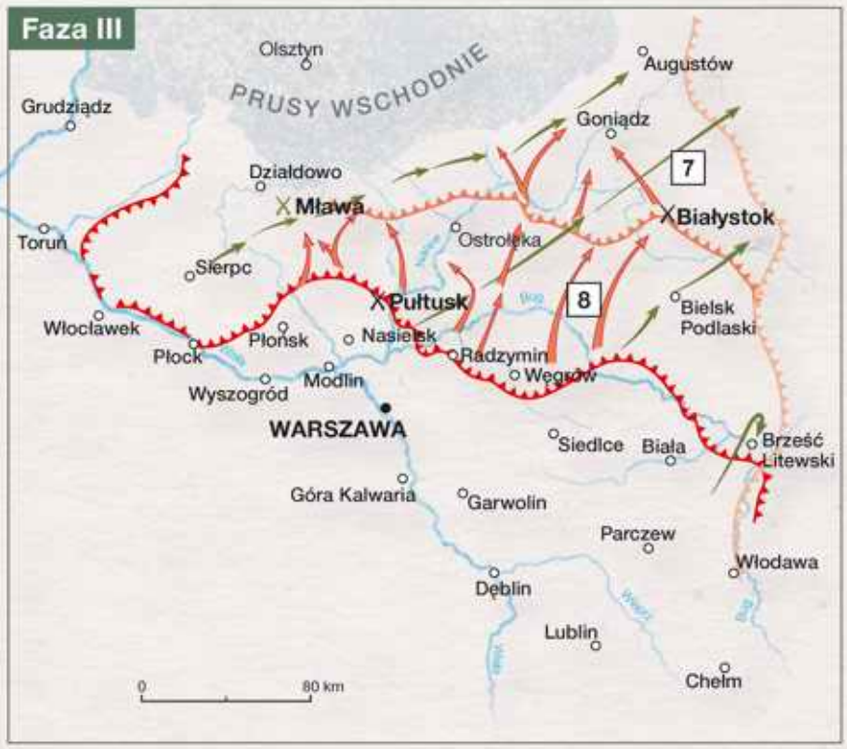

Faza III 19–25 sierpnia

Polskie uderzenie znad Wieprza sprawiło, że wojskom rosyjskiego Frontu Zachodniego groziło okrążenie. W tej sytuacji oddziały bolszewickie rzuciły się do ucieczki 7. Polacy ruszyli w pościg 8 i po kilku dniach odzyskali Brześć i Białystok. Część oddziałów rosyjskich przekroczyła granicę niemiecką i została internowana. Pozostałe wycofywały się w nieładzie na wschód.

? 1. Wyjaśnij, na czym polegał polski plan obrony Warszawy przed wojskami bolszewickimi.

2. Porównaj siły obu armii biorących udział w Bitwie Warszawskiej.

POKÓJ RYSKI

Na miejsce zawarcia traktatu pokojowego wybrano stolicę Łotwy Rygę. Delegacja polska była złożona głównie z przedstawicieli endecji, którzy nie popierali koncepcji federacyjnej Józefa Piłsudskiego. Zależało im więc na takim wyznaczeniu granicy polsko-sowieckiej, aby przyłączyć do Rzeczypospolitej ziemie zamieszkane w większości przez Polaków. Ostatecznie traktat pokojowy podpisano **18 marca 1921 r.** Na jego mocy:

- granica polsko-rosyjska została ustalona na linii od Dźwiny przez Białoruś do Zbrucza i Dniestru (przyjrzyj się mapie na s. 305),
- obie strony konfliktu zgodziły się na wymianę jeńców,
- Polska i Rosja zapowiedziały, że nie będą wzajemnie ingerować w swoje sprawy wewnętrzne,
- Rosja zobowiązała się do zwrotu polskich dzieł sztuki i archiwów zagrabionych w okresie caratu (nigdy nie wywiązała się z tej obietnicy),
- Polska zrezygnowała z popierania Ukraińskiej Republiki Ludowej.

Przebieg granicy ustalony przez traktat ryski oznaczał wycofanie się z części ziem zajętych przez Polaków w czasie wojny z bolszewikami. Poza granicą II Rzeczypospolitej znalazły się m.in. Mińsk i Kamieniec Podolski. Na ziemiach, które przyznano Rosji, mieszkało ok. miliona Polaków.

CIEKAWOSTKA

Sukces kryptologów

Zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej było zasługą nie tylko żołnierzy, lecz także polskich kryptologów, których pracami kierował por. Jan Kowalewski. Już w 1919 r. złamali oni szyfry stosowane przez Armię Czerwoną. Dzięki ich pracy w czasie wojny polsko-bolszewickiej wiele rosyjskich rozkazów zostało przejętych i odczytanych przez stronę polską. Ponadto 15 sierpnia Polacy zdobyli jedną z radiostacji używanych przez dowództwo Armii Czerwonej. Aby uniemożliwić Rosjanom przesyłanie rozkazów, przez dwie doby czytano na wojskowej częstotliwości Pismo św. Brak łączności sparaliżował działanie licznych oddziałów Armii Czerwonej.

SPRAWA WILEŃSZCZYZNY

Wilno tradycyjnie uznawano za stolicę Litwy, jednak na początku XX w. było zamieszkiwane przez Litwinów zaledwie w kilku procentach. Ponad połowę mieszkańców miasta stanowili Polacy, a ok. 40% – Żydzi. W lipcu 1920 r. bolszewicy przekazali Wilno republice litewskiej. Był to gest propagandowy, gdyż Lenin zakładał, że po pokonaniu Polski ziemie te zostaną zajęte przez komunistów. Litwini z radością przyjęli ten dar i ogłosili Wilno stolicą swojego państwa. Polska została przez aliantów zmuszona do uznania tego faktu podczas konferencji w Spa. Gdy sytuacja na froncie zmieniła się na korzyść Polaków, Piłsudski polecił **gen. Lucjanowi Żeligowskiemu** wznieceenie pozornego buntu dowodzonej przez niego dywizji litewsko-białoruskiej. **9 października 1920 r.** dowodzone przez Żeligowskiego wojsko, w którego skład wchodzili głównie Polacy z Kresów, zajęło Wilno i okolice, tworząc na tym terenie **Litwę Środkową**. Przez dwa lata była ona niezależnym bytem politycznym. Piłsudski wciąż jeszcze wierzył w ideę utworzenia wspólnego państwa polsko-litewskiego. Gdy te plany okazały się nierealne, zorganizowano referendum, które miało przesądzić o przynależności Wileńszczyzny. Głosowanie zostało zbojkotowane przez samych Litwinów. Ostatecznie zwyciężyli zwolennicy przyłączenia Litwy Środkowej do Polski. W marcu 1922 r. Wilno i jego okolice zostały włączone do II Rzeczypospolitej. Litwini uznali zagarnięcie Wilna za bezprawne i przez cały okres międzywojenny uważali je za swoją stolicę (konstytucja Litwy zawierała nawet stosowny zapis w tej sprawie).

Defilada wojsk polskich na placu Katedralnym w Wilnie z okazji przyłączenia miasta do Polski była osobiście przyjmowana przez Józefa Piłsudskiego. Marszałek czuł się szczególnie związany z Wilnem, w którym spędził lata szkolne.

▪ *fotografia, Wilno, 18 VI 1922 r.*

? Jakie były losy Wilna w dwudziestoleciu międzywojennym?

KSZTAŁTOWANIE SIĘ GRANICY WSCHODNIEJ W LATACH 1918–1921

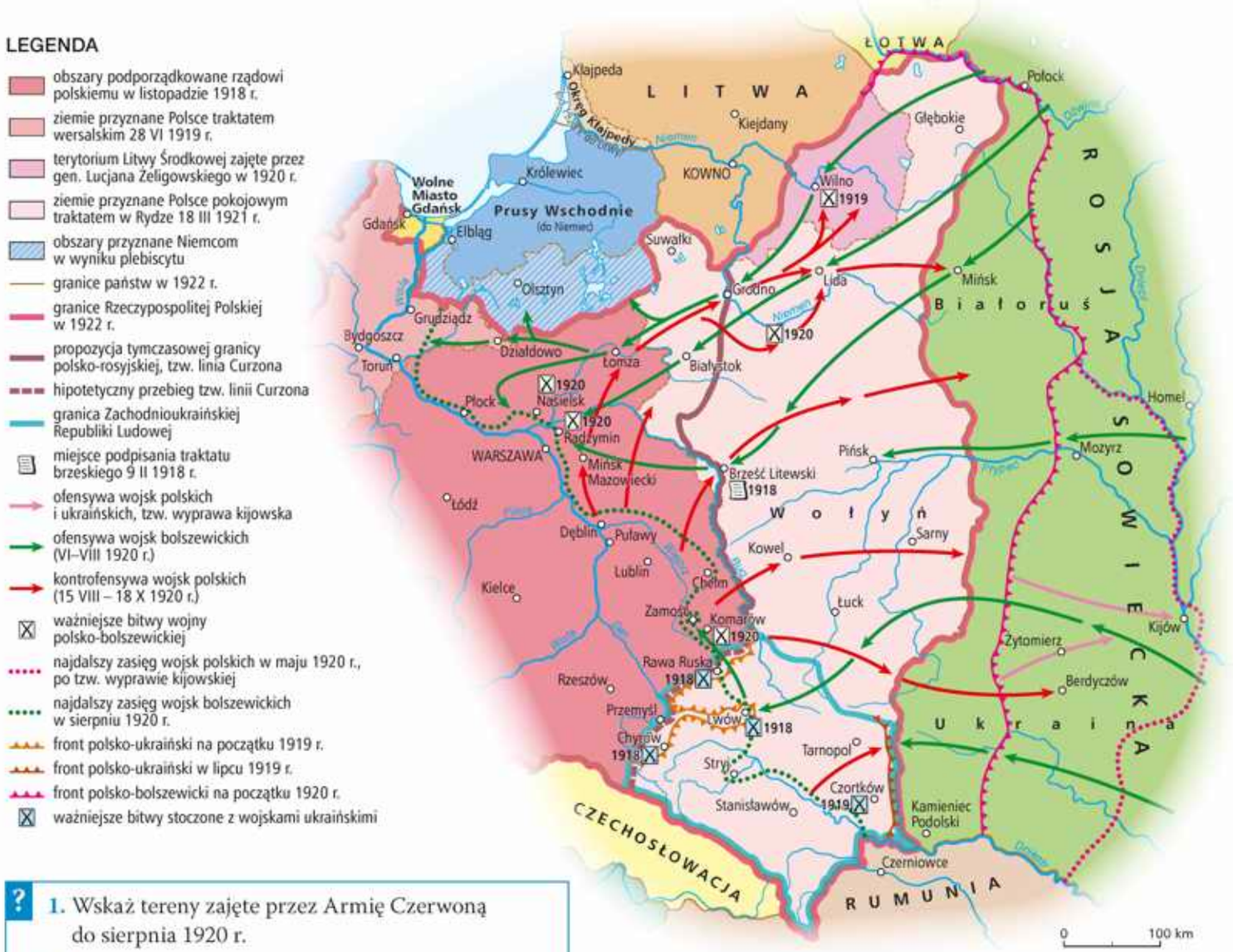

? 1. Wskaż tereny zajęte przez Armię Czerwoną do sierpnia 1920 r.

2. Wymień miejsca bitew stoczonych przez Polaków z wojskami ukraińskimi w Galicji Wschodniej.

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg walk o Lwów w 1918 i 1919 r.
2. Wymień przyczyny wojny polsko-bolszewickiej.
3. Wyjaśnij, co zdecydowało o sukcesie Polaków w Bitwie Warszawskiej.
4. Omów postanowienia pokoju ryskiego w 1921 r.
5. Powiedz, czym była Litwa Środkowa i jakie były jej losy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.
N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2002.
Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999.
A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2016.

4 RZĄDY PARLAMENTARNE

W styczniu 1919 r. odbyły się w Polsce pierwsze wybory do Sejmu Ustawodawczego. Dwa miesiące później uchwalił on małą konstytucję, która określała najważniejsze zasady ustrojowe w państwie. Urząd naczelnika państwa został powierzony Józefowi Piłsudskiemu. Jednak głównym zadaniem sejmu było stworzenie pełnej konstytucji. W jakich okolicznościach powstała pierwsza w II Rzeczypospolitej ustawa zasadnicza? Jakie zasady ustrojowe wprowadzała?

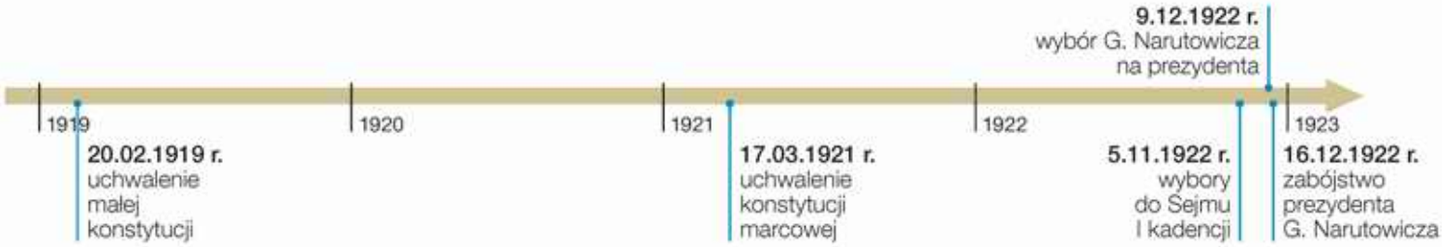

KONSTYTUCJA MARCOWA

Na początku 1919 r. Polska nie miała jeszcze ustalonych granic. Dlatego w pierwszym okresie w Sejmie Ustawodawczym znaleźli się jedynie posłowie z dawnego Królestwa Polskiego i zachodniej części Galicji. W kolejnych miesiącach i latach dołączali do nich delegaci, którzy wcześniej zasiadali w parlamentach państw zaborczych lub zostali wybrani przez lokalne społeczności. Grono posłów zostało powiększone też o delegatów Litwy Środkowej. Początkowo najliczniejszym klubem parlamentarnym był Związek Ludowo-Narodowy (endecja). Swoich posłów miały także mniejszości narodowe: Niemcy i Żydzi.

W lutym 1919 r. sejm powołał, liczącą 30 posłów, **Komisję Konstytucyjną**, której zadaniem było opracowanie tekstu ustawy zasadniczej. Większość w tym gremium znów mieli przedstawiciele endecji, którzy jako przeciwnicy Józefa Piłsudskiego dążyli do tego, aby pozycja prezydenta w Polsce była mocno ograniczona. Obawiali się bowiem, że naczelnik państwa mógłby dysponować zbyt dużym zakresem władzy, pełniąc tę funkcję. Inne sporne kwestie dotyczyły m.in. parlamentu. Członkowie komisji rozważali, czy ma być nadal jednoizbowy, czy też należy powołać izbę wyższą – senat. Prace nad konstytucją toczyły się dwa lata. Był to dla Polski czas

USTRÓJ II RZECZYPOSPOLITEJ NA PODSTAWIE KONSTYTUCJI MARCOWEJ

WŁADZA USTAWODAWCZA

PARLAMENT

składał się z dwóch izb: sejmu i senatu. Jego członkowie byli wybierani na 5-letnią kadencję w pięcioprzymiotnikowych wyborach (bezpośrednich, równych, tajnych, równych i proporcjonalnych).

ZGROMADZENIE NARODOWE

składało się z połączonych izb sejmu i senatu. Zwoływano je m.in. w celu wyboru prezydenta.

SENAT

miał prawo veta zawieszającego i wnoszenia poprawek do ustaw.

SEJM

posiadał inicjatywę ustawodawczą. Mógł rozwiązać parlament przed końcem jego kadencji.

WŁADZA WYKONAWCZA

PREZYDENT

wybierany był na siedmioletnią kadencję. Nie miał inicjatywy ustawodawczej, ale reprezentował Polskę na arenie międzynarodowej i był zwierzchnikiem sił zbrojnych. Posiadał prawo łaski. Prezydent wydawał akty prawne, które wymagały kontrasygnaty premiera lub właściwego ministra.

RZĄD

był powoływany przez prezydenta, musiał jednak zostać zatwierdzony przez sejm. Był odpowiedzialny przed sejmem, który mógł udzielić votum nieufności całej radzie ministrów lub jednemu z nich.

WŁADZA SĄDOWNICZA

Władzę sądowniczą sprawowały niezależne sądy.

SĄDY POWSZECHNE

rozstrzygały m.in. w sprawach cywilnych i karnych. Wśród nich najważniejszy był Sąd Najwyższy.

SĄDY ADMINISTRACYJNE

orzekały o legalności aktów prawnych. Podlegały Najwyższemu Trybunałowi Administracyjnemu.

SĄDY WOJSKOWE

niezwykle burzliwych wydarzeń związanych m.in. z wojną polsko-bolszewicką i powstaniami śląskimi.

Sejm Ustawodawczy przyjął **17 marca 1921 r. konstytucję**, zwaną od daty jej uchwalenia **marcową**. Ustawa była wzorowana na konstytucji III Republiki Francuskiej (więcej o niej na s. 101–102). Na podstawie aktu uchwalonego przez sejm Polska stawała się republiką demokratyczną. Władza w państwie należała do narodu, który sprawował ją poprzez swoich przedstawicieli (więcej na schemacie na s. 306).

Konstytucja marcowa gwarantowała każdemu obywatelowi Polski:

- wolność: słowa, sumienia i wyznania,
- nienaruszalność własności prywatnej,
- równouprawnienie kobiet i mężczyzn,
- tajność korespondencji i brak cenzury.

Konstytucja marcowa weszła w życie z początkiem czerwca 1922 r. Jednak do czasu wyboru prezydenta obowiązywały zapisy małej konstytucji, na których mocy Józef Piłsudski sprawował urząd naczelnika państwa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z 17 MARCA 1921 ROKU

Konstytucja marcowa określała zakres uprawnień i obowiązków poszczególnych organów władzy.

My, Naród Polski, dziękując Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, [...] dobro całej, zjednoczonej i niepodległej Matki-Ojczyzny mając na oku, a pragnąc jej byt niepodległy, potęgę i bezpieczeństwo oraz ład społeczny utwierdzić na wiekuistych zasadach prawa i wolności, [...] tę oto Ustawę Konstytucyjną na Sejmie Ustawodawczym Rzeczypospolitej Polskiej uchwalamy i stanowimy.

Rozdział I. Rzeczpospolita

Art. 1
Państwo Polskie jest Rzecząpospolitą.

Art. 2
Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do narodu. Organami narodu w zakresie ustawodawstwa są Sejm i Senat, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej łącznie z odpowiedzialnymi ministrami, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe Sądy.

Rozdział II Władza ustawodawcza

Art. 3
Zakres ustawodawstwa państwowego obejmuje stanowienie wszelkich praw publicznych i prywatnych i sposobu ich wykonania.
Nie ma ustawy bez zgody Sejmu, wyrażonej w sposób regulaminowo ustalony.
Ustawa uchwalona przez Sejm zyskuje moc obowiązującą w czasie przez nią samą określonym.
Rzeczpospolita Polska, opierając swój ustrój na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego, przekaże przedstawicielstwom samorządu właściwy zakres ustawodawstwa, zwłaszcza z dziedziny administracji, kultury i gospodarstwa, który zostanie bliżej określony ustawami państwowymi.

Rozporządzenia władzy, z których wynikają prawa lub obowiązki obywateli, mają moc obowiązującą tylko wtedy, gdy zostały wydane z upoważnienia ustawy i z powołaniem się na nią.

Rozdział III Władza wykonawcza

Art. 39
Prezydenta Rzeczypospolitej wybierają na lat siedem bezwzględną większością głosów Sejm i Senat, połączone w Zgromadzenie Narodowe. Zgromadzenie Narodowe zwołuje Prezydent Rzeczypospolitej w ostatnim kwartale siedmiolecia swego urzędowania.
Jeżeli zwołanie nie nastąpi na 30 dni przed upływem siedmiolecia, Sejm i Senat łączą się z samego prawa w Zgromadzenie Narodowe na zaproszenie Marszałka Sejmu i pod jego przewodnictwem.
Art. 43
Prezydent Rzeczypospolitej sprawuje władzę wykonawczą przez odpowiedzialnych przed Sejmem ministrów i podległych im urzędników.
Art. 44
Prezydent Rzeczypospolitej podpisuje ustawy wraz z odpowiednimi ministrami i zarządza ogłoszenie ich w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej.
Prezydent Rzeczypospolitej, celem wykonania ustaw i z powołaniem się na upoważnienie ustawowe, ma prawo wydawać rozporządzenia wykonawcze, zarządzenia, rozkazy i zakazy i przeprowadzenie ich użyciem przymusu zapewnić. Takież prawo w swoim zakresie działania mają ministrowie i władze im podległe. Każdy akt rządowy Prezydenta Rzeczypospolitej wymaga dla swej ważności podpisu Prezesa Rady Ministrów i właściwego ministra, którzy przez podpisanie aktu biorą zań odpowiedzialność.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 145–149.

? 1. Omów kompetencje sejmu Rzeczypospolitej.

2. Porównaj uprawnienia naczelnika państwa z małej konstytucji z kompetencjami prezydenta opisanymi w konstytucji marcowej.

SCENA POLITYCZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

W pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości jej scena polityczna była bardzo podzielona. Dominowały na niej partie prawicowe, jednak duże znaczenie miały też ugrupowania centrowe i lewicowe. W parlamencie byli poza tym obecni przedstawiciele mniejszości narodowych.

Podział miejsc w parlamencie po wyborach w 1922 r.

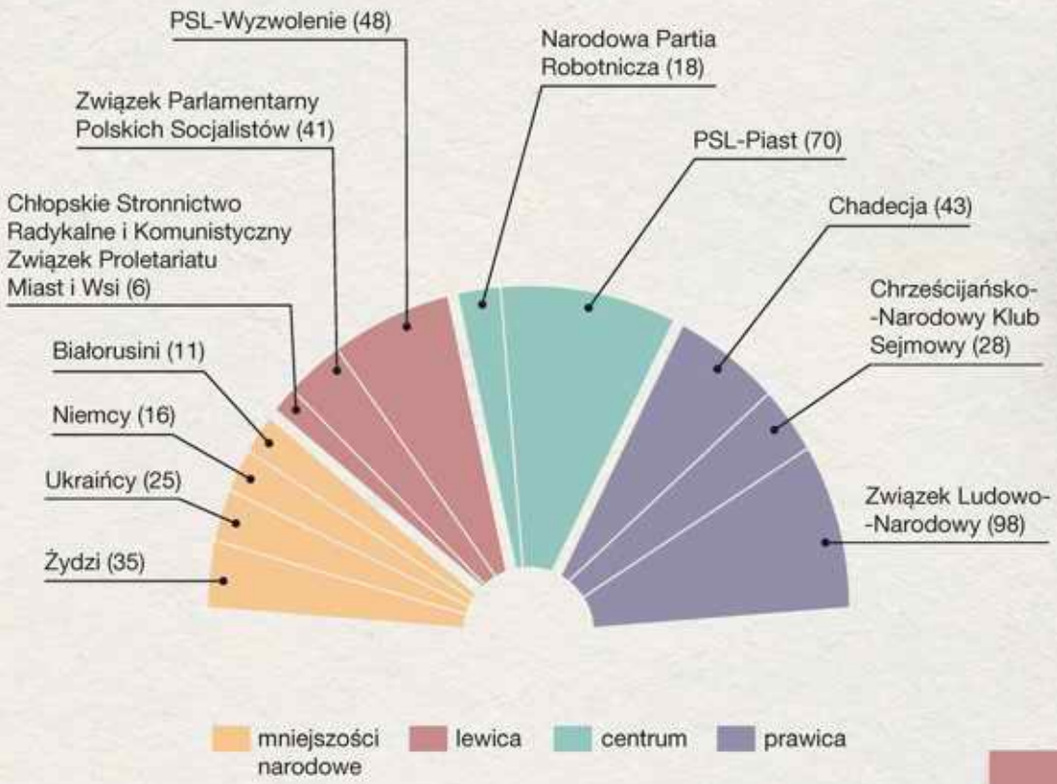

Siedziba polskiego parlamentu mieści się w Warszawie przy ul. Wiejskiej. Budowę kompleksu budynków, w których znajdują się sale posiedzeń sejmu i senatu, rozpoczęto wkrótce po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Pierwsze posiedzenie sejmu odbyło się tu w 1928 r.

Polska Partia Socjalistyczna

Największa partia lewicowa opowiadała się za demokracją parlamentarną, a jednocześnie domagała się gruntownych reform gospodarczych i społecznych. Postulowała wywłaszczenie właścicieli ziemskich i upaństwowienie przemysłu. Najwięcej zwolenników PPS miała na ziemiach dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego.

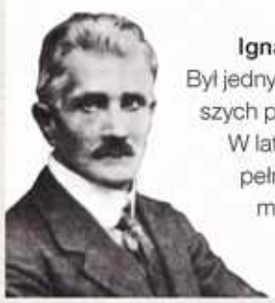

Ignacy Daszyński
Był jednym z najważniejszych polityków lewicy. W latach 1922–1927 pełnił funkcję wicemarszałka sejmu.

Marszałek sejmu

Maciej Rataj
Był działaczem PSL-Piast, lecz cieszył się dużym autorytetem i szacunkiem polityków różnych opcji. W latach 1922–1928 sprawował urząd marszałka sejmu. Po śmierci Gabriela Narutowicza przez kilka dni pełnił obowiązki głowy państwa.

PSL-Piast i PSL-Wyzwolenie

Partie ludowe kierowały swój program do chłopów – najliczniejszej grupy społecznej w II Rzeczypospolitej. PSL-Piast było ugrupowaniem centrowym, którego zwolennicy mieszkali głównie w Galicji. Z kolei PSL-Wyzwolenie miało lewicowy charakter i było popierane przede wszystkim przez mieszkańców dawnego Królestwa Polskiego.

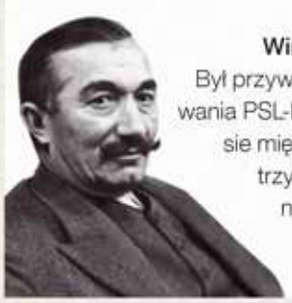

Wincenty Witos
Był przywódcą ugrupowania PSL-Piast. W okresie międzywojennym trzykrotnie stawał na czele rządu.

Chrześcijańska Demokracja (chadecja)

Program polityczny chadeków był oparty na nauce społecznej Kościoła. Zwolennicy chadecji głosili potrzebę zniwelowania nierówności społecznych, m.in. przez dostęp do darmowej edukacji. W wyborach do sejmu utworzyli z innymi partiami prawicowymi Chrześcijański Związek Jedności Narodowej. Ich głównym bastionem były Górny Śląsk i Pomorze.

Wojciech Korfanty
Był liderem polskich chadeków. W 1922 r. otrzymał misję utworzenia rządu, która jednak zakończyła się niepowodzeniem.

Związek Ludowo-Narodowy (endecja)

To konserwatywne ugrupowanie prawicowe zostało utworzone przez członków Narodowej Demokracji. Jego politycy za główną wartość uznawali interes narodu polskiego i byli znani z niechęci do mniejszości narodowych. Endecja miała swoich zwolenników w całym kraju, jednak szczególnym poparciem cieszyła się na Pomorzu i w Wielkopolsce.

Roman Dmowski
Był jednym z najbardziej wpływowych polityków II Rzeczypospolitej i głównym ideologiem ruchu narodowego.

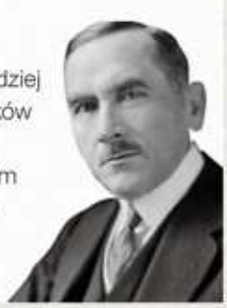

ELEKCJA I ŚMIERĆ PREZYDENTA NARUTOWICZA

Uchwalenie konstytucji marcowej oznaczało zakończenie prac Sejmu Ustawodawczego. W listopadzie 1922 r. odbyły się kolejne wybory do nowego, dwuizbowego parlamentu. Większość, choć nie bezwzględną, uzyskała w nim koalicja ugrupowań prawicowych – **Chrześcijański Związek Jedności Narodowej**, zwany Chjeną. Drugi wynik należał do lewicy, lecz dużo mandatów zdobyli też przedstawiciele mniejszości narodowych.

Najważniejszym zadaniem nowego parlamentu był wybór pierwszego w historii Rzeczypospolitej **prezydenta**. Z ubiegania o ten urząd wycofał się Józef Piłsudski, który uznał, że uprawnienia głowy państwa opisane w konstytucji są zbyt ograniczone. W ostatecznym głosowaniu zwyciężył kandydat PSL-Wyzwolenie **Gabriel Narutowicz**. O jego sukcesie zdecydowały głosy lewicy, partii ludowych i reprezentantów mniejszości narodowych. Rozczarowana takim wynikiem wyborów endecja rozpoczęła protest przeciwko elektowi. 11 grudnia tłumy przeciwników Narutowicza próbowały nie dopuścić do jego zaprzysiężenia. Plany te jednak się nie powiodły. Elekt złożył uroczystą przysięgę, a trzy dni później przejął władzę od naczelnika państwa. Wrogość środowisk prawicowych wobec prezydenta jednak nie ustała. **16 grudnia 1922 r.**, pięć dni po zaprzysiężeniu, **Gabriel Narutowicz został zastrzelony** w budynku warszawskiej galerii sztuki „Zachęta" przez fanatycznego zwolennika endecji.

Śmierć prezydenta Narutowicza była szokiem dla polskiego społeczeństwa. 20 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe dokonało wyboru nowego prezydenta. Został nim związany z PSL-Piast **Stanisław Wojciechowski**. Wkrótce powołano też nowy rząd, na którego czele stanął **gen. Władysław Sikorski**.

JAK WYBRANO PREZYDENTA NARUTOWICZA?

Zgodnie z zapisami konstytucji marcowej wyboru prezydenta dokonywało Zgromadzenie Narodowe. W pierwszych wyborach prezydenckich przeprowadzonych 9 grudnia 1922 r. zostało zgłoszonych pięciu kandydatów:

- Maurycy Zamoyski – kandydat endecji,
- Stanisław Wojciechowski – związany z Piłsudskim, kandydat PSL-Piast,
- Ignacy Daszyński – członek PPS,
- Gabriel Narutowicz – zgłoszony przez PSL-Wyzwolenie,
- Jan Baudouin de Courtenay [czyt.: bo**dłę** de kurte**ne**] – reprezentant mniejszości narodowych.

W pierwszych dwóch głosowaniach posłowie i senatorowie mogli oddawać głosy na wszystkich kandydatów. Później po każdej turze odpadał ten z nich, który uzyskał najmniej głosów. Cztery pierwsze głosowania wygrał Maurycy Zamoyski, jednak w ostatnim niespodziewanie pokonał go Gabriel Narutowicz.

Spotkanie Józefa Piłsudskiego z Gabrielem Narutowiczem odbyło się 10 grudnia 1922 r. w Belwederze. Następnego dnia nastąpiło zaprzysiężenie pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1922 r.*

Przebieg głosowania w wyborach prezydenckich w 1922 r.

Kandydaci	Wyniki kandydatów w poszczególnych głosowaniach				
	I głosowanie	II głosowanie	III głosowanie	IV głosowanie	V głosowanie
Gabriel Narutowicz	62 głosy	151 głosów	158 głosów	171 głosów	289 głosów
Maurycy Zamoyski	222 głosy	228 głosów	228 głosów	224 głosy	227 głosów
Stanisław Wojciechowski	105 głosów	153 głosy	150 głosów	145 głosów	
Jan Baudouin de Courtenay	103 głosy	10 głosów	5 głosów		
Ignacy Daszyński	49 głosów	1 głos			

Źródło: „Kurier Poznański", 12 XII 1922, R. XVII, nr 284.

? Omów, w jaki sposób zmieniała się liczba głosów oddawanych na poszczególnych kandydatów w kolejnych turach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GABRIEL NARUTOWICZ

1865–1922

Pochodził z rodziny szlacheckiej ze Żmudzi. Większość życia spędził w Szwajcarii. W 1908 r. uzyskał tytuł profesora Politechniki w Zurychu. Jako inżynier brał udział w uruchamianiu wielu elektrowni wodnych w Europie Zachodniej. W czasie I wojny światowej był członkiem dyrekcji Komitetu Generalnego Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powrócił do ojczyzny. W latach 1920–1922 był ministrem robót publicznych, a następnie spraw zagranicznych. W pierwszych wyborach prezydenckich wystartował jako kandydat bezpartyjny zgłoszony przez PSL-Wyzwolenie. Jego zwycięstwo spotkało się z licznymi protestami środowisk prawicowych i nagonką prowadzoną w wydawanych przez nie gazetach. Urząd prezydenta pełnił zaledwie przez pięć dni. 16 grudnia 1922 r. podczas wizyty w galerii „Zachęta" w Warszawie został zamordowany przez sympatyzującego z endecją Eligiusza Niewiadomskiego.

RZĄDY PARLAMENTARNE W II RZECZYPOSPOLITEJ

Pierwsze lata niepodległości Polski charakteryzują się silnym **rozdrobnieniem sceny politycznej**. Od stycznia 1919 do maja 1926 r. władzę w kraju sprawowało 13 rządów. Wynikało to z faktu, że ugrupowania polityczne tworzyły często krótkotrwałe, niestabilne sojusze. Tak było m.in. w 1923 r., gdy endecja, chadecja i PSL-Piast utworzyły rząd koalicyjny nazywany popularnie **Chjeno-Piastem**. Na jego czele stanął, po raz drugi w swojej karierze, Wincenty Witos. Najstabilniejszym gabinetem tego okresu był rząd, na którego czele od grudnia 1923 r. do listopada 1925 r. stał **Władysław Grabski** (więcej o rządzie Grabskiego i o nim samym na s. 322). Wynikało to głównie z faktu, że utworzyli go bezpartyjni fachowcy. Jednak i ten gabinet nie zdążył zrealizować wszystkich zamierzonych reform.

Niestabilność polityczna Polski osłabiała jej pozycję na arenie międzynarodowej. II Rzeczpospolita przez wiele rządów europejskich wciąż była traktowana jako państwo sezonowe. Skutkowało to tym, że polską dyplomację pomijano podczas podejmowania ważnych decyzji międzynarodowych.

W kraju zaufanie do parlamentarzystów konsekwentnie spadało, a podziały na scenie politycznej przekładały się na wrogość wewnątrz całego społeczeństwa. Śmierć prezydenta Narutowicza była tego najtragiczniejszym przykładem.

Jednak pomimo trudności wynikających z niedostatków polskiej sceny politycznej lata 1919–1926 to okres rozwoju państwa polskiego i stabilizowania się jego ustroju. To właśnie w tym czasie zrealizowano najważniejsze reformy w II Rzeczypospolitej.

Rysunek zatytułowany *Niesforni tancerze* to karykatura zamieszczona w 1921 r. na łamach czasopisma „Mucha". Przedstawia polskich polityków różnych opcji jako korowód osób, z których każda zdaje się tańczyć w zupełnie inny sposób. Symbolizowało to brak zgody i szans na porozumienie pomiędzy ugrupowaniami politycznymi w sejmie.

• *ilustracja, Polska, 1921 r.*

ĆWICZENIA

1. Omów najważniejsze zasady ustrojowe wprowadzone przez konstytucję marcową.
2. Przedstaw okoliczności wyboru pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej.
3. Scharakteryzuj polską scenę polityczną w pierwszej połowie lat 20. XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
W. Suleja, *Mundur na nim szary... Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, Warszawa 2018.

5 PRZEWRÓT MAJOWY I RZĄDY SANACJI

Na podstawie uchwalonej w 1921 r. konstytucji marcowej wprowadzono w Polsce demokrację parlamentarną. Józef Piłsudski po pierwszych wyborach prezydenckich zrzekł się urzędu naczelnika państwa. Mimo to nadal cieszył się dużą popularnością w społeczeństwie i miał znaczący wpływ na politykę. Jak funkcjonowała polska scena polityczna w latach 20. XX w.? Jak w dwudziestoleciu międzywojennym zmienił się ustrój II Rzeczypospolitej?

KRYZYS RZĄDÓW PARLAMENTARNYCH

W połowie lat 20. XX w. nastąpił **kryzys polityczny w Polsce**. Istniało wówczas wiele mniejszych i większych partii, które łączyły się w nietrwałe koalicje. To zaś sprawiało, że kolejne rządy były niestabilne i szybko upadały. Do 1926 r. powstało aż 13 gabinetów. Większość z nich rozpadała się z powodu różnic ideologicznych i nie była zdolna do przeprowadzenia jakichkolwiek reform. Pociągnęło to za sobą drastyczny spadek zaufania do polityków. Powszechnie zarzucano im, że dbają bardziej o interes swojej partii niż o dobro społeczeństwa. Zjawisko to nazywano pogardliwie **partyjniactwem**. Rozczarowaniu politykami towarzyszył kryzys gospodarczy. W kraju panowały bezrobocie i bieda, szybko zwiększała się też inflacja.

Kryzys polityczny i gospodarczy w Rzeczypospolitej szedł w parze ze **spadkiem jej znaczenia na arenie międzynarodowej**. Niekorzystny dla Polski układ w Locarno czy wojna celna z Niemcami (więcej o niej na s. 323) były dowodami słabości naszego kraju w Europie. W tej sytuacji coraz więcej obywateli popierało ideę, aby wzorem innych państw europejskich wprowadzić w kraju **silne rządy autorytarne**. Dla wielu mieszkańców Polski jedyną osobą o dostatecznym autorytecie i zdolnościach politycznych, mogącą wyprowadzić ojczyznę z kryzysu, był **Józef Piłsudski**.

Dawny naczelnik państwa demonstracyjnie wycofał się z życia politycznego w 1923 r. Od tego czasu mieszkał w podwarszawskim Sulejówku. Choć nie pełnił żadnych funkcji państwowych, był aktywnym obserwatorem i komentatorem życia politycznego. Cieszył się poparciem dużej części społeczeństwa i środowiska wojskowego.

10 maja 1926 r. powołano nowy rząd koalicji, zwanej popularnie **Chjeno-Piastem**, a na jego czele po raz kolejny stanął Wincenty Witos. W skład tego ugrupowania weszli politycy chadecji, endecji i ludowcy. Wywołało to falę oburzenia, zwłaszcza w środowiskach lewicowych, które już na wstępie zarzuciły rządowi zamiar faszyzacji kraju. Wierni Piłsudskiemu dowódcy zaczęli pod pozorem ćwiczeń gromadzić swoje oddziały i przygotowywać się do przejęcia władzy przez Marszałka.

Dworek Milusin w Sulejówku był darem dla Józefa Piłsudskiego od żołnierzy i społeczeństwa. Marszałek mieszkał tu w latach 1923–1926. Każdego roku 19 marca uroczyście świętowano w Sulejówku imieniny Piłsudskiego, na które tłumnie przybywali jego dawni podkomendni z Legionów Polskich.

▪ *fotografia, Sulejówek, 1925 r.*

PRZEWRÓT MAJOWY

12 maja 1926 r. wojska podległe Piłsudskiemu wkroczyły do Warszawy i zajęły prawobrzeżną część miasta – Pragę. Prawdopodobnie miała być to tylko demonstracja siły, by skłonić prezydenta do zdymisjonowania rządu. Około godziny 17.00 doszło do **spotkania Piłsudskiego ze Stanisławem Wojciechowskim** na moście Poniatowskiego. Marszałek liczył, że uda mu się przekonać swojego dawnego współpracownika do ustępstw. Rozmowa nie przyniosła jednak efektów. Wieczorem rozpoczęły się trzydniowe walki, podczas których zginęło ponad 350 osób, a ok. 900 zostało rannych. Do zwycięstwa Piłsudskiego przyczynili się kolejarze z PPS, których strajk zatrzymał pociągi wiozące oddziały wierne rządowi, głównie z Wielkopolski. W tej sytuacji 14 maja prezydent i rząd złożyli dymisję. Piłsudski, wbrew oczekiwaniom wielu swoich zwolenników, osobiście nie sięgnął po władzę. Zrezygnował też z represji wobec przeciwników politycznych, poza nielicznymi dowódcami usuniętymi z armii. 15 maja powołano nowy rząd. Premierem został wskazany przez Piłsudskiego kandydat – **Kazimierz Bartel**. Marszałek objął w nowym gabinecie stanowisko ministra do spraw wojskowych. Ten rząd miał funkcjonować do czasu wyboru kolejnego prezydenta.

31 maja 1926 r. Zgromadzenie Narodowe urząd głowy państwa powierzyło Józefowi Piłsudskiemu, który jednak nie przyjął tej godności i zaproponował swojego kandydata – profesora Politechniki Lwowskiej **Ignacego Mościckiego**. Następnego dnia został on wybrany na prezydenta. Kazimierz Bartel złożył dymisję swojego rządu, lecz ponownie powołano go na premiera. Decyzje parlamentu podjęte na przełomie maja i czerwca *de facto* miały na celu zalegalizowanie zamachu stanu dokonanego przez Piłsudskiego. Rozpoczął się trwający do końca dwudziestolecia międzywojennego okres rządów zwolenników Marszałka, zwany **sanacją** (z łac. *sanatio* – 'uzdrowienie'). Nazwa pochodzi od głównego postulatu piłsudczyków, jakim miała być naprawa polskiego życia politycznego. W rzeczywistości najważniejszym celem Piłsudskiego było odsunięcie od władzy partii prawicowych i ukrócenie zjawiska partyjniactwa.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY MOŚCICKI

1867–1946

Był polskim politykiem, wybitnym chemikiem i wynalazcą. W młodości związał się z Ligą Narodową, a następnie z ruchem socjalistycznym. Jako członek PPS brał udział w organizowaniu zamachów na rosyjskich dygnitarzy. W obawie przed zdekonspirowaniem wyemigrował do Londynu. Pracował i wykładał w Szwajcarii, gdzie opracował metodę pozyskiwania azotu z powietrza. W 1912 r. powrócił do ojczyzny i przez 10 lat pracował jako profesor na Politechnice Lwowskiej. W 1926 r. Józef Piłsudski wysunął jego kandydaturę na prezydenta. Mościcki sprawował ten urząd w latach 1926–1939. Był jednym z najbardziej zaufanych współpracowników Piłsudskiego. Po śmierci Marszałka rządził państwem w porozumieniu z gen. Edwardem Rydzem-Śmigłym. We wrześniu 1939 r. po agresji sowieckiej opuścił Polskę i został internowany w Rumunii. Następnie przekazał urząd prezydenta Władysławowi Raczkiewiczowi.

Józef Piłsudski 1
na moście Poniatowskiego
chwilę po spotkaniu z prezydentem Wojciechowskim. Obok niego stoi gen. Gustaw Orlicz-Dreszer 2.
▪ *fotografia, Warszawa, 12 V 1926 r.*

NOWELA SIERPNIOWA

Józef Piłsudski nie przyjął urzędu prezydenta, ponieważ uważał, że konstytucja marcowa daje zbyt małe uprawnienia głowie państwa. Dlatego politycy związani z sanacją od początku dążyli do wzmocnienia władzy wykonawczej w Polsce. Pierwszym krokiem do tego celu było uchwalenie przez parlament **2 sierpnia 1926 r. noweli sierpniowej**. Wprowadzała one niewielkie zmiany do konstytucji marcowej, a jej najważniejsze zapisy dotyczyły uprawnień prezydenta.

Odtąd mógł on:

- wydawać rozporządzenia z mocą ustawy,
- rozwiązać parlament przed upływem jego kadencji.

Nowela sierpniowa dała władzy wykonawczej przewagę nad ustawodawczą i była pierwszym krokiem w kierunku ustanowienia w Polsce **rządów autorytarnych**. Politycy sanacyjni dążyli do zmiany konstytucji, jednak przez długi czas nie mieli odpowiedniej większości w parlamencie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO

29 maja 1926 r. rozpoczęły się obrady Zgromadzenia Narodowego mające na celu wybranie prezydenta Polski. Józef Piłsudski wygłosił wówczas przemówienie, w którym nakreślił swoją ocenę polskiej demokracji.

Nie będę się wdawał w dyskusję nad wypadkami majowymi. Zdecydowałem się na nie sam, w zgodzie z własnym sumieniem, i nie widzę potrzeby z tego się tłumaczyć.

Głównymi powodami obecnego stanu rzeczy w Polsce – to jest nędzy, słabizny wewnętrznej i zewnętrznej – były złodziejstwa, pozostające bezkarne. Ponad wszystkim w Polsce zapanował interes jednostki i partii, zapanowała bezkarność za wszelkie nadużycia i zbrodnie.

W odrodzonym państwie nie nastąpiło odrodzenie duszy narodu. Gdy wróciłem z Magdeburga i posiadłem władzę, jakiej nikt w Polsce nie piastował, wierząc w odrodzenie narodu, nie chciałem rządzić batem i oddałem władzę w ręce zwołanego przez siebie Sejmu Ustawodawczego, którego wszak mogłem nie zwoływać. Naród się jednak nie odrodził. Szuje i łajdaki rozpanoszyły się. Naród odrodził się w jednej tylko dziedzinie, w dziedzinie walki orężnej, tzn. pod względem odwagi osobistej i ofiarności względem państwa w czasie walki. Dzięki temu mogłem doprowadzić wojnę do zwycięskiego końca. We wszystkich innych dziedzinach odrodzenia nie znalazłem. Ustawiczne waśnie personalne i partyjne, jakieś dziwne rozpanoszenie się brudu i jakiejś bezczelnej, łajdackiej przewagi sprzedajnego nieraz elementu.

Rozwielmożniło się w Polsce znikczemnienie ludzi. Swobody demokratyczne zostały nadużyte tak, że można było znienawidzieć całą demokrację.

Interes partyjny przeważał ponad wszystko. Partie w Polsce rozmnożyły się tak licznie, iż stały się niezrozumiałe dla ogółu. To wszystko skierowane było przeciw każdemu, kto reprezentował państwo. Tych reprezentujących państwo było trzech: mnie, jako Naczelnikowi Państwa, obrzydzano życie ciągłą nagonką, oszczerstwami i najwstrętniejszymi potwarzami. Nie upadłem tylko dlatego, że jestem silniejszy od was wszystkich. Drugiego reprezentanta wprost zamordowano, a moralni sprawcy tego mordu uszli bezkarnie. Trzeci padał pod ciężarem męki z powodu sejmu i senatu. Gdy byłem po raz ostatni w Belwederze u pana Wojciechowskiego, żal mi go było. Człowiek tajał, postarzał się pod wpływem pracy sejmu i senatu. Kiedy go usiłowałem namówić do nieulegania wpływom partyjnym, odrzekł, że chciałby partiom oprzeć się, ale czuje, że ulegnie.

Warunki tak się ułożyły, że mogłem nie dopuścić was do sali Zgromadzenia Narodowego, kpiąc z was wszystkich, ale czynię próbę, czy można jeszcze w Polsce rządzić bez bata. Nie chcę uczynić nacisku, ale ostrzegam, że sejm i senat są instytucjami najbardziej znienawidzonymi w społeczeństwie. Róbcie raz jeszcze próbę. Nacisku nie będzie. Żadna siła fizyczna nie zaciąży nad wami. Dałem gwarancję swobodnego obioru Prezydenta i słowa dotrzymam, ale ostrzegam, nie zawierajcie z kandydatem na Prezydenta układów partyjnych. Kandydat na Prezydenta musi stać ponad stronnictwami, winien umieć reprezentować cały naród. Wiedzcie, że w przeciwnym razie nie będę bronił sejmu i senatu, gdy dojdzie do władzy ulica. Nie może w Polsce rządzić człowiek pod terrorem szuj i temu się przeciwstawiam.

Wydałem wojnę szujom, łajdakom, mordercom i złodziejom i w walce tej nie ulegnę. Sejm i senat mają nadmiar przywilejów i należałoby, aby ci, którzy powołani są do rządów, mieli więcej praw. Parlament winien odpocząć. Dajcie możność rządzącym odpowiadać za to, czego dokonają. Niech Prezydent tworzy rząd, ale bez nacisku partyj. To jest jego prawo.

Źródło: D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy*, t. 2, Gdańsk 2000.

? 1. Powiedz, czym Józef Piłsudski argumentuje swoją decyzję o dokonanym zamachu stanu.

2. Wyjaśnij, jakiego postępowania autor mowy oczekuje od prezydenta II Rzeczypospolitej.

RZĄDY SANACYJNE

W pierwszych latach rządów sanacji dominował kierunek liberalny. Premierem kilkakrotnie zostawał Kazimierz Bartel. Józef Piłsudski piastował tę funkcję tylko w latach 1926–1928 i 1930. Mimo że pozornie pozostawał w cieniu, to w praktyce miał decydujący wpływ na sprawy państwa. Oficjalnie aż do śmierci Piłsudski był jedynie ministrem spraw wojskowych i Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych.

W 1928 r. władze zorganizowały wybory parlamentarne. Aby je wygrać, politycy sanacji powołali nowe ugrupowanie – **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem** (BBWR). Na jego czele stanął jeden z najbliższych współpracowników Piłsudskiego – **Walery Sławek**. Działacze BBWR przedstawiali swój związek jako szeroki sojusz partii politycznych i organizacji społecznych, do którego mógł przystąpić każdy, kto zechce wspierać rządy sanacyjne. Wybory, podczas których zdarzały się fałszerstwa (zwane „cudami nad urną"), zakończyły się wygraną BBWR. Zwolennicy Piłsudskiego uzyskali większość parlamentarną, jednak wciąż za małą, by zmienić konstytucję. Osłabieniu uległa endecja, a partie centrowe zaczęły szukać możliwości współpracy z lewicą.

Objęcie rządów przez zwolenników Piłsudskiego nie przyniosło zapowiadanego uzdrowienia sceny politycznej. Znów powszechnym zjawiskiem była korupcja. Sami rządzący skoncentrowali się na umacnianiu swojej pozycji w państwie. Pod pozorem pełnej demokracji przedstawiciele sanacji wprowadzali w kraju rządy autorytarne.

KONSTYTUCJA KWIETNIOWA

Prace nad nową konstytucją trwały kilka lat. Ostatecznie przedstawicielom sanacji udało się ją uchwalić w marcu 1935 r. Ustawa została podpisana przez prezydenta miesiąc później, dlatego przeszła do historii jako **konstytucja kwietniowa**.

Nowa konstytucja wprowadzała system rządów prezydenckich i przyniosła odejście od trójpodziału władzy. Odtąd uprawnienia głowy państwa stały się bardzo rozległe, ponieważ prezydent:

- był wybierany na 7-letnią kadencję przez Zgromadzenie Elektorów lub w wyborach powszechnych (spośród zaledwie dwóch kandydatów),
- mógł mianować lub odwołać premiera, prezesa Sądu Najwyższego i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych,
- mógł rozwiązać sejm i senat,
- miał prawo łaski,
- wydawał dekrety,
- miał prawo veta zawieszającego ustawy sejmowe,
- decydował o wojnie i pokoju,
- reprezentował Polskę na arenie międzynarodowej,
- w razie wojny mógł mianować swojego następcę.

Prezydent nie podlegał właściwie żadnej kontroli. Konstytucja kwietniowa głosiła, że jest on odpowiedzialny *przed Bogiem i historią*. Zarówno dla zwolenników, jak i przeciwników Piłsudskiego było jasne, że nowa konstytucja powstała w takim kształcie, by to właśnie on objął urząd prezydenta. Jednak wiosną 1935 r. stan zdrowia Marszałka znacznie się pogorszył. Józef Piłsudski zmarł **12 maja 1935 r.**, dokładnie w 9. rocznicę zamachu majowego.

Uroczystość podpisania konstytucji kwietniowej przez Ignacego Mościckiego [1] odbyła się 23 kwietnia 1935 r. na Zamku Królewskim w Warszawie. Oprócz prezydenta wzięli w niej udział członkowie rządu z premierem Walerym Sławkiem [2] na czele. Ustawa weszła w życie następnego dnia.

▪ *fotografia, Warszawa, 23 IV 1935 r.*

REPRESJE WOBEC OPOZYCJI

Zwycięstwo BBWR-u w wyborach w 1928 r. zmusiło ugrupowania opozycyjne do współdziałania. W 1929 r. powstał sojusz partii lewicowych i ludowych, zwany popularnie **Centrolewem**. Zorganizował on dnia 29 czerwca 1930 r. w Krakowie **Kongres Obrony Prawa i Wolności Ludu**. Głoszono tam hasła nawołujące do destabilizacji państwa, m.in. wzywano do niepłacenia podatków i obalenia dyktatury Piłsudskiego. Trafiały one na podatny grunt, gdyż był to już czas kryzysu gospodarczego (więcej o nim na s. 250–252). Piłsudski, w obawie przed eskalacją napięcia, zdecydował się uderzyć w opozycję. 25 sierpnia stanął na czele nowego rządu. Kilka dni później prezydent Mościcki na podstawie przysługujących mu praw rozwiązał parlament. W ten sposób przywódcy opozycji zostali pozbawieni immunitetów. We wrześniu główni przeciwnicy obozu rządzącego, m.in. Wojciech Korfanty i Wincenty Witos, zostali aresztowani i osadzeni w **twierdzy brzeskiej**. Wielu z nich podczas pobytu w więzieniu było dręczonych fizycznie i psychicznie.

Przeprowadzone w listopadzie 1930 r. **wybory**, zwane **brzeskimi**, praktycznie wyeliminowały opozycję z życia politycznego. Podczas kampanii dochodziło do licznych nadużyć. Ostatecznie BBWR uzyskał 56% miejsc w parlamencie.

W latach 1931–1932 odbywał się proces brzeski. Jedenastu politykom opozycji zarzucono udział w przygotowaniu zamachu stanu. Tylko jeden z nich został uniewinniony, pozostałych skazano na kary więzienia. Jednak wcześniej część przywódców opozycji, m.in. Witos i Korfanty (wyłączony z procesu), zdążyła wyemigrować z kraju.

W 1934 r. członkowie Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów zamordowali w Warszawie ministra spraw wewnętrznych **Bronisława Pierackiego**. Wydarzenie to stało się dla władz sanacyjnych pretekstem do utworzenia w **Berezie Kartuskiej** na Polesiu obozu dla więźniów politycznych. Kierowano tam nawet osoby, które nie były skazane prawomocnym wyrokiem.

W latach 30. najważniejszą rolę wśród polityków sanacji zaczęła odgrywać **grupa pułkowników**. Była to frakcja najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego. Większość z nich stanowili oficerowie Wojska Polskiego, którzy z czasem zaczęli zajmować najważniejsze cywilne urzędy w państwie. Grupa pułkowników stanowiła autorytarne skrzydło sanacji, a ich radykalna postawa często prowadziła do brutalnych rozwiązań w zmaganiach z opozycją.

Proces brzeski odbywał się w sądzie okręgowym w Warszawie. Wśród oskarżonych większość stanowili politycy Polskiej Partii Socjalistycznej.

• *fotografia, Warszawa, 1931 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Obóz w Berezie Kartuskiej

Obóz dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej zaczął funkcjonować w lipcu 1934 r. Osadzeni byli tam kierowani na podstawie decyzji administracyjnej, a nie wyroku sądowego. Trafiali do obozu na trzy miesiące, lecz niejednokrotnie wydłużano ten pobyt. Wśród więźniów byli głównie działacze Obozu Narodowo-Radykalnego (organizacji skrajnie nacjonalistycznej), komuniści oraz nacjonaliści ukraińscy. Liczba jednorazowo osadzonych w Berezie Kartuskiej wahała się od 100 do 600. W sumie do 1939 r. w obozie więziono ok. 3 tys. osób. Osadzonych obowiązywał ściśle określony plan dnia, w którym dużo czasu było przeznaczone na prace fizyczne. Wobec wielu więźniów stosowano także przemoc fizyczną i psychiczną. Szacuje się, że przez pięć lat działalności obozu zmarło w nim kilkunastu osadzonych.

? Na czym polegały nadużycia przy osadzaniu więźniów w obozie w Berezie Kartuskiej?

Bereza Kartuska była w okresie II Rzeczypospolitej niewielkim miastem liczącym niespełna 4 tys. mieszkańców.

• *fotografia, Bereza Kartuska, lata 30. XX w.*

OBÓZ SANACYJNY PO ŚMIERCI PIŁSUDSKIEGO

Gdy **12 maja 1935 r. zmarł Józef Piłsudski**, stronnictwo sanacyjne utraciło główny, spajający je autorytet. Rozpoczął się proces rozpadu obozu władzy. Wkrótce ukształtowały się trzy jej ośrodki:

- **„grupa zamkowa"** – skupiona wokół prezenta Ignacego Mościckiego; jej przedstawiciele za swoje główne zadanie uznawali modernizację administracji i gospodarki państwa;
- **środowisko płk. Józefa Becka**, ministra spraw zagranicznych, decydujące o kierunku polskiej dyplomacji,
- **grupa Edwarda Rydza-Śmigłego**, Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (od skrótu tego tytułu nazywana „GISZ"), której celem była modernizacja armii.

Rządzący Polską nieformalny triumwirat Mościcki–Rydz–Beck zupełnie zmarginalizował rolę Walerego Sławka, który w zamyśle Piłsudskiego miał być kolejnym prezydentem Polski. Jego rozgoryczenie znalazło swój tragiczny finał w kwietniu 1939 r., gdy popełnił samobójstwo.

Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem został rozwiązany jeszcze w 1935 r. Dwa lata później **płk Adam Koc** powołał, po akceptacji marszałka Rydza-Śmigłego, nową formację polityczną – **Obóz Zjednoczenia Narodowego** (**OZN**), zwany popularnie „Ozonem". W swoim programie OZN odwoływał się do nośnych w tym czasie w Europie haseł konsolidacji narodu, solidaryzmu społecznego i dominacji państwa w sferze gospodarczej. Propagował też kult marszałka Rydza-Śmigłego jako wodza narodu. Była to wizja państwa autorytarnego. W deklaracji założycielskiej Ozonu pojawiły się także idee nacjonalistyczne oraz silne podkreślanie związków z Kościołem katolickim. Duchowieństwo katolickie generalnie jednak dystansowało się od sanacji i częściej wiązało się ideowo ze Stronnictwem Narodowym.

POGRZEB JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO

Józef Piłsudski zmarł w Belwederze 12 maja 1935 r. Uroczystości pogrzebowe trwały od 13 do 18 maja i stały się manifestacją jego kultu. Przez pierwsze pięć dni uroczystości odbywały się w Warszawie. Trumna Marszałka była wystawiona w Belwederze, później odbyła się defilada wojskowa i uroczysta msza. W nocy z 17 na 18 maja ciało Piłsudskiego zostało przetransportowane specjalnym pociągiem do Krakowa. Na drodze jego przejazdu Marszałka żegnało tysiące ludzi. W Krakowie uroczystości zgromadziły ok. 100 tys. osób i delegacje z wielu państw. W uroczystym kondukcie za trumną wodza szli jego dawni podkomendni z Kompanii Kadrowej, a nawet ostatni żyjący powstańcy styczniowi. Józef Piłsudski spoczął w jednej z krypt pod katedrą na Wawelu. Rok później, zgodnie z wolą zmarłego, jego serce złożono w grobie na cmentarzu na Rossie w Wilnie. W tej samej mogile pochowano wcześniej jego matkę – Marię Piłsudską.

Kondukt pogrzebowy w Krakowie miał długość kilku kilometrów. Kiedy przechodził przez Rynek Starego Miasta, rozległ się hejnał mariacki. Gdy trumna dotarła na Wawel, zaczął bić dzwon Zygmunt.

▪ *fotografia, Kraków, 18 V 1935 r.*

Pogrzeb serca Józefa Piłsudskiego odbył się 12 maja 1936 r., w pierwszą rocznicę jego śmierci. Specjalna urna została uroczyście złożona w grobie Marii Piłsudskiej, na którym wyryto napis *Matka i serce syna* oraz wybrane przez Marszałka cytaty z dwóch poematów Juliusza Słowackiego.

▪ *fotografia, Wilno, 12 V 1936 r.*

? Wyjaśnij, dlaczego polskie władze zdecydowały się na tak uroczysty pogrzeb Józefa Piłsudskiego.

POLSKI AUTORYTARYZM

Wprowadzenie władzy autorytarnej było typowym zjawiskiem dla wielu państw europejskich w dwudziestoleciu międzywojennym. Jednak sanacja w Polsce na tym tle się wyróżniała. Sam Piłsudski często powtarzał, że *Polakami nie da się rządzić za pomocą bata*. Stąd w porównaniu z innymi reżimami rządy sanacyjne dawały pewne, choć ograniczone możliwości działania opozycji i środowiskom kontestującym obóz władzy. Nie doszło także na masową skalę do prześladowania opozycyjnych polityków. Kurs polityczny zaostrzył się po 1935 r. Mimo to umiarkowane partie opozycyjne stopniowo konsolidowały się i podejmowały próby odzyskania wpływów, m.in. poprzez liczne w tym czasie strajki chłopskie. W 1936 r. działacze ruchu ludowego i chadecji założyli w Szwajcarii stronnictwo **Front Morges** [czyt.: morż]. Nazwa pochodzi od miejscowości w Szwajcarii, w której mieszkał Ignacy Jan Paderewski. Oprócz niego do czołowych działaczy Frontu Morges należeli: Władysław Sikorski, Wojciech Korfanty i Józef Haller. Rok później w Polsce powstało chadeckie **Stronnictwo Pracy**. Ruch ludowy zjednoczył się jeszcze w 1931 r. w jednym Stronnictwie Ludowym (SL).

Do zmian doszło także wśród ugrupowań prawicowych. Obok obozu narodowego, na czele którego stał wciąż Roman Dmowski, zaczęły powstawać bardziej skrajne organizacje, zakładane przez młodych. W 1934 r. utworzono **Obóz Narodowo-Radykalny**. W następnym roku podzielił się on na dwa stronnictwa, zwane ONR-ABC i **ONR-Falanga**. Przedstawiciele tego drugiego ugrupowania sympatyzowali z faszyzmem i głosili hasła antysemickie oraz antysanacyjne, postulując przy tym obalenie systemu demokratycznego i wprowadzenie silnych rządów totalitarnych. Radykalne działania takich ugrupowań jak ONR-Falanga (ataki na ludność żydowską, demolowanie żydowskich sklepów) były jednak przez władze sanacyjne stanowczo zwalczane. Partię zdelegalizowano, a część jej działaczy spotkały surowe represje – więzienie lub pobyt w obozie w Berezie Kartuskiej.

Wszystko to prowadziło do powstania w Polsce oryginalnego systemu autorytarnego, w którym opozycja wprawdzie istniała, ale nie miała żadnego wpływu na władzę ani możliwości jej zdobycia. W porównaniu z dominującymi w tym czasie w Europie opresyjnymi reżimami totalitarnymi i autorytarnymi była to łagodna dyktatura, ukryta dodatkowo za fasadą demokracji.

WARTO WIEDZIEĆ

Getto ławkowe i *numerus clausus*

W drugiej połowie lat 30. nasiliły się w Polsce akty antysemityzmu inspirowane najczęściej przez członków skrajnie prawicowych organizacji, takich jak Młodzież Wszechpolska czy ONR-Falanga. Dochodziło np. do dyskryminowania studentów pochodzenia żydowskiego. Na licznych uczelniach wprowadzono getto ławkowe. Polegało ono na zmuszaniu Żydów do zajmowania specjalnie wyznaczonych ławek w salach wykładowych. Część uczelni zastosowała także zasadę *numerus clausus* [czyt.: klałzus] (łac. 'liczba zamknięta'), zgodnie z którą na studia przyjmowano tylko tyle procent studentów danej narodowości, ile wynosił odsetek tej mniejszości w Polsce. Mimo agresywnego nastawienia środowisk antysemickich studenci i wykładowcy okazywali solidarność z Żydami. Studenci – nie-Żydzi – często zasiadali w ławkach wyznaczonych dla ich żydowskich kolegów lub stali podczas wykładów.

? Jakie były przejawy antysemityzmu na polskich uczelniach w II Rzeczypospolitej?

Studenci Uniwersytetu Warszawskiego wieszają na bramie swojej uczelni antysemickie transparenty. Umieszczone na nich hasła nawoływały do wprowadzenia getta ławkowego i obniżenia opłat za studia.

▪ *fotografia, Warszawa, 1936 r.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co określano mianem partyjniactwa.
2. Omów przebieg wydarzeń podczas przewrotu majowego.
3. Scharakteryzuj okres rządów sanacji w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Cichoracki, *Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, Kraków 2005.
M. Wołos, *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Kraków 2013.

6 SPOŁECZEŃSTWO I GOSPODARKA II RZECZYPOSPOLITEJ

Proces kształtowania się granic II Rzeczypospolitej trwał kilka lat. Ich ostateczny przebieg został ustalony w 1923 r. Odrodzona Polska nie była ani tak rozległa, jak zakładali zwolennicy koncepcji federacyjnej, ani tak jednolita pod względem etnicznym, jak postulowali głosiciele idei inkorporacyjnej. Z jakich narodowości składało się społeczeństwo II Rzeczypospolitej? Jakie trudności stały przed polską gospodarką i które z nich udało się przezwyciężyć?

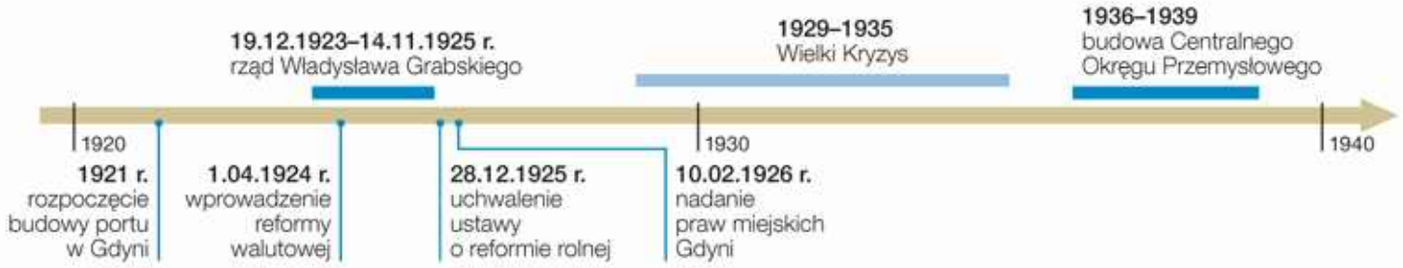

SPOŁECZEŃSTWO II RZECZYPOSPOLITEJ

Odrodzona Rzeczpospolita według danych z 1921 r. liczyła 27 mln obywateli. Plasowało to Polskę na szóstym miejscu wśród państw europejskich. Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego liczba mieszkańców kraju sukcesywnie rosła. Na początku lat 30. przekroczyła 30 mln, a w 1939 r. osiągnęła 35 mln.

II Rzeczpospolita była państwem bardzo słabo zurbanizowanym. W 1921 r. ok. 75% ludności Polski żyło na wsi. Jedynym miastem, którego liczba mieszkańców przekraczała milion, była Warszawa. Najbardziej zurbanizowane regiony stanowiły Wielkopolska i Górny Śląsk. Z kolei na Kresach Wschodnich zdecydowanie dominowała ludność wiejska.

MNIEJSZOŚCI NARODOWE W RZECZYPOSPOLITEJ

II Rzeczpospolita była państwem **wielonarodowym** i **wielowyznaniowym**. W 1921 r. Polacy stanowili ok. 69% jej mieszkańców. Pozostałą część tworzyły mniejszości narodowe, wśród których znajomość języka polskiego nie była powszechna. Znaczny odsetek ludności Polski nie potrafił też pisać i czytać (w 1921 r. ok. 33 proc.).

- **Ukraińcy** zamieszkiwali głównie południowo-wschodnie tereny Rzeczypospolitej. Posługiwali się językiem ukraińskim i wyróżniało ich silne poczucie odrębności narodowej. Cechowała ich także odrębność na płaszczyźnie religijnej, należeli bowiem do Kościoła prawosławnego lub greckokatolickiego. Ukraińcy zakładali własne organizacje, z których najbardziej radykalne głosiły potrzebę oderwania od Polski jej południowo-zachodnich terenów i założenia własnego państwa. Jedną z nich była działająca nielegalnie **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów** (**OUN**), której członkowie dokonywali zamachów na polskich polityków.
- **Żydzi** mieszkali przede wszystkim w dawnym zaborze rosyjskim i austriackim. Szacuje się, że w całym kraju żyło ich ok. 3 mln. We wschodnich województwach Polski było wiele miejscowości, w których Żydzi stanowili połowę lub nawet większość mieszkańców. Część z nich była zasymilowana (zob. też s. 172). Żydzi najczęściej wyznawali judaizm i używali na co dzień głównie **jidysz**, a jako języka obrzędów religijnych hebrajskiego. Cechą charakterystyczną ludności żydowskiej był niemal całkowity brak wśród niej osób niepiśmiennych. Dzięki temu Żydzi mieli bardzo silną pozycję w handlu i zdominowali wolne zawody.

Żydowskie sklepy i kramy znajdowały się we wszystkich polskich miastach. Handel i rzemiosło należały do głównych zajęć przedstawicieli tej mniejszości narodowej.

▪ *fotografia, Warszawa, 1937 r.*

- **Niemcy** zajmowali głównie ziemie dawnego zaboru pruskiego i rosyjskiego – Wielkopolskę i Pomorze. Ich liczebność nie przekraczała miliona. Dużą część Niemców żyjących w Polsce stanowili protestanci. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej czuli silny związek z państwem niemieckim i bardzo często odnosili się z wrogością do Polski.
- **Białorusini** zamieszkiwali województwa wschodnie. Nie mieli tak silnej tożsamości narodowej jak Ukraińcy czy Litwini. Należeli do Kościoła prawosławnego lub katolickiego.
- **Litwini** byli grupą mniej liczną niż Białorusini, jednak lepiej zorganizowaną. Wynikało to głównie z faktu, że mieli oparcie w niepodległym państwie litewskim. W Polsce zakładali własne organizacje i wydawali swoją prasę.
- Do najmniej licznych mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej należeli: **Czesi**, **Słowacy**, a etnicznych: **Karaimowie**, **Tatarzy**, **Łemkowie**, **Bojkowie** i **Huculi**.

Prawa mniejszości narodowych były gwarantowane przez traktaty międzynarodowe, a także przez polską konstytucję. Artykuł 95 konstytucji marcowej głosił: *Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii.* W praktyce jednak wielokrotnie w II Rzeczypospolitej ujawniała się wrogość na tle narodowym i wyznaniowym. Duży wpływ miały na to poglądy najpopularniejszego w Polsce ugrupowania politycznego, czyli endecji. Głoszone przez nią antysemickie hasła niekorzystnie zaważyły na stosunkach polsko-żydowskich. Wrogość występowała również w relacjach polsko-niemieckich. Przez cały okres międzywojenny napięte relacje panowały też między Polakami a Ukraińcami, najliczniejszą mniejszością, wśród której żywe były hasła niepodległościowe.

Niezależnie od tych animozji mniejszości narodowe w Polsce cieszyły się **dużą swobodą działania**. Mogły zakładać organizacje, wydawać prasę, pielęgnować swoje zwyczaje, używać własnego języka oraz rozwijać rodzimą kulturę. Na tle sąsiednich państw II Rzeczpospolita była odbierana jako kraj tolerancyjny dla mniejszości narodowych.

NARODOWOŚCI W II RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Wymień województwa, w których dominowali przedstawiciele mniejszości narodowych.
2. Podaj, które mniejszości narodowe zamieszkiwały tereny graniczące z ZSRS.

PODZIAŁ NARODOWY I WYZNANIOWY KRAJU

W okresie międzywojennym przeprowadzono w Polsce dwa spisy powszechne – w 1921 r. (przed ostatecznym ustaleniem granic) i 1931 r. Ich wyniki dostarczają informacji na temat składu narodowościowego i wyznaniowego mieszkańców II Rzeczypospolitej. Przynależność etniczna zazwyczaj pokrywała się z wyznaniową, choć występowały też niewielkie różnice, np. ok. ⅓ protestantów stanowili Polacy.

Struktura narodowościowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

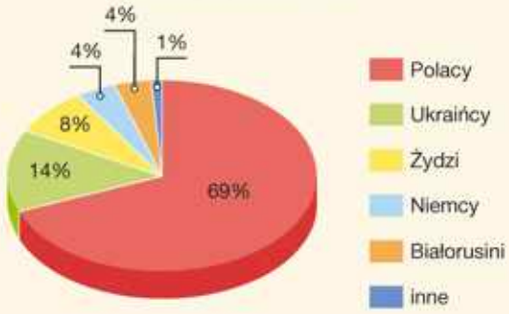

Struktura wyznaniowa II Rzeczypospolitej według spisu z 1921 r.

? Które mniejszości narodowe przekraczały liczbę 5% ludności Rzeczypospolitej?

PROBLEMY GOSPODARCZE II RZECZYPOSPOLITEJ

Sytuacja gospodarcza odrodzonej Polski była niezwykle trudna. Rzeczpospolita powstała z ziem należących przez 123 lata do trzech odrębnych mocarstw. Tereny poszczególnych zaborów różniły się stopniem rozwoju gospodarczego i infrastrukturą. Obowiązywały na nich również inne przepisy prawa, systemy miar i wag oraz waluty. Ponadto ziemie oderwane od państw zaborczych z przyczyn politycznych straciły swoje dawne rynki zbytu. Przykładowo zakłady włókiennicze z dawnego Królestwa Polskiego nie mogły już eksportować swoich towarów do Rosji, a górnośląskie kopalnie – sprzedawać węgla do Niemiec.

Trwająca cztery lata I wojna światowa oraz konflikty o granice Polski pociągnęły za sobą ogromne zniszczenia, które utrudniały rozwój gospodarczy. W wyniku działań zbrojnych wiele zakładów przemysłowych, linii kolejowych, mostów, a nawet upraw rolnych zostało zniszczonych.

W odrodzonej Polsce bardzo wyraźne było zróżnicowanie poszczególnych regionów pod względem rozwoju. Na ziemiach dawnego zaboru pruskiego i w centralnej Polsce przemysł i rolnictwo rozwijały się dynamicznie, dlatego tę część kraju nazywano **Polską A**. Z kolei większość Galicji i Kresy Wschodnie były słabo rozwinięte i uprzemysłowione w niskim stopniu. Obszar ten określano jako **Polskę B**. Umowna granica pomiędzy Polską A i Polską B biegła na znacznym odcinku wzdłuż Wisły.

Dawne granice państw zaborczych rzutowały też na stopień rozwoju infrastruktury. W zachodniej Polsce sieć dróg i połączeń kolejowych była zdecydowanie gęściejsza niż na wschodzie. Ponadto zastosowano tam szerokość torów kolejowych taką jak w zachodniej Europie. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego rozstaw torów był szerszy. Z czasem zaczęto rozbudowywać sieć kolejową i drogową, z wolna postępowała również elektryfikacja (mimo to w 1939 r. z 600 miast w Polsce ok. 100 nadal nie było zelektryfikowanych).

Budowa linii kolejowej na odcinku Kraków–Miechów rozpoczęła się w 1931 r. jako część trasy łączącej Kraków z Warszawą. Pierwsze pociągi łączące dawną i obecną stolicę Polski przejechały tędy trzy lata później.

▪ *fotografia, Polska, 1933 r.*

REFORMY GRABSKIEGO

Na pierwsze lata niepodległości Polski rzutował w znacznym stopniu pogłębiający się kryzys gospodarczy. Odbudowa zniszczeń wojennych i walki o granice zrujnowały budżet państwa. W kraju szalała hiperinflacja, panowały też bieda i bezrobocie. Ponadto częste zmiany rządów uniemożliwiały przeprowadzenie niezbędnych reform.

Pod koniec 1923 r. prezydent powołał bezpartyjny rząd ekspertów. Na jego czele stanął wybitny ekonomista **Władysław Grabski**. Ten gabinet otrzymał specjalne uprawnienia i przez pół roku mógł podejmować decyzje niezależne od parlamentu.

Pierwszym ważnym dokonaniem rządu Grabskiego była **reforma walutowa**. W całym kraju wprowadzono jedną walutę – **polski złoty**. Pozwoliło to na zahamowanie hiperinflacji. Dodatkowo rząd zadbał o zwiększenie dochodów państwa. Udało się to dzięki:

- wdrożeniu specjalnego podatku dla najbogatszych osób,
- ograniczeniu niektórych wydatków państwa (m.in. na administrację),
- podniesieniu części opłat (np. za bilety kolejowe).

Kolejną niezwykle ważną dla całego społeczeństwa kwestią była **reforma rolna**. Dotycząca jej ustawa została przyjęta przez sejm już w 1920 r., jednak wtedy nie udało się jej wprowadzić w życie. Rząd Grabskiego na nowo zajął się tym problemem w 1925 r. Parcelacji miały podlegać majątki o powierzchni powyżej 180 ha (na Kresach Wschodnich powyżej 300 ha). Wykup gruntów od właścicieli odbywał się po cenach rynkowych, następnie ziemię sprzedawano chłopom. W porównaniu z reformami rolnymi, np. w państwach bałtyckich, proces ten był bardzo powolny. Do 1939 r. reforma objęła zaledwie 58% terenów, które miały jej podlegać. Wynikało to głównie z tego, że ziemiaństwo, które stanowiło wpływową warstwę społeczną w Polsce, nie było zainteresowane wyzbywaniem się ziemi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GRABSKI

1874–1938

Polski polityk, historyk i ekonomista. Ukończył z wyróżnieniem Szkołę Nauk Politycznych w Paryżu. Studiował również historię i ekonomię na Sorbonie oraz agronomię w Halle. W latach 1905–1912 pełnił funkcję posła do Dumy rosyjskiej z ramienia Narodowej Demokracji. Po uzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. objął stanowisko ministra rolnictwa oraz ministra skarbu, a dwa lata później został premierem. Przeprowadził reformę walutową, która obejmowała m.in. zahamowanie inflacji i powołanie Banku Polskiego. W 1925 r. podał się do dymisji i poświęcił resztę życia pracy naukowej.

WARTO WIEDZIEĆ

Marka polska i złoty

W 1916 r. na ziemiach Królestwa Polskiego okupowanych przez Niemców została wprowadzona nowa waluta – marka polska (mkp). Początkowo emitowano niskie jej nominały, m.in. 5, 2, 1, a nawet ½ marki. Na banknotach był umieszczony wizerunek Orła Białego, co stanowiło jego pierwsze urzędowe zastosowanie od czasu powstania listopadowego. W styczniu 1920 r. marka polska stała się walutą oficjalnie funkcjonującą w całej II Rzeczypospolitej. Panująca wówczas hiperinflacja sprawiła, że w obiegu zaczęły pojawiać się coraz wyższe nominały, takie jak 1 000 000, a w 1923 r. też 5 000 000 i 10 000 000. Zdarzało się nawet, że dla zaoszczędzenia papieru na dawnych banknotach o niskich nominałach drukowano nowe wartości. Gdy rząd Grabskiego wprowadził nową walutę – złotego polskiego – wymieniano go po kursie: 1 zł = 1 800 000 mkp.

Rysunek satyryczny z lat 20. w dowcipny sposób komentował zjawisko hiperinflacji. Mężczyzna z torbą pełną pieniędzy mówi: *Otrzymałem pensję miesięczną i nie wiem, co robić! Posiadam pieniędzy zbyt wiele, ażeby samemu udźwignąć i zbyt mało, ażeby zapłacić dorożkarzowi za odwiezienie do domu.*

▪ *ilustracja, Polska, 1922 r.*

? Wyjaśnij na podstawie przedstawionej ilustracji, jakie były skutki hiperinflacji.

W 1925 r. rozpoczął się polsko-niemiecki konflikt ekonomiczny, zwany **wojną celną**. Niemcy, które kupowały ok. 80% węgla z Górnego Śląska, wstrzymały wówczas jego import. Ponadto wprowadziły wysokie cła na towary sprowadzane z Polski, która odpowiedziała tym samym wobec Niemiec. Spór spowodował głęboki spadek polskiej produkcji przemysłowej, wzrost inflacji oraz bezrobocia (szczególnie na Śląsku), a ostatecznie przyczynił się do upadku rządu Grabskiego. Sytuacja gospodarcza Polski zaczęła poprawiać się już w następnym roku, jednak relacje gospodarcze z Niemcami wciąż były napięte. Oficjalnie wojna celna została zakończona dopiero w 1934 r. podpisaniem paktu o nieagresji między sąsiadami.

BUDOWA PORTU W GDYNI

Odrodzona Rzeczpospolita uzyskała dostęp do morza, lecz na polskim wybrzeżu brakowało dużego **portu morskiego**. Władze Wolnego Miasta Gdańska były niechętne Polakom i utrudniały korzystanie ze swojego portu. Tymczasem dla młodego państwa polskiego szczególnie ważna była możliwość eksportowania swoich towarów drogą morską. Z tego powodu wkrótce po opanowaniu Pomorza rozpoczęto poszukiwania odpowiedniego miejsca w celu założenia portu. Ostatecznie wybór padł na **Gdynię** – wioskę położoną nad Zatoką Gdańską. Prace nad budową portu ruszyły w 1921 r. i początkowo posuwały się wolno. Jednak pięć lat później uległy zdecydowanemu przyspieszeniu. Było to zasługą ówczesnego ministra przemysłu i handlu – **Eugeniusza Kwiatkowskiego**. Jeszcze w 1926 r. Gdynia uzyskała prawa miejskie. Ogromna inwestycja przyciągała pracowników z całej Polski. Dzięki temu powstało tu duże, nowoczesne miasto z portem handlowym i wojennym. Na rozwój Gdyni wpłynęła też budowa trasy kolejowej, zwanej **magistralą węglową**. Połączyła ona Górny Śląsk z Wybrzeżem i umożliwiła

POSTAĆ HISTORYCZNA

EUGENIUSZ KWIATKOWSKI

1888–1974

Był naukowcem i politykiem. Ukończył studia chemiczne we Lwowie i w Monachium. W 1916 r. wstąpił do Legionów Polskich, w których pracował w biurze werbunkowym. Zaangażował się też w działalność konspiracyjną Polskiej Organizacji Wojskowej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości był m.in. dyrektorem Państwowej Fabryki Związków Azotowych w Chorzowie. W latach 1926–1930 objął stanowisko ministra przemysłu i handlu. Jego działania w dużym stopniu przyczyniły się do rozwoju Gdyni i polskiej floty. Należał do najbliższych współpracowników prezydenta Mościckiego, jednak nie cieszył się poparciem Józefa Piłsudskiego. Dlatego do rządu powrócił dopiero w 1935 r. i aż do końca II Rzeczypospolitej pełnił funkcję wicepremiera do spraw gospodarczych i ministra skarbu. W 1936 r. ogłosił przygotowany wraz ze współpracownikami czteroletni plan gospodarczy (na lata 1936–1940), który zakładał m.in. budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego. Po II wojnie światowej był m.in. Delegatem Rządu do spraw Wybrzeża. Przyczynił się wówczas do odbudowy portów w Gdańsku, Gdyni i Szczecinie. Wkrótce jednak władze komunistyczne odsunęły go od działalności publicznej, a nawet zakazały pobytu na Wybrzeżu. W ostatnich latach życia poświęcił się działalności naukowej.

Budowa portu w Gdyni jest jednym z największych dokonań gospodarczych II Rzeczypospolitej. Do najtrudniejszych zadań jej twórców należało przekształcenie piaszczystych plaż w nabrzeża portowe, do których mogłyby zawijać dalekomorskie statki.

▪ *fotografia, Gdynia, 1929 r.*

eksport polskiego węgla drogą morską (przyjrzyj się mapie na s. 325). Pod koniec lat 30. Gdynia liczyła już 120 tys. mieszkańców, a jej port był jednym z największych pod względem ilości przeładunku portów nad Bałtykiem. Aż 80% krajowego eksportu i 65% importu transportowano drogą morską. Z tego względu Gdynia była nazywana „polskim oknem na świat" (więcej na ten temat w Symbolach epoki na s. 326–327).

INWESTYCJE PRZEMYSŁOWE W LATACH 30.

Wielki Kryzys (czytaj o nim więcej na s. 250–252) trwał w Polsce aż do 1935 r. i szczególnie dotknął wieś. Chłopów nie było stać na zakup wyrobów przemysłowych, a niskie ceny towarów rolnych sprawiały, że ich produkcja była nieopłacalna. Ponadto na wsi panowało **ukryte bezrobocie**, wynikające z przeludnienia i braku możliwości migracji jej mieszkańców do ośrodków miejskich.

Kryzys dotknął także miasta. Po 1929 r. z Polski wycofała się duża część inwestorów zagranicznych. Wiele zakładów przemysłowych upadło, inne były zmuszone ograniczyć produkcję. Powodowało to stały wzrost bezrobocia. Podejmowane przez władze próby złagodzenia skutków kryzysu, np. przez organizowanie robót publicznych, nie dawały spodziewanego rezultatu. Z tego powodu kolejne rządy nie kontynuowały interwencjonizmu, a jedynie dbały o utrzymanie stabilności waluty i rezerw kruszców.

Sytuacja ekonomiczna Polski poprawiła się w 1935 r. Światowa gospodarka wyszła już wówczas z kryzysu i tym samym zwiększyły się obroty światowego handlu. W październiku tego roku do rządu powrócił Eugeniusz Kwiatkowski (jego biogram na s. 323), który objął ministerstwo skarbu. Był on zwolennikiem **etatyzmu**, czyli aktywnego udziału państwa w życiu gospodarczym i wprowadzania w tej dziedzinie elementów planowania. Kwiatkowski najpierw doprowadził do oddłużenia gospodarstw chłopskich i rozpoczął program robót publicznych. Następnie przygotował czteroletni program gospodarczy (na lata 1936–1940), który zakładał utworzenie w widłach Wisły i Sanu **Centralnego Okręgu Przemysłowego** (COP) (przyjrzyj się mapie na s. 325). O wyborze tej lokalizacji zdecydowały przede wszystkim względy bezpieczeństwa, tj. oddalenie od granic ZSRS i III Rzeszy. Dotychczasowe centra przemysłowe leżały blisko granicy polsko-niemieckiej i mogły w przypadku wojny zostać szybko utracone. Ponadto tereny COP-u były gęsto zaludnione i zamieszkane niemal wyłącznie przez Polaków. Wielkie inwestycje przemysłowe miały przyczynić się do spadku panującego tam bezrobocia. Budowę COP-u rozpoczęto w 1937 r. Do września 1939 r. zbudowano tu ponad 100 zakładów produkcyjnych, z których wiele było związanych z przemysłem zbrojeniowym. Do najważniejszych inwestycji zrealizowanych w ramach COP-u należały m.in.:

- Zakłady Lotnicze w Mielcu,
- fabryka broni w Starachowicach,
- kombinat metalurgiczny w Stalowej Woli,
- fabryka samochodów ciężarowych w Lublinie.

W COP rozwijał się także przemysł wydobywczy. Pozyskiwano tu: ropę, gaz ziemny, rudy żelaza, miedzi i pirytu. Już na początku 1939 r. plan czteroletni został zrealizowany i Kwiatkowski przygotował kolejny, tym razem piętnastoletni plan gospodarczy (na lata 1939–1954), uwzględniający dalszą rozbudowę COP i rozwój Kresów Wschodnich. Dzięki niemu miały zostać zniwelowane różnice w stopniu rozwoju Polski A i B. Realizację tych dalekosiężnych projektów Kwiatkowskiego uniemożliwił jednak wybuch II wojny światowej.

Prezydent Ignacy Mościcki [1] osobiście wizytował wiele zakładów przemysłowych tworzonych w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego. Świadczyło to o szczególnym zainteresowaniu władz sanacyjnych tą niezwykle ważną dla Polski inwestycją.

▪ *fotografia, Polska, 1939 r.*

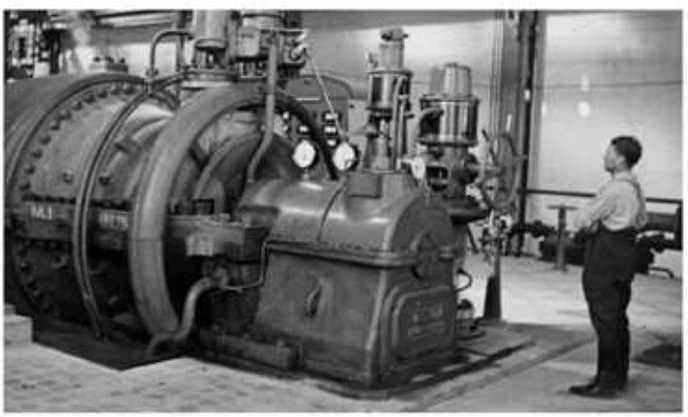

Elektrownia w Stalowej Woli powstała w 1939 r. W założeniu twórców miała być elementem kompleksu przemysłowego, w skład którego wejść miały także zakłady metalurgiczne. Ich zadaniem była produkcja broni, głównie artylerii.

▪ *fotografia, Stalowa Wola, 1939 r.*

STRUKTURA ZAWODOWA LUDNOŚCI

II Rzeczpospolita była państwem rolniczo-przemysłowym. Ponad połowa jego mieszkańców zaliczała się do warstwy chłopskiej. Tylko na Górnym Śląsku dominowała ludność zatrudniona w przemyśle. Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego struktura zawodowa mieszkańców II Rzeczypospolitej niewiele się zmieniła. Koniec lat 30. przyniósł jednak wzrost liczby zatrudnionych w przemyśle. Wynikało to m.in. z rozwoju wielkich inwestycji podejmowanych w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Struktura zawodowa według spisu z 1921 r.

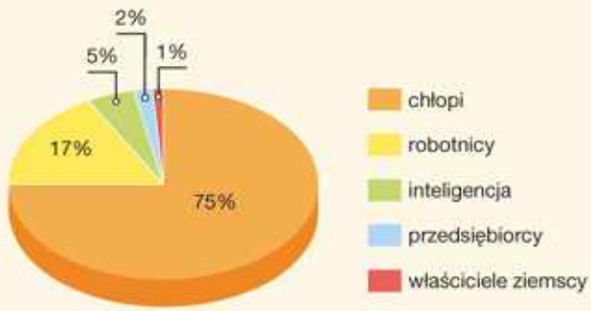

? Porównaj odsetek chłopów i właścicieli ziemskich. Wyjaśnij, z czego wynikała ta dysproporcja.

GOSPODARKA W II RZECZYPOSPOLITEJ

? 1. Wymień główne okręgi przemysłowe II Rzeczypospolitej.
2. Powiedz, jakie gałęzie przemysłu rozwijały się na obszarze Polski B.

ĆWICZENIA

1. Omów strukturę narodowościową społeczeństwa II Rzeczypospolitej.
2. Wymień najważniejsze problemy gospodarcze, przed którymi stanęła II Rzeczpospolita.
3. Przedstaw zasługi Eugeniusza Kwiatkowskiego dla rozwoju polskiej gospodarki.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2000.
J. Tomaszewski, Z. Landau, *Polska w Europie i świecie 1918–1939*, Warszawa 2005.
J. Żarnowski, *Polska 1918–1939. Praca, technika, społeczeństwo*, Warszawa 1999.

Gdynia – polskie okno na świat

Promienna radość ogarnia na widok, jak ten 8-letni malec, Gdynia, nauczył się już wymawiać i rozumieć słowo „business", jak wpatruje się w całą Polskę od morza do Karpat, czy nie zamierza ona czegoś przywieźć lub wyeksportować...

Eugeniusz Kwiatkowski, *Dysproporcje. Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*

NARODZINY GDYNI

Choć na mocy postanowień traktatu wersalskiego odrodzonej Polsce przyznano ok. 140 km wybrzeża, to nie było tam żadnego dużego portu. Rzeczpospolita wprawdzie uzyskała prawo do korzystania z urządzeń portowych w Gdańsku, lecz władze Wolnego Miasta były jej nieprzychylne. Uwidoczniło się to zwłaszcza w okresie wojny polsko-bolszewickiej. Dlatego już na początku 1920 r. zapadła decyzja o budowie własnego portu. Pod uwagę brano kilka lokalizacji, m.in. Puck. O wyborze Gdyni zdecydowała rekomendacja inż. Tadeusza Wendy. To on wskazał na nizinę między wsią Gdynia a Kępą Oksywską jako najlepsze miejsce do założenia portu. Budowę rozpoczęto w 1921 r. Mimo wsparcia sejmu prace przebiegały z trudnościami. Młode państwo, wychodzące z okresu zaborów i dotknięte wojną, borykało się z problemami finansowymi. I chociaż już w kwietniu 1923 r. rozpoczął funkcjonowanie tymczasowy port wojenny, to jednak przyspieszenie budowy portu handlowego i miasta nastąpiło dopiero po 1926 r. Wpływ na to miała m.in. zmiana sytuacji gospodarczej, gdyż wojna celna z Niemcami skutecznie wymusiła poszukiwanie nowych rynków zbytu oraz rozwój handlu.

ZASŁUGI MINISTRA KWIATKOWSKIEGO

Eugeniusz Kwiatkowski, zwolennik rozwoju handlu morskiego i budowy floty rybackiej, otrzymał w 1926 r. tekę ministra przemysłu i handlu. Dzięki jego czynnemu udziałowi budowa portu przyspieszyła. W Gdyni dynamicznie powstawały falochrony, urządzenia przeładunkowe i magazyny, co znacznie zwiększyło możliwości eksportu węgla i przyjmowania towarów. Duży wpływ na sukces miało zaangażowanie inżynierów i architektów, entuzjastów morza i gospodarki morskiej, jak wspomniany już Tadeusz Wenda i Julian Rummel.

Dworzec Morski 1 jest jednym z przykładów gdyńskiej architektury modernistycznej. Budynki wzniesione w tym stylu są zazwyczaj prostymi bryłami. Na zdjęciu obok dworca widać polski transatlantyk Piłsudski 2.

fotografia, Gdynia, lata 30. XX w.

Przed wybuchem wojny Gdynia należała do grupy najnowocześniejszych portów w Europie o zdolności przeładunkowej blisko 9 mln ton rocznie (podczas gdy port w Gdańsku przeładowywał ok. 7 mln ton).

Gdynia szybko stała się ważnym portem nie tylko handlowym, lecz także pasażerskim. W 1930 r. uruchomiono regularną linię transatlantycką Gdynia–Nowy Jork. Trzy lata później oddano do użytku nowoczesny Dworzec Morski. W ciągu kilku lat tysiące ludzi wypłynęły stąd m.in. do Stanów Zjednoczonych, Brazylii i Argentyny. W pobliżu Gdyni – w Rumi – zbudowano też lotnisko, z którego można było odbyć lot do Gdańska, Warszawy, a nawet Rzymu i Belgradu.

MIASTO Z MORZA

Równolegle z portem powstawało miasto. W marcu 1926 r. Gdynia otrzymała prawa miejskie. Dzięki ulgom podatkowym szybko stała się atrakcyjna dla inwestorów i mieszkańców, których liczba błyskawicznie się powiększała. Szybki rozwój portu powodował napływ robotników, marynarzy z odległych krajów, ale także licznych włóczęgów czy złodziei. Ogromny popyt na mieszkania sprzyjał spekulacjom cenowym, a duża część powstających w pośpiechu mieszkań i domów nie była objęta żadnym nadzorem budowlanym. Gdynia szybko stała się miastem, w którym ekskluzywna willowa zabudowa Kamiennej Góry i nowoczesne gmachy w stylu modernistycznym w Śródmieściu kontrastowały z osiedlami składającymi się z chaotycznie stawianych drewnianych bud, pozbawionych bieżącej wody i kanalizacji. Na takich osiedlach, którym miejscowi nadali nazwy w rodzaju Drewniana Warszawa czy Pekin, żyło ok. 30% mieszkańców Gdyni.

Mimo to dla władz II Rzeczypospolitej i mieszkańców tego miasta jego powstanie było powodem wielkiej dumy. W swojej książce *Gdynia. Pejzaż sprzed wojny* Mirosława Walicka utrwaliła takie wspomnienia ówczesnych gdynian:

To było miasto wyjątkowo pozbawione prowincjonalnego piętna. Może dlatego, że wciąż powstawało w nim coś nowego, nic nie zdążyło się zestarzeć.

– A jak kochaliśmy każdy nowy dom. Ot, taki przykład: rzadko chodziłam na Świętojańską. I raptem z jakiegoś powodu tam się znalazłam. Patrzę, a tu koło Komisariatu Rządu wyrosły dwa nowe gmachy. Tak się cieszyłam, jakby to były moje własne. A niechby ktoś z przyjezdnych spróbował powiedzieć, że Gdynia jest brzydka, z miejsca stałby się śmiertelnym wrogiem.

– Tak – potwierdza pani Kasprowiczowa – dulszczyzna nie zdążyła się zagnieździć w Gdyni. Byliśmy ludźmi otwartymi na świat.

Liczba mieszkańców Gdyni

Rok	Liczba mieszkańców
1910	1100
1921	1268
1926	12 000
1931	30 200
1935	75 000
1939	120 000

Plakat promujący Gdynię z napisami w czterech językach: polskim, angielskim, niemieckim i francuskim. Port, który był polskim oknem na świat, reklamowano jako miejsce atrakcyjne dla zagranicznych inwestorów i armatorów statków.

▪ *plakat, Polska, 1930 r.*

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Gdynia była nazywana polskim oknem na świat.

2. Wymień przyczyny tak dynamicznego rozwoju portu i miasta.

7 KULTURA I NAUKA W II RZECZYPOSPOLITEJ

Niepodległa Polska stanęła przed wieloma wyzwaniami, w tym także społecznymi. Na podzielonych do niedawna ziemiach był potrzebny nowy, wspólny system edukacji. Nauka mogła wreszcie się rozwijać z uwzględnieniem potrzeb odzyskanej ojczyzny. Sztuka nie musiała już służyć idei odzyskania niepodległości, artyści zaczęli zatem poszukiwać nowatorskich tematów i form wyrazu. Czym charakteryzował się system edukacji w Polsce? Jakie były dokonania polskich obywateli w kulturze, nauce i sporcie?

POCZĄTKI OŚWIATY W II RZECZYPOSPOLITEJ

W odrodzonej Polsce **dużym problemem był analfabetyzm**. Na ziemiach dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego, gdzie nie obowiązywał przymus szkolny, ok. 40% mieszkańców nie potrafiło czytać i pisać. W dawnym zaborze pruskim odsetek analfabetów był znacznie mniejszy. Dlatego jedną z pierwszych decyzji polskich władz stało się wprowadzenie **powszechnego obowiązku szkolnego** dla dzieci do 14. roku życia. Realizacji tego zamierzenia nie ułatwiał brak środków finansowych oraz kadry nauczycielskiej. Szczególnie trudna sytuacja panowała na Kresach Wschodnich. Mimo to do 1922 r. nauczaniem objęto ok. 60% dzieci w całej Polsce. Dzięki upowszechnieniu oświaty już w ciągu pierwszej dekady niepodległości odsetek analfabetów spadł do ok. 20% i przez cały okres międzywojenny wciąż stopniowo się zmniejszał.

Większość uczniów kończyła edukację w wieku 14 lat. Dobrze sytuowana młodzież, szczególnie w dużych miastach, mogła kontynuować naukę w płatnych szkołach średnich: czteroletnim gimnazjum i dwuletnim liceum. Po ich ukończeniu można było zapisać się na – również płatną – uczelnię wyższą. Po ukończeniu studiów należało jeszcze odbyć służbę wojskową w jednej ze szkół oficerskich, by następnie podjąć pracę zawodową.

REFORMY SZKOLNICTWA

W okresie międzywojennym przeprowadzono w Polsce **dwie reformy szkolnictwa**. Pierwsza z nich została wdrożona **w 1924 r. z inicjatywy Stanisława Grabskiego**, ministra wyznań religijnych i oświecenia

Szkoły państwowe w II Rzeczypospolitej miały przeważnie charakter koedukacyjny. Niemal we wszystkich placówkach uczennice i uczniowie odbywali zajęcia w jednej sali, lecz zajmowali oddzielne ławki.

• *fotografia, Poznań, ok. 1930 r.*

publicznego. Jej celem było ograniczenie liczby państwowych szkół dla mniejszości narodowych i wprowadzenie w ich miejsce placówek dwujęzycznych. Nauka języka polskiego oprócz ojczystego miała w zamyśle silniej wiązać daną grupę narodową z polskim państwem i prowadzić do jej asymilacji. W praktyce reforma okazała się dyskryminująca dla mniejszości narodowych.

Kolejna reforma została przeprowadzona **w 1932 r. przez ministra Janusza Jędrzejewicza**. W jej wyniku edukacja została podzielona na trzy etapy:

- etap I – sześcioletnia szkoła powszechna, obowiązkowa dla wszystkich uczniów (ci, którzy kończyli edukację na tym poziomie, przechodzili jeszcze do klasy siódmej),
- etap II – sześcioletnia szkoła ogólnokształcąca podzielona na: czteroletnie gimnazjum, zakończone tzw. małą maturą, i dwuletnie liceum ogólnokształcące, zawodowe lub pedagogiczne (trzyletnie), po którym zdawano tzw. dużą maturę,
- etap III – studia na jednej z wyższych uczelni.

Ponadto reforma Jędrzejewicza przyniosła **podniesienie poziomu kształcenia nauczycieli**, a także **rozwój szkolnictwa zawodowego**. To ostatnie miało duże znaczenie dla kraju, który w latach 30. wszedł na drogę dynamicznego rozwoju przemysłu.

Przez cały okres dwudziestolecia rozwijało się w Polsce **szkolnictwo wyższe**. W 1918 r. powstał Katolicki Uniwersytet Lubelski, a rok później uczelnie w Poznaniu i Wilnie. Ponadto założono politechniki, Państwową Szkołę Morską w Gdyni, a w Warszawie Akademię Sztuk Pięknych, Wyższą Szkołę Muzyczną oraz Akademię Wychowania Fizycznego. W przededniu II wojny światowej w Polsce działały 32 uczelnie wyższe.

NAUKA POLSKA

Rozwój szkolnictwa wyższego wiązał się z rozwojem polskiej nauki. Życie naukowe w kraju koordynowała powstała w drugiej połowie XIX w. **Polska Akademia Umiejętności** z siedzibą w Krakowie (więcej o niej na s. 163). W wielu dziedzinach polscy badacze zdobywali uznanie zarówno w kraju, jak i za granicą. Wielokulturowość społeczeństwa Rzeczypospolitej znalazła odbicie w pochodzeniu licznych twórców i naukowców, w tym żydowskim, niemieckim czy ukraińskim.

Światową sławę zyskali polscy **matematycy**. Szczególne zasługi miała **szkoła lwowska**, kierowana przez **Stefana Banacha** i **Hugona Steinhausa** [czyt.: sztajnhauza]. Lwowscy matematycy publikowali wyniki swoich prac w piśmie „Studia Mathematica" [czyt.: matematika], uznanym za jedno z najważniejszych w tym środowisku naukowym. Z kolei trzech poznańskich matematyków, Marian Rejewski, Henryk Zygalski i Jerzy Różycki, odnosiło sukcesy w kryptologii. Dzięki ich pracy podczas II wojny światowej udało się złamać szyfr niemieckiej maszyny Enigma.

Międzynarodowym uznaniem w dziedzinie filozofii i logiki cieszyła się tzw. **szkoła lwowsko-warszawska**. Historyk idei Marian Zdziechowski badał ze znawstwem myśl rosyjską, a dominikanin Jacek Woroniecki rozwijał etykę wychowawczą.

W dziedzinie **medycyny** wybitne osiągnięcia miał mikrobiolog **Ludwik Hirszfeld**, który wprowadził oznaczenia grup krwi. Za swoje badania został nominowany do Nagrody Nobla.

Okres dwudziestolecia międzywojennego przyniósł też rozwój badań nad **polską kulturą i językiem**. Jan Baudouin de Curtenay opublikował *Zarys historii języka polskiego*. Z kolei Aleksander Brückner [czyt.: brikner] jest autorem *Dziejów kultury polskiej*, *Encyklopedii staropolskiej* oraz *Słownika etymologicznego języka polskiego*. Do najwybitniejszych badaczy literatury polskiej należał Juliusz Kleiner [czyt.: klajner]. Uznanie zyskał historyk Władysław Konopczyński, jako pierwszy redaktor naczelny Polskiego Słownika Biograficznego, w którym prezentowano życiorysy zasłużonych, nieżyjących już osób związanych z Polską.

W dziedzinie **techniki** sukcesami mogli poszczycić się polscy konstruktorzy samolotów. Stanisław Rogalski, Stanisław Wigura i Jerzy Drzewiecki zaprojektowali serię samolotów sportowych **RWD** (skrót od pierwszych liter ich nazwisk). Z kolej zespół konstruktorów pod kierunkiem Jerzego Dąbrowskiego opracował projekt bombowca PZL 37 „Łoś", uważanego w przededniu II wojny światowej za jedną z najlepszych maszyn w swojej klasie.

Stanisław Wigura [1] był nie tylko konstruktorem samolotów, ale i znakomitym pilotem. Wraz z **Franciszkiem Żwirką** [2] na pokładzie polskiego samolotu RWD-6 zwyciężyli w sierpniu 1932 r. w Międzynarodowych Zawodach Samolotów Turystycznych Challenge. Trzy tygodnie później obaj lotnicy zginęli w katastrofie w Czechosłowacji.

- *fotografia, Warszawa, 1932 r.*

LITERATURA OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

Okres międzywojenny przyniósł dynamiczny rozwój polskiej kultury, szczególnie **literatury**. W pierwszych latach niepodległości najbardziej popularni byli pisarze, którzy debiutowali jeszcze pod zaborami, m.in. cieszący się ogromnym autorytetem **Stefan Żeromski** czy noblista z 1924 r. **Władysław Reymont**. Obok nich pojawiło się nowe pokolenie prozaików, reprezentowane przez **Zofię Nałkowską**, **Zofię Kossak-Szczucką** czy **Marię Dąbrowską**. Tworzyły one głównie powieści obyczajowe, które w realistyczny sposób przedstawiały życie społeczeństwa polskiego w pierwszych dekadach XX w. Powieść Dąbrowskiej *Noce i dnie* jest uważana przez wielu krytyków za największe dokonanie literatury polskiej w okresie II Rzeczypospolitej. Z obozu piłsudczykowskiego pochodził pisarz **Juliusz Kaden-Bandrowski**, autor m.in. książki *Generał Barcz*, ukazującej mechanizmy sprawowania władzy w Polsce. W dwudziestoleciu międzywojennym triumfy święciła także literatura popularna. Szczególnie poczytne były powieści **Tadeusza Dołęgi-Mostowicza** i kryminalno-szpiegowska proza byłego przemytnika **Sergiusza Piaseckiego**. Oprócz prozy realistycznej w polskiej literaturze dynamicznie rozwijały się awangardowe kierunki, jak ekspresjonizm, surrealizm i futuryzm. Do ich przedstawicieli można zaliczyć: **Witolda Gombrowicza**, **Brunona Schulza** [czyt.: szulca] i Brunona Jasieńskiego czy Emila Zegadłowicza. Jako tłumacz literatury francuskiej i badacz literatury zasłynął **Tadeusz Boy-Żeleński**. W wyniku przemian politycznych zachodzących w Polsce i Europie w kręgach intelektualnych zaczęto przepowiadać nieuchronną zagładę cywilizacji. Głównym głosicielem katastrofizmu w literaturze polskiej był **Stanisław Ignacy Witkiewicz – Witkacy**. W swoich dramatach i powieściach przedstawiał wizje świata niszczonego przez systemy totalitarne. Elementy katastrofizmu zawierała też twórczość poety debiutującego w latach 30., przyszłego noblisty **Czesława Miłosza**.

Czasy II Rzeczypospolitej to okres wspaniałego rozkwitu poezji w Polsce. Do jej najwybitniejszych twórców należeli członkowie warszawskiej grupy poetyckiej **Skamander**: **Julian Tuwim**, **Antoni Słonimski**, **Jan Lechoń**, **Kazimierz Wierzyński** i **Jarosław Iwaszkiewicz**. Pragnęli oni powiązać poezję z codziennością w duchu radości życia. W Krakowie działała grupa poetycka Awangarda pod kierownictwem **Tadeusza Peipera** [czyt.: pajpera]. Związani z nią poeci odcinali się od tradycji młodopolskiej i zgodnie z zasadami futuryzmu głosili pochwałę zdobyczy cywilizacji. W tym czasie tworzyli również poeci **Konstanty Ildefons Gałczyński** oraz **Jerzy Liebert** [czyt.: libert], a także dramatopisarz **Karol Rostworowski**.

W odrodzonej Polsce prężnie rozwijał się **teatr**. Na scenach wystawiano zarówno dzieła klasyczne, jak i awangardowe. Najwybitniejsze zespoły teatralne stworzyli **Juliusz Osterwa** i **Leon Schiller** [czyt.: sziler]. Bardzo popularne były również kabarety. Ich występy odbywały się w salach teatralnych, ale także w kawiarniach, które były ulubionym miejscem spotkań mieszkańców miast. Do najbardziej znanych miejsc tego typu należały warszawskie lokale Ziemiańska i Adria oraz krakowska Jama Michalika.

W dziedzinie **muzyki** wielkie uznanie zyskał **Karol Szymanowski**, twórca m.in. baletu *Harnasie* i opery *Król Roger*. W 1927 r. odbył się pierwszy Konkurs Chopinowski, a w 1935 r. Konkurs Skrzypcowy im. Henryka Wieniawskiego. Światowe triumfy święcił tenor **Jan Kiepura**.

Obok literatury doskonale rozwijało się czasopiśmiennictwo. Pod koniec lat 30. w Polsce wydawano ok. 2700 tytułów gazet, wśród nich codzienne czy brukowe, a poza tym czasopisma specjalistyczne: sportowe, kobiece czy wojskowe. Popularnymi periodykami były „Wiadomości Literackie" oraz pisma satyryczne „Mucha" i „Szpilki".

CIEKAWOSTKA

Medale dla artystów

W 1928 r. w Amsterdamie odbywały się Letnie Igrzyska Olimpijskie. Zawodom sportowym towarzyszył Olimpijski Konkurs Sztuki i Literatury. Podobnie jak w zmaganiach sportowców, tu również przyznawano medale w dziedzinach: literatury, muzyki, architektury, malarstwa i rzeźbiarstwa. Złoty medal zdobył wówczas Kazimierz Wierzyński za tom wierszy *Laur olimpijski*. Z kolei Władysław Skoczylas otrzymał brąz za swój cykl akwarel zatytułowany *Plakaty*.

Diana – praca Władysława Skoczylasa nagrodzona w 1928 r. w Amsterdamie.

- *obraz, Polska, 1928 r.*

SZTUKA I ARCHITEKTURA W II RZECZYPOSPOLITEJ

W **malarstwie** dwudziestolecia międzywojennego wciąż uznaniem cieszyły się obrazy historyczne i batalistyczne, tworzone m.in. przez Wojciecha Kossaka, oraz impresjonistyczne dzieła Leona Wyczółkowskiego czy Józefa Mehoffera. Z czasem jednak do głosu zaczęły dochodzić nurty awangardowe takie jak **formizm**, wykorzystujący elementy kubizmu i ekspresjonizmu, lecz także sztuki ludowej. W tym stylu tworzyli Stanisław Ignacy Witkiewicz i Leon Chwistek. Dużą popularność zdobył **kapizm**, zwany też koloryzmem z powodu nadrzędnej roli koloru w twórczości jego przedstawicieli. Był on reprezentowany przez Jana Cybisa czy Zygmunta Waliszewskiego. Do najwybitniejszych polskich **rzeźbiarzy** tego okresu należeli Xawery Dunikowski i Zbigniew Pronaszko.

W polskiej **architekturze** lat 20. nawiązywano nadal do neobaroku. Wznoszono także budowle utrzymane w stylu dworkowym, np. posiadłość Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, co było konsekwencją poszukiwania polskiego stylu narodowego. W kolejnych latach zaczęły dominować funkcjonalizm i modernizm, którego najlepszy przykład stanowi zabudowa Gdyni (więcej na ten temat zob. Symbole epoki na s. 326–327).

Autoportret, ostatni papieros skazańca to przełomowe dzieło w twórczości Stanisława Ignacego Witkiewicza. Odtąd artysta, aby zarobić na utrzymanie, zaczął malować portrety na zamówienie. Początkowo traktował to jak swego rodzaju wyrok, stąd w tytule pojawia się słowo „skazaniec".

▪ *obraz, Polska, 1925 r.*

Głowy wawelskie to cykl 12 rzeźb wykonanych przez Xawerego Dunikowskiego w latach 1925–1927. Przedstawiają one podobizny m.in. Adama Mickiewicza, Henryka Walezego i Anny Jagiellonki.

▪ *rzeźby, Kraków, 1925–1927*

Modernistyczny budynek biurowo-mieszkalny przy skrzyżowaniu ulic 3 Maja i 10 Lutego w Gdyni powstał w latach 1935–1936 jako siedziba Zakładu Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych. Budowle modernistyczne w Gdyni mają charakterystyczne zaokrąglone kształty w nawiązaniu do architektury okrętowej.

▪ *fotografia, Gdynia, XX w.*

? Jakie nurty dominowały w polskim malarstwie dwudziestolecia międzywojennego?

KINO I RADIO W MIĘDZYWOJENNEJ POLSCE

W dwudziestoleciu międzywojennym szybko upowszechniło się **kino**. Na pierwsze lata niepodległości Polski przypada jeszcze era filmów niemych. W polskiej kinematografii dominowało wtedy kino patriotyczne, np. filmy prezentujące walki o granice Rzeczypospolitej. Od początku istnienia polskiego kina realizowano też filmy, których scenariusze opierały się na dziełach rodzimej literatury. W 1930 r. powstał pierwszy polski film dźwiękowy – *Moralność pani Dulskiej*. Dużą popularnością cieszyły się także komedie i melodramaty osadzone w ówczesnej rzeczywistości, np. ekranizacje obyczajowych powieści Dołęgi-Mostowicza: *Znachor*, *Doktor Wilczur* czy *Kariera Nikodema Dyzmy*. Do największych gwiazd kina międzywojennego zaliczano m.in. Mieczysławę Ćwiklińską, piosenkarkę Hankę Ordonównę, Eugeniusza Bodo czy Adolfa Dymszę. Najpopularniejsi aktorzy mieli w II Rzeczypospolitej status wielkich gwiazd. Wielką międzynarodową karierę w Hollywood zrobiła w tym czasie jednak tylko **Pola Negri** (właśc. Apolonia Chałupiec) pochodząca z Polski.

Okres międzywojenny to także czas narodzin polskiego **radia**. 1 lutego 1925 r. ze studia w Warszawie nadano pierwszą eksperymentalną audycję. W kwietniu następnego roku Polskie Radio emitowało już regularny program. W kolejnych latach powstały lokalne rozgłośnie, m.in. w Krakowie, Wilnie i Poznaniu. W 1931 r. uruchomiono stację nadawczą w Raszynie, która obejmowała swoim zasięgiem ok. 90% powierzchni kraju. Do Polaków mieszkających nawet na innych kontynentach i podróżujących statkami sygnał radiowy z Polski docierał za pomocą ogromnej anteny nadawczej zlokalizowanej w podwarszawskich Starych Babicach.

Początkowo program był nadawany tylko w godzinach wieczornych, jednak w drugiej połowie lat 30. trwał już cały dzień. Większość czasu antenowego wypełniała muzyka, a z czasem powstały też programy informacyjne i słuchowiska. Z Polskim Radiem było związanych wielu wybitnych pisarzy, aktorów i muzyków, m.in.: Jan Parandowski, Janusz Korczak, Maria Dąbrowska czy pianista i kompozytor Władysław Szpilman.

CIEKAWOSTKA

Początki telewizji w Polsce

II Rzeczpospolita była jednym z pierwszych państw, w których udało się uruchomić telewizję. Dzięki nadajnikowi zainstalowanemu na warszawskim wieżowcu Prudential 5 października 1938 r. nadano próbną audycję z występem popularnego śpiewaka Mieczysława Fogga. Wyemitowano także film *Barbara Radziwiłłówna* z gwiazdą polskiego kina Jadwigą Smosarską w roli głównej. Obraz można było odebrać w promieniu 20 km od anteny. Pierwsza oficjalna emisja sygnału nastąpiła w sierpniu 1939 r. Wybuch wojny zatrzymał prace nad rozwojem telewizji w Polsce.

Eugeniusz Bodo naprawdę nazywał się Bohdan Eugène Junod [czyt.: e**żen** żu**no**]. Należał do największych gwiazd przedwojennego polskiego kina. Swoją karierę rozpoczął jako tancerz i śpiewak w modnych wówczas rewiach. W 1925 r. zadebiutował jako aktor filmowy. Zagrał łącznie w ponad 30 produkcjach. Zmarł w 1943 r., uwięziony w sowieckim łagrze.

▪ *fotografia, Polska, lata 30. XX w.*

Film *Pan Tadeusz* z 1928 r. był jedną z największych polskich produkcji okresu kina niemego. Zrealizowano w nim nawet sceny batalistyczne, w których wzięli udział ułani Wojska Polskiego. Dzieło Ryszarda Ordyńskiego przez wiele lat uchodziło za zaginione, lecz w 2006 r. odnaleziono większość nakręconego materiału.

▪ *kadr filmowy, Polska, 1928 r.*

SPORT W II RZECZYPOSPOLITEJ

Jeszcze przed powstaniem II Rzeczypospolitej na ziemiach polskich była rozwijana kultura fizyczna. Zakładano wówczas organizacje sportowe, takie jak np. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" i pierwsze kluby piłkarskie. Już w 1919 r. powstał Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich, a patronat nad nim objął Józef Piłsudski. Polska reprezentacja zadebiutowała na igrzyskach olimpijskich w Paryżu w 1924 r., uzyskując dwa medale: srebrny i brązowy. Pierwsze złoto dla Polski zdobyła cztery lata później Halina Konopacka w rzucie dyskiem. Do najwybitniejszych polskich sportowców dwudziestolecia międzywojennego należeli także: tenisistka Jadwiga Jędrzejowska, biegacz Janusz Kusociński i czterokrotny uczestnik igrzysk olimpijskich narciarz Stanisław Marusarz. Polacy odnosili również sukcesy w lotnictwie.

Od początku istnienia II Rzeczypospolitej jedną z najpopularniejszych dyscyplin sportowych była piłka nożna. Polski Związek Piłki Nożnej powstał w 1919 r., a już w następnym roku zrzeszał 215 klubów. W 1920 r. polska reprezentacja rozegrała pierwszy mecz międzynarodowy, zaś w 1938 r. wzięła udział w piłkarskich mistrzostwach świata. Sukcesy odnosili również polscy jeźdźcy, którzy w okresie międzywojennym kilkukrotnie stawali na podium olimpijskim i kilkanaście razy zwyciężali w zawodach międzynarodowych. W sporcie balonowym Polacy czterokrotnie zdobyli puchar Gordona Bennetta, a polscy szachiści w 1930 r. tryumfowali na olimpiadzie szachowej w Hamburgu.

Halina Konopacka była wszechstronnie utalentowaną lekkoatletką. Uprawiała rzut dyskiem, rzut oszczepem, pchnięcie kulą, skok wzwyż i w dal. Zdobyła w tych dyscyplinach łącznie 27 tytułów mistrzyni Polski.

▪ *fotografia, Amsterdam, 1928 r.*

Janusz Kusociński zdobył złoty medal olimpijski w biegu na 10 tys. m podczas igrzysk w Los Angeles w 1932 r. Był także wicemistrzem Europy na dystansie 5 tys. m. W 1940 r. został zamordowany przez niemieckich okupantów za działalność konspiracyjną.

▪ *fotografia, Polska, 1938 r.*

Kolarska reprezentacja Polski na igrzyska olimpijskie w 1924 r. w Paryżu w składzie: Tomasz Stankiewicz [1], Jan Łazarski [2], Franciszek Szymczyk [3] i Józef Lange [4], zdobyła pierwszy medal olimpijski dla Polski. W jeździe drużynowej na dystansie 4000 m nasi zawodnicy zajęli drugie miejsce. Tomasz Stankiewicz, podobnie jak Janusz Kusociński, został zamordowany przez niemieckich okupantów w Palmirach.

▪ *fotografia, Paryż, 1924 r.*

? W jakich dyscyplinach polscy sportowcy odnosili sukcesy w dwudziestoleciu międzywojennym?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała reforma edukacji przeprowadzona przez Janusza Jędrzejewicza.
2. Wymień dziedziny naukowe, w których polscy uczeni zyskali uznanie w latach 20. i 30.
3. Przedstaw najważniejszych twórców polskiej literatury w okresie międzywojennym.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Włodarczyk, *Sztuka polska 1918–2000*, Warszawa 2000.
B. Woltman, J. Gaj, *Sport w Polsce 1919–1939*, Gorzów Wielkopolski 1997.
R. Wryka, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015.

8 POLITYKA ZAGRANICZNA II RZECZYPOSPOLITEJ

Podczas ustalania swoich granic II Rzeczpospolita popadła w konflikty z niemal wszystkimi sąsiadami. Jej pozycja na arenie międzynarodowej była od początku słaba. Polska, traktowana przez rządy niektórych krajów jako państwo sezonowe, musiała prowadzić umiejętną politykę zagraniczną. Jakie były główne cele polskiej dyplomacji w dwudziestoleciu międzywojennym? Jak jej działalność wpłynęła na położenie II Rzeczypospolitej?

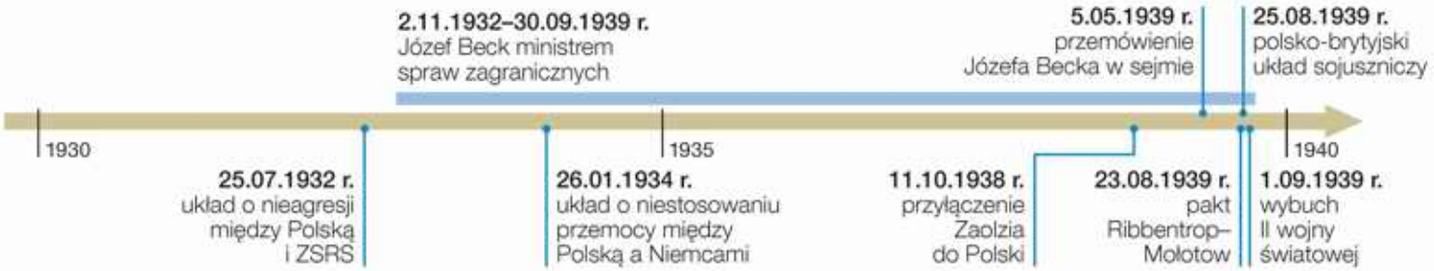

POLSKA NA ARENIE MIĘDZYNARODOWEJ

W latach 20. międzynarodowe położenie Polski było trudne. Najsilniejsze sąsiednie państwa, Niemcy i Związek Sowiecki, pomimo zawartych układów pokojowych, dążyły do odebrania jej suwerenności. Zawarty w 1922 r. niemiecko-sowiecki układ w Rapallo (zob. s. 248) służył współpracy w odbudowaniu potencjału militarnego tych państw, co stanowiło bezpośrednie zagrożenie dla Polski. Stosunki z Czechosłowacją były zdominowane przez spór o Śląsk Cieszyński. Z kolei Litwa domagała się od Rzeczypospolitej zwrotu Wileńszczyzny.

Przyjazne relacje łączyły Polskę jedynie z Łotwą, Rumunią i Węgrami. W marcu 1921 r. polskie władze podpisały układ sojuszniczy z Rumunią, w którym oba państwa zobowiązywały się do wzajemnej pomocy w przypadku sowieckiej agresji. Dodatkowo Polsce udało się pozyskać jako sojusznika Francję, z którą zawarto w tym samym roku układ sojuszniczy na wypadek wojny z Niemcami. W 1925 r. Polska zawarła konkordat ze Stolicą Apostolską.

O słabej pozycji Polski na arenie międzynarodowej świadczy pomijanie jej przy podejmowaniu kluczowych decyzji dla Europy. **W 1925 r. w Locarno** (zob. też ramka na s. 257) odbyła się konferencja, na której przedstawiciele Belgii, Francji, Włoch, Wielkiej Brytanii oraz Niemiec podpisali traktat zapewniający nienaruszalność niemieckiej granicy zachodniej. Takich gwarancji nie otrzymały jednak Polska i Czechosłowacja. Oznaczało to porażkę polskiej dyplomacji i ryzyko, że Niemcy będą w przyszłości dążyć do zrewidowania swojej granicy wschodniej.

POLITYKA MIĘDZYNARODOWA W OKRESIE SANACJI

Po zamachu majowym znów decydujący wpływ na polską politykę zagraniczną zyskał Józef Piłsudski. Marszałek powrócił do stworzonej przez siebie jeszcze przed I wojną światową **idei Międzymorza**. Miała ona polegać na zbudowaniu bloku państw środkowoeuropejskich, m.in. Polski, Rumunii, Węgier, Litwy i krajów bałtyckich, który miał stanowić przeciwwagę dla Związku

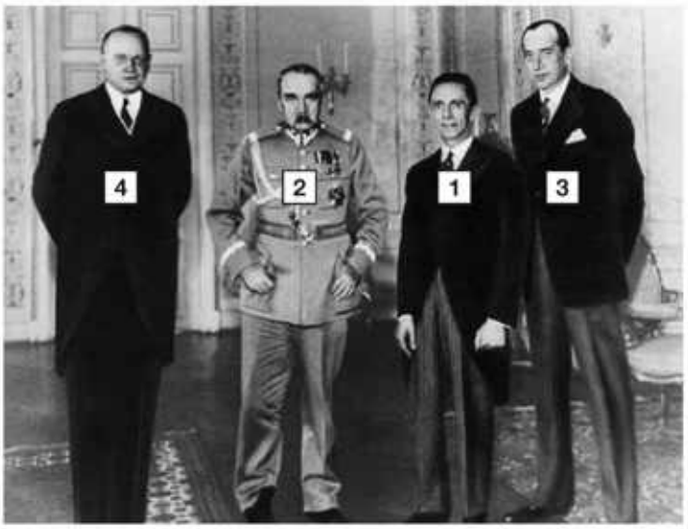

Wizyta Josepha Goebbelsa 1 **w Warszawie** w czerwcu 1934 r. była jednym z dowodów na polepszenie relacji między Polską a Niemcami w tamtym czasie. Minister propagandy III Rzeszy spotkał się m.in. z Józefem Piłsudskim 2, Józefem Beckiem 3 i niemieckim ambasadorem w Polsce Hansem-Adolfem von Moltke 4. Piłsudski po dojściu do władzy Hitlera był zwolennikiem podjęcia wojny prewencyjnej z nazistowskimi Niemcami. Prawdopodobnie brak reakcji ze strony zachodnich sojuszników skłonił go jednak do unormowania relacji z Niemcami.

• *fotografia, Warszawa, 15 VI 1934 r.*

Sowieckiego. Tego celu nie udało się zrealizować, głównie ze względu na lokalne spory pomiędzy poszczególnymi państwami, m.in. konflikt polsko-litewski o Wileńszczyznę czy węgiersko-rumuński o Siedmiogród.

Dodatkowo Polska wspomagała działalność ukraińskich, kozackich i kaukaskich ośrodków antykomunistycznych. Polskie władze określały te zabiegi mianem **polityki prometejskiej**. Polacy uważali bowiem, że ich zadaniem jest bronienie narodów wschodnioeuropejskich przed totalitarną polityką Stalina. Ostatecznie jednak Rzeczpospolita okazała się państwem zbyt słabym politycznie i gospodarczo, aby stać się liderem dla państw regionu.

Józef Piłsudski nie wierzył w trwałość sojuszu z Francją. Aby uniknąć jednoczesnego konfliktu z Niemcami i Związkiem Sowieckim, zarządził wdrażanie strategii dyplomatycznej, zwanej **polityką równej odległości** lub **równowagi**. 25 lipca 1932 r. Polska zawarła traktat o nieagresji z ZSRS. Początkowo miał on obowiązywać trzy lata, lecz w 1934 r. przedłużono go do 1945 r.

Z kolei 26 stycznia 1934 r. Polska podpisała z Niemcami **deklarację o niestosowaniu przemocy**. To porozumienie zostało przyjęte w Europie z dużym zaniepokojeniem. Wiele państw zarzucało wręcz Polsce, że zawarła z Hitlerem tajny pakt antykomunistyczny. Mimo koncepcji wojny prewencyjnej lata 1934–1938 to okres dobrych relacji polsko-niemieckich. Ociepleniu uległy kontakty dyplomatyczne, czego dowodem było otwarcie ambasad w obu państwach. Ożywiła się także współpraca kulturalna i gospodarcza, m.in. została zakończona trwająca od lat 20. wojna celna. Często dochodziło do spotkań najważniejszych dygnitarzy państwowych Polski i Niemiec.

PRZYŁĄCZENIE ZAOLZIA DO RZECZYPOSPOLITEJ

Zajęcie przez Czechosłowację polskiej części Śląska Cieszyńskiego w 1919 r. i przyłączenie go w następnym roku do Czechosłowacji zaciążyło na relacjach między Warszawą a Pragą w okresie międzywojennym. W latach 30. jednym z priorytetów polskiej polityki zagranicznej stało się **odzyskanie Zaolzia**, czyli etnicznie polskiej części Śląska Cieszyńskiego. Okazja ku temu nadarzyła się we wrześniu 1938 r. W związku z roszczeniami Niemiec dotyczącymi Sudetów prezydent Czechosłowacji Edward Beneš próbował naprawić relacje z Polską. Zaproponował w niezobowiązującej formie rozmowy w sprawie zmian granicy na Śląsku Cieszyńskim.

Problem polskich i węgierskich pretensji terytorialnych wobec Czechosłowacji mieli podjąć także przywódcy mocarstw obradujący na konferencji w Monachium (więcej o tym na s. 278–279). Ustalili jednak, że zajmą się tym zagadnieniem w późniejszym terminie. W tej sytuacji Beck postanowił nie czekać na te rozstrzygnięcia. Polskie władze wysłały do Pragi ultimatum, w którym żądano oddania Zaolzia. Na tempo działań polskich władz wpływała obawa, że po traktacie monachijskim ten wysoko uprzemysłowiony obszar może zostać zajęty przez III Rzeszę.

Wobec zagrożenia ze strony Niemiec Czesi zgodzili się na stawiane przez Polskę warunki. **2 października 1938 r.** Wojsko Polskie zajęło sporny obszar. Włączenie Zaolzia do Polski zostało odebrane w kraju przez większość obywateli jako wielki sukces. Bardzo krytycznie jednak przyjęła to opinia międzynarodowa, przez którą Polska była postrzegana jako sojusznik III Rzeszy w rozbiorze Czechosłowacji.

Wkroczenie wojsk polskich na Zaolzie spotkało się z entuzjastycznymi reakcjami mieszkających tam Polaków. Na zajętych terenach odbywały się uroczyste defilady, podczas których żołnierze byli witani kwiatami jako wyzwoliciele spod władzy czechosłowackiej.

• *fotografia, Zaolzie, 1938 r.*

NIEMIECKIE ŻĄDANIA WOBEC POLSKI

Po zajęciu Zaolzia, a miesiąc później spornych obszarów Spisza i Orawy Rzeczpospolita znalazła się w międzynarodowej izolacji. Władze Niemiec uznały wówczas, że Polska jest zmuszona do współpracy z państwami osi. W październiku 1938 r. minister spraw zagranicznych Rzeszy Joachim von Ribbentrop przedstawił polskiemu ambasadorowi w Berlinie Józefowi Lipskiemu propozycję „ostatecznego uregulowania" spornych spraw. Niemcy domagali się od Polski:

- umożliwienia przyłączenia Wolnego Miasta Gdańska do III Rzeszy,
- zgody na budowę eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej łączącej Prusy Wschodnie z resztą Niemiec,
- przystąpienia do paktu antykominternowskiego.

W zamian Niemcy proponowały:

- dostęp Polski do portu w Gdańsku,
- możliwość połączenia autostradą obu części polskiego Pomorza,
- przedłużenie o 25 lat deklaracji o niestosowaniu przemocy.

Józef Beck początkowo zlekceważył te propozycje, uznając je za prywatną opinię Ribbentropa. Dopiero po rozmowie z Adolfem Hitlerem w styczniu 1939 r. zdał sobie sprawę, że jest to oficjalne stanowisko III Rzeszy. Podczas narady Becka, Śmigłego-Rydza i Mościckiego ustalono, że Polska kategorycznie odrzuci niemiecką propozycję i w ostateczności stawi zbrojny opór. Żądania III Rzeszy były ponawiane jeszcze kilkukrotnie, ostatni raz 21 marca.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JÓZEF BECK

1894–1944

Był politykiem i dyplomatą, wieloletnim ministrem spraw zagranicznych Polski. W młodości zaangażował się w działalność Polskiej Organizacji Wojskowej. W latach 1914–1917 służył w Legionach Polskich jako artylerzysta. Walczył m.in. w bitwie pod Kostiuchnówką, w której został ranny. Pełnił też funkcję adiutanta Józefa Piłsudskiego. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozpoczął służbę w Wojsku Polskim, a następnie działalność w dyplomacji. Podczas przewrotu majowego opowiedział się po stronie Józefa Piłsudskiego. W czasie rządów sanacji należał do najbardziej zaufanych współpracowników Marszałka. W latach 1930–1932 był wiceministrem, a od 1932 r. ministrem spraw zagranicznych. Funkcję tę pełnił aż do wybuchu II wojny światowej. Jako szef polskiej dyplomacji starał się realizować politykę równych odległości między ZSRS a Niemcami. Ponadto dążył do zawarcia sojuszów obronnych z Francją i Wielką Brytanią. Ostatecznie jego zabiegi dyplomatyczne zakończyły się niepowodzeniem. Po agresji Niemiec i ZSRS wraz z resztą rządu przekroczył granicę polsko-rumuńską i został internowany. Nie uzyskał zgody na wyjazd na Zachód. Ostatnie lata spędził w Rumunii, gdzie zmarł.

SYTUACJA W GDAŃSKU

Na początku lat 30. coraz silniejszą pozycję w Wolnym Mieście Gdańsku zyskiwali naziści. W 1933 r. partia NSDAP zdobyła prawie 53% głosów w wyborach do senatu, a dwa lata później jeszcze poprawiła ten wynik. W 1937 r. gdańscy naziści, na wzór władz III Rzeszy, doprowadzili do delegalizacji innych partii politycznych. Jednocześnie domagali się przyłączenia Gdańska do Niemiec, dlatego niemieckie roszczenia wobec Polski zostały przez nich przyjęte z entuzjazmem. W latach 1938–1939 w Gdańsku wprowadzono terror. Członkowie bojówek SA i SS dopuszczali się prześladowania ludności polskiej i żydowskiej.

Wizyty dygnitarzy III Rzeszy w Gdańsku były dla mieszkających tu Niemców okazją do manifestowania swojego poparcia dla nazistów.

▪ *fotografia, Gdańsk, 1937 r.*

? Jak władze Wolnego Miasta Gdańska odebrały niemieckie żądania wobec Polski?

ZACIEŚNIENIE WSPÓŁPRACY Z WIELKĄ BRYTANIĄ I FRANCJĄ

Władze Wielkiej Brytanii i Francji początkowo nie wiedziały o żądaniach Hitlera wobec Polski, gdyż Beck utrzymywał to w tajemnicy. Mimo to po podbiciu przez Niemcy resztek Czechosłowacji i anektowaniu Kłajpedy (w marcu 1939 r.) zrewidowały brytyjską politykę appeasementu (zob. s. 279). Premier Wielkiej Brytanii uznał, że pokoju nie uda się już uratować, a wybuch wojny jest kwestią czasu.

31 marca 1939 r. premier Neville Chamberlain wygłosił w brytyjskim parlamencie przemówienie, w którym zagwarantował Polsce pomoc w przypadku niemieckiej agresji. Podkreślił również, że takie samo stanowisko przyjęła Francja. Na początku kwietnia do Londynu przybył Józef Beck. Rezultatem jego wizyty był wspólny komunikat polsko-brytyjski, w którym oba państwa gwarantowały sobie pomoc w przypadku niemieckiej napaści. W połowie kwietnia do tych gwarancji dołączyła Francja. Chamberlain liczył, że zatrzyma to agresywną politykę Hitlera. Przywódca III Rzeszy miał jednak inne plany. Chciał przede wszystkim uniknąć wojny na dwa fronty. Wiedział, że w przypadku ataku Niemiec na zachód Polska zaatakuje jego państwo od wschodu. Wydał więc rozkaz przygotowania planu wojny z Polską, ponieważ przewidywał, że Francja i Wielka Brytania nie przyjdą jej z pomocą. Dodatkowo, aby doprowadzić do okrążenia Polski, rozpoczął negocjacje z ZSRS.

Pod koniec kwietnia 1939 r. III Rzesza wypowiedziała Polsce deklarację o niestosowaniu przemocy. Jednocześnie oskarżyła Rzeczpospolitą oraz Wielką Brytanię i Francję o próbę osaczenia Niemiec i dążenie do wojny.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZEMÓWIENIE MINISTRA JÓZEFA BECKA

W odpowiedzi na żądania wysuwane przez III Rzeszę wobec Polski minister spraw zagranicznych Józef Beck wygłosił 5 maja 1939 r. w sejmie przemówienie, w którym przedstawił stanowisko polskiego rządu.

[...] *z chwilą, kiedy po tylokrotnych wypowiedzeniach się niemieckich mężów stanu, którzy respektowali nasze stanowisko i wyrażali opinię, że „to prowincjonalne miasto nie będzie przedmiotem sporu między Polską i Niemcami" – słyszę żądania aneksji Gdańska do Rzeszy, z chwilą, kiedy na naszą propozycję, złożoną dn. 26 marca, wspólnego gwarantowania istnienia i praw Wolnego Miasta, nie otrzymuję odpowiedzi, a natomiast dowiaduję się następnie, że została ona uznana za odrzucenie rokowań – to muszę sobie postawić pytanie, o co właściwie chodzi. Czy o swobodę ludności niemieckiej w Gdańsku, która nie jest zagrożona, czy o sprawy prestiżowe, czy też o odepchnięcie Polski od Bałtyku, od którego Polska odepchnąć się nie da!*

Te same rozważania odnoszą się do komunikacji przez nasze województwo pomorskie. Nalegam na to słowo „województwo pomorskie". Słowo „korytarz" jest sztucznym wymysłem, chodzi tu bowiem o odwieczną polską ziemię, mającą znikomy procent osadników niemieckich.

Daliśmy Rzeszy Niemieckiej wszelkie ułatwienia w komunikacji kolejowej, pozwoliliśmy obywatelom tego państwa przejeżdżać bez trudności celnych czy paszportowych z Rzeszy do Prus Wschodnich. Zaproponowaliśmy rozważenie analogicznych ułatwień w komunikacji samochodowej. [...]

Nie mamy żadnego interesu szkodzić obywatelom Rzeszy w komunikacji z ich wschodnią prowincją. Nie mamy natomiast żadnego powodu umniejszać naszej suwerenności na naszym własnym terytorium. [...]

Pokój jest rzeczą cenną i pożądaną. Nasza generacja, skrwawiona w wojnach, na pewno na pokój zasługuje. Ale pokój, jak prawie wszystkie sprawy tego świata, ma swoją cenę wysoką, ale wymierną. My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę. Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor.

Źródło: *Polska w latach 1918–1939. Wybór tekstów źródłowych do nauczania historii*, pod red. W. Wrzesińskiego, Warszawa 1986, s. 394–396.

Przemówienie Józefa Becka w sejmie zostało wygłoszone w obecności posłów, dyplomatów i zagranicznych dziennikarzy. Było ponadto transmitowane przez polskie i zagraniczne stacje radiowe.

▪ *fotografia, Warszawa, 5 V 1939 r.*

? 1. Wyjaśnij, jaki był – zdaniem Józefa Becka – rzeczywisty cel żądań wystosowanych przez Niemcy.
2. Powiedz, jak należy rozumieć słowa: *My w Polsce nie znamy pojęcia pokoju za wszelką cenę.*
3. Oceń znaczenie decyzji podjętych przez ministra Becka.

AKTYWIZACJA POLSKIEGO SPOŁECZEŃSTWA

Na zdecydowane stanowisko polskich władz wobec niemieckich żądań bez wątpienia wpłynęła bezkompromisowa postawa społeczeństwa Rzeczypospolitej. Duma narodowa, gorący patriotyzm i chęć obrony wywalczonej nie tak dawno niepodległości były wśród polskich obywateli bardzo silne. Towarzyszył temu często brak świadomości rzeczywistego zagrożenia ze strony wielokrotnie silniejszych sąsiadów. W obliczu zbliżającego się konfliktu Polacy wykazywali gotowość do wyrzeczeń, by wspomóc polską armię. Cywile chętnie dokonywali wpłat na Fundusz Obrony Narodowej i Fundusz Obrony Morskiej. Dzięki zgromadzonym składkom udało się m.in. sfinansować budowę polskiego okrętu podwodnego ORP Orzeł. Kupowano poza tym działa i karabiny maszynowe.

Pomimo wielkiej ofiarności społeczeństwa te działania okazały się niewystarczające. Polska armia przechodziła od 1936 r. proces przezbrojenia, którego koniec był planowany na rok 1942. W 1939 r. miała wciąż za mało nowoczesnego sprzętu, m.in. broni pancernej i lotnictwa. Polska nie dysponowała też odpowiednimi umocnieniami na granicach z Niemcami i ZSRS. Ponadto przewaga liczebna wrogich armii nie dawała większych szans na skuteczne prowadzenie wojny na dwa fronty.

? Jaka była postawa polskiego społeczeństwa w obliczu zbliżającej się wojny?

Warszawscy sprzedawcy gazet z dumą prezentują karabin maszynowy, który ufundowali dla polskiej armii.

▪ *fotografia, Warszawa, marzec 1939 r.*

RZECZPOSPOLITA W PRZEDEDNIU II WOJNY ŚWIATOWEJ

? 1. Wskaż obszary włączone do Niemiec w latach 1938–1939.
2. Omów strategiczną sytuację Polski tuż przed wybuchem II wojny światowej.

PAKT RIBBENTROP–MOŁOTOW

W 1939 r. nastąpiło niespodziewane zbliżenie polityczne pomiędzy III Rzeszą i ZSRS (więcej o nim na s. 248). Negocjacje pomiędzy tymi państwami doprowadziły do zawarcia 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie układu o nieagresji. Podpisy pod nim złożyli szefowie dyplomacji: Joachim von Ribbentrop i Wiaczesław Mołotow. Od ich nazwisk porozumienie jest nazywane **paktem Ribbentrop–Mołotow**.

Do traktatu dołączono tajny protokół, który wyznaczał granice stref wpływów Niemiec i ZSRS. Polska miała zostać podzielona między nie wzdłuż linii rzek: Narew–Wisła–San. Tereny państw bałtyckich, Finlandii i Rumunii również zostały przeznaczone do podziału.

O treści tajnego protokołu dowiedziały się władze USA, Wielkiej Brytanii i Francji. Nie przekazały jednak tych informacji polskiemu rządowi. Brytyjczycy zawarli **25 sierpnia sojusz polityczno-wojskowy z Polską**. Przyczyniło się to do opóźnienia wybuchu wojny. Ostatecznie inwazja na nasz kraj, a wraz z nią II wojna światowa, rozpoczęła się **1 września 1939 r.**

Podpisanie paktu o nieagresji między ZSRS i III Rzeszą odbyło się w Moskwie. Oprócz Joachima von Ribbentropa 1 i Wiaczesława Mołotowa 2 w wydarzeniu tym uczestniczył także Józef Stalin 3.

▪ *fotografia, Moskwa, 23 VIII 1939 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TAJNY PROTOKÓŁ DO PAKTU RIBBENTROP–MOŁOTOW

Dołączony do paktu Ribbentrop–Mołotow tajny protokół zawierał opis podziału Europy Środkowej między dwa systemy totalitarne.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR niżej podpisani pełnomocnicy obydwu stron poruszyli w ściśle poufnej rozmowie sprawę rozgraniczenia sfer interesów obydwu stron w Europie Wschodniej. Rezultaty rozmowy są następujące:

1. W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) północna granica Litwy będzie zarazem granicą stref interesów Niemiec i ZSRR. Przy tej okazji obydwie strony uznają zainteresowanie Litwy rejonem Wilna.

2. W wypadku terytorialno-politycznych przeobrażeń na terenach należących do Polski strefy interesów Niemiec i ZSRR zostaną rozgraniczone w przybliżeniu wzdłuż rzek Narwi, Wisły i Sanu.

3. Kwestia, czy interesy obydwu stron pozwolą na to, że wyda się pożądane utrzymanie niezależnego państwa polskiego oraz jak przebiegać będą granice tego państwa, może zostać definitywnie wyjaśniona dopiero w miarę dalszego rozwoju sytuacji politycznej.

4. W odniesieniu do Europy Południowej strona radziecka podkreśla swoje zainteresowanie Besarabią. Strona niemiecka zgłasza całkowity brak politycznego zainteresowania tymi terenami.

5. Obie strony uważać będą niniejszy protokół za ściśle tajny.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 118–119.

? 1. Wymień kraje, które miały się znaleźć w sowieckiej strefie wpływów.
2. Wyjaśnij, dlaczego pakt Ribbentrop–Mołotow bywa nazywany IV rozbiorem Polski.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację międzynarodową Polski w latach 20. XX w.
2. Wyjaśnij, na czym polegała polityka równej odległości.
3. Przedstaw skutki polskiej polityki zagranicznej prowadzonej w okresie sanacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Kołakowski, *Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*, Warszawa 2012.
M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

Podsumowanie rozdziału VII
II Rzeczpospolita

1 Odrodzenie Rzeczypospolitej

1. Jeszcze przed zakończeniem I wojny światowej we wszystkich zaborach zaczęły powstawać polskie ośrodki władzy. Do najważniejszych należały: Rada Regencyjna, Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej w Lublinie i Polska Komisja Likwidacyjna w Galicji.
2. 11 listopada 1918 r. Rada Regencyjna powierzyła Józefowi Piłsudskiemu dowództwo nad Wojskiem Polskim.
3. W styczniu 1919 r. polskim premierem został Ignacy Jan Paderewski. Wzmocniło to pozycję Polski podczas konferencji pokojowej w Paryżu.
4. 26 stycznia 1919 r. odbyły się wybory do Sejmu Ustawodawczego. Jego obrady zainaugurowano 10 lutego.
5. 20 lutego 1919 r. uchwalono małą konstytucję, na mocy której najwyższą władzę w państwie sprawował sejm, a naczelnik państwa był wykonawcą jego postanowień.
6. Pierwsze lata niepodległości były dla Polski niezwykle trudne. Kraj musiał podźwignąć się ze zniszczeń wojennych. Jego poszczególne części, należące wcześniej do państw zaborczych, różniły się poziomem rozwoju gospodarczego, infrastrukturą i systemami prawnymi.

2 Kształtowanie się granicy zachodniej i południowej

1. 27 grudnia 1918 r. wybuchło powstanie wielkopolskie. W jego wyniku niemal cała Wielkopolska została przyłączona do Polski.
2. Zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego Polska otrzymała Pomorze Gdańskie i liczący ok. 140 km pas wybrzeża. Gdańsk stał się wolnym miastem.
3. O przynależności Górnego Śląska miał zdecydować plebiscyt. Polacy zorganizowali tu też trzy powstania zbrojne. Ostatecznie przyznano Polsce 29% spornego terenu i większość zakładów przemysłowych.
4. W 1919 r. Polacy i Czesi toczyli spór o Śląsk Cieszyński. O jego podziale zdecydował arbitraż Rady Ambasadorów, która przyznała większość obszaru Czechosłowacji.
5. W lipcu 1920 r. odbył się plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu. Za przyłączeniem tych terenów do Polski opowiedziało się jedynie 3% ludności.

3 Walki o granicę wschodnią

1. W 1918 r. wybuchł konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią. Szczególnie zaciekłe walki toczyły się o Lwów. Podczas obrony miasta zasłużyli się polscy uczniowie i studenci, nazwani Orlętami Lwowskimi.
2. W 1919 r. wybuchła wojna polsko-bolszewicka. Podczas wiosennej ofensywy wojska polskie zajęły Wilno i Mińsk.
3. Wiosną 1920 r. Józef Piłsudski zawarł sojusz z władzami Ukraińskiej Republiki Ludowej. Podczas wspólnej ofensywy wojska polskie i ukraińskie zajęły Kijów. Na początku czerwca siły bolszewickie rozpoczęły wielkie natarcie, które zmusiło Polaków do odwrotu. W obliczu zagrożenia polskie władze powołały Rząd Obrony Narodowej pod przewodnictwem Wincentego Witosa.
4. W dniach 13–15 sierpnia rozegrała się Bitwa Warszawska. W jej wyniku wojska Michaiła Tuchaczewskiego zostały rozbite. 31 sierpnia w bitwie pod Komarowem Polacy pokonali Armię Konną Siemiona Budionnego.
5. Wojnę polsko-bolszewicką zakończył pokój ryski podpisany 18 marca 1921 r. Na jego mocy Polska zdobyła rozległe ziemie na wschodzie.

4 Rządy parlamentarne

1. 17 marca 1921 r. Sejm Ustawodawczy przyjął konstytucję marcową. Ustawa zasadnicza określała ustrój Rzeczypospolitej, wprowadzając m.in. urząd prezydenta i dwuizbowy parlament.
2. W listopadzie 1922 r. odbyły się wybory do nowego sejmu. Większość zdobyła w nim koalicja ugrupowań prawicowych – Chrześcijański Związek Jedności Narodowej.
3. Jednym z najważniejszych zadań nowego parlamentu był wybór prezydenta. Józef Piłsudski zrezygnował z ubiegania się o ten urząd. Ostatecznie 11 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta Gabriela Narutowicza. Pięć dni później został on zastrzelony przez związanego z endecją Eligiusza Niewiadomskiego.
4. Rządy parlamentarne w Polsce charakteryzowały się dużym rozdrobnieniem sceny politycznej. W latach 1919–1926 władzę sprawowało 13 kolejnych gabinetów. Osłabiało to pozycję Polski na arenie międzynarodowej.

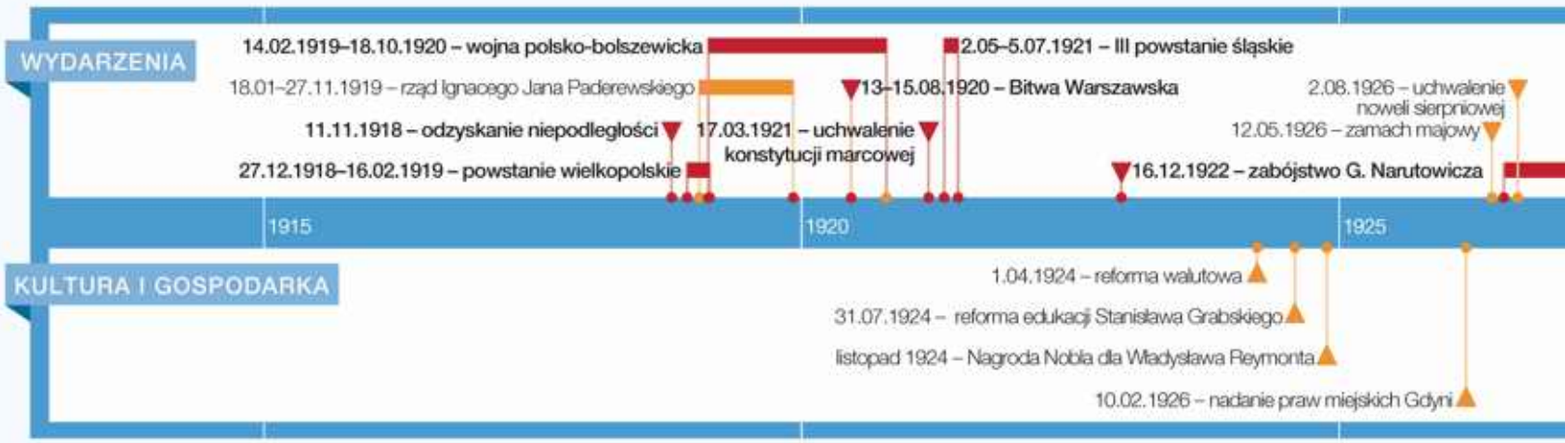

5 Przewrót majowy i rządy sanacji

1. 12 maja 1926 r. Józef Piłsudski na czele wiernych sobie oddziałów wojskowych dokonał zamachu stanu. Trzy dni później prezydent Stanisław Wojciechowski i rząd Wincentego Witosa podali się do dymisji.
2. Wkrótce Zgromadzenie Narodowe wybrało na prezydenta prof. Ignacego Mościckiego.
3. W latach 1926–1939 autorytarne rządy w Polsce sprawowali zwolennicy Józefa Piłsudskiego tworzący obóz polityczny zwany sanacją.
4. 2 sierpnia 1926 r. sejm uchwalił nowelę sierpniową, która zwiększała uprawnienia prezydenta.
5. W 1935 r. politycy sanacji doprowadzili do uchwalenia konstytucji kwietniowej. Wprowadzała ona ustrój, w którym najważniejszym organem władzy był prezydent.
6. Za rządów sanacji dochodziło do prześladowań opozycji. Ich przykładami były proces brzeski i utworzenie obozu dla więźniów politycznych w Berezie Kartuskiej.
7. Józef Piłsudski zmarł 12 maja 1935 r. Po jego śmierci rządy w Polsce nadal sprawowali przedstawiciele sanacji, jednak ich obóz polityczny uległ dezintegracji.

6 Społeczeństwo i gospodarka II Rzeczypospolitej

1. II Rzeczpospolita była krajem wielowyznaniowym i wielonarodowym. Oprócz Polaków, którzy stanowili ok. 70% społeczeństwa, zamieszkiwali ją: Ukraińcy, Żydzi, Niemcy, Białorusini, Litwini i inne mniejszości narodowe. Ich prawa były gwarantowane przez polską konstytucję.
2. W latach 1923–1925 premierem Polski był Władysław Grabski. Jego rząd wdrożył ważne reformy: monetarną, wprowadzającą walutę – złoty polski, i rolną.
3. Jednym z największych dokonań II Rzeczypospolitej była budowa Gdyni. W ciągu kilkunastu lat powstał tu jeden z największych portów na Bałtyku i liczące 120 tys. mieszkańców miasto. Szczególne zasługi dla tej inwestycji miał minister Eugeniusz Kwiatkowski.
4. W drugiej połowie lat 30. z inicjatywy Eugeniusza Kwiatkowskiego powołano Centralny Okręg Przemysłowy. Tworzyło go ponad sto zakładów przemysłowych. Ta inwestycja przyniosła ożywienie gospodarcze Polski. Jej rozwój został jednak zatrzymany przez wybuch II wojny światowej.

7 Kultura i nauka w II Rzeczypospolitej

1. Jednym z największych problemów społecznych w odrodzonej Polsce był analfabetyzm. Na niektórych obszarach kraju niepiśmiennych było nawet 40% mieszkańców.
2. W II Rzeczypospolitej przeprowadzono dwie ważne reformy edukacji. Pierwsza, z 1924 r., polegała na wprowadzeniu szkół dwujęzycznych dla przedstawicieli mniejszości narodowych. W ramach drugiej reformy, z 1932 r., podzielono proces edukacji na trzy etapy.
3. W okresie dwudziestolecia międzywojennego polscy uczeni, m.in. matematycy i filozofowie, zdobywali uznanie zarówno w ojczyźnie, jak i za granicą.
4. Do najwybitniejszych twórców literatury tego okresu należeli: poeci grupy Skamander, Stanisław Ignacy Witkiewicz, Bruno Schulz, Witold Gombrowicz, Zofia Nałkowska, Maria Dąbrowska i Karol Rostworowski.
5. W okresie międzywojennym narodziła się polska kinematografia. W tym okresie rozwijało się także polskie radio.
6. Polacy odnosili również międzynarodowe sukcesy w sporcie. Do najwybitniejszych reprezentantów Polski należeli Halina Konopacka i Janusz Kusociński.

8 Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej

1. W pierwszej połowie lat 20. Polska miała słabą pozycję na arenie międzynarodowej. Jej przedstawiciele zostali pominięci m.in. podczas konferencji w Locarno w 1925 r.
2. W okresie sanacji Polski Józef Piłsudski i minister Józef Beck prowadzili wobec Niemiec i ZSRS politykę równych odległości, zwaną też polityką równowagi. W 1932 r. Polska podpisała traktat o nieagresji z ZSRS, a dwa lata później deklarację o niestosowaniu przemocy z Niemcami.
3. W 1938 r. w związku z rozpadem Czechosłowacji wojska polskie zajęły Zaolzie.
4. W 1938 r. Niemcy zażądały od Polski zgody na przyłączenie Gdańska do Rzeszy, pozwolenia na budowę trasy eksterytorialnej do Prus Wschodnich i przystąpienia do paktu antykominternowskiego. Władze Rzeczypospolitej odrzuciły te żądania.
5. Wobec zagrożenia ze strony Niemiec Polska zawiązała sojusze z Wielką Brytanią i Francją.
6. 23 sierpnia 1939 r. ZSRS i Niemcy zawarły pakt Ribbentrop–Mołotow. Tajny aneks do tego dokumentu zawierał opis stref wpływów obu państw.

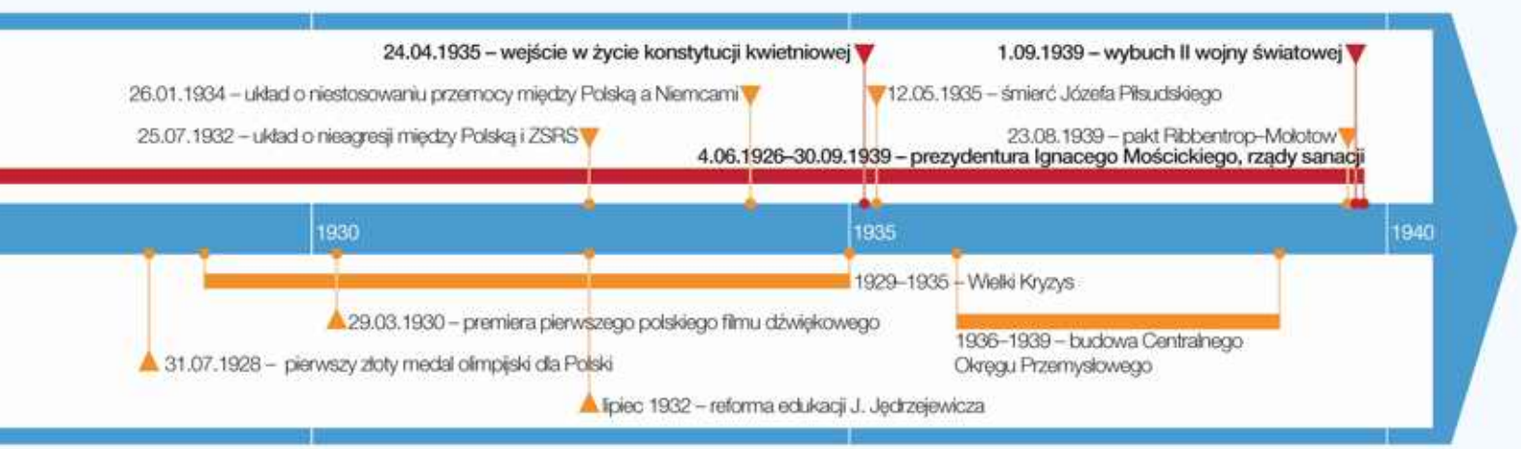

To budzi kontrowersje

Czy Piłsudski stał się dyktatorem?

Józef Piłsudski był mężem stanu, który miał największy wpływ na politykę II Rzeczypospolitej. W pierwszych latach jej istnienia objął stanowisko naczelnika państwa. Później wprawdzie zrezygnował z ubiegania się o urząd prezydenta, jednak po przewrocie majowym w 1926 r. miał okazję sięgnąć po niemal nieograniczoną władzę. Czy Piłsudski dążył do dyktatury?

W 1923 r. Piłsudski zrezygnował ze wszystkich funkcji państwowych i zamieszkał w dworku Milusin w Sulejówku. Choć pozostawał poza głównym nurtem polityki, śledził bieżącą sytuację. W krytyce swoich przeciwników politycznych często posługiwał się oskarżeniami o partyjniactwo i sejmokrację, zarzucając kolejnym rządom rozkradanie państwowego majątku i brak reform. Niepokoiła go także sytuacja międzynarodowa, w której znaczenie sojuszu z Francją po traktacie w Locarno niebezpiecznie malało. Obawiał się, że Polska zajęta nieustannymi wewnętrznymi sporami partyjnymi nie będzie w stanie prowadzić sprawnej polityki zagranicznej. Powołanie rządu Witosa 10 maja 1926 r. uznał za odrodzenie szkodliwej dla Polski koalicji złożonej z partii centrowych i prawicowych.

W historiografii można spotkać przypuszczenie, że Marszałek od początku świadomie dążył do konfrontacji zbrojnej – planował złamać konstytucję, obalić rząd i przejąć władzę dyktatorską. Według innych badaczy głównym celem miało być wywarcie presji na prezydenta, aby powołać nowy gabinet, w którym Marszałek będzie kontrolował armię. Wjazd do stolicy na czele wojska miał być demonstracją siły, która, jak sądził Piłsudski, skłoni prezydenta Wojciechowskiego do odwołania rządu. Spotkanie Piłsudskiego z prezydentem na moście Poniatowskiego nie przyniosło jednak kompromisu. W tej sytuacji Marszałek zdecydował się na zbrojny przewrót.

Wprawdzie Marszałek osiągnął swój cel polityczny – prezydent Wojciechowski i rząd Witosa podali się do dymisji – jednak w walkach zginęło ok. 350 osób, a 920 zostało rannych. Ponadto, co szczególnie ważne dla bezpieczeństwa kraju, doszło do przejściowego rozłamu w armii, a na rok do więzienia trafiło kilku generałów, którzy podczas zamachu pozostali wierni rządowi.

Bezdyskusyjnie Piłsudski skupił w swoim ręku pełnię władzy i mógł wzorem wielu państw europejskich wprowadzić w Polsce dyktaturę, jednak tego nie zrobił. Nie zdecydował się na rozwiązanie parlamentu i dopuścił do kolejnych wyborów głowy państwa. Gdy Zgromadzenie Narodowe wybrało go na prezydenta, nie przyjął tej godności i wskazał nowego kandydata – Ignacego Mościckiego. Piłsudski nie został też premierem. Liczni przeciwnicy zarzucali mu, że ponieważ nie piastuje żadnego ważnego stanowiska, unika odpowiedzialności politycznej za swoje dyktatorskie działania. Czy tak było w rzeczywistości?

Biograf Marszałka Włodzimierz Suleja pisze: *Piłsudski zapowiadał przejście do porządku dziennego nad rozdźwiękiem wywołanym majowymi wypadkami, choć kierowała nim i wielkoduszność, i polityczny rozsądek. Marszałek musiał przede wszystkim ponownie zintegrować podzieloną armię – i to w dobrze pojętym interesie państwa. Również po to, by móc skutecznie rządzić. W interesie Polski, tak, jak go, wszczynając zamach, rozumiał.*

Sam zaś Piłsudski w wywiadzie dla francuskiego dziennika „Le Matin" [czyt.: ma**tę**] na pytanie, czy jest dyktatorem, odpowiedział: *Czyż to potrzeba być dyktatorem? Jestem człowiekiem silnym, lubię decydować sam. Ale gdy patrzę na historię mojej ojczyzny, nie wierzę – naprawdę – aby można było rządzić w niej batem. Nie lubię bata. Nasze pokolenie nie jest doskonałe, ale ma pewne prawa do względów. Następne pokolenie będzie jeszcze lepsze. Nie! Nie jestem za dyktaturą w Polsce. Inaczej wyobrażam sobie głowę państwa: trzeba aby miał on prawo szybkiego powzięcia decyzji w zagadnieniach, tyczących się interesu narodowego.*

PODYSKUTUJMY

1. Dlaczego Józef Piłsudski zdecydował się na zamach stanu?
2. Czy, Twoim zdaniem, Józef Piłsudski powinien przyjąć urząd prezydenta po wyborach 31 maja 1926 r.?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów proces kształtowania się zachodniej granicy II Rzeczypospolitej.
2. Porównaj formy ustroju państwa wprowadzone przez konstytucję marcową i kwietniową.
3. Omów sukcesy II Rzeczypospolitej w gospodarce, kulturze i nauce.
4. Przedstaw przyczyny i skutki przewrotu majowego.
5. Omów wpływ Józefa Piłsudskiego na polską politykę w poszczególnych okresach istnienia II Rzeczypospolitej.
6. Scharakteryzuj polską politykę zagraniczną w okresie międzywojennym.

Tablice chronologiczne

Data	Świat	Polacy i ziemie polskie
1815 r.	III–VII – „sto dni" Napoleona, 9 VI – zakończenie kongresu wiedeńskiego, 26 IX – zawiązanie Świętego Przymierza	nowy podział ziem polskich, utworzenie Królestwa Polskiego, utworzenie Rzeczypospolitej Krakowskiej
1821 r.	II – wybuch powstania greckiego	powstanie Towarzystwa Patriotycznego
1825 r.	27 IX – otwarcie pierwszej publicznej linii kolejowej, 26 XII – powstanie dekabrystów w Rosji	założenie Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego
1830–1831	rewolucja belgijska	powstanie listopadowe
1830 r.		29/30 XI – noc listopadowa
1831 r.		6–7 IX – zdobycie Warszawy przez Rosjan
1834 r.	1 I – powstanie Niemieckiego Związku Celnego	
1839–1842	I wojna opiumowa	
1846 r.		II–IV – rabacja galicyjska, 21 II – 3 III – powstanie krakowskie
1848–1849	powstanie węgierskie	
1848 r.	21 II – ogłoszenie *Manifestu komunistycznego*, 22 II – wybuch rewolucji lutowej we Francji, 24 II – ogłoszenie II Republiki	III–V – Wiosna Ludów w Wielkopolsce, 30 IV – bitwa pod Miłosławiem, wystąpienia zbrojne w Krakowie i Lwowie
1852 r.	XII – przekształcenie Francji w cesarstwo	
1853–1856	wojna krymska	
1859 r.	wojna francusko-austriacka	
1860 r.	V – wyprawa „tysiąca czerwonych koszul"	11 VI – demonstracja patriotyczna przy okazji pogrzebu generałowej Sowińskiej
1861–1865	wojna secesyjna w USA	
1861 r.	2 I – początek rządów Wilhelma I w Prusach, 17 III – powstanie Królestwa Włoch	8 IV – śmierć ponad stu manifestantów w Warszawie, powołanie Sejmu Krajowego w Galicji
1863–1864		powstanie styczniowe
1863 r.	1 I – zniesienie niewolnictwa w USA, 8 II – podpisanie konwencji Alvenslebena, 1–3 VII – bitwa pod Gettysburgiem	14/15 I – branka do wojska rosyjskiego, 22 I – ogłoszenie Manifestu Tymczasowego Rządu Narodowego
1864 r.	II–X – konflikt Prus i Austrii z Danią, 28 IX – utworzenie w Londynie I Międzynarodówki	uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim, 5 VIII – egzekucja Romualda Traugutta
1866 r.	VI–VIII – wojna prusko-austriacka	VI – powstanie zabajkalskie
1867 r.	8 II – powstanie monarchii austro-węgierskiej, 16 IV – utworzenie Związku Północnoniemieckiego	podporządkowanie polskiego Kościoła katolickiego Kolegium Duchownemu w Petersburgu
1869 r.	17 XI – otwarcie Kanału Sueskiego, 10 XII – przyznanie praw wyborczych kobietom w stanie Wyoming	
1870–1871	wojna francusko-pruska	
1871 r.	18 I – proklamowanie II Rzeszy Niemieckiej, III–V – rządy Komuny Paryskiej	publikacja artykułu *My i wy* Aleksandra Świętochowskiego
1877–1878	wojna rosyjsko-turecka	
1882 r.	zawiązanie trójprzymierza	powstanie partii Wielki Proletariat
1891 r.	ogłoszenie encykliki Leona XII *Rerum novarum*	
1892 r.		założenie Polskiej Partii Socjalistycznej
1893 r.	przyznanie praw wyborczych kobietom w Nowej Zelandii	założenie Socjaldemokracji Królestwa Polskiego
1899–1902	II wojna burska	
1901 r.		strajk dzieci polskich we Wrześni
1904–1905	wojna rosyjsko-japońska	
1904 r.	8 IV – zawiązanie sojuszu brytyjsko-francuskiego (ententy)	

Data	Świat	Polacy i ziemie polskie
1905–1907		rewolucja socjalistyczna na ziemiach polskich
1905 r.	rewolucja w Rosji, 27–28 V – bitwa pod Cuszimą	22–24 VI – powstanie łódzkie, 10 XII – Literacka Nagroda Nobla dla Henryka Sienkiewicza
1907 r.	zawiązanie trójporozumienia	
1912–1913	I wojna bałkańska	
1913 r.	II wojna bałkańska	rozłam w Polskim Stronnictwie Ludowym
1914–1918	I wojna światowa	
1914 r.	28 VI – zamach w Sarajewie, 28 VII – wybuch I wojny światowej, VIII – niemiecka inwazja na Francję, VIII – bitwa pod Tannenbergiem	3 VIII – utworzenie I Kompanii Kadrowej, 27 VIII – powstanie Legionów Polskich, VIII – utworzenie Polskiej Organizacji Wojskowej, 25 XI – utworzenie Komitetu Narodowego Polskiego
1915 r.	3 V – bitwa pod Gorlicami	8 V – utworzenie II i II Brygady Legionów Polskich, 13 VI – bitwa pod Rokitną
1916 r.	II–XII – bitwa pod Verdun, VII–XI – bitwa nad Sommą	4–6 VII – bitwa pod Kosiuchnówką, 5 XI – ogłoszenie Aktu 5 listopada
1917 r.	II – rewolucja lutowa w Rosji, IV – przystąpienie USA do I wojny światowej, XI – rewolucja październikowa w Rosji	VI – utworzenie Błękitnej Armii we Francji, VII – kryzys przysięgowy, 12 IX – powołanie Rady Regencyjnej w Warszawie
1918 r.	8 I – orędzie Thomasa Woodrowa Wilsona, 3 III – zawarcie pokoju w Brześciu, VII–VIII – druga bitwa nad Marną, 11 XI – zawarcie rozejmu w Compiègne	11 V – bitwa pod Kaniowem, 11 XI – odzyskanie niepodległości przez Polskę, 29 XI – ogłoszenie J. Piłsudskiego naczelnikiem państwa, 27 XII – wybuch powstania wielkopolskiego
1918–1919		wojna polsko-ukraińska
1919 r.	III – powstanie Kominternu, 28 VI – podpisanie traktatu wersalskiego	20 II – uchwalenie małej konstytucji, 16–24 VIII – I powstanie śląskie
1920–1939		istnienie Wolnego Miasta Gdańska
1920 r.	10 I – utworzenie Ligi Narodów, 4 VI – podpisanie traktatu z Węgrami w Trianon, 10 VIII – zawarcie pokoju z Turcją w Sèvres	10 II – zaślubiny Polski z morzem, VII – plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu, 13–15 VIII – Bitwa Warszawska
1921 r.	wprowadzenie Nowej Polityki Ekonomicznej w Rosji	17 III – uchwalenie konstytucji marcowej, 18 III – podpisanie pokoju ryskiego, 2/3 V–5 VII – III powstanie śląskie
1922 r.	16 IV – układ w Rapallo, X – faszystowski marsz na Rzym, 1 XII – upadek sułtanatu w Turcji, 30 XII – powstanie ZSRS	9 XII – wybór Gabriela Narutowicza na prezydenta 16 XII – śmierć Gabriela Narutowicza 20 XII – wybór Stanisława Wojciechowskiego na prezydenta
1925 r.	X – konferencja w Locarno	XII – wprowadzenie reformy rolnej
1926 r.		V – przewrót majowy, 31 V – wybór Ignacego Mościckiego na prezydenta
1929 r.	24 X – „czarny czwartek" na nowojorskiej giełdzie	
1932–1933	Wielki Głód na Ukrainie	
1932 r.		25 VII – traktat o nieagresji z ZSRS
1933 r.	30 I – mianowanie Adolfa Hitlera kanclerzem Niemiec	III – otwarcie magistrali kolejowej Śląsk–Gdynia
1934 r.	29/30 VI – „noc długich noży" w Niemczech	26 I – deklaracja o niestosowaniu przemocy z Niemcami
1935 r.	IX – uchwalenie ustaw norymberskich w Niemczech	23 IV – uchwalenie konstytucji kwietniowej, 12 V – śmierć Józefa Piłsudskiego
1936–1939	wojna domowa w Hiszpanii	budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego
1936 r.	25 XI – zawarcie paktu antykominternowskiego	powstanie stronnictwa Front Morges
1938 r.	III – przyłączenie Austrii do III Rzeszy, IX – podpisanie traktatu monachijskiego, XI – „noc kryształowa" w Niemczech	2 X – zajęcie Zaolzia przez Wojsko Polskie
1939 r.	III – rozbiór Czechosłowacji, 23 VIII – zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow	V – odrzucenie niemieckich żądań wobec Polski, 25 VIII – zawarcie sojuszu z Wielką Brytanią
	wybuch II wojny światowej	

Autorzy ilustracji:
Wioleta Herczyńska: 26 (mapa), 27 (lokomotywa), 39 (mapa), 56, 64, 119 (mapa), 169 (mapa), **Marta Długokęcka:** 27, 57, 106–107, 110, 118–119, 145, 149, 200–201, 203,
Ewelina Baran: 110, 145, 149, 203, **Laura Maziewska:** 106 (ikona), 260–261 (ikony), 308 (schemat), **Paulina Podolska:** 44–45 (oś), 88–89 (oś), 140–141 (oś), 188–189 (oś), 232–233 (oś), 280–281 (oś), 340–341 (oś).

Projekty graficzne:
Marek Błoszko: 26–27, 38–39, 56–57, 200–201, 224–225, **Zuzanna Sri:** 84–85, **Katarzyna Gołąb:** 168–169, **Ewa Kaletyn:** 106–107, 168–169, **Rafał Kwiczor:** 260–261, 266–267, 302–303, 308–309.

Zdjęcia:
Agencja Gazeta/Łukasz Zandecki s. 185 (pomnik); **Archiwum Nowej Ery** s. 76, 77 (Dembowski, rabacja galicyjska), 81 (ułan), 102, 145 (krzyżyk), 150, 152, 160 (Górski), 178, 181, 182 (Świętochowski), 186, 245 (Stalin i współpracownicy), 291, 292 (Kossak), 299 (Piłsudski i Petlura), 300 (plakat), 301, 326, 336 (dygnitarze III Rzeszy); **BE&W**: AISA/Iberfoto s. 7, 17, 95 (Durant), 96, 256, 274, AKG Images s. 10, 20, 28, 37 (powstanie czerwcowe), 42 (Maestre), 66, 135 (Monet), 198 (rekruci w pociągu), 202, 206, 214, 248 (Rapallo), 257 (bojówkarze, plakaty), 260 (przemysłowcy, SS), 261 (nauczyciele, pomoc społeczna), AKG Images/Erich Lessing s. 136 (secesyjny budynek), AKG Images/Paul Almasy s. 269 (Le Corbusier), Artokoloro Quint Lox Limited s. 24 (lokomobila podczas pracy), Artothek s. 16 (Navarino), Bildarchiv Monheim/Gerhard Hagen s. 276 (Valle de los Caídos), bpk s. 83 (Friedrich), bpk/Kunstbibliothek, SMB s. 42 (flaga Niemiec), Fine Art Images s. 9 (Metternich), 16 (dekabryści), 32 (Chateaubriand), 35 (Marks), 84 (Wodzińska), 112 (Chata wuja Toma), 244 (karykatura), Heritage Images s. 111, 113 (śmierć wuja Toma), 122, 123, 137 (Braque), 139 (igrzyska w Atenach), 141, 258 (Hitler), 275 (Nie przejdą), Heritage Images/Ann Ronan Pictures s. 253 (Roosevelt), 260 (formacje militarne), IAM/World History Archive s. 117 (Amoy), 130 (Bakunin), 191, 203, 209, 239, 244 (Stalin i armia), 247 (budowa), 257 (Garbo), Imagebroker s. 101 (żołnierze pruscy), Imagebroker/Stefan Auth s. 114, Imagno s. 40 (oddziały chorwackie), 94 (Cavour), 260 (prawnicy), Jan Włodarczyk s. 84 (Kórnik), Jerzy Malinowski s. 50 (Działyński), 148, Mary Evans Picture Library s. 14, 25 (telegraf), 34 (Godin), 195 (Dreadnought), National Maritime Museum, Greenwich, Londyn s. 11, Paweł Wodzyński s. 87 (orzeł), Photo12 s. 70, 103 (barykada), RMN s. 135 (Morisot), Science Source/New York Public Library s. 126 (Wieża Eiffla), 213, Sovfoto s. 265 (niszczenie cerkwi, ruiny kościoła), The Granger Collection s. 24 (parowiec), 35 (karykatura), 104, 208, 251 (tłum inwestorów), 253 (budowa tamy), 255 (marsz na Rzym), 264 (kobieta), 266 (radio), 267 (Chaplin, komiks), 279 (karykatura), The Hollywood Archive/Picturelux s. 267 (Pancernik Potiomkin), The Print Collector s. 32 (Burke), 261 (robotnicy), ullstein bild s. 12, 71, 99, 125 (Benz Victoria), 139 (Coubertin), 198 (francuscy kawalerzyści), 201, 204 (Hindenburg, niemiecka piechota), 207 (fortyfikacje, zgliszcza), 210 (zdobycie Pałacu Zimowego), 236, 238 (wypędzanie Ormian), 241, 250 (fabryka), ullstein bild/Heinrich Hoffmann s. 273 (fabryka), 277 (Hitler), 281, Universal History Archive s. 30, 93 (car bańka), 235, 273 (Hajle Sellassje), Universal Images Group s. 253 (Keynes), Wojciech Wójcik s. 298 (Cmentarz Łyczakowski); **BE&W/Alamy**: s. 13, 44, 81 (zbieranie chrustu), 265 (Markiewicz), 914 collection s. 271 (sterowiec Norge), A&P s. 184, Active Art s. 19, Albatross s. 259, allOver images s. 261, Amiel Emric s. 240, Andrea Colarieti s. 255 (Koloseum), Archivart s. 249, Archive Pl. s. 277 (dąbrowszczacy), Art Directors & TRIP s. 120, Arterra Picture Library s. 124 (kanalizacja miejska), Atomic s. 266 (muzyka i taniec), Bjorn Svensson s. 13 (Bolivar), BMH Photographic s. 297, BNA Photographic s. 270 (Zeppeliny nad Nowym Jorkiem), Brian Overcast s. 21 (Statua Wolności), CBW s. 263, Classic Image s. 22, 238 (Atatürk), CPA Media Pte Ltd s. 260 (SA), 266 (plakat), 272, 273 (plakat), 279 (Chamberlain), CPA Media PTE Ltd s. 245 (Stalin), 254, 262, Eitan Simanor s. 21 (Betlejem), Emmel% Travel s. 138 (Aida), Falkensteinfoto s. 98, 100, 101 (Sedan), FLHC 11 s. 243 (fabryka traktorów), Florilegius s. 264 (stroje damskie), Frederic Reglain s. 21 (Marianna), GL Archive s. 31, Grzegorz Kordus s. 87 (Biblioteka Raczyńskich), Heritage Image s. 84 (Chopin), 94 (Wiktor Emanuel II), 216, 271 (katastrofa Hindenburga), Hilary Morgan s. 29, Historic Images s. 34 (falanster), Historical Images Archive s. 33, 116 (Rhodes), History nad Art Collection s. 54, IanDagnall Computing s. 94 (Garibaldi), 251 (kolejka bezrobotnych), incamerastock s. 93 (Cienka czerwona linia), 117 (delegacja amerykańska), 244 (mauzoleum Lenina, Stalin i dzieci), John Kellerman s. 136 (Rodin), Lanmas s. 32 (mała tkaczka), LGPL/Alan Barnes s. 24 (lokomobila), Luca Ponti s. 97, MAFKA s. 95 (Solferino), mauritius images s. 261 (rolnicy), 269 (Centrosojuz), Niday Picture Library s. 40 (Wiosna Ludów), 45, Niels Poulsen DK s. 126 (medal), Old Books Images s. 131, okrat s. 83 (Marsylianka), Peter Horree s. 125 (telefon), 137 (Klimt), Prisma Archivo s. 37 (rewolucja lutowa), PWB Images s. 69 (francuska flaga), Riccardo Mancini Archive & Historical s. 270 (niemiecki sterowiec), Science History Images s. 198 (rekruci przed wyjazdem), 250 (tapetowanie ścian), Sunny Celeste s. 118, The History Emporium s. 36, The Print Collection s. 128, 130 (zamach), Tibor Bognar s. 237, Tim E White s. 168 (domy dla robotników), Trevor Smith s. 127, Universal Art Archive s. 243 (reklama smoczków), UtCon Collection s. 134, VPC Photo Collection s. 255 (fasces); **Biblioteka Śląska** s. 322 (zjawisko hiperinflacji); **Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi** s. 168 (przędzalnia); **East News**: AFP s. 192, AKG Images s. 15 (Hambach), 48, 226, AKG Images/Erik Bohr s. 269 (Bauhaus), Andrzej Szypkowski s. 176 (Mikowski), Archiwum Karlicki s. 231, Danuta B. Łomaczewska s. 75, De Agostini s. 193, Fine Art Images s. 195 (kocioł bałkański), Jan Bielecki s. 144, Laski Diffusion s. 317 (pogrzeb w Krakowie), 319, Laski Diffusion s. 189, Leemage s. 8, Muzeum Literatury s. 86 (Słowacki), 331 (Schutz), Muzeum Niepodległości s. 62, 67, 284, 286, Muzeum Wojska Polskiego s. 60, 64, 146, 225, 298 (Kossak), Przemysław Fiszer s. 68 (flaga), Roger Viollet s. 230 (Paderewski), Wiesław M. Zieliński s. 47, Zenon Żyburtowicz okładka; **Forum**: FoKa s. 300 (Armia Konna), 315, Maciej Biernacki s. 187, Marek Łapis s. 165, Marek Skorupski s. 311 (Narutowicz), Rainbird/Between The Wars s. 330, RSW s. 168–169 (rycina fabryki), SZ Photo/Scherl s. 334, Wojciech Kryński s. 308 (sejm); **Fotonowa/Benedykt Jerzy Dorys** s. 332 (Bodo); **Gallo Images Poland/Getty Images**: Arterra/Philippe Clément s. 207 (mauzoleum), Bettmann s. 230 (Wilson), 339, Corbis s. 199, Corbis/Hulton Deutsch s. 218, 266 (telewizor), Corbis/Leemage s. 38, De Agostini s. 197, Gamma-Keystone s. 260 (dzieci i młodzież), Hulton Archive s. 247 (ukraiński chłopiec), Photo12 s. 258 (Hitler i Röhm), Roger Viollet s. 267 (Triumf woli), Science&Society Picture Library s. 268, Time Life Pictures s. 106, 260–261 (Hitler w otoczeniu oficerów), ullstein s. 260 (kobiety), Universal Images Group s. 15 (Mazzini); **Indigo**: Alamy s. 91, Alamy/mccool s. 275 (Nigdy), Alamy/World of Triss s. 248 (wizyta ministra), Mary Evans Picture Library s. 217, 232; **Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa** s. 287; **Karta**: s. 299 (Komitet Rewolucyjny), Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie s. 283; **Library of Congress**: s. 105, 110, 129, 132, 138 (gazeciarz), 168 (dzieci pracujące), 176 (Dmowski), 309 (Dmowski), 210 (Lenin), 215 (plakat, Wilson), 313 (Mościcki), Dorothea Lange s. 280; **Marek Rycharski** s. 169 (pałac); **Miłosławskie Centrum Kultury** s. 79 (Mieszko); **Muzeum Historyczne Krakowa** s. 80; **Muzeum Narodowe w Krakowie** s. 43 (Dembiński), 72 (Czartoryski), 145 (broszka), 156, 162, 188; **Muzeum Narodowe w Poznaniu** s. 72 (Hôtel Lambert), 143; **Muzeum Narodowe w Warszawie**: s. 53, 55, 85 (Defilada), 89, Piotr Ligier s. 61, 63, 86 (Mickiewicz na Judahu), 151, 167, 174, 185 (Malczewski); **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 82; **Muzeum Wojska Polskiego** s. 285 (rozbrajanie Niemców); **Narodowe Archiwum Cyfrowe**: s. 65 (Ordon), 124 (Skłodowska-Curie), 161, 170, 172 (sztet), 175, 220, 221 (Kompania Kadrowa, ułańska siódemka), 228, 233, 285 (Magdeburg), 288 (linia kolejowa), 290 (defilada, Paderewski), 292 (słupy graniczne), 293 (Korfanty, oddział powstańców), 296, 304, 308 (Daszyński), 309 (Korfanty, Rataj, Sejm, Wilno), 310, 312, 313 (Piłsudski), 316 (Bereza Kartuska, proces brzeski), 317 (pogrzeb serca), 318, 321, 322 (Grabski), 323 (budowa portu, Kwiatkowski), 324, 328, 329, 332 (Pan Tadeusz), 333 (kolarze, Konopacka), 335, 336 (Beck), 337, 338; **PAP/CAF** s. 331 (Głowy wawelskie), 333 (Kusociński); **PhotoPower/The Bridgeman Art Library** s. 6, 133, 276 (Guernica); **Piotr Jacek Jamski** s. 185 (witraż); **Polona**: s. 43 (Bem, Chrzanowski), 50 (Radziwiłł), 51 (Lwów, milicja krakowska), 52, 58, 59, 65 (Plater), 69 (polska kawaleria), 73, 79 (Mierosławski), 86 (Krasiński, Norwid), 103 (Dąbrowski), 154, 155, 158, 160 (Wawrzyniak), 172 (dworzec), 173, 179, 182 (Ochorowicz), 288 (Kalisz), 311 (niesforni tancerze), 325; **Reporter/Łukasz Ostalski** s. 331 (Gdynia); **Shutterstock/K. Sorokin** s. 85 (Mickiewicz); **The Metropolitan Museum of Art**: s. 9 (Talleyrand), 25 (rewolwer), 108, 109, 112 (Beecher-Stowe), 113 (bal), 135 (rodzina Monetów), Egbert Guy Fowx s. 25 (most kolejowy); **University of Southern California Libraries** s. 116 (misjonarz); **Uniwersytet Jagielloński** s. 163; **Zamek Królewski na Wawelu**. Kraków s. 183; **Zamek Królewski w Warszawie** s. 68 (chorągiew wielka).

nowa era *Twoje mocne strony*

Poznać przeszłość

Podręcznik do historii dla zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 3* zawiera treści dotyczące wydarzeń z lat 1815–1939. Chronologiczny układ treści, przystępny język oraz czytelna i atrakcyjna szata graficzna pomagają w nauce przedmiotu. W podręczniku umieszczono przyciągające uwagę infografiki oraz ciekawe teksty w elementach *Symbole epoki* i *To budzi kontrowersje*, które ułatwiają zainteresowanie przedmiotem.

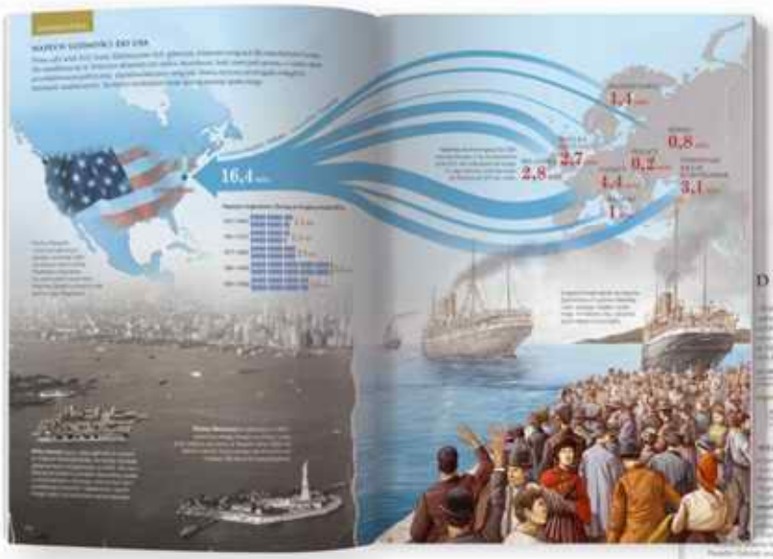

Atrakcyjne infografiki

Złożone zagadnienia zostały przedstawione w obrazowy sposób na infografikach za pomocą wyjątkowych ilustracji i fotografii obudowanych ciekawymi opisami.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności czytania ze rozumieniem.

Symbole epoki

Teksty, które w ciekawy sposób prezentują wydarzenia, dzieła sztuki lub hasła charakterystyczne dla danej epoki, dzięki czemu uczeń ma możliwość lepszego poznania ich tła historycznego.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 801 88 10 10, 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-4148-7